

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

„**A**t lefve udi Tiden oc icke vide Tiden er
som icke at være til.“

Arrild Huitfeldt.

KOLDING

FRA

MIDDELALDER TIL NUTID

EN HISTORISK BESKRIVELSE

VED

P. ELIASSEN
x

KOLDING

KONRAD JØRGENSENS BOGTRYKKERI

MCMX

INDHOLDSLISTE

I. Koldinghus:	Side
Indledning.....	5
Sagn	7
De første Aarstal	9
Christiern II paa Koldinghus	12
Af Slottets ældre Bygningshistorie.....	14
Slottet inden Døre i 16. og 17. Aarhundrede.....	31
Lenesmændene paa Koldinghus.....	36
Koldinghus som Residens.	
Chr. III flytter til Kolding	46
Store Barselgilder.....	47
En Brudeskare.....	49
Dagligt Liv	51
Reformationskongen.....	55
Kong Christian og hans Brødre.....	59
Christian III og Koldingegnen.....	60
Christian III's sidste Levetid	65
„Kong Frederik sidder paa Koldinghus....“	69
Slottet som Enkesæde.	
Dronning Dorothea overtager Lenet. Hendes Breve og Ægteskabsplaner	73
Enkedronningens Virkelyst.....	78
Fra Frederik II's Tid.....	83
Christian IV som Barn paa Koldinghus.....	88
Frederik II i Forhold til By og Egn.....	92
En af Slottets Lenesmænd.....	97
Dansen paa Koldinghus	102
Fanger og Fangekældere paa Koldinghus.	
Skipper Clement. Den svenske Kælder. Lidt om Bøddelen	105
Daglige Folk. Avl og Hoveri.....	109
Christian IV paa Koldinghus	116
Kejserkrigen og dens Følger.....	123
Da Christian IV vilde flytte Kolding	128
Slottet istandsættes. Nyt Kongeophold.....	129
Krigen 1644 45.....	132

	Side
Frederik III. Mellem Krigene	138
Krigene 1657—60. Stormen paa Koldinghus	140
Slot og Egn efter Krigene	142
Amtmændene paa Koldinghus	147
Restavreringsarbejder 1660—1808	150
Fra Frederik III til Frederik V	160
Slottets Omgivelser i det 18. Aarhundrede. Den store Avktion	167
Slottet 1801—1807	170
Spaniolerne i Kolding og Slotsbranden. De fremmede Trop- pers Ankomst og Indkvartering	172
Branden	179
Brandforbøret	183
Branden omtalt i den samtidige Presse	185
Breve og officielle Aktstykker	187
Avktioner	191
Ruinens Historie	192
Tilføjelser og Rettelser	209
Henvisninger	210

II. Det gamle Kolding:

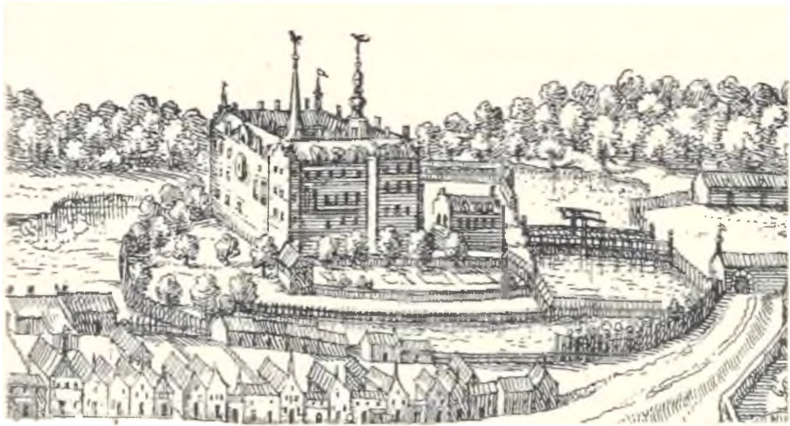
Fund fra Oldtid og Middelalder	215
Tiden indtil Reformationen	218
De ældste Købstadprivilegier. Brændkær Mark	220
St. Knuds Gilde i Kolding	225
St. Nikolaj Kirke før Reformationen	229
St. Jørgensgaard	233
Graabrødreklosteret	235
Borgerne i Reformationstiden.	
Den ældste Grundejerliste	241
Købmændene. De store Markeder. Forprang	243
Byens Styrelse indtil 1660.	
Raadhuset	247
Byens vise Fædre. Gamle Skatter og Afgifter	251
Livsbilleder fra det 17. Aarhundrede.	
En Vandring gennem Byen	264
Inden Døre	292
Borgerskab og Borgered	303
Ægteskab	303
Kirkegang	308
Skolegang. Overtro	312
Brøde og Straf	317
Postvæsen. Vognmandslav. Værtshuse	323
Told og Sise	328
Epidemier. Læger og Apotekere. Begravelser	334
Under Krigene i det 17. Aarhundrede	341

Byens Forhold 1660—1800.	Side
Aarene efter Krigen.....	343
Nogle Oprin fra Baroktiden.....	344
Parykker og Sætter	352
Der 15. Aarhundrede	353
Enkelte Begivenheder i det 18. Aarhundrede.....	358
Byens Markjorder.	
Fra Reformationen til Udskiftningen	360
Lidt om de gamle Lav.	
Købmandslavet	368
Haandværkerlavene	371
Tilføjelser og Rettelser	386
Henvisninger	387

III. Det nyere Kolding:

Fra Aarhundredets Morgen	391
Borgervæbningen. Forskellige Begivenheder	395
Fra Krigsaar og Dyrtid	400
Kosakkerne foran Kolding 1814.....	403
En Fest i Kolding 1815.....	404
Den store Smugleraffære. Mange Embedsmænd fiærnes	405
Vore Bedsteforældres Tid.	
Gadebilleder.....	411
Spredte Træk om dagligt Liv. Fester og Forlystelser..	419
Handel og Vandel. Varesmugling.....	426
Under gammelt og nyt Styre	429
Treaarskrigen. Slaget ved Kolding	439
Personer og Situationer	447
Tiden mellem Krigene	458
Fra Krigsaaret 1864	472
Fra Borgmester Monrads Tid.	
Havnen og Jærnbanen.....	477
Lidt Politik	480
Striden om Raadhuset og om en ny Gade. Borg-	
mester Monrad forlader Byen	482
Forskellige Begivenheder	487
Den sidste Menneskealder.	
Borgmester og Byraad	490
Byggeriet. Store og smaa Reformer	495
Jærnbanerne og Havnen. Telefonvæsen.....	510
Fra de politiske Kampaar. Nye Dagblade	523
Forskellige Lister	530
Henvisninger	543
Byens Stiftelser og Legater.....	544
Rettelser og Tilføjelser.....	550
Efterskrift	551
Register	553

KOLDINGHUS

DEN smukke Dal, hvori Kolding Aa glider frem i mange Bugtninger, falder ganske jævnt ind mod Kolding. Ud for Ejstrup ligger Dalbunden endnu ca. 13 Fod over dagligt Vande. Paa det Sted, hvor Sidedalen fra den udtørrede Grønsø neden Harte Kirke støder til, er Højden aftaget til 4 Fod. Noget længere fremme, i Nærheden af Kolding Vandværk, deler Dalen sig ligesom i to. Ad den ene, den sydlige, søger Aaen ud til Fjorden, medens den nordlige Dalarm i adskillige Bugtninger og Forgøreninger slynger sig ind gennem Laasby, hvor Gaden paa det laveste Sted — mellem Matrikulnumrene 80 og 81 — er 12,2 Fod over daglig Vande. Nord for Hospitalsgade, mellem denne og Laasbygades nordlige Del, danner Dalen en Eng, i sin Tid „Vifdam“, og herfra er der Udløb til Slotssøen, der dækker omtrent 22 Tdr. Land og hvis Vandspejl ligger henved 7.3 Fod over dagligt Vande. Denne nordlige Dalarm ligger, som man vil se, langt højere end den sydligere, gennem hvilken Aaen søger Fjorden, og som fra Vandværket til Aamundingen kun falder et Par Fod.

Ogsaa øst og nord for Slotssøen finder man lav Bund. Dæmningen forbi Slotsmøllen er paa laveste Sted 10 Fod, lidt østligere er Højden endog kun 4—5 Fod. Mod Nord hæver Terrænet sig et Par Steder. Den lille Bakke (30 Fod), der begrænses af Søen, Strandvejen og Dyrehavegaardsvej, er Stedet, hvor Slottets ældste Ladegaard laa indtil 1628. Noget østligere findes en lidt højere Bakke, nu kronet af Monumentet for Kampen 1849, men nord for er der atter lave Eng-

nes i Ladegaardens Nærhed i det 16. og 17. Aarhundrede. Ogsaa Fjorden skar sig tidligere længere ind her, saa Alfarvejen den Gang førte over en lang Bro. Broen nævnes f. Eks. i Lensregnskabet 1612—13: „Tømmermand Niels Widdesen i Kolding for en Bro og en Vej i Stranden østen og neden for Slottets Ladegaard, 65 $\frac{1}{2}$ Alen lang, 8 Alen bred, han af ny har forfærdiget i Stedet for en gammel og affalden Bro, som var ganske aflægs og ingen mere at kunne overkomme paa rene Adelvejen fra Kolding By til Medelfar Sund.“ Længere fremme, vistnok ved Udløbet for den *tidligere* Mølle dam for Skovmøllen („*Borge Mølle*“) var en anden Bro: „Sammeledes en anden Bro paa samme Vej østen og nedenud ved Dyrehaven.“ Ved sin Beliggenhed var Ladegaarden derfor i gammel Tid ganske naturligt at betragte som et „*Forværk*“ for Slottet, beskyttende Vejen fra „Sundet“, Medelfar Sund.

De to Dalarme, selve Aadalen og den højere liggende nordlige Dal, omslutter hele det gamle Kolding, en noget ujævn Bakkeø, hvis højeste Top er Bakken ved Aalykkegade (85 F.), medens *Slotsbanken* ved Søens sydlige Bred kun er 70 Fod.

Uden om de to Dalarme stiger Jordsmonnet ganske betydeligt. „Galgebjerg“ (Tivoli-Bankerne) maaler 170 Fod, og mod Gøhlmanns Mølle stiger Højden endda til 180 Fod. Syd for Kolding maaler „Stejlbjerg“ 124 Fod, og øster ud af Byen naar vi ved Petersbjerggaard 130 Fod.

Inden for Dallandskabet fanges Øjet straks af *Koldinghus*, der nu som for Aarhundreder siden i høj Grad præger Omgivelserne, men hvor før de forgyldte Taarnfløje blinkede over Kongeborgens blaagraa Skifertage, tegner Ruinens Mure nu en trist Kontur.

Sagn.

I gamle Skrifter hedder det ofte, at Koldinghus oprindeligt har baa- ret Navnet „Ørneborg“. Man søger dog forgæves efter paalidelig Hjemmel for dette Sagn. Hverken vore ældste Aarbøger (ca. 1200— 1400) eller andre opbevarede Kilder fra den ældste historiske Tid

kender Spor til noget andet Navn end *Koldinghus* (Ca- strum Kaldyng eller Arx Coldingensis). Men maa- ske Byens ældste Segl er Skyld i Sagnet.

Seglet er meget gammelt. Det træffes allerede 4. Au- gust 1421 og er da anbragt under et Vidne af Viborg Landsting om, at Sønder- jylland hører til Danmarks Rige.¹ Selve Seglpladen fin- des endnu bevaret paa Kol- ding Raadhus.

Det viser en *Ørn* paa en *Høj* og et *Træ* (en *Lind*?) ved *Højens* *Fod*. Neden under er der tegnet *Bølger*. I Følge Rostgaard skal Farverne være: *Ørnen hvid*, *Højen sort*, *Planten grøn*, *Feltet blaåt* og *Bølgerne Sølv*. Maaske dette Segl rent billedligt betegner Slottet paa Bakken, der vogter den i Dalen fremblomstrende By. Men idet Slottet saaledes er fremstillet ved en *Ørn*, har dette an- tagelig affødt Gisningen om, at Slottet oprindeligt *hed* „Ørneborg“. I Aarhundreder har Sagnet saa spundet videre paa denne Traad. En gammel Riddervise, der i sine Begyndelseslinier baade nævner en *Ørn* paa højen Hald og en *Lind* i dyben Dal, er snart bleven erobret

af Sagnet og stedfæstet til Kolding.³ Visen begynder i den ældste Opskrift³ saaledes:

„Ørnynn hanndt siider paa høgen Haldtt
oc Lynenn (Linden) hun stander i dipen Dall.
Oc i den Lyen ther siunger eenn Ster.
Oc Suendenn (Svenden) forglemmer hun aldriig“.

Den gamle Vise beskriver et Elskovseventyr mellem en svigefuld Ridder og en noget letsindig Adelsjomfru: Ridderen tager Høg og Hund og rider ind i Lunden. Under Linden finder han en stolten Jomfru, som han spørger, om hun „stander for Fuglesang eller hun stander for Riddergang“. Hun betror ham, at en Ridder fra Skaane har sveget hende. Ridderen, der nu træffer hende, foreslaar, at hun skal lade den Ridder af Skaane fare og kun følge ham, og hun giver efter. De tilbringer Natten under Linden. En senere Opskrift⁴ af Visen melder, at den følgende Morgen sveg han hende, og Moralen er da

„at vare sin Ære og gjemme den vel,
en Stympet Du est, naar den Dig fejl“.

Ved Gilder og Lystighed i det 16. Aarhundrede, navnlig ved Bryllupsgilder, naar Øllet var saa vidt uddrucket af Tønden, at denne maatte sættes paa Held for at man kunde faa Bundslatten med, blev denne Vise ofte sunget, vel næppe altid for „Moralens“ Skyld; denne er maaske endog en senere Tildigtning. Stærøns Sang i Linden benyttes ogsaa senere som Symbol paa løssluppen Elskov. Men nogen Forbindelse mellem den kaade Vise og Koldinghus og By er der ikke. De lærde Mænd, der i sin Tid vilde se en saadan Forbindelse, byggede imidlertid videre:

Historiografen Claus Chr. *Lyskander* (1558—1624) skriver i Fortalen til sin (utrykte) Danmarkshistorie følgende om Kolding:⁵

„Havet løber her igennem det smalle Medelfar Sund og skyder en Fjord ind for Kolding, som gør Skellet imellem Nørre- og Sønderjylland. Her har den cimbriske Dommer Torild tilforn haft sin Høvdingsborg (formodentlig er dette udledet af *Tørrild Herred*, som endda slet ikke grænser til Kolding!). Hvor nu Slottet staar, har boet Adelsfolk, iblandt andre en Mand, som førte en Ørn i sit Vaaben, men neden for, hvor Byen nu ligger, har en Jomfru af de *Krummediger* haft sit Herresæde, om hvis begges Kærlighed endnu synges Viser.“

Grunden til, at *Lyskander* har henført den letsindige Jomfru til de *Krummedigers* Slægt er vel den, at *Krummedigernes* Vaaben var en

grøn Lind i Sølvfelt; Linden havde Rod og fem Grene, hver Gren med tre Blade.

Lyskander var, som Historikeren Suhm siger⁶, „intet mindre end en nøjagtig Kritikus.“

Ligesom Navnet „Ørneborg“ saaledes er uden historisk Hjemmel, saaledes er ogsaa det nye Sagn om en ældre Borg end Koldinghus *nord* for Slotssøen. Topografen, Pastor K. Aagaard, en født Koldingenser, legede som Barn paa den Plads, hvor den gamle Ladegaard laa. Marken hedder „Skindborg“ eller „Skinderborg“ Lykke. Den dyrkedes af Aagaards Fader. I Nærheden af denne Lykke fandt man 1765 Mursten af en gammel Bygning (et Hus til Ladegaarden?), og siden Jordstykket hed Skindborg Lykke, sluttede Aagaard,⁷ at her i en længst forsvunden Tid havde ligget en „Borg“, *Skindborg*: En brolagt Vej i Engen i Retningen Sydvest-Nordøst kunde spores.

Hvorfra Navnet Skindborg hidrører, vides ganske vist ikke, men alene af Navnet at slutte til en gammel Borg, er vel dristigt. Adskillige Navne, der ender paa „—borg“, har jo oprindeligt heddet „—bjerg“ (Viborg = Vibjerg). En lignende Fordrejelse kan vel være sket her. Eller er Navnet monstro et Smædenavn, som Hovbønder i gammel Tid har givet Ladegaarden? Denne Gaade vil vel næppe nogensinde blive løst, men der foreligger intet som helst faktisk om en gammel Borg med et saadant Navn.

De første Aarstal.

Navnet Kolding træffer vi første Gang i Historien med Aaret 1236, og Byen var vel allerede da Købstad. Men de historiske Kilder fra hin Tid flyder overordentlig sparsomt, saa der bliver ikke mange Oplysninger fra det 13. Aarhundrede, der vedrører Kolding. Forskellige Optegnelser nævner ganske kort, at Valdemar Sejrs Sønner Erik og Abel kort efter deres Faders Død mødtes ved Kolding med deres Hære (1242) dog uden at det kom til Kamp. Erik stod med sin Hær „i et Næs eller Hoved hos Kolding, der hedder Eldenæs.“⁸ Kolding maa i disse Aaringer være givet Hertug Abel som Pantelen. Under et fjendtligt Fremstød 1247 brændte Kong Erik *Kolding*, Haderslev, Aabenraa og nogle Landsbyer, og antagelig for at forhindre en Gentagelse, *begyndte Abel 1248 at bygge Koldinghus*⁹ „som et Værn og Grænsehus, at de Danske ikke skulde indfalde udi Sønder-

jylland“. Den første store Begivenhed paa Borgen indtraf 1253, idet Abels Søn Valdemar forlenedes med Hertugdømmet Slesvig. Knælende modtog han Sønderjyllands Banner af Kong Christoffers Haand. Han forpligtede sig til at være Riget huld og tro og tjene det, naar han tilsagdes. Domme paa Urnehoved Landsting skulde kunne appelleres til Herredage i Danmark, og styrtedes Moderlandet i Krig, skulde Undersaatterne i Sønderjylland følge Kongen. Dette at Forleningen foregik ved Overgivelse af en Fane, var en tysk Skik, der aldrig tidligere var brugt ved en saadan Lejlighed, og efter tysk Ret var Fanelen arvelige.

I 1268 lod Kong Erik Glipping Koldinghus genopføre og befæste paany, denne Gang som „en Port og Nøgle for Riget.“¹⁰ Huitfeldt, der bruger disse Ord, tilføjer straks: „Den Tid var deres Befæstning ikke saa ordineret som nu, men ikkun Skanser og Voldsteder, forvarede med Grave og indenføre med *Træhuse*“.

Det vilde kun trætte Læserne at opramse alle de tørre Aarstal; vi skal nøjes med de vigtigste. I 1312 hedder det, at Bønderne i Jelling, *Almind*, Har, Varvid og en Del af Løver Syssel gjorde Oprør og klagede over usædvanlig Tyngde og Besværing. Erik Menved sendte sin Drost Niels Olufson mod Bønderne, men disse slog ham ved Kolding. Adskillige Adelsmænd, saaledes en yngre Greve af Gleichen (G. var et Slot i Thyringen) faldt. Kongen kom nu selv herover med en større Styrke, hvorefter Bønderne faldt til Føje. I et Dokument fra dette Oprør¹¹ hedder det, at Bønderne med deres Anførere har forbrudt Liv og Gods, om Kongen dem ikke vil be-naade. Forskellige af Anførerne maatte udleveres. Blandt Betingelserne for Benaadningen findes ogsaa denne, at de fire Sysler skulde give 2 Ørter Korn i Rente inden Pinsedag til et Alter i Kolding Kirke som Sjølegave for de Døde, og der paalagdes mange andre Byrder, deriblandt, at „Bønderne maatte paatage dem den Besværing at *befæste Kolding*“ og bygge forskellige andre Slotte og Fæstningsværker. Endnu engang sættes Koldinghus i Forbindelse med Erik Menveds Navn, nemlig 1314, da Kongen her modtog Ditmarskernes Tilsagn om at yde ham Understøttelse mod alle hans Fjender undtagen deres Ærkebispe Jens Grand.

Den svage Kong Christoffer II's Haandfæstning 1320 nævner Koldinghus. Adelen tvang ham nemlig til at lade nedbryde alle kongelige Slotte i Nørrejylland (ialt 34) undtagen Ribe, *Kolding* og Skanderborg. Nu og da har Kong Christoffer opholdt sig paa Koldinghus,

saaledes 28. Jan. 1321, da han stadfæstede Byens Privilegier. Dette er det ældste Privilegium, vi endnu har i Behold.

I 1327 træffer vi den berygtede Grev Gerts Myndling, Kong Valdemar III. paa Koldinghus. Han var da kun 12 Aar gammel, og underskrev med Marsk Ludvig Albrektsen (Eberstein) som Vidne det næste Privilegium for Kolding, 1327, 22. Juli. Ludvig Albrektsen havde Aaret i Forvejen opsagt Kong Christoffer Huldskab og Troskab og gik over til Grev Gert, der bl. a. belønnede ham med Koldinghus Len. Ludvig Albrektsen døde allerede 1329.

Tyskerne satte sig under Holstenerfejden fast paa Koldinghus. Slottet nævnes i Visen om Niels Ebbesen og Grev Gert. Niels Ebbesen støder til Grev Gerts Dør med sit Spyd og foregiver at bringe Bud fra Grevens Broder, Henrik:

»I lade Eders Dreng til Døren gaa,
tage Brevet, som er Eder sendt,
og nu er Ribe saa hart belagt
og *Kolding* den er brændt!«

Det hedder, at 1343, Aaret efter Niels Ebbesens Fald, gjorde Jyderne et forgæves Stormløb mod Koldinghus. Endnu 1348 var Koldinghus i Holstenernes Hænder. Vi træffer paa Slottet Medlemmer af de to holstenske Slægter Brejde og Gadendorp. Ved Forliget paa Nebbe 1348 betingede Kong Valdemar sig, at Greverne Henrik og Claus Lembek skulde være Mellemmænd med Hensyn til Indløsningen af Koldinghus og dets Tilliggende.¹²

Valdemar Atterdag har ofte opholdt sig paa Koldinghus, og den bekendte Spøg om Erland Kalv („Kalv er en god Ko“ o. s. v., se dog A. D. Jørgensens Afhandlinger), skal være fremkommen her paa Slottet. I 1365 forligede han sig her med de holstenske Grever, der lovede „et fast, stadigt, evigt Venskab, troligen, ubrødeligen uden al Argelist fast og evindeligt at holde“. Traktaten er underskrevet af Henrik og Claus, Grever af Holsten med 45 „ærbare Folk og Forlovere“ og af Valdemar Atterdag med 48 „fornemme Mænd“, deriblandt Erland Kalv.¹³

Indtil langt ind i det 15. Aarhundrede havde Koldinghus til Dels været opført af Træ eller dog Bindingsværk, men 1447 hedder det, at Christoffer af Bajern lod den nordre (vestre?) Side af Koldinghus opføre af *Grundmur*.¹⁴

Kong Christiern I, der 1448 modtoges ved Kolding af 1500 Ryttere, har udstedt talrige Breve her fra „vort Slot Koldinghus“.

Vi skal sluttelig nævne Kong Hans, der ofte færdedes her tilige med Dronning Christine eller Dronningen alene. Da Dronning Christine i 1507 kom fra Skodborghus til Koldinghus, havde hun glemt sin Kaabe paa Skodborg. En Bondemand fik da to Skilling for at bære den hertil. Skriveren noterer i Regnskabet for det nævnte Aar bl. a.:¹⁵ „Item 4 Mark 4 Sk. gav jeg i Fruerstuen paa Kolding, der min Frues Søster var med hendes Datter dér. som min Frues Naade til mig selver befol. Item 3 Mark gav jeg to (af) Hr. Nielses (Niels Eriksen Rosenkrans, Lensmand) Kokke i Stegerhuset. Item 24 Sk. to Stegerssvende der sammesteds. Item 8 Sk. til Portneren. Item en rhinsk Gylden til Jens Dwerff. Item 4 Alb. Vægterne.“ Skriveren gjorde ofte Indkøb i Kolding til Dronningen. I 1509 købte han f. Eks. et Fad Theriak („Tryagels“), som Dronningen havde bedt ham købe paa St. Francisci Marked = 3 Mark 4 Sk. Endvidere to Par Tøfler til Dronningen (18 Sk.) og Hatte og Knive til Fruens Dreng (o: Tjenere). Pengene var noget mere værd den Gang. Dette kan bl. a. ses af, at Skriveren 1507 for 7 Dages Ophold hos Borgmesteren Hans Jacobsen (Skodborg) i Kolding for sig selv og to Mand betalte — 24 Skilling, men heri var Øl dog ikke beregnet.

Christiern II. paa Koldinghus.

Hertug Frederik og Kong Christiern var, skøndt nære Frænder, altid Modstandere. Straks efter den berømte Rigsdag i Worms blev Forholdet mellem dem særlig spændt. Begge havde nemlig haft Sendemænd hos Kejseren angaaende et Stridspunkt.. Det drejede sig om Overgivelsen af Holsten som Len til Hertug Frederik. Tilsyneladende gik Christiern II. af med Sejren, Hertugen skulde modtage Lenet af Christiern II.'s Haand. Ved Nytaarstid 1522 mødtes Kongen og Hertugen paa Koldinghus. Hertugen var Gæst paa Slottet, medens hans Følge boede paa Torvet hos Borgmesteren.

Under Besøget skal Christiern II. være optraadt fornærmende over for Farbroderen. Det siges saaledes, at ved et Maaltid *slængte* Kongen Fadet til Hertugen i Stedet for at række ham det. Værre var det dog med en *Galge*, som Kongen skal have ladet rejse paa Torvet ud for det holstenske Følges Vinduer, vel nærmest som en Haan eller Trusel mod Vasallen og hans Mænd. Hertug Frederik forklarer,

at denne Galge ikke stod paa Torvet, den Gang de holstenske Adelsmænd drog ind i Borgmesterens Hus, men da de vaagnede en Morgenstund, var den rejst. Adelsmændene spottede dog over Galgen. En af dem, en Johan v. Thienen, sagde til sine Kammerater: Vi vil dog se, om Galgen er oprejst for Spøg eller Alvor. Og saa lagde han sin Hat hen under Galgen og ventede hele Dagen paa, om nogen dristede sig til at tage Hatten op. Andre maalte Galgens Højde og fandt, at for Personer af deres Stand var den for høj, den maatte være rejst for Fyrster og kronede Hoveder.

Denne Begivenhed satte meget ondt Blod og mange Penne i Bevægelse. Skønt Christian II. og hans Mænd senere benægtede, at Galgen var rejst *efter* det holstenske Følges Ankomst, er det dog næsten utænkeligt, at Historien er helt opdigtet. Andre Forfattere har paastaaet, at Galgen var rejst til Skræk for nogle forbimarcherende Tropper.

Omtrent et Aar efter denne Begivenhed var det, at 9 jyske Raader sammensvor sig mod Christiern II. De hørte ikke netop til de anseeligste og pyntede det Brev, hvormed de indkaldte Hertug Frederik, med Navnene paa 9 ansete jyske Herrer, der aldeles intet kendte til S sammensværgelsen, ja enkelte hørte netop til Christiern II.s bedste Mænd, saaledes Lensmanden paa *Koldinghus*, Oluf Nielsen Rosenkrans. Efter at Kongen i Vejle havde faaet de oprørske Adelsmænds Brev, var Oluf Nielsen Rosenkrans en af de Mænd, Kongen bad om at mægle paa sine Vegne.

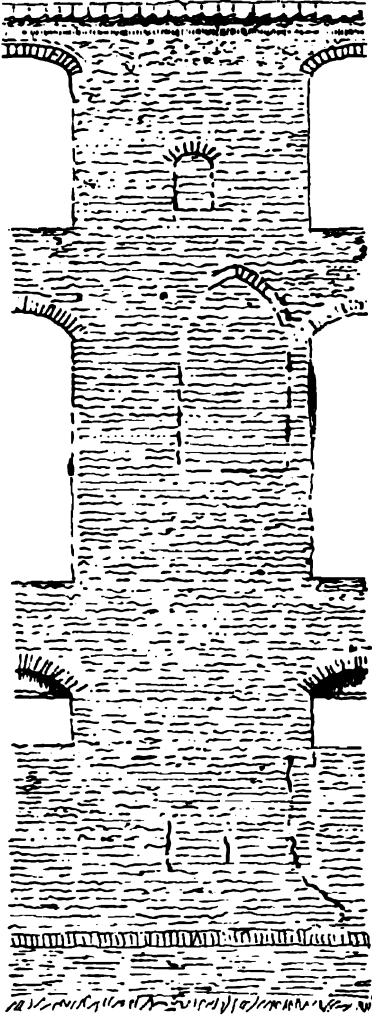
Den 10. Febr. 1523 forlod Kong Christiern Jylland for sidste Gang, idet han efter stærk Vaklen rejste fra Hønborg til Middelfart. Og den 13. Marts modtog Oprørerne sønden for Kolding Hertugen, idet de med den hykleriske, grædende Børglum Bisp som Ordfører bad ham befri dem for Kong Christierns Tyranni. Kongens tro Mænd paa Koldinghus maatte stiltiende se paa, at Hertugen med sit Følge og med Oprørerne drog ind i Kolding. Trods det, at Koldinghus var befæstet, var de dog afmægtige mod Hertugens betydelige Styrke. Men sikkert har de tænkt paa den Galge, der Aaret i Forvejen stod paa Kolding Torv.

Af Slottets ældre Bygningshistorie.

En Bygning som Koldinghus, der i tre eller fire Aarhundreder Stykke for Stykke er omdannet eller bødét, vil altid være vanskelig

fuldt ud at gøre Rede for. Hver Tid har stillet sine Krav til Plads og Stil. Snart er der bygget nyt fra Grunden, snart er der omdannet med Bibeholdelse af gamle Mure. Undertiden er der revet Skillevægge ned eller bygget Skillevægge op, og undertiden er Etageadskillelsen forandret. Adskillige af Ruinens Mure frembyder, som de nu staar, et helt Studium. Næppe vil det nogensinde lykkes de sagkyndige helt at komme til Klarhed over de mange forskellige Omdannelser og deres Rækkefølge.

Riddersalsfløjen eller det vestre Hus i Borggaarden synes afgjort at være den ældste Bygning. Paa to Steder af Ydermuren ses tilmurede gotiske (spidsbuede) Vinduer (se Billedet). Oven over er der ganske smaa rundbuede Vinduesaabninger ud for Riddersalen, der laa i øverste Etage. Ogsaa paa Indersiden af Murene kan disse Minder fra den ældste Tid spores. Et af de smaa Vinduer i tredie Etage ses meget tydeligt inde fra i en Murpille ind mod Borggaarden. En stor Del af Murværket i det vestre Hus er muret i „Munke-skifte“ („to Løbere, en Binder“), og det Indre af disse gamle Mure er udfyldt med Kampesten og Kalk. Det synes at være dette Hus, som Christoffer af Baiern 1447 har ladet

Brudstykke af Riddersalsfløjens Ydermur med tilmuret gotisk Vindue.

opføre af Grundmur. At det siges, at det er det *nordlige* Hus, denne Konge skal have opført „af Grund“, kan muligt skyldes mangelfuld Orientering. Man maa ofte være varsom med de gamles Betegnelser af Verdenshjørnerne, thi Forvekslinger er ret hyppige. Men forøvrigt er der ogsaa middelalderlige Murrester i Borggaardens nordlige Hus. Træder man ned i Fangekældrene i Husets østlige Ende og undersøger den Mellemgavl, der paa nærværende Grundplan er mærket med a—b, vil man ved en nøjere Undersøgelse af denne Gavl se, at den ikke blot er muret i gammeldags Skifte (en Løber, en Binder), men Muren er fuget paa Østsiden og er ved Syldstenene forsynet med et Par Skifter, der springer lidt frem. *Gavlens oprindelig Endemur, der har staaet frit*, og Bygningen øst for Muren er af nyere Dato*. Derimod staaer der, baade inde i Borggaarden og paa Nordsiden et lille Stykke Murværk, der viser, at *vest* for denne Gavl har der staaet en Bygning med samme Skiftegang.

At Borggaarden ogsaa før Christian III' Tid har bestaaet af 4 sammenbyggede Længer, turde være temmelig sikkert. Man kunde altsaa antage, at Borggaarden indtil Christian III' Byggearbejder har været meget mindre end nu, idet Portfløjen, vel af Bindingsværk, kunde tænkes at have ligget vestligere, i Flugt med den omtalte Gavl, førende mod Syd over til en sydlig Fløj. En Gravning, der foretoges umiddelbart før, disse Linier blev skrevne, viste dog ikke Spor af Grundsten under Slotspladsen ud for Gavlens. Derimod viste det sig, at den Stump ældre Mur, der var vest for Gavlens, under Jorden sprang en halv Sten frem. Skønt Gravningen ikke viste Grundsten, er det dog ikke umuligt, at der har ligget en Bygning som angivet. Man maa erindre, at Bygningen efter al Sandsynlighed var af Bindingsværk og at Syldstenene ved Bindingsværk ligger meget højt.

I de Bygninger, som Christian III. har opført, er Skiftegangen i Murene ganske moderne (et Skifte Løbere, næste Skifte Bindere o. s. v.). Stenene er derimod Munkesten. Størrelsen af Stenene er ikke overalt den samme, men overvejende — ligesom i Vestfløjen — $10\frac{1}{2} \times 5 \times 3\frac{1}{2}$ Tommer. Hverken paa den ældgamle Vestfløj eller paa Christian III's Mure i Syd- og Østfløj findes Spor af Udkræning. Men alle Mure paa Slottets Ydersider er meget sværere end de Mure, der vender ind mod Borggaarden.

* Noget Murværk (c) i Kælderen *øst* for den gamle Gavl er antagelig opført, da Fangekælderen er gravet dybere, nemlig for at afstive Gavlens.

Under de Huse, der er opførte af Christian III. — altsaa Sydfløjen, Portfløjen og den østlige Ende af Nordfløjen hen til den gamle Gavl-mur —, er der Granitsokkel. En hel Del af Stenene i denne Sokkel synes at hidrøre fra en Kirkebygning. Derpaa tyder navnlig nogle buede Granitsten (af et Kirkekor), der er indmurede i søndre Hus' Vestgavl. Disse Sten er vel nok netop paa dette Sted indmuret for at udbedre en Revne, der viste sig i 1680, men andre Sten i Sokkelen langs søndre Side viser samme Profilering og har sikkert siddet, siden Bygningen blev opført. Ogsaa under den udvendige

Mur paa Slottets Vestsiden synes der at have været en Granitsokkel op til Rulleskiftet, men denne Sokkel er erstattet med moderne Mursten.

Granitsokkelen frembyder i Portfløjen en Mærkelighed, idet den med sin affacede Kant fortsættes ind under Portaabningen. Dette viste sig ved en Gravning, som *J. O. Brandorff* foretog 1891. Ved samme Gravning kom man til det Resultat, at der *lige udenfor* Borgporten i gammel Tid har været en Voldgrav langs Muren.

Nordfløjens Fundament ud mod Haven bestaar mod Vest af kløvede Kampesten. og paa et enkelt Sted findes en affacet, muret Sokkel ovenpaa. Paa et Sted (114 Fod fra nordøstlige Hjørne, 26 Tommer under Grønsværet) er man stødt paa et Stykke smukt profileret, sort Marmor, maaske en Overligger til en Kamin. Stykket ligger endnu i Grunden.

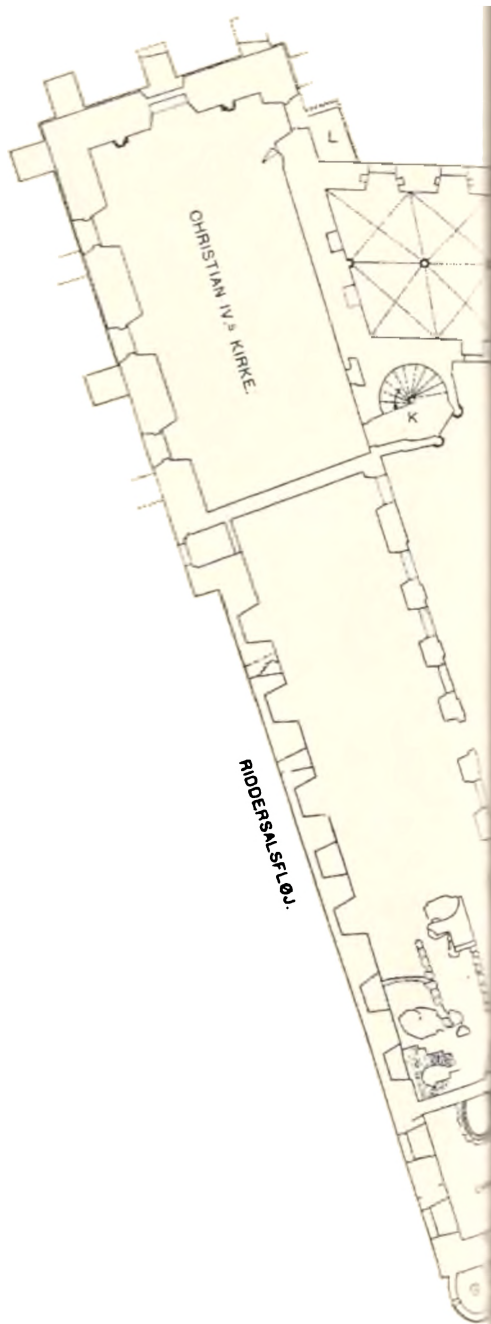
Forskellige Steder ud fra Slottet har der været murede Kloakledninger. En saadan Kloakledning gaar ud fra Kongefløjen og udmunder oven for Børneasylet. Den er muret med Hvælving over og vises paa hosføjede Billede. Langs med Sydfløjens Ydermur er der en muret Kloak, der nu synker sammen og derved tvinger Murene til at hælde.

Efter dette lille Syn over gammelt Murværk skal her gengives, hvad vi i gamle Papirer finder om Christian III.s Byggearbejder.

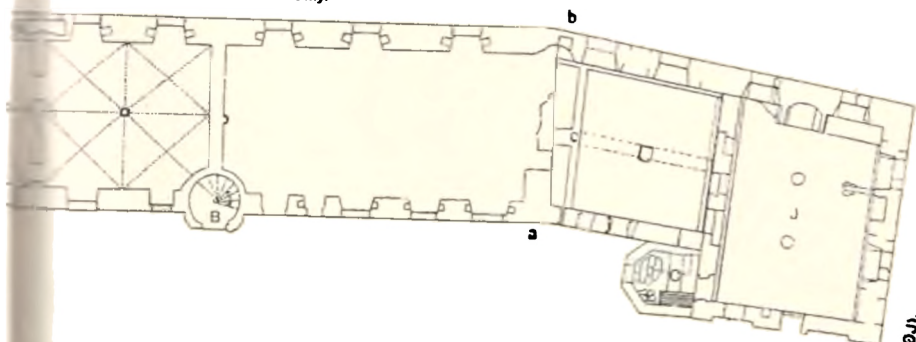
Grundplan
over
Kolding Slotsruin
(Stueetagen).

Opmaalt 1895 af Arkitekt Julius
Smith, København.

- A. Springvandets Plads.
- B. Klokketaarnet.
- C. Dronningens Trappe.
- D. „Hemmelighed“ udfor Konge-
værelset.
- E. Kongens Trappe.
- F. Kronprinsens Trappe.
- G. Havetrappen, Nedgang til Bad-
stuen.
- H. To Bagerovne.
- J. Portnerbolig. Her opkom Branden
i 1808.
- K. Kirketrappe.
- L. Gangen til „den svenske Kælder“.
- M. En „Hemmelighed“ i en Murpille.
- a-b. Rest af middelalderlig Endegavl.
- c. Murværk, opført til Støtte for Gav-
len, da Kælderen østfor er gravet
dybere.

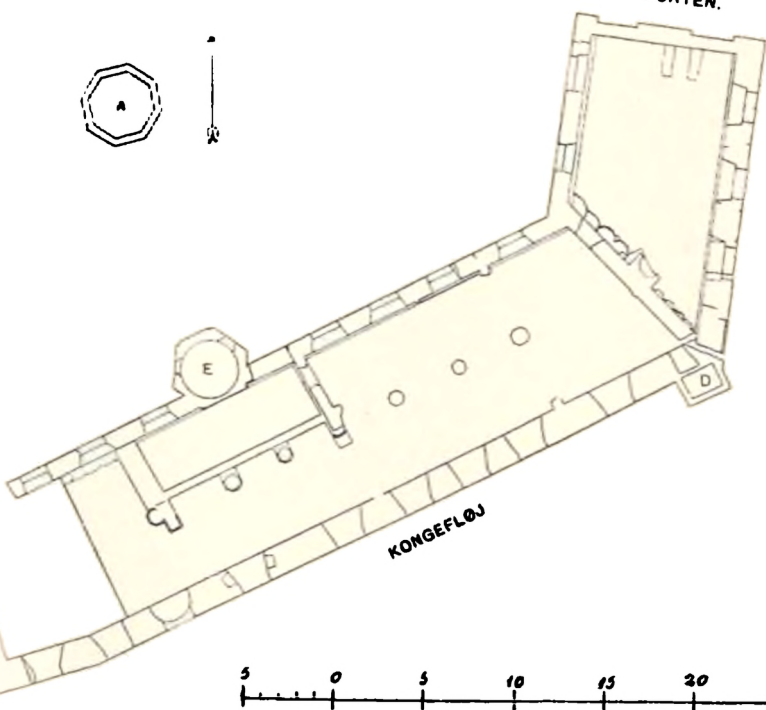

NORDFLØJ (NU MUSEUM).

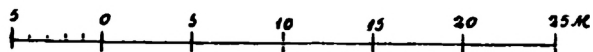

PORTEN.

PORTFLØJ (ØSTFLØJ).

KONGEFLOJ

Allerede paa Herredagen i København Midsommer 1533 efter Frederik I.s Død paatænkttes Arbejder paa Koldinghus. Der udtaltes nemlig, at det var ganske raadeligt, at „de af Rigens Slotte, som ligger næst ved Grænsen mod Fyrstendømmet, *besynderlig Kolding Slot og By*, befæstes og besørgeres paa Rigens Vegne efter den Lejlighed, som nu for Øjne er imellem Riget og Fyrstendømmet, og at hvilken god Mand, som Kolding Slot indehaver, holder der det meste Folk. Renten dertil ligger kan taale, thi at Gud forbyde, om Rigens Fjender indfinge Kolding Slot og By, da kunde det være Nørrejyland og al Riget til Skade¹⁶“. Om disse Planer er bleven virkeliggjorte, er ubekendt, derimod synes Christian III. straks at have tænkt paa at bygge paa Koldinghus. Dette fremgaar af et Brev, som Abedissen paa Mariager Kloster, Kathrine Eriksdatter Rosenkrans, 1538 skriver til Eske Bilde paa Mogenstrup, der har bedt om at faa noget Kalk. Hun fortæller deri, at Kongen „haver ladet beslaa alle de Kalcke (Kalkværker), som her er for dette Land og skal den (o: Kalken) til *Kolyngthen hws* (Koldinghus) og til Riberhus og til Københavns Slot“. ¹⁷ Vi hører dog intet om Byggearbejdet paa Slottet, før efter at Kongen har taget Ophold her. Paa en af sine Rejser skriver Kongen 1546 til Dronning Dorothea, hvorledes det gaar med Byggeriet, og Dronningen svarer herfra 2. Maj, ¹⁸ at hun tror man vil være færdig ved Kongens Ankomst hertil, der indtræffer en Maa nedstid senere. Dette Byggearbejde har næppe været meget omfattende, men 1549 er det en større Bygning, der arbejdes paa. Iver Krabbe, der før han kom til Koldinghus, ikke havde det bedste Lov paa sig fra Bønderne, har antagelig stillet store Krav i Form af Bygningshoveri, thi Kongen maa skrive til de Kolding Bønder og Kron-tjenere, at de skal rette sig efter at arbejde her til Slottet, naar Iver Krabbe siger til. De skal optræde velvilligen, thi Kongen vil lade bygge *nogen mærkelige* (o: betydelige) *Bygninger her paa Slottet* ¹⁹. I et andet Brev fra samme Aar hedder det, at de skal arbejde 4 Dage paa Slottet. Hen paa Foraaret 1549 udskrives fra Lenene i Jylland den fornødne Fetallie til Koldinghuses Bygning, for at denne ikke skal forsinkes. Til Bygningen blev der forskrevet gullandske Fyrrebjælker paa 19 Alens Længde. Man vil finde, at dette Maal ganske svarer til Bredden af *søndre Fløj*. I 1550 bygges østre Fløj, thi Fru Cecilie Rosenkrans paa Hønborg faar Ordre til at levere Iver Krabbe 10 Egetræer til et Porthus, som skulde opsættes ved Koldinghus. Rente-mesteren i Ribe, Jørgen Pedersen, maatte skaffe 6 Egetræer til

samme Brug. Aaret efter lægges Lofter, thi om Foraaret skal Lensmand Peder Skram i Helsingborg skaffe to Tønder Loftesøm og 4 Tønder Lægtesøm „med hele Hoveder“ til Slottet. Gennem Jørgen Pedersen i Ribe er der fra Udlandet bestilt Glas til Vinduerne. Men dermed var man endnu ikke færdig. Den menige Almue i Kolding Len undtagen Adelsens Arvetjenere faar det Aar Ordre til at begive sig til Koldinghus med Heste og Vogne og arbejde 5 fulde Dage paa egen Bekostning²⁰. I 1552 skal Claus Bille, Lensmand paa Bahus, levere: 60 Spærretræer, hvert Træ 15 Alen langt, en Fod og en Haandsbred i hver Kant. 30 Spærretræer, hvert Træ 11 Alen langt, en Fod en Haandsbred i hver Kant, 9 Træer til den *Karnap*, hvert Træ 20 Alen langt o. s. v. Claus Huitfeld skulde skaffe 60 Bjælker, hver 17 Alen lang, samme Tykkelse. Samme Aar føres 60 Læster Kalk fra Mariager Fjord til Kolding.

Naar Porthuset nævnes 1550 og Byggearbejdet stadig fortsættes, turde det være et Vink om, at ogsaa Slottets nordøstre Hjørne hen til den mærkelige Mellemgavl i nordre Hus er opført nu.

I 1553 er der Brug for Skifer til Taget.* Kongen havde for dette Aar en Skifertækker Didrik Didriksen (Aarsløn 20 Jochimsdaler, 1 Okse, $\frac{1}{2}$ Td. Smør, 2 Svin, 2 „Pund“ Malt, 2 „Pund“ Mel og en Hofklædning samt fri Mad og Øl og fri Bolig). Han blev samme Aar skikket „vesterværts“ over Havet til „den Købmand, der havde samme Sten.“²¹ Naar Kongen 15. Jan. 1554 hos Lensmanden i Nyborg bestiller 200 Klinkjærn med „Naad“ og Tilbehør, er det vel et Bevis paa, at nu er Byggearbejdet endt.

Hvem var under alt dette Christian III.s Bygmestre? Kilderne giver intet Svar. Dr. Francis Beckett nævner som en Mulighed,²² at Mester *Martin Bussart*, „Stenhugger“, som Kongen benyttede ved Københavns Slot, har arbejdet ved Koldinghus. Bussart formodes at være død i første Halvdel af Aaret 1553, thi 12. Febr. 1553 dukker en ny kongelig Bygmester op. Han nævnes blot som *Mester Jacob*. Han var gift med Prinsesse Dorotheas Amme Kirstine og har kun været kongelig Bygmester et Par Aar. I 1557, 17. Juli, afløstes han af en Mand, der senere i høj Grad kom til at beskæftige sig med Koldinghus, nemlig *Hercules van Oberberg*.

* Der er ved Koldinghus overvejende fundet blaa Skifer, men ogsaa grøn og rød Skifer. Taget har saaledes muligt været lagt i Mønster. Ud for Borgporten har man fundet Tegn paa, at Kløvning af Skifer har fundet Sted ved Slottet.

Efter Christian III.s Død synes der ikke at være sket større Forandringer paa Koldinghus med Hensyn til Bygningerne. Der tales ganske vist om adskillige Arbejder i Dronning Dorotheas Tid, men disse har sikkert foruden almindelige Reparationsarbejder drejet sig om andre Bygninger end den egenlige Borggaard. Der var jo hele tre „Gaarde“ allerede den Gang, ja langt tidligere, nemlig Borggaarden, *Staldgaarden* og *Ladegaarden* eller „Forværket“. Ja, saa har vi endda ikke nævnt *Jægergaarden*, men Jægergaarden ved Koldinghus veed vi kun saa uendelig lidt om.

Den særdeles virksomme Henrik Rantzau, der med mere eller mindre Held dyrkede en Mængde Videnskaber, har ladet optage et Fugleperspektiv over Kolding. Denne Tegning blev trykt i Braunius og Hogenbergs store Værk „*Theatrum Urbium*“. ²⁸ Kortet, der tidligere i *tegnet* Kopi har været optrykt i J. J. Fyhns Bog „Efterretninger om Købstaden Kolding“, Københ. 1848, og derefter igen i „*Vejle Amts Aarbøger 1907*“, gengives her i *fotografisk* Kopi, idet Fyhns tegnede Gengivelse i forskellige Enkeltheder afviger en Del fra Originalen. Desuden gengives Side 5 (i betydelig større Maalestok) Fugleperspektivets Tegning af Koldinghus.

Vi har her *det ældste Billede* af Koldinghus saa vel som af Kolding. Tegneren har sandsynligvis optaget dette Billede omkring Midten af 1570erne, i hvert Fald er det optaget efter Kong Frederiks Giftermaal, thi Bogstaverne F. S. sammenslynget findes paa Kortet, og man er jo nu enig om, at dette skal sige „Frederik“ og „Sofie“ og ikke „Frederik Secundus“, c: Frederik II.

Da Billedet er taget før nogen af det 16. Aarhundredes Brande paa Slottet, kan man forudsætte, at saaledes, som Slottet her er tegnet, har det i Hovedsagen — maaske Gavlene og de høje Spir undtaget — set ud efter Christian III's store Byggeri: Fire sammenbyggede Længer, alle paa 3 Stokværk. Inde i Borggaarden rager to slanke Taarne op paa samme Sted som de to sydlige Taarne nu, og der skimtes desuden to Spir. Vestfløjen har Trappegavl baade mod Nord og Syd. Denne sidste Gavl synes at springe frem fra Murene, og paa begge Sider af den ses de høje, rundbuede Vinduer til Christian III' *Slotskapel*. Vinduerne kan ses den Dag i Dag. Midt paa Vestfløjen skimtes en Udbygning, vistnok en *Karnap*, der synes at være neden for Riddersalen. Sydfløjen ender mod Øst i en Trappegavl, og det maa antages, at en lignende Gavl har været mod Nord.

Ogsaa Slottets nærmeste Omgivelser frembyder interessante Enkeltheder. Ud fra Vestfløjens Sydgavl ses en mindre Bygning, *Badstuen*. Jordsmonnet derfra og hen mod Vindebroen er tydeligt nok anvendt til Have, og vi finder i ældre Papirer, at Haven kaldes „*Dronningens Have*“ efter Dronning Dorothea, der synes at have anlagt den og maaske ogsaa plantet den Række Træer, der skimtes paa det gamle Billede. Træerne staar paa Skrænten og er sikkert de gamle Linde, der staar i Haven den Dag i Dag. Paa Slottets Sydside ses en Pille. Dette er en „Hemmelighed“ (Datidens W. C.), maaske den samme, hvorefter der endnu staar en Rest. Der var senere mange „Hemmeligheder“. Øst for Slottet ligger en Bygning med Trappegavle („*Klodsbanen*“) og i Nærheden af denne en lukket Gang, *Løngangen*,* der fører over Voldgraven sønden *Vindebroen*, gaar under Vejen ved *Staldgaardens* søndre Port og ind i Slottets *store Urtehave*, saaledes at man nemt fra „*Dronningens Have*“ kunde komme over i *Urtehaven* eller *Abildgaarden*, der fra *Staldgaarden* strakte sig helt ned mod det Sted, hvor Klosteret forud havde ligget.

Kortets østlige Del er fortegnet, thi de Bygninger, der betegnes med Tallet 5 (Ladegaarden), laa, som allerede nævnt, bag Søen paa Vejen til Middelfart. Her laa ligeledes den Bro, der er angivet yderst til Højre ved Ladegaarden.

I 1581 blev Slottet hjemsøgt af en Ildebrand i sydvestre Hjørne. Det hedder,²⁴ at „Ilden brændte igennem kongelig Majestæts Kammer ned i Kapellet“ (den gamle Kirke). I 1583 har der ifl. Fyhns Efterr. f. Kolding været en større Brand paa Slottet. Hele vestre og nordre Side brændte, og ved en Brand 24. Febr. 1597²⁵ ødelagdes Køkkenet, „*Taarnet*“, Bryggerset, Sølvkammeret og Oldfruens Kammer. Den sidste Brand voldte stor Forstyrrelse. Bohavet er blevet taget ud af Værelserne, men det kom efter Branden ikke altsammen paa Plads igen. Saaledes blev der i det gamle Kongeværelse fra Kristian III.s Tid „forrykt og bortstjaalet“ Lysestager, Messingplader paa Væggene etc., og adskillige Læder-Brandspande, der hang i Slotsporten, forsvandt.

Om Frederik II.s Byggearbejder paa Koldinghus erfarer vi ikke meget. I denne Konges Tid blev der bygget en Mur fra Vindebroen

* Lensregnskabet 1611—12: „Færdiget paa kgl. Majestæts Løngang under Jorden udi Urtehaven ved den nederste Port med Pæl, Fyrdeler (Brædder), Spiger og Søm, som stod paa Fald og var aldeles forraadnet.“

op til Slotsporten. 1580 fik Kongens Klejnsmed Henrik Drejer 134 Daler for Arbejde paa Koldinghus. I 1581 antyder et Brev fra Kongen til Rentemesteren, dateret 15. Febr.,²⁶ at der er større Arbejder i Gang. Kongen skriver, at der til Byggeriet paa Slottet og Lade-gaarden vil blive Brug for 10 Skippund dansk Stangjærn, 2 eller 3 Tønder Lægte- og Loftsøm og 2 Læster Osmund (o: Jærn, uds-mættet i Klumper). Arent von Münster, Kobbertækker,²⁷ der an-sættes 3. Marts 1581 og forpligtedes til at arbejde paa Kronborg, Frederiksborg, *Koldinghus* o. s. v., har sikkert nu været virksom paa Slottet med sine to Svende og en Dreng. Han kunde tække baade med Kobber, Bly og Skifer. I April 1581 blev der givet Ordre til, at Tolderen i Ribe skulde sende Henrik Belov paa Koldinghus 1000 Daler til Slottets Behov.²⁸ Ud paa Foraaret 1582 hedder det,²⁹ at da der vil blive Brug for en stor Mængde Kalk paa Koldinghus, skal Lensmand Jacob Seefeld, efter nærmere Tilsigelse af Henrik Belov, levere denne 100 Læster Kalk til den Bygning. Kongen paa Koldinghus lader foretage. Det følgende Aar opsattes der et stort Plankeværk uden om Urtehaven, og Henrik Belov gik da nogle Borgere for nær. Det var brændt for dem (se senere), og Lensmanden lader da til at have indtaget mere Jord til Haven, end der tilhørte Kronen. Fejlen blev først rettet under Caspar Markdaner.³⁰ Under denne Lensmand fortsættes Byggeriet. Der sendes 1585 ikke mindre end 150 Læster Kalk til Kolding, dels til Skelning paa Nygaard, dels til en *Stald* i Kolding.³¹ Ogsaa et nyt Vognhus, Bygninger i Ladegaarden og nogle Jagthuse i Lenet bygges i disse Aaringer.

Efter Frederik II.s Død omtales der en Udbedring, der skulde finde Sted 1590. Der var dertil bestilt 24 Bjælker, hver paa 24 Alen, 48 Sparrer à 18 Alen fra Gotland, og fra Norge skulde der sendes Tøm-mer til Hanebjælker, Stænger og Løsholter. Senere viste det sig, at der ikke kunde skaffes Bjælker, der var lange nok. Markdaner fik da Ordre til selv at se at skaffe Bjælker, enten i Lenets Skove eller hos Købmænd. Alt dette Tømmer skulde anvendes til Riddersalsfløjen. Riddersalen skulde det Aar have været anvendt til Prinsesse Elisa-bets Bryllup, men nogle Uger efter, da Brylluppet blev opsat, blev der skrevet til Markdaner, at nu havde det ingen Hast med at bygge Salen, hvorfor han indtil videre maatte tage Tømmeret i Forvaring, saa det ikke fordærvedes.³² I 1596—97 opførtes der i Urtehaven et *Boldhus*.³³ Boldhusets Indretning maa have mindet om en Lawn Tennis-Bane, idet Boldhuset var delt med et Net. I Lensregnskabet fra 1610

til 11 læses: „2. Sept. givet Frederik Bornholt i Kolding for 46 Ra-ckete Balde at bruge udi kgl. Maj. Baldhus paa Koldinghus = 23 Sk. dansk. 22. Sept. Rebslager Anders Paaske for et Hampereb tver over fornævnte Baldhus med et Garnværk under samme Reb, mod kgl. Maj. Tilkomst.“ Spillereglementet for Datidens Boldspil — det drejede sig ved Spillet ofte om store Pengesummer — findes i Arent Berntsens „Danmarckis Rigis fructbar Herlighed“ I. 353.

Efter den store Brand 1597 blev der først for Alvor taget fat paa Byggeriet.

Den 21. Jan. 1598 skrev Kong Christian IV. fra Haderslev³⁴ til Caspar Markdaner, at da Kongen straks paa Foraaret havde i Sinde at foretage „nogen synderlig Bygning“ paa Koldinghus, bad han ham holde i Forraad Tømmer, Sten, Kalk, Jærn og hvad andet, der behøvedes til denne Bygning. Og da Kongen havde erfaret, at der var saa mange *Løsgængere* og *Dagdrivere*, der strippede omkring i Jylland, bad han ham om fra 22. Febr. af at lade dem, der fandtes i Koldinghus Len, paagribe, saa at de den 11. Marts kunde blive sendt til Koldinghus. Faa Dage efter³⁵ skrev Kongen atter til Markdaner og bad ham om at lade de paagrebne Fanger arbejde paa Koldinghus og holde nogle Pligtfolk, som kunde have Opsigt med, at de bestilte noget. Til Underholdning skulde de have Skibskost, og dem, der ikke vilde arbejde, skulde han lade rejse sin Kaas. Den 14. Sept. hedder det i et Brev fra Kongen, at da de *Løsgængere*, som havde været fornødne ved Slottets Bygning og nu ikke længere var det og skulde afskediges, havde opslidt deres Klæder, skulde Markdaner lade gøre Klæder til dem for omtrent 3 Daler til hver, inden han gav dem Afsked. Det synes efter dette, at *Løsgængerne* har haft det helt godt i deres Fangenskab, naar blot de har villet bestille noget. At nogle af Fangerne, der arbejdede paa Slottet, dog ugærne har ladet sig bruge til dette Arbejde, fremgaar af Inventariet 1617. Det meddeles deri, at til adskillige Tider, „medens Slottets Bygning stod paa, haver Fangerne, som did blev ført fra adskillige Steder at arbejde, borttrømt med 14 smaa Fangekæder at sætte om Benene med et lidet Stykke Kæde ved og 10 smaa Jærn om Halsen.“ De Fanger, der her nævnes, er aabenbart Folk, der er dømt for en Forbrydelse, og ikke indfangede *Løsgængere*.

I Aaret 1600, 7 Okt., anmodes Markdaner om at gøre rigtigt Over-
slag paa Omkostningerne ved Koldinghuses Bygning fra Philippi Jacobi Dag (1. Maj) sidst forleden og til nu sidst forgangne Mikkelsdag.

De Bygninger, der arbejdedes paa 1598 var *nordre Fløj og Kæmpe-taarnet*. Aarstallet 1598 staar over Indgangen til Kirketrappen. Om Kæmpetaarnets Opførelse havde Kongen 1598 truffet Overenskomst med den kongelige Bygmester *Hercules van Oberberg*. (Han skal ifl. Friis' Saml. til dansk Bygn. og Kunsthist. ligge begravet i Mariekirken i Kallundborg). I et Brev, der er udstedt paa Haderslevhus 29. Jan. d. A.,³⁶ befales det, at denne Bygmester skal forestaa og forfærdige den Bygning paa Koldinghus, Kapellet, Taarnet. Kælderen m. m. efter den „Skabelun“, som Kongen selv har forordnet. Bygmesteren skal have 300 Daler om Aaret, saa længe det staar paa.

Hercules van Oberberg var den Gang en gammel Mand og har vel været svagelig. I Aaret 1601 fik han en Hjælper, Stenhugger *Hans Barchmann*, der fik Bestilling paa at fuldfærdige den paagyndte Slotskirke paa Koldinghus efter den „Skabelun“, som han selv havde afridset. Han skal tilhugge Stenene smukt sirlig og fuldstændige Kirken udi alle Maader *ligesom Kirken paa Haderslevhus*. — Dette Arbejde skal han udføre paa egen Bekostning undtagen Prædikestolen, Alteret og nogle Stykker Gibs. Alt skulde udføres paa egen Kost. Han skal derfor have 2000 Daler og den Dagløn, som han selv tilforn har faaet. Naar Værket var oprejst, vilde Kongen holde ham Murmænd. Kirken skal være færdig om to Aar, regnet fra Mikkelsdag 1601 til Mikkelsdag 1603 og skal udføres med Bygmesteren Hercules van Oberbergs Hjælp og Bistand, og hvis denne skulde dø, skal han være forpligtet til selv at fuldføre Arbejdet. Han faar straks paa Haanden 150 Daler og de øvrige Penge i 9 Terminer, ligesom han fortjener dem. Naar Arbejdet er færdigt til Kongens Tilfredshed, skal der gives ham en Æresklædning.³⁷

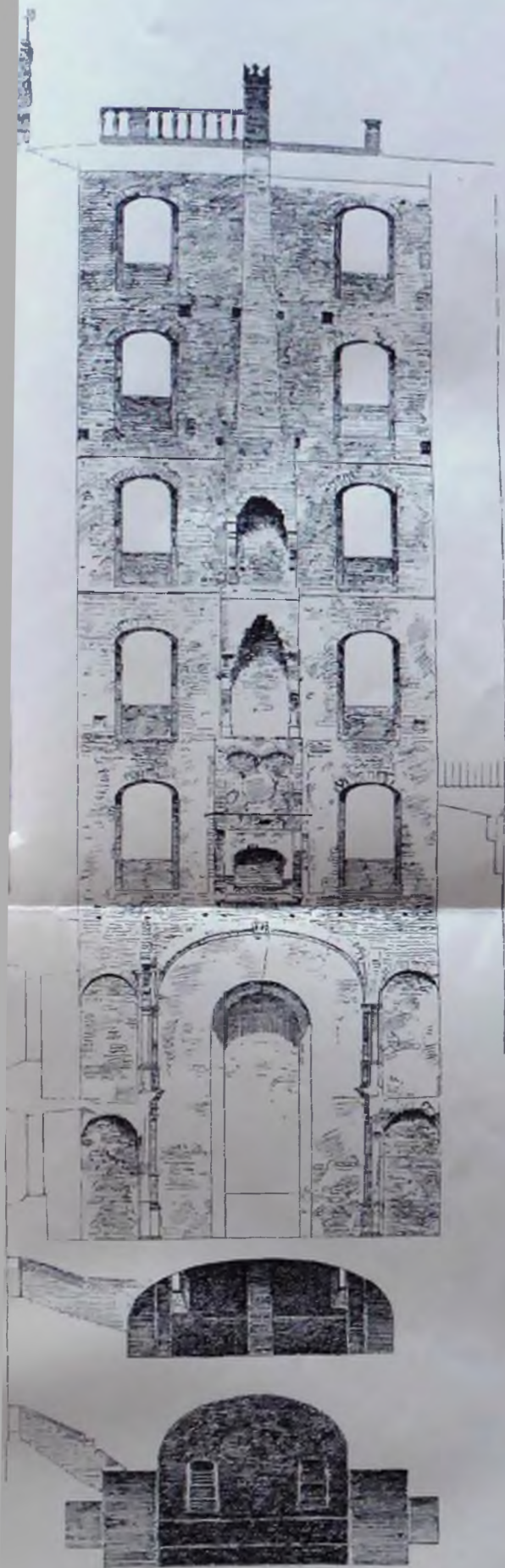
Den 25. Marts 1603 skriver Kongen hjem fra Herregaarden Valden i Halland, at indtil videre skal der ikke bekostes mere paa den Bygning paa Koldinghus. Man faar ingen Forklaring paa Grunden til denne Standsning. Men 9. Maj skriver Kongen atter til Markdanner: „ . . . Vider, at som Du kort Tid siden har bekommet vor Skrivelse intet videre at skulle lade bygge der paa Slottet, førend Du fik videre Besked, og vi forfare, at de 3 Parter af den nye Kapel skal være færdig og Stenhuggeren at have bekommet de tre Parter af hans Betaling, da bede vi Dig og ville, at Du lader dennem samme Kapel slet (o: helt) forfærdige efter den Aftingning, med hannem er gjort og efter hans egen Forpligt og hannem siden den 4. Part af

hans Betaling fornøjes, hvilken Du og saaledes kan til Regnskab føre. Dermed sker vor Villie.“³⁸

Nu blev Kapellet fuldført. Den 1. Febr. 1604 fik Hans Barchmann Brev om snarest at forfærdige en Prædikestol til Slottets Kapel af gullandske Sten med Marmor Piller og Alabaster efter den Skabelun, han havde forelagt, og hvortil Kongen selv vilde skaffe Stenene. For dette Arbejde fik han 150 Daler. Kongen var da selv tilstede paa Slottet og tog Kirken i Øjesyn. Endnu manglede Altertavlen. Om den gjordes der Akkord med Claus Lauridsen Stenhugger 18. Okt. 1605. Kongen leverede Alabast og anden Sten dertil, og Arbejdet betaltes med 200 Daler. Samme Mand leverede en Vindeltrappe til Kirken. Den var af Træ, thi han var jo ogsaa „Billedsnider“. — Kirken var færdig.

Amtmand Hoffman skildrer i „Danske Atlas“ Kirken saaledes: „Kapellet eller Slotskirken er meget net og sirlig, lignende i Anordningen, men ikke i Kostbarheden, Frederiksborg Slots Kapel. Altertavlen, som er af Marmor og Sten, prydet med Alabastes Billeder, har været høj og anseelig, men er i forrige Seculis Krigstider bleven ruineret, og Kong Frederik IV. har med Flid ikke villet lade det istandsætte, for at blive et Vidne om Fjendens slette Forhold. Prædikestolen er og af Sten med meget smukke udhugne bibelske Historier, staaende paa et kunstigt Stenbilled og derhos en Løve paa et Postament, som holder det kongelige Vaaben. Ovenpaa er et sirligt Galleri, som omgiver Kirkens begge Sider og nederste Ende. Det nederste Galleri er afdelt for sig selv og undertiden tjener det kongelige Herskab for Stol i Kirken, men undertiden tager de andet Steds i Kirken Sæde under Gudstjenesten.“

Pastor J. J. Fyhn, der kendte Slotskirken endnu bedre end den gamle Amtmand, beskriver den som et smukt lille Kapel paa 7 Fag gennem to Etager. Paa det med blaa og hvide Stenfliser i Tavl belagte Gulv stod i to Rækker 34 Egetræsstole. Forresten var hele Kirken smykket med forgyldte Sirater i Datidens Smag, og en Mængde Bibelsprog var anbragt rundt omkring paa Pulpituret. Vi skal senere komme tilbage til Slotskirken. Billedet, der følger denne Fremstilling, er efter en Rekonstruktionstegning, som Arkitekt Julius Smith, København, udførte 1895 paa Bekostning af Lensgreve Raben-Levetzau til Aalholm, der samtidig bekostede en Mængde Tegninger og Grundplaner af Slottet med en hel eller

Snit af Kæmpetaarnet,
(Vest-Øst).

Efter Tegning af Arkitekt Julius Smith.

Paa Taarnets Nordvæg ses Spor af Kirkens Buer og oven over Rester af en dekorativ Kamin (i Riddersalen). Under Kirken ses de to Kældere, Brevkammeret og (nederst) „den svenske Kælder“.

delvis Restavrering for Øje. Planerne blev af Udenrigsministeren i 1907 skænket til Kolding By, og en Del af dem følger som Bilag.

— —

Men heller ikke med Kapellet var Slottet færdigt, hvis man i det hele taget kan bruge dette Udtryk om en Bygning, der som denne altid har været under Haandværkernes Hænder. De gamle Vindeltrapper med de slanke Spir, der ses paa det ældste Billede af Slottet, var af Træ og maatte selvfølgelig erstattes med Taarne af Sten. Dette skete 1610—11, thi det hedder det Aar i Lensregnskabet: „To gamle Vindeltrapper af Træ er nedtaget mellem det søndre og vestre Hus og midt for det søndre Hus (altsaa „Kronprinsens Trappe“ og „Kongens Trappe“) og opmuret to nye Stentrapper udaf gotlandske Sten.“ Der købtes det Aar 57 gotlandske „Bloksten“, og flere har man vel haft i Behold. Samme Aar tilførtes 6700 Mursten og store Mængder af Kalk. Med Trappen menes *hele Taarnet*. Hjørnetrappen blev forsynet med fladt Tag „med en Galleri omkring med Blyrender rundt omkring mellem fornævnte begge Huse“. Trappen midt for søndre Hus blev derimod 1611—12 forsynet med Spir. „Taarn og Spir og Vindeltrappe blev med hvid, gul, rød og sort (!) Oliefarve anstrøgen, baade uden som inden udi Glamhuller og Vinduer“. De gamle Taarne, der blev nedbrudt, havde været tækkede med Bly; der blev nedtaget 1½ Skippund 4 Lispund Bly.

De nye Trapper stafferedes omtrent paa samme Maade som Indgangen til Kirketrappen er den Dag i Dag, men i stor Farvepragt. Saaledes den saakaldte „Kongens Trappe“: „30. April afbetalt Claus Lauerentz, Bilthugger i Kolding, for efterskrevne Arbejde, han har gjort, som er: Indsat over Døren til Indgangen i samme Trappe (mellem Kongens og Dronningens Værelser) udi Borggaarden en Frese af gotlandske Sten med 3 Ansigter og Løvehoveder, imellem dennem udhugget Bogstaver, som er kgl. Majestæts og Dronningens Rim (∩: Valgsprog) med Deres Naaders Navn og Krone over udhugget. Dernæst over fornævnte Gesimsliste eller Frese udhugget og gjort kgl. Maj. Vaaben med 3 Løver og 9 Hjærter og Dronningens med Scepteret, omkring med Leuerværk forsiret, med en Krone og begge Vabben, tvende Engle, som holder fornævnte Krone og bemeldte Vabben. Siden med adskillig Forsiring og Comportement udhugget og forfærdiget, hvorfor hannem er givet paa sin egen Kost

og for hans Umage Penge 12 Daler. Hertil haver han forbrugt 2 gotlandske Bloksten.“ — Baltzer Wulf fik Betaling for „Forsiring af samme Vabben med Oliefarve og sit eget Guld at staffere og bestryge. Sammeledes for tvende andre Dørgerichter af hugne Sten med kgl. Maj., Rigens og Dronningens Vabben med Navn, Titler og adskillige Bogstaver, Kroner og des Forsiring mere at staffere og anstryge med Oliefarve og sit eget Guld.“ Der nævnes Vaaben over tre andre Vindeltrapper i Borggaarden og to gamle Vaaben „at forny og renovere“. Det ene af disse gamle Vaaben har uden Tvivl været Christoffer af Bajerns, som omtales af Henrik Rantzau. Beklageligt nok faar vi ikke her nøjere Besked, om dette Vaaben sad paa Riddersalen, eller hvor det sad.

Der er i disse Aaringer opført endnu et Taarn, *det runde Have-taarn*, og der lavedes Hul i Muren ud til denne Trappe: „Anders Olufsen, Murmand i Kolding, igennemhugget og brækket Brandmuren til en Dør ud af det nye Kammer, som forleden Aar til Phil. Jacobi Dag 1611 blev forandret og gjort af *den gamle Kirke* ved kgl. Maj. den liden Sal ind paa en Trappe med sin Nedergang til Badstuen.“ Under den nye Kirke opmuredes „et *Brevkammer* med Brandmur mellem tvende Hvælvinger til Slottets Brevkister og Breve at ind-sætte udi.“ En anden Del af Kælderen under Kirken indrettedes til at lægge Mel i.

Endnu skal nævnes nogle enkelte omfattende Byggearbejder: „Efter kongelig Majestæts vor allernaadigste Herres og Konges mundtlige Befaling, da Hans Maj. ved Fastelavnstid 1614 var her paa Slottet selv til Stede saa og efter Hans Majestæts egen Paaviselse til Caspar Markdaner at skulle lade forfærdige og bygge her paa Slottet et nyt *Bryggers* og *Bagers*, da er nedbrudt en stor Mur og Mellemgavl fra øverst til nederst udi en gammel Spiskælder udi det vestre Hus paa Slottet i den søndre Ende, som den gamle Kirke forhen var. Samme Mur var 30 Alen høj, $3\frac{1}{2}$ Alen tyk, 15 Alen bred, og i det Sted opmuret udaf Grunden i Kælderen to *Bagerovne* (se Grundplanen), en stor til Grovbrød og en liden til Sigtebrød at bage udi, som indlagt er under den gamle Kirke ind i Jorden, saa og en stor, rum og vid Bryggerssskorsten udaf Grund fra nederst og udaf Taget med Mur paa alle Sider med tvende (Side-) Skorsten, en udaf *Sølvkammeret* og igennem den ene Ende i *den store Sal* (c: Riddersalen), den anden ud af Salen ind i fornævnte Skorsten . . . Hvidtet den lange Sal, der

er 92 Alen lang, 7 Alen høj og 17 Alen bred*." Dønnikemesteren (Gibser) Valentin von Smalkaldt arbejdede det Aar paa Slottet, men det vides ikke, om han er den samme som den „Kalksnider“, der ifl. Kongens Skrivkalender fik 100 Daler for det Arbejde, han skulde gøre „paa Salen“. I Salen blev der opstillet en Skorsten (Kamin) efter en Tegning, Kongen havde givet Mesteren, Claus Lauridsen. Det var ogsaa denne, der huggede de fire Aarstider i Sten, men disse Billeder sendtes til København. For Kaminen fik han efter Akkord 150 Daler, for Billederne 30 Daler Stykket. Billederne oversendtes til København 1615.³⁹ Claus Lauridsen, der blev Borger i Kolding, købte 1614 en Gaard af Kongen. Gaarden laa paa Rendebanen og kostede 350 Daler.

I vestre Fløj var der forøvrigt i 1610—11 lavet „en Skjerværk“ langs igennem hele Huset, 107 Alen lang, 5 Alen høj. Denne Skillevæg dannede en lang Gang langs den Side af Huset, der vendte ind mod Borggaarden, og Gangen, der gik fra Christian III.s Værelse og „den lille Sal“ hen til Kirken, kaldes „den lange Kirkegang“.

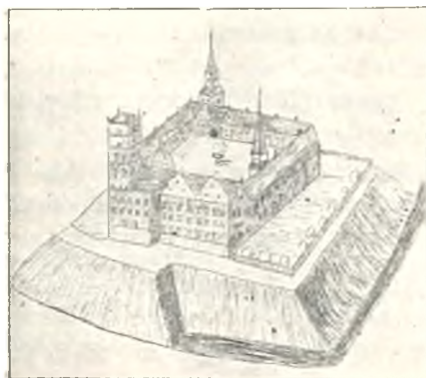
Som Amtmand Hoffmann fortæller om sin Tid, at i Slotskirken indtog de kongelige Herskaber ikke altid samme Plads, saaledes var det ogsaa i Christian IV.s Tid. Der omtales en „Dronningens Stol“ paa Pulpituret mod Syd, men 1614—15 nævnes Kongens Stol som „først ved Alteret“. Men 1645 findes „over Alteret en ny Stol, som Hans Majestæt selv har ladet bygge, og som endnu ikke er fuld færdig uden den vestre Side.“ Det er vist den Stol, som Frederik Snedker i Kolding har lavet til Slotskirken og som han først 1647 faar Betaling for.⁴⁰

— — Der findes endnu et „Taarn“, som der kun glimtvis gives Oplysninger om, nemlig et Spir over Borgporten. Det ses tydeligt paa en Tegning i det saakaldte Frederik V.s Atlas i „Det kgl. Bibl.“. Tegningen, der gengives her, er signeret 1720 den 1. Maj, og da Tegningen i øvrigt kunde ligne et Udkast til den store Reparation af Slottet, der fandt Sted netop i disse Aaringer, kunde man tristes til at tro, at Klokkespiret over Porten blot var et Forslag, der ikke blev udført, men dette er saa langt fra Tilfældet. I en Inven-

* „Den lange Sal“ eller Riddersalen gik lige fra Muren ved de to Bagerovne til Kæmpetaarnets Nordmur og havde 23 Vinduer. Den søndre Side af Kæmpetaarnet, der altsaa maatte bæres oppe af Bjælkeværk over Salen, var saaledes skrøbelig og styrtede derfor under Branden i 1808.

tarieliste fra 1631 opregnes: „Udi Taarnet over den øverste Port paa Slottet: 2 Klokker med ingen Knebler udi. Et Sejerværk med Kong Frederiks Vaaben paa. Jærnkiler, som er bundne udi Linerne til samme Værk.“ Spiret over Borgporten har sikkert været siden Christian III. byggede Portfløjen. Det er antagelig det Spir, som ses omkring Porten paa Billedet af Slottet fra Frederik II.s Tid og vist nok ogsaa det forunderlige store Taarn, som Resen har ved Porten paa sit Kort af 1677 som et Foster af den upaalidelige Tegnens Fantasi.

Resen: Koldinghus 1677.

Der er forgæves foretaget Gravninger uden for Porten fra denne og hen til Slottets nordøstlige Hjørne. Havde der nogensinde ligget et Taarn her, maatte der vel have været Fundamenter eller Taarnet have været omtalt noget Steds.

Klokkespiret og Uhrskiven i Frontispicen over øverste Port blev fjernet i Tiden 1720-26. Vi kommer senere tilbage til det.

— — Selvfølgelig omtales Kæmpetaarnet ofte i Regnskaberne efter Slottets Bygning. Det har ligesom de nye Taarne inde i Borggaarden ikke straks faaet sit bestemte Navn, men karakteriseres i Regnskaberne som „det store firkantede Taarn“. De 4 store, plumpe Stenbilleder (Hannibal, Scipio, Herkules og Hector), der hver bar et Vaabenskjold (henholdsvis det danske og det norske Vaaben, de tre Kroner og det jydsk Vaaben⁴¹), var satte paa Plads. Hver af „Kæmperne“, der har givet Taarnet Navnet, maaler $3\frac{1}{2}$ Alen og bærer nederst foran Navnet indhugget. Statuerne, der ganske naturligt ikke er beregnede at ses paa nært Hold (Taarnet maaler fra Kirkens nuværende Gulv til øverste Murkant $49\frac{1}{2}$ Alen og Kæmpen med Fodstykket $5\frac{1}{4}$ Alen) og derfor ikke er saa fint huggede, som f. Eks. Thuras Vitruvius gengiver dem, blev opsat samtidig med, at Kæmpetaarnet opførtes. Vi veed ikke Stenhuggerens Navn, men da „en af de store Stenbilleder, som er opsat paa den store ny Taarn,“ var sønder i 1611—12, færdiggjorde Nicolaus Lauertsøn (o: Claus Lauridsen) den igen. Vi tager næppe fejl, naar vi gætter paa Claus Lauridsen som Fader til Billederne. De smukke og mere kunstnerisk udførte „Masker“ og Spygatter, der var anbragt rundt Kæmpetaarnets Gesims og hvoraf nogle endnu findes paa Taarnet, behøver jo ikke at have samme Ophavsmand. Nogle af disse Masker, ret et Kendetegn paa Højrenæssancen, viser meget karakteristiske Ansigter, f. Eks. *Narrehovedet* med Bjældehuen. Desuden er der et Kvindehoved med Perlebaand i Haaret og flere, og paa hvert af Fodstykkerne under Kæmperne var der udhugget *en Havfrue*, ganske kønt udført.

Naar tilføjes, at Koldinghus' Borggaard fra gammel Tid var forsynet med en gammel Port, besat med Jærnpigge (Laagen i Porten havde dog ingen Pigge), og at Slottet paa talrige Steder var forsynet med forgyldte Fløje med Kongens Navnetræk paa begge Sider, kan vi gaa over til *den ældste fuldstændige Beskrivelse af Bygninger paa Koldinghus*, der er opbevaret til nu. Desværre er Beskrivelsen ikke ledsaget af Tegninger, skøndt Kongen netop det Aar synes at have ladet en Ingeniør „lægge og afridse Koldinghus saa vel som Pladsen deromkring“. ⁴² Er denne Opmaaling og Afridsning foretaget, saa er Resultatet desværre gaaet tabt. Den her aftrykte Beskrivelse fra 1617 er foretaget i Anledning af, at Lenet sulde overlades til Caspar Markdaners Efterfølger som Lensmand, Otto Brahe Pedersen. Den er dateret 27. Maj 1617:

„Da befandtes først udi *Borggaarden* fire Huse opmurede af Grund og med Skifersten bedækket, sammeledes et stort firkantet Taarn med ingen („Jnggen“) Spir paa, som er ovenpaa med Bly bedækket, desligeste *fire* Vindeltrapper opmurede af Grund, de to med Spir og Skifersten bedækket, de to platte ovenpaa med Bly belagt, hvilke Bygninger allesammen er vel ved Magt. Belangende det inurede Hus, som staar neden for Borgporten paa den søndre Side (altsaa „Klodsbanen“, nedbrudt det samme Aar), (da) er (det) meget bygfældigt. Et lidet Træhus muret mellem Stænger tvært over for ud til Søen er temmelig vel ved Magt.

Udi *Staldgaarden* findes 3 Huse, som er bygget af Tømmer og muret mellem Stænger (altsaa *Bindingsværk*), med Tegl bedækket og ikke skellet (klinet) under Taget. Lofterne er møgit onde og saa godt som ubrugelige. Det sønderste af samme Huse fattes noget paa Lejderne og er støttet paa den søndre Side (med en Støtte). *Smideset* (Smedien) er og bygfældig (Smedien flyttedes for Brandfarens Skyld 1653). Et Hus i *Jægergaarden* saavel som Plankerne deromkring er vel ved Magt og et andet Hus sammesteds er meget bygfældig. *Vaskerhuset* opført af Tømmer og tækt med Straatag er passelig ved Magt. Et stort gammelt *Tørvehus* er meget bygfældigt. Et lidet Hus muret mellem Stænger og tækket med Tegl er ikke skellet under Taget, ellers vel ved Magt. Det *Slagtehus* ved Ladegaarden tækket med Tegl og vel ved Magt. Udi *Ladegaarden for Slottet* et stort *Vaanhus*, som Mejersken med Køerne er udi, er ved Magt undtagen en liden Afside. Et *Øksenhus* næst østen ved er ved Magt. En stor *Kornlade* er meget bygfældig. Tre andre Huse østen udi Gaarden er vel ved Magt. En *Gaassti* eller *Gjafsti* er ved Magt. Et *Hønshus*, som og Skrивereren har sin Værelse udi (!), er ved Magt. Et andet lidet Hus, som Fogden sammesteds har sin Værelse udi, er ved Magt. Alle disse forskrevne Huse i Ladegaarden er tækket med Straatag og muret mellem Stænger undtaget det østre Hus (det, der præsenterede sig fra Middelfart-Vejen!) er tækket med Tegl paa den østre Side.

Udi Urtehaven et *Lysthus* opmuret af Grund og tækket med Skifer.⁴³ Et andet Hus sammesteds, som er et *Halvtag*, muret af Grund og tækket med Tegl. Et langt *Vognhus* muret mellem Stænger 30 Fag langt, tækket med Tegl og ved Magt.«

— —

Oplysningerne om Staldgaarden skal her suppleres med følgende: 1631 nævnes „Kongens den nørre Stald“, der det Aar staar fyldt

med over 1000 Feltlader til Skyts. Den søndre Stald kaldes samme Aar Gæstestalden. Der nævnes ogsaa en Kongens Ridehestestald, men denne laa vistnok i den store Urtehave. Oven over Ridestalden havde Chr. IV. sit *Drejerkammer*. En Vindeltrappe blev 1612 bygget i Ridehestestalden op til Kongens „Sverrekammer.“ — Mellem Staldgaarden og Vindebroen var der i Christian IV.s Tid opsat to udhuggede gullandske Sten med Sæder, en paa hver Side af Broen. 1610 fik Maler Baltzer Wulf Betaling for „at staffere dem med hvid Oliefarve med kgl. Maj. og Dronningens Navne og Krone oven over og andre Bogstaver flere, han har forgyldt, som var forhen afregnet og affaldet.“ Jægergaarden angives i Regnskaberne at have ligget tæt ved Slotssøen. I *Urtehaven* opførtes der et *Pilkentavl* 1611. *Pilkentavl* er et Spil med Kegler. *Kalkar* beskriver en „Klodsbane“ (se denne) som et Hus, hvor der spilles et Slags Keglespil. Endelig blev der 1619—20 i Urtehaven bygget en *Beriderbane* efter Chr. IV.s mundtlige Befaling til Tømmermand Jens Widdesen. Den var af Fyrretømmer og 126 Alen lang. Aaret efter var Murmester Jørgen Pedersen i Kolding beskæftiget med en Gang i Urtehaven til den ny Beriderbane. Jorden jævnedes „ved Bøndernes Tilhjælp“. Banen beskrives nu som 133 sjæll. Alen lang. 6 Alen bred, og „ved den ene Ende rund, som er 15 Alen paa Breddelsen og 20 paa Længelsen.“

Slottet inden Døre i 16. og 17. Aarhundrede.

Hver Gang en Lensmand overleverede Koldinghus til sin Eftermand, blev der optaget Lister over Inventaret, undertiden ogsaa over Bygningernes Tilstand. De aller fleste af disse Lister er desværre gaet tabt. Den ældste er fra Kong Frederik I.s Tid,⁴⁴ men omfatter kun Borgens rørlige Sager. Listen er dateret Tirsdag efter St. Mortensdag 1527 og begynder med en Beskrivelse af Frederik I.s Seng:

„Dette efterskrevne haver ærlig og velbyrdig Mand og strænge Ridder Hr. Holger Rosenkrans ladet skikke og antvorde fra sig paa Kolding Slot: Først paa vor kæreste naadigste Herres Stue en Seng til Hans Naade selv, opredt med en Herredyne, 2 Hoveddyner, et Læderlagen, et Par hollandske Lærredslagen, „enn Breth mett 3 Reff“ (?), et Nyrenbergs Sengeklæde. Item en Seng til Hans Naades Smaasvende, som ligger for Hans Naades Seng. med en Dyne, en Hoveddyne, et Par Hørgarns Lærredslagen, et Sengeklæde, 2

andre Svendesenge, to Hørgarns Skiveduge (3: Borddug), et Haandklæde, en Borgstuedug, 3 Skiver (Borde), 2 malede Boneder (Lærreder, altsaa Malerier), 2 „Draffue“ (Kister?) 3 Senge, som er „draffne mett Reb“, en Rulleseng, en Foldebænk, 2 Hynder, en Bænkedyne med Læder, 2 Bagstole og to Jærn Lysestager.“ Listen fortsættes med en Opramsning af, hvad der er i *Stegerset*, deriblandt 40 Knabefade og 40 Tallerkener, paa *Fiskeloftet* (100 Hvillinger, 500 Kuller, en Snes Skadunger (!) o. s. v.), paa *Kornloftet*, i *Brødkælderen*, *Mjødælderen* (9 Tdr. Mjød), *Ølkælderen* (1 Læst Øl, 15 Tdr. Æddike, 17 tomme Mummefade o. s. v.), *Saltkælderen* og i *Bryggerset*. I *Brødkælderen* nævnes to Kanoner („2 Skerpentin med 3 Kamre, en Bolt“) og sluttelig nævnes noget Korn, Smør og Kød samt „53 Kartokloder item 2 Halv-Kartokloder, som ligger i den store Borgstue item 2 Falkenetter“, som Holger Rosenkrans havde medtaget hertil fra Nykøbing. Som nærværende ved Besigtigelsen nævnes „Per Skodborg, Borgmester i Kolding, Cristiern Perssen, Byfoged ibd. Niels Skack og Niels Werckmester, Raadmænd ibd. med flere Danemænd.“

Af Slottets Bygninger er der slet ingen Beskrivelse. Det næste bevarede Inventarium⁴⁵ er dateret den 27. April 1585 og optoges, da Henrik Belev til Spøttrup overgav Slottet til Caspar Markdaner. Heller ikke dette Syn omfatter selve Bygningerne, men her er der for første Gang gjort Rede for hvert enkelt Værelse paa Slottet og dets Udstyr, og ved at sammenholde dette Syn med de efterfølgende faar man Klarhed over forskellige Værelsers Beliggenhed. *Den gamle Kirkes* Beliggenhed i Slottets sydvestlige Hjørne er allerede omtalt. Her beskrives Kirkens Udstyr. Det viser sig at have været ganske overordentlig tarveligt: „En forgyldt Kalk og Disk. En Tavle paa Alteret (solgtes senere til Bramdrup Kirke og Pengene førtes til Regnskab til Phil. Jacobi Dag — Majdag — 1616). To Lysestager af Træ og forgyldt. To malede Tavler paa Væggene. 5 latinske Messebøger*. To Messehageler af grønt og rødt Fløjl. En Damaskes Drejlsdug paa Alteret. Et grønt Damaskes fordelt Klæde paa Alteret. Et andet rødt fordelt Damaskes Klæde paa Alteret. En Messeserk. Et Positiv (3: Orgel, det sendtes hertil fra København 1553) med al sin Tilbehøring.

* „Derudaf er én overskikket til København efter M. Hans Mickelsens, Prinsens Tugtemesters Bevis' Lydelse, som skulde bruges til et Firma-ment-Seigerværk der sammesteds. De andre 4 har kgl. Majestæts Sølvpop Buck Safferofski til sig annammet efter hans Bevis' Lydelse 1592.“

Koldinghus set fra Øst.

Tegnet 1895 af Arkitekt Julius Smith, København.

Maalestok for Østfløjen

Riddersalen i tredje Etage i vestre Hus er til Hverdags i det 16. Aarhundrede lidet pralende. Salen kaldes „lange Salen“ eller „Dandzhuset“: „To Brandjærn (vistnok en Slags Riste til de to Kamminer, én i hver af Salens Ender), tre maledede Rygskamle, 4 lange Skiver, som sættes Mad paa, tyve og to Fyrreskiver med Krydsfødder, slet og ret, slette (alm.) Fyrrebænke paa begge Sider om Skiverne.“

Det viser sig, at Traditionen har Ret: *Christian III.s Værelser* var i Hjørnet over den gamle Kirke. Kongens *Kammer* beskrives saaledes: „Elleve Gemelter (Malerier) paa Væggene. Omdragen med rødt Engelsk (o: Værelsets Vægge betrukne med rødt engelsk Klæde). Et rødt Engelsk Skivetecke (Borddug). To røde gamle Fløjls Skivetecker. To gamle røde stakkede Fløjls Bænkedyner. To Hynder af rødt Fløjl, halvslidte. 4 Skiver. 5 Stole. To slette Skamle. 2 Brandforke og en Ildske. 2 Lysestager af Messing paa Væggene. En Messing Lysekroner med 16 Piber. Endnu 3 Fløjls Hynder. To Brandjærn, en Messingplade, hvoraf Armen med Piben er borte.“

I det tilstødende *Kongens Sengekammer* nævnes „to Gemelter med Kontrafej og fyrstelige Vaaben“ og „tre andre formalede Klæder paa Væggene, en Kurveseng, et Skærmbælt, et gult Damaskes Tapet over en Seng, et sort Damaskes Sengeklæde, et brandgult Fløjls Tapet og et Læderlagen.“

Ogsaa *Dronning Dorotheas Værelse* kan paavises efter Inventarierne. Værelset var umiddelbart vest for den Vinkel, som Sydfløjen danner med Østfløjen. I Frederik II.s Tid blev Værelset givet til *Prins Christian (IV)*, der fik sine øvrige Værelser derfra hen mod Slotsporten. Ogsaa efter at være bleven Konge, beholdt Christian IV disse Værelser, der nu vedblev at være Kongeværelser lige til Slottets Brand. Soveværelset laa tæt ved Porten i Sejerkammeret med en herlig Udsigt. De tidligere Kongeværelser over den gamle Kirke blev efter Frederik II.s Tid *Kronprinsens Værelser*.

Man kan derefter forstaa Navnene paa Trappetaarnene i Borggaarden. Da de to gamle Træ-Trappetaarne op mod søndre Fløj erstattedes med Taarne af Grundmur, blev de ganske naturligt til „*Kongens Trappe*“ (midt for søndre Fløj) og „*Kronprinsens Trappe*“ (i Hjørnet mellem søndre og vestre Fløj).

I Christian IV.s Værelse finder vi 1585 *det eneste Spejl*, der nævnes paa hele Slottet. Spejlet, der var et Staatspejl, har selvfølgelig været i Værelset fra Dronning Dorotheas Tid. Ellers bestod Møble-

mentet 1585 af nogle Borde og Stole, et Skab med mange Rum i, to smaa Laasebænke og nogle Lysestager paa Væggene, der var betrukne med rødt engelsk Klæde.

Samtidig med, at Kongeværelserne flyttedes længere mod Øst, flyttedes Dronningens Værelser helt over i Slottets nordøstre Hjørne, hvor „unge Hertug Hans“ (Hans d. yngre) tidligere havde boet.

Alle de kongelige Værelser var i 2. Etage og optog Sydfløjen og Portfløjen.

I Sydfløjens Stueetage boede Lensmanden. „Kongens Trappe“ kaldes undertiden Lensmandens Trappe. Lensmandens Køkken (senere Amtmandens Køkken) var ligeledes i søndre Fløj, hen mod den gamle Kirke.

I Portfløjen maa *Raadstuen* have været. Den nævnes først 1617. Dette var *Rigsraadets Forsamlingsværelse*. Der nævnes nogle Skiver, Bænke og Bænkedyner samt en Mængde Sengetøj. (Naar der var lukkede Sengesteder — og af dem har der været adskillige — nævnes de ikke.) Det meget Sengetøj kunde tyde paa, at Rigsraadet ogsaa har sovet her om Natten, et Forhold, der ogsaa kendes andet Steds fra. *Borgestuen* findes ligeledes i Portfløjen.

I nordre Fløj maa man søge *Fadebokammeret*. En Trappe i det nordøstre Hjørne, „den gamle Vindeltrappe ved Dronningens Fadebo“, blev nedtaget 1611—12. Da den senere i det 17. Aarhundrede rejstes igen, fik den Navnet „Dronningens Trappe“. Her i nordre Fløj var det store *Hofkøkken* eller „Dronningens Stegers“, fyldt med (1585) alle Slags Kedler, Gryder, Pander, „Dørslag“, Bradspid, „en Distilerer“ og desuden en Del Tintøj, saaledes Tinflasker, Tinskaale til Konfekt, Tinkander og -Stobe, 49 store Tinfade, 39 smaa Tinfade, 61 Tintallerkener, 18 Tin Saltsirkener (Saltkar), 21 smaa Haandbækkener, ja endog fire Messing Badskær-Kander og — 10 Messingpottes til sætte for Senge! Oppe under Stegersloftet hang en Række Skinker.

Det er vanskeligt at gøre Rede for alle de enkelte Værelser paa Slottet, thi dels er deres Anvendelse skiftende, dels er der jo sket store Forandringer ved Nybygninger. Her skal kun nævnes nogle af Værelserne 1585: *En liden Sal* (1617: Kongens Taffelstue) omdraget „med Historier“ (bibelske Billeder), *Hertug Adolfs Kammer* (1617: *Raadstuen*), „gamle Hertug Hanses Kammer“ (1617 tilføjes: Over Slotsporten), *Lensmandens Kammer*, hans Sengekammer og Skriverkammer („Lensmandens Drenges Kammer“), *Danske Kancelli*,

Tyske Kancelli, Junkerkammeret, „Dochterindens Kammer“, Fru Margrete Rantzaus Kammer, Apotekerens Kammer, Hertug Moritz' Kammer (1617: som kgl. Majestæt haver gjort til et Rustkammer), Rullekammeret (med et Ege-Rullebord), Dørnskammer, Børnekammeret, Sølvkammeret, Giedske Dørindens Kammer (ovenover Fadebostuen), Hvidbagerens Kammer, Køkkenskriverens Kammer (næst op til Dronningens Stegers), Vægterkammeret og Borgstuen („En Jærnkakkelovn, som er afbrudt, seks Skiver, et gammelt Skab“).

Læserne husker *Badstuen* i Haven. 1585 var den forsynet med en Badstuekedel, en Kobberpasse(?), et stort Badekar, et lidet Badekar, en Skive, en Kurveseng, en Stol. „Endnu findes udi Badstuen som kgl. Maj. og Dronningen haver ladet indsætte, som udtages og bruges efter deres egen Villie, som Lensmanden ikke kan stande for: En lang fortinnet Kobberkedel med to Messinggrebe, en anden trind (rund) Kobberkedel med to Messinggrebe, to høje fortinnede Kobberspande, to smaa fortinnede Kobberbækkener med to smaa Messingringe, en fortinnet Kobberkedel med et Træskaft, deri fem smaa Messingbækkener.“

Klodsbanen, der var beklædt indvendig med gammelt grønt Engelsk og havde to grønne Borde, havde „en formalet Ramme over Skorstenen (Kaminen) og grønt Fløjls Tapet og Kappe dertil over Bordet“. Der nævnes ogsaa „et Kumpt ned to Jærnbaand“. Paa Loftet ovenover stod nogle gamle Sengesteder, seks af dem var sammenslaaet af Fyrrefjelle.

Om det saa er i Smedien øst for Staldgaarden, saa nævnes hvert enkelt Stykke Værktøj, hver Hammer: Forhammer, Handthammer, Fusthammer, Noolhammer, Draughammer, to Ambolte og „et Par Bleisebølge“.

— —

Ser man paa Slottets Udstyr, saa er det overalt, selv i de kongelige Værelser, meget tarveligt. Der er ingen Kostbarheder. Man maa derefter antage, at en stor Del Sager stadig medførtes paa Hofsets Rejser og derfor ikke medregnedes til Slottets faste Inventar. Den eneste Udsmykning, man finder i Værelserne, er hist og her nogle malede Billeder, nogle paa Lærred, andre paa Træ. I 1617 finder man i Kronprinsens Værelse foruden de allerede nævnte „Gemelter“, smaa og store, en „Afrids med Hyldingen i Odense“ og en „Afrids af Stavnen fra Adam og Eva og indtil Kristus“. I et andet Kammer op til træffer man bl. a. Dronningens Kontrafej af England

(o: Dronning Anna) og Danmarks Riges Vaaben malet paa Lærred. I Christian IV.s Værelse hænger der 1617 — meget betegnende — „Island afridset i et lidet Kobberstykke“. I 1607 befalede Christian IV,⁴⁶ at Maleren i Kolding „straks skal tage en Kopi af Kong Christians Stamme, som hænger i Kongens Sengekammer saavel som Kong Christians (III.s) og Dronning Dorotheas Kontrafejer og derefter at tilskikke Kongen dette“.* Det lader ogsaa til, at der har været en *plastisk Gengivelse* af Dronning Dorothea: „(1619) For et støft Billede (en Dødsmaske?) efter gammel Dronning Dorothea, Maleren haver stafferet af ny, i Slettedaler.“⁴⁷ En Forfatter omtaler en „Salomons Dom“ (Gobelin) paa Koldinghus.⁴⁸

Delfter-Kunstneren *Carl van Mandern* afleverede i Oktober 1616 paa Koldinghus sine berømte Gobeliner til Christian IV, der havde indbudt ham til at møde her. Det er ikke lykkedes mig i de gamle Papirer at finde omtalt det vævede Tapet forestillende Dronning Margrete, et Stykke, der var her ved Slottets Brand, og som — solgtes ved den paafølgende Avktion for en Ubetydelighed.

Fra Midten af 16. Aarhundrede har *Kakkelovnene* holdt deres Indtog paa Koldinghus. Dronning Dorothea fik en Kakkelovn herover fra København 1559. I 1586 blev der afsendt „8 maadelige Vind-Jærnovne“ og 5 noget større Jærnovne til Slottet, og 20. Jan. 1588 befales det Caspar Markdaner at købe saa mange Jærnovne, som behøves til Gemakkerne paa Koldinghus. Man træffer i det 17. Aarhundrede i Slottets Værelser adskillige Ovne „med Potter paa“ (Kakkelpotter). En saadan stod f. Eks. i Dronningens Stue 1631, men da var „Kronen“ og Tuden borte.

Lensmændene paa Koldinghus.

Fra de ældste Tider synes Koldinghus at have været et *Pantelen*, det vil sige, Slottet og Lenet gaves i Pant for store Pengesummer. Omkring 1500 var Koldinghus saaledes i Pant til Niels Eriksen Rosenkrans for 2195 Mark og 40 Mark aarlig. Dette sidste Beløb

* En Del af de gamle malede Billeder kom senere til Christiansborg. 1740 modtog Slotsforvalter, Løjtnant *Gellermann* 10 Stykker Skilderier, som hidtil hang paa Koldinghus, og førte dem til Christiansborg. Af disse 10 Stykker var de 8 malede paa Brædder og to paa Lærred. (Inventarieliste for 1747 i Kolding Slotsregnskab, Rigsarkivets 2. Afdel.).

var Betaling for at fritages for *Borgeleje*, Indkvartering af Landsknægte. Som Eksempel paa en saadan Pantsættelse af Lenet skal her nævnes Pantsættelsen til Oluf Nielsen Rosenkrans 1516. Det hedder i Brevet derom,⁴⁹ at Oluf Nielsen Rosenkrans „maa og skal have og beholde for sit fri brugelige Pant min Herres og Kronens Slot Koldinghus og Koldinge Len med al kongelig Rente og Rettighed i alle Maader og eftersom hans Fader, Hr. Niels Eriksen, samme Slot og Len haft og brugt haver . . . uafløst udi 10 samfulde Aar næst efter dette Brevs Datum, og naar de samme 10 Aar endt og forløbet er, skal han siden samme Slot og Len i samme Maade nyde og beholde saalænge det hannem og hans Medarvinger for saadan Sum Pendinge, som det for stander . . . , afløst vorder undtagen min Herres Købstad Kolding og Byfogdii der sammesteds, som han med ubevaret skal blive, og skal han give min Herre aarligen til gode Rede 40 Mark Pendinge dansk for Borgeleje og dermed være kvit for Borgeleje-Heste at holde. og skal han holde min Herre en Nats Gæsteri, naar min Herre did kommer.“

Senere gik Lenet over til at blive et Regnskabslen eller Fadeburslen. ∴ Indtægten gik i Kongens Kasse og Lensmanden blev en Slags Forvalter paa Løn, ganske vist i Regelen en rigelig Løn. Som Eks. paa Betingelserne for Regnskabslen aftrykker vi Lensmand Caspar Markdaners Lensbrev:

„Vi Frederik II Konge osv. gøre alle vitterligt, at vi af vor syndelige Gunst og Naade saa og for Troskab og villig Tjeneste, som os elskelige Caspar Markdaner til Søgaard, vor Mand og Tjener, os og Riget hidtil gjort og bevist haver og herefter troligen bevise maa og skal, har undt og forlenet og nu med dette vort aabne Brev under og forlener fornævnte vort og Kronens Slot og Len Koldinghus med Bønder og Tjenere og al dessen Rente og rette Tilliggelse, intet undtaget, at have, nyde, bruge og beholde til saalænge vi anderledes derom tilsigendes vorder, og skal han aarligen lade oppebære til Slottet visse og uvisse Indkomster, Rente og Rettigheder af hvad Navn det nævnes kan, intet undtaget i nogen Maade, og aarlig gøre os gode Rede og klart Regnskab for. hvis han i saa Maade oppebærendes og igen udgivendes vorder, og skal fornævnte Caspar Markdaner have god og flittig Tilsyn med hvis Avlsgaarde, som der tilliggendes er, saa at de bliver saa drevet og brugt, som det kan være os gavnligt. Desligeste, at hvis Aalegaarde og Fiskegaarde, der ligger under Slottet, at han og i lige Maade haver god Tilsyn til dennem, saa

at Fiskerne derudi skikker dem trolig og flittig, saa at vort Fiskeri ikke for deres Skyld vorder forsømt. Han skal og have god Tilsyn til Skrивeren og Skrивerstuen og vort Regnskab med Indtægt og Udgift, saa at Skrивeren varer Skrивerstuen med Indtægt og Udgift troligen og vort Regnskab flitteligen som det sig hør og bør og til hver St. Phillippi og Jacobi Dag (1. Maj) have sit Regnskab klart og tilsluttet og aarligen hvert Aar hos sit Regnskab leverer fra sig en klar Jordebog paa al Slottets Indkomst, Rente og Rettighed, intet undtaget i nogen Maade og samme hans Regnskab lade vore Rentemestre, som nu er eller herefter kommandes vorder, paa vore Vegne. Og hvis rede Penge, han aarligen over Slottets Underholdning og Udgift kan beholde ved Slottet, skal han indlevere udi vort eget Kammer. Han skal og have god Tilsyn med vore Skove, Marker og Ejendomme, at deraf fra Slottet intet vorder formindsket uden vor naadigste Bevilgning og Samtykke og skal hertil være forpligtet udi alle Maader at ramme vort Gavn og Bedste, som vi ham naadigst befaleet og tiltroet haver. Og for slig hans tro Tjeneste og Flittighed haver vi naadigst bevilget hannem til Pension og Besoldning om Aaret til sit eget Liv 300 Daler og Pendinge og Hofklædning paa 5 Karle og en Dreng, Foder og Maal til 6 Rideheste saa og paa de Vognheste, som han kan have udi vor Rejse og Bestilling at bruge og dertil den tiende Penge af Gaardfæstning og Sagefald, som der kan falde udi Lenet. Og skal han holde Bønderne ved Lov, Skel og Ret og ingen af dem tilstede at uforrettes imod Loven eller med nogen ny Indfæstning eller anden usædvanlig Paalæg besvære. Skal han ej heller forhugge eller forhugge lade nogen (af) de Skove dér tilliggendes til Upligt i nogen Maade, men have god Tilsyn, at de ved Magt holdes. Han skal og aldeles være Jagten ubevaret og intet skyde eller skyde lade, jage eller jage lade paa nogen (af) de Skove eller Ejendomme dér tilliggendes er, saa og lade have alvorlig og flittig Tilsyn med, at ikke heller nogen anden skyder eller jager sammesteds. *Cum inhibitione solita.* Actum Frederiksborg 18. Maj 1585.“

Slotsherren havde da 4 „Gerusthese“, som han skulde tjene Kongen og Riget med indenrigs paa hans egen og udenrigs paa Kongens Bekostning. Til disse 4 Heste og til 2 Vognheste fik han altsaa frit Foder, i Aaret 1610—11 blev det 15 Læster* 3 Tdr. Havre.

* Til en Læst regnedes her paa Slottet 30 Tønder Rug eller Mel, 36 Tdr. Byg eller Malt, 60 Tdr. Havre. En Tønde var som nu 8 Skæpper.

beregnet med en Skæppe Havre om Dagen for hver af de 6 Heste i Vinterhalvaaret. Endvidere fik Lensmanden og hans Folk jo deres Underholdning og „Genant“; for det nævnte Aar nævnes 15 Skip-pund 6 Lispund Flæsk = 360 Sider, 106 Faar, 106 Lam, 120 Svinehoveder (der tilføjes her „bliver kgl. Maj. Caspar Markdaner skyldig af forleden Aars Svinehoveder 30 $\frac{1}{2}$ “), 120 Svinerygge, 160 Fedegæs, 200 Høns, 10 Ol Æg (heraf raadnede det Aar 6 Ol 35 Æg) og 12 Tønder Smør. Endelig var der Hofklædninger til Caspar Markdaner selvsjætte. Hertil medgik (Lensregnskabet 1611—12) „for 6 $\frac{1}{2}$ Alen engelsk Klæde = 6 $\frac{1}{2}$ Daler, 7 Alen Foderklæde = 1 $\frac{1}{2}$ Daler 1 Ort, 4 $\frac{1}{2}$ Alen Sardug = $\frac{1}{2}$ Daler 4 Skil., 4 $\frac{1}{2}$ Alen Bolslærred = 1 $\frac{1}{2}$ Ort 3 Sk., beløber sig tilsammen for de 6 Personers Klædninger 60 Daler 1 Ort 6 Skilling.“

Lenets Overskud beregnes 1608 saaledes: Jordebogen renter aarlig 10,194 Daler. Stiftets Indkomst 1,018 $\frac{1}{2}$ Daler; *Summarum Indtægt* = 11,212 $\frac{1}{2}$ Daler. Udgift: Lensmand Caspar Markdaner har til Aarspension paa sig, sine egne Svende og Folk 555 $\frac{1}{2}$ Daler. Han har til aarlig Genant af Slottet paa sig og Slottets daglige Folk 1850 Daler. Udforingen paa Lensmandens Heste, som er 4 Gerustheste og 2 Vognheste = 137 $\frac{1}{2}$ Daler. Desuden 10. Parten af det uvisse. Gives Slottets daglige Folk og Tjenere til Aarsløn saa og Slotsfogden, Slotsskriveren og Ridefogden til Foder og Maal paa deres Heste 681 $\frac{1}{2}$ Daler. Gives aarlig til Løn og Klædning, Kostpendinge, Husleje og Hestefoder til dennem, som ikke spises (o: faar Mad) paa Slottet 343 $\frac{1}{2}$ Daler. Gives aarligen til 12 Skolepersoner, Byfogden, en Sejrmager (Uhrmager) og andre for deres Tjeneste og Umage 450 Daler. Gives aarligen nogle Præster af Loftet (o: Korn) 66 Daler. Udforingen og Bekostningen paa Slottets Post- og Vognheste beløber 200 Daler. Omdrages med Herredsfogder, Delefogder og andre, som har deres Landgilde fri, 180 $\frac{1}{2}$ Daler. *Summarum Udgift* 4464 $\frac{1}{2}$ Daler. Saa haver kongelig Majestæt deraf fri 6748 Daler.“

Dette Beløb svinger dog selvfølgelig meget. I 1642 gav Lenet f. Eks. et Overskud af 8141 Rdl. 11 Sk. 1 Alb.⁶⁰ Slottets daglige Folk skal vi senere komme tilbage til.

En Læst var 24 Ørter eller 2 Pund. Daleren, der nævnes her, er „Slettedaler“ à 64 Skilling eller 4 Mark i Modsætning til *Rigsdaleren*, der som bekendt var 96 Skilling eller 6 Mark eller 4 Ort. En Skilling var 3 Hvide (Alb.)

Ved det 16. Aarhundredes Begyndelse omfattede Koldinghus Len 4^{1/2} Herreder: Brusk, Jerlev, Holmans, Tørrild og Halvdelen af Andst Herred. Senere kom den anden Halvdel af Andst Herred til, og ligeledes (fra 1557) Elbo Herred og Nørvang Herred. Slaugs Herred udskiltes fra de omliggende Herreder som et selvstændigt Herred 1552. Ogsaa Øster- og Nørre-Horneherred og Bjerge Herred laa en Tid under Koldinghus. (Nøjere Oplysninger findes bl. a. i Kr. Erslevs: Danmarks Len og Lensmænd.) Vi opregner ganske kort Lensmændene paa Koldinghus. I den ældste Tid er Oplysningerne kun spredte paa Grund af bristende Kildestof:

Dominus Petrus, Advocatus de Kaldinge (Frater Nicolai Ranø), 1278. 1279.

Ludvig Albertsøn (Eberstein) 1326, død 1328. Opsagde 1326 Christoffer II Huldskab og Troskab og traadte i Forbindelse med Grev Gert og hans Myndling, Hertug Valdemar. Fik af Grev Gert Koldinghus og Riberhus Len m. m. i Livseje.

Laurencius Lafrinson, Høvedsmand paa Koldinghus 1334.

Timme og Dose Gadendorp, 1340. 1348. To holstenske Adelsmænd (Huitf. 496 f.).

Mogens Munk til Boller. Blev 1406 forlenet med Kolding og Rotsborg ved Vejle. Død 1410 i Slaget mod Holstenerne ved Eggebæk.

Morten Jensen Gyrsting 1437. Bekendt for sit tapre Forsvar af Flensborg under Stormen 1427, men maatte opgive Byen 1431.

Timme Nielsen Rosenkrans 1452, død 1457.

Mogens Ebbesen Galt af Rudbjerg 1477. Enken Fru Dorete afstod Lenet til

M. Jensen Gyrstings Segl.

Niels Eriksen Rosenkrans til Bjørnholm, gift med Birgitte Olufsdatter Thott. Niels Eriksen, der havde været Hofmester for Christiern II, var her fra 1487 til sin Død 1516. Enken døde 1528.

Oluf Nielsen Rosenkrans til Vallø, 1516—1523. Under Hertug Frederiks (Fr. I.s) Indtog i Kolding 13. Marts 1523 opholdt talrige

Mænd, der var Kong Christiern II tro, sig paa Koldinghus. Foruden Lensmanden var der Biskop Ove Bilde, Erik Eriksen Banner og Mogens Gjø. Hertug Frederik og Oprørerne maatte bo i Kolding By, og hele Eggen blev besat af Hertugens Feltherre, Johan Rantzau Tropper. Koldinghus kunde ikke udholde en lang Belejring, og Oluf Nielsen fik Stilstand til 5. April, men da Hertugen og Oprørerne truede ham og hans Venner paa Livet, sendte han Underretning til Christiern II, og bøjede sig. Han deltog derefter i Hertug Frederiks Hylding i Viborg. Samme Aar ombyttedes hans Forlening med Abrahamstrup. Senere var Oluf Nielsen Hofmester i Nyborg for Hertug Hans (d. ældre). Medens han var her ved Lenet, var han Ungkarl. Senere blev han gift med Ide Munk. Han døde 1545, ca. 55 Aar gammel.

Niels Eriksens Segl.

Holger Rosenkrans til Boller 1523—27, død 1534 i Slaget ved Svenstrup mod Skipper Clement. En Fjende af Gejstlighedens verdslige Magt. Var ugift, medens han var her paa Slottet. Med Holger Rosenkrans blev Lenet Fadeburslen.

Mogens Bilde 1527—36. Da Grevefejden udbrød, hyldede han Chr. III, men blev alligevel 1536 berøvet sin Forlening og udstødt af Rigsraadet, der havde optaget ham i den kongeløse Tid. Var stærkt knyttet til det katolske Parti. Han var gift med Sofie Gjø, en Datter af Mogens Gjø. I Mogens Bildes Lenstid afholdtes der en Herredag (aabnet 1525, 5. Maj) i Kolding Graabrødrekloster, hvor det kom til et bittert Sammenstød mellem Kongen og Raaderne, og Kongen spurgte dem, om han var Konge eller han ikke var det, ja truede med at fratæde Regeringen og forlige sig med Chr. II.⁵¹ Det var i Mogens Bildes Tid, at Munkene forjagedes af Graabrødreklosteret; Kong Frederik var her paa Slottet under Forjagelsen, som Lensmanden sikkert ingen Del havde i. 1534 i Ugen før Paaske skal Svi-gerfaderen have holdt et Møde „paa fri Mark ved Kolding“ med Hertug Christian (senere Chr. III).

Kaj Rantzau 1536—42, en holstensk Adelsmand, der indkaldtes af Christian III og i Strid med Kongens Forpligtelse om ikke at give For-

leninger til andre end Danske, fik denne vigtige Forlening. Han efterfulgtes dog af en dansk Mand

Chr. Johanssens Segl.

Christoffer Johansen Lindenov, 1542 til omkring 1545. Han ejede Herregaardene Fovslet og Drenderup i Ødis Sogn, og en smuk Ligsten over ham og to af hans 3 Hustruer, Margrete Bilde og Ide Rantzau, findes indsat i Vaabenhusets Mur i Ødis Kirke. Tredie Gang var han gift med Anne Johansdatter Bjørn. Christoffer Johansen, der var en meget rig Mand (én Gang laante han Chr. III 9000 Mark Iybsk), ejede et Hus paa det gamle Klosters Grund (se Side 63).

Iver Krabbe fra ca. 1545 til 1555. Skal paa en Jagt paa Øen Fur have været ond mod Bønderne, og det var paa et hængende Haar, at han slap for Bøndernes Hævn i Slaget ved Svendstrup. Bonden, der frelste ham, blev fri for Halsløsning. Med sin Hustru Magdalene Banner fik han et Gods ved Skive, det nuværende Krabbesholm. Med Iver Krabbe fik Lensmændene gejstlig Jurisdiktion i Lenet.

Jørgen Rosenkrans's Segl.

Jørgen Rosenkrans 1555—59. Han var født 1523 og døde 1596. I sit Levnedsløb skriver han:⁵⁸ „Anno 1552 drog jeg til Kong Christian III udi Gaarden efter nogen mine Venners Raad, og da jeg havde været paa 4. Aar udi Gaarden, forlente Hans Majestæt mig med Koldinghus Anno 1555. Det havde jeg udi 4 Aar, indtil Hans Majestæt døde der sammesteds. Samme Aar var mit Bryllup med min Hustru, Dorothe Lange fra Bregninge, paa Hønborg, som jeg

den Tid ogsaa havde i Forlening.“ — Blev Dronning Dorotheas Lensmand paa Dronningborg. „Samme Tid fik jeg og *Rosenholm* til Mageskifte af Hans Majestæt og begyndte der straks at bygge og grave.“ Som Rigsraad var Jørgen Rosenkrans senere meget ofte paa Koldinghus, og i Tilfælde, hvor det drejer sig om Hukommelse, siger de Koldingborgere om ham, at han „noksom vidste god Beskeden“.⁵⁸

De følgende to Lensmænd styrede Lenet, medens dette var Dronning Dorotheas Livseje.

Povl Huitfeldt 1559—63. Bekendt for sit tapre Forsvar af Halmstad 1563, 2. Oktbr. til 7. Novbr.

Morten Svendsen (Bølle) 1563 til Dronning Dorotheas Død 1571, derefter var han Kong Frederiks Lensmand paa Koldinghus til sin Død 1574. Tilhørte en ubekendt jysk Adelsslægt, og det er for Historikerne ufatteligt, at han kunde bane sig Vej til saa høj en Stilling. Han blev gift med Enken efter Povl Abildgaard, Kirstine Ulfeld til Vrannerup, den Gang i Harte, nu i Seest Sogn. Morten Svendsen blev begravet i Kolding Kirke. Fru Kirstine har en kort Tid efter Morten Svendsens Død styret Lenet og afleverede det til

Vincentz Juul til Hesselmed, 1574—77, druknet 1579 under Bornholm paa Vej til Gulland. Var under sin Koldingperiode Enkemand.

Laurids Skram 1577—79. Af Slægten Fasti. Han var gift med Maren Bilde.

Henrik Belov 1579—85, en Meklenborger, der kom til Danmark efter Fr. II.s Ægteskab med en meklenborgsk Fyrstedatter. Skal have været en overordentlig brav Mand, men havde som Tysker, trods al Bestræbelse, lidt ondt ved at finde sig tilrette. Det var Belov, der under et Besøg en Aften hos Præsten i Andst, *Jon Jensen Kolding* (tidligere Rektor i Kolding), opfordrede denne til at skrive en Bog om Danmark. Præsten undslog sig, men da Lensmanden bad ham om dog i det mindste at sige ham lidt om de forskellige Landsdele, gav han efter. Han skrev nu en latinsk Bog om Danmark. Da den 1594 udkom under Titelen „Ny Danmarksbeskrivelse“ (trykt i Frankfurt), vakte den Opsigt. Den svenske Gesandt beklagede sig til Chr. IV over en grov Fornærmelse i Bogen mod Svenskerne. Der stod nemlig, at der i Slaget ved Falkenberg var falden 6000 Svenske, medens der kun skulde være falden 5000. Præsten blev endog suspenderet 1595, men et Aarstid efter blev han dog genindsat. Baade Suspenderingen og Genindsættelsen skete gennem Belovs Efterfølger, Markdaner, over hvem den lærde Præst har skrevet et langt latinsk Digt „i det phalekiske Metrum“. Det hænger paa en Tavle i Andst Kirke.*

* En smuk Oversættelse af Dr. phil. F. Moth er attrykt i „Kolding Folkeblad“ for 1. Maj 1905.

Henrik Belov blev trolovet paa Koldinghus 18. Novbr. 1582 med Elisabeth Skram, Datter af Belovs Forgænger som Lensmand. Kongen gjorde Bryllupet her paa Slottet 10. Februar 1583, og da den førstefødte skulde holdes over Daaben, stod Fr. II Fadder, og Drengen blev selvfølgelig døbt Frederik. I Ligprædikenen over Elisabeth Skram (hun døde i Barselseng med det 8. Barn 13. Novbr. 1600) fortæller Præsten, at efter Bryllupet sagde Belov til sin Hustru, at „han vidste, at Bønder og andre vilde komme til hende og byde hende Skænk og Gave, paa det at hun skulde hjælpe dem tilgode i de Sager, som de vilde have fremmet“. Han bad og formanede hende, at hun ikke maatte tage mod slige Gaver, thi de kunde ikke tages uden stor Synd. Hun lovede det og gjorde Uddrag af Bibelen om saadan Synd og forærede dem til sin Husbond, „paa det at baade han og hun dermed kunde bestyrke deres Sind, saa at de aldrig med Guds Hjælp vilde tage slig farlig Skænk og Gave“. Henrik Belov døde 1606 som Herremand til Spøttrup, som han havde faaet samme Aar han tiltraadte Koldinghus.

Caspar Markdaners Segl.

Caspar Markdaner til Søgaard, 1585—1617. Slottets mest berømte Lensmand. Angives at være en uægte Søn af Christian III med en Skomagerdatter fra Koldingegnen. Et andet Sagn gaar ud paa, at hans Fader var Skomager. Klevenfeldt omtaler en Tradition om, at „han var af de Skustere, men hans Læst var som Samsons Kæft“ (?). Vi aftrykker her hans Segl og henviser til den senere indgaaende Omtale. En Søn af Markdaner, Christian, begravedes i Kolding Kirke 25. Novbr. 1595. Ejendommeligt

nok skal denne Søn være døbt *Christian Mortensen* (se Bakkes: Indskrifter i Kolding Kirke, Ny kgl. Saml. 4to 751). Der var flere andre Børn. Markdaner holdt Huslærer til dem. 1599 hed Huslæreren Niels Jacobsen Robecus og havde studeret i København og Rostok.⁵⁴

Otto Brahe Pedersen til Krogsholm (og Torbenfelt) 1617—23. Han skal have gjort sig meget afholdt her paa Koldinghus, men sin Formue satte han til ved at gaa i Borgen for andre Herremænd. Han døde 1642. Medens han var her paa Slottet, var han Ungkarl.

Gunde Lange til Bregninge 1623—31. Blev Landsdommer i Viborg 1617 og var dette til 1623. I 1626 beskikkedes han til som Kommissær at antage og føre til Hæren i Tyskland 3000 Knægte. Han var gift med Anne Nielsdatter Krabbe og havde med hende 13 Børn, hvoraf de mistede de 10.

Ernst Normand til Selsø 1631—43. Født paa Herregaarden Tribefitz i Pommern, kom tidlig til det danske Hof. Ved Christian IV.s Hylding var han „Edelknabe“, derefter blev han Kammerdreng osv. 1615 blev han gift med Ingeborg Arnfeld af Rugaard, og Ægteskabet varede 30 Aar. Ernst Normands stadige Mundheld var, at et ærligt Navn og Rygte og en god Samvittighed var det bedste i Verden.

Mogens Bilde til Tirsbæk 1643—48. Den Kolding Rektor P. J. Tranes trykte latinske Ligprædiken over ham ved Bisættelsen i Kolding Kirke roser ham for hans Fædrelandskærlighed i Krigen med Sverrig, 1643—44. Enken, Margrete Lunge, havde Lenet til 1649.

Ebbe Gyldenstjerne til Tygestrup 1649—51.

Jørgen Sefeld til Visborg 1651—53.

Sten Bilde til Kærsgaard, 1653—61, Slottets sidste Lensmand, der vil blive omtalt i det efterfølgende.

En Havfrue paa Kæmpetaarnet (se S. 29).

Koldinghus som Residens.

Chr. III. flytter til Kolding.

Hidtil var Koldinghus kun glimtvis blevet det Punkt, som Landets Opmærksomhed rettedes mod, men fra 1545 blev det anderledes. De første Aar efter sin Tronbestigelse opholdt Christian III sig overvejende i Hovedstaden, enkelte Vintre paa sine sønderjyske Slotte Gottorp og Haderslevhus og én Gang i Odense for længere Tid. Koldinghus har han kun ganske sjældent gæstet, at dømme efter Datoerne for Kongens Kancelliskrivelser, der muliggør, at vi ret nøje kan følge ham. Christian III har saaledes været paa Koldinghus d. 14. April 1540 og en Tid 1543, da Søsteren Elisabet forlovedes med Hertug Magnus af Meklenborg. Men da Kongen i Foraaret 1545 op slog sin Hoflejr her paa Slottet for omtrent uden Afbrydelse at blive her i fire Aar, traadte Koldinghus og Kolding i første Række. Selvfølgelig foretog Kongen navnlig om Sommeren sine vanlige Rejser til forskellige Egne, men Koldinghus var hans faste Residens, og Kolding By har sikkert ved Hofholdningen i disse Aar, ved den Tilstrømning fra alle Landets Egne af Gæster og Supplikanter, der naturligt fulgte med, faaet et ganske betydeligt Fremstød, en Følge af det Pengeforbrug, der skete ved Hoffet, og hvoraf en Del strømmede i Koldingensernes Lommer. Slottet var jo kun lidet rummeligt den Gang, og langt den største Part af Kongens Hofstat maatte indkvarteres i Byen. Ogsaa Haandværkerstanden i Kolding er bleven op hjulpet ved Hofholdningen paa Koldinghus, dog vist mere derved, at Kongen førte fremragende Haandværkere med sig og tilførte Haandværkerstanden nyt Blod og nye Synsmaader, end direkte ved Bestillinger hos Haandværkere, der allerede boede i Kolding. Den indfødte Haandværkerstand har vist næppe hilst Kongens Haandværkere med stor Glæde, blandt andet synes der ikke sjældent at være opstaaet Nag mod Kongens Haandværkere af den Omstændighed, at disse var skattefri. Byens Købmænd har mere direkte høstet Fordel af Hoffets Ophold. For Bondestanden i Koldinghus Len har Kongens Nærhed øget de Byrder, der f. Eks. i Form af Ægter var dem paa lagt. Ikke nok med, at de skulde befordre „Fadeburet“ hertil og mange Hoffolk baade frem og tilbage, efter som de paagældendes Rejse i Kongens Ærinde faldt, men selv de mere underordnede Folk. Kongens lavere Tjenerskab og hans Haandværkere skulde ofte be-

jordres. Endelig var der Leverancerne til Hoffet. Ogsaa de skulde beforders af Bønderne. Og det var ikke Smaating, Hoffet brugte. Mange Kræfter maatte sættes i Bevægelse for at skaffe, hvad der nødvendigvis maatte til. Der blev saaledes 1545 tilskrevet Peder Ebbesen Galt i Aarhus, at han straks med et Skib skulde sende 400 Sider Flæsk, en Læst Smør, 10 Læster Malt, 12 Læster Havre og 20 gode Øxne hertil til Kongens Behov og Underholdning. Og Peder Godske paa Københavns Slot fik Ordre til straks pr. Vogn gennem Fyn at sende en Læst Vildbrad, to Tønder Bergfisk og to Tønder saltede Laks. Samtidig fik Jesper Rantzau paa Skodborghus Ordre til at sende saa mange Vogne, som der var Brug for, til Viderebefordring for Vin og Hamborgøl og andet, der skulde sendes til Kolding fra Ribe, den Gang en af Landets største Handelsbyer. Andre Breve¹ sendtes til Lensmændene Hans Stygge, Silkeborg, Otto Krumpen paa Hald, Axel Juel paa Aalborghus og Claus Sehested paa Riberhus, og heri blev forskrevet svære Forsyninger af „Fitallie. Øxne oc anden Dell“.

Store Barselgilder.

Der forestod 1545 en stor Højtidelighed. Den 25. Marts 1545 Kl. 7—8 Aften havde Dronning Dorothea paa Koldinghus født en Søn, der senere i Daaben fik Navnet Hans eller Johannes, Stamfaderen for det regerende danske og norske Kongehus.

Daabsfestlighederne paa Koldinghus er blevne fejrede med den største Pragt. Vi er i Besiddelse af Indbydelserne, der giver et Begreb om Festen. Først er der skrevet til de Adelsfruer, der skulde „drage“ de Rum, hvori Festen skulde holdes:

„. . . Vor synderlige Gunst tilforn. Vi giver Eder tilkende, at vi nu udi den hellige Trefoldigheds Navn agter at lade døbe og kristne vor unge Søn udi vor Købstad Kolding paa Søndagen Exaudi, som er den Søndag næst for Pinsedag førstkommende. Thi beder vi og begærer, at I otte Dage tilforn vil møde i fornævnte Kolding og der med os elskel. (N og N), som vi paa samme Tid did forskrevet haver, tilhjælpe at smykke og drage vor kongelige Sal og andre Kamre og Huse, baade paa Slottet, Raadhuset og andet Sted udi Byen eftersom højbaarne Fyrstinde, vor kære Hustru Eder befalendes vorder, tagendes med Eder flamske Sengeklæder, Tapet og andre Silkeomhæng. Dermed gør I os synderlig til Villie.“²

Denne Indbydelse gjaldt Fru Drude Hr. Otto Krumpens, Fru Inge-

borg Hr. Peder Ebbesens, Fru Citzell (Sidsel) Hr. Knud Gyldenstjærnes (Kallundborg Slot), Fru Citzell Hr. Erik Krummediges (Fruen fra Hønborg) og Fru Elisabeth Hr. Claus Sehesteds.

Samtidig udgik der Indbydelse til 24 fornemme Adelsmænd om at møde Lørdagen før Daabsdagen med deres Hustruer. Hustruerne skulde tage deres Jomfruer med. „Og om anden Dagen gøre Eder glade med os og højbaarne Fyrstinde og flere vore elskelige Raad og Adel, som vi paa samme Tid og Sted forventendes og til os forskrevet haver.“ „Disse efterskrevne skal rende og turnere: Hr. Christiern Friis, Jørgen Rud, Jørgen Brahe“. „Hr. Anders Bilde skal være Fadder. De Fruer, som skal være Faddere: Fru Drude Hr. Otto Krumpens, Fru Pernille Børge Trolles. Hr. Iver Reventlovs Hustru.“

Der udskrives fra de forskellige Len en Mængde „Heste og Harnisk“ til at møde i Kolding ca. 14 Dage i Forvejen, og fra København afsendtes Feltskyts til Kolding, formodentlig for at afgive Salutskud under den hellige Handling. Daaben er vistnok foregaaet i *Sognekirken*, idet Kapellet paa Koldinghus endnu ikke var bygget, og det er vel ogsaa derfor, at Raadhuset, der den Gang som nu laa i Kirkens Nærhed, inddroges i Festlighederne.

Til Brug ved disse ønskede Kongen at *laane Køkken- og Dækketøj*. Der udgik Befaling til Ribe og Odense om at skikke fire agtede Borgersker til Kolding „med Skiveduge (Bordduge), Tinfade, Tintalerkener, Tinkander og Tinpotter, de fleste de kunde afstedkomme“, saa de sikkert kunde være i Kolding allerede om Fredagen.

Om selve Festlighederne har vi ingen Efterretninger, men det ser næsten ud til, at Kongen ikke har faaet Køkkentøj nok til Gildet, der har varet adskillige Dage; thi Tirsdagen efter Exaudi³ (Daabsdagen) gav Kongen Ordre til, at Borgerne i Horsens skulde skikke til Vejle forskelligt Køkkentøj, Bradspid og Træfade og sende to Borgersker med, „som kunde vare paa samme Køkkentøj og føre dem det tilbage igen“, og de Vejle Borgere skulde med egne Vogne befordre Køkkentøjet og dets Vogtersker videre til Kolding, saa det kunde være her allerede om Torsdagen.

Det er muligt, at dette staar i Forbindelse med Dronningens „Kirkegang“, en Ceremoni, der i enkelte Egne, f. Eks. i Sønderjylland, har fundet Sted lige op til vore Dage.

Aaret 1545 blev forøvrigt i høj Grad bevæget for Kolding, thi samme Sommer samlede der sig i Meklenborg og i Bremen Stift „et

mærkeligt Tal Krigsfolk, saa man kunde befrygte, at de skulde gøre noget Angreb paa Kongens Riger og Lande“. Adel og Krigsfolk blev derfor tilsagt til at møde i Kolding og Ribe, og Kongen hvervede Tropper for betydelige Summer, der væsentligst udskreves af Købstæderne. Kolding beskattedes saaledes med 200 Daler. I Sammenligning med andre og mindre Byer var det ikke meget. Vejle og Varde betalte saaledes 300 Daler, medens Storbyen Ribe betalte 800 Daler, Aalborg og Randers 600 Daler og Aarhus 400 Daler. Overalt i Jylland var der udgaet Varsel om at være rede „med Svende, Heste, Harnisk, Glavind og anden Rustning“ til at bryde op mod Fjenden, men Faren blev afværget. Manden, der truede Danmark, var Hertug Albrecht af Meklenborg, der allerede havde angrebet Danmark og Sverig ved Kaperskibe. Kaperne fængsledes i København. Da Hertug Albrecht paa Grund af forskellige Omstændigheder maatte lade sine Planer fare, tog en anden Mand fat, nemlig Heinrich af Brunsvig, der forlangte at faa den fangne Kong Christian II paa fri Fod. Ogsaa for ham mislykkedes Planerne mod Danmark, idet han blev slaaet af Landgreven af Hessen og taget til Fange til lige med sin Søn.⁴

Det følgende Aar gentog Daabsfestlighederne sig paa Koldinghus, idet Dronningen 29. Juni fødte Datteren Dorothea, der skulde blive Stammoder for det regerende Hus i England.

En Brudeskare.

I 1548 ankom der til Koldinghus en Frier til Kongens ældste Datter Anna, der var 16 Aar gammel. Frieren var Hertug Avgust af Sachsen, og han fik Ja. Den store Sal og de andre „Herremag“ var i Anledning af Trolovelsen betrukne med flamske Klæder og Silke Spærlagen.⁵

Samme Aar stod det unge Pars Bryllup i Turgau, 12. Oktober. Det store Udtog, der førte Bruden og hendes Moder, Dronning Dorothea, derned, var ganske overordentlig pragtfuldt, og der krævede store Forberedelser.

Til Eske Bilde skrev Kongen⁶: „Vider, at som I nu med Eders Tjener haver ladet antvorde os Eders *Halsbaand*, saa vil vi det nu beholde og skikker Eder herhos vort Brev til vor Tolder i Helsingør. Sander Leyel, at han derfor straks skal antvorde Eder 600 Guldgylden“. Kongen skriver ogsaa om et Sølv Haandbækken i Sølvkammeret paa Københavns Slot og om et rødt og et sort „Hindertøg“

(Skaberak), som Kongens Harniskknægt skal give ham. Det skal forvares vel i en Klædessæk, saa det ikke bliver fordærvet af Regn og Væske. „Vor højbaarne Fyrstinde, vor kære Hustru, har ladet antvorde Theus Pryes i Helsingør en graa og en grøn *Papegøje* at forvare. De skal hentes fra ham og sendes hid til Skibs. Der skal passes godt paa dem, thi vi haver givet dem til vor kære Datter Frk. Anna, og (hun) skal have dem med sig til Lante Meyssen.“⁷

Og til Mogens Gyldenstjerne til Iversnæs (Wedelsborg) skrev Kongen⁸:

„ . . . Vider vi er tilens vorden med højbaarne Fyrste Hertug August af Sachsen, vor kære Frænde og Søn (o: Svigersøn), at vi skal udsikke vor kære Datter, højbaarne Fyrstinde, Frouweken Anna udi Lante Missen udi denne næst tilkommendes Sommer, thi Hans Kærlighed agter at gøre Bryllup paa Turgo den Søndag næst for Sti. Apostoli Dag førstkommende, og agter vi at udsikke højbaarne Fyrstinde Fru Dorothea vor kære Hustru med forskrevne vor kære Datter til samme Højtid. Thi beder vi Eder og begære, at I retter Eder efter selvottende at følge vor kære Husfrue. Og skal Eders Svende være klædt efter dette indelukte Mønster og som I videre haver at erfare af denne Klædning, som det Bud haver paa sig, og skal Eders egen og Eders Drengs Kjortel være af sort Fløjl. Sammeledes skal I have Fløjls Hindertøgh paa Eders og Eders Drenges Heste og at I ikke lader gøre for mange Folder paa Eders og Eders Svendes Kjorteler eller Ærmerne for vide og at I retter Eder efter at være her i vor Købstad Kolding, naar I videre vor Skrivelse derom fangendes vorder. Da sker os synderlig til Villie og forlader os der visseligen til. Befalendes Eder Gud. Skrevet paa vort Slot Koldinghus Søndagen Quasimodogeniti (1. Søndag efter Paaske) Aar 1548.

P. S. Sammeledes beder vi Eder og begære, at I vil *rende* til samme Højtid udi Turgo vor kære Datter til Ære, dersom Eder derom tiltales, og har vi ladet tilfly *Rendebaner* her udi vor Købstad Kolding og Rustmestre. Rendetøjene er her tilstede, om I vil tilforn beride Eder. Sammeledes beder vi Eder og begære, at I tage „Kreffit, Rug, Backneilicke, Hannske og Ringe Harniske* hid med Eder til Kolding til Eder og Eders Svende. *Datum ut in literis.*“

Saadanne Breve udgik til mange adelige Herrer. Otto Krumpen skulde møde med 9 Heste, Oluf Munk, Jørgen Lykke, Børge Trolle. Tage Thott og Ejler Rønnoh hver med 8 Heste osv.⁹

* „Kreffit“ = Brystharnisk; „Rug“ = Rygharnisk; „Backneilicke“ = Hjælm.

Rendebanerne i Kolding var bestrøede og tilrede. Ikke mindre end 9 Lensmænd og alle de Hofsinder, der skulde med paa Toget, fik Ordre til at belave sig paa at deltage i Turneringerne dernede. Et stort Antal Partisaner var indkøbt og holdtes i Beredskab i Kolding.

Ceremoniellet for det store Brudefølge og -den Orden, hvori det skulde drage afsted, er ret indviklet¹⁰. Først kom i 13 „Led“, 3 i hvert, en Række Adelsmænd med Marskallen Peter Oxe i Spidsen. Derpaa fulgte Hertug Hans' Staldmestre og Pager, saa to Hold Ryttere og *Brudevognen*, Raaderne og *Dronningens* Vogn, Staldmestre, to Rækker Jomfruer til Hest, to Vogne, som var skænkede Prinsesse Anna i *Brudegave* hjemmefra, og en Mængde Adelsmænd, det meget store Rejsefølge og Baggagen, store Vogne, som medførte Rejsekælder og andet. De fire Vogne, Brudens og hendes Moders, tillige med de to Vogne, der fulgte med i *Brudegave*, var Guldkareter, hver forspændt med 8 Heste. Ialt medførte Toget 513 Heste foruden 138 Heste for 23 Rustvogne. I Følget var det store Personale ligefra Præst, Livlæge, Apoteker og Kongens tyske Portrætmaler Jacob Binck ned til Lutspilleren. Trompetblæserne, Skræddere, Skrivere, Barberer. Bude og Folkene fra Sølvkammer, Køkken og Kælder.

Hver Gang en ny Landegrænse blev overskredet, kom der nyt „Lejde“ og sluttede sig til Følget, hvis sidste danske Deltagere kom til i Flensborg. — Det har i Sandhed været et pragtfuldt Skue at se dette mægtige Brudefølge drage ud af Kolding, indtil Synet skjultes bag de Skove, der den Gang klædte Bakkerne syd for Byen. Et Bevis paa den Ængstelse, hvormed man saa hen til saa lang en Rejse, er, at Kongen i Flensborg lovede sine Adelsmænd, at hvis nogen paa Toget blev „nedlagt, grebet eller fanget“, skulde Kongen og hans Efterkommere være forpligtet til fuld Erstatning.

Flere lignende Udtog har senere fundet Sted fra Kolding¹¹, f. Eks. ved Dronning Dorotheas talrige Tysklandsrejser og — navnlig — Prinsesse Dorotheas Brudefærd, der udgik herfra ved Mikkelsdags-tide 1561.

Dagligt Liv.

De store Forberedelser, der gjordes til Hoffets Ankomst til Kolding 1545 er ingenlunde enestaaende, navnlig da ikke med Hensyn til Slottets Forsyning med Proviant. Her skal saavidt muligt gøres Rede for et enkelt Aar. Som allerede nævnt opholdt Christian III sig paa Koldinghus fra 1545—1549. De følgende „Vinterlejre“ var

i Nyborg (1551—52 dog paa Dronningborg) og først henimod Høst 1553 kom Kongens Hoflejr atter tilbage til Koldinghus. Allerede 14. Februar 1553¹² fik Lensmand paa Koldinghus, Iver Krabbe, Meddelelse om, at Kongen vilde komme „med alle Fyrsterne og alle Hofsinder“. Iver Krabbe skulde derfor holde alt i Beredskab dertil. I Juli kom der Ordre til Lensmanden, at han i Stedet for „Gæsteri“ hos Bønderne skulde se at faa Hø, Havre, Lam, Gæs og Høns. I alle Tilfælde skulde han skaffe 2000 Læs Hø, selv om han skulde oppebære Penge for Gæsteriet og siden købe Hø derfor.

Fra Odense skulde Jørgen Skinkel sende 30 Læster Malt til Middelfart. Borgmester og Raad i Middelfart skulde lade Malten føre til Kolding i Skuder og Baade. Fra Falsterbo afsendtes 24 Skip-pund Humle til Kolding. Af denne Mængde Malt og Humle skulde Iver Krabbe lade brygge Øl, saa at „man kunde have gammelt Øl i Forraad.“ En overordentlig stor Forsyning af Villing, Torsk og Skuller sendtes til Kolding fra Vestkysten. Fra forskellige Len i Landet, f. Eks. Børglum og Voergaard, sendtes de Øksne, som Lensmændene fik i Sagefald og Indfæstning, og trindt omkring paa de kongelige Ladegaarde i Jylland skulde der opstaldes Øksne, der kunde holdes parat til at afgaa til Koldinghus, naar Kongen sendte Bud. Saaledes blev der paa Riberhus Ladegaard opstaldet 50—60 Øksne, paa Silkeborg 60, paa Skanderborg 60, paa Vor Klosters Ladegaard 20—30, paa Lundenæs 60 og lignende Antal paa Hald, Aarhusgaard, Aalborg-hus.

I August afsendtes fra Riberhus til Kolding 5 Læster Rug, 6 Læster Malt, 5 Læster Havre, $\frac{1}{2}$ Læst Smør, 50,000 Hvillinger, 30,000 Skuller, 15 Læster saltet Fisk, 200 levende Fedesvin, 10 Snese Torsk, 10 Snese „Ruckel“, 200 Faare- og Lamkroppe, 70 Gæs, 100 Høns, 10 Ol Æg og $2\frac{1}{2}$ Lispund Voks. Samtidig afsendtes fra Silkeborg 6 Læster $9\frac{1}{2}$ Ørt $3\frac{1}{2}$ Skp. Rug, 15 Læster $1\frac{1}{2}$ Ørt Malt, $\frac{1}{2}$ Læst $9\frac{1}{2}$ Ørt 2 Skp. Havre, 2 Læster 5 Tdr. 1 Skp. 1 Pund og 11 Mark Smør, 222 Sider Flæsk, 27 Faar og Lam, 394 Høns, en Mængde Fisk og 40 Oksekroppe. Ganske lignende Sendinger afgaar fra Skanderborg og fra Aakær, og hele den følgende Vinter indkaldes der alle tænkelige Slags Proviant, fede Gildvæddere, Kalve, gult fersk Smør o. s. v. Man har helt ondt ved at fatte, at selv en meget stor Hofstat har kunnet fortære saa meget, men det er vel trods Kongeparrets økonomiske Paapasselighed ikke ganske udelukket, at en Del deraf er gaaet andre Veje.

Der var foruden Proviant mange andre Nødvendighedsartikler. Fra København afsendtes der ved Midvinterstid 300 Hestesko og 10.000 Hesteskosøm til Koldinghus. Ogsaa betydelige Sendinger Klædevarer sendtes hertil til Brug for Kongen og Hoffet. Kongens Skib, „Koen“, ankom fra Holland til Ribe med grovt Klæde, Sardug og Lærred til Kongens Hofklædning, og paa Vogne fra Riberhus til Skodborghus og atter derfra og hertil førtes Varerne til Kongens Skrædderkammer paa Koldinghus. Lensmændene rundt omkring i Jylland fik Ordre til at skaffe Besætning til Tøjet. De skulde nemlig fange de „allersmæeste“ (o: allermindste) *Ulveunger*, helst dem, der endnu var helt blinde. Ungerne skulde flaaes, og de tørrede, uberedte Skind skulde føres hertil. Engelsk Klæde ankom fra Tolderen i Helsingør og blev „krummet, beredt og overskaaret“ i København, inden det sendtes videre.

Kongens Kældere maa vi ikke glemme. Fra Ribe ankom en „Brue“ (o: Brygning) Hamborgøl og en Sending Drikkeglas, og fra København sendtes 4 Tønder (!) Bægere, vist nok af Træ.

Selve Hofførelsen paa Koldinghus var her som andre Steder i Landet ordnet efter en bestemt Forskrift, som Kongen udstedte 1538.¹³ Der indtoges kun to Maaltider om Dagen, nemlig Kl. 9 og Kl. 4. Alle stod tidligt op, saa det kunde nok give god Appetit til Maden Kl. 9. Det var tilladt dem, der af en eller anden Grund havde været særlig tidlig oppe, at faa Øl og Brød serveret i „Hofstuen“ allerede Kl. 6—7. Om Søndagen, da alle skulde overvære Gudstjenesten, blev der først spist „til Middag“ Kl. 10, efter at ikke blot Froprædiken, men ogsaa Højmesse var endt. Signalet til, at Madtiden var inde, gaves ved *Blæsning*. Saaledes hedder det i Hofordningen, men her paa Slottet er der vel givet Signal ved Ringning med en Madklokke i Taarnet. Gafler benyttedes ikke ved Bordet. Den Gang spiste man endnu med Fingrene som Gaffel, og det hedder i Hofordningen, at over Borde skulde enhver „holde sig uden Raab, Skrig og Utugt“ (o: Uskikkelighed). Man kunde fristes til at tro, at Kongen kun ved selve Hofordningens Udstedelse tænkte paa slige daglige Smaating, der vedrørte Madlavning og Bordskik m. m., men heri tager man fejl. Fredag efter Mortensdag 1548 skrev Kongen saaledes fra Koldinghus til Rigshofmester Eske Bilde:¹⁴ „Vider at vi formærke, hvorledes det allesteds gaar meget uskikkeligen til med *Bordduge* og besynderligen hvor vi selv er tilstede, thi beder vi Eder og begærer, at I med det allerførste lader købe saa meget maadelig grovt Lær-

red, som bedst kan tjene til Duge, og deraf lader gøre saa mange Duge som Behov gøres til alle Borde og Skiver, der er paa vort Slot København, saa at der kan alletider være rene Duge nok til at faa tvende Gange om Ugen efter vor Hofordnings Ledelse.“ Aabenbart har Kongen mærket, at det er gaaet „meget uskelligt“ til med Borddugene paa Koldinghus. —

Under Kongens Ophold paa Koldinghus førtes Regeringen ganske herfra. Man træffer derfor ganske naturligt det kongelige Kancelli paa Koldinghus, baade det tyske og det danske Kancelli, og ogsaa „Kancellikisterne“ førtes hertil med Rigets vigtigste Breve, for at disse kunde være ved Haanden til fornødent Brug. Paa Koldinghus var Kancelliet i Christian III.s Tid¹⁶ forsynet med et stort Brevskab, hvori de fra København indlagde Aktstykker lagdes, naar Kongen var her til Stede. Sekretærerne sendtes afsted efter Dokumenter, som der var Brug for, baade til København og Kallundborg. Efter Kongens Død nævner Rigens Regnskab blandt „Smaaapluk“ en Udgift for at bære „Kongens Kister med Register og Regnskaber“ ned fra „Rentemesteriet paa Koldinghus“. I Frederik II.s Tid finder vi i det danske Kancelli paa Koldinghus „en Egekiste overdraget med Læder“, men da Kæmpetaarnet blev bygget og Hvælvingen under Kirken blev indrettet som „Brevkammer“, flyttedes Kisten ned i „Huellingen hos Slottens Brevkister.“¹⁶

Ofte i den Tid, Residensen har været forlagt til Koldinghus, er der her („i Kongens Kammer“) aflagt Regnskab af Rentemestrene for Rigets Indtægter. Et saadant Opgør 1547 med Rentemester Jørgen Pedersen skete i Rigsraadets Nærværelse. Rentemesteren gjorde Rede for „Indtægt og Udgift i rede Penge, Guld, Sølv og andet og afbetaled, hvad han blev Kongen skyldig: 142½ Daler 8 Sk. lybsk, 296 rhinske Gylden, 256 giellerske Riddere, 4652 Mark 7 Sk. 3 ½ danske Penge, 11 Lod „kobberblent Sølv, en Kobberfod, forgyldt, vejede 7½ Lod Kobber, og 12 Alen engelsk Klæde.“ Fra Lenene aflagdes ofte Regnskab her paa Slottet.

Rigsraadet har hyppigt været samlet paa Koldinghus baade i Christian III.s og de to efterfølgende Kongers Tid, oftest vel endog under Christian IV. „Raadstuen“ paa Slottet, Raadernes Mødested, er allerede omtalt.

Naar Kongens Hoved Dagen igennem havde været plaget med Statsager, Intriger og al Landsens Vrøvl, var det for ham en herlig Rekreation at trække sig tilbage til sit *Drejerkammer* og lade Tankerne hvile, medens Drejestaalet skar Spaan for Spaan af det Stykke Pære-

træ, der surrede rundt i Drejeladet. Paa andre Slotte var Drejekammeret tillige noget af et Skatkammer. Det har det formodentlig ikke været her, siden Drejekammeret var indrettet paa et saa udsat Sted, nemlig paa Loftet over Kongens Ridehestestald.* Kong Christian III sørgede omhyggelig ikke blot for at faa sit Drejelad med sig, naar han flyttede hertil eller herfra, men han var endog om sig for at faa godt Træ til at dreje i. Da nogle Pære- og Abildtræer 1554 var bleven omhuggede i Præstø Klosters Abildgaard, skrev Kongen 22. Marts fra Koldinghus,¹⁷ at Træet skulde lægges i et Hus, hvor det kunde ligge godt tørt, indtil han sendte nærmere Besked. Den 18. Septbr. 1558 befalede Kongen, at Hans *Drejer* skulde komme til Koldinghus med Kongens Drejelad og Tømmer, og den 6. Novbr. skrev Kongen til Mogens Gyldenstjerne i København, at han skulde høre hos Hans Klejnsmed, om det Jærnværk, han skulde gøre til Kongens Drejebænk, var færdigt. Hvis saa var, skulde det sendes her til Koldinghus.¹⁸ Kongen har dog den Gang højst kunnet holde Drejestaalet og en anden har saa maattet træde, thi allerede da var han angrebet af den Sygdom, der kort efter voldte hans Død, og som bekendt slog den sig netop paa Benene.

Reformationskongen.

Christian III var ikke for intet Reformationskongen. Ogsaa hans Ophold paa Koldinghus vidner derom. Blandt andet har han fra Koldinghus udstedt flere kirkelige Forordninger. En af de mindre Forordninger er den om *Faddere*.¹⁹ Kongen udtaler om mange af Samtidens Folk: „De beder saa mange Faddere, at de næppe kan faa Rum omkring Fonten“ og han hævder, at „det mere sker af Gerlighed (o: for at faa mange Faddergaver) end til Guds Ære.“ Kongen befaler, at hvert Barn kun maa have 3 eller 4 Faddere. Forordningen er dateret Torsdagen efter Invocavit (Invocavit = 1. Søndag i Fasten) 1549. En anden af Christian III.s Befalinger i kirkelig Henseende var Bortvisningen af de 150 fordrevne engelske og nederlandske Reformerede, der 1553 kom til København og som sendte den polske Adelsmand Jan Laski og to andre Reformerte her over for at bønfaalde Christian III. om fri Religionsøvelse her i Landet, saaledes at de kunde slaa sig ned her som hans Undersaatter. Det hedder, at Kongen oprindeligt var dem gunstig stemt, men i en Prædiken,

* Dette var Tilfældet i Chr. IV.s Tid. Det er dog muligt, at Drejekammeret tidligere har været paa selve Slottet.

som Hofpræsten Poul Noviomagus holdt i Kapellet (☉: „den gamle Kirke“) afmaledede denne dem som farlige „Kættere“, og Følgen var, at Kongen nøjedes med at betale de Reformertes Ophold her i Landet, gav dem 100 Daler i Rejsepenge og samtidig befalede, at de skulde forføje sig ud af Landet. Jan Laski afrejste fra Kolding 19. Nov. De reformerte Flygtninge nedsatte sig omsider i Emden, hvorfra Jan Laski udgav en Beskrivelse af sin Rejse i Danmark, hvori Kong Christian ikke roses. (Nogle Breve om de Reformertes Bortvisning findes trykt i Krag og Stephanius' Chr. III.s Hist. II. 122—126). En anden lignende Befaling, udstedt fra Koldinghus 1554 imod nogle Gendøbere, der havde nedsat sig ved Oldeslohe, havde ligesom Bortvisningen af Jan Laski og hans Flygtninge til Hensigt at skærme „Rettroenheden“ i Landet. Det var Forordningen om Gendøbere eller som de kaldes „Vederdøbere og Sacramenterer og andre Sværmerer, meste Parten skal være Embitzfolk (Haandværkere) og andet løst“.

Forordningen mod Vederdøbere og Sacramenterer er en Slags aandelig Karantæne, Kongen ønskede indført. Han befrygtede, at Sværmerne kunde hemmeligt begive sig ind i Landet under det Skin, at de udøvede deres Haandværk, „til saa længe de vorder en stor Part forsamlede og siden tilkendegive deres onde Forsæt med deres falske Handel og Gærning at gøre Oprør og omvende mange enfoldige Mennesker.“ Alle gejstlige Personer samt Ridefogder, Borgmestre, Raadmænd og Byfogder skal overhøre alle udlændiske Mænd hvorfra de er komne, hvad deres Lejlighed er og hvad deres Tro er.

Forordningen er dateret Koldinghus, Mortensdag 1554.

Det var samme Aar, at Kongen *tilbagesendte* en allerede udskrevet Skat. Skatten var paalagt alle Præster paa Landet, der hver skulde betale 4 Rigsdaler. Pengene var allerede indsendt til Kolding, da Kongen pludselig gav Ordre til, at den skulde sendes tilbage.²⁰

Den for Kirken vigtigste Handling, som Christian III foretog paa Koldinghus, var dog Befalingen til at lade *Bibelen trykke paa Dansk*. Det var Chr. Pedersen, der med Luthers Bibeludgave af 1534 som Grundlag foretog Oversættelsen, der derefter blev revideret af en Kommission, bestaaende af Landets lærdeste Theologer, deriblandt Peder Palladius, Sjællands Biskop og to theologiske Professorer. I 1548 var man saa vidt fremme, at Trykningen kunde begynde. Den 18. Maj 1548 overdrog Christian III ved en Skrivelse fra Koldinghus Trykningen til Bogtrykker og Borger i Rostok,

Ludvig Dietz, der 14 Aar i Forvejen havde trykt den lybske Bibel. Ludvig Dietz skulde inden Mikkelsdag samme Aar flytte til København med sit Bogtrykkeri og her trykke hele Bibelen, baade det gamle og det nye Testamente, i 3000 Eksemplarer „med sine egne Typer, Presser, Værktøj og Forme (Billeder), ligesom de er brugt til den lybske Bibel. Han skal skaffe sig Svende, Sættere og Trykkere, saa mange han har Brug for. I København gives der Bogtrykkeren fri Bolig og han gøres skattefri. Bogtrykkeren skal for hvert Eksemplar have „en gylden Mønt“ (o: en Gylden), deraf faar han forlods 200 Gylden. Alt til Trykkeriet hørende skal befordres frit frem og tilbage, og Kongen skal sørge for Papir og Korrektur. „Naar nævnte Ludvig (Dietz) med sit Trykkeri kommer til København, vil vi betale ham 400 Gylden paa Arbejdet, men disse skal ikke afkortes og afdrages, og naar han har arbejdet disse Penge af, vil vi hver Maaned give L. D. hvad han har fortjent. Vi vil ogsaa af Naade give ham en Skude Brænde til hans Husholdning.“

Værket blev altsaa trykt i 3000 Eksemplarer. Allerede samme Aar i December var det første Prøvetryk færdigt og sendtes til Kongen paa Koldinghus. Værket fuldførtes 1550. — En Del af Pengene for Trykningen skulde udredes af Øresundstolden, en anden Del skulde tilvejebringes ved „Bibelpenge“, to Rigsdaler fra hver af Landets Kirker, der til Gengæld, naar Værket forelaa færdigt, skulde have et Eksemplar for de samme Penge. „Den menige Mand“ skulde give 5 Daler for hvert Eksemplar, indbundet i Læderbind med Beslag. Christian III.s Bibel er nu ganske overordentlig sjælden.

Kong Christian III stod som bekendt i en livlig Brevveksling med ansete tyske Reformatorer. (En Samling af disse Breve i Geheimearkivets Aarsberetninger I. 215 ff.) Mange af disse Breve er skrevne her paa Koldinghus, saaledes Breve til „Dr. Pommeranus“ (o: Bugenhagen), Philip Melanchton og mange flere. Af adskillige Breve fremgaar det, at der er sendt Penge fra Kolding til Reformatorerne. Et Trøstebrev 30. Decbr. 1546 til Bugenhagen i Anledning af Luthers Død oplyser saaledes, at der til Luthers Enke er sendt 50 Daler. Saavel Brevvekslingen som Pengeunderstøttelsen vedblev til kort før Kongens Død.

Selvfølgelig stod Kong Christian i den stærkeste Forbindelse med sin egen Gejstlighed herhjemme. Under hans Ophold her paa Koldinghus var det navnlig Hans Tausen, Biskoppen i Ribe, der ofte tilkaldtes. En særlig Grund dertil var det vel nok, at Hertug Hans i Søn-

derjylland overskred „den Rettighed, som Bisperne af Ribe plejer at have af gammel Tid“, en Ret, som Kong Christian for Resten selv grovelig havde krænket, da han som Hertug residerede paa Haderslevhus og trumfede Reformationen igennem. Naar saadanne Stridigheder skulde ordnes, er det ganske naturligt, at Hans Tausen tilkaldtes „med alle de Breve, Beviser, Registre og andet den Sag anrørendes saa at vi deraf noksom kan forfare Lejligheden“.²¹ Enkelte af de Breve, som Kongen skrev til Tausen, var særdeles tilskyndende til Hastighed i Vendingen: 3. Juli 1555 blev han saaledes tilkaldt „uophødelig at begive sig til Koldinghus straks anseendes dette Brev . . . , saa at I iligen uden al Forsømmelse hidkommendes vorder“.²²

Om Foraaret 1555 havde Kongen følt sig upasselig i den Grad, at han ikke følte sig rask nok til at færdes til Hest. Derfor havde han 20. Marts bestilt til sig selv en god lang *Rosbaare med Glarvinduer*²³ og alt Tilbehør. En „Rosbaare“ var en stor Bærestol eller -Seng, hvis to lange Stænger var spændt fast paa to *Heste*, den ene Hest foran, den anden bagved Baaren. Taalmodig af Natur var Kong Christian sikkert ikke, og Sygdom har — i al Fald den Gang — næppe gjort ham taalmodigere. Kongens Resolutioner kunde falde kort og fyndigt. Da Præsten Iver Madsen til Andst og Gesten i Drukkenskab („i syt Ølssmoll“) havde slaaet en Stodder ihjæl, erklærede Kongen 1555 kort og godt paa sit Plattysk: „Jeg vil ikke have ham der!“ Mester Iver blev saa af Hans Tausen flyttet til Vorbasse og Grene.

Christian III.s kraftige Religøisitet viser sig overalt, hvor man sysler med denne Konges Historie, og han kræver af alle det samme religiøse Syn. Derfor hedder det i Hofordningen: „Først at efterdi Guds hellige Ord er en ret Artzeni og Lægedom til Sjælen, ville vi, (at) *hver Mand*, høj og lav, hvad Stad som helst de udi er . . . (og som) ikke med nogen synderlige Skæfte (o: Beskæftigelse) og Forfalde forhindret er, at de gaar udi Prædiken . . .“ Ligeledes forbydes Banden og Sværgeren til „gudelig Majestæts Foragtelse og Fortørnelse“.

Det var Christian III, der byggede det ældste Kapel paa Koldinghus, men det var ikke Landets Sprog, der prædikedes her. Kapellet paa Koldinghus var i det 16. Aarhundrede vistnok hele Jylland over det eneste Sted, hvor det tyske Sprog stadig benyttedes ved Gudstjenesten, først af Christian III.s Hofpræster, *Henrik v. Bruchofen* og *Povl Noviomagus*, derefter af Enkedronning Dorotheas Prædikanter,

Lucas Bacmeister (1559—62), *Christopher Knoff* (1560—67) og *Bartholomæus Embs* (1567—71).

Gudstjenesten i det ældre Slotskapel er sikkert tidlig ledsaget af Orgelspil. At dømme efter den Tid, da Orgelet kom her over²⁴ (Kongens „Postiiffue“ o: Positiv, Orgel), maa Kapellet paa Slottet være taget i Brug 1553. Sandsynligt nok har et Kor af Latinskolens Dreng²⁵ medvirket under Gudstjenesten.

Kong Christian og hans Brødre.

Christian (III) havde straks ved sin Faders, Frederik I.s Død, 10. April 1533, overtaget Styrelsen af Hertugdømmerne paa sine mindre-aarige Brødrer, Hans', Adolfs og Frederiks Vegne. Dette Styre vedvarede til 1544, da Kongen besluttede at dele Hertugdømmerne med Brødrene, der den Gang var henholdsvis 23, 18 og 15 Aar gamle. Hertug Frederik holdtes ude fra Delingen, da det var bestemt, at han skulde forsørges med gejstlige Præbender, og han blev siden Biskop i Slesvig og Hildesheim. Delingen foregik i Rendsborg 9. August 1544. Kongen lod Adolf vælge først, og han valgte den gottorpske Del. Saa skulde Hans vælge, men han bad Kongen tage først. Kongen tog saa den sønderborgske Del, og den haderslevske Del tilfaldt saaledes Hertug Hans. Helt fornøjet synes denne ikke at have været med Udfaldet. Ugen efter delte Brødrene paa Gottorp de Klenodier, Ædelstene og andre Smykker, som de havde arvet efter deres Fader.

Kongens Brødre havde imidlertid endnu ikke modtaget *Forleningen* med de overdragne Landsdele af Hertugdømmet Slesvig, hvorfor Christian III ved Nytaarstid 1546 besluttede at foretage denne²⁶. Han opfordrede Hertugerne til at sende Kommissærer til *Kolding* for at aftale Vilkaarene ved Forleningen. Hertugerne sendte Gottsche Rantzau og Benedict Sehested og gav dem den Instruks, at de skulde forlange Slesvig som et frit, ikke tjenestepligtigt Len. Forhandlingerne i Kolding aabnedes 11. Jan. Det kom ikke til Enighed. Det følgende Aar, 1547, syntes Vanskelighederne overvundne. Den 30. Marts 1547 skulde Forleningen gaa for sig paa Koldinghus. Kongen forberedte store Festligheder. Et Brev med Indbydelse til Jørgen Gyldenstjerne²⁷ er ganske karakteristisk for Tiden og for Kongen. Denne meddeler, at han venter sine Brødre og andre Fyrster hid til sig til Midfaste Søndag, og beder i den Anledning Jørgen Gyldenstjerne om at komme til Stede Fredagen i Forvejen. Han skal dog

kun tage faa Svende med sig „og de, som ikke er nogle *Unyttere* og *Drankere!*“

Til Festlighederne havde Kongen ladet oprejse en prægtig Tribune i „den store Sal i det saakaldte Stenhus“ (Riddersalen i vestre Fløj). Formularen til Eden og Forpligtelsen til Danmark var efter nogle Forandringer tilsyneladende godkendt af Hertugerne. Men lige i sidste Øjeblik, umiddelbart før Lensgivelsen, begyndte Uenigheden paany. Hertugerne var ikke tilfredse med Vilkaarene. Kongen forlangte, at Hertugerne ved Lenet skulde være knyttede til Riget, saa de blev Lemmer af dette og som saadanne f. Eks. være forpligtede til at yde Krigshjælp. Hertugerne nægtede vel ikke at modtage Lenet af Kongen, men de vilde hverken indlemmes i Riget eller være forpligtede til nogen Tjeneste. Striden blev hidsigere. I Vidners Overværelse forbeholdt man sig paa begge Sider alle Rettigheder. Om-sider brød Hertugerne op og drog bort. Kongen blev derover saa vred, at han undlod at medgive dem den sædvanlige Æresvagt („Geleidsmænd“), der skulde følge dem til Hertugdømmets Grænse sønden for Byen, det Sted, der i gamle Papirer kaldes „Ledet paa Bjergene“.

Den slesvigske Lenssag blev ikke ordnet i Christian III.s Tid, men Stridighederne med Brødrene førte til adskillige Møder paa Koldinghus, deriblandt de allerede omtalte Forhandlinger om Ribe Bispestols Overhøjhed over Kirkerne i Tørninglen Provsti.

Christian III. og Koldingegnen.

Det er tvivlsomt, om Christian III personlig er kommen synderlig i Berøring med Egnens Befolkning; dertil var han i Sprog og Interesser alt for fremmed, mest dog vel for Landboerne, men selvfølgelig angaar adskillige af hans Forordninger særlig denne Egn. Hans tyske Kansler, Wolfgang v. Uttenhofen, fik 1536 ved Køb en Del af Egnens Bispegods i Andst Herred²⁸ og Ret til Fiskeriet i Bønstrup Sø, som Lensmanden paa *Koldinghus* plejede at bruge. En kongelig Skrivelse af 29. Maj 1546,²⁹ udstedt her paa Koldinghus, omtaler, at Kongen har forfaret „den store Uskikkelighed, som vor og Kronens Bønder her i Kolding Len imellem var, saa den, der havde en ringe Ejendom og Tilliggelse til sin Gaard, gav stor Landgilde og Skyld og den, der havde stor Ejendom at bruge, gav ringe Land-

gilde.“ Lensmand Iver Krabbe satte da ny Landgilde, som Kongen stadfæstede med dette sit Brev. Denne Lensmand havde, som tidligere nævnt, ikke noget særlig godt Lov paa sig fra Steder, hvor han tidligere havde færdedes. Her i Koldinghus Len har hans Forhold til Bønderne næppe været meget bedre, at dømme bl. a. efter Kongens Brev om Byggearbejde paa Slottet 1549, hvori det hedder,⁸⁰ at Bønderne skal være velvillige, naar Iver Krabbe tilsiger dem. „saafremt at de ikke vil lide tilbørlig Straf derfor.“ I Iver Krabbes Tid kom Søholm Gaard under Lenet (1550) og Slavgs Herred blev oprettet (1552) af 4 Sogne, der havde for langt til Herredsting. Hidtil havde de to Sogne Grindsted og Grene hørt til Tørrild Herred og de andre to Sogne, Vorbasse og Hejnsvig, til Jerlev Herred. — Det var under Iver Krabbe, at der udbrød Strid mellem Kolding og Harte Bymænd om en *Fællesmark*, som Harte Mænd vilde indhegne og inddrage. Lensmanden fik 1552 Ordre til, at han skulde have Indseende med, at det gik rigtigt til, at Kolding Bymænd ikke led Skade (Tegnelser over alle Lande). I den følgende Lensmand, Jørgen Rosenkrans's Tid, skete flere store Forandringer. Det var saaledes i hans Tid, at *Hønborg* med Halvdelen af Elbo Herred lagdes under Koldinghus. Hønborg ophørte at være selvstændigt 1557, da Erik Krummediges Enke, Fru Sidsel Rosenkrans var død. Jørgen Rosenkrans udbetalte da Pantessummen, 1600 danske Mark, til Fru Sidsels Arvinger. Hønborg blev nu drevet af en Fogedsvend og saa faa Folk som muligt. De Tjenere (Fæstere), der ikke behøvedes til Hønborg, skulde bruges til Koldinghus og altsaa gøre Hoveri her. Det var ogsaa i Jørgen Rosenkrans's Tid, at Kongen begyndte at syse med den Plan at *købe Adelsgods omkring Kolding*, som Sønnen først for Alvor lod føre igennem. Jørgen Rosenkrans havde 1555 givet Kongen en Fortegnelse over Adelsgodset ved Kolding. Kongen skriver 29. Sept. s. A. fra København, at dette Adelsgods laa Kongen meget belejligt og at han agtede at mageskifte sig det til mod andet Gods i Kolding Len. Uden Tvivl er det nogle Gaarde vest og nord for Kolding, som Kongen tilbyder sig 1556, nemlig 2 Gaarde i *Harte Sogn* (Ejeren, Povl Abildgaard til Vranderup, faar en Gaard i Vranderup og en Gaard i Skanderup i Bytte), og nogle Gaarde i Bramdrup, Lilballe, Dons og Raadvad, der samtidig gaar over i Kongens Eje mod Gods dels i, dels uden for Lenet.⁸¹ Samme Aar ønskede Kongen at tilskifte sig Kapitelsgods ved Kolding. Om det første Mageskifte var der i Forvejen ført Forhandlinger mellem Dronningen og Jørgen Rosenkrans. og det

synes saaledes, at Dronningens Anskuelse, at Kronen plejede at tabe ved den Slags Mageskifter,⁸³ ikke altid er hævdede af Dronningen.

I 1556 var det et tungt Aar for Bondestanden. Man havde nok tænkt sig, at sligt vilde komme, thi tidligt paa Foraaret saas i hele 8 Dage „en forskrækkelig Komet paa Himlen med blodrøde Ildstråler, som vendte fra Østen imod Vesten. De Stjernekyndige foregav, at den betydede stor Ødelæggelse i Verden . . . Man befandt ogsaa, at denne Komet ikke havde betydet meget godt for Danmark, thi næstkommende Sommer indfaldt der en stor Tørke, saa at Sæden visnede bort paa Marken, og om Høsten faldt der saa stærk og vedvarende Regn, at hvad Sæd der paa lave Steder var kommen til nogen Vækst, blev fordærvet af den idelige Regn. . . Herudover blev der saa dyr en Tid overalt i Danmark, at det tegnede til, at baade Rige og Fattige maatte dø af Hunger.“⁸³ Ogsaa i Koldingegnen var det et Misvækstaar. Det følgende Foraar 1557 var der i hvert Tilfælde ingen Saasæd, og Chr. III befalede da, at Lensmanden paa Koldinghus skulde sælge 6 Læster Rug og 10 Læster Byg til Kronens Bønder. Senere tilføjes, at hvis dette ikke slaar til, skal der sælges af andet Korn, som tilkommer Kronen. Prisen skulde være en Daler for hver Tønde Rug eller Byg. men det lader til, at der er givet Kredit.

Det vilde været underligt, om „Præstekongen“ havde glemt Præster og Skolemestre. Det har han heller ikke. I 1549 udstedte Kongen paa Koldinghus Brev paa, at Sognepræsten i Kolding Niels Jespersen (en Sortebrødremunk fra Haderslev, der havde forkyndt Luthers Lære her i Byen fra 1529) med sin Hustru Marine maatte nyde, bruge og beholde den Gaard i Vestergade, som Mads Kørningh nu ibor.“ Gaarden skulde være Bolig for Sognepræsten og hans Efterleverske.⁸⁴ Gaarden var tidligere en „Kalentealters Gaard“. 1558 udlagde han en Gaard i Almind, der tidligere havde ligget til Skrivervend paa Slottet, til Præstegaard for Niels Nielsen, Kapellanen i Kolding, der betjente Kaldet. Almind Sogn var 1552 „til evig Tid“ henlagt som Anneks til Kolding Bykirke. Gaarden er senere solgt og er *ikke* den nuværende Præstegaard. Ogsaa Skolemesteren i Kolding fik Støtte. Til ham og hans Efterkommeres Underholdning henlagdes 1542 Almind Kongetiende.⁸⁵ Dronning Dorothea synes at have interesseret sig for Skolen i Kolding. Da det viste sig, at den Mand, der var Rektor 1554, var fordrunken, kla-

gede hun 15. Dec. til Hans Tausen i Ribe over, at Skolemester kun slet passede sit Embede og var „en ret Dranker“. Hun bad da om, at der fra Ribe maatte blive sendt en anden god lærd Person, der var bekvem til samme Embede.⁸⁶

En af de Forordninger, Chr. III har udstedt og hvori Kolding Bys Navn paa en ret fremtrædende Maade er draget ind, er udstedt i København 1555. Det hedder deri, at Kongen forfarer, at der „mange Steder udi vore Købstæder findes Piger, som dennem lade beligge og bliver sygelige (∴ frugtsommelige), og en Part omkommer Børnene eller og hemmelig lægger dennem for Kirkedør, da paa det at slig ukristelig Handel maatte nederlægges, beder vi Eder og ville, at I tiltænker at bestille tvende Gange om Aaret nogle Dannekvinder af Eders Borgersker, at de har Tilsyn der udi Byen, som det sker andet Steds her udi Riget udi Købstæderne, om nogle Tjenestepiger eller andre ugifte Tjenestefolk reder til Barsel, at hvor slige findes, at man dermed kan have Indseende, saa Fosteret ikke forkommes for Forsømmelses Skyld . . .“⁸⁷ Denne Forordning er stilet til *Kolding*, Ribe, Viborg, Aalborg, Aarhus, Vejle og Randers. Undersøgelsen skete ved en Malkeprøve!

— — —

Som allerede nævnt, kom der med Hoffet adskillige Haandværkere og Bestillingsmænd til Byen, og i enkelte Tilfælde knyttedes vel Mestre i Kolding til Slottet. Ligesom senere er deres Arbejde vist overvejende betalt i Naturalier og kun for en ringe Del i Penge. Men ogsaa paa anden Maade blev de aflagt. Kongens Maler Jost von Heiden og hans Hustru Catharina von Lanszberg fik 1559 St. Jørgensgaard udenfor Kolding kvit og fri deres Levetid, mod at de snarest skulde sætte god Købstadbygning paa samme Grund og Ejendom. Og Gaven var arvelig, dog mod tilbørlig Jordskyld og Rente. Thomas Smed fik 1551 for sig og ægte Børn Kronens Gaard i Vestergade mellem Lars Baggers og Søren Hellsmeds Gaard. Andre Mænd som Claus Weber og Jocum Wintze har sikkert ogsaa staaet i Forbindelse med Hoffet om ikke just som Haandværkere. Den første fik 1549 Brev paa et Stykke Jord, som han maatte nyde, bruge og beholde, „beliggendes paa Graabrødre Kirkegaard norden næst op til os elskelige Christoffer Johansens Gaard. Den anden fik Brev paa, at saa længe han opholdt sig her i Riget, maatte han beholde de *tre Gaarde* i Kolding, som han havde i Forlening, med al deres Rente og Tilliggelse uden Afgift, „og dertil skal vor Rentemester

give ham aarligen 40 Jochimsdaler og 6 Alen Engelsk. og naar vi lader bruge ham inden Riget eller tilskibs, da skal ham gives til Underholdning en tilbørlig Høvedsmands-Besolding.“ En Bent Dyrskøtte, „som tjener paa Koldinghus“, er 1552 forlenet med Landerupgaard, som han og skal beholde sin Livstid. Og en Mads Italiener, der ansattes 1552, siges udtrykkelig at skulle arbejde „frit“ for Kongen, Dronningen og deres Børn for en Løn af 20 Daler, en Hofklædning, 1 Okse, $\frac{1}{2}$ Tønde Smør, 2 Svin, 2 Pund Malt og 2 Pund Rug.

— —

Endnu skal her nævnes nogle Retsafgørelser, der er truffene paa Koldinghus under Forsæde af Christian III og som angaar denne By og Egn. I 1549, Fredagen efter Scolaste Virginis Dag (10. Febr.), gjorde Fru Sidsel paa Hønborg, Erik Krummediges Enke, i Kongens og Rigsraadets Nærværelse „en Lov“ og krævede Gud til Vidne paa, at hun aldrig havde haft Fru Marta Lembeks Segl i sit Væрге, hverken før Marta Lembeks Død eller efter og ikke heller hængt Beseglingerne hverken under nye eller gamle Breve, saaledes som Henrik Hartvigsen havde beskyldt hende for paa Holmands Herredsting. Otto Krumpen var til Stede paa Fru Sidsels Vegne.

En anden og vigtig Afgørelse blev truffet paa *Kongens Retterting* Mandag 23. Oktober 1554. Det drejede sig om en Ejendomshandel. Det var den Gang Lov og Ret, at naar en Mand vilde sælge sin Ejendom, skulde han paa tre paa hinanden følgende Tingdage lovbyde den til *Slægten*; først naar dette var sket uden Resultat, maatte han sælge til andre. Nu havde en Christen Nielsen i Kolding lovbudt sin Gaard, og en vis Claus Badskær, der var af *Slægten*, havde budt paa den, men alligevel var den bleven overdraget en anden Mand, der igen havde solgt den til *Bertel Krudkræmmer* (Urtekræmmer). Nu vilde Mads „Italiener“ og Jens Jørgensen, Claus Badskærs Sviigersønner, omstøde Handelen. Men Bertel Krudkræmmer erklærede bl. a., at Claus havde pantsat sin egen Gaard og kunde ikke indløse den igen, langt mindre købe en anden. Raadstueretten i Kolding gav Bertel Krudkræmmer Medhold og ligeledes Landstinget (Overretten) i Viborg, eftersom Købstadgods var Bopenning og *Løsøre* og derfor ikke behøvede at lovbydes. Rettertinget stadfæstede denne Dom, der fik megen Betydning og ofte anføres.

Christian III.s sidste Levetid.

Næsten hele Sommeren 1558 laa Christian III stadig paa Rejse, skønt hans Helbred var alt andet end godt. I Maj Maaned brød han op fra København og drog igennem Sjælland. Paa denne Rejse var det, at han for sidste Gang mødtes med Christian II paa Kallundborg Slot. Fra Sjælland gik Rejsen til Nyborg, Odense og *Kolding*. Her ankom han midt i Juli Maaned, men blev her kun en halv Snes Dage. Rejsen gik videre nord paa over Nørre Snede, Silkeborg, Hald til Aalborg, Randers (Dronningborg) og derfra til *Kolding* først i Oktober. Rigsraadet var tilsagt til at møde paa Koldinghus til Mortensdag, og her ved Herredagen* vedtoges den vigtige Lov Christian III.s Reces af 1558, en Udvidelse af Kongens Reces af 1547.

Ogsaa Forholdet til Sverige blev drøftet. Det var ikke godt, siden Kongen optog de tre Kroner i Vaabenet.

Kong Christian havde samme Efteraar skrevet til Bisperne og Stiftelsesmændene i Jylland, at da han havde erfaret, at Hospitaler og Skoler ikke var forsørgede med den nødvendige Underholdning, vilde han henlægge en særlig Rente dertil, som bestandig skulde blive. De skulde undersøge, hvad hvert Hospital og hver Skole havde i Rente og overveje nødvendig Forbedring. De tilsagdes til at møde paa Koldinghus 30. Nov. Vi véd,³⁸ at Hans Tausen og Bisperne af Viborg og Aalborg under dette Ophold her boede i en 14 Dage hos Hofpræst Niels Nielsen. Regningen paa Fortæring (Mad, Danskøl, Hamborgøl og Hestefoder) lød paa 88 Mark 4 Sk. Bispnen fra Aarhus boede hos Borger Jørgen Skjærup. Der forhandlede om talrige jyske Skoler og Hospitaler. Under dette Møde stiftedes nye Hospitaler i Randers og i *Kolding*. Det er vel sandsynligt nok, at Dronning Dorothea har haft nogen Indflydelse paa Oprettelsen af de to Hospitaler, siden de begge laa i hendes Livseje, men man maa dog ikke anse Oprettelsen af disse Hospitaler som nogen stor Naadegerning, thi det var i Virkeligheden kun en simpel Retfærdighedshandling. St. Jørgens Hospital i *Kolding* var nemlig en Afløser af hin St. Jørgensgaard ved *Kolding*, hvis Gods ved Reformationen var inddraget af Kronen.

* Det er muligt i Anledning af Herredagen, at Kongen 1. Juli beordrer 200 Par „Thortissel“ (Fakler) og 500 Par „Thortisselstager“ sendt til Koldinghus.

Man ventede det Aar, at der vilde indtræffe en stor Ulykke, thi 15. Sept. havde der vist sig „en stor Komet med stærk Ildstraale“. Synet holdt sig paa Aftenhimlen hele 12 Dage. Senere gik det op for Folk, at den maatte have varslet Kongens Død. Hans Helbred blev med hver Dag slettere. Fra Koldinghus vilde Kongen være rejst til Sjælland, men Sygdommen tvang ham til at blive. Huitfeldt siger, at han led af „den gyldne Aare“ (Hæmorrhoider), men andre Forfattere nævner Rosen og Vattersot. Paa højre Ben fik han en ond Byld. Naar det hedder, at „alle hans Lemmer rystede“, menes vel dermed, at han havde Feber. Der er naturligvis prøvet alle Midler. Den Ane Brændevin (154 Liter), der 6. Nov. blev forskrevet fra Hovedstaden, er vistnok brugt som Medicin³⁹ baade ud- og indvendig. Lille Juleaftensdag maatte Kongen gaa til Sengs, og han rejste sig aldrig mere. Kongens Saarlæge, Rupprecht Geysspuscher har fortalt udførligt om Sygelejet.⁴⁰ Nogle Dage før sin Død betroede Kongen sin Livlæge, Dr. Cornelius Hamsfort, at der om Natten havde været en hos ham, der sagde, at han kun skulde være taalmodig indtil Nytaarsdag, saa skulde Sygdommen faa en god Ende. Man sagde da, at Kongen havde drømt, men det benægtede han.

Nytaarsmorgen Kl. 2 mente Kongen, at han ikke havde langt tilbage. Saarlægen slog det hen. Kl. 3 lod Kongen Lægerne kalde, og da det led mere hen mod Dag og man havde aabnet Slotsporten, hentedes Magister Povl Noviomagus. Kongen skriftede for ham, og i omtrent en halv Time var de alene i Værelset. Nu blev Dørene lukkede op, og Præsten holdt en smuk Prædiken. Kl. 10 modtog Kongen Nadveren. Derefter tilkaldtes Dronningen, og i smukke Ord tog Kongen Afsked. Han vilde have givet hende en Nøgle, men hun kunde eller vilde ikke tage den. Hun græd og kunde ikke svare Kongen. Hans d. yngre og Dorothea, de eneste af Børnene, der var hjemme, kom og knælede ved Sengen, og Kongen ønskede Guds Velsignelse over deres Opvækst. Kansleren Johan Friis og Hr. Barby, udvalgt Biskop til Lybæk, fik derefter Foretræde. Kongen talte med dem om, at de skulde hjælpe og raade, saaledes at Riget dog blev i Ro og Fred. Kongen lod de to Herrer kalde alle Tjenerne ind, og liggende der i Sengen sagde han dem Tak for tro Tjeneste og lovede at betænke dem rigeligt. Endnu engang tilkaldtes Dronningen:

„Som hendes Naade kom, saa og mærkede hun Kongens store Svaghed og at Døden nærmede sig mere og mere. Hun begyndte

hjærtelig at græde og sagde: „Ak, min kære Herre, jeg beder Eder lydeligt for Guds Skyld om Tilgivelse, hvis jeg i mit Liv har fortørnet Eder med Ord.“ Men Kongen svarede: „Min kære Hustru, giv Dig tilfreds, Du har ikke været mig imod, alt er tilgivet. Vi har levet vel med hinanden, men hjælp vor kære Søn, at han maa regere viseligt, og vend Dig bort fra denne Verden, thi her er vi kun en føje Stund.“ Hendes Naade gik atter grædende bort, og Kongen sagde hende God Nat og velsignede hende. — Kongen begyndte nu at tale med sine Tjenere og gav enhver af dem Haand, saa mange som vi var i Gemakket. . . . Han bad os at synge Salmen: „Med Glæde og Fred farer jeg nu hen“, derefter „Mens vi leve paa Jorden her“ og „Nu lad os hans Legem begrave“. Men Magister Povl sagde: „Ak naadige Konge og Herre, der er endnu længe til, vi vil dog ikke synge den,“ men Kongen svarede: „Aa jo, den vil jeg saa gerne høre,“ og vi sang den.“

Afvekslende med Salmesang og Bøn, sneg Timerne sig hen. Povl Noviomagus, hvis Fader Thomas havde boet hos sin Søn i Provstegaarden, havde Dagen i Forvejen lukket sin gamle Faders Øjne. Hr. Povl var i denne Mellemtid borte i Anledning af Faderens Begravelse. Da han kom tilbage, prædikede han igen. „Kongen blev nu meget svag, men bad os atter om at synge „Med Glæde og Fred farer jeg nu hen“, og han sang selv det første Vers med. Han blev nu ganske svag, saa vi græd alle, faldt paa Knæ og bad Fadervor. Som Klokkeren nu slog fire, talte Magister Povl: „Saaledes elskede Gud Verden“ etc. — Kongen drejede sit Ansigt om mod Præsten og vendte det ikke bort mere, indtil Klokkeren slog halv fem, da sov han blidelig hen i Gud. Gud være ham naadig, og uden al Tvivl er han altsaa et Guds Barn“.

Saaledes slutter Rupprecht Geysspuschers Beretning om Kongens Død i Gemakket over „den gamle Kirke“. Peder Syv har en Vise⁴¹ om Kongens Død. Den er, siger han, skrevet af „min salig gamle Skolemester Niels Bredal i Vejle“ (død 1580) og i alt væsentligt stemmer den overens med Saarlægens Beretning. Det hedder i Visen, at Kongens Tjenere:

„De sørged og græde som de vel maatte,
de havde heller mist' alt det, de aatte,
end de hannem ombære (o: undvære).
Han var selv ved saa frit et Mood,
loed læse og siunge mangan Psalme god,
alt GUD til Lov og Ære.

Da Klokken vaar fire og Aftenen kom,
 da døde den Herre baade mild og from,
 GUD loed hannem til sig kalde:
 I Odense hviler den Herre hans Liig,
 hans Siæl den lever i Himmerig,
 GUD give vi findes der alle.“

Saaledes endte Kong Christian, der i sin Ungdom efter Huitfeldts Sigende „havde stillet sig noget vildt og rasende an“, som en Mand, hvis Gærninger og Død af en Mængde samtidige Forfattere baade her og i Udlandet er blevet nævnt som et Fromhedens Exempel.

— —

Kun de to yngste af Kong Christians Børn knælede ved hans Dødsleje. Det ældste Barn Anna sad paa sit Slot nede i „Lante Missen“, og hos hende var Kongens Smertensbarn Magnus. Men hvorfor kom Tronfølgeren Frederik ikke til Kolding? Dronning Dorothea havde allerede 8. Nov. skrevet til ham⁴²: „Du maa vide, at Din Hr. Fader med hver Dag der gaar bliver meget svag. Doktorerne trøster daarligt“. Endnu midt i Oktober var Tronfølgeren paa Koldinghus. Nu var han i Skaane, og forskellige Forfattere siger, at det var Modvind, der opholdt ham derovre. Men maaske ligger der andet til Grund for denne Tøven⁴³. Dronningen skriver til ham 27. Dec.: „Hvad Du skriver til mig om *Anna*, har været paa Tale“. Muligvis er der altsaa en vis Forbindelse mellem hans Tøven og hans Kærlighed til Adelsdamen *Anna Hardenberg*. I hvert Tilfælde kom han først til Koldinghus 7. Jan. 1559.

Alle Forberedelser til Kong Christians Ligfærd fra Kolding blev straks truffene. Fra Residensslottet afgik der Bude og Breve til Udlandet med Meddelelser om Kongens Død og Begravelse. Der blev skrevet til Kejseren, til Sverige, Frankrig, England, Skotland, Spanien og mange forskellige Fyrster. Resen beretter, at 23. Jan. samledes paa Koldinghus Herrerne af Hulsten og Rigsraadet med den fornemste Adel saavel af Riget som af Fyrstendømmerne. Onsdag den 8. Febr. mødte talrige Lensmænd. Efter Ordre var de klædt i lang sort Kjortel til midt paa Skinnebenene, havde smalle Ærmer og sort Hat. De skulde møde „betimen Dags“. Og antagelig umiddelbart efter drog det kongelige Ligtog ud fra Koldinghus til Medelfar Sund, hvor Overfarten skete i Færger og Skuder, der var sendt op fra Assens. Den 13. Febr. foregik Begravelsen i Odense. Først 1579 flyttedes Liget til Roskilde Domkirke.

„Kong Frederik sidder paa Koldinghus . . .“

Faa Maaneder efter begyndte Ditmarskerkrigen. Lensmændene mødte paa Koldinghus Lørdagen efter Kristi Himmelfartsdag med Svende, Rustning og Heste. Kong Frederik rejste hos 27 Adelsmænd et Laan paa 30,400 Jochimsdaler (Gældsrevet dateret Kolding 9. Maj). Det befaledes, at 29., 30. og 31. Maj skulde være Bededage⁴⁴ i Anledning af, at Kong Frederik drog ind i Ditmarsken sammen med sine Farbrødre, Hertugerne Hans og Adolf. Krigens Udfald var givet. De ulykkelige Ditmarskere maatte bøje sig, selv om de, som Resen paastaar, var „saadan et stærkt og hart Folk, at de ikke agtede, om to eller tre Kugler gik dennem igennem Livet (!), hvorfore de maatte spille saa meget Krud og Lod paa dem.“

Efter Krigen fremkom en Vise, der kun er almindelig bekendt gennem første Vers. Da Visen ofte citeres, optrykkes den her i sin Helhed (efter Resen) tillige med begge Melodier. Den første er den kønneste:

Langsomt.

Kong Fredrich hand sid - der paa Kol - - ding - huus, hand
 hol - der med si - ne Sven - ne et godt Ruzs, De Dyt - mer - ske
 Her - rer de haf - ve de - ris Liff for - laa - ret.

Medens denne Melodi er en karakteristisk Kæmpevisetone, er der ogsaa en Dur-Melodi til Visen, og man tager næppe Fejl i at antage, at denne Musik tidligere er benyttet ved Dans:

Allegro moderato.

Kong Fredrich hand sid - der paa Kol - ding - huus hand
 hol - der med si - ne Sven - ne et godt Ruzs, De
 Dyt - mer - ske Her - rer de haf - ve deris Liff for - laa - ret.

Den Dytmerske Vise:

Frederik den Anden, Konge i Danmarck oc Norgis Rige etc. Reyse ind
udi Dytmersken: Oc med stoer Lycke oc Seyervinding derfra til Dan-
marck igjen, etc.

Kong Friderich hand sidder paa Kolding Huus,
Hand holder med sine Svenne et got Rusz,
De Dytmerske Herrer de hafver deres Liff forlaaret.

Kong Friderich hand lader sig Klæder skære,
Hand siunis som hand en Kjøbmand mon være.

Kong Friderich lader skære sig en Kappe graa,
Hand falde* de Øxen baade store og smaa.

Kong Friderich hand rider i Dytmersken ind
Med frisker Mod oc Rosenkind.

Oc der var hand i Dage fem,
Baade Stæder oc Byer besaae hand dem.

Oc der var hand i Dage ni,
Baade Stæder oc Byer besaae hand tj.

Sildig om Aften der Dugen faldt paa,
Pigelild tager ofver sig Kaaben blaa.

Ind for Kong Friderich saa monne hun gaa,
Eders Anslag gifver vel act oppaa.

Oc ere I Kong Friderich af Dannemarck,
Tager Eder vel vare i denne her Nat.

Det hafver ingen Fare i denne her Nat,
Du skalt mig følge til Dannemarck.

Kong Friderich hand hafde en Ganger saa spag,
Hand bar ham der fra i fuld god mag.

Hør du Færemand kom hid snart,
Du føre mig ofver med en fart.

Icke jeg tør, oc icke jeg maa,
Før jeg faar Bud fra Borgmester oc Raad.

Jeg gifver Dig fuld god en Løn,
Du sætte mig ofver det Sund saa skøn.

* falde o: byde paa.

Den Færemand fick saa svagt et Mod,
Torde icke føre ofver den Konge god.

Den meenige Mand i Sinde kam,
En anden Tjden* at komme fram. .

De Herrer i Dytmarsken refve i Haar,
Raade Gud, her er vel bange Kaar.

Kong Friderich hand tvingde den Færemand hart,
Du fører mig nu ofver alt med en Fart.

Den Færemand holdt sig saare stiff,
Hand fryctet sig det vilde koste hans Liff.

Den Færemand holdt sig atter saa strunck,
Kong Friderich hand lagde ham ofver den Bunck*.

Kong Friderich gaff ham de Daler tj,
Saa foer hand ofver baade frisk oc frj.

Der hafver du Pending de ere nu told,
Gud befaler jeg dig i Vold.

Kong Friderich hand triner af Færen paa stand,
Jeg ønsker dig Lycke du Dytmersk Land.

De Dytmerske fryctet sig saare saa brat,
Kong Friderich vøfter dem med sin Hat.

I siger de Dytmersk Herrer god Nat,
Jeg acter at komme til dennem saa brat.

Oc førend de skulle hafve Dytmersk inde,
Kunde de vel lære Ko at spinde.

Eders trotzige Hierte, Sind oc Mod,
Er kommen aff Eders onde Rod.

Hvor effter nu opvoxe vil,
Et selsom oc underligt Spil.

Eders Trotz oc Sind foruden Skemt,
Skal eder icke vorde forglemt.

Thi tæncker til oc tager til vare,
Vi ville vel see vi fanger den Hare.

Der tæncker sig saa at sticke bort,
Vi ville vel lucke for ham den Port.

* En anden Tjden ∅ : en anden Gang.

** Bunck, ∅ : Last, her i Betydning af Dækket over Lasten.

Saa voffde Kong Friderich sit Førstelig Liff,
Holdt sig Mandlig oc dertil stiff.

Vandt sig saa det mægtige Dytmersker Land,
Hvilket Gud Herren gaff ham i Hand.

GUD bevare naadelig sin Christenhed,
Oc saa vor kiere Øfrighed.

Loff skee dig GUD vor Fader kier,
som hielper saa vel baade fiern oc nær.
Kong Friderich med Ære hafver Dytmersk forhverfvat.

Som man vil se, fortælles der i Visen, at Frederik II. før Ditmarskerkrigen forklædt som Købmand har været i Ditmarsken for at udspejde Landet. Under sit Spejdertogt advares han af en ung Pige mod at blive paagreben. Pigen — hedder det i Sagnene — fulgte Kongen til Danmark og „siges der af hannem med Bøndergods rundelig at være begavet, hvilket hendes Børn efter hende skal have nydt, til de sidste af Sværdsiden bortdøde udi Roskild for nogle Aar siden“ (P. Syv). Andre Steder hedder det, at hun fik „Slot og Fæste“, og atter andre Steder, at hun fik „et Grevskab“, og at Kongen skaffede hende en god Husbond. Intet af dette ligger der historisk Bevis for, heller ikke for Kongens Spejdertogt. I sydslesvigske Sagn fortælles, at det var Kong *Hans*, der under Ditmarskerkrigen blev reddet af en Pige ved Navn Mette. (Om Visen og de forskellige Opskrifter se Svend Grundtvigs „Danmarks Folkeviser“ III 674 ff). Visen foreligger allerede opskrevet 1615.

— —

Efter Ditmarskerkrigen har Hertugerne været Gæster i Kolding 1560. I Avgust var de med Kongen til et Bryllup paa Nygaard. Under Opholdet i Kolding, boede Hertugerne i Byen og ikke paa Slottet. Som en Naadesbevisning fik flere af de høje Herrer Lov til at udføre nogle Hundrede Øxne toldfrit. Det er ikke givet, at Kongen har boet hos sin Moder paa Slottet i dette og de følgende Aaringer, naar han — forholdsvis sjældent — kom til Kolding. Da han 1561 var her Helligtrekongers Aften, sang Peblingene „Diskant“ for ham i hans „*Herberg*“⁴⁵. Denne Betegnelse vilde vel næppe være benyttet, om Kongen havde boet paa Slottet.

Dronning Dorothea.

(Efter Pinakotheca Dano-Norvegica. Kgl. Bibl.)

Slottet som Enkesæde.

Dronning Dorothea overtager Lenet. Hendes Breve og Ægteskabsplaner.

Straks efter at Christian III. var kommen paa Tronen, udstedte han et Brev paa sin Gemalindes Enkegods eller, som det endnu kaldes, „Livgeding“. Hun fik udlagt store Godser paa Fyn. Men senere blev Livsejebrevet flere Gange forandret. Ved Kongens Død var der tilskrevet Dronningen følgende Gods som Livseje: *Koldinghus*, Brusk Herred, Tørrild Herred, Holmans Herred med Jelling Birk. Jerlev Herred, Halvdelen af Andst Herred (den anden Halvdel laa under Skodborghus), Nørvangs Herred, Søholm Gaard med Gods og Mølle, Hønborg Len i Elbo Herred, Provstegaarden og St. Jørgensgaard i Kolding, Slottet Aakær med Hads Herred og Endelave, en Mængde Gods ved Randers, Købstæderne Randers og Kolding (Koldings Toldindtægter var undtagne) samt Sønderborg og Nordborg paa Als. Om Koldinghus hedder det, at Dronningen efter Kongens Død skulde have, nyde, bruge og beholde Slottet med al dets rette Tilliggelse, Ager, Eng, Skov, Mark, Fiskevand, Fægang, vaadt og tørt, ved hvad Navn det nævnes kan, med Landgilde og al anden kongelig Rente og Rettighed.

I de 12 Aar, Dronning Dorothea sad inde med Koldinghus og -Lehn, var hun baade for By og Egn en ihærdig og omsorgsfuld Beskytterinde. Hun var maaske nok herskelysten og stræng i visse Maader, men samtidig har hun med stor Omhu taget sig af de Mennesker, hvis Skæbne hun holdt i sin Haand. Det er ubestrideligt, at hun satte dybe Spor i Egnen ved sin Virksomhed, og af Samtiden er hun vistnok betragtet som en Moder for Befolkningen.

Om Dronningens Liv og Virksomhed paa Koldinghus findes der ganske fyldige Efterretninger, ikke mindst gennem Dronningens *Breve*, der for en stor Del er skrevne her paa Slottet, de færreste dog egenhændigt. Af Brevene foreligger 244 trykt i Geheimearkivets Aarsberetninger Bind I. og III. (1853—1863), med hvilke Breve som Hovedkilde mag. art. Hugo Mathiesen følgende S. M. Gjellerups Vink (i Hist. Tidsskr. 5. R. 4. Bind, S. 622) har udarbejdet en udførlig Afhandling, der findes i „Vejle Amts Aarbøger“ 1908. Alle Dronningens Breve er skrevne paa Tysk. At Dronningen ikke har kunnet Dansk, skulde synes utænkeligt, men det synes bl. a. at fremgaa

deraf. at da Kong Frederik engang fra Nyborg sender hende et Brev paa *Dansk*, gør han en Undskyldning (!) derfor: Han har ingen tysk Skriver med sig.

Dronningens Breve er skrevne dels til Kong Frederik, dels til Svogeren, Hertug Hans i Haderslev, som hun følte sig stærkt knyttet til og som hun allerede som gift korresponderede med. Brevene til Sønnen, Kong Frederik, drejer sig om alt muligt. Snart er det moderlige Formaninger om ikke at drikke saa meget eller Opfordringer til, at han bør gifte sig. Under Syvaarskrigen med Sverige, som Enkedronningen søgte at forhindre — hun korresponderede endog derom med Erik XIV., hendes Søstersøn, og blev i den Anledning ligefrem udspejdet af Fr. II. — skriver hun fra Koldinghus 3. Maj 1566 bl. a.: „ Vi beder hjærteligst, at Eders Naade vil betænke den Skade og Sjæle-Ulykke, der kan ramme Eders Naade i den nuværende skrækkelige Krig Da Hjærtet nu ikke med bodfærdig Iver stræber mod Freden og med Alvor søger Naade hos Gud, men hindres deri af Drukkenskab og anden verdslig Vellyst, bliver Guds Vrede ikke formildet, men Straffen vil vokse og alt ondt over Sjælen komme.“

Snart sender hun Kongen Smaating, en Barret med Fjer, Hatte, Felttegn og — Syltetøj („Elektuarier“). Den 4. Febr. 1564 sender hun en Lakaj til Kongen med 4 Skjorter med Bøn om, at han vil tage tiltakke dermed for denne Gang, hun kunde ikke faa flere færdige. Den 1. Juni 1564 skriver hun:

„Eders Naade maa ikke tro, vi har glemt den Vogn, vi har lovet. Vi har en Tid her i Byen manglet Jærn og andet, men nu er man stadig i Arbejde med Vognen, og Eders Naade skal snart blive betænkt med den.“

Til Gengæld udbeder Dronningen sig ikke sjældent Ting hos Kongen; snart er det Bagateller (en køn Hund, som Kongen har, en Kat, en Vildorne, Graaværk osv.), men undertiden stiller hun store Krav. De Summer, hun forlangte til Saltværket eller Møllen, var meget betydelige, selv for en Konge, der tilmed havde Udgifter nok, og undertiden overvurderede Dronningen sine Foretagenders Betydning for *Landet*. Snart fik hun Toldfrihed for 30 Stude, hun vilde sende sin Moder, snart ønskede hun en Baad til 24—26 Personer at bruge i Kolding Fjord, naar hun sejlede mellem Koldinghus og Hønborg. 1561 fik hun 500 gullandske Astrag (Fliser), der laa paa Københavns Slot, 1564 fik hun Lov til, at de Købmænd, der købte

hendes Rug, Tilladelse til (der var Udførselsforbud) at udføre Rugen osv.

Ofte gik Enkedronningen i Forbøn for Kolding og Koldingegnen. En af disse Bønkrivelser til Kongen, er saa kuriøs, at den bør aftrykkes:

„. . . Naadigste Fyrste, kære elskede Søn! Vort fattige Borgerskab her i Kolding har nu stillet de Borgere og Landsknægte, de var sat for*, men de tilstaar, at de ogsaa skulde have medsendt *Barberen*. Men eftersom de kun har én eneste og ingensteds har kunnet opdrive nogen, der vilde gaa i Krigen, saa har de underdanigst bedet os om at ville gaa i Forbøn hos Eders Naade, at de maatte beholde deres eneste Barber. Eftersom det altsaa er saaledes, at de kun har den ene Barber, som man ikke kan undvære i en By af Hensyn til daglige Sygdomstilfælde, saa beder vi venligst, at Eders Naade for denne Gang vil være tilfreds med vore fattige Borgere og heri efterkomme vor Forbøn. Vi vil gærne derfor forskyldte Eder. Guds Naade og Velsignelse følge Eder. Skrevet paa vort Hus Koldingen, 27. Aprilis, Anno (15)66.

Dorothea.

Snart beder Dronningen om at forskaane Byen for Indkvartering, snart jamrer hun over Borgernes Skatter** og Udgifter og snart er hun ængstelig for, at fremmede Krigsfolk, der skal indkvarteres i Byen, skal bringe farlige og smitsomme Sygdomme hertil, hvor hun boer med sine *Børn*.

Paa Slottet var der nemlig i Dronning Dorotheas Tid en hel fyrstelig Optragelsesanstalt, idet hun Tid efter anden havde Børnebørnene fra Sachsen og senere fra Lyneborg og desuden flere af sine Søds kendes Børn (fra Oldenborg og Lauenborg) hos sig.

Da Jørgen Lykke mødte i Foraaret 1567 for at hente det Mandskab, Kolding atter skulde stille (40), skrev hun: „Her er i Sandhed et ringe Borgerskab, nogle er døde og omkomne, og af dem, der er tilbage, sidder en Del med Hustru og Børn i stor Armod. Tilmed kan vi, der overvejende fører vor Hofholdning her, ikke undvære Borgerne som Haandværkere og til andet dagligt forefaldende Behov“. Hvis Kongen vilde lade Koldingenserne blive hjemme, vilde han „i højeste Sandhed gøre sin Moder en stor Glæde“. Eller om Kongen endda vilde nøjes med 10 Mand, saa skulde de blive saaledes ud-

* Ifl. Bysbogen stillede Kolding det Aar 33 Krigsmænd.

** At ogsaa Bøndernes Byrder var tunge, fremgaar af, at der alene 1565 af Koldinghus Len blev udskrevet 600 Mand. Kvægskatten voldte, at Bønderne i Koldingegnen under Slutningen af Syvaarskrigen skjulte Kvæget (Kanc. Brevbøger 9/, 1570).

styrede, at de vilde gøre lige saa megen Nytte som de 40*. I et andet Brev hedder det, at de Borgere, der blev tilbage, laa for en Del tilsens, og et andet Sted: „Af den øvrige Del lever mange af Almisser, er syge og fattige og ude af Stand til at ernære sig.“

Lignende Forbønner fra Dronningen findes der mange af.

Mærkeligt er et Brev fra Dronningen til Hertug Hans i Haderslev. En Tjenestekarl har stjaalet 70 Daler fra sin Husbond og er derefter flygtet over i Hertugdømmet. Dronningen beder Hertug Hans i Haderslev om at udlevere ham til Kolding, hvor den Bestjaalne ganske har ham i sin Magt, for at han „kan blive dømt og pint her til vor Borgers Bedste. Eders Naade gør da et Barmhjærtighedsværk (!)“ Brevet er dateret Kolding 28. Jan. 1568.

Venskabet mellem Enkedronningen og Svogeren, Hertug Hans, førte til, at et halvt Aar efter Kong Christians Død tænkte baade han og hun meget stærkt paa at indgaa Ægteskab. Hun var da 48 og han 38 Aar. Begge Parter raadførte sig med ansete Gejstlige, f. Ex. Melanchton, men de Gejstliges Skøn gik dem imod: De var for nært beslægtede! Endnu engang nævnes Ægteskabsplanen. Dronningen har talt med sin Hofpræst Povel Noviomagus derom, og han har røbet den for Kongen. Dette fremgaar af følgende meget ejendommelige, vemodige Brev til Kongen:

Vort moderlige tro Hjærte er altid med Eders Naade. Naadige Fyrste, kære elskede Søn! Vi takker Eders Naade hjærteligst for Bjælkerne, som I sønligst sender os fra Segeberg. Vi vil ikke skjule for Eders Naade, at vi har læst det Skrift, som M. Poul har skrevet... Gud veed bedst, hvorledes Talen er falden. Og sandt er det, det veed den kære Gud, at vi ikke af Nyfgenhed, men til vor Næstes Bedste vilde have indgaaet det omtalte Ægteskab, og vi vilde ikke have gjort andre end os selv og vor Person Fortræd derved.

Magister Paul har ogsaa raadet os til at spørge fremmede lærde Folk. Havde han nu vidst, at det var urigtigt, kunde han vel have sagt det, det vilde være overflødig og unyttigt at spørge Folk om Ting, der saa aabenbart stred mod Guds Ord. Men han har nok oftere sagt anderledes til os. Lad ham nu gaa med sin Undskyldning... Med Mund og med Haand har han lovet os ikke at omtale den Sag, men hvorledes han har holdt sit Ord, det veed Eders Naade vel selv.

Han skriver, at han bærer Ansvar overfor vor salig Herre. Det takker vi ham ikke for, thi en Præst bør ikke tie med Sandheden. Som den vi i alle vore Sager har taget med paa Raad, veed han ogsaa, at vi aldrig har begæret Tilladelse til noget, der strider mod en kristelig Samvittig-

* 1567 stillede Kolding 40 Hageskytter, Udgift 306 Daler 6 Sk. 2 Alb. (Bysbogen). Dronningen fik altsaa Afslag.

hed, saa derfor kan han let og med god Samvittighed undskylde os. Ja, hvis vi ikke tog Sagen med Taalmodighed, vilde vi have Grund til at synges med den hellige David: „Den der æder mit Brød, træder mig under Fod.“ Thi man veed vel, hvad Skikkelse hans Afsked herfra faar; vi har ikke givet ham Grund til Omtale, og saadant sker for at han kan undskylde sig selv, men kaste desto mere Mistanke paa os, Eders Moder.

Men da vi har en glad Samvittighed og efter Guds Bud gjerne vil tilgive vore Medkristne, har vi let ved at overvinde os, vil ogsaa af Hjærtet tilgive ham, betænkende, at det sømmer sig bedre for en Kristen at lide ondt end at gøre ondt. Han har nu Kors nok, Gud er vidende om hvorfor. Gud vil paa Dommens Dag aabenbare alt og give os det Vidnesbyrd, at vi mente det lige saa vel med M. Poul som om det gjaldt vor egen Velfærd og af ingen anden Grund end den, at han har været vor Herres og vor Skriftefader og har prædiket Guds Ord. Og nu, da han har lavet „Vinkelprædikener“, vil vi tillægge ham noget og ikke Evangeliet alt sammen. Efterhaanden har Gud, som vi takker, naadigst ladet os se hans Lyder. Dette meddeler vi Eders Naade som vor hjærtenskære Søn, ikke for at I skal blive opbragt mod Magister Poul, men for at I skal have taalmodig og kristelig Medlidenhed med os som Eders tro Moder, thi hvad der vederfares os, det vederfares ogsaa Eders Naade. Og vi beder om, at Eders Naade vil brænde dette Brev, og at I vil vedblive at være vor elskede Søn. Befaler dermed Eders Naade til Guds naadige Beskærmelse. Datum Coldingen den 25. Januarj, Anno etc. 1568.

Dorothea,

af Guds Naade Dronning til Danmark etc., Enke.“

— — —

Om Dronningens Virksomhed som Opdragerinde her paa Slottet hedder det (Hist. Tidsskr. 5. R. 4. 624) at „hun var en øm Moder, en driftig Husbestyrerinde, en fredelskende Landsmoder og en gudhengiven Dronning, som opdrog sine Børn til Huslighed og streng luthersk Retroenhed. Bibelen var den daglige Læsning i hendes Hus. Anna* maatte staaende læse Bordbønnen. Kongedatteren blev holdt til Spinderokken, til Baldyren, til at gaa i Husholdningen, og endog medicinske Kundskaber blev ikke fremmede for hende.“

Skøndt det var stille paa Koldinghus i Dronningens Enketid mod hvad der havde været, medens hendes Gemal levede, blev der dog undertiden fejret store Fester deroppe. En af de største var vel Hans den yngres Bryllup med Elisabeth af Brunsvig-Grubenhagen, der fejredes 19. Sept. 1568. Til Festen sendte Kongen 8000 Potter Vin. Blandt „Skueretterne“ paa Bordet var der Figurer med Smaaspringvand. Ogsaa det følgende Aar var der stor Fest, idet det unge Pars

* Den ældste Datter.

Førstefødte, der var født her paa Slottet 16. Okt. og opnævntes efter Dronningen, døbttes paa Koldinghus 26. Nov.

Der fejredes under Dronningens Enkestand adskillige Bryllupper, der bekostedes af Dronningen, saaledes blev Godske Brockenhus 1564 paa Søndagen Misericordia gift paa Koldinghus med Anna Venstermand. I 1559, da den fratrædende Lensmand paa Koldinghus, Jørgen Rosenkrands, skulde rejse til Dronningborg, men først skulde fejre sit Bryllup med Dorothe Lange, vilde Dronningen gøre Brylluppet, men dette kunde dog ikke holdes paa Koldinghus, hvor Kong Christian *endnu laa Lig!* Brylluppet stod saa paa Hønborg Faste-lavns Søndag.

I sin Enkestand foretog Dronningen flere Rejser fra Slottet, Besøg hos sin Moder og hos Anna i Sachsen. Mest pragtfuld skal den Rejse have været, som Dronningen foretog til Zelle 1561, hvor Kongens Søster Dorothea 12. Okt. blev gift med Hertug Vilhelm af Lyneborg. Dette Tog, der talte 600 Ryttere, skal have lignet det store Udto, hvormed Anna førtes til Sachsen 1548.

Enkedronningens Virkelyst.

Blandt de Foretagender, der tillægges Dronning Dorothea, anføres flere Steder Genoprettelsen af St. Jørgens Hospital. Som allerede omtalt, var dette dog Kongens Værk, omend Dronningen maaske nok ved Tilskyndelse har haft sin store Andel deri. Derimod er det rigtigt, at Dronningen lod bygge en grundmuret Bygning til *Kolding Skole*. En samtidig, Byskriveren Mads Nielsen *Røghjerg*, der synes at have været til Stede ved denne Lejlighed, har derom optegnet:⁴⁶

„Anno 1566 thend 7. augusti som var paa en otthensdag thaa lagde morthenn Suendtzen som thaa var lensmand paa Kollinghus thend første stienn y grundvollen y thend synder och øster hiørne paa thend scholle som min frues naade lod bygge och mure op aff grund paa kolling kierregordt.“

— —

Dronning Dorotheas Navn knyttes endvidere til *Slottets Vandværker*. Gentagne Gange er det under Gravearbejder i Byens Gader sket, at man er stødt paa Vandrenderne til Koldinghus.

Saaledes er der endnu hist og her Rester af en ældgammel Vandledning, der fra et Væld i Harte, vistnok samtidig med Christian III.s

Slotsbyggeri midt i det 16. Aarhundrede, er anlagt før at forsyne Koldinghus med Vand. Om denne gamle Vandledning hedder det 1638: „Vesten for Koldingbye udj Harte Schov moxen en fierding Miell Vex fra Slottet pa et hoit Bierg er ett herligt Vandsprøng, som ved Render gar til Slottens offuerste Post“.⁴⁷

Men ogsaa sønder fra førte der Vandrender til Koldinghus, og herom hedder det samme Sted: „Sønden Kolding, næsten lige langt fra, føres Vand ved Render til Slottets nederste Gaard“ (Staldgaarden). Ogsaa disse Render er man ofte stødt paa. Ledningen sønder fra kom fra en Dam, *Piledam*, der gik ind i Vonsild Mark. Forholdene ved Piledam er nu ganske forandrede, idet der her for et Par Aar siden er udlagt en Gade, Kongehusgade.

I et gammelt Dokument, dateret 17. Oktober 1596. indhæftet i Koldings Bysbog, hedder det, at der „i Vonsild Kobbøl ligger en stor Dam, udaf hvilken det Vand løber paa Koldinghus. Og er dog givet Ejendom derfor til Vederlag i Vonsild Mark, som tilforn haver ligget til St. Jørgensgaard herudi Kolding, som en Mand i Vonsild bruger ved Navn Lawe Ibsøn, hvilket vi (Kolding Bymænd) haver og skullet berette, at man en anden Gang kan vide Beskeden derom, hvad der er givet for, at der ikke skal videre omtrættes.“

Der har selvfølgelig i ældre Tid været *Brønde* paa Koldinghus. ligesom man har fundet dem i Kristiansborg, men de har vistnok været mangelfulde, i hvert Tilfælde dybe og besværlige. Intet Under da, at under Chr. III.s Byggeri er der straks tænkt paa at skaffe lettere Adgang til Vand ved at lede Vand ind paa Slotspladsen udefra. 1548 skriver Dronning Dorothea om Materiale til en „Vandkunst“,⁴⁸ 1553 spørger Kongen, om Kanonstøberen ikke er færdig med den bestilte Springbrønd, hvis Figurer altsaa har været af Metal. Enten er denne Brønd ikke bleven fuldført, eller ogsaa har den været mangelfuldt indrettet. Den 31. Juli 1561 beordres der nemlig hugget Tømmer paa Gulland til en Vandkunst, som Kongen havde givet sin Fru Moder, og det følgende Aar i Januar skal Lensmanden paa Københavns Slot „opsøge et gammelt Skib“, der kan føre nogle Træer til en Vandkunst fra Gotland til Koldinghus.⁴⁹ I Oktober samme Aar er Dronningen saa vidt fremme med sin Vandkunst, at hun kan tilbyde sin Rørmester til Hertug Hans i Haderslev,⁵⁰ for at han til Vinter kan komme ned i sit nye Slot paa Naffet. En Vandkunstner, Michel Fritze fra Saïda, var af Datteren Anna 1566 sendt herop for at finde nye Kilder, der kunde ledes ind paa Slottet.

Ogsaa efter Enkedronningens Død er der ofte arbejdet paa Vandledningerne, og „Pipenholt“ eller „Pipholt“ er en stadig Post i Regnskaberne. Christian IV skriver 1596 fra København til Caspar Markdanner: „Vider at vi tilskikker did til vort Slot Koldinghus denne Brevviser *Thonnis Bilthauger*, at han skal bese den Plads der paa Slottet, som den gamle Post stander og derefter gøre en Skabelun af en Post eller Brønd, hvilken vi af hugne Sten vil have opsat.“ Siden skal Markdanner med det forderligste sende Billedhuggeren tilbage til København; dog skal han forhøre ham om Prisen paa Brønden og lade Regeringsraadet det vide.⁵¹ Men Billedhuggeren døde, inden han fik Brønden færdig.⁵² Det Springvand, der kom til at staa der, og som ses paa Billeder fra det 18. Aarhundrede, bar Aarstallet 1590.⁵³

1589 nævnes en Zakarias Omicken, der fik Bestilling paa at være *Rørmester* og have Opsigt med Vandkunstene og Postene paa Skanderborg og Koldinghus mod en Løn for sig og sine Folk af 150 gl. Daler og to simple og sædvanlige Hofklædninger.⁵⁴ I Lensregnskabet 1610—11 hedder det, at Hans Schreiber, Vandkunstner, dette Aar til begge Vandkunster sønden og norden Kolding har modtaget 40 Stykker „Pipholt“ i Stedet for gamle Render, som var forraadnet, og havde *indledet Vandet allevegne paa Slottet*, i Urtehaverne, Staldgaarden, i Bryggerset, „Klodsbanen“, Badstuen, Stegerset, Vinkælderen, Ølkælderen og Borggaarden.

Dronning Dorothea anlagde, som allerede nævnt, den øverste Have ved Slottet, begrænset af Badstuen, og Vejen fra Vindebroen til øverste Borgport. I Haven, der langt frem i Tiden kaldes „*Dronningens Have*“, skal hun have plantet de store Lindetræer, der endnu staa deroppe. Ogsaa her i „Dronningens Have“ har der i ældre Tid været et Springvand (se bl. a. Vitruvius).

To betydelig større Opgaver, som Dronning Dorothea gav sig i Kast med, var Opførelsen af *den nye Slotsmølle* og Forsøget paa at faa *Saltværket* i Harte i Gang.

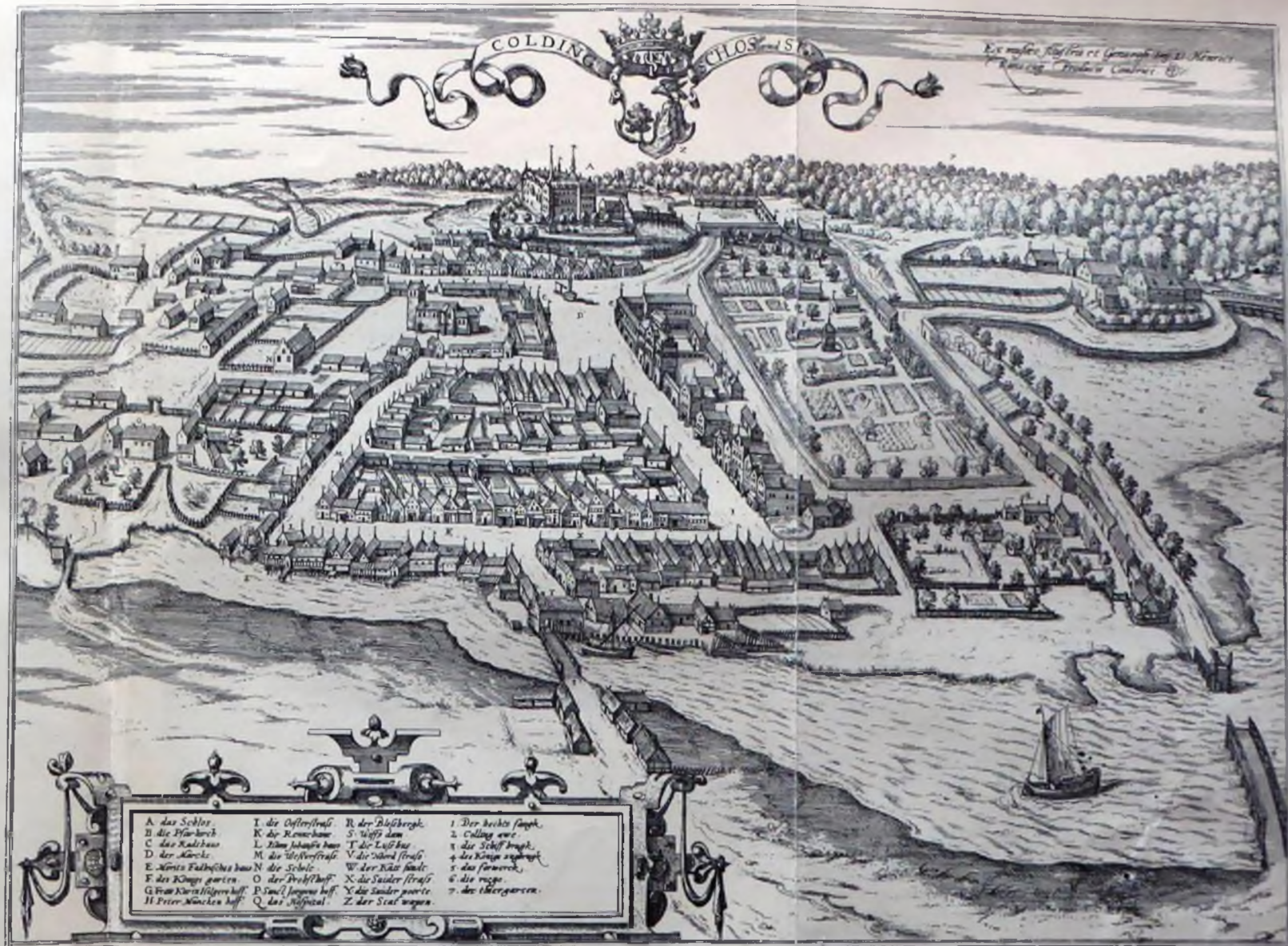
Uden for Ladegaarden ved Vejen til Medelfar Sund laa fra gammel Tid Slottets Mølle, „Borgemølle“. Det var en Vandmølle som den Dag i Dag, men Mølledammen laa paa et andet Sted, nemlig øst for den gamle Vej fra Landevejen ind til „Marielund“, hvor Byens ældste endnu kan huske Dammen. „Borgemølle“ nævnes allerede i Christiern I.s Privilegium for Kolding 1452. Antagelig var der i Dronning Dorotheas Tid for lille Vandkraft til Borgemøllen.

Forklaring til Kortet.

Det maa erindres, at Kortet er tegnet uden Anvendelse af Maalestok. Derfor er der flere Steder store Forskydninger. Ladegaarden, der laa bag Soen, er lagt alt for langt mod Øst. Laasby og Hospitalet ligger forkert o. s. v.

- A. Slottet.
- B. Sognekirken.
- C. Raadhuset.
- D. Torvet.
- E. Mourids Podebusks Hus.
- F. Kongens Have.
- G. Fru Karen Holgers Gaard
(o: Karen Gyldenstjerne, Holger Rosenkrans' Enke.)
- H. Peder Munks Gaard.
- I. Østergade.
- K. Rendebanen.
- L. Hans Jobansen (Lindenovs) Hus.
- M. Vestergade.
- N. Skolen (o: Latinskolen.)
- O. Provstegaarden.
- P. St. Jørgensgaard.
- Q. Hospitalet.
- R. Blæsbjærget.
- S. Vifsdam.
- T. Laasby („Lusby“.)
- V. Nørregade.
- W. Kattesundet.
- X. Søndergade.
- Y. Sønderport.
- Z. Byens Vaaben.
- 1. Fiskehus.
- 2. Kolding Aa.
- 3. Skibbroen (Sønderbro)
- 4. Kongens Vindebro.
- 5. „Forværket“ (o: Ladegaarden til Slottet.)
- 6. „Riege“. Ordets Betydning ubekendt, men paa Kortet betegnes herved Eng, sid Jord.
- 7. Dyrehaven.

(Se Bagsiden af dette Kort.)

Kolding i Frederik II.s Tid.

(Fotografisk Gengivelse efter Originalen i *Theatrum Urbium*, 5. Bnd, Dobbeltblader Nr. 32).

Dronningen paabegyndte derfor Opførelsen af en ny Slotsmølle med Slotssøen som Damsted. I 1568 blev Dronningen hæftig syg og tilkaldte Frederik II, der ved Vintertid straks rejste herover fra Frederiksborg. Ved denne Lejlighed er der talt om Opførelsen af den nye Mølle, og 17. Decbr. fik Tolderen, Borgmester Søren Kjær i Kolding, Befaling til at levere Dronningens Fuldmægtig 1000 Daler i dansk Mønt, hvilket Beløb Kongen havde bevilget hende til Opførelsen af Møllen. 1. April 1569 blev denne Ordre forandret derhen, at Søren Kjær efter Enkedronningens Befaling skulde udlægge 1000 enkelte Daler, selv forestaa Regnskabet ved Møllebygningen og skrive op, hvortil Pengene gik. Det synes dog som om de 1000 Daler for en Del er anvendt til Saltværket, hvor der ligeledes byggedes en Mølle. Det er overhovedet vanskeligt at holde Bekostningerne paa Slotsmøllen og paa Saltværket ude fra hinanden. Fra Fyn, fra Skovene ved Silkeborg, ja fra Norge førtes Tømmer til Kolding „til et Møllehus, som Dronning Dorothea agtede at lade opsætte for Slottet Koldinghus“.

Møllen ved Slotssøen var færdig i 1571, og Egnens Kronbønder tilligemed Borgerne i Kolding gjordes møllepligtige til den nye Mølle, en Pligt som Kongen 1. Novbr. 1571 stadfæstede efter Overtagelsen af Koldinghus.

Saltværket ved Kolding frembyder mange interessante Enkeltheder⁵⁵. Dronning Dorothea vilde ved Saltværket have sat sig et Minde, der skulde bære hendes Navn ud over Landet til fjærne Tider, men hun fik kun liden Glæde af dette Foretagende.

I Kong Hanses Tid fandt man mellem Kolding og Harte en *Saltkilde*. En Tysker Lambret Hermelin, fik kongelig Tilladelse til at anlægge et Saltværk, men efter Aar 1500 hører man ikke mere om ham. 1526 fik et Selskab af Holstenere (Johan Rantzau og 4 andre) Tilladelse til at drive et Saltværk derude, men heller ikke da synes man at have faaet noget ud deraf. Saa var det, at Dronning Dorothea forsøgte Planen. Hun ofrede en Mængde Penge derpaa og lod vistnok grave den Rende, „æ Saltgrof“ = Saltgrøften*, der endnu til dels kan spores fra den udtørrede Grønsø⁵⁶ til Kolding Skel. Her, antagelig ved selve Kilden, er der opført et *Mølleværk*. I 1569 havde

* I ældgamle Papirer tales om en „Vaskerbæks Rende“ og „det gamle Salmøllested“.

** Der kan spores en gravet Forbindelse mellem Stallerup Sø og Grønsø, men denne er vistnok lavet i Chr. IV's Tid, da den nævnes i Lensregnskaberne.

Dronningen Saltværket i Gang. Peder Oxe, der smagte paa Saltet derfra, fandt, at det havde en god, skarp og kraftig Smag, men mente, at der var kommen en fersk Aare ind i Brønden. Værket standsede med Dronningens Død. Huitfeld siger, at Arbejdet var forgæves, „thi der er vildt Vand kommen i Saltbrønden, saa der er Saltvand nederst og ferskt oven.“

Geologerne mener, at Saltvandet inaa have hidrørt fra en Havvands-Lakune. Forøvrigt kan der ikke nu spores Salt. — Da Kolding Kommune 1908 tæt ved Harte Skel lod anlægge en Samlebrønd for Vandværket, stødte man i betydelig Dybde paa Træværk, Plankestumper, én Ske m. m. Muligvis traf man her „det gamle Saltmøllested“.

Dronning Dorothea lod anlægge „Dyrehaven“, lod den indhegne og besætte med Dyr, f. Ex. Vildsvin. I Dyrehaven byggedes 1558 et stort Fuglebur, som Christian IV senere fortæller om. Endelig drev Dronningen Faareavl ved *Skødegaard*, nu i Bække Sogn, Andst Herred, tidligere Vorbasse Sogn, Slaugs Herred. Det nævnes ofte i Fr. II.s og Chr. IV.s Tid, da der ogsaa laa et Jagthus her.

— —

Her skal sluttelig nævnes et Par af Dronningens Haandværkere, Guldsmeden Johan *Sibe*, en Belgier, der foruden Guldsmed var mekanisk Instrumentmager, flyttede hertil kort efter Chr. III.s Død. I Frederik II.s Brev derom hedder det, at han maa bo i Kolding og . . lade sig bruge „i højbaarne Fyrstinde, vor kære Fru Moders Tjeneste og erholde derfor, hvad vor kære Fader har undet og tilstaaet ham (dateret Koldinghus 24. Sept. 1559). Maleren Jost v. Heiden er nævnt under Chr. III. Ligesom han blev ogsaa Dronningens Skrædder Koldingborger: 16. Dec. 1568 gav Kongen paa Dronningens Forbøn Hans Rougmand (Rhumann) og hans Arvinger et Jordsmon næst for Slottet, „som han nu selv har bebygget“.

— —

Dronning Dorothea var i 1570 rejst til Sønderborg og døde her 7. Oktober 1571. Hun er sikkert blevet savnet stærkt i Kolding. Intet Under at en Eftertid har syslet med hendes Minde i den Grad, at den endog efter hendes Død har ladet hende færdes paa Koldinghus. Thi det er sikkert hende, som følgende Sagn⁵⁶ hentyder til:

„Der er mange af dem, der tidligere har været Soldater, som fortæller meget om *Spøgeriet paa Kolding Slot*. Der gaar en Hertuginde eller saadan en fornem én i sine daglige Klæder med et stort Nøgle-

knippe i Haanden. Naar Skildvagten bare lod som om han ikke saa hende, gik hun ganske rolig forbi, men saa han efter hende, vendte hun sig imod ham og saa forfærdelig ud. Men hun gjorde nok ellers ingen noget.“

Fra Frederik II.s Tid.

Faa Dage efter sin Moders Død skrev Kongen til Morten Svendsen, at han skulde paase, at intet som helst bortkom paa Koldinghus, der nu ved Enkedronningens Død var faldet tilbage til Kronen. En ny Jordebog blev optaget over Lenets Indtægter. Kamrene paa Koldinghus blev forseglede. I December 1571 fik Holger Rosenkrans Ordre til at begiver sig herover, oplukke de forseglede Stuedøre. Kamre og Kister og opskrive, hvad der fandtes deri tillige med det, Jomfru Engel Landsberg (Dronningens tyske Hofjomfru) leverede fra sig, og hvad andet, der fandtes paa Slottet og i Ladegaarden. De Klæder, der tilhørte Hofnesterinden (Anna Glob) og Hofjomfruerne, skulde de have tillige med de Silkeklæder og andre Hofklæder, der var lavet til dem.

Kongen glemte ikke sin Moders Tjenere. De blev alle rigeligt aflagt, lige ned til de mindste, *Dværgene*. Det er bekendt, at Dronning Dorothea fandt sin Fornøjelse i at have Dvæрге. I Rentemesterregnskaberne⁵⁷ fra hendes Ægteskabsaar nævnes en halv Snes Stykker (Noa Dværg, Peder Gæk, Jørgen Nar osv.) Et Dværg-Ægtepar paa Koldinghus fik efter Dronningens Død god Livspension:

Et Narreboved med Bjældehue
(Kæmpetaarnet).

Christiern Dværg og hans Hustru Habiche Dværginde maa for deres Livstid nyde og beholde en Bod liggende for Slottet Koldinghus næst ved Slottet med sin rette Tilliggelse kvit og frit uden al Tyngde og Besvær, og da de er skrøbelige Mennesker, der ikke kan rette sig selv, saa forundes dem for deres Livstid af Slottet Koldinghus til

Underholdning aarlig: 2 Pund Rug, 2 Pund Malt, $\frac{1}{2}$ Nødkrop, 1 Fjerding Smør, 2 fede Svin, 2 Faar, 4 Sider Flæsk, en Tønde Sild, 4 Gaasekroppe, en Fjerding saltede Aal, 3 Skæpper Lyneborger Salt, 16 Skæpper Humle, 14 Læs Ved og 4 Daler i Penge til Hjælp til Sko og Klæder.

Den 11. Dec. blev de første Forberedelser truffet til Flytning af Kongens Hof til Koldinghus, men først i Januar kom Frederik II hertil, vistnok i Følge med Hertug Ulrik af Meklenborg og hans smukke 14-aarige Datter, der efter et betydningsfuldt Besøg var paa Hjemrejse over Land. Kort Tid efter kom den unge Frøken tilbage og blev i København 20. Juli 1572 formælet med Kongen. Den første Vinter residerede Kongeparret paa Skanderborg. I Foraaret 1573 var det paa Rejse omkring i Jylland, begge Majestæterne til Hest. Dronning Sofia skal have været en overordentlig dygtig Rytterske. Paa denne Rundrejse udsendtes der fra Ry 26. Juli Befaling til 6 Adelsfruer at de 8 Dage før St. Bartholomæus Dag (altsaa 17. August) skulde være til Stede paa Koldinghus. Dronningen var frugtsommelig, og de 6 Damer (Fru *Anne* Albert Gjoes, Fru *Pernille* Otto Ruds, Fru *Ama* Hr. Verner Parsbergs, Fru *Karen* Niels Skeels, Fru *Hyldeborg* Eiler Krafsis og Fru *Beate* Otto Brahes) skulde blive paa Slottet, indtil Dronningen var forløst. Omkring 1. August var Kongeparret paa Koldinghus, hvor Fødselen fandt Sted 25. August. Det var en lille Prinsesse, der fik Navnet *Elisabet*. Ved „det kongelige Værtskab“ som Kongen ifølge Resen holdt „med stor Glæde og Fryd“ var der indbudt 14 Raader og 42 Adelsmænd. Det hedder i Indbydelsen, at Kongen vil holde sin Datters Kristning og Dronningens Kirkegang paa Koldinghus Søndagen 25. Oktober. De indbudte Gæster skulde (med Hustruer og Jomfruer) være hos Kongen Lørdagen i Forvejen og siden gøre sig glade med ham og hans Venner. Med mindre de selv gerne vilde det, behøvede de ikke at tage Heste med sig. Fru Mette Peder Oxes (c: Mette Rosenkrans) skulde møde til samme Tid „for at hjælpe Kongens unge Datter til Kristendom“ og siden gøre sig glad med Kongen og hans Venner. Der haves Efterretninger⁵⁸ om, at der til Prinsesse Elisabeths Daab blev lavet en „Funt af klar, lutter Sølv“, den samme Døbefont, der 2. Juni 1577 blev brugt ved Christian IV.s Daab i Frue Kirke i København.

Oprindelig var Prinsesse Elisabeths Daab fastsat til 11. Okt., men Hertuginde af Meklenborg havde forlangt Udsættelsen, thi hun vilde naturligvis selv overvære Festen, tilmed da hun blev opnævnt. Prinsesse Elisabeth saavel som Prinsesse Anna, der fødtes 12. Dec. 1574 paa Skanderborg, blev som helt smaa bragte til Meklenborg og opfostret af Bedstemoderen. Disse to Døtre nævnes stadig i Frederik II.s Kalenderoptegnelser og har bl. a. ogsaa her i Egnen færdedes meget sammen med Forældrene.

Ogsaa de følgende Aar var Kongeparret hvert Aar en Tid paa Slottet, og ofte ankom der i Anledning af større Gilder meget betydelige Varesendinger hertil, saaledes ogsaa 1574, da der kom store Forsyninger, ikke blot af Vin (150 Amer = 23,000 Liter*) men ogsaa 10 Pund Rosenvand, 1000 „Lemoner“, 500 Pomeranser, 200 Pund Konfekt (Mandel-, Annis-, Koriander- og Fennikelkonfekt) osv. Mest undrer man sig over en Ordre paa 12 Pund Safran, en uhyre Mængde, naar man betænker, hvor lidt dette Krydderi vejer. En Del er vist brugt som Farve til Sukkervarer. Der kom samtidig 100 Pund Sukker herover.

I Aarene 1575—77 finder man ikke Kongeparret paa Koldinghus. I November 1576 blev der derimod afholdt et Forhandlingsmøde i den evindelige Strid mellem Hertug Hans i Haderslev og Ribe Bispestol om Tørninglen Provsti. Fra hver Side mødte 8 Raader. Man kom ikke til Enighed. Den 13. Jan. 1576 enedes man om at overgive Sagen til en Voldgiftskendelse af Kongens Svoger, Kurfyrst August af Saksen. En anden Strid mellem de samme to Parter blev henvist til samme Opmand. Denne Strid drejede sig om Grænsen mellem Kongeriget og Hertugdømmet, som nok ikke har været ganske fast bestemt. Hertugen havde afstaaet Seest Sogn til Kongeriget 1566, men nu var det atter galt. Dette Spørgsmaal blev ordnet ved et Møde 13. Juni 1576. Her udstedtes den saakaldte „Kolding Afsked“, hvorved Grænsen blev fastsat som den var lige til 1864.⁵⁹

I Juni Maaned 1578 lige efter en Herredag i Odense kom Hoffet atter til Koldinghus og blev her længere end nogensinde før eller senere i Frederik II.s Tid. Disse Aaringer er af en ganske overordentlig Betydning, navnlig i *Egnens Historie*, idet Hovedparten af alt Egnens Adelsgods i disse Aaringer blev købt af Kronen. Det er derfor, at der i Kancelliskrivelser fra disse Aar kan tales om „Ladegaarde“ ved Slottet, thi medens der tidligere kun var én Ladegaard, var der nu flere, der sorterede under Lensmanden paa Koldinghus. De fleste af disse Adelsgaarde nedlagdes, men *Nygaard* i Starup Sogn (se „Vejle Amts Aarbøger“ 1908), som Kongen fik 1578 og

* I 1576 sendtes til Koldinghus ca. 15,500 Liter „rigtig god Vin“. Uvilkaarlig mindes man Verset:

Han holdt Kollats med Adelen sin
og gjorde dem lystig og glader,
og drak med dem den sødste Vin
som Landsens Herre og Fader.

(Ole Kongsteds Sørgekvad over Fr. II 1589.)

Vamdrupgaard, som han fik 1579, blev derefter i mange Aar drevne under Koldinghus, til Dels som selvstændige Avlsgaarde.

Ogsaa i disse Aar var der kongeligt Barselgilde paa Koldinghus. Denne Gang var det en Søn (Ulrik), det gjaldt. Han blev født 30. Dec. 1578* og døbt 11. Ian. 1579 og Barselgildet, der overværedes af en fransk Gesandt og en Del meklenborgske Herremænd, synes at have været endnu mere pragtfuldt end før. Ogsaa den Gang var Bedstemoderen („Kongens Moder“) fra Meklenborg heroppe. De var indkvarterede i Byen. I Anledning af Barselgildet fik Egnens Bønder Tilsagn om at sætte Vejene i Stand „saa vejfarende Mand kan komme frem“. Med faa Afbrydelser blev Hoffet paa Koldinghus til ind i 1580. I Foraaret 1580 nedkom Dronning Sofie for tredje Gang paa Koldinghus med et Barn, en Prinsesse, der fik Navnet Augusta Kirstine. Hun blev født 8. April og døbt 29. Juni 1580. Dette sidste Barselgilde gjordes interessantere ved, at Kongen samtidig med Barselet fejrede et ungt Pars Bryllup her paa Slottet, nemlig Dorothea Skinkels Bryllup med Godslev Budde, tidligere Kongens Skænk, nu Lensmand paa Børglum Kloster. Godslev B. var en Meklenborger, der var kommen ind i Landet med Dronning Sofie. Ved Afrejsen fra denne Dobbeltfest fulgte Kongen sine udenlands Gæster sydpaa.

Om Frederik II.s Forhold til Koldinghus og Koldingegnen faar man et ganske godt Begreb ved at læse nogle Brudstykker af hans Dagbøger. Vi har kun tre af disse Dagbøger, der er almindelige tyske, trykte Skrivkalendere i Kvart, hvori Kongen, der dog ikke synes at have været stiv i Pennens Brug, *paa Dansk* har noteret, hvor han saa at sige hver Dag opholdt sig og hvad han tog sig for.⁶⁰

De første Optegnelser gengives her i Frederik den andens Stave-maade. Resten med almindelig Retskrivning for ikke at trætte Læ-serne.

1583.

- Febr. 1. Y dach dro ieg tyl Jellynch (Jelling) och mint Soffye och burn och iungfru tyl Welle (Vejle).
 — 2. Y dach dro ieg tyl Wyltrupt (Vilstrup) och mynt Soffye och burn och iungfruer tyl Kollynch.

* Hver Gang der fødtes Fr. II et Barn, afgik der Bud til Tycho Brahe, der skulde stille Barnets „Nativitet“, ∴ forudsige dets Skæbne. Tycho Brahe, der var særdeles heldig f. Eks. med Chr. IV.s Nativitet, traf langt uden om, da han stillede Prins Ulriks.

Febr. 3. (Søndag) Y dach dro ieg tyl Sellerubt (Sellerup) y iach.

- 6. Y dach dro ieg til Kollynch och war syck.
- 9. Y dach kom ent hobbe herrement aff lantte Meckelbor och ent hel hobt megkelbor fruere och iunchfruere hyet tyl Kollynch.
- 10. (Søndag) Y dach goyrde (gjorde) ieg Hynchrich Beloff brullubt her pae Kollynch.
- 13. Y dach hadde ieg dye meckelbor tyl gest her pae mit kammer och mynt Soffye dye meckelbor fruentsymtmer.*
- 15. Y dach dro ieg tyl Hadderschelff och dye meckelbor och sae.“
(Vi fortsætter nu med almindelig Retskrivning):

Febr. 16. I Dag drog jeg til Kolding igen.

- 18. I Dag drog jeg til Holm, som Claus Hønborg bor, i Jagt.
- 19. I Dag drog jeg til Kongsted, som ligger i Eld Herred og Claus Hønborg er Herredsfoged.
- 20. I Dag drog jeg til Buggedal, som ligger i Eld Herred.
- 22. I Dag drog jeg til Pjedsted, og samme Dag var jeg og paa Nebbe.
- 23. I Dag drog jeg til Nygaard. Samme Dag kom min Sofie og begge mine Sønner og hid.

Marts 4. I Dag drog jeg til Skærup i Jagt.

- 6. I Dag drog jeg til Bregning.
- 7. I Dag drog jeg til Nygaard igen.
- 8. I Dag drog min Dreng Krummedych fra Frederiksborg.
- 11. I Dag drog jeg til Lejrskov og min Sofie og mine to Sønner til Kolding.
- 12. I Dag drog jeg til Kolding.

(Der foretages nu i de følgende Dage en Tur helt ned til Rensborg. Midt i Marts er Fr. II atter paa Koldinghus. 31. Marts, da Kongen var paa Haderslevhus, fortæller han i Dagbogen, at han gjorde „Hr. Hans, som var Sognepræst til Frederiksborg, til min Søn Søn Christians Præceptor“).

April 5. I Dag drog jeg til Flensborg, og min Sofie og min Søn Christian drog til Kolding; der skal han gaa i Skole i Jesu Christi Navn.

(Kongen rejser nu sydpaa, vender tilbage og rejser over Assens til Fyn og Sjælland. 8. April var han atter i Haderslev og kunde skrive: „I Dag badede jeg her i Haven og var det første (Gang). Gud give til Lykke, Amen“).

Maj 18. I Nat brændte Kolding By meste Parten af. Christian var paa Kolding.

- 21. I Dag var jeg med min Sofie og to Døtre til Gæst her paa Raadhuset til Kolding.**

* Kongen var slem til at „forbytte“ Bogstaver.

** Den store Brand, der hærgede Kolding i Ugen før Pinse, nemlig Natten mellem Fredag og Lørdag, begyndte¹⁾ ved 11-Tiden ved Mette Bartskærs Stald. Derfra brændte det „til Torvet og siden begge Sider ned til Anders Bøgvads og alle Stalde bagom og Gaarde i Urtehaven“. Det er altsaa hele den østlige Bydel, der gik op i Luer. Borgerne led et stort

Det noteres, paa hvilken Dag Kongen maalte Sønerne Christian og Ulrik, „hvor lange de var“. Den 1. Marts 1584 stod Kongen paa Koldinghus Fadder til Henrik Belovs Førstefødte „och ieg holt selver Barnet“. Kongen var altid paa Rejse, i Skøde, Verst, Amhede, kort sagt over hele Egnen. I Sønder Stenderup trolovede han selv Præsten Mikkel Petersen med Jep Huggers Datter paa Bjerget.

— —

Frederik II.s sidste Rejse her i Egnen var bedrøvelig. Han havde været til sin Broder Hans d. yngres (andet) Bryllup paa Sønderborg 1588 og blev der „noget svag af Drik“. Herfra rejste han til Haderslev, hvor han gjorde to Bryllupper, men han kunde ikke selv være med hele Tiden. Niels Kaas skriver 9. Marts: „I Torsdags var 8 Dage, drog Hans Majestæt fra Haderslev til *Kolding*, om Fredagen til Hindsgavl, om Lørdagen til Odense. Om Søndagen laa de der over. Der drak Hans Majestæt og noget og (det) bekom Hans Majestæt ikke vel. Om Mandagen kom vi til Nyborg og tøvede der til Tirsdagen over, for Skibene var ikke ankomne.“ Rejsen fortsattes som bekendt til Antvorskov, hvor Kongen døde Skærtorsdag, knap 54 Aar gammel.

Christian IV som Barn paa Koldinghus.

I 1582 om Efteraaret var hele Kongefamilien paa Koldinghus. Kongen foretog som sædvanlig, undertiden ledsaget af Dronningen, undertiden alene, Ture i Egnen, snart til Nygaard, snart til Vamdrupgaard eller Haderslevhus. Da Vinteren nærmede sig med stærke Skridt, skrev Kongen herfra til København 15. Nov. om at fremsende til Hofskrædderen de Klæder, som Kongen havde Brug for til Vinterklæder til sine Hofsinder.⁶² Hoffet afgik til Skanderborg, men vendte atter tilbage tidligt næste Foraar.

Den 15. November 1582 havde Kongen afsendt et andet meget vigtigt Brev fra Koldinghus. Det angik Prins Christians, den ud-

Tab. Men de byggede dog højere end før Branden. Kongen skrev, at han havde faaet at vide, at nogle Borgere i Strædet nærmest Slotsporten byggede deres Huse højere end de var før Ildebranden og satte Vinduer i Husene ud mod Kongens Have oven over Plankeværket. Hvor gerne han end saa, at de opførte gode Købstadbygninger paa deres Ejendomme, vilde han dog ikke have Vinduer, hvorfra de kunde se ned i hans Have! (Kanc. Brevb. 10/8 1585). Blandt de Borgere, for hvem det brændte 1583, nævnes den i Kolding bosatte vestfalske Kræmmer *Bernt Falenkamp*. Borgeren *Søren Pedersen*, *Frederik Possementmager* og mange flere.

valgte Tronfølgers Opdragelse. Kongen skrev nemlig til Slotspræsten paa Frederiksborg, Magister *Hans Mikkelsen*:

Da Kongens Søn, Hertug Christian, nu var i den Alder, at han skulde stilles under Disciplin (han var godt 5 Aar), havde Kongen efter Raadslagning med nogle Rigsraader bestemt sig til at bruge ham (M. Hans Mikkelsen) til Sønnens Optugtelse. Han anmodedes om at gaa ind derpaa og stile sine Sager saaledes, at han ved Fastelavnstid kunde begive sig her over til Kongen for at overtage Sønnens Optugtelse. Kongen vilde give ham tilbørlig Pension og Underholdning.⁶³

M. Hans Mikkelsen, der den Gang var midt i Fyrrerne, var kendt som en dygtig Skolemand. I en halv Snes Aar havde han været Rektor ved Herlufholms Skole, blev derefter Præst samme Sted og var senere bleven kaldet som Slotspræst ved Frederiksborg.⁶⁴ Og det følgende Foraar mødte Tugtemesteren eller „Præceptoren“ paa Koldinghus. Hans Løn blev 23. Marts 1583 fastsat til 200 gamle Daler om Aaret, en Klædning for ham selv „eftersom det efter hans Stand synes ham“, og en Klædning for en „Dreng“ eller Opvarter.

Tugtemesteren har fra 1. April overtaget sit Hverv, og da Kongen straks efter med Hoffet rejste sydpaa, efterlod han en Instruks for Lensmanden paa Slottet, Henrik Belov om, hvorledes han sig imod Prins Christian skulde forholde i Kongens Fraværelse. Denne Instruks lød saaledes:

„1) Først skal fornævnte Henrik Belov have Tilsyn med, at højbaarne vor kære Søn fyrstelig og tilbørlig holdes eftersom hans Stand og Lejlighed nu udkræver udi alle Maader, og een Gang, to eller flere om Ugen. saa ofte hannem selv synes, gaa op til ham og se, hvorledes med alting forholdes og om nogen Mangel eller Brøst i nogen Del findes.

2) Og skal fornævnte Henrik Belov have Tilsyn med højbemeldte vor kære Søns Underholdning med Vin og Øl, at det bliver godt og renligt og vel tilflyet.

3) Og skal han tage Ed af den Kok Simon, som vi har højbaarne vor kære Søn tilskikket, at han udi samme Tjeneste trolig og tilbørlig forholder, og skal Henrik Belov forordne og lade kaage til hvert Maaltid, Middag og Aften. otte Retter og befale og have Tilsyn med, at iblandt samme Retter fire, fem eller flere efter Lejligheden bliver synderlig vel kaagne og tilflyede for højbaarne vor kære Søns egen Person. Og skal Vin og Øl til højbaarne vor kære Søns Bord og

Behov gives af fornævnte Hr. Belovs egen Kælder, hvormed fornævnte Henrik Belov ogsaa skal have billig Indseende, at dertil gives og forspises det som godt er.

4) Skal og H. Belov have Tilsyn med, at den Fyrbøder, som vi vor kære Søn haver forordnet, skikker sig udi sin Tjeneste tilbørlig og skal tilholde samme Fyrbøder ikke aleneste at holde Stue og Kammer rene, gøre Ild og rede Seng, men og have Fade og Tallerkener udi Befaling og holde dem renlige, item brede Dug, bære Mad og hvad andet Arbejde forefalder.

5) Herudinden og udi alt hvis andet til vor kære Søns Lejlighed og Nødtørft forekomme kan forvente Henrik Belov af velbegravede Forstand videre underdanigst efter vor naadigste Fortroende, vi stiller til ham, sig aldeles at forholde.“

Senere (21. Nov. s. A.) antages der tillige en Hjælpelærer (Underpræceptor) Ludvig *Ludvigsen Munthe*, der dog vist var bestemt til at undervise de unge Adelsmænd, der skulde opdrages sammen med Prinsen. Kongen skrev nemlig samme Dag til Niels Friis og Hans Johansen Lindenov (til Fovslet), at eftersom han „var tilsinds at holde nogle vore gode Mænds og tro Undersaatter af Adelen deres Sønner, at de hos og med Hans Kærlighed kunde tugtes og læres,“ saa var Kongen af den Gunst og Naade at ville have en af deres Sønner hos Prins Christian. Det forlanges, at det skulde være en Søn, der nærmest kom paa Alder med Prinsen. Foruden Otto Lindenow og den unge Friis nævnes Henning Bilde, en Hvidtfeldt og en Belov hos Prinsen. De lader til at have været en Slags Pager hos Christian IV.

Prins Christians Skoletid, der varede til hans 16. Aar, faldt dog kun for en Del paa Koldinghus; en længere Tid opholdt han sig med sin Lærer paa Sorø Kloster, men desuden var de paa Skanderborg, Kronborg og Frederiksborg.

Her paa Koldinghus fik Prins Christian Dronning Dorotheas Værelse anvist som Kammer.

— —

Fra Christian IV.s Drengaar er forskellige Minder endnu i Behold. Hans Skrivebøger hører til de interessanteste. De første Skriveøvelser er begyndt paa Koldinghus 27. Juli 1583. Eftersom Undervisningen dengang kun havde været 3 Maaneder, er det meget tidligt, at Prinsen er betroet Pen (Gaasefjer) og Blæk, men det meste er i Begyndelsen Bogstaver, som Hans Mikkelsen har skrevet *for* og Prinsen *efter*. Saa kommer de latinske Ordsprog og gamle Levereg-

ler paa Latin. En enkelt af dem er gentaget over 125 Gange. Paa det 99. Blad begynder *Modersmaalet*: „Hør gjerne den fattige og svar ham venlig og sagtmodig, red den, der sker Vold. fra dem, som gør ham Uret, og vær uforfærdet, naar Du skal dømme . . .“

Senere begynder Stiløvelser, baade paa Dansk og Latin. De sidste er i Flertal. De er i Regelen formede som *Breve*. Stilebogen maa være begyndt i Slutningen af 1584. Mange Steder nævnes Kolding:

(1587) „I Dag, hvilken er den 15. Maj, gav Hans Majestæt sig paa Rejsen herfra til Sjælland.“ Prinsen blev tilbage paa Koldinghus. Et Sted fortælles, at Prinsen havde været en Mils Vej eller to under Vejs ad Haderslev. Hans Hofmester (H. Ramel) var med. De gjorde Maaltid i Skoven. og Hofmesteren begav sig til Haderslev for derfra at rejse til Sachsen.

Et Sted melder Prinsen til Hertug Ulrik — Broderen — at „min Fægtemester („Figtemester = *gladiator meus*), atter er kommen hid (til Kolding) og havde mødt Kongen i Nyborg.

I Efteraaret 1587 skriver han paa Koldinghus, at han havde troet, at de denne Vinter skulde være blevet i Kolding eller rejst derfra til Sjælland. men nu ser han, at de „lader“ mange Rustvogne, der sendes til Skanderborg. Dette er, mener han, et sikkert Tegn paa, „at vi med det første ogsaa kommer derhen.“

I det næste Brev fortæller Prinsen, at han og hans Broder Ulrik i Dag før Middagsmaaltid var spadserede til *Fuglehuset*, som er bygget i Dyrehaven. Her udsatte *Fuglefængerer* sine Garn, men han fik kun to Fugle, hvoraf han gav Prinsen den ene og Hertug Ulrik den anden.

16. Juli 1590: I Dag er Fureren ankommen til Kolding og har anvist enhver sit Herberg eller Værelse. Han melder Dronningens Ankomst med hele Hoffet Dagen derefter. Prinsen har længtes meget efter hendes Tilbagekomst for at faa noget at vide om, hvorledes det er gaaet til i Brunsvig, hvor han har hørt, at saa mange anseelige Fyrster og Herrer har været samlede.

Kort efter fortælles (22. Avg. 1590). En ung Karl, som en Tid lang havde siddet i Fængsel for at have yppet Klammeri i den kongelige Stald og tilføjet en af Staldkarlene en Del Saar, er nu bleven dømt til at miste højre Haand, „hvilken Straf i Dag er udført paa Byens (Koldings) Torv“. Adskillige havde vel bedt om Naade for ham, men deres Bøn kunde ikke imødekommes. Hvis han ikke havde faaet sin Straf, vilde Exemplet have været altfor farligt.

Den 5. Oktober skriver Prinsen her paa Slottet, at Malerens Dreng havde været ved hans Dør i det Ærinde at bede Prinsen snarest muligt at komme til hans Mester paa det Sted, hvor han i nogle Dage havde været ifærd med at male Prinsen. Han ser deraf med Formodning, at Portrættet endnu ikke er færdigt og bliver nu ked af at gaa saa ofte til ham og spille sin Tid, som han hellere anvender paa Studier!

Den 1. Marts 1591: For nogle Uger siden havde han sendt sin Broder Ulrik (der var ved Hoffet i Brunsvig) en lille Nytaarsgave. Denne var dog ikke saa godt lavet, som Prinsen havde villet, da Guldsmeden havde vist sig sén og forsømmelig i sit Arbejde; nu sendte han ham derfor ved Rigsraad Jacob Seefeld en lille Guldkæde, der manglede dengang og bad sin Broder om daglig at bære Gaven til Minde om ham.

Ligesom Chr. IV begyndte sine Skriveøvelser paa Koldinghus, saaledes er hans allersidste Stiløvelse ogsaa skrevet her. Det er nogle faa Linjer paa Latin og undertegnet 25. Oktober 1593.

Frederik II i Forhold til By og Egn.

Fra første Færd viste Frederik II, at han gerne vilde stille sig i det samme gode Forhold til Befolkningen som sin Moder. Hendes Velgørehedsarbejde fortsatte han saaledes straks. Der blev endog 1572 udnævnt en særlig Almisseuddeler, Morten Guldsmed, der skulde gaa omkring paa Slottet og i Byen med de fattiges og husarmes Tavle, indsamle hvad Godfolk gav og siden uddele det til de fattige. Paa Latinskolens Peblinge havde han ofte Opmærksomheden henvendt. 1574, 19. Febr. befalede han Lensmanden at sørge for, at der til de mange fattige Skolebørn, der i denne strænge Vinter led meget af Frost og Kulde og hvis Forældre ikke havde Raad til at give dem Tøj, blev syet det nødtørftige „Götterst“* og Vadmel, at de kunde faa Klæder, og hvert fattigt Skolebarn skulde have et Par Sko. I 1580, 22. Juli (lige før det store Barselgilde paa Slottet) stiftede han („under Guds evige Hævn og Straf ikke anderledes at forandre“) et Legat til Bedste for 12 *Skolepersoner* i Kolding Skole. Legatet var paa 250 Daler aarligt. Skolemester skulde deraf aarlig have 25 Daler, to Hørere hver 22¹/₂ Daler, og hver af de andre Skolepersoner 20 Daler. Lensmanden paa Koldinghus skulde forhandle med en Borger i Byen

* Et Slags Klæde (fra Göttingen).

om for disse Penge at underholde de 12 Skolepersoner tilbørligt med Øl og Mad. Lensmand og Præst og Skolemester skulde udtage de Børn, der skulde underholdes, og Skolemester og de to Hørere skulde spise ved samme Bord som Børnene for at have bedre Opsigt med dem. Denne Ordning var endnu i Kraft i sin gamle Form langt ind i det 17. Aarhundrede,* og Lensregnskaberne viser, ved hvis Bord Selskabet spiste.** I 1587, da der var Sorg i Kongehuset og Gemakkerne paa Koldinghus og Nygaard var draget med sort Klæde, fik Lensmanden om Efteraaret Befaling til at tage dette Klæde ned og lave Tøj deraf til de 12 Skolepersoner. Blev der noget tilovers, skulde andre fattige Folk have Resten.

Vi har allerede kortelig berørt den store Betydning, Kongen fik for Egnen ved Indkøb af Adelsgodset. Omkring 1580 havde Kongen købt den langt overvejende Part af Godset. Ogsaa en hel Del Kapitelsgods havde han tilbyttet sig, navnlig ved det saakaldte „koldingske Mageskifte“ af 27. Marts 1579. Med Hensyn til Bøndernes Skatteydelse gjorde Kongen⁶⁵ under Henrik Belov et mislykket Forsøg paa „at jævne og gøre alle Gaardene (i samme By) i Kolding Len lige gode“. Stor personlig Interesse havde Kongen for *Skovenes Fredning*, og mange Forordninger sigter dertil. Kongens Jagtiver spiller vistnok ind her. Dog gjordes Undtagelser i de strænge Bestemmelser, naar der var Hoflejr paa Slottet og det kneb med at skaffe det nødvendige Brænde. Et ganske morsomt Udslag af Kongens Interesse for Egnen var det, at han absolut ikke syntes at Byen Tyvkær i Smidstrup Sogn burde bære et saa hæsligt Navn⁶⁶. Han befalede, at den skulde hedde „Fridtzkier“, og enhver der kaldte den anderledes, skulde bøde en god Okse. Det er bekendt, at gammel Vane sejrede over Kongens Bud, Byen hedder Tyvkær den Dag i Dag. Et Sagn vil vide, at den oprindelig hed Friskær, men da Kong Hans paa en Rejse derigennem mistede et Par Handsker, som han mente var stjaalne, døbte han Byen om til Tyvkær. Kong Frederik II har altsaa forgæves søgt at give Byen sit hæderlige gamle Navn tilbage.⁶⁷

* En Ebbe Madsen skriver i sin Levnedbeskrivelse, at han 1604 blev annammet iblandt de 8 Disciple, som havde Kongens Frikost i Kolding. Han havde samme Kost i 5 Aar. 1603 var han bleven Løbedegn til Almind. Han fik senere et Præstekald (Kirkehist. Saml. III R. 2. B. 690).

** 1610—11 fik Borgerne Peder Jespersen og Mogens Knudsen i Kolding hver 125 Daler for ½ Aars Underholdning (Lensregnskabet).

Grunden til at Kongen tilskiftede sig alt Godset omkring Kolding (forresten ogsaa i Haderslev Amt, hvortil jo „de 8 Sogne“ hørte, men dette Gods laa under Haderslevhus, som Kongen fik ved Hertug Hans d. æ. Død) angives af en gammel Forfatter at være Lyst til at faa en udstrakt Jagt⁶⁸. De 5 „*Indherreder*“ (Brusk, Andst*, Holmans, Jerlev og Elbo Herreder), kaldes saaledes „fordi at kgl. Majestæt sig udi denne Egn, som forbemeldt Herreder er udi og haver lystig Skov med god Jagt, haver ladet tilskifte alt det Gods, som Adelen eller andre i samme Herreder haver haft, saa derudi ingen med kgl. Majestæt haver nogen fælles Jagt eller Skytteri, mens sig det som en Enemærke, Frihed og egen Viltbane haver forbeholdt, og fornemmelige der lader skyde til Hofholdningens Fornødenhed, i Synderlighed naar Hoflageret der paa Slottet holdes, som om Vinteren ofte plejer at ske“.

Den gamle Forfatters Ord stadfæstes i Kongens Breve. Han siger saaledes i et aabent Brev af 11. April 1579, at han for at opelske sig en Fredjagt ved Koldinghus *ikke uden betydeligt Tab* har tilskiftet sig en Del Gods i Koldinghus Len af Adelen. Han forbød nu alle at jage og skyde Vildt, stort eller lidet, indenfor den til Fredjagt indtagne særligt almærkede Kreds. Enhver, der forbrød sig derimod vilde blive straffet, en Adelsmand efter Recessen og en „mindre Mand“ for vitterligt Tyveri (altsaa Hængning). Denne samme Forskel paa Folk opretholder Kongen andet Steds i sine mange Forbud mod „Skyden med Rør“ (Bøsser) i Vildtbanen; saaledes hedder det et Sted, at hvis Skovfoden træffer en Vildttv i Skoven *og det er Almuesfolk*, maa han skyde et Lod i dem!

Selvfølgelig var det ogsaa forbudt at fiske i Kongens Enemærke.

Frederik II.s Afmærkningspæle for Vildtbanen er alle forsvundne. Dette er ikke saa forunderligt, naar man af Lensregnskabet erfarer, at de var af Træ, men særlig pragtfuldt udstyrede. Det hedder nemlig 1613—14: „11. Juli afbetalt Niels Widdesen, Tømmermand i Kolding og sine Svende, fordi de omkring Koldinghus Vildbane og Frihed mellem Koldinghus, Haderslevhus og Riberhus Len har af ny opsat og ellers forbedret alle de Fløjstænger ud af Træ og Jærn, som var forordnet og mange Steder omfaldne, som højlovlig Hukommelse Kong Frederik II udi sin Regeringstid lod opsætte med Stænger og Vejrhaner eller Fløje med (det kronede Monogram F. S.) og Aarstal,

* Hele Andst Herred lagdes under Koldinghus 1573, tidligere havde en Del af Herredet ligget til Skodborghus.

og er tilsammen baade ny og gamle, som de har hugget og forbedret med Fodstykker, Stribaand og desbehørig mere 38 Stænger“.

Forskellige Steder indenfor Vildthanen var der *Jagthuse*. Et Jagthus blev fra Silkeborg 1583 ført til Nygaard og opsat der i Nærheden. Et andet Jagthus⁶⁹ laa som allerede nævnt ved Skøde. Møblementet i Skøde Jagthus var 1617: „To Skiver, 10 Fyrrebænke, to Slagbænke, hvilket altsammen er forraadnet, formuldet og sønderfalden“.

Var Kongen stræng mod Vildttyve, saa var han det ikke mindre mod *Egnens Hunde*. Allerede 1573 befalede han i forskellige Len, at Bønderne hver kun maatte holde én Hund, og dennes ene fremmer Ben skulde være afhugget ovenfor Knæet, thi Hundene jagede og ødelagde ellers Dyrene og gjorde Bønderne selv megen Skade paa Faar, Lam og andre Smaakræ. — Allerede her havde Kongen sit kære Stovvildt for Øje, og Jagten paa dette havde jo Adelen og Kongen Eneret paa. 13. Marts 1579 gentoges dette Paabud specielt for Koldinghus og Skanderborg Len, og det tilføjedes, at Forsyndelser mod Paabudet straffedes med „en god færdig Okse“ i Bøde.

Med Hensyn til Jagtudbyttet af dette store Jagtenemærke kan der ingen Oplysninger gives for Frederik II.s Tid, da Lensregnskaberne alle mangler. I Christian IV.s Tid oplyses det bl. a., at der i en enkelt Jagtsæson, Avgust Maaned 1613 i Slagteriet paa Koldinghus blev nedsaltet 75 Rostocker Tønder med Vildbrad. 1610—11 blev der til Tønder til at salte Vildbrad i og til Bødkeren for at lave Tønderne og slaa dem til, givet 22¹/₂ Daler i Skilling. Hvert Aar kom Kongens „Salter“ selv anden for at foretage Nedsaltningen af det Vildt, der var „skøt og slaget“ her i Lenet. Men rimeligvis er der i Frederik II.s Tid skudt langt mere, thi han var en anderledes Nimrod end Chr. IV. Der har været talrige kongelige Jagthunde paa Slottet, siden de 1610—11 kunde æde 17 Ørter Rug bagt i Brød. Der er 170 Skæpper. Men man undrer sig over, at der er givet Hundene *Svendøl* og *Æddike*!

— —

Et Forhold, der ligesom i Christian III.s Tid gav Anledning til mange Klager — det blev forresten langt fra bedre i Christian IV.s Tid og endnu langt senere — var Omegnens Forpligtelse til at befordre ikke blot Kongens „Fædebur“, naar han var paa Rejse, men ogsaa til andre Tider Gods og Folk fra og til Hoffet paa Kolding-

hus.* Vejle beklagede sig saaledes høilydt. — I Vejle og i Horsens skulde der være „Holdsvogne“ at befordre Kongens Folk. Kongen havde visse Steder sine egne Veje. Der var en „Kongevej“ mellem Haderslev og Kolding og mellem Koldinghus og Nygaard, og der omtales ligeledes en Kongens Vej mellem Koldinghus og Skanderborg med Bro over Kærbølling Aa. Vejene var aflaaede ved Led og Slagbomme eller Svingler. 1585 fik Markdamer Brev om at lade gøre en Bro ved Haraldskær. Det skulde være „en Vindebro, saa man kan oplade og ilade“ og sætte Laas derfor. Der skulde laves to Nøgler til Laasen, den ene skulde Albret Friis til Haraldskær, den anden Kongen have⁷⁰.

Forøvrigt var Kongen stærkt interesseret i at Godsdriften ikke blev altfor dyr. I 1580 (27. Juli) klager Kongen over, at Folkeholdet paa Koldinghus er for stort. Der fastsættes da, at der maa være følgende daglige Folk:

Lensmanden med hans Folk, Husfogden med en Dreng, Slotskriveren, Underskriveren og en Dreng, Kornskriveren, Oldfruen med to Piger, en Dværgpige (Hofdværginde), Huskokken, Underkokken og to Dreng, Bageren selvferde, Kældersvenden med en Dreng, tre Urtegaardssvende, Smeden selvanden, to Fogedssvende, en Portner, en Vægter, en Slottets Vogndriver, to Postvognssvende, en Bødker og en Møller. Ladegaardens Folk — det var en halv Snes Stykker her paa Koldinghus Ladegaard — var der ikke sat nøje Tal paa. I 1587 (¹⁴/₉) opgøres de daglige Folk til omtrent 52. Haandværkere og Boelsfolk fraregnede.

Kongen havde flere Steder i Landet *Stodheste*. Der tales ogsaa i Forbigaaende om „Kongens Stod“ ved Koldinghus⁷¹. Endelig gjorde Kongen et Forsøg her paa at opelske *en ny Kvægslægt*. Benedikt Rantzau havde i Efteraaret 1578 ladet 48 frisiske Kvier drive til Kolding. En Del deraf blev drevet til Nygaard og en Del beholdt man her i Slottets Ladegaard bag Søen⁷². Jeg har ikke senere truffet noget om dette Forsøgs Udfald. —

I Frederik II.s Tid førtes der en betydelig Kvæghandel fra Kronens Slotte, ogsaa fra Koldinghus. Kongen befalede (²³/₆ 1575) under betydelig Straf Provster, Præster og Kronens Bønder i Koldinghus, Hønborg og Skodborg Len, at ingen herefter maatte sælge Øksne, førend de havde tilbudt Kongens Lensmand dem. Han skulde

* 1626 hedder det, at alle Vogne paa Fyn var „udi Kongens Bestilling“ i Anledning af Herredagen i Kolding („den lange Herredag“). Dog dette skal vel ikke tages helt bogstaveligt.

Caspar Markdaner og Sophie Oldeland's
Gravsten i Rønninge Kirke.

Paa Gravstenen læses: „Erlig oc welbyrdig Mand Caspar Marckdaner til Syegard wil heronde hvile. God gifve hanom det evige Rige. — Erlig oc welbyrdig Frv Sophie Oldeland ilige acter sig oc heronder at hvile. God gifve denom bege Himeriges Rige.“ Midt over de to Buer Vaabnene Markdaner og Oldeland. Neden under Aarstallet 1607. Øverst i Hjørnerne henholdsvis en Hjælm med en opspringende Hjort og Vaabenet Abildgaard. Paa Buerne: „Ich weis das mein Erlöser lebet vndt er wirdt mich her nachher avs der Erde afwecken. Hiob XIX“ (Vers 25). Og i Midten: „Pvlvis et umbra svmvs“ (o: Vi er Støv og Skygger).

dog betale lige saa meget for Kreaturerne som andre. I skærpet Form gentoges dette Forbud 1576. Undertiden kunde Spekulationen med Kreaturerne slaa fejl, og saa kunde det ske som engang i C. Markdaners Tid, at Kongen kunde skrive, at Kreaturerne skulde sælges for, hvad man kunde faa, og at C. Markdaner ikke skulde gøre sig for mange Bryderier dermed. Selvfølgelig solgtes der ogsaa Korn, Smør etc. fra Slottet, naar der var noget tilovers. Men Køberne var ikke lige solide. Straks efter at Caspar Markdaner var bleven Lensmand 1585 havde han solgt 50 Skippund Flæsk fra Ladegaarden til en Københavner Bernt Skurman, der ikke viste sig solid. Rentemesteren Christoffer Walkendorff fik da gennem Kongen Tilhold om at „bestille“ det saaledes, at Kongen ikke kom bag efter Bernts andre Kreditorer. C. Walkendorff skulde „tænke til de Middel, at vi maa være visse paa vort. Dermed sker os til Villie.“

Inden vi forlader det 16. Aarhundrede, maa vi ofre nogle Sider paa Caspar Markdaner, der baade før og efter Aarhundredskiftet var Lensmand paa Slottet, og derefter omtale Sagnet om Dansen paa Koldinghus m. m.

En af Slottets Lensmænd.

Mange af de adelige Herrer, der har været Lensmænd paa Koldinghus, havde Adkomst til et særligt Kapitel, og for enkelte vilde dette endda være en knapt tilmaalt Plads. Den allerførste Lensmand. Hr. Peter, var en Broder til Rane Kammersvend, bekendt bl. a. fra Finnerup Lade. Ridder Laurids Lauridsen (eller Lafridson) af Slægten Abildgaard var en af Anførerne for det store Bondeoprør mod Kong Erik Menved, hvorfor han 1314 paa Viborg Landsting blev dømt fra Liv og Gods sammen med sine Brødre. Ikke desto mindre træffes han 1318 som Kong Christoffers Raad og nævnes endnu som saadan 1332 i Forliget i Kiel. Hr. Ludvig Albertsen Eberstein, der en Tid havde hele Skaane, Bleking, Lister og Bornholm i Pant, var Rigmarsk og saa mægtig, at han havde den egentlige Andel i, at Kong Christoffer blev fordreven 1326 og i Hertug Valdemars Kongevalg osv. Ogsaa talrige andre Lensmænd var ganske anderledes betydelige Mænd end Caspar Markdaner, men ikke desto mindre er denne i Egnen bleven langt den navnkundigste, fortjent eller ufortjent. Om den ældre Middelalders Lensmænds Forhold her til Slottet og

til Egnen vides der forresten uendelig lidt, kun deres Gærninger udadtil kendes, og herom findes der talrige Oplysninger f. Ex. i Biografisk Lexikon og i Danmarks Adels Aarvog.

Grunden til, at Caspar Markdaner særlig fremdrages her, er først den, at overalt i Byens og Egnens Historie støder man fortrinsvis paa hans Navn. Hans Vaabenskjold er anbragt i en Mængde af vore Kirker, et lille Udslag af Forfængelighed, som var ret almindeligt dengang. Endelig, og dette er ikke den mindst vigtige Aarsag til Caspar Markdaners Navnkundighed her i den Egn, hvor han har virket, er der Sagnet om hans Herkomst.

Et Dokument, der engang skal have været opbevaret i Stiftskisten i Ribe, men som nu synes at være forsvundet, skal have indeholdt en Beretning om, at Caspar Markdaner var en Søn af Chr. III. Denne skal som Hertug i 1532 paa en Jagt i Erst* Skov have mødt en ung Pige, der skulde bringe nogle Jordbær til Koldinghus. Hertug Christian forelskede sig i Pigen, der var en Skomagerdatter fra Andst, og Frugten af Bekendtskabet var et Barn, den senere Caspar Markdaner.** Senere fik Pigen, fortæller Sagnet, en Bondegaard i Andst Sogn kvit og fri, Gaarden Noes. Dette sidste er urigtigt, men om Sagnet iøvrigt taler Sandhed, er uafgjort. Naar Sagnet vil bevise, at Caspar Markdaner er fra Andst og derfor henviser til, at han byggede Andst Kirketaarn, saa er dette heller ikke rigtigt, thi Taarnets Bygning skyldes Fr. II.s Befaling. Taarnet skulde bygges, fordi Kirken laa saa nær ved Landevejen (dengang gik Hovedlandevejen forbi Kirken), og dette Byggearbejde saavel som alle andre Byggearbejder paa Egnens Kirker, udførtes paa Kirkernes egen Bekostning.

Om C. Markdaners Levnedsløb fortæller Præsten Søren Jensen Winum, der 1618 holdt Ligtalen over ham:

„Belangendis denne ærlige oc Welbyrdige Mand, nu salig met Gud, Caspar Marckdaner til Søgaard, hans ærlige blod oc byrd oc fødsels ankomst, Christelig lifff oc leffnet oc sactmodig endeligt, da er denne salig Welbyrdig Mand fød her i Riget Anno 1533 aff ærlige fromme forældre, som lang tid siden ere hensoffuet vdi Herren: Huilcke hans forældre først haffuer offret hannem Gud ved det høyuærdige Daabens Sacramente, siden været omhyggelig for hannem, at hand maatte faa en god, ærlig optuctelse . . . Haffuer derfor først hjemme hos dennem selff holt Scholemester til hannem . . . indtil sit tolfte Aar. Forskickedede hannem siden fra sig til Roskilde Schole, huor hand vaar paa 3 aars tid oc lod sig finde flittig oc lydlig at tiltage vdi det gode, saa mand allerede haffde en merckelig forhaabning om hannem. Blegg ydermere til Hamborg vdsend, videre vdi sine velbegyndte Vngdoms øffuelser sig at forfremme, efftersom

* Lejrskov. — ** „Markdan“ er en Ombytning af Stavelserne i „Danmark“.

det vdi sin tid kunde være hannem fornøden oc gaffnlig oc hans person kunde egne oc anstaa, oc bleff der til Schole i 4 Aar. Men efftersom Gud ved mange gode middel oc raad til at forhielpe sine Børn, da er der kommen en Frantzoske Legation, som haffde været i Suerrige oc vilde ind i Franckerige, med huilken der vaar en Herre, kaldet Monsieur de la Rose, huilcken der tog den S. Welbyrdige Mand med sig ind i Franckerige, i huilken tieniste hand sig saa anstillet, at man fandt hos hannem stor flittighed oc troskab.“

Hos Monsieur de la Rose blev Caspar Markdaner som tro Livtjener i 6 Aar. Under et Ophold i Spanien blev han imidlertid af en Hest „ilde saaret og slaget“, og hans Herre maatte rejse bort alene.

C. Markdaner, der laa under Bartskaerens Haand, fik 200 „Croner“, og der lovedes ham atter Ansættelse, naar han blev rask og kom til Frankrig igen. Men da han fik sin Førlighed igen, syntes det ham større Ære at forsøge sig videre end at blive hos en og samme Herre.

Han kom nu i Tjeneste hos en spansk Adelsmand, de Sebastian, og blev hos ham i 3 Aar. Med sin Herre gennemrejste han atter Frankrig og kom til Italien. C. Markdaner blev af sin Herre anbefalet til en østrigsk Adelsmand og fulgte med denne til Kejser Maximilian II.

Kejseren fandt stor Behag i C. Markdaner og tog ham i sin egen Tjeneste. Han deltog nu i den ungarske Krig og erhvervede sig i høj Grad Kejserens Gunst. Kejseren sendte ham som Gesandt til Spanien og betroede ham mange andre Tillidshverv. Ialt tjente han Kejser Maximilian i 10 Aar.

„Men effter som den bør retteligen at kaldes Adels Mand, som giør Adelsgierninger oc øffuer sig i Adelige dyder med frimodighed oc oprictighed, da haffuer hans Keyserlige Maiest. (der med andre til lige dyder at opuecke) nobiliterit oc frigiort hannem med børn oc børnebørn til euig tid oc giffuet hannem Skiold oc Hielm oc ladet indføre i oben Patent met Keyserlige haand oc Seil styckvijs, huad hand i Vaabenet met alle sine efterkommere føre skulde, huilcket Keyserlige patent er daterit i Wien i Østerrige den 14. Septemb. 1571 udi mange Førsters oc store Herrers næruerelse.“

Senere kom C. Markdaner i Tjeneste hos Hertug Adolph af Holsten og deltog med denne i den brunsvigske Krig.

Medens han var hos Hertug Adolph, traf han en anden bekendt dansk Mand, Peder Oxe, der raadede og formanede ham til at rejse til Danmark og tjene sin egen Herre og Konning, thi „Danmark formaade vel at lønne en tro og flittig forfaren Tjener.“

Kort Tid efter træffer man C. Markdaner som Frederik den andens Køgemester.* — Under Køgemesteren stod Kokkene, Køkkenskriveren med hans Mandskab, Vinkælderens Betjening (Kældersvende), Sølvpoppen og hans Svende og desuden Bagere, Bryggere og Slagtere. At være Køgemester var en overmaade ukrigerisk, men meget anset Bestilling, som han forestod i 12 Aar, fik derefter i to Aar Senjen

* Ansat 12. Sept. 1575.⁷³

Len i Norge og blev 1585 udnævnt til Lensmand paa Koldinghus. Her blev han i 32 Aar. 1592 blev han paa Koldinghus gift med Sofie Oldeland, en fynsk Herremandsdatter. Kong Frederik den anden havde 1577 givet ham Herregaarden Søgaard i Rønninge Sogn mellem Odense og Kerteminde. Han døde paa Søgaard 1618 og ligger begravet i Rønninge Kirke, hvor der bl. a. findes det smukke Gravmæle over ham, som er hugget mange Aar før hans Død og som her gengives. (En Afstøbning staar i Musæet paa Koldinghus).

Præsten sammenligner i sin lidt bombastiske Ligtale Caspar Markdaner med David, Moses, Josva, Gideon og Samson, der ligesom han vandt Ære og Anseelse i Krigstjeneste, og citerer: „Den romerske Marius siger meget smukt *in bello Jugurthino*: Jeg kan vel ikke vise og fremlægge mine Forældres Billede,* Skjold, Triumf og Borgmesterembed, men naar det gælder fornødent: Spidser, Faner, Krigsgaver, Heste etc., dertil et Liv fuldt af Skrammer, det haver jeg at vise frem, det er mit Skjold, det er mit Adelskab, som mig er tilfaldet. ikke til Arvedel; men det som jeg haver atspurgt i min Sved og Arbejd, i stor Farlighed: „Mit Fædreland til bedste haver jeg lært at slaa Fjenderne, hjælpe de nødlidende, ikke frygte for noget uden for et ondt Navn“

Alt tyder paa, at der mellem Caspar Markdaner og Koldingegnens Befolkning har hersket et godt Forhold. Til Kolding Kirke skænkede han som Lensmand den ejendommelige Altertavle, vi endnu har, og ligeledes Prædikestolen. Ofte synes C. Markdaner at have staaet paa Befolkningens Side, f. Eks. i Skattesager. Hos Fr. II og Chr. IV stod han højt i Yndest, og den Guld Halskæde, han bærer paa hofølgende Billede, er en Gave fra Frederik II. Paa en mindre Afbildning i Alabast bærer Caspar Markdaner en tredobbelt Guldkæde.

Hans Vaabenskjold er ganske mærkeligt. I Adelslexikon (II. 9.) beskrives Vaabenet saaledes: „Tverdelt af Sølv og blaåt, i øverste Felt en halv, rød, til højre opspringende, guldkronet Løve med dobbelt Hale og udhængende Tunge. Paa Hjelmen, som er kronet, en halv, til højre opspringende, rød Hjort imellem to Ørneflugter, delte, den ene af Guld og blaåt, den anden af Sølv og rødt.“ Saaledes er Vaabenet ogsaa tegnet i Dronning Sofies Stambog. Men i talrige Afbildninger af Vaabenet ses tydelig et Træ, som Løven griber med Klørne (Arkivar A. Thiset mener, at det er en Fakkell, thi hvis det var et Træ, vilde der i den Stilling, hvori det er anbragt, ses Rødder).

* Valget af dette Citat og flere andre Steder i Prædikenen synes indirekte at stadfæste Sagnet om Caspar Markdaners Herkomst.

Præsten i Andst, Jon Jensen Kolding, forklarer Vaabnets Symbolik saaledes:⁷⁴

„Ned slaar Løven agernrig Eg. højt Hjorten i Luften
springer, med farvet Pragt funkler en Krone paa Hjælm.
Hvad er vel Løven? Modet. Og Hjorten? Tiden. Og Vingen?
Dyden til Stjærnerne naar, Kronen den vinder som Løn.“ *

Et Sagn vil vide, at engang havde Folk, for at gøre Nar ad Caspar Markdaners Herkomst, oversmurt hans Vaaben i Kolding Kirke med Skomagerværte. Lensmanden svarede med at anbringe en Sten med følgende Indskrift:

EIGEN NUTZ HEIMISCHER NEIT KINDISCHER
RADT ROHM VND TROIA ZERSTØRET HAT
WO THVGENT NICHT SO HOCH WIRD
GEACHT ALS GEBVRT VNDT PRACHT DAS
LANDT VND REGIMENTE WERDEN VBEL
BEVACHT VND IN DER LENGE GEHEN
C M 15 DER KREBS GENGE 93

Stenen, der har været i Kirken lige til 1905, var ved en Reparation bleven taget ud og er nu i Musæet paa Koldinghus.

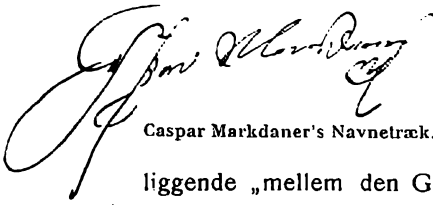
En anden Sten, der har været indmuret paa et Benhus paa Kolding Kirkegaard ved Kirken, er nu anbragt paa Kirketaarnets Nordside. Ogsaa her hentydes til Standsforskæl:

DV WELT WEISE TRIT
HIR BEI. SAGE WELCHER HER^R
ODER KNECHT SEI
SEINT WIR NICHT ALLE
VON STAVB VND ERD GEMEIN
SO BEWEISE ES ANDERS AVS
DISEM BEINE

SISTE GRADVM VIATVR
SI BONVS ES MORERE VICTVRVS
SI MALVS ES VIVE MORITVRVS

Skjold med Dødingehoved og kronet af en Hjælm med Orme.	C	{ Vaabenet med Træet. }	M	{ En Ligbaare med en Skovl og en Spade. }
	15		91	

* Oversat fra Latin af Dr. phil. F. Moth, Kolding.

Caspar Markdaner's Navnetræk.

Caspar Markdaner har ejet flere Gaarde i Kolding. Da en af Fr. II.s Tjenere, Simon Jæger, døde, fik C. Markdaner hans Gaard 1587. Den beskrives som liggende „mellem den Gaard, Søren Christensen og den Gaard, Ane Saxes iboer, norden op til Torvet, hvilken Gaard Kongen for nogen Tid siden har bekommet af Reinholt Meyer sammesteds, og strækker sig fornævnte Gaard ud mod Gaden i Breden 32 Alen, mindre et Fingersbred, Søren Christensen ved den østre og Ane Saxesdatter ved den vestre Side. Udi Længden fra Gaden næst Ane Saxesdatter og til Fuerthen (Forten) ved den nørre Ende 116 Al., i lige Maade i den østre Side næst Søren Christensen, i Længden 69 Alen $\frac{1}{2}$ Kv. og saa i Breden ved den nørre Ende imellem fornævnte Søren Christensen og Ane Saxesdatter 32 Alen“.

Hvis man da ikke i 1587 har taget fejl af Nord og Øst, har C. Markdaner ejet endnu en Gaard. Denne laa *øst* op til Torvet, omtrent hvor nu Østergade Nr. 1 ligger, men et Stykke ind paa Jærnbangegade. Denne Gaard henstod næsten uforandret til 1849. Da Byen 23. April 1849 bombarderedes fra Højderne sønden for Aaen, brændte Gaarden, der den Gang tilhørte en Madam Krampe. Huset havde en meget gammeldags Indretning. Over Porten var anbragt Caspar Markdaners Vaaben.

Dansen paa Koldinghus.

Vi har allerede omtalt adskillige af de store Fester, der er fejrede i Riddersalen paa Koldinghus, og kunde let opregne endnu mange flere i det Tidsrum, vi har lagt bag os. Her er fejret Fastelavns-gilder med *Fastelavns-Skuespil**, her optraadte *Fægtere* i stort Antal i de saakaldte „Fægteskoler“, og Kampene gik ikke altid af uden Blod**, og her fejredes de mange Bryllupper, der dengang næsten var en hvert Aar tilbagevendende Fastelavnsfornøjelse.

* „Fastelavnsklæder til Hertug Magnus, da han *agerede* paa Salen paa Koldinghus 1554“ (Rentemesterregnskabet).

** 1590: „93 Fægtere paa Koldinghus, da Hertugen af Brunsvig og hans Gemalinde var Kongens Gæster 16. Sept.“ — „Drabanter og Fægtere holdt Fægteskole paa Koldinghus 30. Sept.“ — 1593: 23 saarede Fægtere, som havde ageret i to Fægteskoler i Flensborg og paa Koldinghus (Rentemesterregnskaberne).

Riddersalen var dog ikke altid ud i et Rum. Undertiden var den ved Skillevægge delt i flere Kamre, men naar Salen skulde bruges til store Fester, nedbrødes Skillerummene.*

I enkelte Tilfælde faar man paalidelig Oplysning om, hvilke Instrumenter der leverede Musiken til disse Fester. Fr. II skrev 7. Dec. 1578 fra Koldinghus til Christoffer Walkendorff i København om, at Brevets Overbringer skulde have Lov til af det Kammer, hvor Instrumenterne hang, at udtage: „Ett foer *Koberpiber*, ett foer *Mundzinker* og ett foer *Blockfløiter*“.

Efter disse historiske Oplysninger skal her genfortælles Sagnet om en Dans paa Koldinghus:

„I 1558, da Jørgen Rosenkrans var Lensmand paa Koldinghus, foretoges ved Bygmester Strange en Hovedreparation af Slottet. Jørgen Rosenkrans havde en ung og smuk Datter Christine, der forelskede sig i en af Mester Stranges Svende. Tre fornemme Riddere bejlede til hende og fik Afslag, men med Svenden holdt hun Stævnemøder i Dyrehaven. Gartneren forraadte det til J. Rosenkrans, og denne lod Svenden henrette i Slotsgaarden og tvang sin Datter til at se derpaa. Tre Dage efter var der Bal paa Slottet i Anledning af Kristian den tredjes Ankomst dertil. Før Ballet havde Lensmanden en lang Samtale med sin Datter i Enrum. Da Christine gik fra sin Fader, hørte man, at hun sagde: „Jeg er beredt, det skal ske, som du ønsker det!“ Om Aftenen dansede de tre Bejlere hende ihjel, idet hun paa Grund af den voldsomme Dans fik et Tilfælde af Blodstyrning og udaandede i den Vinduesforfybning, hvorfra hun kort tilforn havde været Vidne til den elskedes Henrettelse.“

I Thieles Folkesagn hedder det, at det var en Kongedatter, der dansedes ihjel af 9 Riddere og hendes egen Fader. Og her er slet intet bestemt Tidspunkt for Begivenheden. Ved et Blik paa Jørgen Rosenkrans' Historie vil man hurtig se, at han ikke kan have haft nogen voksen Datter, medens han var paa Koldinghus. I 1558 var Jørgen Rosenkrans 35 Aar gl., og først det følgende Aar blev han gift.

Der er imidlertid et andet *Sagn*, der fortæller, at Karen Rosenkrans, Datter af Oluf Rosenkrans til Vallø (Lensmand paa Koldinghus 1516—1523) skal være død under Dans. Fra avtentisk Kilde oplyses imidlertid, at dette Dødsfald, der skete 16. Okt. 1553, har fundet Sted paa *Vallø*. Karen Rosenkrans er begravet i Valløby Kirke,

* „Skillerummene i den store Sal skal nedbrydes, Salen skal drages, og der skal drages et Brudekammer“ (Festen 1582, 30. Nov.).

hvor hendes Søster Birgitte og Svoger Peder Bille har bekostet en Gravsten over hende. Sagnet om, at hun er død under en Dans, fortælles bl. a. i A. Petersens Bog om Vallø (1577). Gravstenen oplyser imidlertid intet om Dødsårsagen, og Beretningen om Dansen er saaledes blot et Sagn og intet andet. Karen Rosenkrans havde forøvrigt, saa ung som hun var, en hel Historie. Rigets Hofmester Esge Billes Søn Peder var bleven gift med Oluf Rosenkrans' Datter Birgitte. Men den gode Hr. Esge vilde gjerne have endnu mere af det Valløgods giftet ind i sin Familie og ønskede, at en anden af Sønerne, Henrik, blev gift med den unge Karen Rosenkrans. Han forklarede i den Anledning, at salig Oluf Rosenkrans i sin Tid havde givet Løfte paa dette Parti. Der udspandt sig nu en voldsom Kamp mellem Esge Bille og Karens Moder Ide Munk om Sagen. Moderen sagde nemlig bestemt Nej, da hun ikke vilde have Karen gift „udi hendes umyndige Aar.“ Hr. Esge fik hele Ide Munks afdøde Ægtefælles Slægt paa sin Side. Men Fru Ide holdt Stand, skønt det kneb. Man *gisner* paa, at der ogsaa har været andre Bejlere, der foruden Moderens Gunst har staaet i Vejen for den unge Karen Rosenkrans' Hjærte. Den gamle Hr. Esge døde af Pest i København 1552, og Aaret efter døde Karen Rosenkrans. Henrik Bille, der i sin Tid, ifl. hans rare Hofmesters Brev, „ikke kunde æde“ af Længsel efter Karen, søgte Bod for sit Savn og giftede sig med Christence Ulfstand.

Om det er Karen Rosenkrans, Sagnet lader dø paa Koldinghus, kan altsaa ikke afgøres. Sagnet om, at en ung Kvinde tvinges til at se paa, at Elskeren henrettes, er jo gammelt og ret almindeligt. Et saadant Sagn er ogsaa knyttet til Sønderborg og vist til flere Steder. Døden, der kommer som Bejler under Dansen, er blot en ret almindelig Slutning paa Dramaet. Stamtavler fra det 18. Aarhundrede fortæller om to saadanne Dødsfald under Dans paa Koldinghus, nemlig *Ellen van Mehlen*, der døde 20. Nov. 1587 og *Gertrud Kaas*, der døde 1590. Men det er ikke ganske sikkert, at Stamtavlernes Meddelelse om, at Døden indtraf netop under Dans, er korrekt. Om *Ellen van Mehlen* siger Claus Billes Optegnelser, at hun blev bortkaldt ved en pludselig Død (*subitanea morte*), medens Eiler Brockenhuus lidt udførligere melder, at hun døde paa en Mandag Aften ved Kl. 9 hasteligen paa Koldinghus *paa Jomfrukammeret* i Dronningens Nærværelse. At der blev danset, nævnes der her intet om. *Ellen van Mehlen* er begravet i Kerteminde Kirke 1. Jan. 1588, men der er intet Minde paa hendes Grav.

Gertrud Kaas var af „Mur-Kaaserne“, Datter af Erik Kaas til Gelskov (død 1556) og Anna Emiksdatter (død 1561). Sidstnævnte var fra Brænøre i Frørup (nu Taps) Sogn. Der var en halv Snes Børn af dette Ægteskab, men det vides ikke, om Gertrud var først eller sidst i Rækken. Hun har i hvert Tilfælde i 1590 været over 33 Aar gl., da hun døde paa Koldinghus. I Stamtavlen i Hofmans Danske Adelsmænd siges det, at Gertrud Kaas døde „af Hoste under en Dans“ paa Koldinghus. Gertrud var tre Aar i Forvejen kommen i Dronning Sophies Jomfrukammer. Hendes Død omtales hverken af Claus Bille eller Eiler Brockenhuus. Sidstnævnte fortæller derimod om et Bryllup paa Hessel, hvor Brudens Moder, Fru Mette Morten Krabbes, lidt før Bruden gik til Sengs døde hasteligen i Salen efter at have danset med Albret Friis.

Om den Lyst, hvormed man i det 16. Aarhundrede gav sig hen i Dansen, vidner Fr. II.s Forordning af 31. Maj 1586 om Bryllupskost. Det forbydes deri at danse, saalænge Maaltidet varer, for at ingen skal fristes til at springe over Bordet, hvor Maden er staaende, „hvilket ikke alene synes uskikkeligt, men og til Fare kunde være for siugelige (c: frugtsommelige) Kvindfolk og andre, naar de saa skal springe over Borde, at snart et ulykkeligt Fald derover kunde tilkomme.“

Fangekældere og Fanger paa Koldinghus.

Skipper Clement. Den svenske Kælder.

Lidt om Bøddelen.

Huitfeldt fortæller, at Skipper *Clement* efter at være taget til Fange ved Aalborg 18. Dec. 1534 blev „forsendt til Colding, hvor hand er forvarit udi it hart Fængsel“. Der har været megen Strid om, hvorvidt Skipper Clement virkelig har siddet fangen paa Koldinghus eller ikke. Resultatet har været, at ingen har kunnet bevise, at Huitfeldt paa dette Punkt har taget fejl, og derfor maa hans Ord staa til Troende. Et er imidlertid givet, nemlig at det Fangehul, som Skipper Clement har siddet forvaret i, længst er forsvundet. De nuværende Fangehuller er alle af nyere Dato end Reformationstiden. Ældst er vel Fangehullerne i den nordlige Fløjs østlige Del, yngst er „den svenske Kælder“.

Det vil naturligvis nu være umuligt at berette om alle dem, der har siddet „hægtet“ paa Koldinghus. Det vilde vistnok blive en lang, skønt langtfra kedelig Liste. Her skal kun nævnes nogle enkelte. I 1587 sad her en vis Cyriacus Hune, der var nedsat „for sine Ord og Modvillighed.“ Han var Skovrider i Bruske og Andst Herreder og havde en Gaard i Bramdrup. Cyriacus rettede slemme Beskyldninger mod Ridefogden og en Hans Snedker, ja kom i alvorlig Konflikt med C. Markdaner og hans Slotsskriver. Den forrige Lensmand, Henrik Belov gik i Forbøn for ham, og C. Markdaner fik da kgl. Brev om at udløse Cyriacus af Fængselet mod, at han stillede vedbørlig Borgen for sig og lovede at holde sig som en fredsommelig Underdan. Han fik Tilhold om at søge sin Næring og forblive ved sin Gaard, men vilde eller kunde han ikke dette, da skulde han forvises Landet og pakke sig sin Vej.

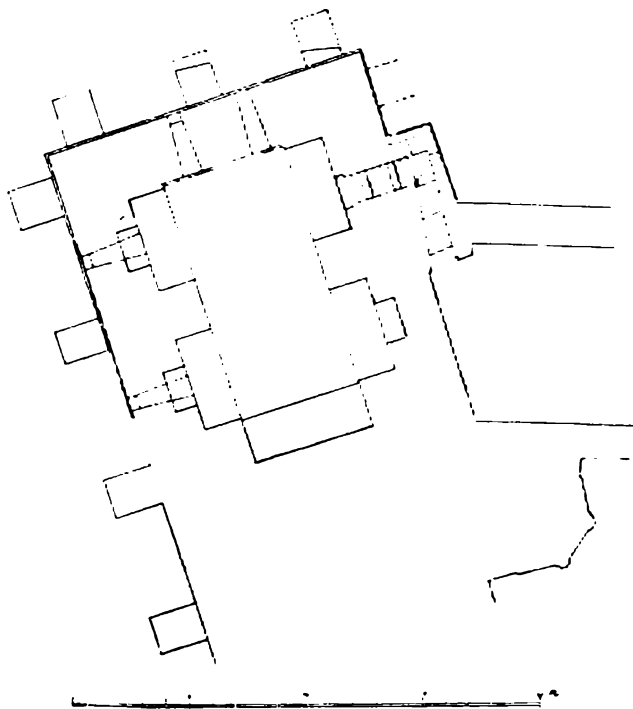
I 1609 sidder en Herremand fangen paa Koldinghus. Det var Adelsmanden Christoffer Rosenkrans. Han sad dog ikke i de sædvanlige Fangehuller, men der skulde paa Slottet indrettes et passende Kammer til ham, saa han uden al Varetægt (1) kan forvares dér og ikke undvige. Hvad angaar hans Traktation med Øl og Mad, da skal han bespises lige med andre Slottets daglige Folk i Borgestuen sammesteds.“

Adelsmanden, der var Ejer til Kogsbøl, Høgsbro og Hundsbæk, anklagedes som bekendt for Dokumentfalsk. Hans Hoved faldt senere for Øksen i København.

„Den svenske Kælder“ under Kæmpetaarnet er indrettet samtidig med dette, altsaa omkring 1600. Her er en Grundplan over Kældereren, der ogsaa vil kunne ses paa et af de følgende Bilag (Snit gennem Kæmpetaarnet). Til Kældereren er knyttet Sagnet om, at her skal Dronning Margrete have holdt Kong Albret af Sverig fangen. Sagnet er ganske meningsløst, men endnu 1740 hedder det om en Niche i i Svenskekælderens Sydmur: „En Mur-Forhøjning, hvor samme Konge skal have haft sin Seng.“

Den svenske Kælder fik ikke sit Navn efter Kong Albret, som slet ikke har siddet fangen paa Koldinghus, men efter nogle svenske Fanger, der sattes i Forvaring her 1611 under Krigen med Sverig. De nævnes ved Navn. Først var der Livlænderen Ritmester Daniel Wagener, Brunsvigeren, Fyrmester (Kanoner) Christian Meyer. Kvartermester under Rytteriet Enevold Matzen, Fændrik Morten Jacobsen, født i Königsberg. Foged paa Øland Peter Bjørnsen og

Borger i Stokholm Herman Borckling eller Borgerink, f. i Danzig, samt Kaptajn til Fods Oluf Olufsen. Man ser, at de færreste var Svenskere af Fødsel. Daniel Wagener skulde i Marts 1612 sendes til København. Morten Jacobsen, der var anholdt for Spioneri m. m., blev løsladt i April samme Aar. Herman Borgerink og de øvrige Fanger sendtes til København om Efteraaret 1612. Muligt er det kun de 6 af disse Fanger, der har siddet i den dybe Fangekælder.

Lensregnskabet viser, at man har passet godt paa Fangerne. Lambert Smed i Kolding lavede 4 Hængelaase „at bruge for 6 svenske Fanger deres Logement“, der var indrettet i Taarnet. Snedker Jacob Jørgensen mødte 1611 med en Regning: „Gjort en Slagbue i Taarnet, som de svenske Fanger er udi. Gjort Træværket til en Lygte, som bruges af den Person, som giver de Svenske deres Øl og Mad“. — Tre af Fangerne var her i 26 Uger, de andre tre kun i 19 Uger. „Udspisningsregnskabet“ for dette Aar nævnes: „Item spist (!) en Person udi 26 Uger, som har taget Vare paa de svenske Fanger og forskaffet dennem Mad, Øl og andet til deres Nødtørf.“ Der var i

Fængslet opsat „en ny Kakkelovn af Tagsten“, og Vogteren fik en Kurv til deri at bære Tørv til Ovn. Fangerne sad heller ikke i Mørke, thi der brugtes til Lys til dem alene $4\frac{1}{2}$ Lispund 1 Mark Tælle.

Det er dog næppe alle Fanger, der er behandlede *saa* godt, men Mad og Drikke fik de da: 1610—11: „Givet dennom, som haver været fængsligen anholden for deres Skalkheds Bedrift Brød $11\frac{1}{2}$ Tdr. 1 Fdk., Arbejdsøl $15\frac{1}{2}$ Tdr. 10 Stobe.“

Blandt Fangerne paa Slottet nævnes 1616 en Adelsmand Hans Munk, der havde begaaet Blodskam, idet han havde staaet i Forhold til 3 Søstre. Han blev i Pinsen 1616 sendt til Herredagen i København og fik her sin Dødsdom. Samme Aar sad en Knud Kusk i Taarnet. Han skulde sidde her, „indtil Laasene for Leddene paa Kongens Vej mellem Kolding og Nygaard bliver færdige“. I 1635 sidder en Knud Buch, der „havde holdt Kløjagt“, 1639 to Fanger, der havde besveget Tolden, myntet Penge og skudt Dyr i Kongens Vildbane. I 1747 træffer man selve Fangefogden paa Slottet, Anders Hansen, i Hullet. Han havde ikke passet godt nok paa en af Fangerne, en Tyv, der nu var løben. Derfor maatte han 8 Dage sidde paa Vand og Brød.

Der er ingen Tvivl om, at til almindelige Fanger har man benyttet Fangehullerne i Nordfløjens østlige Ende. Ogsaa ved Porten har der været Fangehuller, thi ikke sjældent nævnes det, at Fangerne sad „i Porten“.

— —

Koldinghus lønnede oprindelig Bøddelen i Kolding. Hans Løn var i Begyndelsen af det 17. Aarh. 10 Daler om Aaret og til „en gemen Klædning“ 9 Daler $\frac{1}{2}$ Mark 7 Sk. Oprindelig fik han ugentlig 3 Dages Kost af Stegerset, men da han blev gift, fik han 6 Sk. om Dagen = $12\frac{1}{2}$ Daler 11 Sk. Bøddelen fungerede dengang for hele Lenet, og for hver Eksekution fik han jo særlig Betaling. I det 17. Aarhundredes Begyndelse blev der endog anvendt *Baal* og *Brand* i Lenet. Her skal som Eksempel nævnes:

(1617 $\frac{6}{6}$) „Givet Skarprefteren Mester Hans Kock i Kolding for tvende Misdædere ved Navn Klemen Sørensen Svinholt, Borger i Vejle og Marine Hansdatter, han rettede og brændte udenfor Vejle, som havde ligget i Blodskam med hverandre, eftersom han havde hendes fulde Søster tilforn tilægte, som bortdøde, og hun ved hannem blev beskyldt at have avlet Barn, som var myrdet og omkom-

men* og derfor af Borgmestre og Raad sammesteds er bleven begge tildømte at straffes paa Livet med Baal og Ild.“

To Maaneder efter blev Krontjener Lars Larsen i Højen og Kristine Jesdatter (hans Søsterdatter), aflivede ved Baal og Brand, fordi hun havde faaet et Barn ved ham. Redskaberne til Branden blev medtagne fra Kolding, to Stiger (til at binde Staklerne paa for at kaste dem i Ilden), tre Tjæretønder fra Maren Udes og 1 Tjæretønde fra Dorete Hans Thomasens.

Daglige Folk. Avl og Hoveri.

De ældste opbevarede Lensregnskaber begynder Philippi Jacobi Dag (Majdag) 1610. De er alle i Behold lige til det svenske Indfald, da de standser 29. Sept. 1657 for først at fortsætte 1660—61. Disse Regnskaber giver talrige Oplysninger om Koldinghus. Vi har hist og her allerede bragt en Del deraf. Regnskabet er særligt oplysende angaaende *Lensmandens daglige Folk* og deres Gerning. Vi vælger Aaret 1616—17 og finder da følgende:

Lensmand Caspar Markdaner, hans Hustru og deres egne Folk, som er 14 Personer, Slotsfogden 1, Slotsskriveren selv tredie 3, Redesvend, som og er Dugsvend 1, Ridefoged 1, Kornmaaler 1, Skovrider 1, Fogedsvendene 2, Bryggeren, som ogsaa bager og gør Malt, selvtredie 3, Huskokken selvtredie 3, Fiskeren 1, Skiferdækkeren 1, Hofsmeden og en Svend 2, Vognsvende 4, Humlegaardsmand 1, Urtegaardssvende „med den ene, som holdes om Vinteren“ 3, Portner 1, Vægter 1, Fadebokvinden og hendes Piger 4 Personer.

Fadebokvinden (Oldfruen) hed det Aar Anna Hermansdatter. Sammen med de 3 Fadebopiger skagede, rengjorde og spandt hun det Aar, naar Lejlighed og ledig Tid var, 12 Lispund 6 Mark uheglet Hør. Af Garnet lod hun trende og væve 144 Alen Dynevaar, $5\frac{1}{2}$ Kvarter bredt, til „gemene Sengedyner“. Thomas Væver i Kolding fik 3 Skilling pr. Alen i Væveløn = $5\frac{1}{2}$ Daler 1 Mark $6\frac{1}{2}$ Skilling. Men Dynevaarene var ikke saa tætte, at de kunde forhindre Fjerene i at trænge igennem, derfor skulde de behandles med *Mel*

* Barnet blev fundet kvalt i Vejle Kirke. Begge sad længe arresterede i Vejle, inden de blev brændt. Bøddelen og hans Folk var i Vejle 3 Gange, antagelig for at pine Fangerne.

og Fedt: „Til samme Dynevaar at solde med er udgivet Mel $\frac{1}{2}$ Skæppe, Ister 6 Mark.“

Det var ogsaa Fadebokvinden, der skulde forsyne Slottet med Lys, og der gik meget med. Der benyttedes dette Aar 3 Skippund, 5 Lispund 3 Mark Tælle til Lys (= over 1000 Pund), men der skulde ogsaa leveres Lys til mange, til Slotsfogden, Ridefogden, Slotskriveren, Underskriver, Køkkenskriver „og ellers i andre Maader at forbruge paa adskillige Steder, item udi Saltkældereren, Slagteriet, Ladegaarden for Slottet, paa Fadebokamret, i Borgestuen, Fogedsvendens Kammer, Portstuen, hos Portneren, paa Trapperne og adskillige Steder, naar Nøden sig trænger, hvor Behov gøres, foruden paa Lensmandens Kammer og hos hans egne Folk“.

Kommer vi til Mad og Drikke, ses det, at Appetiten har været overordentlig god. Men ofte kom der Fremmede, og de skulde jo ogsaa have Mad: „Først har været til adskillige Tider dette Aar (1612—13) 6 Slagterfolk, to Mænd og 4 Kvinder, som har hjulpet Slottets Huskok at slagte Svin og andet Fæ og at salte og rengøre Maden. Item er givet Præster og Kirkeværger, som har været her paa Slottet, at lade Kirkernes Regnskab forhøre = 60 Maaltid Mad, Kongens Slagter og Salter Johan Thygesøn, Svinesnideren Peder Orlof med sine Svende = 40 Maaltider Mad, Kancellibudet til adskillige Sider 50 Maaltider, en særlig Fangevogter til nogle svenske Fanger.“

Forbagt i Brød og forbrugt af Øl 1611—12: 151 $\frac{1}{2}$ Tønder Brød, til hver „Tønde“ Brød gik 5 Skæpper Mel. Til *Svendøl* blev der brygget 40 Tønder, til hver Tønde gik 4 Skæpper Malt og 1 Skæppe Humle. Til *Arbejdsøl* til hver Tønde 3 Skæpper Malt og 2 $\frac{1}{2}$ Fdk. Humle „at forspise og udtappe til adskillige Folk“. Derimod lavedes der ikke meget „*Herreøl*“. — Der leveredes jo en Mængde Naturalier af Lenets Fæstere, men f. Eks. Flæsket slog langt fra altid til, saa der undertiden maatte købes. Der kunde dog nok blive lidt Mad til „Bønder og Boelsfolk“ (Hoveripligtige?): Brød 53 $\frac{1}{2}$ Tønder 1 $\frac{1}{2}$ Skæpper 3 Par, Arbejdsøl 84 Tønder 12 Stobe og ligeledes til „husarme Stackarl Folk“: Brød 3 Tønder, Arbejdsøl 3 Tønder. Juleaften uddeltes dette sidste til de fattige. Lidt Flæsk kunde de undertiden ogsaa faa: Juleaften 1613 efter gammel Skik og Sædvane 16 Sider, men der tilføjes desværre: „Meste Parten var meget urent af samme Flæsk.“

Slottet var fra først af daarligt belavet paa at røge Flæsk selv. Saa gjorde Bønderne det mod lidt Afdrag i Landgilden. Men denne fremmede Flæskerøgning havde dog sine Ulæmper:

Ved en ulykkelig Ildebrand Skærtorsdag Aften 10. April 1613 nedbrændte to Gaarde i Nørre Stenderup. Den ene af de Brandlidte, Jens Andersen, havde faaet en Del af „Kongens Flæsk“, 20 Sider, at røge. Det brændte.

1619 opsattes der et Røghus neden Slottet, 5 Bindinger langt, to Lofter højt.

— —

Ude i Urtehaverne sysler Urtegaardsmanden og hans 2 Svende. Der anvendtes i Christian IV.s Tid den største Omhu paa Haven. Ofte ser man i Kongens Dagbøger og Breve, at han har betænkt sin Have ved Koldinghus, saaledes hedder det i Dagbogen 1618: „Fik (o: gav) jeg Urtegaardsmanden paa Kolding 50 Daler til Urter og Frø.“ I Jan. 1636 skriver han til Jørgen Vind: „Der skal forskrives en temmelig Antal unge Frugttræer af Holland,* som paa Foraaret kan ved Kolding ankomme og sammesteds udi Haven blive udi rette Tid sat“. ¹ Hvert Aar køber Urtegaardsmanden Frø af rejsende Frøkræmmere fra Bremen, f. Eks. 1610—11: „Til $\frac{1}{2}$ Skaalpund Løgfrø 2 Daler 20 Skilling dansk, $3\frac{1}{2}$ do. Gulerodfrø $1\frac{1}{2}$ Daler, 1 do. hvid Kabudsfrø 1 Daler, 4 Lod Meieran (Merian?) 24 Sk. 3 Lod „Basilicke“ 20 Sk. 1 Fjerding „Kreplatucka“ 32 Sk. 3 Lod Andiven 9 Sk. 1 Lod Portulak 6 Sk.“ Altsammen købte Urtegaardsmand Peter Iversen af Peter Figenbom udaf Bremen. Det følgende Aar handler han med This Smed af Bremen. Han køber kun Frø, „som han ikke selv kan samle og optage.“ I Regnskaberne findes der opført Handsker til Urtegaardsmanden og Svendene „til at opbinde Gærder med i Gangene i Urtehaverne“, Hampsnøre til at sætte Urter efter, „Krukker af Sten til at vande Krud og andet med i Urtehaven. I Meddelelser finder man, at der har været dyrket Vin, ja endog Figentræer, vist nok i et „Orangerihus“, der nævnes noget senere. I Vinteren 1616—17 hedder det: „Til adskillige Tider i Vinter, medens kgl. Majestæt, Prinsen og de unge Herrer har været paa Skanderborg, har Thule Nielsen, Urtegaardssvend, her fra Koldinghus været forsendt med

* I private Haver i Kolding, saaledes i Læge Chr. Petersens og Morten Nielsens — altsaa paa den gamle Slots-Urtehave Grund — findes 3 Sorter Pærer, der ikke kendes andet Steds i Landet. De menes at hidrøre fra ældgammel Tid.

Vindruer, Æbler, Pærer, Rødder, Røffuer (Roer), Løg og anden adskillig Frugt herfra og til Skanderborg, som han leverede til kgl. Majestæts og hans Udspisnings Behov.“

Og i Haven voksede der røde *Roser!* Baade Caspar Markdaner og hans Efterfølgere sender efter Ordre Roser til København. Otto Brahe skulde 1618 sende til København „de røde Roser, som er at bekomme i Haven for Slottet Koldinghus.“² Hofkemikeren fik dem til Laboratoriet. Saaledes hedder det 1653, at Urtegaardsmanden skal sende 3 Tønder „stødte (eller „syltede“) Roser“ til Kongens Laboratorium,³ der forestodes af Dr. Peter Paynck.

Vi springer Staldgaarden over og titter ind paa Ladegaarden bag Sæen. I Frederik I.s Tid var Besætningen 12 Køer, 17 Ungnød, 1 Tyr, 20 Geder, 1 Buk, 44 Svin, en Orne, og samtidig opregnes Mejeriinventaret: 1 Kærne, 1 Flødebøtte og 20 Sibøtter, og der var den Gang paa Ladegaarden to Heste til en Vandvogn. Ser vi til Slutningen af Frederik II.s Tid, da var der paa Koldinghus Ladegaard bl. a. to Kærner, tre Flødebøtter og 50 Mælkebøtter, og Besætningen er ogsaa større: 16 Slagteøksne, en Tyr, 6 Stude, 12 Kvier, 14 Ungstude, 12 Studekalve, tilfødt i Aar (1585), 41 Køer, 8 Ungkvier, 13 Kviekalve, tilfødt i Aar, 86 Svin, 20 Grise af dette Aars Tillæg, 10 Faar.

Her paa Ladegaarden var der 1610 ti daglige Mennesker, der ialt nød en Aarsløn af 72 Daler $\frac{1}{2}$ Skilling. Fogedsvenden er her den fornemste Mand, men Hyrden og „Svinmesteren“ er ikke foragtede. En stor Rolle spiller selvfølgelig Slottets Mejerske. I en stor Del af Christian IV.s Tid hed hun Mette Hansdatter og havde tre Piger under sig. Mejersken fik i Aarsløn 4 Daler og til 4 Par Sko (5 Mark). Pigerne fik kun 3 Daler 1 Mark og 4 Sk., men ligeledes til 4 Par Sko. Foruden det Smør, der „kom paa Lensmandens Bord“, blev der 1614—15 kun samlet halvanden Tønde Smør. Men det Aar hedder det ogsaa: „Kørerne har været meget skrøbelige dette Aar for den store vaade Sommer og Vinteren, som indfaldt, saa de derfor ikke kunde give Mælk.“ (Kornet blev det Aar paa Skødegaard „kastet i Møddingen“). — 1616 opsattes en Kakkellovn i Mælkekamret. — Til at si Mælken igennem benyttede Mette 1610—11 seks Alen „Sidug“.

Naar Kørerne 1. Maj skulde paa Græs, købte Mette Mejerske Medicin hos Margrete Herman Apotekerske („Borchs Gaard“). Det var til „Øxen, Køer, Kvier og andet ungt Fæ for alle Haande Sygdoms

Skyld, førend det bliver slaget paa Græs“. Medicinen bestod i: $1\frac{1}{2}$ Skaalpund Laurbær (1 Mark 4 Sk.), $1\frac{1}{2}$ Skaalpund Holurtrod (1 Daler) og 4 Tønder (1) „Treagelse“ (andre Steder læses „Theriagelse“ = Teriak). Medicinen blev „gjort udi Drik“. En anden Mikstur, der ligeledes af Mejersken blev gjort Drik udaf at indgive Slottens Fehe (Fæ), var Arbejdsøl $1\frac{1}{2}$ Fjerdings, Æddike $1\frac{1}{2}$ Fjerdings. Det lader til, at den Slags har været almindeligt. Samme Aar som disse to Blandinger blev anvendt (1610), fik Kreaturerne 1 Skæppe Langø-salt, ogsaa „til Drik at gøre af“.

(Ved samme Lejlighed skal her nævnes, at Kongens Heste 1610 fik 25 Æg, 1 Lispund $1\frac{1}{2}$ Mark Smør (1) og $1\frac{1}{2}$ Fdk. Salt.)

I Ladegaarden var der to Fedestier, den ene for Svin, den anden for Gæs. En Fedesti kaldtes dengang „en Egle“, og der tales saaledes baade om en Svin-Egle og en Gaase-Egle*. Fra Ladegaarden leveredes der aarlig 4 fede Faar og en Tønde Smør til de Fattige i St. Jørgens Hospital.

Hvad angaar *Mad*, da spiste de 10 Ladegaardsfolk tilligemed 4 Tærskere, der var paa Ladegaarden, i 26 Uger følgende i Regnskabs-aaret 1610—11:

Brød 72 Tønder, beregnet 5 Skæpper Mel til en Tønde = 45 Tdr. Mel. 159 Tønder Øl, til hver Tønde 3 jyske Skæpper Malt og $2\frac{1}{2}$ Fdk. Humle, ialt $59\frac{1}{2}$ Td. $2\frac{1}{3}$ Skp. Malt, $99\frac{1}{2}$ Skæpper $\frac{1}{2}$ Fdk. Humle. Desuden $120\frac{1}{2}$ Sider 1 Stykke Flæsk, 2 (1) Gæs, 2 Tønder $1\frac{1}{2}$ Fdk. 1 Lispund Smør (1 Tønde Smør = 16 Lispund), 24 Stykker Kabliau, 2250 tørre Flynder, 3 Fdk. saltede Aal, $7\frac{1}{2}$ Td. 1 Fdk. saltede Sild, $4\frac{1}{2}$ Td. $1\frac{1}{2}$ Fdk. Gryn, 1 Tønde Æddike, Friissalt (Salt fra Frisland) 2 Tønder. „Beregnet i Penge koster Spisningen for hver Person om Ugen $1\frac{1}{2}$ Mark $1\frac{1}{2}$ Sk. $2\frac{1}{2}$ S.“

De fire Slottets Tærskere tærskede ikke blot her paa Ladegaarden, men ogsaa paa Skødegaard: (1610—11): Fik fra 1. Okt., de først begyndte at tærske og til 1. April, de igen aflode, som med dennem blev fortinget paa kgl. Majestæts Kost, hvad heller de thørsk længer eller stækker, baade for Slottens egen Ladegaards Avlskorn, Skødegaards Skæpperi (Sjæferi) og trende Sognetienders Korn tilsammen af at tærske saa og for hvis Foderrug, som gives i Kærve efter Jordebogen . . . 2 Daler til Løn og 2 Mark til et Par Sko“. Det ser ud til, at man har valgt Tærskerne én fra hvert Herred: Christen Tøgersen,

* 1610—11 opsat paa Eglen 228 Gæs og fedet til kgl. Maj., til Lensmanden og andre deres Deputat. De har faaet $35\frac{1}{2}$ Tønder Havre.

Vonsild, Søren Ibsen fra N. Bjært, Jens Sørensen, Fitting, og Peder Pedersen, Skanderup.

— —

Der har aldrig ligget noget stort Areal under Koldinghus Ladegaard.

Der saedes af *Byg* 10., 11. og 15. Maj 1611: 19 $\frac{1}{2}$ Ørter 2 Skp. (29 $\frac{1}{2}$ Tdr.), af *Rug* 23. og 24. Sept. 1611: 14 Ørter 3 Skp. (ca. 18 Tdr.) og af *Havre* 20., 22. og 23. April: 1 $\frac{1}{2}$ Læst (11 Tdr. 2 Skp.).

Paa Skødegaard saedes af *Byg* 5 Ørter (7 $\frac{1}{2}$ Td.) *Rug* 23 $\frac{1}{2}$ Ørter 3 Skp. (29 Tdr. 6 Skp.) og *Boghvede* 2 Ørter (3 Tdr.).

Avlingen paa Koldinghus blev i en stor Del af 17. Aarhundrede endnu drevet ved *Hoveri* af Bønderne. Man ser under „Sagefald“ en Mængde af Bøder, der er faldet for Forsømmelse. Her nævnes et enkelt Aar:

(Sagefald 1610—11) 36 Mænd af Brusk Herred, der har været overhørige at *harve* til Koldinghus Ladegaard, hver 1 $\frac{1}{2}$ Mark.

11 Mænd af samme Herred, der har været overhørige at *age Møg* af Ladegaarden, hver 1 Mark.

7 Mænd af samme Herred, der sad overhørige at *hjælpe at arbejde* paa Slottet.

42 Mænd af Andst Herred, der ikke vilde *age* Kongens og Dronningens *Fadebur* til Haderslev (hver en lille Bøde).

39 Mænd af Holmans Herred, der sad overhørig at *høste* til Ladegaarden 8. August, hver $\frac{1}{2}$ Mark.

22 Mænd af Holmans Herred, der ikke gav Møde til at *age Korn*, hver 1 Mark.

12 Mænd af Holmans Herred, der ikke mødte at *binde Korn*, hver 1 Mark.

10 Mænd til Holmans Herred, der ikke mødte at *hugge Tømmer* til Slottets Mølle nedenfor Slottet, hver 1 Mark.

34 Mænd fra samme Herred, der ikke mødte at *tjene Murmænd*, hver 2 Mark.

4 Mænd fra samme Herred, der ikke vilde *arbejde* paa Slottet. . .

Jerlev Herred: 8 Mænd, der ikke vilde *skibe Sten* ved Kolding Bro, hver en Mark.

Elbo Herred: Oppebaaret af 31 Mænd, der ikke vilde *age Møg* fra Ladegaarden . . . (Tallet mangler).

Og saaledes kunde der fortsættes for hvert Aar. Man vilde vistnok nu ogsaa krympe sig ved en Tur paa mange Mil med Heste og Vogn for at gøre Hovarbejde.*

* Selvfølgelig faldt der ogsaa Hovgerning paa Steder langt borte fra Koldinghus, f. Eks. Arbejde ved Kronens Vandmøller og Søer, Svanmosen el. l. Steder. En Præst i Egtved har 1768 om Hejlskov Sø i Egtved fortalt, at om Sommeren skulde Bønderne gøre Hoveri til Koldinghus ved

Listerne over Sagefald røber forøvrigt mange Ting. De fleste Sager, der bødes for af Egnens Bønder, er Slagsmaal og Usædelighed. Her er en enkelt Sag, der vedrører Kolding Ladegaard: (1611—12) „Oppebaaret af Bertel Pedersen af Eltang, eftersom han var en Hyrde, som tjente i Kolding Ladegaard, nogle Penge skyldig og samme Hyrde ved Døden afgik og fornævnte Bertel Pedersen da benægtede, at han ikke var *Hans Hyrde* noget skyldig, endog det siden befandtes, at Brevet, som han havde givet ham derpaa, ikke var rigtig betalt, da paa det han ikke ydermere skulde tiltales, har han udgivet 6 Daler.“

Saa ind imellem en Mand i Højen, der vægrede sig ved at age en Muremester fra Vejle med sit Redskab til Koldinghus, efter at han derom var tilsagt = 1 Daler. Eller en Sag som denne: „Jens Steffensen i Egtved for hans Hund, der skal være funden udi et Dyr paa Egtved Skov, endog man ikke vidste, om samme Dyr var beet* eller ikke eller og om det var dødt af sig selv, dog Hunden ikke var lemmet efter kgl. Maj. Mandat, da paa det han ikke ydermere til Ting skulde tiltales og forfølges, har han udgivet 4 Daler.

— — —

En Del Mænd fik *Løn fra Slottet*. Selvfølgelig betaltes herfra Lønnen for *Fogedsvenden* paa Skødegaard (Kontant 8 Daler, 6 Alen Ovenbrygst Klæde, 4 Par Sko, Brød, Humle, Byg til Gryn, Flæsk, Smør, saltede Sild og Kabliau, ialt 31 Daler 1¹/₂ Mark), og *Faarehyrden* med sin Svend, ligeledes paa Skødegaard. Urtegaardsmanden og hans Svend paa Nygaard betaltes ogsaa herfra. *Byfogden* i Kolding fik aarlig 10 Daler i Løn fra Koldinghus, og *Byfogden* i Vejle fik det samme. Desuden gaves der store Ydelser i Korn til Kapellanen i Kolding. Pastor Povl Kneus i Paaby fik efter Kaldsbrev af 11/12 1593 aarlig en Rekognition for to Marker, „som er tagne fra Harte og Bramdrup Sogne, den ene Mark lagt under Koldinghus, den anden Mark lagt til Kolding Bys Fædrift“. Ogsaa Præsterne i Bredstrup, Kongsted, Tavlov, Erritsø og Vorbasse fik aarlige Understøttelser af Koldinghus.

at fiske i Søen. Men derved blev Engene omkring Søen nedtraadt. Bønderne fandt saa paa ved Vintertid fra Hejlskov at slæbe Blokke og Grene ud paa Isen. Da denne smeltede, sank Grenene til Bunds og umuliggjorde, at der kunde drages med Garn! (Se Præsteberegning fra Egtved i „de Grønlundske Papirer“, Ribe Kathedralskole).

* Jaget.

En indbringende Stilling var det at være Fisker ved Slottets Ørredfangst for Vejle. 1616 var det en Povl Madsen. Han fik i Aarsløn 10 Daler, desuden Rug, Malt, en Oxe, 2 Fedesvin, to fede Faar, en Fjerding Smør samt fri Bolig. 1654—55 var det en Raadmand i Vejle, Laurids Lauridsen, der havde den gode Plads. Ved Kolding var der ogsaa en Ørredgaard, hvis Fiskeri senere blev bortforpagtet.

— —

Vi maa give Afkald paa at nævne den store Mængde af Bestillingsmænd og Haandværkere, der har med Koldinghus at gøre under Chr. IV.* Mange af dem er dog fremdragne under Bygningshistorien. Kun to, der er langt nede i Rangen, skal nævnes. Den ene er *Skorstensfejeren*. Han faar 1610—11 „for at have fejlet 91 (!) Skorstenspiber, sammeledes den store Køkken- eller Stegersskorsten paa Slottet saa og paa Nygaard paa egen Kost: Rug 6 Tønder, Malt 1 Tønde“. Den anden er en *Kvinde*: „(1610—11) Givet Marine Pugis i Kolding med hendes Parthi for nogle Proueter (c: „Hemmeligheder“) under Lensmandens, Fogdens og andre Kamre omkring Slottet, de har rengjort paa adskillige Tider udi dette Aar 9 Mark dansk.“

Christian IV paa Koldinghus.

I den lange Tid, Christian den fjerde var Konge, træffer man meget ofte Kongen paa Koldinghus, og han synes i høj Grad personlig at være traadt i Forhold til Byen og Egnen. Under Byggearbejder er det i Regelen Kongen selv, der aftaler sine Ønsker med Haandværkerne, og ofte ham selv, der fører Tilsyn. Skal der udvises Skibstømmer i Skovene her i Egnen, er det Kongen selv, der fører an. Dette fremgaar klart af hans opbevarede Dagbøger (Skrivkalendere), der er langt interessantere end hans Faders. Her skal aftrykkes af disse Dagbøger⁴ enkelte Prøver, der drejer sig om Koldinghus og Kolding:

1607.

29. Aug. drog jeg fra Odense og til Kolding.

30. — De Fattige 2½ Mark, og begyndte jeg samme Dag Jagten her udi Jylland.

31. — drog jeg fra Kolding til Nygaard.

* Blandt dem, der stadig har arbejdet for Slottet, findes talrige Kurve-
magere, der alle boede i Tyvkær. De lavede Rustvognskurve (Fadinger)
til Kongens Brug og Kurvesengsteder.

1607.

4. Sept. drog jeg fra Nygaard til Kolding.
6. — De Fattige 2 Mark. Samme Dag drog jeg fra Kolding til Stenderup (Sdr. Stenderup).
7. — drog jeg fra Stenderup og til Haderslev.
(Kongen farter nu om til Refsø og Fovslet og kommer atter til Kolding).
13. — Tabte jeg paa Dobbel 35 Daler. Samme Dag blev min Gemal (Dronningen) skudt igennem Kappen paa Jagten.

1608.

7. Okt. drog jeg fra Jelling til Kolding. Gav for nogle Æsker 6 Mark 12 Sk.
8. — drog jeg fra Kolding til Haderslev. Gjorde jeg Fortingning med Claus Billedsnider boendes udi Kolding, at han skal af Træ skære en Brønd, hvilken som skal siden støbes af Kobber, eftersom Skabelunen af samme Brønd udviser og skal have for samme 200 Daler.

1614.

10. Jan. drog jeg fra Haderslev til Kolding.
11. — tog jeg hos Ditmar Haars Tjener 13 Alen og 1 Kvarter gement rødt Klæde, blev til 1 Daler.
19. — drog jeg fra Kolding til Fovslet og paa Vejen lod fælde noget Tømmer til Hjul.
20. — var jeg i Skoven og lod fælde Tømmer.
21. og 22. Jan. (ligeledes).
24. Jan. drog jeg fra Kolding ud paa Skoven og lod hugge Skibstømmer og drog siden til Nagbøl. Samme Aften skrev jeg Fru Moder til og sendte hende noget Alandz-Vin (Vin sat paa Alands-Rod).
25. — drog jeg omkring og lod hugge Skibstømmer og drog om Aftenen til Eitou (Egtved).
26. — laa jeg stille og kunde ingensteds komme for ondt Vejrligs Skyld.
27. — Var jeg paa Skoven og lod hugge Skibstømmer. Blev den Stald maalt, som stod i Haven til Nygaard, som var 36 Alen lang, 9 $\frac{1}{2}$ bred,
28. — drog jeg fra Nygaard til Kolding.
4. Febr. blev den Stald maalt, som stod i Haven til Kolding, hvilken var 38 Alen lang, 8 Alen 1 Kvarter bred. Skrev jeg Statholderen til at han skulde hidskikke Skibe og hente herfra dette Skibstømmer.
— —
7. — drog jeg fra Kolding til Nygaard.
8. — lod jeg behugge noget Skibstømmer.
9. — drog jeg til Kolding og til Lejrskov.
10. — drog jeg fra Lejrskov til Kolding.
21. — blev den Uenighed mellem D. Hans Resener og M. Oluff Kock fremført paa Koldinghus (se senere).

1614.

23. Febr. gik den Dom over M. Kock, at han skulde inden 14 Dage rømme Landet. Samme Dag drog jeg fra Kolding til Haderslev. I Marts træffer vi atter Chr. IV her. „Den 17. Marts gav jeg Kalksnideren 100 (Daler) paa det Arbejde, han skal gøre paa Salen til Kolding“.

1616.

27. Novb. drog jeg fra Haderslev til Kolding.
 28. — var jeg ude at mønstre de jyske Knægte. Samme Dag kom Prinsen (Christian) til Kolding.
 30. — var jeg ude i Marken med de jyske Krigsfolk, baade til Hest og til Fods. Samme Dag kom de holstenske Gesandter.
 1. Dec. blev Chr. Friis Kansler, Jørgen Lunge Rigsmark, Albert Skeel Rigens Admiral og Iver Juel, Anders Bilde. Jens Juel Rigsraad.
 2. — Emfangede Godske Winsin Lenet i Hertug Friderich af Holstens Navn paa Koldinghus. Samme Dag blev Chr. Friis, Jørgen Lunge, Albret Skeel, Breide Rantzau, Gert Rantzau, Anders Bilde, Ditlev Rantzau, Anders Sinclair, Jens Sparre, Marquardt Pens, Ulrik Sandberg og Jørgen Skeel slagne til Riddere.
 4. — kom min Broder H. Ulrich til Kolding og de holstenske Gesandter drog bort.
 5. — drog jeg fra Kolding til Haderslev.

1618.

6. Sept. Gav jeg (i Kolding) en Skipper, som bød mig til Fadder, en Dukat. De Fattige 2 Daler.

1619.

- (Paaskedag) 16. April: Ofrede jeg Præsten to Rosenobler.
 22. Dec. (I Kolding) Gav jeg en gal Kandestøber 4 Mark.
 24. — Gav jeg Juleaften til adskillige Folk 13 Daler i Smaamønt.

De fleste af Chr. IV.s Dagbøger er desværre gaaede tabt. Man ser, hvor han i Foraaret 1614 har været beskæftiget med at skaffe Skibstømmer. I dette Tilfælde skulde det anvendes et andet Sted. Undertiden har Kongen dog ladet bygge Skibe i Kolding.

I Oktober 1611 skrev han fra København til Caspar Markdaner, at Skibsbygger Claus Johansen skulde bygge en Gallej i Kolding efter den „Skabelun“, der var sendt ham. Han skulde have 1200 Rigsdaler for dette Arbejde og desuden 50 Tdr. Malt, 50 Tdr. Rug og tre Tønder Smør samt fri Hus og Bolig, saa længe Arbejdet stod paa. De Spaaner, der faldt af ved Hugningen, maatte Skibsbyggeren have, og Caspar Markdaner skulde skaffe de Savskærere og Smede, som Skibsbyggeren skulde bruge.⁵

Af Lensregnskabet fremgaar det, at „Skabelunen“ til Gallejen stod i „den lange Sal“ paa Koldinghus. Selve Skibet blev bygget *nedenunder Slottet udi Staldgaarden (!)*.

Skibet var i Kølen 61 sjællandske Alen lang og var 11 Alen bred og 4 Alen dyb. Den skulde være færdig inden Paaske 1612. En Del af Arbejdet til Skibet er udført som Hoveri af Omegnens Bønder. Mange Bønder i Elbo Herred blev nemlig dette Aar mulkterede, „fordi de ikke vilde hugge Egenagler til den Gallej, der stod paa Koldinghus.“ I Regnskabet underskriver Skibsbyggeren sig „Hans Janson, Schipbawer“. Til Skibet købte Peder Nielsen Kaptejn af Mads Tved i Kolding „adskillig Tougel, Kompas, Timeglas, Karnat og Karnatblokke, Lod og Lodline“.

Det gik ikke ganske glat ved Skibets Afløbning. I hvert Tilfælde skrev Kongen⁶ saa sent som 10. Avgust 1612 herover til Caspar Markdaner, at han havde hørt, at C. Markdaner ikke havde villet skaffe Folk nok til at føre Gallejen i Vandet. „Det havde jeg ikke ventet af Dig.“ Caspar Markdaner skulde nu ufortøvet skaffe saa mange Borgere, som behøvedes til at føre Gallejen ud paa Strømmen. I et andet Brev, dateret 27. Avgust skriver Kongen, at da Gallajen nu „var kommen ud over de to Grunde“ og var klar, skulde Caspar Markdaner lade udtage Baadsmænd til at føre Skibet til København.

Ogsaa flere Gange senere, navnlig i Tredverne, synes Kongen at have drevet Skibsbyggeri i Kolding, men det er vist baade første og sidste Gang, at Staldgaarden var Stedet.

— — —

Under Chr. IV.s Ophold paa Koldinghus som Dreng, knyttedes en ung Pige fra Kolding til Hoffet. Hun hed Anna Mortensdatter, hendes Fader var Morten Pfaal.⁷ Hun var født 1578 (eller 1577) og blev opdraget hjemme til sit 15. Aar og var derefter 5 Aar ved Hoffet, hvor Tugtemesteren Hans Mikkelsen tog sig af hende. 1598 bekostede Kongen hendes Bryllup med Renteskriver Chr. Hammer ved det kgl. Klædekammer. Da han døde, blev hun 1613 gift med en Jacob Mikkelsen. Ogsaa denne Gang bekostede Chr. IV Bryllupet. Lige til det sidste bevarede hun hans Yndest. Flere af hans Breve vidner om de mange Hverv, han betroede Anna.

I ganske korte Træk skal de vigtigste Begivenheder paa Koldinghus før 1626 nævnes her. Der blev i dette Tidsrum afholdt en Mængde Raadsmøder og Herredage. I 1590 begyndte Rigsraadernes Møde 18. Juli. Herredagen blev derefter begyndt 26. Juli, og Rettertinget vedvarede til 7. Avgust. Under dette Retterting var det, at der afsagdes Dom i Sagen mod Heksen Ane Colding (5. Avgust 1590), der skulde have været med til at forhekse den Flaade, der bragte

Chr. IV.s Søster Anna til Skotland.⁸ Paa Herredagen vedtoges en ny forbedret Udgave af Jyske Lov sammen med andre senere Love. Den henrettede Mogens Heinesens Sag blev revideret. Han blev erklæret for uskyldig, et Nederlag for Christoffer Walkendorff.

Chr. IV sendte i Anledning af Opholdet 1590 en Ame Vin til Raadet i Kolding.

1592 rejste Carl IX.s Brud, Fyrstinde Christine igennem Kolding til Sverig.⁹ Rejsen skete under megen Pragtudfoldelse med Herolder i Spidsen, og Slottet var pyntet til Modtagelsen. Fyrstinde Christine (senere Moder til Gustav Adolf) var en Datter af Hertug Adolf af Holsten. Den næste Vinter og mange af de følgende var Hoffet paa Koldinghus.

De talrige Hofophold i Frederik II.s og Chr. IV.s Tid gav Anledning til, at der 1585 oprettedes et Apothek i Kolding (Herman Reiminck, gift med Margrete „Skomagere“. Han var fra en tysk By, der kaldes „Chofeld“ og døde i Kolding 1598 ²⁶/7). Det var ikke blot for at undgaa at hente Medicin i Haderslev eller Odense, men ogsaa for gennem Apotheket at have et Sted, hvor fyrstelige Herskaber, der kom paa Besøg, kunde trakteres med Vin og andet godt. Som et Eksempel skal nævnes de „moskovittiske Gesandter“, der gæstede Hoffet her i Vinteren 1613—14. De fortærede den 21. November og den følgende Dag til Frokost med deres medhavende Folk hos Margrete Herman Apothekerske for 12 Daler 6 Sk. dansk, som Apothekersken fik udbetalt af Skriverstuen paa Slottet. Men denne Gang slog Apothekets Forraad ikke til, eller det var ikke forsynet med tilstrækkeligt fine Varer, thi fra Koldinghus maatte der sendes til Apotheket: „2 Potter Malvasier, 2 Potter Alikantvin, 1 Lispund Tællelys og to Skaalpund ferske Søfiske til deres Nødtørf“.

Det hændte, at slige fornemme Gæster beværtedes paa Apotheket i *Uger*.

Samme Vinter var den store Disput paa Koldinghus om Trossager. Den ansete Professor H. P. *Resen* havde udgivet nogle Disputatser. I Anledning af dem havde Præsten ved Nikolaj Kirke i København Ole Jensen Kok offentlig fra Prædikestolen beskyldt Biskoppen for Vranglære. Ole Kok blev afskediget, men klagede til Kongen. En Provsteret dømte Kok, der beskyldtes for kalvinistiske Lærdomme. Men Kok fortsatte sine Angreb. Kongen lod derfor sammenkalde nogle Rigsraader, Universitetets Rektor og de fleste Biskopper i Landet til et Møde 21. Febr. paa Koldinghus. *Resen* og Kok angreb

her hinanden. Under Disputen blev Kongen ked af at høre Kok og afbrød ham, snart paa Latin og snart paa Dansk, ikke altid i smagfulde Vendinger. Da Kok sagde, at Resen havde vakt Forargelse ved sine Paastande, og paaberaabte sig baade lærde Mænd og almindelige københavnske Borgere, udbrød Kongen: „Ja, Søren Tolder har bedre Forstand paa at smage en Pot Tyskøl end paa at *judicere* (dømme) i saadanne Sager!“ Dommen er allerede anført i Uddraget af Kongens Dagbog.¹⁰

En af de største Begivenheder, der indtraf i disse Aar, var Slesvigs og Femerns højtidelige Bortforlening den 2. December 1616 til Hertug Frederik. Kongens Kalendernotits maa her suppleres med følgende:

De Forhandlinger, Christian III. i 1547 havde begyndt i Kolding om Slesvigs Bortforlening, fortsattes i Frederik II.s Tid i Odense 1567 og 1569 og sluttede med Forliget i Odense 25. Marts 1579 og den paafølgende højtidelige Bortgivelse af Lenet i Odense 3. Maj. 1580 til Hans d. ældre, Adolf og Hans den yngre. Førstnævnte døde allerede samme Aar og hans Del (Haderslev, Tørning, Rendsborg) kom under Kronen. Et Møde om Lensdelingen holdtes paa *Koldinghus* 1582 den 14. Nov. Hertug Adolfs tre Sønner der efter hinanden sammen med Christian IV var regerende Fyrster i Hertugdømmerne, uddøde med Johan Adolf 1616. Til at overvære og ordne den højtidelige Overgivelse af Lenet til Johan Adolfs ældste Søn, Hertug Frederik, havde Chr. IV udskrevet en Herredag i Kolding. Den aabnedes 29. Nov. 1616. Overgivelsen af Lenet skulde derefter finde Sted 2. December.

Hertug Frederik var forhindret og kunde ikke møde selv. Han sendte derfor som Stedfortrædere Amtmanden paa Gottorp, Godske Wensin, Amtmanden i Tønder von der Wisch og Dr. jur. Georg Heistermann. Disse tre Herrer og deres Følge ankom til Kolding Lørdag 30. November og modtoges sønden for Byen af Militær, remlig 4 Faner Ryttere og 10 Faner Musketterer, der i Anledning af Festen var beordret til Kolding.

Om Søndagen udnævnte Kongen (se hans Dagbog) flere høje Embedsmænd, „efterdi nogle af de fornemste Rigens Raad denne forleden Sommer formedelst Døden afgangne vaare“. Og om Mandagen fandt Forleningen Sted i Riddersalen under megen Pragt. Salen var draget med rødt og prydet paa det kosteligste. I den ene Ende af Salen var der indrettet en Forhøjning, betrukket med rødt.

Her var Tronstolen anbragt tre Trappetrin over Riddersalens Gulv. Det paastaas i den trykte Beretning, at Tronstolen var lavet til Festen. Den var behængt med Gyldenstykker og overbygget med en forgyldt Baldakin.

Ordnet i Procession betraadtes Salen. Rigsraad Christian Friis gik i Spidsen med Kronen, derefter fulgte Jørgen Lunge med Sværdet, Albert Skeel med Scepteret og Sten Brahe med Rigsæblet paa en rød Fløjlspude. Kongen tog Plads paa Tronen.

Godske Wensin holdt knælende en Tale, og Kansler Christian Friis svarede. Lensgivning skete derefter under de samme Ceremonier som i Odense 1580. Staaende under Danebrog aflagde de tre hertugelige Repræsentanter med Hænderne om Fanestangen Lenseden. Slesvig og Femern bortgaves som Len ved Overrækkelse af to Faner (henholdsvis to himmelblaa Løver i gul Bund og en gylden Krone i blaat).

Efter en Takketale traadte de tre Stedfortrædere tilbage, og Kongen slog Riddere. Her lader vi en samtidig berette:¹¹

„Der vaare tvende Herolder antagne med deres sirlige, tilforordnede Klædedragt, hvilke som bar tvende forgyldte Sceptere eller Spir. Disse to fremtraadte først til den ædle, ærlige og velbaarne Christian Friis og sagde: Ædle og ehrnfeste Junker, den stormægtigste Fyrste og Herre, Hr. Christian den fjerde, Konning til Danmark, Norge, Venden og Goten, Stormarn og Ditmarsken, Greve til Oldenborg og Delmenhorst, vil nu formedelst Eders mandelige og ridderlige Gærninger, I udi den svenske Krig har forrettet, slaa Eder til Ridder.“ Hvorpaa forbemeldte Christian Friis med tilbørlig Reverentz er tiltraadt for Hans kgl. Majestæt, (Kongen) har taget i Haanden det kongelige Sværd, hvis Fæste og Haandgreb af Guld og Ædelstene herligt og prægtigt var gjort, og hannem med det blotte og nøgne Sværds Flade slaget først paa den højre Aksel, derefter paa Hovedet, for det tredje paa den venstre Aksel og formedelst saadanne *Sollemnitates* givet hannem den ridderlige Orden. Hvorpaa straks formedelst Herolderne offentlig er udraabt, at Hans kgl. Majestæt nu efter foresagte Maade forbemeldte Christian Friis haver agtet værdig og til Ridder slaget“.

Saaledes blev efterhaanden alle de 12 Herrer, Kongen nævner i Dagbogen, slaaede til Riddere.

Folket fik ogsaa en lille Del af al denne Herlighed, thi samme Forfatter tilføjer: „Siden (efter hvert Ridderslag) haver man paa

Borggaarden hørt Kedeltrommerne tromme og Trompeterne blæse *summo cum júbilo* og allersom størst Lyst og Herlighed.“

Festen endte med „et kongelig Banket og Maaltid“.

Regnskaberne viser forskellige Forberedelser til Festen. Saaledes „givet Kandestøberen for 21 gamle Tinfade og 5 gamle Tallerkener at omstøbe ud af Nygaards Inventarium . . . = 3 Daler 1½ Ort 6 Sk. og for at stikke C (med en Krone over) og „Koldinghus“ paa hvert Stykke, som er 26 Stykker, for hvert to Skilling, beløber 2½ Ort 2 Sk. Forskrevne Tin var fornødent at bruges til den slesvigske og femerske Lens-Annammelse her paa Koldinghus“. Og Guldsmedesvend Gert Caspersen i Kolding fik 26. Nov. Betaling for at sætte C (med Krone) og „Kolding“ paa 25 Tinfade og 44 Lysestager, som indkøbtes, 2 Sk. Stykket.

— —

Til Koldinghus's „hemmelige Historie“ hører, at en af Christian IV.s Elskerinder, Karen Andersdatter Wincke den 20. Dec. 1613 her paa Slottet skal have født Kongen en Datter Dorothea Elisabet (død 1615, 3. Juni). Karen Andersdatter¹² var Datter af Skriver Anders Hansen paa Bremerholm. Hun var først trolovet med en Magister Glostrup, men ved et Bryllup i København 1613, 27. Febr. kom Kongen til at danse med hende. Han blev da forelsket i hende og tog hende med sig til Slottet. Magister Glostrup trøstede sig med hendes Søster Anna og fik paafaldende snart et Sognekald. 1615 blev Karen Andersdatter bortvist fra Hoffet, det hedder, at det var fordi hun fik „en Hinde paa Øjet, som hindrede hendes Syn“. Hun skal være bleven helbredet 1653 ved en anden Kvinde. En anden Forfatter fortæller om Karen, at Adelsfruerne ikke vilde gøre hende nogen Opvartning, naar hun kom i Barselseng. Karen Andersdatter fik efter sin Bortvisning (der vist nok mest skyldtes, at Kongen havde lært Kirsten Munk at kende) Øen Hveen anvist som Opholdssted og blev rigelig aflagt.

Kejserkrigen og dens Følger.

Tredveaarskrigen, som Christian IV havde grebet ind i, fik sørgelige Følger for denne Egn. Efter det tabte Slag ved Lutter am Barenberge trak Kongen sig tilbage til Elben og opererede her et Aarstid med sine Tropper, indtil han i Eftersommeren 1627 maatte

vige for Wallensteins og Tillys forenede Hærmasser. Toget nordpaa blev en vild Flugt. I Flensborg havde Kongen befalet, at „Rytteriet smukt sagte skulde marchere henad Haderslev og intet haste“, men de vilde Lejetropper, han havde, brød sig ikke om Ordren. Kongen siger i sit egenhændige Brev derom¹³: „Den 17. Sept. drog vi til Kolding sammesteds at gribe Stand, men *panicus terror* (den paniske Skræk) var der for stærk forhaanden *quod nihil supra*.“ De følgende Linier maler med underlig Virkning Forfærdelsen, baade hos Kongen og Tropperne: „Til Kolding adspurgte vi og lod adspørge alle dem, vi kunde finde, som i Landet kyndig var, hvor man bedst kunde gribe Stand og gøre den Del, man burde at gøre. Blev os svaret, at der ingen sikker Plads var . . . uden Fyn og Vendsyssel.“ Der havde ingen Tid været til at advare Landet mod Fjendens Komme: „Undersaatterne ved Skrivelse at advare var ganske umuligt for Tyskens Korthedes Skyld, saa og havde vi ingen hos os, som Brevene forfærdige kunde.“ Han mener, at man kunde nok have vidst Besked af sig selv. „Paa forskellige Steder flyttede Lensmændene jo deres eget Tøj!“

At store Ulykker vilde ske, havde mange spaaet, thi „den 17. Avgust blev til Kolding i Himlen set nogle Jærtegn ved Solen, imod at den vilde gaa ned.“ Kongen noterede dette i sin Skrivekalender.

27. Avgust havde Rigsraadet fra Kolding givet Befaling til, at alle Stænder skulde yde Penge og Værdisager til Bestridelse af Krigens Omkostninger, og meget indkom, baade i Penge og i Sølvgenstande, nemlig „udi adskillig Sølvgeschir 15,091 Lod. Dette var efterhaanden i tre Parter bleven sendt til Kongens Lejr. Blandt de Værdisager, der var indkommen, men som ikke blev sendt, var „en temmelig Sølvkande“, der blev leveret paa Kongens egen Gemak (paa Koldinghus), men her blev den stjaalet *den Dag Kolding blev plyndret*. Kanden vejede 97 Lod.¹⁴

Kongens flygtende Lejetropper plyndrede hele Vejen herop som de værste Fjender¹⁵. En Retssag, hvis Akter tildels er opbevarede, sætter os i Stand til nøjere at give Besked om Tilstandene paa Koldinghus og i Kolding hine ulykkelige Septemberdage, da Kongens Lejetropper under en Oberst Callenberg gjorde aabent Mytteri¹⁶.

Kongen ankom altsaa til Slottet Mandag 17. September og ledsagedes af Kirsten Munk. De blev paa Koldinghus Natten over. Der blev nu gjort alt for at skaffe Vogne til at føre Kongens Gods og Folk fra Slottet. Saaledes sendtes der Bud til Bønderne i Elbo

Herred, at de skulde komme med Vogne, men da de var undervejs til Slottet, standsedes de af Kongens oprørske Tropper, der jøg dem tilbage eller fratog dem baade Vogne og Heste. Saa forsøgte det at faa Heste i Seest til Rustvognene, men Resultatet var ikke bedre. En Del Gods skaffedes i Strandhusebaade over til Middelfart. Adelsmanden *Bendix Sehested* til Utsprung af Botkamp (2 Mil syd for Kiel), hvis Enke Margrete Galt i mange Aar senere træffes som bosiddende i Kolding, siger, at Slotsfoged Hans Jensen paa Koldinghus aldeles ingen Vogne kunde faa „formedelst den store Plyndring, som skete allesteds omkring Slottet og Byen“.

Tirsdag Formiddag 18. Sept. noget før Middag slap Christian IV selv bort. Slotsfoged Hans Jensen talte med Kongen, lige før han rejste. Kongen stod da paa Staldgaarden ved Fru Kirstens Vogn. Han befalede Slotsfogden at lukke Slottets Porte, naar de var borte. Hans Jensen talte da med Kongen „*om en Jomfru, som sad fangen paa Koldinghus*, hvorledes dermed skulde holdes, til hvilket Hans Majestæt svarede, at hun skulde tages af Taarnet, hvilket han (Hans Jensen) og straks bestilte, og hun kom paa den Vogn, som Jens Boldmester samme Tid bortrejste med. Nogen Tid efter at Kongen var rejst, blev den nederste Port (o Porten paa Staldgaarden) opslaget, og derefter var Hans Jensen højlig forarsaget at begive sig fra Slottet saavel som nogle andre af Slottets Tjenere.“

Lige efter at Kongen var taget bort — det vides ikke, om han kørte med Fru Kirsten, eller han var ridende — kom Niels Bertelsen, Byfoged i Kolding, og Raadmand Hans Jensen Wiff med flere Borgere op til Slottet og spurgte, om Slotsfogeden ikke kunde hjælpe dem til et Skjul mod de vilde Krigsfolk. Hans Jensen svarede, at han vidste ingen Raad for sig selv, langt ringere for dem. Mette Knud Kuchkis Datter kom kort efter over Vindebroen og mødte Hans Jensen. Hun spurgte, om hun maatte skjule sig i hans Kammer. Ja, det kunde hun gerne, men hun kunde ikke være bedre i Fred der end andet Steds. Hans Jensen stod da parat til at flygte. Han havde ikke andet med sig end sin Kæp og sine Handsker. Han slap bort til Middelfart med en Strandhusebaad.

Bag Slottets lukkede Porte havde forskellige andre søgt Tiltflugt, baade af Slottets Folk og Mænd og Kvinder fra Byen, og de var da i Ro der til Onsdag Morgen, men selvfølgelig var de meget opskræmte og holdt stadig Udkig gennem Sprækkerne i den gamle Borgport. En af dem, Slottets Brygger, havde væbnet sig med en Flint. Som

han stod Onsdag Morgen og spejdede ned mod Staldgaarden, saa han en Løjtnant med tre andre af Lejetropperne komme gaaende over Vindebroen op mod Slottet. Han vidste, at de kom for at plyndre, og affyrede da Flinten gennem en Revne i Porten. Skuddet traf Løjtnanten, der trak sig tilbage over Vindebroen, men straks efter faldt død om. De tre andre Soldater gjorde Allarm i Byen, og nu blev Slottet stormet og plyndret. De Folk, der havde skjult sig paa Slottet, slap gennem Nedgangen til Badstuen ud i Haven og bort.

Lejetropperne huserede paa det frygteligste i Slottets Værelser, røvede og ødelagde, hvad de fandt. Nogle Tønder Salpeter (vistnok fra Salpeterværket i Borlev¹⁷), der stod i den gamle Kirke, blev sønderslaaet under Plyndringen. Og hvad Christian IV.s Lejetropper levnede eller sparede¹⁸, det tog eller ødelagde Wallensteins, der elleve Dage efter Kongens Flugt, altsaa 28. Sept., rykkede ind i Kolding og videre nordpaa. Avantgarden, der ialt talte 8000 Mand under General Schlick og Hertug Georg af Lyneborg, var sammensat af al Europas Bærme, der med desto større Graadighed kastede sig over det ret velhavende Jylland, som de kom fra det udpinte og ødelagde Tyskland. De holdt Jylland besat til henved Midsommers-tid 1629.

Da de drog bort, beskrives Slottet saaledes:¹⁹

Gemakkerne var meget ilde medhandlede og Væggene ødelagt i Fjendens Tid. Mange af Dørene var borte, Gibsen slaaet ned, Loftsbædderne opbrudt. I nogle Kamre og Kældre paa Slottet havde Fjenderne ladet indrette Stalde. Blyet paa Borggaardens Tage var mange Steder afbrudt og borttaget. En Skorsten var helt nedbrudt, (Fjenderne har vel søgt i den efter skjulte Kostbarheder). I Staldgaarden var det endnu værre. Staldgaarden var jo den Gang opført af Bindingsværk, og her var Tavlene slaaet ud. Den østre Port var helt ødelagt tillige med Skriverstuen, der havde været ovenover. Under Kejserkrigen var Slottet ganske uden Tilsyn.

Ladegaarden bag Søen var af Fjenderne afbrændt og ganske ødelagt. Den havde forøvrigt siden 1624 været bortforpagtet til Lensmanden Gunde Lange mod en aarlig Forpagtningsafgift af 4 Ørter Rug, 4 Ørter Byg, 8 Ørter Havre og to Tønder Smør. 1634 blev der givet Ordre til at lade den bygge „paa et andet Sted fra Alfarvejen bag Søen som Slottets Mark og Fædrift kunde ligge bedst belejligt, dog udenfor Dyrehaven“²⁰. „Den lange Bro ved Ladegaarden“ blev af de kejserslige optaget og ødelagt, hvorved den eneste Vej efter

Medelfar Sund var afbrudt. Først i Aarene 1630—31 byggedes en ny Bro. At saadanne Smaating som Hyttetfadet i Slotssøen var ødelagt, er næsten en Selvfølge. I de følgende Aar maatte der laves et nyt Hyttetfad og en Gang ud til det. Mere Anstrængelse har Fjenderne haft med forskellige Fiskedamme; de skar nemlig Dæmningerne igennem, men saa var Fiskene ogsaa til at fange med Hænderne. Saaledes udskar Fjenderne en Dam „i Kolding Lund“ og en anden ovenfor Dyrehaven.

Udenom Koldinghus saa det sørgeligt ud. Albert Skeel og Gunde Lange, der efter kgl. Ordre af 8. Avgust 1629 skulde grandgiveligen og vel forfare Egnens Lejlighed, hvorledes enhver kunde hjælpes paa Fode ved Bygningstømmer, Ægt og Arbejde, Landgildes eller Skatters Forskaanelse paa nogle Aars Tid, Kronen til mindst Skade, har affattet en Liste over hele Egnen. Om Kolding hedder det i Forbigaaende: „Borgerskabet i Byen er slet forarmet, er aldeles ingen Sæd, men de fleste køber Mel paa Torvet, som did føres af Riberhus og Lundenæs (Ringkøbing) Lene“.

Andst Herred var meget haardt medtaget. Skanderup: „Gaardene er slet uddøde af Pest, saa Korn og Fodring er bleven stjaalen“. Gelballe: 7 Gaarde brændt. Seest: Hartvig Jacobsens Gaard nedbrudt. „Kan ingen Skyld give i Aar, halvt ad Aare“.

Brusk Herred: *Almind*: $\frac{1}{3}$ Skyld. Oluf Sørensens Gaard øde. *Harte*: $\frac{1}{3}$ Landgilde. Stallerupgaard „slet kvit i Aar, halv Landgilde ad Aare“. *Raadvad*, *Brødsgaard*, „*Liøngaard*“ (Lynggaard), *Stubdrup*, *Ejstrup*, *Paaby* „intet uden tredie Parten Skyld“. *Bramdrup* „skal intet give uden Trediepart Landgilde“. „Hans Rasmussens Gaard nedbrudt, kvit i Aar“. *Eltang* Sogn: Trediepart, ligeledes *Vilstrup* og *Nebel*, *Tyvkær* og *Hostrup*. *Starup* og *Herslev* halv Skyld. I *Fredsted* havde man *ingen Sæd* og i *Viuf* heller ikke. Det lader til, at der i hvert Sogn er afbrændte Gaarde, der ikke altid nævnes. „*Aagaard* flux fordærvet, Gaardene øde, ringe Sæd, giver $\frac{1}{4}$ “. *Hesselballe* og *Borlev* i lige Maade fordærvet, $\frac{1}{4}$ Part.

I *Holmans* Herred: I *Gaarslev* en Mand død af Pest. *Skærup* By meget fordærvet formedelst „Durchtog“ til *Skansen* ved Snobhøj (Snoghøj) og anden Vagt. Ved Svinholt er nogle Møllerfolk døde af Pest.

I *Jerlev* Herred var der i *Højen* Sogn saa godt som intet saæet, en Part af Husene var brændt og nedbrudt.

Elbo Herred: Ødsted (Gaard i Bredstrup Sogn) slet intet saæet. Fjenderne har skattet og taget fra Manden 3000 Daler. *Trelde* to

Gaarde brændt. Resten $\frac{1}{4}$. *Hønborg* „er slet afbrændt og øde“. Erritsø Mølle: „Her blev Mølleren ihjælskudt. Bønderne deromkring forarmede.

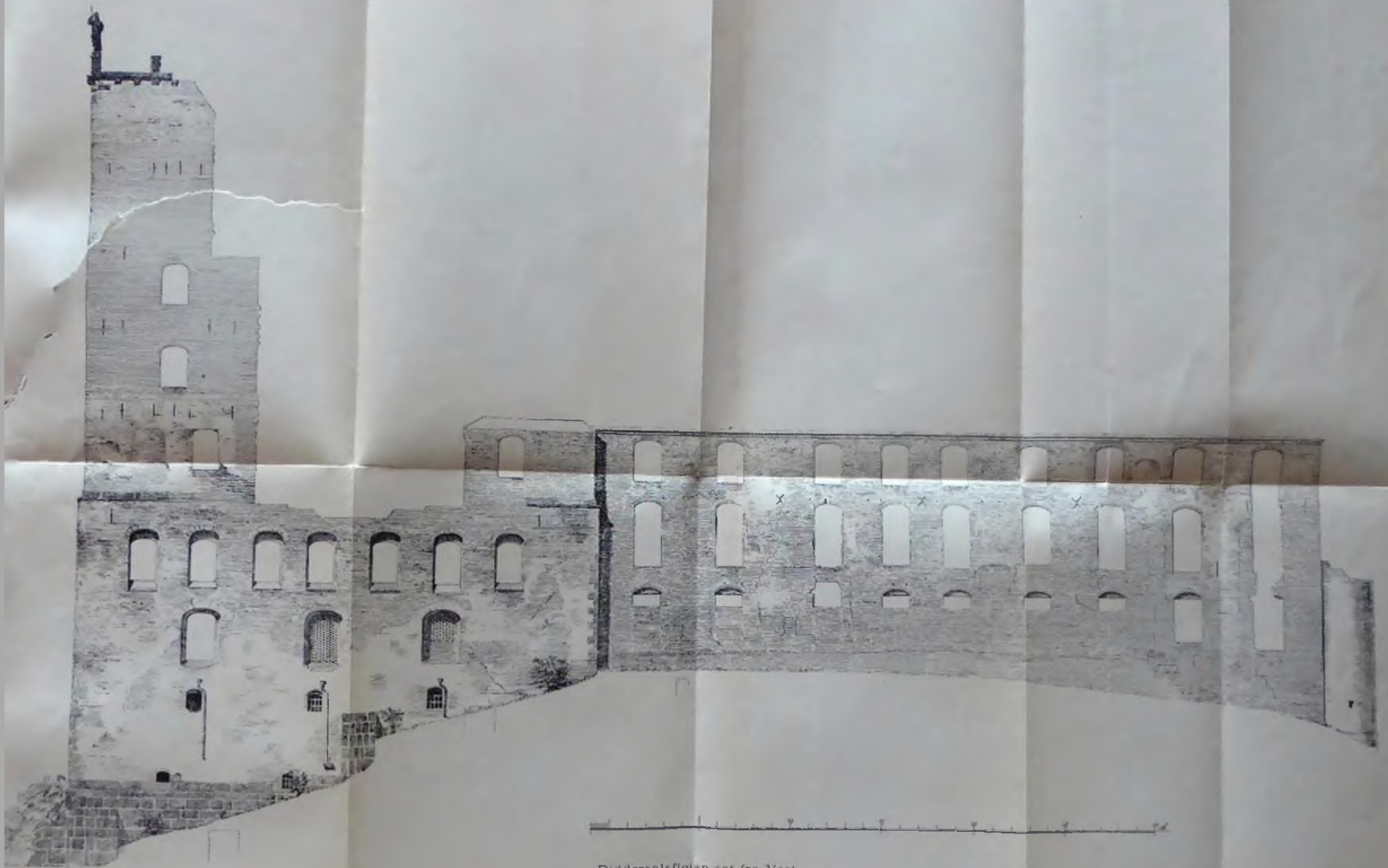
Tørrild Herred: Jelling By, er ringe Sæd, slet uddød, $\frac{1}{4}$ Part. Alle andre Byer $\frac{1}{3}$ til $\frac{1}{4}$.

Nørvang Herred: Hvejsel afbrændt.

Da Christian IV vilde flytte Kolding.

Efter Krigen var der Planer oppe om en Flytning af Kolding. Man faar bl. a. Underretning om denne Plan gennem en „Instruks, Ordinans og Befaling“ af 27. Dec. til Axel Urup.²¹ Denne Befaling gaar ud paa:

- 1) Skal han straks begive sig til Kolding og dér bese en Peninsel (Halvø), som ligger tværs udfor Hønborg Kirke mellem Kolding og Sundet, som med en Skov er begroet. Paa den Ende, som strækker sig mod Middelfar, skal udses en Plads til en Fortifikation (Forskansning) saa stor som af *Koldings* Indvaanere kan bebygges. Paa denne samme Peninsels Ende mod Koldinghus skal *Slottet* bygges.
- 2) Dernæst imod Fyrstendømmet og Vandet skal baade Slottet og Byen gøres med en Mur omkring, men mod det faste Land med Jordvolde.
- 3) Om Volden imod det faste Land skal gøres en Grav, saavidt den for Strandkanten kommer. Graven ud til Landet skal med Pæleværk afdæmmes fra det salte Vand og Vandet siden med Møller udmales, saa at Jorden deraf kan bringes til Volden.
- 4) Fra samme Peninsels Ende skal slaas en Dam (Dæmning) til det faste Land, hvilket først var udset til at fortificeres, saa at den Vig, mellem Landene indløber, kan blive en fersk Sø, dog Grave indenfor, at saa at om Søen blev udskaaren, Gravene om Byen dog kunde være fulde af Vand.
- 5) Dammen skal paa Enden imod det faste Land, saa og midt paa forvares med Redouter, hvilke skal anlægges, saa at man dem udaf Fæstningen kan flankere saavidt muligt. Resten af fornævnte Peninsel skal bruges til en *Dyrehave* ved Slottet, hvilken skal gøres med en Travers udentil, som først skulde angribes, førend Fæstningen kunde blive angreben. Af forbemeldte Peninsel og

Riddersalsflojen set fra Vest

Tegnet af Arkitekt Julius Smith, København.

Til Venstre Chr. IV's Kirke og Næstetterskolen med Birkensstatuen. (Boven geografisk Be-
 liggende er beregnet for denne Stætte til 16te 20' 30" N. B. og 10te 30' 00" V. L. fra København
 Ved Foden af Næstetterskolen, paa Vestsiden, har Grundmaalingen anbragt et Højskolestue, der er
 13te m. over det almindelige Jernbane Niveaue. Paa Vestsiden ses to Smaller Reuter af smaa
 Spidsbuevinduer. Oven over den tilhørende gamle Riddersalsflojen, der minder om Sættet
 Til Højte Chr. III's Kirke, hvis høje rundbuede Vinduer spores. Længst mod Højte Riddersals-
 trappen fra de gamle Kongeslove og i Baggrunden i Haven.

Fortifikatz haver en Ingeniør at gøre en Plan og Designation saa og om des Omstænders udførlig Relation at gøre, havende med i Betænkende om Veje og Tilførsel til og gennem samme By og Fæstning og fra Landet deromkring.“

Med „den Peninsel tværs udfor Hønborg Kirke“ kan der kun være ment *Hovens Odde*. Hønborg Kirke er Tavlov Kirke, der var Sognekirke for Hønborg. Dæmningen fra Halvøens Ende til det faste Land var uden Tvivl tænkt over Indløbet til Gudsø Vig, og det faste Land, der „først var udset til at fortificeres“, var Kysten ved *Skærbæk*.* Om denne Plads handler et kongeligt Brev af 3. August 1630, ligeledes til Axel Urup, hvori det hedder, at da han (Axel Urup) og Jørgen Skeel havde udset en Plads ved Skærbæk kaldet „Emmernes“, hvorpaa der bekvemmelig kunde anlægges en Fæstning, skulde han afstikke en saadan.

Kong Christian har selv — det noterer han i sin Skrivkalender — beset disse Pladser, nemlig 17. Dec. 1629, altsaa forud for det første Brev til Axel Urup.

Planerne blev dog — maaske heldigt for Kolding — opgiver. Senere tænkte man at vælge en Plads tæt ved Snoghøj. Derom hedder det i Kongens Skrivkalender for 1639: „Den 10. Jan. var jeg hen ved Snoghøj og besaa, hvor Jutlandtz By og Befæstning skulde funderes“.

Det endelige Resultat af alle disse Planer blev som bekendt Grundlæggelsen af *Fredericia*.

Slottet istandsættes. Nyt Kongeophold.

Kort efter Krigen er Reparationsarbejderne paa Slottet begyndt. I 1633 hedder det,²² at „fast alle Bjælkerne vil (c: skal) lægges paa ny“ og at Staldene af de Kejserslige er ganss ruinerede, saa at man intet der kan holde Hof.“ Af Regnskaberne ses, at 1633—34 har Mester Hans Nielsen, Tømmermand i Kolding, opsat 35 Bindinger Hus paa „Kongens lange Stald.“ Han fik 1 Rdl. for at hugge og opsætte hver Binding, eftersom Mester Hans Steenvinkel havde gjort Kontrakt med ham om, og der nævnes ogsaa en ny Kuskstald i det østre Hus ved Smedeporten, c: østre Staldgaardsport. Det følgende

* Sammenlign Scheel: „Krigens Skueplads“ S. 293 og Slange IV. 684 og 726.

Aar faar Markus Murmester 104 Rigsdaler for at mure Tavlene mellem Stolperne i Kongens lange Stald, og en Tømmermand Niels Knudsen hugger og forfærdiger en stor Lade i Ladegaarden; han fik 5 Slettedaler for Bindingen. (En Slettedaler = 4 Mark). Under 13. Marts 1634 befales fra Skanderborg, at følgende Brøstfældigheder paa Slottet skal istandsættes: 1) Vindebroen mellem Slottet og Staldgaarden, som skal være meget brøstfældig. 2) Stakitværket omkring „Dronningens Have“ mellem Slotsbroen og Badstuen. 3) Vaskerhuset. Derimod er Røghuset ikke fornødent. 4) Den lange Hestestald, som endnu ikke er fuldfærdig. 5) Den vestre (c: søndre) Stald i Staldgaarden, som igen skal rave og hænge aldeles paa Støtter til Haven, samt 6) hvad Boskab til hvert Gemak fornødent gøres. En ny Ordre af 27. Novbr. s. A. gaar ud paa, at der skal opsættes et Ridehus i den store Urtehave nedenfor Bakken. Ernst Norman fik dette Aar til Bygningen af Koldinghus 1000 Daler. Senere fik han mere, saaledes 28. Marts 1635: 1636^{1/2} Daler.

Kongen vilde holde Hof paa Koldinghus Vinteren 1634—35. Han ankom hertil i December. Kort efter ser man, at han har forskrevet en Kakkelovn til Badstuen.²³

Det var hin Vinter, at Kongen i Kolding fik en Frier til sin Datter Leonore Christine. Frieren var Frantz Albrecht af Sachsen-Lauenborg, og skøndt Eleonore Christine kun var 12 Aar gammel, kom han dog for sent, thi hun var allerede den Gang tilsagt Corfitz Ulfeld.²⁴

Selvfølgelig opholdt Fru Vibeke Kruse sig ogsaa paa Slottet, en mere sympatisk Skikkelse end Kirsten Munk, der nu var forvist.

Kongen har den Vinter selv skaffet Legetøj til Børnene. Han noterer i sin Kalender, at han har købt fire Træheste til den lille Ulrik, Fru Vibekes Søn, der da var 5 Aar gammel, og han skriver til København efter en Lygte, som skal more Børnene:²⁵ „Stakket Tid, før jeg drog fra København, da fik (c: gav) jeg Lygtemageren sammesteds en Lygte at fli, hvorudi sad tvende Kristalstene, hvilken I fra Lygtemageren skal fordre og den Hans Markdan tilstille, at han forsøger, hvad Effekt den kan gøre i Børnehuset paa en af Stederne, som de sidder og væver paa, saa og der, som Børnene staar og spinder Ulden. Naar nu samme Lygte saaledes forsøgt er, da skal den velforvaret sendes henad Kolding.“ Et Sted finder man nævnt, at Prinsens Kammertjener, Peder Helt (vistnok hin Peder Pedersen Helt, en Raadmandssøn fra Kolding, der 1641 gav et Legat til Latin-

skolen) skal gives Æresklæder: Trøje og Bukser af rødt Fløjl, opskaarne Ærmer besatte med gult Atlask, item Kappe af fint rødt Klæde. Klæderne skal besættes med en Streg og Kappen med tre Streger gule Snore.²⁶

Undertiden foretager Kongen Jagtture fra Slottet. „(1635) 26. Jan. var jeg paa Jagt mellem Kolding og Aller og laa om Natten til Præstens i Aller.“ Kongen gav Pigerne i Præstegaarden en Daler og Præsten fik en Daler til de Fattige.²⁷

Ogsaa en Del af den følgende Vinter 1635—36 var Chr. IV paa Slottet. Der skulde den Vinter i Kolding bygges en Jagt, der skulde gaa paa Island og Færøerne. Kongen var selv tilstede 7. Jan. 1636, da Jagten blev „lagt an“. I 1640 blev der bygget en Galej.

Hvert Aar arbejdes der paa Slotsbygningerne. 4. Sept. 1636 skriver Kongen til Rentemesteren om at forskaffe Bly og Jærn m. m. til Slottets Fornødenhed.

Med Hensyn til Byggearbejderne paa Koldinghus, da bekostedes de ofte af Kongens egen Kasse og ikke af Kronen. Dette lod Kongen Rigsraadet vide ved en passende Lejlighed.²⁸

Vinteren 1640—41 var der Hoflejr paa Koldinghus.

Christian IV har i disse Aar haft adskillige Bekymringer og Ærgrelser. En af dem og ikke den mindste var Kirsten Munk. Ganske vist var Forholdet brudt for længe siden, men hendes Moder, Ellen Marsvin, blev ved med at plage Kongen for at faa ham til at anerkende „den kasserede Frøken“, Kirsten Munks yngste Datter. Sagen havde været drøftet paa en Herredag i Kolding. I 1638 havde Christian IV ladet sine Skrivkalendere sende til Kolding for nærmere deraf at kunne faa Rede paa, hvor han hvert enkelt Aar havde opholdt sig, og da han havde sat sig ind i sine Optegnelser, skrev han 10. Jan. 1639 paa Haderslevhus:²⁹

„Kære Ellen! Du vedst Dig uden Tvivl noksom at erindre, hvad Kansleren Hr. Christian Friis og Rigens Marsk med Dig paa mine Vegne forgangen Herredag i *Kolding* talt haver og Du samme Tid intet vilde anderledes Dig erklære, end at Du intet videre om Din Datters Unge (vilde) tale, hvorudover jeg blev foraarsaget samme gode Herrer paany at befale, at jeg Dig med Din Broder og Søster skulde henad Kolding forskrive og der lade Eder vide min Mening i samme Sag, al den Stund jeg intet skytter, enten Du taler, piber eller synger om samme Horeunge. At Du nu for Din Skrøbeligheds Skyld undskylder Dig sammesteds at møde, det lader jeg staa hen“

Under Hoflejren 1640—41 paa Koldinghus døde her paa Slottet 4. Dec. en Adoptivsøn af Kongen, Johan eller Hans, en Søn af Hertug Philip af Glücksborg. Drengen var da 15 Aar gammel. Kongen skrev 9. Dec. herfra til København³⁰ om „Tin til Kisten“ og medsendte Kistens Maal. Kongen havde taget flere saadanne unge Fyrstesønner til sig. Adelsmanden Ove Juel († 1686) skriver i sine Optegnelser:³¹ „1641, 19. Marts blev det mig befalet paa Kolding Slot at ligge i Kammeret hos Hertugerne Frands Philip af Glücksborg og Hans Bugislaw af Nordborg og have Opsigt med dem og deres Folk.“

Krigen 1644—45.

Christian IV.s tyske Politik kastede Landet ind i en ny Krig, der kom som et Tordenslag. Ingen og intet var forberedt. I Slutningen af 1643 flygtede alt hvad flygte kunde bort fra Holsten og Sønderjylland nordpaa. „10. November kom Hans fyrstelige Naade samt Prinsesinden og deres medhavende Folk og Tjenere ind i Jylland, rejste til Jelling og videre nordpaa. 11. Nov. kom Prinsens Doktor Wulfgang Sigismund. Den 27. November kom Claus v. Ahlefeld, holstensk Raad samt hans velbaarne Fru Moder og en Frøken af Sønderborg saa og Fru Vibekes Datter, til Koldinghus. De forrejste igen anden Dagen til Jelling“. Sidst i November flyttedes det bedste Bohave fra Koldinghus: „I 11 Vinfade blev Kongens Sengklæder og andet Inventarium pakket ned, der det for Fjenderne skulde bortføres. Fadene blev sejlede bort i Baade eller Pramme til Middelfart. 28. Dec. givet for 11 Læs af Kongens Inventarium, som for Fjenderne blev flyttet fra Koldinghus og over til Fyn, at opføre fra Middelfart Færgebro til Raadhuset i Middelfart 5½ Mark.“

Og bagefter kom Lennert Thorstenson med de svenske Tropper. Der var i Hast truffet nogle Foranstaltninger for i hvert Tilfælde at opholde Fjenden. Byens Regnskab viser dette:

(Kolding Kæmnerregnskab) „Gjort 4 spanske Ryttere for den søndre Bro. Dertil er kommen to 10 Alen lange Gullands Bjælker a 9 Mark = 15 Sid. 51 Lægter a 2 Sk. 1½ Sid. 6 Sk.

Givet 4 Tømmersvende, som arbejdede derpaa i 4 Dage, 3 Slettedaler.

Efter Borgmester Jørgen Knutzens Befaling er givet Niels Jensen Skifer-tækker for 2½ Lisp. Blykugler a Lisp. 1 Rigsdaler.

Givet for Lys, som er forbrugt i 4 „Cartegaler“ fra 5. Dec. og til 9. Jan. 1644, da de svenske Fiender indfaldt, 9 Slettedaler 14 Sk. Er forbrændt i bemeldte Cartegaler imidlertid 22 Læs Ved, derfor givet 6 Sid.

30 10bris (Decembris) givet Søren Hord for at slaa paa Vagten 1½ Slettedaler.“

Vi lader Tingbogen³² fortælle, hvorledes der fra en Koldingensers Side synes at være begaaet Forræderi:

„Den uformodentlig Svenskes Indfald skete her i Jylland 9. Jan. 1644, og kom her for Kolding Feltmarskal Lennart Thorstenson med hans efterfølgende Armade. Da efterdi af Rigens Marsk Hr. Anders Bilde blev forordnet et Brystværk uden sønden Kolding Port at opsætte i den Mening Fjenderne at opholde saavidt muligt kunde være. Da er det os (c: Borgere i Kolding) fuldt vitterligt, at Hans Doue, som den Tid var betroet Løjtnants Plads for Borgerskabet her i Kolding, udgik imod vores Stadskaptajns (Byfoged) Niels Iversens Villie og Minde til fornævnte Feltmarskal og hans medhavende Officerer og viste dennem Vejen over Vadestederne vesten Kolding, saa kgl. Majestæts Folk dermed blev uformodentlig overfalden, og ikke Hans Doue kom til Kolding igen, førend Gud sendte os den ønskelige Fred.“ Hans Doue protesterer bestemt mod Beskyldningen for Landsforræderi. Han siger, „at den Tid de Svenske kom her for Byen, kommanderede Niels Iversen ham, eftersom de (Svenskerne) begærede en af vores Middel (Midte) at ville komme ud til dem. Da begærede Niels Iversen, den Tid Kaptajn, udi Lyder Henriksens, Henrik Raffns, Raadmand og salig Mogens Eriksens Nærværelse, at Hans Doue vilde gaa ud til dem fra Enden paa Lyders' Stald, som de samtligen var, og gik til dem at høre, hvad deres Begæring var. Saa førte Svensken ham til Feltmarskal Thorstenson, hvor han siden ved de bedste Middel saa, hvorledes han kom fra dem igen, som staar til at bevise“.

Det er mærkeligt, at disse Oplysninger først kommer frem saa længe efter som 1656 og at Niels Iversen i Mellemtiden en Gang i Viborg (²⁸/₂ 1652) har laant Penge af Hans Doue. Man faar en Følelse af, at Niels Iversen i hvert Tilfælde ikke har været stort bedre, siden Sagen først fremkommer, da han af Forræderen stævnes for Gæld. Det er ikke lykkedes mig at finde, hvorledes Dommen i denne Forræderisag faldt. I Tingbøgernes Række er der i disse Aaringer store Spring.

Koldinghus synes at være bleven *stormet* af Svenskerne, thi det berettes, at den ene Halvdel af den gamle Borgport — den var forresten besat med Jærnpigge — blev opbrændt af Fjenderne. Slottet blev under Krigen stærkt medtaget. Svenskerne søgte naturligvis skjulte Kostbarheder og brød derfor Hul paa Skorstenene, baade i Fruerstuen og andre Steder. Selv en lille Bagerovn i Lensmandens Køkken blev brudt ned. I Fruerstuen blev en Del af Gulvfliserne

brudt op og slaet i Stykker. Kirken under Kæmpetaarnet synes at have lidt mindst denne Gang, men selvfølgelig blev Almisseblokken opbrudt og slaet i Stykker. To Vindeltrapper i Kirken, den ene af Træ og den anden af Sten, var velbevarede. Derimod var Muren ved den vestre Side af Kirken, hvor der fandtes en ny Vindeltrappe op til „den lange Sal“, udbrækket, og Pillerne og nogle store hugne Sten var ødelagt. „Findes over Alteret en ny Stol, som Hans Majestæt selv har ladet bygge, hvilken endnu ikke er fuldfærdig uden den vestre Side“.*

I „den lange Sal“ (Riddersalen) saa der slemt ud: „23 Vindueskarme, udi hver Karm 6 Vinduer, hvoraf er borte 28 Vinduer og 15 Buer“. Derefter nævnes Loftet over den lange Sal og en „Runddel, som haver været tækt med Bly“.

Øverst paa Kæmpetaarnet var Blyet ganske borttaget. „Desligeste er de 4 Jærn-Opstænger borte, som skulde holde de smaa Piller. Nok er borte de 4 Ankre, som skulde holde Spirrenderne ud fra Taarnet. En Del af Underklædningen under Blyet er borte. Ellers findes Tralværket ved Magt med Pillerne, og fattedes nogle firkantede Sten over Vindeltrappen, alt sammen borttaget med det Bly, som Vindeltrappen var tækt med“. — „Det høje firkantede Taarn kan ikke holde for Vand, men fordærver den lange Sal og Kirken, om det ikke bliver igen forfærdiget.“

Udentil er Slottet ogsaa meget forfaldent: „Den nederste Part af det store Hemmelighed ned fra Kongens Gemak, som var tækt med Fjelle og sammenhæftet med Jærnbaand, findes Fjellene med Baandene at være nederbrudt og borte. En Dør for samme Hemmelighed er og borte. Findes ingen Huller paa Murene undtagen paa den søndre Side paa Slottet, som berettes nogle nye Bjælker har været indlagt og ikke eftermuret. Paa samme Side af Slottet var Blyet meste Delen aftaget og borte. Af Stængerne paa Karnapperne er Blyet borte. Paa den vestre Side paa Slottet udentil er noget af Vaterlisten af Muren paa tvende Steder ret ved hinanden nederfalden.“

„Paa det store Hemmelighed, som gaar af Drengenes Kammer ved Lensmandens Stue, og som staar ud af Muren paa to gamle Bjælkehoveder, var Limbandet affaldet. Det store Hemmelighed, som gaar ud paa Lensmandens Stue, var paa begge Sider revnet. Tecket over

* Det er den samme „Kongens Stol“, som Frederik Snedker i Kolding i 1647 faar Betaling for. (Jyske Tegnelser ¹⁷/₆ s. A.)

Vindeltrappen neder i Haven til Badstuen er brøstfældigt, og den nederste Dør paa samme Vindeltrappe er borte.“

Muren paa begge Sider ved Gangen fra Slottet til Broen var af Teglsten og fandtes ved Magt, uden nogle faa Teglsten er deraf borte. Ved Enden paa samme Mur til Broen har været to nye Strykker Planker, hvilke nu er borte, og staar der Pallisader i Stedet. Broen er ved Magt uden midt paa, som Vindelbroen skulde være. Her er Delerne (Plankerne) borte saa og to Jærnkæder ved Siderne paa samme Bro, og nu i Steden for samme Vindebro ligger nogen løse Savdeler. To Stykker Mur ved Enden af Broen med et Sæde i hvert er gamle og forfaldne. Posten nedenfor Broen løber ikke med Vand.“

Saaledes hedder det i den Besigtigelsesforretning, som Jørgen Seefeld til Visborggaard og Iver Krabbe til Væbnersholm efter Ordre af 8. Okt. 1645 foretog paa Slottet 10. Nov. s. A.³³

Udenfor Borggaarden var det endnu værre. Saaledes var Kongens lange Ridestald (i Haven), 7 Fag lang, ganske ruineret paa Vægge, Løsholter og Vinduer, og der var store Huller paa Taget. (I Ridehuset nævnes en Kongens Skranke „til at rette Heste af ved“. Langs Skranken var der et Trin).

Den nyopbyggede Ladegaard bag Søen var helt forsvunden. Et sammenfoldet Blad, der ligger indstukket ved Lensregnskabets Hæfte-
traad, siger:

(Tingsvinde udstedt paa Brusk Herredsting 1. Maj 1647).

„Da fik velagtet Mand Jacob Johansen, Slotsfogden paa Koldinghus, et fuldt Tingsvinde paa, at det er fuldt vitterligt udi Sandhed, at udi næst forleden Ufredstid blev Koldinghuses Ladegaard slet nederbrudt, og hvis Heste, Hopper og Øxen. Korn og andet, der var, som vores gunstige Lensmand, Hr. Mogens Bilde tilhørte, blev borttaget udi samme forleden Fjendernes Tid, mens hvem det borttog, vidste de ikke.“ I et Syn 1649 hedder det, at der af Ladegaarden kun er nogle faa Stykker Tømmer tilbage, der nu ligger for Slotsporten.

Om Dyrehaven siges, at den er meget forhugget, „saa man ikke kan tælle Stubbene“, men Underskoven er vel ved Magt.

Hele Egnen led umaadelig Skade. I Kolding anslaaes Skaden til 82,792 Rigsdaler 1 Ort og 10¹/₂ Sk., i Vejle til 38,000 Rdl. Om Egnen berettes:

„I *Harte, Almind, Starup* og *Nebel* Sogne har Wrangel med alt sit medhavende Folk haft sin Lejr to ganske Nætter og Dage, der han

drog ind i Landet 1644, desligeste har han ligget der i to Nætter og Dage, der han drog af Landet 1645, hvorudover de fattige Folk, som bygger og bor i samme Sogne, slet blev fraberøvet deres Kræ og Heste. Udi lige Maade blev deres Korn udkast, slet og ilde medfaren, givendes derfor de gode Herrer selv at betænke, hvad Forraad paa samme Steder kan være! — Udi *Bramdrup* findes alle Indbygninger, Skærværker, Lofter, Vinduer, Døre og Gavle en Part at være borte og nederhuggen. I *Viuf* Sogn og By blev deres Korn nedreden 7. Avg. 1645, der det Slag skete ved Almind (om et andet Slag, en dansk Sejr 1. Maj 1644 se Vejle Amts Aarb. 1905 S. 156) baade af Fjenderne som flyede og af Kongens Folk, som fulgte efter, og det, der ikke blev nedredet, blev aftærsket og udkast, og de fattige Folk blev udplyndret og næsten al deres Formue fra dem taget. Byen er med Udbygning nogenledes ved Magt, men Indbygning, Vægge og andet er ruineret og nedbrudt.“ *Vilstrup, Højrup, Herslev, Hostrup og Tyvkær* ved Magt med Bygning, ligeledes *Eltang, Stenderup og Lilballe*. Der brændte i *Gudsø* 4 Gaarde 5 Boel, *N. Bjært* 3 G. 3 B., i *Bramdrup* 3 G. 1 B., i *Dons* 2 Salshuse 2 Boel, i *Viuf* 1 Salshus 1 Boel, i *Almind* 1 Gaard. *Skibdræt Mølle* brændte.

Ser vi til Andst Herred, da klagede de *Seest* Bymænd over at have faaet stor Skade paa deres Havreavl. Da Wrangel med den store Armade var forsamlet ved Vonsild og drog ind her i Landet, da blev der fra *Seest* Mark borttaget en Mængde Havre og ført over paa Vonsild Mark, hvor det fodredes op. Og siden, da Wrangels Armade atter rejste ud gennem Kolding, fik de i *Seest* stor Skade paa deres Byg og Brugsel. Meget af den indavlede Sæd blev opfodret i *Nederholm* og *Overholm*, hvor Fjenden laa med Hestene, eller førtes til *Vranderup* og blev aftærsket der. „Ydermere har vi højliget været betyngt med Hertug Frederiks Rytteri, der laa i Byen i 5 Dage og Nætter.“ — I *Vranderup, Gelballe* og *Lunderskov* blev der plyndret Pinsedag. I *Gelballe* var der *kun én Mand, der beholdt en Ko!* I *Nagbøl* opgravedes hvad Formue, *de havde i Jorden*. „De havde ogsaa her stor Skade af Hertug Frederiks Folk paa en Nat, der de rejste fra *Ribe* til *Kolding* og der var 100 indkvarteret hos dem.“ I *Hjarup* led Kvæget sørgelig af Lugesot.

Endnu skal *Elbo* Herred nævnes: *Hønborg Ladegaard*, som beboedes af *Slotsfogden* paa *Koldinghus*, *Jacob Johansen*, var ganske ruineret. — „Hvis sig belanger, at Herredsmændene udi fornævnte *Elbo* Herred befindes saa ganske meget udplyndret mere end andet Steds, saa har

Hovedaarsagen været, at Fjenderne, den ganske Armade, er kommen for kgl. Majestæts den store Skanse den allerførste Dag, da de indfaldt fra Holsten og i Jylland og de (3: Herredsmændene) er da ganske meget ilde blevne udplyndrede. baade imidlertid de laa for den og indtil de havde den indtaget, saavel som siden, der de Svenske har antaget den lille Skanse igen at færdiggøre ved Snobhøje saa og havde meget stor Durchtog og Vagt til og fra, Nat og Dag, ved samme Skanse og Strandsiderne, der Svenskens Armade var først i Landet. Siden, der kgl. Maj. den anden Skanse paa Bjergsodde anrettede, har de Svenske da igen med meget store Partier inddraget udi Elbo Herred, tit og ofte gruelig ilde udplyndret de fattige Folk deres Formue fra saavel som deres Heste og Hopper, at de fast ingen deraf har beholden, undtagen det kunde være et Plagføl eller gammelt Bæst, som Fjenderne intet var tjenlig. Tilmed befindes ogsaa mange deres Gaarde og Huse meget ilde ruineret, saavel som mange Gaarde og Byer nederbrudt og ganske afbrændt.“

— —

Koldingegnen var dog langt fra hele Tiden besat af Fjenden. I Eftersommeren 1644 opholdt Fjenderne sig længere Nord paa. Det var derfor, at Landsdommerne Mogens Høg og Erik Juel efter Ordre af 13. Septb. 1644 en Tid holdt Landstinget (altsaa Overretten) i Kolding i Stedet for i Viborg.

Man bemærke, at der fra Andst Herred ogsaa klages over Hertug Frederiks Tropper. Det var den senere Kong Frederik III, der med en holstensk Hærstyrke opererede i Egnen. Den 17. Dec. 1644 var der paa Kolding Bymark bleven overgivet ham en dansk Hærstyrke, som skulde forenes med Holstenerne. Man faar et godt Begreb om Disciplinen blandt de holstenske „Hjælpetropper“ ved at erfare, at medens de danske Adelsmænd samledes paa Koldinghus med den holstenske Hærs Førere, gav Holstenerhæren sig til at plyndre Kolding, ret som om den havde været en erobret fjendtlig By. Hverken Kirker eller Præster skaanedes, ja Holstenerne undsaa sig end ikke ved at plyndre det Hus, hvori Rigsmarsk Anders Bilde havde taget Kvarter. Prinsen var efter en Indtagelse af Riberhus 30. Dec. (hans Besøg kostede Ribe 29,738 Daler!) marcheret tilbage til Kolding. Plyndringerne i Andst Herred har fundet Sted Natten til 6. Jan. 1645. Prins Frederiks Deltagelse i Felittoget og hans uheldige Selvstændighed overfor Rigsmarsken, den brave Fædrelandsven Anders Bilde, foreligger klart belyst i Fr. Meidells Bog „Fra Enevældens Dæmring“ Kbh. 1884.

Frederik III. Mellem Krigene.

Først efter Christian IV.s Død synes der for Alvor at være taget fat paa Udbedringen af den Skade, Fjenden havde forvoldt. Lensmand Ebbe Gyldenstjerne fik Ordre til at sørge for, at Taget paa Slottet repareredes og at Stolper og Fodstykker paa Ridehuset sattes i Stand.³⁴ Ogsaa Fiskedammene skulde repareres. Til *Ladegaarden* skulde der i Kronens Skove hugges det fornødne Egetømmer, men der maatte dog det Aar af Lenet ikke anvendes udover 400 Rigsdaler paa Ladegaardsbygningerne.³⁵ Ebbe Gyldenstjerne fortsatte Byggeriet paa Ladegaarden og bekostede derpaa 700 Daler, som han 1653 fik godtgjort af sin Eftermand Jørgen Seefeld og denne igen af Lensmand Sten Bilde, dog efter nogen Strid.

Ladegaardsavlingen skulde vedblivende drives af Kronens Tjenere, men det tilføjes dog nu, at Ebbe Gyldenstjerne skal gøre det saaledes, at der ingen Klager kom fra Bønderne over Hoveriet.³⁶ Det var samme Aar, at Frederik III ansaa det for fornødent at oprette et Værtshus ved Snoghøj og forenede dette med Færgeriet. Alt dette ordnedes ved Lensmanden. Den første Færgemand og Gæstgiver ved Snoghøj blev en Koldingborger *Niels Nielsen Ammidøbøl*.

Slottet maa i Begyndelsen af 1650erne være bragt nogenlunde i Orden. I Foraaret 1652 blev det meddelt Lensmanden Jørgen Seefeld, at Kongen agtede at opholde sig nogen Tid paa Koldinghus, hvorfor han maatte træffe adskillige Forberedelser. Ogsaa Hertug Ernst Gynther var dette Aar i Kolding med 14 Heste og 6 Folk. Det ses af Kancelliets Brevbøger, at Koldingenserne bl. a. har benyttet sig af Kongens Nærværelse til at faa Lov til, at 50 Bøndervogne maatte gøre Hoveri til Kolding Kirke, idet de skulde hente Mursten fra Haderslev, vistnok fra det af Svenskerne ødelagte Hansborg. Det paastaas, at der fra samme Sted er ført Sten til Reparation af Koldinghus. Ogsaa 1653 og 54 var Frederik III paa Slottet, og det sidstnævnte Aar holdtes der en Tid lang Hof. Koldinghus har dog ikke ganske været i Orden dertil, thi der maatte anskaffes flere Døre og Dørlaase, og der byggedes et Vaskerhus.* Det jyske Regiment under Kaptajn Valdemar Lykke gjorde Vagttjeneste, og saa længe

* Stenen, der nu sidder over Slotsporten og som bærer Fr. III.s Navn og Valgsprog (*Dominus mihi adjutor*) har, — siger Hoffman — Aars-tallet 1653. Nu kan Aars-tallet ikke læses.

Kongen var paa Slottet, holdtes 12 Karle og en Postrider til Budtjeneste mellem Kolding og Haderslev. Kongen lod i disse Aaringer aabne Breve forkynde om Kongevejen fra Kolding til Haderslev, og om Kongevejen til Nygaard udgik der Befaling, at ingen maatte sønderlaa Laasene for Bommene eller køre paa Vejen. Under Opholdet paa Koldinghus 1654 var det, at Frederik III 26. Juni stillede sit Forslag til Rigsraadet om Foranstaltninger til Landets Forsvar og Bøtaling af den uhyre Gæld, Riget var sunket i.³⁷

Ogsaa efter Kongens Ophold hører vi om Reparationer paa Slottet. I 1655 betaltes der Haandværkerne 888 Rdl. 2 Mark i Korn. En voldsom Storm 1656 i Januar voldte stor Skade paa Taget, og Kongen maatte sende Skifersten herover.

Inden vi med disse faa Linier glider videre til de store, ulykkelige Krige, der fulgte efter, skal vi bringe en Oplysning om den Landbefolkning, der i 1650erne hørte under Koldinghus Len. Vi holder os ikke til den ejendommelige Indberetning om Lenene, som den svenske Minister *Durell* i disse Aaringer efter Anmodning sendte Dronning Christine af Sverig (Suhms Saml. II, 3. Hæfte 95), thi det viser sig, at Opgivelserne er mangelfulde, formodentlig grundlagte paa meget forældede Skattemandtal. Historikeren J. A. Fridericia opgør efter Sognebeskrivelser fra 1651 Befolkningen i Koldinghus Len saaledes:³⁸

	Antal Gaarde	Antal mindre Jordbrug	Antal Jordbrug ialt	Heraf:				Jordegne Bønder
				Kronens Jordbrug	Gejstlig-hedens Jordbrug	Adelens Jordbrug	Adelens Ugedags-bønders Jord	
Andst Herred	278	102	380	357	17	6	4	290
Brusk „	248	45	293	279	14	„	„	
Elbo „	188	82	270	268	„	2	„	
Holmans „	209	31	240	238	2	„	„	
Jerlev „	118	21	139	139	„	„	„	
Slavs „	111	24	135	29	48	58	16	
Tørrild „	247	69	316	38	9	269	162	
Nørvang „	471	145	616	40	24	552	202	

I de fem „Indherreder“ er der kun en eneste adelig Hovedgaard, Østerbygaard i Andst Herred, og det gejstlige Jordegods er aldeles forsvindende.

Krigene 1657—60. Stormen paa Koldinghus.

Det var Danmark, der 1657 erklærede Sverig Krig. En jysk Præst skriver ganske betegnende i sin Kirkebog³⁹ „Den 1. Juni skrev Kongen af Danmark Fejdebrev til Sverig, men de Gæster, han indbød, var onde at komme af med igen“. Der findes for Koldinghus' og Koldings Vedkommende kun meget sparsomme Oplysninger om disse tre Aar, de haardeste, Egnen vist nogensinde har oplevet, i alt Fald siden Holstenervældens Tid. Alle Regnskabsbøger og næsten alle andre Kilder mangler. Egentlig var der jo to Svenskekrige, den ene varede fra Fiendens Indfald — Carl Gustavs Hær opslog sit Hovedkvarter i Kolding 23. August 1657 — til Freden i Roskilde 26. Febr. 1658. Denne Fred, der overalt kaldes „den stakkede (korte) Fred“, varede til August samme Aar. Saa begyndte Krigen atter, og den sluttede som bekendt først med Freden i København 26. Maj 1660. Under den sidste Krig var en Hær af Polakker og Brandenborgere i Slutningen af September 1658 rykket ind i Landet til Hjælp mod Svensken.

Fra den „stakkede Fred“ meldes fra Kolding, at den gamle Bro, der førte over Aaen udfor Øster Klostergade, i Hast skulde sættes i Stand, for at Svenskerne ad den Vej kunde marchere bort. Det hedder, at det vilde være en Ulykke, om deres Afmarch skulde blive forhindret ved Broens Skrøbelighed.⁴⁰ Befolkningens Haab om Svenskens Bortmarch blev desværre skuffet, men det var ikke Broens Skyld.

Da vore Allierede, de polske Ryttere, under Fyrst *Stephan Czarniecki*, drog herop, blev et Blænkerkorps nedhugget af Svenskerne, men kort efter kom Polakkernes Hovedstyrke. Svenskerne holdt Koldinghus besat med en lille Styrke, ca. 100 Mand. En polsk Løjtnant, *Jan Pasek*,⁴¹ har givet en overordentlig fantasifuld Fremstilling af, hvorledes Polakkerne Natten til 15. Dec. (Polakkernes Juleaften) stormede Slottet. To Gange afslog Svenskerne deres Angreb, den tredie Gang trængte Polakkerne ind i Slotsgaarden og nedsablede Besætningen. En Del af denne flygtede op paa Kæmpetaarnet, men blev nedstyrtede herfra af de rasende Polakker. Kun Kommandanten og enkelte andre Officerer blev skaanede.

I Paseks storpralende Beretning, hvori han tillægger sig selv Hovedfortjenesten for Slottets Indtagelse, hedder det, at Kommandanten flygtede op paa Kæmpetaarnet med nogle Folk og herfra bad om

Pardon. Imidlertid havde Polakkerne i en Hvælving under Taarnet fundet nogle fyldte Krudttønder, og de hentede derfra Krudt i deres Huer, Tørklæder eller hvad de nu havde. En af Dragonerne gik ind efter Krudt, men forsømte i Forvejen at slukke Luntten til sit Gevær. Fra Luntten faldt der en Gnist ned i Krudtet, og en voldsom Eksplosion fulgte. Eksplosionen sprængte alle Etager i Luften og Svenskerne med: „De gik tilvejs og slog Kolbøtter i Krudtdampen, saa at det i Røgskyerne var umuligt at øjne dem. Først da Eksplosionen var forbi, kunde man tydelig se dem komme tilbage og falde ned i Havet som Frøer“. Pasek fortæller, at 12 Polakker omkom ved Eksplosionen, og naar han tilføjer, at Stormen og Eksplosionen overværedes af baade den danske og den svenske Konge (!), slutter han sin Beretning lige saa urigtig og storpralende som han begyndte den. At Kæmpetaarnet ikke sprang i Luften, skal senere paavises. Der kunde være nogen Sandsynlighed for, at hele Eksplosionen var opfundet for at besmykke Udstyrningen af Svenskerne fra Kæmpetaarnet — herom ved ogsaa danske Forfattere at fortælle⁴² — men en anden, formentlig mere paalidelig, polsk Kilde,⁴³ fortæller ogsaa om en Eksplosion. Det hedder her, at Broen (Vindebroen?) efter en temmelig ringe Kamp blev forladt af Svenskerne, der derefter søgte Tilflugt paa Slottet. Paa Grund af det snævre Rum (Portrummet?) kunde Svenskerne kun med ringe Virkning forsvare Slottet, der ellers var meget heldigt beliggende. Polakkerne trængte ind og gav deres Raseri Luft paa Sejrhernes Vis. Svenskerne søgte Tilflugt (antagelig bag Murene). „Dog blev Erobringen af denne Fæstning i høj Grad skæbnsvanger, da man aabnede Kældrene paa Slottet . . . Da en menig Soldat holdt en gnistrende Fyrsvamp i samme Haand, hvormed han røvede Krudt, antændtes dette, saa at en sørgelig Ulykke ramte Sejrherrerne, af hvilke 30 blev dræbt i selve Forraadskammeret (*Promptuarium*) af den voldsomme Eksplosion, medens adskillige blev frygteligt forbrændte og sønderrevne af Flammerne, der hvirvlede rundt til alle Sider, ja én blev endog slynget mod den nærmeste Væg, saa at Blod og Hjerne sprøjtede ud og efterlod et rædselsfuldt Minde paa Muren om hans tragiske Død.“

Der findes fra denne Svenskekrig en Vise, hvori Adelen haanes for sin Opræden under Forsvaret mod Svenskerne. I et Par af Versene faar ogsaa Lensmand Sten Bilde paa Koldinghus sin Bekomst, vistnok dog med Urette. Sten Bilde var ved Krigens Udbrud i 1657 Oberst over et Regiment Hæstfolk. Det hedder i Visen:⁴⁴

„Øverste Sten Bild' over Rytteri
 havde ogsaa nogle Ryttere fri
 under sig behænde;
 da han nu saa, at Svensken kom,
 han fo'r afsted, gav dennem Rum,
 ad Fredriksodde rendte.

En Sko under Hesten gik der fraa,
 den slog hannem i hans Nakke, saa
 han drev for Sadelbue;
 han raabte og sagde: Giv Kvarter,
 I ærlige svenske Kavaller',
 jeg svær eder Tro og Love.

Han mente, det var en Kugle blaa,
 som Svensken lod efter hannem gaa,
 han saa sig om tilbage,
 da kunde han ingen Svensker se,
 den arme Mand, med Harme og ve
 igen til Hesten trade.

De andre Adel, hver og én,
 de tog deres Vej og var ej sén,
 ad Kolding lod de stande;
 der lagde de deres Raad paany,
 de vilde dog ej længer fly,
 men værge deres Fædrelande.

Imidlertid førte de bort
 deres Gods og Gode med en Fart,
 og Bonden maatte det age
 til Middelfarsund og Frederiksod',
 der vilde de holde med Svensken Fod,
 ej længer lade sig jage!

Denne Fremstilling — den ledsages af Billedet af en Hare i Rustning! — er som sagt vistnok overdreven, men den har sin Betydning som en Røst fra Samtiden. Som det senere skal vises, giver forskellige Papirer os et andet Billede af denne Slottets sidste Lensmand, nemlig som Talsmand for de ulykkelige Bønder.

Slot og Egn efter Krigene.

Medens vi efter Kejserkrigen og efter Svenskekrigen 1644—45 har bevaret udførlige Synsforretninger over Slottet og den Skade, det havde lidt, har vi desværre intet saadant efter Krigene 1657—60. Der henvises til, at et saadant Syn er optaget, men selve Dokumentet er desværre borte. I det Synsvidne, som Kommissarierne *Peder Lange*, *Brejning*, og *Chr. Vind*, *Nørholm*, afgav 1660 om Tilstanden efter Svenskekrigene, hedder det:⁴⁵

„Slottet Koldinghus ser meget ilde ud, ruineret og fordærvet paa alting efter det Syns Formelding derpaa taget er. Inventarium — som er ikke meget — findes og derhos Fortegnelse paa udi Husfogdens Forvaring.“

Kommissarierne siger om Kolding: „Kolding Bys Tilstand er slet og armelig, thi de bedste og fleste Skatteborgere er døde, en ganske Hob Huse paa en Part plat nederbrudt og opbrændt, en Part staar

ubeboet og øde, og begiver sig endnu daglig en stor Parti ud af Byen fra Hus og Gaard og paa Landet formedelst den store Indkvartering og daglige Udgift, de have. Vil fordi (o: derfor maa der tænkes naadigst paa andre Midler, at ej den hele By ødes.“

Ser vi til Omegnen, da var den nu hærget paa det ynkeligste, baade af Svenskerne og af Polakkerne. En Udgiver af Polakken Jan Paseks Erindringer har taget Polakkerne i Forsvar og søgt at paavise, at kun forkerte Traditioner tillagde Polakkerne de mange Skændselsgerninger. Forfatteren har næppe gennemlæst de beedigede Tingsvidner om Tilstanden efter Krigen, ellers vilde han ikke have povet et Forsvar. Naar det i Byens Tingbøger f. Eks. hedder⁴⁶ om Krigstiden 1659, at „ikke alene Fjenderne havde bemægtiget sig enhver Hus og Gods, men derefter Polakkerne, som i lige Maade selv raadede baade for Laas og Nøgle, saa ingen Mand her i Byen var sit eget Hus og Gods mægtig, men al Ret og Politi da desværre var ganske nedlagt“ — da er det vist endda en maadeholden Beskrivelse af Tilstandene.

Udenfor Byen findes der efter 1660 næppe en Gaard, undtagen den enten er halv ruineret, helt nedbrudt eller afbrændt. Matrikelen af 1662 i Rigsarkivet giver fortrinlige Oplysninger om, hvilken Ødelæggelse der er gaaet hen over dette ulykkelige Land. I Tingbøgerne hedder det oftest, naar der nævnes en Gaard: „Afbrændt, men nu igen opsat en Hytte i Stedet.“ Adskillige Egne var ligefrem raserede for menneskelige Boliger, navnlig dog Egnen om det længe belejrede og tilsidst stormede Frederiksodde, som nu — desværre! — er om-døbt til Fredericia.

Og Befolkningen havde næsten overalt været forjaget; undertiden træffer man i Tingbøgerne nævnt Folk, der flygtede fra deres Gaarde ind i Hedeegnene, hvor de da søgte at leve i Fred som Tyende, og disse var endda velstillede mod andre, der skjulte sig i Huler paa utilgængelige Steder og der søgte at friste Livet. Undertiden døde de Gamle i denne Trængselstid, og Børnene, der intet havde at leve af, drog afsted med Krigsfolkene: „Stallerupgaard er afbrændt og øde, berettes at leve to af Børnene til. Brødsgaard findes og afbrændt og øde, berettes og ingen at være til uden en Dreng, som skal være kommen af Landet med Krigsfolkene. Fandtes fire smaa Tømmerblokke ved Stedet . . .“

Et Andragende fra Bønderne i de fem „Indherreder“ giver en Beskrivelse af Tilstanden:

„Deres kgl. Majestæt om naadig Hjælp underdanigst at søge er vi fattige Bønder Eders kgl. Majestæts Tjenere, boendes i de 5 Indherreder udi Koldinghus Len, højlig foraarset, thi først er vi ruineret af de Svenske, vores bedste Fæmon og Formue borttaget, da de Svenske kom først for Frederiksodde. Siden da de Kejserslige, Brandenburgske og Polakker ankom, haver de Svenske ladet bortføre alt, hvad vi havde, og de fleste Gaarde nedbrudt eller afbrændt udi alle Herrederne, saa vi maatte henfly med Kvinder og Børn, hvor vi kunde have og nyde Almisser og et Stykke Brød, ja de fleste, thi ingen kunde blive eller være tilstede for de Polakkers Tyranni og ulykkelig Traktering med arme Mennesker, og da mange af Sorg, Hunger eller Sygdom bortdøde. Vi Igenlevende haver og siden de Kejserslige, Brandenborgerne og Polakkerne bortdrog, udstaaet meget ondt med *Plyndringer og Kontributioner af Eders kgl. Maj. eget Folk* . . . nu kan vi det umuligt længer udholde, men nødes at igen kvittere de smaa Hytter, vi haver opbyggt og igen henløbe udi Holsten (c: Sønderjylland) og Jylland at betle vores Brød“. Andragendet beder om 2—3 Aars Forskaansel for Kontribution. „Derfore, allernaadigste Herre og Konge, hjælper for Jesu Christi Døds og Pinsels Skyld, at vi alle ikke skal nødes til at drage fra vores Hytter igen og betle paany eller omkomme af Hunger, thi vi længer umulig kan udgive Kontribution til Soldaterne. Kongernes Konge, den allerhøjeste barmhjertige Gud, vil give Eders kgl. Majestæt et langvarigt og lykkeligt Regimente, hvilket vi fattige Mennesker dagligen vil ombede, at Gud i Himlen længe og vel vil spare og bevare Kongen, som hører de Fattiges Skrig og Graad. Datum Kolding den 16. Martii 1661.“

Andragendet er underskrevet af „menige Bønder“ i de fem Indherreder.

Nu kunde man tro, at dette Andragende overdrev Tilstanden, men den tidligere omtalte Jordebog fra 1662 stadfæster Klagen, og yderligere gør Lensmand Sten Bilde det samme: „Bønderne i Koldinghus Len er alle saa øde og ruinerede, saa de dette Aar ikke en Skæppe Korn eller andre Specerier efter Jordebogens Indkomst haver formaet at udgive . . . og haver dette Aar ikke faaet Rug saaet uden nogle faa ungefærlig 4 eller 6 Skæpper Rug, og de meste haver ingen Bæster at drive Jorden med, dersom de endskønt havde Kornet. Ja de fleste Gaarde er afbrændte, afbrudte eller ombløste, og dersom de skulde have Vaarkorn, som de kunde saa, da kunde nogle Tusinde Tønder ikke forslaa . . . Saa det er erbarmeligt og elendigt

med Koldinghus Lens Bønder og kan ikke komme snart igen tilrette, uden de maatte være fri nogle Aar for Kontribution til Soldaterne og for Landgilde to eller tre Aars Tid . . .

Hafniæ, 27. Martii 1661.

Sthen Bilde.

Man forstaaer under disse Omstændigheder saa udmærket, at den udpinte Bondestand bestemt *nægtede at gøre Hoveri til Koldinghus*. Hoveriet var jo ikke blot at drive Avlingen, men ogsaa alle mulige andre Arbejder fra Slottet.* Protesten mod Hovarbejdet fremkom paa Brusk Herredsting 12. April 1662: „Hans Staffensen (i Almind), Delefoged (en Slags Mellemand mellem Herskab og menige Herredsmænd) tilsagde og advarede saa mange som vedkommer her af Herredet, at de skulde lade deres Kobbegærder blive færdige paa *Slottets* Mark, saafremt de derfor ikke vilde stande tilrette som vedbør. Tilstedeværende Herredsmænd svarede paa egne og Medborgeres Vegne, at de ikke kunde for deres Armods Skyld komme deres Avl afsted, ikke heller faa deres egne Bogærder gærdet, hvorfor de ikke heller kunde komme afsted og gærde paa andre Steder, førend de kunde komme noget bedre paa Fode, hvorefter Hans Staffensen var Tingsvidne begærende.“ **

Det er ganske naturligt, at under al denne Armod hjalp Folk sig, som de bedst kunde. Det kneb ikke blot at faa noget at bide, men ogsaa at *brænde*. Der blev derfor stjaalet Træ, hvor det nogenlunde var muligt. I Jørgenskovlykke, i Dyrehaven, i Bramdrup Skov, overalt forsvandt det ene Træ efter det andet. Og disse Tyverier af Træ blev ved endnu længe efter Krigen. I 1666 blev Kolding Bys største Skatteborger greben i at have tilegnet sig „en fornemme Bøg, som kaldtes „Kongebøg“. Den stod i Kongens Skovskifte i Bramdrup Skov. Træet var 36 Alen langt, og Stubben maalte i Omkreds 7 Alen

* Man finder f. Eks., at „de Almind Bønder lagde Stenbro om paa Adelvejen ved Klosteret (i Kolding), og de tog deres Jord og Sand paa en Stykke Jord mellem Slottets Mølle og Kolding Kaalgaard, imellem Stenbroerne at fylde og lægge samme deres Broer med.“⁴⁷ Eller de arbejdede i Slottets Urtehave.⁴⁸

** At Bønderne nu herefter ikke godvilligt fandt sig i de Byrder af den Art, der paalagdes dem, fremgaar af, at en Bonde, *Søren Jensen Kortsen* i Mejsling, paa en Ægttur med Jagttøj (der benyttedes Jægerreb m. m.) i 1663 sagde til de andre Bønder, der agede Jagttøjet, at dersom de ikke kunde faa Vognskifte og blive afløst om Aftenen, saa skulde de kaste Jagttøjet af Vognene og køre deres Vej for Djævelen . . . (Brusk Herreds Tingbog for 1/2 1663).

1/2 Kvarter.⁴⁹ Manden — han hed Zone Pedersen og træffes senere som Raadmand i Kolding — er sikkert sluppen i Mindelighed, thi Brøden var altfor almindelig. Ogsaa i andre Henseender gik det ikke saa nøje til. Saaledes erklærer Synsmænd 1662, at ved den søndre Side af *Slottets Voldgrave* „var samme Grave meget brøstfældig og nedertrampet af Godtfolks Fæ her i Byen, som har haft deres Vandsted der, saa Vandet overløber Stenbroen“. ⁵⁰ I enkelte Tilfælde oprettholdtes Disciplinen dog mere end paa Papiret. Det var stadig strængt forbudt Folk, der boede i Vildtbanen, at holde Bøsser; med alle ulemmede eller „ustemplede“ Hunde førtes der omhyggelig Kontrol („Nach besigtiget og erfaret, der, hvor der fandtes ulemmede Hunde og befandtes i Gudsø 2, i Eltang 1, i Lilballe 1, i Almind 5 (1), Nebel Mølle 1, Strandhuse 2 . . .“), og det noteredes, om Folk satte det befalede Antal „Ymper og Pilestager, lagde Humlekuler og saae Hampefrø“, („hvilket befandtes alt at være fuldkommen“). Af Tingbøgerne fremgaar det, at der nord for Kolding laa betydelige Hede-strækninger og enkelte Skove, der nu ikke kendes. Naar der afbrændtes Hede, bredte Ilden sig ikke sjældent til Skovene.* Talrige Ulve viste sig efter den sidste Krig.

— —

Kort efter Krigen, 1662, flyttede Sten Bilde herfra og afstod Koldinghus Len, fra nu af *Koldinghus Amt* til Amtmand Wulf v. Buchwald. Det er antagelig i denne Anledning, at man faar Oplysning om *de Marker, der laa til Slottets Ladegaard*. Det hedder i Brusk Herreds Tingbog for 16. Febr. 1661:

„Vi Hans Christensen af Skanderup, Delefoged i Andst Herred, Søren Nielsen, Sognefoged i Bramdrup, Jørgen Pedersen, Sognefoged i Bjært og Iver Nielsen, Sognefoged i Herslev gør vitterligt, at eftersom vi er af Jacob Lauridsen Beck, Husfoged paa Koldinghus, opkrævet at syne og taksere, hvor meget udi Koldinghus' underliggende Ladegaards Marker kan saas og avles aarligen, da kan der til Ladegaarden saas og avles som følger:

Udi *Schinnderborig* Lykke kan saas 10 Tønder Rug eller Byg og kan avles 40 Læs Hø, udi *Jørgenskovlykke* 9 Tønder Rug eller Byg

* 1663: *Raadvad* Skov („Budsholm“) og Stallerupgaards Skov ved Dybvad blev stærkt beskadiget ved Hedebrand. Endvidere blev Underskoven ved *Dons Raad* stærkt forbrændt helt op til Raadvad Mark. 2 Vidner erklærer, at den Dag, de brændte Hede paa Bramdrup Mark, havde Ilden bredt sig til Budsholm.

og kan avles 12 Læs Hø, udi *Hommelgaards* Lykke kan saas 4 Tønder Rug eller Byg, udi den Lykke næst oven hos kan saas 6 Td. aarlig. Den over Mark (c: „*Overmarken*“) er meget kold og sur Jord. saa den ikke er tjenlig at saa, ikke heller til Høbjergning, mens alene til Græsning og Fægang. Paa *Trindholm* kan avles 16 Læs Hø. Paa *Bøddelmajen* kan avles 6 Læs Hø. (Paa) den Eng ved Reberbanen kan avles 4 Læs Hø. Udi *Vranderup Majer* kan avles 16 Læs Hø. Udi *Hjarup Enemærke* kan avles 13 Læs Hø, og er *Ladegaarden* og Bygningen ganske nederbrudt og øde i denne Ufreds Tid, saavel og Gærderne om alle Lykkerne, saa de ligger uindhegnet“.

Om det saa var *Slotshaverne*, saa blev de synede, nemlig af to Mænd fra Bjært og to fra Eltang. Synet var 24. Juli s. A. Baade Frugten og anden Havens Vækst blev synet. Eftersom der var Misvækst, kunde der efter deres Skøn kun blive 6 Skæpper Æbler og 4 Skæpper Pærer. Blommer blev der slet ingen af, heller ikke Kirsebær, men der var 12 Bede Timian, 5 Bede Salvie, 7 Bede Rødløg, 1 Bed Persille („*Bresillichen*“), 1 Bed Hvidløg, 1 Bed Agurker, 1 Bed Rødbeder, 1 Bed Lavendel, 1 Bed Hvidroer, 3 Stykker Hvidkaal (Misvækst, saa hvert Stykke kun kunde sættes for en Rigsdaler), 2 Stykker Grønkaal, hvert til 2 Rigsdaler.

Et Syn over Kongens Damme gav til Resultat: Der fandtes at være udskaaren i forleden Fejdes Tid og af Fjenderne og Krigsfolket forødt som efterfølger: *Piledam* ganske udbrudt, Post og Sil borte, *Munkensdam* ganske øde, baade paa Dæmning, Sil og Post. Den store og den lille Dam paa *Vranderup Mark* ganske øde. De tvende Damme paa *Ejstrup Mark* havde ogsaa været øde, men Husføgden havde nylig ladet dem færdige paa egen Bekostning. *Hededammen* paa Aagaard Mark ganske øde, de to Damme ved *Viuf Hovgaard* slet øde. *Koldkildes Dam*, *Hesselballe Dam* og de tre Damme i *Kolding Komark* ganske øde, item den liden Dam ved *den gamle Ladegaard*.

Amtmændene paa Koldinghus.

Lensmændene havde haft en uhyre Magt indenfor deres Omraade. For Købstæder og Land havde de saa at sige været Forsynet, de indsatte Herredsfogder, modtog Oppebørsler og havde stor Indflydelse paa Kirkestyrelsen. Enevælden, der knækkede Adelen's Magt, afskaffede Lensvæsenet. I Stedet for Lensmænd kom der Amtmænd,

der ikke paa langt nær havde Lensmændenes Magt. Den økonomiske Styrelse af Krongodset og Oppebørselsvæsenet var nu lagt i en Amtsskrivers (Amtsforvalters) Hænder. Amtmændene her paa Koldinghus var kun Skygger af de tidligere Lensmænd. De var ikke Overøvrighed og havde intet med Købstæderne at gøre, idet disse indtil 1794 laa under Stiftsbefalingsmændene eller Stiftamtmandene, der residerede i Ribe. De fungerende Amtmænd boede i Tiden fra 1662 til 1773 paa Koldinghus. Den sidste var Amtmand, Geheimekonferentsraad v. Bülow, der fik sin Afsked 1773 med Pension og Tilladelse til at bo paa Koldinghus for Livstid. Hans Efterfølger i Amtmandseembedet, Hans de Hoffman, boede i Fredericia. Amtsforvalteren havde Lokaler paa Slottet til Branden i 1808. Den sidste Amtsforvalter i Kolding under Enevælden var *F. Hvas*, der virkede til 1814. Efter ham flyttedes Amtsstuen til Vejle (Jens Worsaae).

For Fuldstændigheds Skyld skal her nævnes *alle* Amtmænd i Koldinghus, senere Vejle Amt, skøndt Slottet altsaa allerede i Slutningen af det 18. Aarhundrede ophørte at være Amtmændenes Residens. (Om de fleste af Amtmændene findes der udførligere Oplysninger i Biografisk Lexikon).

Wulf v. Buchwald 1662—65. Oberstvagtmester. Ejer af Gudumlund. Efter ham var 1664 Feltmarskal Paul Würtz udset til Befalingsmand over Amtet, men i 1665 forlod han Danmark og gik i udenlandsk Tjeneste. Amtet styredes nu af Slots- og Amtsskriver *Johan Badenhaupt* 1665—67 og af Amtsskriver, senere Borgmester *Rudolf Faust* 1667.

Morten Skinkel 1668—71. Var 1662 bleven Kammerjunker hos Prins Christian (V) og fik ikke noget altfor rosende Lov paa sig. 1666 blev han Prinsens Hofmarskal, 1667 blev han gift med Anna Catrine Carisius, der var Kammerfrøken hos Prinsesse Anna Sofie.

Otto Bille 1671—76. Fik Koldinghus Ladegaards Avling kvit og frit.

Frederik v. Vieregge 1676—78. Var født i Lybæk 1630. Blev 1661 Hofkøkkenmester, 1670 Kammerherre og Direktør for Dronningens Civilliste. Efter at have været Amtmand i Kolding forflyttedes han som Amtmand til Sorø Amt. Han døde 1684 og var ugift. Ejede et Gods i Meklenborg. Koldinghus Ladegaard havde han kvit og frit fra $\frac{1}{6}$ 1676.

Hannibal v. Degenfeld 1678—79. Født 1647, en vidtberejst Mand, der havde været i Venedigs Tjeneste, ligeledes hos Generalstaterne. I 1675 deltog han paa dansk Side med stor Tapperhed i Wismars Erobring og spillede en fremragende Rolle ved Erobringen af Marstrand 1677. Han døde 1691. Hans Enke, Anna Marie Gersdorff, skal være død i trange Kaar i Sachsen.

Ditlev Rantzau 1679—84. Var gift med Dronning Sofie Amalies Hofjomfru Anne Sofie v. Reichau. Rantzau, der i den skaanske Krig viste

sig som en tapper Mand, døde paa Koldinghus 29. Aug. 1684. Havde Koldinghus Ladegaard i Forpagtning.

Simon Claus Schwartz 1685—99. Hofjunker hos Enkedronningen 1670. Amtmand over Maribo Amt fra 1676—85. Kom derefter hertil. Etatsraad $\frac{12}{10}$ 1689. Ladegaarden havde han i Forpagtning fra $\frac{1}{3}$ 1686. Han døde $\frac{8}{3}$ 1699.

Ludvig Ernst v. Woyda 1699—1727, død 1729. Tilhørte vistnok en pommersk Adelsslægt og førte en Hjort i sit Vaaben. Han var født 1660, blev 1697 Kammerjunker hos Prinsesse Louise. Derefter Amtmand her.* Omkring 1690 var han bleven gift med Magdalene Sybille v. Klenov, Datter af en meklenborgsk Overførster. En Datter af dette Ægteskab blev gift med den efterfølgende Amtmand.

Johan v. Jessen 1727—33, der overtog Svigerfaderens Embede, først som sukkederende og derefter samme Aar som virkelig Amtmand. Jessen blev Etatsraad $\frac{4}{10}$ 1728. Døde i Embedet $\frac{4}{6}$ 1733.

Eggert Christof v. Linstow 1733—37. Meklenborger, født 1695, død 1774. Kom som ung til Danmark, hvor han 1721 blev Hofjunker hos Prinsesse Sofie Hedvig. Efter sin Ansættelse som Amtmand blev han til sin Død Hofmester hos Charlotte Amalie, der yndede ham meget. Han var gift med Margrete Vind.

Frederik Oertz 1737—46. Født 1712, død 1779. Blev gift med den rige Arving Marie Svane, en Sønnedatter af Bispen. Ægteskabet blev ulykkeligt. Han søgte om Skilsmisse 1735, men Skilsmissen blev nægtet af det teologiske Fakultet og af Kongen. Højesteret afsagde 1744 den Dom, at Ægteskabet skulde bestaa og Ægteparret leve kristeligt med hinanden. Først 1751 ophævedes Ægteskabet ved kgl. Resolution. Aaret efter blev han gift med en Komtesse Brockdorff.

Ludvig Vilhelm v. Bülow 1746—73, død i Næstved 1785, 86 Aar gl. Var i sin Ungdom Kammerjunker og Rejsestaldmester ved Hoffet, blev 1737 Kammerherre og Ritmester ved Garden til Hest, 1740 Staldmester, 1750 Ridder, 1760 Geheimeraad og 1769 Geheimekonferensraad. I 1737 var han bleven gift med Elisabeth Hedvig Roepstorff, der samme Aar fik Ordenen *de la fidélité*. Hun døde i Kolding i 1758 i sit 60. Aar. Det følgende Aar blev Amtmanden gift med Charlotte Elisabeth, Komtesse Haxthausen, Stiftsfrøken i Vallø, født 1734, død 1761. Bülow blev en Tid efter sin Fratrædelse boende paa Koldinghus. Efterfølgeren

Hans de Hoffman 1773—93, den fra „Danske Atlas“ bekendte Topograf, boede hele sin Funktionstid i Fredericia. Død $\frac{3}{2}$ 1793 som ganske overordentlig afholdt. (Se Vejle A. Aarbøger 1906, 77—110).

Benjamin Georg Sporon 1793—96. Bekendt Sprogmand. Blev i 1773 Lærer hos Kronprins Frederik (VI) og blev samtidig udnævnt til Professor. 1784 Kabinetssekretær hos Kronprinsen og tillige Geheimkabinets-

* I Kolding Kirkes søndre Fløj fandtes tidligere hans aabne Familiebegravelse, men Ligene førtes $\frac{22}{6}$ 1869 fra Kirken og nedsattes i en Fællesgrav paa Kolding Kirkegaard, hvor der er sat en Mindesten, uden at der dog paa denne er angivet Navne paa de Afdøde.

sekretær hos Kongen. Levede som Privatmand paa Koldinghus en Tid før sin Udnævnelse som Amtmand. Døde som Konferensraad ²⁸/₃ 1796 og ligger begravet i Seest Kirke. Han blev den sidste Amtmand i *Koldinghus Amt*. Fra nu af fik Amtet Navnet *Vejle Amt*. Det bestod foreløbig af det forrige Koldinghus Amt med de 3 Købstæder, indtil det ved Resolution af ¹⁴/₆ 1799 fik sit nye Omfang: Elbo, Brusck, Holmans, Jerlev, Tørrild og Nørvang Herreder af Koldinghus Amt og Bjerger og Hatting Herreder af Stjernholm Amt tilligemed de tre Købstæder. Ved samme Resolution lagdes Andst og Slaugs Herreder under Ribe Amt.

Carl Frederik Hellfried 1796—1803.

Johan Henrik Selmer 1803—20.

Herman Gerhard Treschow 1820—26.

Carl Gustav v. Rosenørn 1826—28.

Peter Fieldsted Hoppe 1828—48.

Peter Martin Orla Lehmann 1848—61.

C. L. V. R. v. *Nutzhorn* konstitueret ¹/₁₀ 1861—³¹/₃ 1862.

C. B. A. *Dahl* ¹/₄ 1862—³⁰/₄ 1868.

Fuldmægtig i Indenrigsministeriet Z. E. H. W. *Hedegaard*, konstitueret ¹/₆ 1868—³⁰/₆ 68.

Kontorchef i Indenrigsmin. P. F. *Schou*, konstitueret ¹/₁₀ 1868—³¹/₆ 70.

v. *Nutzhorn* (se ovenfor) ¹/₆ 1870—³¹/₁₀ 1898.

Fuldm. i Indenrigsmin. Baron A. *Bille Brahe*, konstitueret ¹/₁₁ 1898—¹⁶/₆ 1899.

V. *Bardenfleth* fra ¹⁶/₆ 1899.

Restavreringsarbejder 1660—1808.

Det er i høj Grad beklageligt, at Kommissariernes Synsforretning 1660 er gaaet tabt, ikke blot fordi man derved afskæres fra at faa en nærmere Forklaring paa, hvad der skete paa Slottet hin Dag, da Polakkerne havde stormet Slottet, men fordi vi herved udelukkes fra et nærmere Kendskab til Frederik III.s Koldinghus i det hele taget. Restavreringsarbejderne synes at være begyndt med Udbedringer af Tagene. 1660, 8. Sept. befaledes det¹, at Blyet af Vilstrup Kirke skulde tages ned og anvendes til dermed at færdiggøre Koldinghus Kirke og Huse. Vilstrup Kirke skulde derefter forsynes med Tagsten. I Lensregnskabet 1660—61 nævnes en Del Arbejder paa Kæmpetaarnet. I en særskilt lille Pakke ved Regnskabet omtales, at der er anvendt 17 Skaalpund Tin til at lodde med paa „det store firkantede Taarn saavel som udi Renderne“. Til Lodningen brugtes 2 Mark Voks og 2 Mark Ister, og i den lange Sal indsattes tre Bolte. Dette viser, at Taarnet ikke kan være sprængt i Luften ved Eksplosionen. Efter

1662 er alle Regnskaber (Amtsregnskaber) borte lige til omkring 1680, og vi maa derfor nøjes med de faa Oplysninger, vi kan finde ad anden Vej. Om Slottets Indre under Svenskernes Ophold faar man et Begreb ved at erfare, at Svenskerne ikke nøjedes med at plyndre rørlige Ting eller brække Blyet af Tagene, men endog *nedbrød Kakkelovne og solgte dem* til hvem der vilde købe. I 1661 indstævnedes en Erik Klejnsmed i Kolding, fordi han havde købt en af Slottets Kakkelovne af Svenskerne og atter solgt den².

I 1663 fældes en Del topfornede (i Toppen udgaaede) Ege til Slottets Reparation³.

Hvert Aar skal der være anvendt store Summer. Det hedder sig, at Christian V aarlig brugte 3000 Rdl. til Slottets Reparation.⁴ Utvivisomt er dog en stor Del af disse Penge anvendt paa *Staldgaarden*. Dennes forfaldne Bindingsværksbygninger er nemlig kort efter 1670 erstattede med Grundmure.* Man faar ingenlunde Indtrykket af, at der har været rigeligt med Penge til Byggearbejderne. Det gør i hvert Tilfælde et noget fattigt Indtryk at se, at der 1673 sælges en gammel Kobberkedel — den har været indmuret i et Bryggers paa Koldinghus, „hvor Kongens Stald nu er“ — med Tilføjende, at Pengene for den skal anvendes til Kæmpetaarnets og andre Steders nødvendige Reparation.⁶

I 1680 klages der over⁷, at 6 Gavle paa den søndre Side af Slottet mangler Ankere og hertil vil medgaa 3 Lispund Jærn. Ogsaa 2 Gavle „indenpaa Slottet“ er brøstfældige. Det hedder derefter:⁸ „Fra Kæmpetaarnet til den liden Hauge er Muren ganske brøstfældig og Vaterlisterne nedfaldne. Nok en liden Gavl ved Runddelen ganske forfalden samt en Del nederfalden og revnet ned til Jorden, saa Blyrenden intet har at ligge paa.** Fattes 12 Ankere. Kæmpetaarnet anlangende, da er Trappen helt brøstfældig og skal hjælpes. Dertil behøves 6000 store Skifersøm, 500 smaa do., 500 Blyøm, 200 Loftøm samt 1 Skippund Bly, 6 Skaalpund Tin og 1 Skaalpund Voks. Mange af Vinduerne er af Guds Vejrlig ganske udblæst, og til forbemeldte Brøstfældigheder behøves 6 Læster

* Et Andragende 1684 fra Skifertækker Niels Jensen om at faa resterende Arbejdsløn siger, at „den nye Bygning paa Koldinghus Staldgaard blev anfanget for 13 Aar siden“ (altsaa 1671)⁵.

** Det er altsaa hele vestre Fløj udvendig, der er brøstfældig. Den omtalte Revne ved Runddelen (det runde Taarn, Nedgangen til den lille Have) kan paavises endnu.

Segeberg Kalk“. Der ligger i Rigsarkivet en hel Række Breve til Rentemester Peter Brandt om Arbejdet paa Staldgaarden og Slottet i Slutningen af det 17. Aarhundrede. Amtsforvalteren Henrik Hansen skriver 9. Maj 1683 til Rentemesteren:

„Skifertækkeren, Tømmermændene og Snedkerne er nu i fuldt Arbejde med Staldenes og Ridehusets Reparation, men Murmesteren er ikke kommen til at arbejde endnu, eftersom ingen Materialier er hertil i Forraad . . . Murmesteren Jørgen Godske, som har gjort Overslaget, har været Mestersvend ved samme Bygning, der den først blev opbygget, og heromkring er ingen Murmester at bekomme, som bedre forstaar det. De 25 Læster Kalk og 10,000 Mursten, som nu allerførst til Gesimserne behøves, vil jeg ydmygt forvente min højgunstige Rentemesters Ordre, om enten de fra København skal vorde hidsendt eller og her indkøbes. Mursten er ellers at bekomme udi Fredericia, hvert 1000 til 5 Rdl. og 10 Skilling til Tællepenge og vil da føres tilvands hertil. Kalk kan fra Mariager bekommes, og vil Læsten her komme i ungefær 2 Rigsdaler at staa“ . . .

Det meddeles, at af de to Portaler paa Staldgaarden er en Del Stenhuggerarbejde borte, saa hvis det skal repareres, skal der bestilles en Stenhugger. „Ovenover disse to Gavle har fra Bygningens første Begyndelse været ordineret at skulle staa to Gavle af Stenhuggerarbejde, hvilke, om det Kongen behager, vil kunne blive borte og lukkes til med Tag.“ Brevet taler derefter om *to firkantede Taarne ved Staldgaarden*:

„Som ved de tvende Taarne ved Staldenden er funderet 2 Trapper og man ikke saalige kan vide, hvad Façon de efter den Abrid, som uden Tvivl i Bygningens Foundation er forfærdiget, skal have, indstilles til den højgunstige Øvrighed, om en Bygmester derpaa skal give Abrid eller om de skal forfærdiges saa snart bedst kan synes det at kunne skikke sig. Ellers er en Del Kalk og Sten af samme Taarne afregnet og udfalden, som ogsaa vil repareres.“ Han mener, at der til Arbejdet vil udkræves 20 Læster Segeberg Kalk til Udspækning ovenpaa Taarnene, og til Staldene 20 Læster gullandsk Kalk eller — om dette ikke kan faas — Mariager Kalk 30 Læster, Mursten 115,000.

Tagene paa Staldgaarden lagdes nu med Skifer.

I 1685 dukker atter de to Taarne frem i Brevene. „Til de tvende firkantede Taarne ved Staldenden deres Dækning er allerede af de

dertil udviste Træer en temmelig Del Planker og Tømmer savet, saa at Tømmermanden nu kan begynde at dække det ene Taarn“. Det andet Taarn laves af Mursten, og man har ikke kunnet fortsætte dermed paa Grund af Nattefrost og Vintervejrligt.

Som Kuriosum skal nævnes, at i sidstnævnte Brev (dateret ²²/₄ 1685) beretter Amtsforvalteren, at de *levende Agerhøns* er ført til København med Skipper Mads Thomsen.

1689 skriver Husfoged Johan Lehmejer, at Kæmpetaarnet forgangen Vinter har faaet en mægtig Skade i søndre og vestre Kant. Der behøves 10 Tdr. Segeberg Kalk eller gullandsk Kalk. „Den jyske Kalk kan intet bruges dertil, formedelst Regnen og Uvejr skyller den af igen og kan ikke blive bestandig, som jeg nogen Gange har forsøgt, at Stenene er blæst ud af Kanten (I), som endnu er for Øjnene at se“

De interessanteste Breve i denne Pakke er dog skrevne af Amtmand Schwartz. Han skriver paa Tysk: (⁶/₄ 1693) „Som Svar paa Deres Skrivelse med Ønsket om at vide, hvad Haandværkerne endnu mangler ved Byggearbejdet, berettes, at jeg forgangen Aar fik 1000 Rigsdaler af Geheimeraad Brandt, som udbetaltes mig af den herværende Tolder“. Han beder om endnu 1000 Rigsdaler. „Kunde jeg faa Penge med det første, saa var jeg sikker paa Arbejdsfolkene. thi ellers vil de søge Arbejde andet Steds. For at kunne beholde dem, har jeg allerede udlagt af mine egne Penge 150 Rigsdaler. Jeg vilde gerne udbetale mere, men har ikke flere Penge, fordi jeg i nogen Tid intet har faaet af min resterende Løn. Tilgiv, at jeg saa frit skriver dette“

Den 26. April kommer der følgende Hjærtesuk fra Amtmanden: „Arbejdsfolkene vil ikke mere arbejde uden Penge, og Gud véd, at jeg ikke mere kan skaffe Raad, thi til min Subsistens kan jeg intet faa at laane, skøndt jeg gerne pantsætter Sølv eller hvad andet jeg endnu har. Bede Dem derfor venligst at hjælpe mig, at jeg og mine ikke skal lide Nød“

Vi standser her disse Citater. De giver ikke mange positive Oplysninger, men de viser en betydelig Virksomhed for at holde det gamle Slot nogenlunde vedlige. At Tiden tillige skulde have haft Sans for skønne Enkeltheder paa Slottet, vilde vist være for meget forlangt. Det er i hin Tid, at adskillige kønne Gavle er forsvundne ligesom Gavlene over Staldgaardens Porte og de to mærkelige firekantede Taarne ved Staldgården, som vi ikke har noget Billede af.

I Slutningen af 17. Aarhundrede omdannedes en meget stor Del af Krongodset i Koldinghus Amt til et *Rytterdistrikt*. Af det udlagte Krongods skulde hver 8 Tdr. Hartkorn holde en Rytter med Hest, Gevær og Mundering. Rytterne laa indkvarterede paa Landet til Aaret 1717, da de flyttedes ind til Amtets tre Købstæder. Staldgaarden paa Koldinghus blev nu indrettet til *Rytterstalde*. I 1718 ser man, at den gamle Urtegaardsmand *Jokum Saltou*, der har været ansat i 36 Aar, maa rømme sin Fribolig i Staldgaarden paa Grund af Rytterstaldenes Indrettelse. Kort efter er der begyndt meget omfattende Restavreringsarbejder. Alle Arbejderne paa Koldinghus udførtes paa Frederik IV.s egen Bekostning, men ogsaa her mangler Regnskaberne Oplysninger. I Partikulærkasse-Regnskabet findes intet, heller ikke i Kongehusets Arkivalier. I Jordebogsregnskaberne for 1720 er der tre Smaaposter paa hver godt 56 Rdl., som Kasserer Jens Adtzleu har udbetalt til Mandskabet for det Riberhusiske Regiment for „Arbejde paa Slottet“, men man kan hverken se, hvor mange der har arbejdet eller hvad de har taget sig for. 1721 faar Slotsfoged *Hans Svendsen* 50 Rdl. for sin Ulejlighed ved Slottets Reparation i 1720 og 21.

Portalen midt for Riddersalsfløjen med Frederik IV.s Navnetræk og Aarstallet 1720 vidner om, at denne Fløj er bleven restavreret. At der samtidig ogsaa arbejdes paa at bringe Slottets Vandværker i Orden, at rejse Stakitværk om Haven m. m., fortælles i nogle Breve, der er havnede paa Kolding Raadhus' Loft. Brevene er skrevne til Lakajen *Jens Kasbjerg*, der efter kongelig Ordre en Tid har været paa Slottet for at have Tilsyn med Byggearbejderne. I Pakken ligger desuden Koncept til forskellige Breve, der er afsendte af Jens Kasbjerg. Vi aftrykker her enkelte af disse Breve, der bringer Oplysninger om, hvad der foregaar paa Koldinghus:

(Tysk Brev fra Kommandanten i Fredericia til Jens Kasbjerg).

Monsieur mon très hon. et chère amy!

Brevviseren har faaet mundtlig Besked angaaende de Karle. De forlanger, og skal modtage Deres Ordre med Hensyn til de 40 Mand, som Hans Majestæt naadigst talte om ved sin Afrejse fra Kolding fornylig, og som ligesom forgangent Aar skal afsendes her fra Fæstningen og Garnisonen til Slotsbyggeriet i Kolding. Det er rigtignok min uforgribelige Mening, om Hans Majestæt ellers vilde approbere det, at dette bedst lod sig gøre ved at tage Mandskabet fra Nyborg. Forøvrigt overlader jeg alt til Hr.

Kasbjergs Skøn, men dersom De er af min Mening, beder jeg Dem fremsætte mit uforgribelige Ønske for Overhofmarskallen eller en anden ved Hoffet. Forbliver

Monsieur votre très obligé serviteur

11. Juni 1719.

Legel.

— — —
(*Brev fra Jens Kasbjerg til Overhofmarskallen.*)

Deres Ekscellence vil jeg herved underdanigst kommunikere, at alt en temmelig Del Træer er udviste til Fontænerne og Plankeværket, og bliver der daglig savet derpaa; men saasom her ikke er en eneste Rende ved Fontænerne, behøves over 500 Alen Render, og er i saa Maade min Begæring, at Generalbygmester Ernst maatte befales at skaffe samme Render, at Hans kgl. Majestæt ikke siden skal tro, at det var en Efterladenhed af mig, at Arbejdet ikke blev færdigt. — — — Jeg tillader mig at forestille min højtærede Herre og gunstige Patron, at jeg behøver 500 Rdl., thi Arbejdsfolkene vil snart have Penge. Jeg maa ogsaa nødvendigvis have 20 Haandlangere. Bønderne skal jo fælde Træerne og lægge dem paa Savlad, men dersom de ogsaa skulde arbejde paa Slottet, skulde jeg vel have Ordre til Betjentene. Snedkerne arbejder flittigt med Panelet i Gemakkerne. Med Hensyn til Malerne, da kan Dørene ikke males foreløbig, thi baade de og Laasene er saa ringe, at de ikke en Gang kan bruges i Stalden, langt mindre i Slottet. Men det maa vente, til min naadige Patron selv kommer . . .

19. Juni 1719.

— — —
(*Brev til Jens Kasbjerg fra Kommandanten i Fredericia.*)

To Skomagere her i Fredericia har paataget sig at lave et Parti Støvler og Sko til Rytteriet, men de er nu i stor Forlegenhed, thi de har ingen Bark. Jeg ved imidlertid, at mon chère amy lader fælde og hugge en Del Egetræ i de kongelige Skove til Slotsbyggeriet, og beder Dem derfor tjenligst at gemme Barken til disse Skomagere. Jeg forsikrer Dem for, at Skomagere vil vise sig taknemlige og betale al den Bark, de faar, ræsonnabelt . . .

Legel.

P. S. I Fald der passerer noget eller, som det sporges her, nogen af de kongelige Herskaber skulde komme til Kolding med det første, beder jeg Dem have den Godhed at notificere mig det. Adieu, mon chère amy, adieu!

— — —
(*Brev fra Generalbygmester Ernst til Jens Kasbjerg.*)

Ved min Hjemkomst fra Landet finder jeg Hans tvende Skrivelser. Med første Lejlighed skal der bliver oversendt 5 à

600 Alen Render. Det falder mig meget underligt, at Fontænen skal kunne koste 500 Rigsdaler. Hvad Tagenes Reparation angaar, da skal dertil bruges Skifersten, som jeg ikke ved, hvorledes vi skal faa. Vi maa lade Hans Majestæts Huse, baade her og andet Steds lide Mangel herpaa. Havde den gode Husfoged i Kolding villet tage sig den Umage og talt de mange fra Flensborg kommende Skifersten, som jeg ham mundtliggen bad om, da havde man kunnet komme efter, om ogsaa alle de afbrudte Sten kom did. Nu sidder vi der . . .

København, 12. Avgust 1719.

(*Jens Kasbjerg skriver til Kongen.*)

Ved Deres kongel. Majestæts Afrejse befaledes det mig aller-naadigst at blive her for at paase Udførelsen af Byggearbejderne. Jeg har ogsaa arbejdet af al Kraft for Sagen, men trods talrige Skrivelser til Generalbygmesteren og til Overhofmarskallen kan jeg hverken faa Materialer eller Penge. Træerne er fældede af Bønderne og kørte hertil. Jeg har maattet lade dem save for Betaling, thi blandt hundrede Bønder er der ingen, der har Sav eller kan save. I dybeste Underdanighed beder jeg nu Deres Majestæt give Befaling til, at jeg faar Rendetræer og Penge. Heller ikke de lovede 40 Haandlangere fra Garnisonen i Fredericia har jeg kunnet faa . . .

Kolding, 16. Septbr. 1719.

(Den 26. September 1719 giver Rentekammeret Anvisning paa 200 Rdl. til Arbejdet paa Koldinghus. 20 Mand kommanderes fra Garnisonen i Fredericia til Kolding for at arbejde som Haandlangere.)

(*Brev til Rentekammeret fra Jens Kasbjerg.*)

Deres Ekscellencers høj-respektive Skrivelse modtaget og en Assignment paa 200 Rdl. halvt i avtoriserede Sedler og halvt i klingende Mønt. Men som alle Udgifter her skal betales med klingende Mønt, beder jeg om Forandring.

Til Savkarlene betales 2 Sk. klingende Mønt for hver Alen Tømmer eller Planker. Soldaterne skal daglig have 6 Sk. Iligemaade kan her i Byen ikke bekommes 100 Søm, men jeg maa lade dem hente fra Flensborg og Haderslev, og hertil behøves Penge. Maatte jeg faa de 100 Rigsdaler avtoriserede Sedler omvekslede . . .

Kolding, 4. Okt. 1719.

(*Brev fra Generalbygmester Ernst.*)

Som jeg ikke havde Lejlighed at skrive med Skipperen, der fik de 468 Alen Render ind — han kunde ikke have mere, vil

formode de er vel arriverede — saa skal Resten følge, saa snart han kommer igen. Bytækkeren formodes i fuldt Arbejde. Den ulykkelige Ildebrand (paa Proviantgaarden m. m. i København) haver hindret mig til nu at tage mig noget for. Om Morgenens Kl. 5 gik først Klokkerne, skøndt det lugtede brændt i Byen om Natten Kl. 11—12, det Toldbodvagten tilstaaer, og da Brandfolkene kom, stod Grynmøllen i lys Lue . . . Skaden er dog ikke Tiendedelen af, hvad der sporges (rygtes). En Brandsvend er død, 4 blesserede . . .

— — —

(Tysk Brev fra Oberst Kühlbrunn, Fredericia).

Af Deres Skrivelse ser jeg, at min Tømmermand er meget syg. Det gør mig hjærteligt ondt, thi jeg vilde nødigt miste den gode Karl. Havde vi ham kun her, hvor vi har Regimentsfelseskæren, kunde jeg maaske konservere ham, men at føre ham hertil gaar næppe, da han saa vilde forkøle sig. Sergeanten maa lade en Mand holde Vagt ved ham og sørge for, at han daglig faar varm Suppe. Forøvrigt maa den Allerhøjeste hjælpe ham. Jeg ønsker Dem et velsignet og glædeligt Nytaar og forbliver med megen Plaisir . . .

Fredericia, 21. Jan. 1720.

— — —

Arbejderne paa Koldinghus var endnu langt fra tilende. I Juni 1722 sendte Bygmester *Stallknecht* efter Kongens Befaling en Afriidsning af 8 Kaminer, samt et Overslag over „de store Vinduer, som skulde forfærdiges til Slotskirken“ og af det paa Slotspladsen forfaldne Bassin samt en Del Værelsens „Pensling“. Overslaget lød ialt med Materialier og Arbejds løn paa 524 Rdl. 5 M. 2 Sk.⁹ Forskellige Værelser tapetseredes. Til 4 Værelser blev der saaledes til Tapetsering udgivet 209 Rdl. 59¹/₂ Sk.¹⁰ I en Indberetning¹¹, dateret 20. August 1726, skriver Hører ved Kolding Latinskole, *Ude Haar*: „Da Eders kgl. Majestæts Slotskirke paa Koldinghus skulde renoveres, blev jeg i Naade bestilt til at supplere de latine Inskriptioner, som der af Ælde var mutjlerede, men som dette ikke forsvareligt kunde gøres, fordi alle disse Inskriptioner, nogle faa bibelske Sprog undtagne, var saa bortfaldne, at man ikke kunde samle Meningen af det oversblevne og desaarsag ikke optænke Ordene, som der tilforn var sat, har jeg til at opsætte paa de Steder alene, hvor den største Del af Inskriptionerne fejlede, allerunderdanigst forfærdiget disse efterfølgende“, og Hørerens opregner derefter Indskrifterne, der er uden særlig Interesse og forøvrigt optrykte i Fyhns Efterretninger.

Ved Slotsporten blev der foretaget en større Forandring, idet Klokkespiret over Porten* og Uhret i Frontespicen blev taget ned. Klokkerne blev bortskænkede. Den ene (Vægt 15 Lispund 13 Pund) blev 1742 skænket til Pjedsted Kirke. I Gavebrevet hedder det, at den hidrørte fra et af Slotstaarnene, som *for omtrent 20 Aar siden* blev nedbrudt. Siden blev der stødt et Stykke af den og den blev henlagt blandt andre Slottets ubrugelige Sager, indtil Kirkeinspektør Truels Bertelsen bad om, at den maatte komme til Pjedsted, hvis Klokke var lille og tildels ubrugelig. Klokken blev imidlertid solgt og indbragte 39 Rdl. 51 Skil., der tilfaldt Pjedsted Kirke, hvis egen Klokke derpaa blev omstøbt og bærer følgende Indskrift: „*Soli deo gloria. Me fecit Johan Bartold Holtzmann, Hafnia Ao. 1751.*“ Den anden Klokke fra Spiret kom til Erritsø Kirke, men blev omsmæltet. I hvert Fald er der nu efter Erritsø Kirkes Ombygning kommen to nye Klokker i Stedet for den gamle.

Uhrværket maa nu være anbragt i Klokketaarnet til Højre i Slotsgaarden. Her nævnes det midt i det 18. Aarhundrede. Uhret slog baade Kvarter- og Timeslag. Kvarterklokken bar Aarstallet 1590, Timeklokken Aarstallet 1601. Den sidste var støbt af Reinhold Bennik i Lybek. Samtidig med at Klokkespiret over Slotsporten fjærnedes, synes der at være sket en Forandring med Hensyn til „Klokkestillerens“ Løn, men 1726 hedder det, at han maa beholde 4 Rdl. til Olie og Lys.

I 1726 var Arbejderne paa Slottet færdige. Den københavnske Politimester Erik Torm siger i sine Optegnelser¹²: Clausholm Slot og Have, *Kolding Slot* og Sønderborg Slot var nu (1726) ombygget i fuld Stand . . . og alt af Kongens Kasse betalt“.

I de følgende Aaringer indtil Slottets Brand 1808 skete ingen store Forandringer. I 1737 nævnes det, at der har været en *Brand* paa Staldgaarden. I Rentekammerarkivet¹³ findes en Kontrakt mellem *Nikolaj Eigtved*, kgl. Maj. Hofbygmester, Kaptajn af Fortifikationen, og *Jan van Osten*, Købmand, om en Del Mur- og Tømmermaterialier, „som til det ved *Kolding Slot* fra Ilden bevarede Stykke Rytterstalds Reparation behøves“. Det er formodentlig dette Arbejde, der sigtes til, naar det hedder i et Brev fra Christian VI 1740¹⁴: „Naar Slotsbygningen (*Christiansborg*) engang er færdig, indser vi ikke, hvorfor Kaptajn Eigtved ikke alene kan besørge alt ved *Kolding* og *Skanderborg*“. I 1743 indrettedes der i den ene Ende af Rytterstaldene et

* Se Billedet Side 28 øverst.

Sprøjtehus.* Samme Aar bevilgede Kongen under 17. Dec. 597 Rdl. til en grundig Reparation af Blytaget paa Kæmpetaarnet. I 1744 bevilgedes straks og ad Aare 1626 Rdl. 44 Sk. til en højst fornøden Reparation af Slottets søndre Fløj. Reparationen foretoges efter Bygningskommissionens Forslag og der tilførtes Skifersten. Samme Aar approberede Kongen, at Rytterstaldene maatte repareres for 480 Rdl. 32 Sk. Ligeledes istandsattes Springvandet, og 1746 anskaffedes 700 Alen Rendetræer for 218 Rdl. 72 Sk.** En Iskælder, der havde været indrettet Nord for Staldgaarden, nedlagdes 1746. I 1759 omtales en større Reparation af Slottet og Bolværket ved Slotssøen. Den var anslaaet til 1059 Daler 75 Sk.

Udgifterne ved Slottets Vedligeholdelse stillede sig i 10-Aaret 1766—75 inkl. saaledes:

1766:	381 Rdl. 8 Sk.	1772:	253 Rdl. 2 Sk.
1767:	1607 „ 91 „	1773:	883 „ 70 „
1768—69:	777 „ 52 „	1774:	140 „ 64 „
1770:	1452 „ 74 „	1775:	352 „ 88 „
1771:	307 „ —		

Naar medregnedes Pengene for Sprøjstens Vedligeholdelse i 10 Aar 160 Rdl. blev det ialt 9350 Rdl. 1 Sk. eller tæt op mod 1000 Rdl. om Aaret.

* Sprøjten ved Koldinghus betjentes af 12 Borgere i Kolding, der hver fik 4 Rdl. aarlig efter kgl. Resolution af 6. Avg. 1726. For Sprøjstens Vedligeholdelse betaltes efter kgl. Resolution af 24. Juli 1747 aarlig 16 Rdl. I 1792 istandsattes Slottets mindre Sprøjte; Slottets store Sprøjte blev dette Aar skænket til Kolding By tillige med 100 Rigsdaler til dens Istandsaettelse.

** Renderne voldte stadig Besvær. I 1757 fik Generalmajor L. de Thura foranstaltet et grundigt Syn, der foretoges af 4 Haandværkere i Kolding. Det viste sig under Synet, at tre Borgere i Byen tog Vand af Renderne, inden disse naaede Slottet. Jørgen Christian Slotsmester havde ved sin Gaard sat en Messinghane i, en Peter Skolemester havde ledet Vand fra Renden ind i en Brønd i sin Gaard, og ved Ritmester Langes Hus var der ligeledes taget Vand, men den Dag, Synet var, sad der en Pind i Hullet. Desuden viste det sig, at flere Steder, baade i Byen og helt ude paa Harte Mark, laa nogle af Renderne helt ovenpaa Jorden. I 1763 anskaffedes 940 Alen Render til Forraad til Vedligeholdelse af Vandværket, og faa Aar efter, 1769, ikke mindre end 1000 Alen Rendetræer. I 1769 omtales en Vandledning fra Slotssøen til Rytterstaldene. Den kostede 130 Rdl.

Men alligevel hedder det atter og atter, at Slottet er brøstfældigt. Saaledes skriver Slotsforvalter Hertz 10. Juni 1778: „Kæmpetaarnet er nu i saa brøstfældig Tilstand, at det er en Jammer at se det.“¹⁵

Vi skal her slutte med at omtale den gamle Træbro mellem Slottet og Staldgaarden. Vindebroen var i det 18. Aarhundrede ganske forsvunden. I 1784 gjordes der Akkord med en Tømrermester Jens Busch om at reparere Broen og holde den vedlige i 16 Aar for 230 Rdl. Endnu ind i det 19. Aarhundrede fandtes denne Bro, dog ikke længe efter Aarhundredskiftet, thi ved kgl. Resolution af 12. Okt. 1804 dømtes den til Nedbrydning og der befaledes anlagt en „Inddæmning“.

Fra Frederik III til Frederik V.

Ogsaa efter det store Mærkeaar 1660 fik Koldinghus høje Fremmede. Mest blev Slottet dog besøgt paa Gennemrejser, ikke blot af selve Kongehuset, men ogsaa af udenlandske Gæster. I 1663, 5. Okt. befales det saaledes Amtmand von Buchwald, at naar de kurfyrstelige Personer med Svite kom til Kolding, skulde de paa bedste Maade trakteres efter deres Stand og Charge.¹⁶

Inventaret paa Slottet var imidlertid langtfra indrettet paa et saadant Besøg, og derfor skulde By og Egn levere, hvad der naatte mangle. Der skulde tilvejebringes „en stor Del Sengklæder, Spærlagen, Borddækker, item Sølvgeschirr og andet mere“, og dette skulde laanes af „Præster, Fogder og andre, som kan vides at have af de Species og det saa meget af hver Slags, som mest muligt er at bekomme, hvilket forsikres dennem uskadt igen skal vorde leveret, ej paatvivlendes, at enhver sig jo godvilligen dertil lader befinde“. Dette Opraab læses i Raadstueprotokollen.

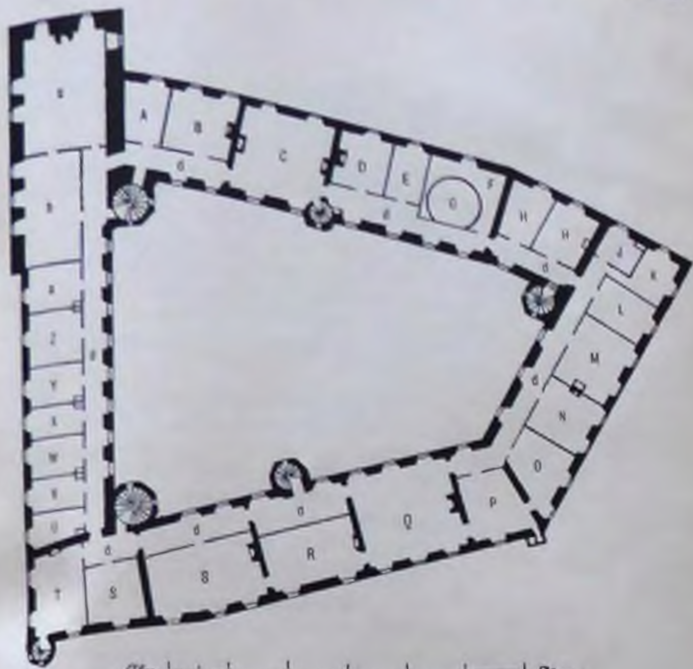
Undertiden var det ogsaa sørgelige Fremmede, der kom. Saaledes blev 1664 den brave og hæderlige Dr. Otto Sperling i April 1664 ført hertil med Lænke fra højre Haand til højre Fod. Rejsen fortsattes dog straks til Blaataarn. Sperling, der i Hamborg af en Oberst Hagedorn under et Paaskud blev lokket ind i en Vogn og derefter kørt til Altona, var som bekendt bleven indviklet i den Ulfeldske Sag.¹⁷

Her paa Koldinghus skulde Adelsmændene Ove Juel og Hugo Lützow i Avgust modtage Kurprinsen af Sachsen og „opvarte og

Planer over Slottets 4 Etager.

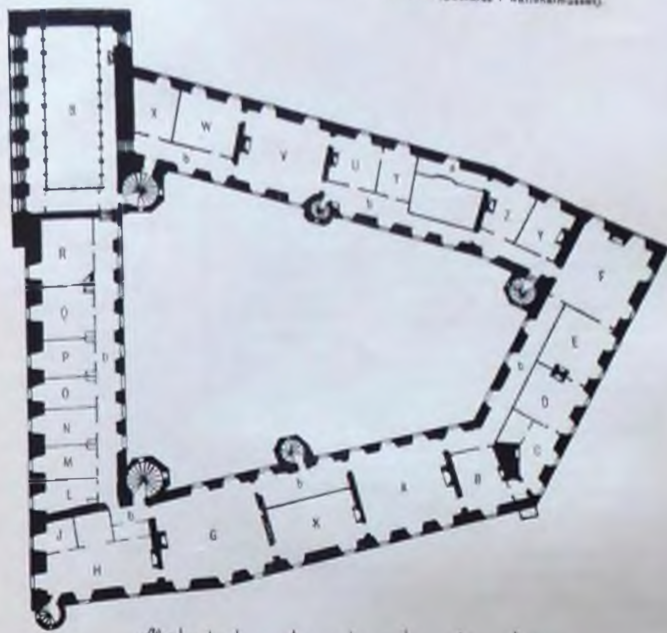
Tegnede af C. Bruhn og daterede 5. Juli 1740.

(Originalens opbevaring i Nationalmuseet)

3. ETAGE

A. Kammerpigerne og Kammer-tjenernes Folk.	Q. Rosen.
B. Dronningens Livskrædder.	R. Frøken-Jomfrukammer.
C. Kammerjomfruernes Spisestue.	S. Kronprinsens Kammer-tjener.
D. Kronprinsens Fyrbøder.	T. Kammer-tjenerens Spisestue.
E. Dronningens Kammerlakaj.	U. Kammerjunker Ahlefeld.
F. Dronningens Stuepiger og Jomfru-piger.	V. Kammerjunker Reventlov.
G. Køkkenskorstenen.	W. Kammerjunker Kleist.
H. Kammerjomfruene.	X. Kammerjunker Moltke.
I. Markgrevens Kavallerer.	Y. Doktor Carl.
K. Dronningens Gemakspiger.	Z. Professor Scheut.
L. En Kammerjomfru.	a. Hofjunker Bæhr.
M. Frøkenkammer.	b. Slotsforvalterens Møbelkammer.
N. Kammerpage von Møsting.	c. Oldfruens Møbelkammer.
O. Kongens Kammer-tj.	d. Gange.
P. Et Kammer med Gennemgang til pal. Commodeté („Hemmeligheden“).	
- Forandringer ved Kongens Tilbagekomst fra Holsten:
I. Fyrstindens Vaske- og Stuepiger.
M. Hofmester Schlegel.

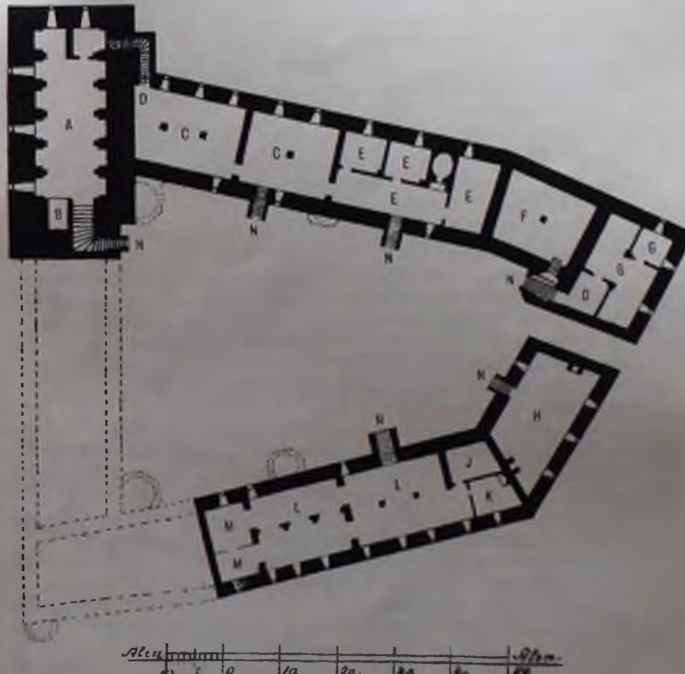
2. ETAGE

A. Kongens Forværelse.	S. Kirken.
B. Gemak.	T. Markgrevens Soveværelse.
C. Kabinet.	U. Gemak.
D. Soveværelse.	V. Forværelse.
E. Dronningens Værelse.	W. Hofmarskal Schlegel
F. Forværelse.	X. Markgrevens Kammer-tjener.
G. Kronprinsens Værelse.	Y. Kammerfrøken v. Beulwitz.
H. Soveværelse.	Z. Frk. Carlowitz.
J. Kabinet.	a. Et Værelse, som Køkkenskorstenen fører igennem.
K. Et Værelse mellem Kongens og Kronprinsens Forværelser. Endvidere beboedes	b. Gange.
L. af Hofmester v. Beulwitz.	
M. Dronningens Kammer-tjener Schröder.	
N. Kammerjunker v. d. Lühe.	
O. Kammerpage Staffeld.	
P. Hofmarskal v. Reitzenstein.	
Q. Overhofmarskal v. Gram.	
R. Overhofmester v. Plessen.	
- Med Hans Majestæt Kongens Tilbagekomst fra Holsten er der sket følgende Forandring i Gemakkernes Fordeling
T. } Hendes Naade Fyrstinden af Østfrislands Værelser.
U. }
V. }
W. Frk. Beulwitz.
X. Hds. Naades Kammerjomfru.

STUEETAGE.

A. Kirken.	R. Materialbælvning til Slotsforvalterens Inventar.
B. Dronningens Vaskepiger.	S. Slotsforvalterens Værelser, ellers kaldet Kancelliet.
C. Til Tafellinned	T. Det store Hofkøkken.
D. Dronningens lille Køkken.	U. Køkkenmesteren.
E. Hofskriveren.	V. Mundkøkken.
F. Tafeldækket	W. Proviantskriveri.
G. Selvekammeret.	X. Porcerbullg.
H. Koadjutoren.	Y. Arrøstkammer.
I. Dronningens Kammer-tjener Buttischer.	Z. Gange og Forstuer.
K. Overhofmarskallens Tjener.	a. Hovedtrappen, der løber op til de øgl. Værelser og til alle Etager.
L. Amtmandens Køkken.	b. Klokketaarn.
M. Spisekammer.	c. Vindeltrappe til alle Etager.
N. Værelser, der beboes og benyttes af Amtmanden og hans Tjenere.	d. Trapper til nedreste Etage.
O. Amtmandens Skriver.	e. Kældertrapper.
P. Borgalus.	f. Pontano.
Q. Til Amtmandens Puldmøglig. Skriverstue.	g. Slotspurrer.

KÆLDERETAGE.

A. Kælder under Kirken. Benyttes nu til Brøndekælder.	G. Brøndekælder.
B. En forhøjet Mur med et Indmuret Salttrug.	H. Amtmandens Brøndekælder.
C. Materialkældere.	I. Mund Vinkælder.
D. Trappe til den svenske Kælder.	K. Kammer for Kældersvondene.
E. Hofbageriet.	L. Hof-Vinkælder.
F. Et mørkt Pængeol.	M. Amtmandens Kælder.
	N. Kældertrapper.

Fuldstændigt Syn over Slottet før Branden.

Fra Amtmand Levelzau i Ribe blev under 21. Maj 1770 tilskrevet Magistraten i Kolding, at han fra det kgl. Rentekammer under 17 s. M. havde modtaget Hs. Maj. Kongens Resolution af 15 s. M., hvorved det overdrages Hs. Excellence Gehejmerraad og Deputeret for Financerne Hov. Holck Overopsigten og Direktionen over samtlige under Rentekammerets Departement hønhørende kgl. Slotte, Bygninger, Haver o. s. v., hvorfor Magistraten i Kolding anmodes om at udmøvne de fornødne Haandværkere af Kolding til at besigtige Koldinghus Slot med alle dets Pertinentier og aflæse en ordentlig Besigtigelse, hvorved By- og Raadstueskriver i Kolding, Paaby, vilde fore Pennen efter Slotsforvalter Hertz's Anviining, i hvilken Anledning Hertz og Paaby afgav følgende Forlegnelse over Koldinghus Slots Bygninger med alle dets Pertinentier under 7. August 1770, saaledes

Slottet består af 4 Længder mod Østen, Vesten, Sønden og Norden, grundmurede i 3 Etager, foruden Kjøledrone, Kæmpetaarnet og Loftet; det er overalt med Skifer belagt.

I. Kælderetagen.

1. (Østre Fløj) Nedgangen dertil består af 15 Trin, hvoraf de 11 er af Kampsten og de 4 af Træ, en Fyrrador udenfor med 2 store Hængsler og Klamper.
2. Trækælderen, 4 Fag afdeelt i 3 Rum og en Forgang, 4 Vindueshuller med Jerngitterværk og Gevølfte over.
3. Trede afdele i 4 Arrestkamre, for hvilke er 3 Døre med Jernbeslag, for det fjerde Rum Fjeldor, Nedgangen er af Mursten.
4. Amtmandens Brændekælder, derfor 2 beslagne Fyrrelemme med 4 Hængsler af Jeru, Overslag og Klamper, 12 Trætrappetrin, ved.
5. Kælderen består af 6 Fag med Egehjælker overalt, samt Egeloft, item 3 Lyshuller, hvoraf det ene er med, og de to uden Gitterværk. Gulv af Jord.
6. I den søndre Længde er Kongens Vinkjælder en muret Hals med Fyrreretur ovenover, uden Dør, med 12 Trætrappetrin. Gerichter indenfor. En stor Egedør med 2 store Hængsler, Laas og Nøgle.
 - a) Et Kammer paa et Fag, derudi en aaben Skorsten, et Værelse med Jerngitter udenfor. For Værelset er en Dør uden Laas, Murstens Gulv.
 - b) Et mørkt Kammer paa 2 Fag, hvorfor en ulaaset Dør og Murstens Gulv.
 - c) En Kælder paa 4 Fag, derudi 4 Vinduer med Gitter, samt en Udsigt til Gaarden med Gitter, Murstens Gulv.
 - d) Do. med to halve Egedøre med 4 Hængsler og Stabler, Laas og Nøgle, 3 Vinduer til Haven med Gitter for, en Udsigt til Gaarden, ligeledes med Gitter. Murstens Gulv.
 - e) Et Rum, hvorfor 2 Dobbeldøre, 2 Vindueshuller til Gaarden og Haven med Gitter. Gulvet af Mursten, Opgangen til Kjøkkenet, en Vindeltrappe med 13 Trætrin og Fyrrelem ovenover.
7. I Kælderen vestre Fløj er Nedgangen til Materialkælderen med 20 Trætrin, 2 Fyrrelemme med Hængsler. Kælderen i sig selv er 6 Fag med Gevølfte ovenover og Murstens Gulv, 5 Aabninger, de fire med Gitter, i den ene Ende en muret Afdeling med en Dør for.
8. I den nordre Fløjs Kælder er en Nedgang med 2 Fyrrelemme og 17 Trætrappetrin, Kælderen er delt i to Rum paa 4 Fag og to Fag med Gevølfte over og Murstens Gulv i det ene Rum. 4 Aabninger med Gitter til Lysning, derfra er Nedgangen til den saakaldte Svenskekælder, som er under Kæmpetaarnet.
9. a) Til Bagerkælderen, fra hvilken er 2 Fyrrelemme med Hængsler og Klamper, gaar man ned ad 14 Trætrappetrin.
 - b) Bagerset er en muret Skorsten, hvorudi en Bagerovn med en Jerndør for og derved en hiden indmuret Kobborkedel, herfra mod Gaarden en Aabning med Gitter og et Vindue.
 - c) Et Kammer paa 1 Fag, derudi ligeledes et Vindue med Gitter og Murstens Gulv, en gammel Bløggerkælleovn, en gl. Dør for samme med Hængsler og Laas.
 - d) Et lidet Kammer med 1 Vindue, en gl. Vindovn med Hor, en gl. Dør med Hængsler, Murstens Gulv.
 - e) Et do. Kammer med Bræddegulv, Dør og Vindue.
 - f) Et lidet hvælvet Rum med Stængulv, Dør m m.

II. Første Etage (nordre Fløj).

1. En Gang, hertil en Dør med Hængsler og en holbåndsk Laas, herover 2 smaa Vinduer uden Beslag, Loftet gibset, bare Vægge, Bræddegulv, herudenfor

en Fyrrertrappe, af 7 Trin med en Repos, samt Trætrælværk, under denne Trappe er et Skur med en Dør for.

2. Et Værelse paa 2 Fag, Loftet gibset, bare Vægge, Fjellegulv, en aaben Kamin. 2 Fag Vinduer med 6 Rammer mod Norden, og et Fag do. engelske til Øster, herfra en Dør med Hængsler og hollandsk Laas.
3. Et Værelse paa 1 Fag, et Fag Vinduer, Loft, Gulv, Vægge, Kamin som forrige, herfra en Dør.
4. En hiden Gang, Loft, Gulv, Vægge som forrige.
5. Et Kammer paa 1 Fag, ligeledes, derfra en Dør.
6. Kongens Køkken paa 8 store Fag, med Gevølfte, derudi en stor aaben Skorsten, hvorved en Bagerovn, et muret Fyr . . . med 6 Kasseroller under 6 Fag Vinduer, hver med 6 Rammer, Gulvet overalt af Mursten. Fra Nr. 5 en Dør i den anden Ende en Afdeling af Brædder til et Spisekammer, hvortil en Dør med Hængsler, Laas og Nøgle, et gl. forfaldent Træskur. Indgangsdøren fra Gaarden af Eg, livende Hængsler med Laas og Nøgle, herved livende smaa Vinduer uden Beslag, ved Siden af Døren en gl. Fyrrelaage i Muren til Gaarden.
7. 8, 9, 10, 11, 12. Værelser som de forud nævnte.
13. Slotskuppet bestaaende af 7 Fag, 2 Etager, 2 Rader Stenpiller, 8 store Stenpiller ved Indgangen. Loftet af Gibsværk med Zirater, 34 lukte Stole umalede, Gulvet med blaas og hvide Stenfliser belagt, en gl. Altertavle af Sten o. s. v., 12 Fag Kirkevinduer, Kongens Stol, derudi befindes 4 Fag Vinduer, hvert af 3 Rammer, Døren til Kirken af Eg med 2 store Hængsler, Laas uden Nøgle, 3 Trappetrin af Sten til Indgangen, til øverste Etage ialt 3 Døre med Laas og Nøgle.

Vestre Fløj

14. En lang Gang, hvori 7 Fag Vinduer til Gaarden, heraf 6 Rammer med Beslag, Loftet gibset, Fjellegulv, til den Gang en Hovedindgang til den Dør, hvis Gerichter udentil er opført af Sandsten med Zirater og Kong Frederik den 4des Navn ovenover.
15. Et Værelse som de sædvanlige med en Kamin.
16. do. do. med tilmuret Skorsten med Jernlaage for.
- 17—21. Værelser som de sædvanlige. No. 22 ud til Op

Den søndre Fløj.

24. Et almindeligt Værelse.
25. En Dør fra No. 22 til Amtmandens Kjøkken paa 2 Fag.
- 26—36. Almindelige Værelser.

Den østre Fløj.

- 37—41. Ligeleddede Værelser.
42. Opgang til Portstuen paa 1 Fag.
- 43 og 44. Mørke Arrestkamre.

III. Anden Etage.

- 1—9 sædvanlige Værelser, fra 9 en Gang til Galleriet i Kirken (vestre Fløj).
- 10—17 ligeledes (Søndre Fløj).
18. En mørk Gang.
19. Et Gemak med Stukatur og en Alkove.
20. En do. do. Sal. 21—24. 3 do. ligeledes. (Østre Fløj) 25—29 do.

IV. Tredje Etage.

- 1—36. I Vestre—Søndre—Østre Fløj. Værelser som de forrige, deraf 1 paa 2 Fag, deri den store Køkken-skorsten.

V. Loftterne.

- 1—8 over de forskellige Fløje med Frontespicer over Porten.

VI. Kæmpetaarnet.

- 1 og 2 er fire Etager. Ste Etage er inddeelt i 4 Værelser, 3 og 4, 6te og 7de Etage er som No. 2.
3. Taarnets øverste Del er belagt med Bly. Dets Ballustrade med de fire Kæmpebilleder er dels af Sten og dels af Træ, gennem Taarnet 2 Skorstene.
6. En Træ Vindeltrappe paa 100 Trin i et lidet trekantet mørkt Taarn, i dette 11 Aabninger med Trælaager.

VII. Kirketrappen

1. Et rundt Taarn, hvori fra Grunden til Loftet er en Vindeltrappe paa 76 Trin. Paa dette Taarn er 12 Aabninger med Trælaager Dørgerichter af Sten, 2 med Zirater. En hiden Trappe med 11 Stentrin opgaarnde fra No. 1 til en hiden Altan paa samme

Taarn belagt med Bly, omgivet med en Ballustrade af Sten.

VIII. Prindsens Trappe

er i et muret Taarn som No. VII. Derudi 84 Sten Trappetrin samt 10 Aabninger med Trælomme, en Altan som paa Taarn VII. Fra denne Trappe gaar 5 enkelte Døre til Værelserne. For dette Taarns Hovedindgang en Dør med Stenzirater som for No. 7.

IX. Kongens Trappe

er ligeledes i et muret Taarn, hvorpaa et lidet Spir, beklædt dels med Bly, dels med Skifersten, derudi en Sten Vindeltrappe paa 70 Trin. I Taarnet er 11 Aabninger med Trælomme for. Fra denne Trappe gaar en dobbelt og 2 enkelte Døre til Værelserne.

For Hovedindgangen til dette Taarn er en Dør uden for med Sten Gerichter med Zirater.

X. Klokketaarnet.

Herudi en Træ Vindeltrappe paa 80 Trin. Paa Taarnet er Spir ligesom paa IX. I dette Taarn er 8 Aabninger med Trælaager, og fra dette gaar 3 enkelte Døre. For Hovedindgangen en Dør med Stengerichter og Zirater.

XI. Dronningens Trappe.

Denne er ligeledes i et muret Taarn, hvorudi en Træ Vindeltrappe paa 83 Trin. I Taarnet er 9 smaa Aabninger med Trælomme. Fra dette Taarn gaar 2 enkelte og 1 dobbelt Dør, paa Taarnet er et lidet Spir som de forrige. For Indgangen derhi er en dobbelt Dør med Hængsler og Laas.

XII. Fontainen.

Fontainen i Gaarden er en Oltkænt, indfattet af Sandsten, indvendig opmuret af Klinker. I Midten en Sandstens Muskel paa Fod og deroventpaa et støbt Metalbillede.

XIII. Hovedindkørslen.

Fra denne til Slotsgaarden er to store halve Porte, hver med 3 Hængsler uden Laas.

XIV, XV, XVI.

Bele Bygningen med Brædder under og Skifersten belagt, en muret Nedgang til Haven fra Høje Længde 50 Trævindetrappetrin, Trappen belagt med Bly. Et muret Locum ved søndre Fløj. Nedgangen til Haven.

XVII og XVIII.

En ny Ege Slotsbro paa 8 Fag med behæftet Underværk, Bænk, Bjælker, Løsholter og Dukker, malet med rød Ohefarve samt 6 Fag Ege Bolværk for Enden Et gl. Locum.

XIX. Slotshaven.

Slotshavens Plankeværk bestaaende af 90 Fag, deraf 49 Fag til Øster og Vester. 36 Fag til Sønder og Nord og Resten inde i Haven. I Haven er en forfalden Fontaine af Træ. For Haven er en dobbelt Port og to enkelte Døre.

XX.

Bolværket fra Staldgaarden til Slotsmøllen er 36 Fag, samt en gammel Bro over Vandet paa 1 Fag. Et lavt Bolværk fra Møllebroen til Enden af Slotshaven 110 Alen.

XXI. Staldgaarden.

Den er grundmuret i 3 Længder mod Sønder, Øster og Nord. Den søndre Fløj er indvendig 180 Alen lang og 21 $\frac{1}{2}$ Alen bred. I Muren 2 enkelte Døre og 1 dobbelt til Gartnerhaven, ligeledes i Muren 15 Vinduer, 8 Fag Huller, og i samme Fløj Indkørsel med en dobbelt Port. Den sydøstre Fløj indvendig 75 Alen lang, paa samme sidder 2 enkelte Døre samt i Muren 4 Vinduer, 2 Laager paa Taget. I samme Fløj en Port og 2 Døre, en ved hver Side udvendig i Muren, 13 smaa Laager istedenfor Vinduer, 8 Laager paa Taget. Den nordlige Fløj 16 $\frac{1}{2}$ Alen bred i vestre Ende, 180 Alen lang, 8 smaa Taghuller med Laager samt i Muren 17 Trælaager istedenfor Vinduer. Paa samme Side en dobbelt Port med Hængsler. Paa samme Fløj ind i Staldgaarden 7 Taghuller med Laager, samt i Muren 14 smaa Vinduer og 8 enkelte Døre samt 9 dobbelte. Saaledes rigtig forfattet.

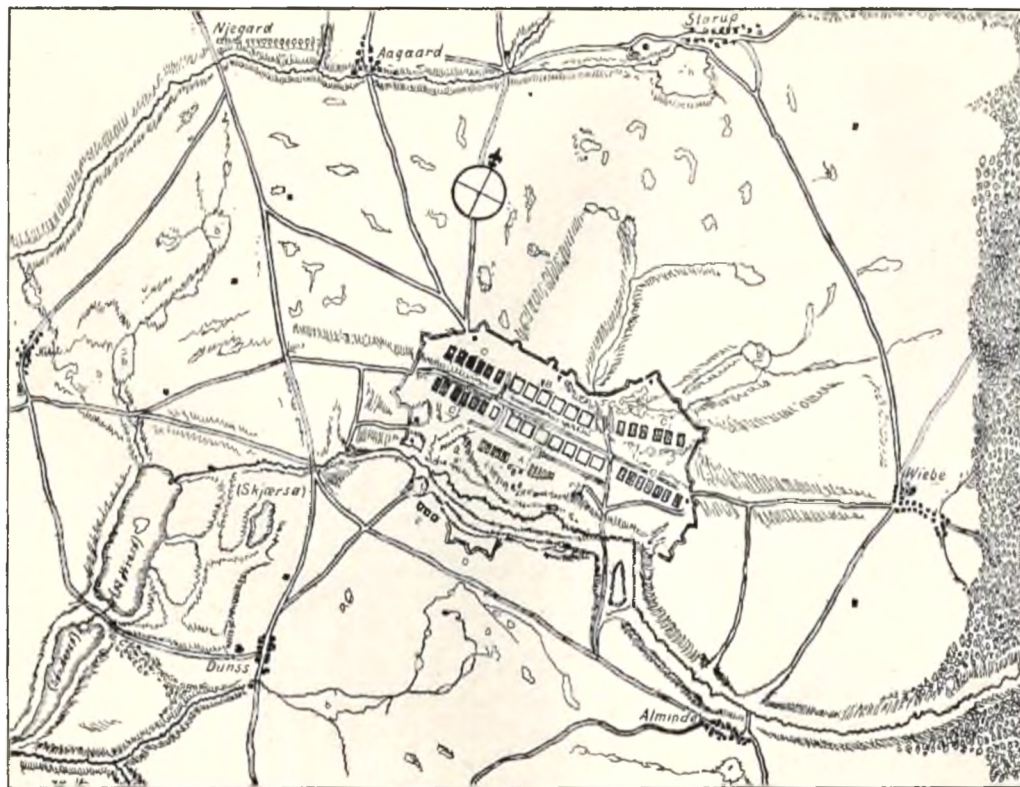
Datum ut supra.

Heru.
(L. S.)
Paaby,
adjungeret By
og Raadstueskriver
(L. S.)

og extretenerne" ham. Kurprinsen holdt den 9. Oktober samme Aar Bilager i København med Prinsesse Anne Sofie.¹⁸

Christian V opholdt sig som Kronprins en Tid paa Koldinghus. Han maa have været her med et betydeligt Følge, siden Koldinghus Ladegaards Hø- og Kornavling ikke var tilstrækkelig til Staldfornödenhed. Han fik af den Grund i 1668 Bevilling til, at Gaarden „Fovslet" i Ødis Sogn en Tid lagdes under Koldinghus Amt, for at han kunde bruge dens Avling til Koldinghus.¹⁹ Samme Aar hedder det, at Prinsen agter at oprette og paany indgærde Dyrehaven, og Bønderne fik Befaling til at møde, naar de tilsagdes, for at gøre Indhegningen i Stand. Det lader til, at Kronprinsen har været her hver Sommer, men Besøgene var ikke ret lange. Jens Bircherod fortæller i sin Dagbog under 18. Juni 1669, at denne Dag om Aftenen saa han Prins Christian tillige med sin Gemalinde ankomme til Odense fra København. Den følgende Dag tog de til Jylland. Den 1. Juli kom begge igen fra *Koldinghus*.²⁰ Som Konge vedblev Christian V at være en hyppig Gæst paa Slottet. Han lod 1674 indrette en befæstet Lejr Vest for Almind. Lejren laa Nord for Almind Aa, paa „Viuf Hede". Den synes at have været omgivet af Skanser. Men ogsaa sønden for Aaen var der Skanser, og skøndt Ploven nu gaar over dem, ses de dog meget tydeligt i Terrænet. De er omtalte i Vejle Amts Aarbøger 1895 Side 157 og 1908 Side 172, og da Lejren i Datidens Historie spiller den allerstørste Rolle, bringer vi her en formindsket Gengivelse efter Kortet i „Fr. V.s Atlas" (Det kgl. Bibl.). Øvelserne ved Almind vakte stor Opsigt, og i Udlandets Arkiver ligger der Beretninger om, hvad der foregik i Lejren, et Bevis for, at man i Udlandet gennem Gesandter med spændt Interesse fulgte, hvad Kongen havde i Sinde og hvad der stod bag denne Generalprøve. Her er et Udtog af en hollandsk Beretning fra 1674:

„Kolding, 12. Juni. I Gaar fandt en stor Manøvre Sted med den over 14,000 Mand stærke Hær, som her ligger i Lejr. Kongen ledede det hele . . og gjorde alt, hvad en stor General skulde have kunnet gøre. Da Fægtningen mellem begge Afdelinger begyndte, var han bestandig i Midten, saaledes at han har redet 15 Heste trætte og selv var bedækket af Sved og Støv. Det varede fra Kl. 6 om Morgenen til Kl. 3 om Eftermiddagen. Det lader ikke til, at Kongen har politiske Hensigter med denne Troppesamling, men at han som en ung og martialsk Herre har sin Lyst i at exercere og

Samtidigt haandtegnet Kort over Lejren ved Almind 1674.
(Fr. V.s Atlas i Det kgl. Bibl.)

Kortets Navne er gengivne i en fortystket Form, saaledes „Wiebe“ for Viuf og „Niegard“ for Nygaard. Selve den befæstede Lejr ses midt paa Kortet paa „Viuf Hede“ Nord for Aen. *A* er Kongens Hovedkvarter, *B* Infanteriet, *C* Kavalleriet. *D* er en Hovedskanse Syd for Aen, som Kongen ofte lod storme. *E* Hovedvagt til Hest. *F* Artilleri. I Lejrens vestlige Del er ved *a* Profossens Plads, afmærket ved en Galge. Det angives, at Egnen mellem Viuf og Nygaard Slot er en stor Hede, fuld af Sumpe og Moradser. Nogle Enge og Moradser betegnes ved *b*. Ved Øvelser opstilledes Armeen i en Linie mellem Dons Mølle og A!mind.

manøvrere med disse Folk og derpaa vil lade dem gaa i Kvarter igen. Den engelske og franske Gesandt kom ogsaa til Lejren."

„Kolding, 16. og 20. Juni. Kongen øver hver Dag sine Tropper og lader Forskansninger opkaste med Grave og Udenværker. Udenfor Kolding er foruden de 5 Fregatter og en Gallej endnu kommen 6 andre Krigsskibe. Desuden skal 4 andre gaa til Elben og to Fregatter er gaaede til Norge for derfra at hente 1000 Matroser. Det forsikres fra paalidelig Kilde, at Terlon (den franske Gesandt) i sin Konges Navn har tilbudt Kongen af Danmark Subsidier af 600.000 Rigsdaler, hvis han vilde tage Frankrigs Parti eller i det mindste sidde stille."

„Kolding, 27. Juni. Kongen har i Lejren udnævnt 8 Riddere af Danebrog, 4 Landmilitære, en Sømilitær og 3 af de nye Grever."²¹

Kongen var dette Aar kommen til Kolding 10. Maj (gl. Tid), og Bircherod siger, at Exersitsen ved Almind varede daglig i 5 Uger.²² I al denne Tid var der stor Tilstrømning til Byen, dels af Nysgerrige, dels af Embedsmænd, der kom i Forretninger²³. Og naar den store Hærstyrke med „klingende Spil, Sak og Pak, tændte Lunter og Kugler i Munden“ drog op, har det ogsaa nok været et Syn, der var værd at se. Ogsaa Borgerskabet i Kolding blev draget med ind i det militære Skuespil og maatte møde op ved Mønstringen. Det var ifølge Kæmnerregnskabet endog saa daarligt forberedt, at man maatte laane en Tromme i Dalldover og en Mand i Fredericia, for at der kunde blive trommet for Borgerskabet. Der leveredes fra Kolding Mad- og Drikkevarer i Mængde ved Lejren.* Lejren ved Almind og de store Manøvrer blev en Forøvelse for den paafølgende skaanske Krig. Men ogsaa efter denne Krig er Lejren ved Almind benyttet som Mønsterplads. Nogle Aar senere synes Øvelserne derimod at være holdt nærmere ved Kolding (se det med nærværende Bog fulgte Militærkort over Egnen fra 1708). Et Aar, da der havde været stærkt Røre paa Koldinghus, er 1681. Man faar af Jens Bircherods Dagbøger rigtig Indtryk af, med hvilken Interesse Begivenhederne i Kolding følges. Under 1. Juli og 11. Juli det nævnte Aar beretter Forfatteren først, at Conrad Greve af Reventlov paa Koldinghus er bleven regaleret med Elefantordenen, og at Geheimeraad, Generalkrigskommissarius Henrik v. Støcken er død i Kolding. Under 12. Juli fortæller han, at Dronningens Broder, Landgreve Carl af Hessen

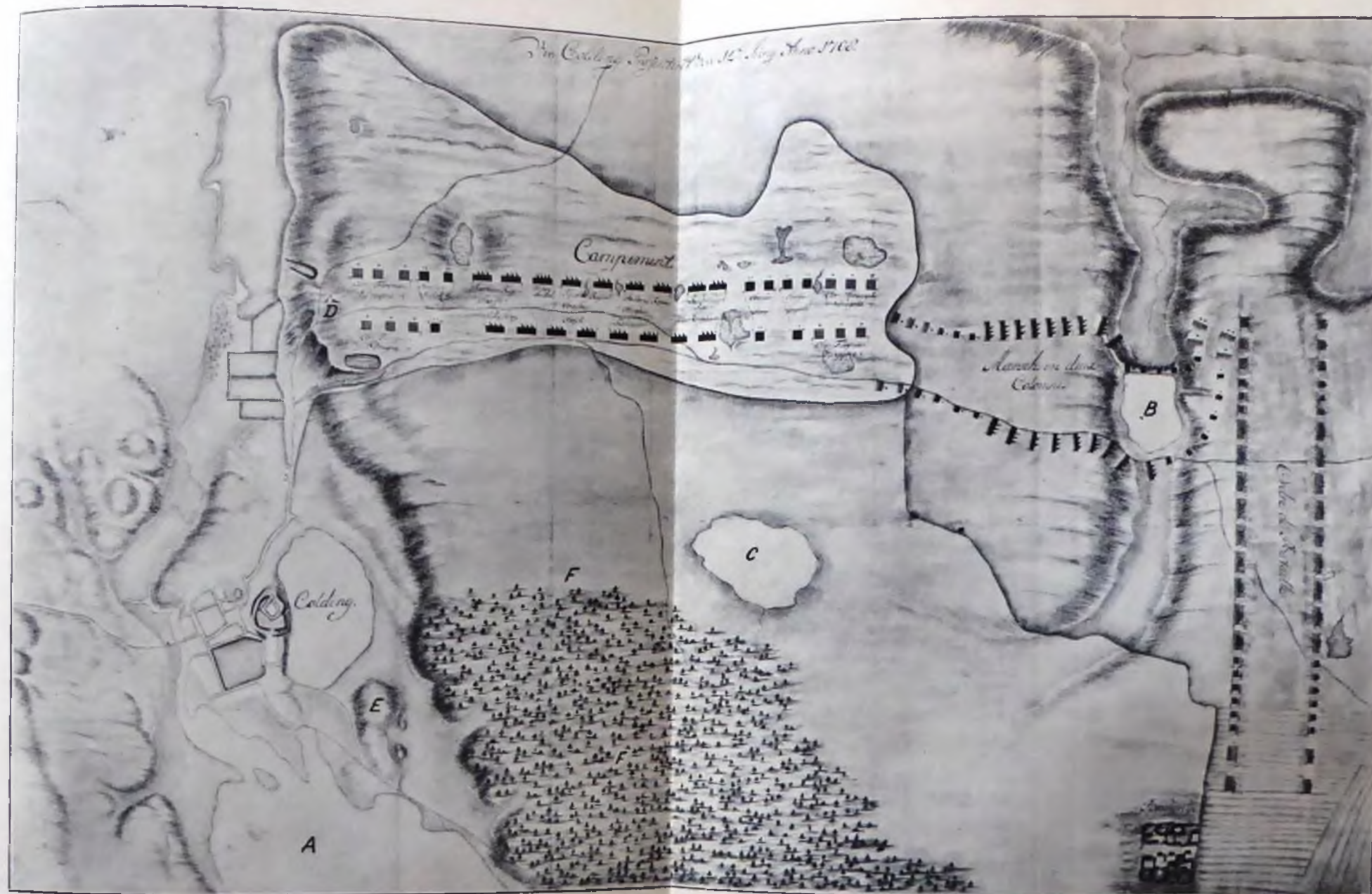
* Forud for hver Lejrsamling blev der i Kolding ved Trommeslag givet Borgerskabet Tilhold om at forsyne den forestaaende Lejr med Øl og Brændevin.

Kassel med Gemalinde er ankomne til Kolding, „og lod de sig næste 3 Ugers Tid sammesteds opholde og blev imidlertid af Kongen og Dronningen med allehaande behagelige *Divertissements* dagligen forlystede“. Endelig hedder det i Dagbogen under 23. Juli: „Min Morbroder, Landsdommer Otto Risbrigh, som nyligen var hjemkommen fra Kolding, hvor han hos kgl. Majestæt havde opvartet, fortalte os adskillige *Particularia* om Hoffets lystige *Recreationer* sammesteds. Ellers sagde han, at den Visit, som Landgreven af Hessen Kassel i disse Dage hos Kongen paa Koldinghus aflagde, skulde efter nogles Gisning paa et særdeles *Dessein* og vigtig *Conferents* være anset, hvortil de dog intet siden videre kunde fornemme“. Atter 1683 er der stor Toppemønstring ved Kolding, og Koldinghus er derfor Centrum for Rygter. Biskop Erik Grave i Aarhus skriver i et Brev til Bircherods Fader: „Dersom min højtærede Svoger kan spørge noget Nyt hos sig fra denne Mønstring ved Kolding om *Gallis* eller *Lunæburgensis*, item hvad Tilstand, man kunde formode, Krig eller Fred, beder jeg gerne, han vilde lade mig vide noget derom ved sin Skrivelse“. ²⁴ Det vilde føre for vidt at nævne alle de Aar, baade under Chr. V og Frederik IV, da der afholdtes store Troppeøvelser ved Kolding, og da Koldinghus derved blev Residens. Men ogsaa ved andre Leiligheder var der store Festligheder paa Slottet, saaledes et stort Bryllup 12. Juli 1692, da Datter af *H. F. Levetzau* til Oxholm, Emerentia (f. 22. Juli 1669) blev gift med Hofmarskal *Johan Otto Raben*, en Forbindelse, hvoraf den Raben-Levetzauseke Slægt udsprang.

Ovenfor er det omtalt, at der under kongelige Besøg undertiden maatte laanes Sengetøj, Dækketøj etc. i By og Egn. Ogsaa Møblementet paa Slottet var mangelfuldt. I 1701 maatte der saaledes i Byen laanes en Mængde Stole. Det hedder i Kæmnerregnskabet, at Byens to Kæmnere i 4 Dage fra Morgen til Aften maatte laane Stole til kgl. Majestæts og Hofetatens Fornødenhed, og efter Hoffets Afrejse maatte de i to Dage opsøge enhvers Stole i Gemakkerne. De to Kæmnere forlanger derfor — ganske rimeligt — lidt for deres Ulejlighed foruden Godtgørelse for Vognlojen til og fra Slottet.

I April Maaned 1711 udbrød der Pest i København. Sygdommen greb voldsomt om sig,* og alle, der kunde, flygtede fra Byen. Kongen

* Pesten varede til sidst i Oktober og bortrev 22.000 Mennesker. Folk i Kolding og Omegn — og vel hele Landet over — satte sig selv i maanedlig Skat til Athjælpning af Nøden i Hovedstaden. Listen findes Side 81 i Kirkens gamle Kopibog i Kolding Raadhusarkiv.

Koldings nærmeste Omegn 1708.

Kortet, der findes i „Fr. V.s Atlas“ i det kgl. Bibliotek, er optaget i Anledning af en militær Øvelse nordfor Byen. Vest vender opad. Lejrpladsen („Campement“) er indrettet paa Marken ved „Galgebjerge“, der har sit Navn efter Galgen. Denne ses lige ovenfor Bogstav D. Troppesafdelingerne er marcheret uden om Bramdrup Dam (B) og opstillede i Slagorden nordfor Dammen. A = Kolding Fjord. C = en nu forsvunden Dam i „Kolding Komark“. E = Stedet, hvor Slottets ældste Ladegaard („Forværker“) laa. F = Dyrehaven. Nederst til Højre ses Bramdrup By.

rejste til Koldinghus, Enkedronning Charlotte Amalie rejste til Oldenburg. Kollegiets høje Embedsmænd til Jægersborg, Flaaden stak i Søen, og de „gevorbnæ“ Regimenter afgik til Holsten. Det var ved Midsommerstid, at Kongen ankom til Koldinghus. Under Opholdet her afholdt Frederik IV flere Fester, deriblandt den meget omtalte „Carussel“ (Ringridning) og Maskerade, hvor Kongen forelskede sig i den unge Komtesse Anna Sofie Reventlov, som han Aaret efter, 26. Juni, bortførte fra Clausholm. Som bekendt blev han straks efter viet til hende til venstre Haand, og hun fik Titelen Fyrstinde af Slesvig, en Titel, som hun Dagen efter Dronning Louises Død 1721 ombyttede med Dronningenavnet. Paa Frederiksberg Slot findes et Loftsmaleri, som længe har været antaget for en Fremstilling af hin meget omtalte Maskerade. Billedet viser en Mængde maskerede Personer i en Sal omgivet af en Balkon, der bæres af Søjler. Naar Slotskirken undtages, har der ikke været nogen saadan Sal paa Koldinghus. Det viser sig ogsaa, at Billedet absolut ikke kan forestille Maskeraden paa Koldinghus,²⁵ thi da det i 1858 var taget ned fra Loftet, saa man, at det var signeret „B. Coffe (o: Benedict Coiffre) 1704.“

Frederik IV.s sidste Besøg paa Slottet skete under hans sidste Rejse. Turen til Holsten i Avgust 1730. Saavel paa Henrejsen som paa Hjemrejsen var han kun Natten over paa Slottet. Det skal have været stor Ynk at se ham, da han paa Hjemrejsen blev baaret op og ned til Vognen, thi han kunde næsten ikke gaa. Kongen naaede ikke videre end til Odense. Her indhentede Døden ham.

Christian VI.s Besøg paa Slottet synes at have været indskrænket til Ophold paa Gennemrejser, f. Ex. hvert Aar, naar han rejste til Holsten for at inspicere Tropperne. Paa en saadan Rejse 1734 var Præsten Nikolaj Brorson, den Gang i Bedsted, tilsagt til at prædike til Aftensang paa Slottet over Texten 1. Joh. 5. Præsten talte om „Jesu aandelige Krigsmænds Sejervinding“, en lille Hentydning til Kongen og hans Ærinde, og det hedder, at Prædikenen var til Majestætens „særdeles Fornøjelse“. Præsten fik Ordre til ved Kongens Tilbagerejse at levere et Udtog og en Kopi af Prædikenen²⁶. Stor Stads har der været paa Koldinghus i 1749, da Frederik V foretog den berømte Rejse rundt i sine Provinser. Den unge Kaptajnløjtnant *P. I. Grønvold*, der var i Kongens Følge, har i tre Kobberstik skildret dette Besøg. Det første Billede viser „Situationen $\frac{1}{4}$ Mil udenfor Kolding“, formodentlig paa Snoghøjvejen, hvor der dog næppe har været saa kolossale Bjerge, skøndt den gamle Landevej var mere bakket

end den nuværende. Det andet Billede viser Optogets Ankomst til Slottet. Vognene „Fyn“, „Jylland“ og „Slesvig“ er undervejs op til Staldgaarden. (Dette Billede er af Kobberstikkerinden Alexia v. Lode benyttet som Fortegning til Stikket af Slottet set Nord fra i „Danske Atlas“, men der er forandret lidt i Forgrunden, og Kæmpetaarnet har ved en Fejltagelse kun faaet 4 Rækker Vinduer over Kirken i Stedet for 5). Det tredie af Grønvolds Kobberstik viser Kongefølget inde i

Slotsgaarden. (Ogsaa dette Stik er benyttet som Fortegning, baade i Danske Atlas og i Fyhns Efterretninger). Vi gengiver her dette sidste Stik. — Det er sikkert paa denne Rejse, at Frederik V udtalte Glæde over sine egne Bønders gode Heste. I andre Egne havde han haft lutter Herregaardsheste til Forspand, og de har vel set mere forslæbte ud end „Kongens Bønders“. (Jyske Saml. I R. 2. 256).

Fra Aaret 1740 findes der fuldstændige Grundplaner over Koldinghus' 4 Etager (3 Etager og Kælderen). Grundplanerne er signerede „Colding d. 5. Julii 1740. C. Bruhn“.* Planerne er ikke ganske nøjagtige, men dog hvad Værelsernes Beliggenhed angaar tilstrækkeligt oplysende. Vi lader dem derfor ledsagde denne Fremstilling. Andre Grundplaner findes i Rigsarkivet (Læsesalen). De

* C. Bruhn var da Gartner ved Koldinghus og blev Husfoged paa Skanderborg.

synes at være fra 1742 og er noget forskellige fra de Bruhnske. Atter andre Planer findes i Thuras Vitruvius (gengivne af Fyhn), men her mangler der Oplysning om Værelsernes Benyttelse.

I Frederik IV.s Tid var der kommen en Mængde nyt Inventar til Slottet, som vi har set dog langtfra tilstrækkeligt. Der er Inventarierelister fra 1725²⁷ og ligeledes²⁸ fra 1747 og følgende Aar. Førstnævnte Inventarieliste beskriver Værelse for Værelse, og det viser sig, at der nu har været langt elegantere paa den gamle Kongeborg, end de ældre Lister bærer Vidnesbyrd om. De fleste Herskabsværelser er nu panelede. Hist og her er de betrukne med „forgyldt Læder“, andre Steder med „ulden Tapetzeri“ eller sribet „Tirlumtei“. Stolene var enten „forgyldte Læderstole“ eller „Ryslæderstole“, og der nævnes et Utal af „Skak-Sengesteder“, Himmelsenge og „Stabel-Senge“*. I Modsætning til i det 16. Aarhundrede, da der kun synes at have været et eneste (Staal-) Spejl paa Slottet, er der nu et „engelsk Spejl“ i næsten hvert Værelse, de fleste i brune eller sorte Rammer, men enkelte i fine Glasrammer.

Den fuldstændigste Beskrivelse af hele Slottet, der haves fra det 18. Aarhundrede, er dateret 7. Avgust 1770. Denne Beskrivelse er her aftrykt bag paa de Bruhnske Grundplaner fra 1740.

Slottets Omgivelser i det 18. Aarhundrede.

Den store Avktion.

I det 17. Aarhundrede synes Koldinghus Ladegaard den meste Tid at være bortforpagtet til Lensmændene eller Amtmændene, men, uvist af hvilken Grund, der skete en Forandring i det 18. Aarhundrede. Amtmand Woydas Forpagtning af Ladegaarden udløb 1. Maj 1705; da han androg om at faa den fornyet og at faa Retten til Fiskeriet, begge Dele uden Afgift, paategnede Kongen Ansøgningen et „Silentium!“ („Ti stille“). Woyda blev Etatsraad — det havde han ogsaa udbedt sig -- og fik Fiskeriet i enkelte Damme, men Ladegaarden, Haven og største Delen af Fiskeriet bortforpagtedes paa 3 Aar til en Laurits Lauritsen. Forpagtningsafgiften var ialt 250

* Der nævnes 1725 et „gammel stoer Stabel Sengested, som har standen i Sofve-Cammeret med gl. guul Silcke-Damasch med Himmel Decke og Gardiner og 4 Tipper ovenpaa“. Monstro det skulde være den af talrige Forfattere omtalte Christian III.s Dødsseng med det vævede Stykke, forestillende Dronning Margrete til Hest?

Rdl. Derefter forpagtede *Kolding Borgere* Ladegaard, Ørtefiskeri og Have fra 1708²⁹. Forpagtningskontrakten, der lød paa tre Aar ad Gangen, blev gentagne Gange fornyet. I Kontrakten, der er underskrevet af Rasmus Nielsen Beck, Mikkel Danielsen og Medinteresserede paa egne og samtlige Kolding Borgeres og Indvaaneres Vegne, hedder det bl. a.: „Forpagterne og samtlige Indvaanere maa nyde og bruge forskrevne Ladegaard eller Staldgaards Huse samt al den tilliggende Jord, Ager, Eng og Ørtefangst, dog paa egen Bekostning og uden Hjælp af de dertil liggende Bønder. De skal selv lade alt Hoveriet forrette og Jorden med vedbørlig Gødske dyrke og drive . . . ej til nogen Upligt, saa at Jorden ej med nogen ubekvem Sæd bliver udslæbt og Markerne efter den der i Egnen brugelige Maade til rette Tide at nyde deres tilbørlige Hvile.“ — Hans kgl. Majestæts Taffel skal, naar Kongen er i Kolding, i nogle Dage uden Betaling forsynes med fornøden Frugt af Haven. Den aarlige Forpagtningsafgift er 300 Rigsdaler til hver 1. Okt. „Skulde ellers nogen ulykkelig Ildbrand, det Gud dog naadelig afvende, paakomme Ladegaardsbygningerne udi fornævnte Forpagtningsaaringer formedelst Forpagternes egen eller Folkenes Forsømmelse eller Skødesløshed, da skal Forpagterne og Medinteressenter efter deres udgivne Kavtion . . . selv dertil indestaa og svare.“

Det maa antages, at de gamle Ladegaardsbygninger allerede paa dette Tidspunkt er forsvundne, maaske paa et eller to Huse nær, og Staldgaarden er da traadt i deres Sted. Denne Forpagtning af Ladegaarden varede, til Rytterne tog Staldgaarden i Besiddelse 1718, og Ladegaardens Marker udlagdes nu til Græsning.

Den store Slotshave blev efter Forslag af Hofbygmester *de Thura* i 1748 solgt til Kammerherre og Oberst Schenck v. Winterstedt for 474 Rigsdaler. Et lille Stykke Havejord langs Staldgaarden, 30 Alen bredt, undtoges dog fra Salget. Slotshaven skiftede senere Ejer gentagne Gange. I Midten af det 19. Aarhundrede ejedes den af Kaptajn Høffding. Der blev lagt en Gade igennem Haven („Høffdingsgade“, nu en Del af Jærnbanegade), og i 1861 forsynedes Gaden med Brolægning. Gaden fik dog først i 1876 større Betydning, idet Købmand P. Brandorffs Gaard paa Torvet blev nedrevet og Gaden — efter mange og lange Forhandlinger — ført igennem.

Men tilbage til Ladegaarden og dens Jorder. Alt det kongelige Jordegods i Koldingegnen, Ryttergodset, blev bortsolgt i Aaret 1765 ved en stor Avktion, der afholdtes 30. Maj — 4. Juni. Ved denne

store Avktion (se forøvrigt Vejle Amts Aarbøger 1907, S. 84 ff) solgtes ogsaa Ladegaardsjorderne. Om Avktionen skriver Borgmester *Junghans*⁸⁰ 8. Dec. 1766: „Af Koldinghus' Ladegaards Hartkorn, som Hans Majestæt sidst afvigte Aar ved offentlig Avktion allernaadigst lod bortsælge, bekom Kolding By alene til almindelig Brug og Nytte den saakaldede „*Overmark*“, som støder til Byens Komark, for 5050 Rigsdaler, anslaget til Hartkorn 19 Tdr. 1 Skp. 3 Fdk. 1 Alb., hvoraf aarlig skal svares Skatter og Skatte Korn samt 4 Rigsdaler i Refusion til Sognepræsten i Kolding, item 4 pCt. aarlig Rente, saavel af den halve Købesumma, Hans Majestæt bestandig lader staa i forbemeldte Mark, som af det Laan, Byen haver gjort for den anden halve Summa (Laanet stiftedes hos Helts og Pelts Legat). . . Jeg har i trende Memorialer til Kongen og Kammeret forestillet dette, at Marken er anslaget til for højt Hartkorn, over 9 Tønder for meget, og følgelig købt 2000 Rigsdaler for dyr, da Byen *maatte* have den, i hvad den end skulde kostet, bedet om Moderation i Hartkornet eller Afslag i Købesummen, men Resolutionerne har ingen Gang været favourable . . . De andre Lykker og Enghaver bekom Oberst *de Falsen*, der bruger samme til Korn og Græs. *Jørgenskovlykke* fik Købmand *Selio Frick* og bruges til Korn og Græs, *Kloster-Engmajen* fik Apotheker Eilschou, bruges til Høvling, *Bødelmajen* fik Madame *Hee*, bruges til Hø, *Trindholm* fik *Christen Erichsen* af Seest og ligeledes bruges til Hø. Dette er den Oplysning, jeg herom véd at give.“

Dyrehaven med Skovfogedhuset og noget Bøndergods blev solgt for 10,470 Rdl. til en Kammerraad *Richter* af Fredericia, der straks som en Ugærningsmand faldt over Skovbestanden for snarest at faa den gjort i Penge. Han lod straks fælde 370 Ege og Bøge, ialt 1200 Favne Træ. Kammerraaden havde bl. a. ogsaa paa Avktionen købt Gamst By. For at faa Beboerne i Gamst til at købe sig selv, gjaldt det først og fremmest at bebyrde dem, saa de blev tvungne til at købe Gaardene fri. F. Eks. lod han Beboerne, endog Skærtorsdag og Langfredag, køre Favnetræ fra Dyrehaven til Stranden, tog deres Sønner til Soldater ved en Foged, der hed Fugl, og truede Bønderne med, at hvis de ikke købte sig selv, vilde han sælge deres Gaarde til andre, som selv vilde bebo dem. Endelig slap de dog ud af denne Plageaands Kløer.⁸¹ I Dyrehaven blev der opbygget en Gaard, der først fik Navnet „*Cathrineberg*“ og derefter „*Dyrehavegaard*“.

Ved Godssalget gik ogsaa *Slotsmøllen* over i privat Eje. Den solgtes til Nikolaj H. Jørgensen med „Dam og Damsbaand“. Dette vil dog ikke sige, at Mølleren fik Ejendomsret over Søen, tværtimod hedder det i Konditionerne, at Søen forbliver Kongens Ejendom. Ved en Overenskomst af 17. Jan. 1802 paatog Mølleren sig at istandsætte og vedligeholde Dæmningen øst for Søen og Møllebroen — Forpligtelsen er nu afløst — mod 1) en Pengesum en Gang for alle, 2) Retten til Rørskæret i Søen og 3) „at han og følgende Ejere, forsaavidt ingen andens lovlige Ret derved krænkes, maa holde en Baad og bruge Fiskeri i Slotssøen, saa længe ingen kongelige eller fyrstelige Herskaber beboer Slottet, eller Kongen paa anden Maade finder for godt at disponere over Søen, dog med Vilkaar, a) at det bliver vedkommende uforment til behørig Bredde at istandsætte Vejen nordfor Søen og b) at Møllens Ejer ved kgl. Herskabers Gennemrejse er forpligtet til at udlaane sin Baad og Fiskeredskaber, dersom Fiskeri i Søen ved saadan Lejlighed skulde forlanges.“

Slottet 1801—1807.

Aarene gik deres Gang, uden at store Begivenheder greb ind i Slottets Skæbne. Oppe fra Kæmpetaarnets Top — Taarnet var dækket af flere mindre, svagt skraanende Tage — vajede i al Fredelighed Oldfruens Sengetøj, der var hængt til Udluftning, og af og til tog hendes Piger et lille Hvil deroppe, lyttende til den gamle blinde Violinspiller, der var en hyppig Gæst, og som havde sat sin Hat ved Siden af sig, for at Pigerne kunde lægge Skillinger deri. Nu og da hørtes en Fodgænger fra et Sted hinsides Søen „Ekkostedet“, prøve Ekkoet fra Slottet, der ragede op paa den nøgne Bakke. Ekkoet kunde gentage Femstavelsesord. I Regelen prøvedes med Ordet „Kon-stan-ti-no-pel“, og tro gav Slottets Mure det lange Ord tilbage. Slaget paa Rheden 1801, 2. April, havde bragt en national Vækelse og et friskt Pust ogsaa til Kolding. I Anledning af Sejren afholdtes en Fest med Bal paa Koldinghus. Derefter blev det atter stille deroppe. Saa kom Aaret 1807. Vi skal her kun nævne, hvad der angaar denne Egn. Kongens Flugt fra København til Kolding blev besluttet Kl. 12 Natten til 11. August. Ligeledes blev det bestemt, at Departementscheferne tilligemed en eller flere Sekretærer skulde rejse til Kolding. Kongen og Kronprinsen forlod Hovedstaden alle-

rede den 11. Avgust om Morgenen. Den 13. om Morgenen kom de til Nyborg. Overrejsen over Bæltet var ikke uden Spænding, thi den Smakke, de gik over med, blev anholdt af Englænderne, der blokerede Bæltet. Christian VII var puttet ned i Rummet, hvor han skal have været meget utaalmodig. Kronprinsen laa i Kahytten indsvøbt i en Kappe. Englænderne kigede derned, men saa ham ikke, og de gik igen fra Borde. Den 15. Avgust fortsattes fra Odense. Kongen rejste — siger Historikeren Laurids Engelstofts Dagbog⁸² — med en ussel Befordring, 6 daarlige Heste, som næppe kunde trække ham. Departementerne fulgte efter. Ankomsten til Kolding skete Lørdag Aften 15. Avgust. Man havde faaet nogle Værelser paa Slottet sat lidt i Stand til ham. Da Hertugen af Avgustenburg — han var rejst fra København kort efter Kongen og førte de vigtigste af Rigsklenodierne med sig — ankom om Søndagen, var der slet ikke tænkt paa ham, saa Slotsforvalteren maatte indrømme ham sine Værelser. Engelstoft siger: „Slottet er meget forfaldent, men dog næsten uforgængelig solidt. Man paastaar, at Tømmeret i Loftet kunde afgive de bedste Skibsknæer til Orlogsskibe. Staldgaarden at reparere er alene anslaaet til 15,000 Rdl. Der anvendes ellers aarlig et Par 1000 Rdl. paa Slottets Vedligeholdelse, men det er aldrig kendt.“ Paa Slottet blev der i Hast indrettet Kontorer for Kancellierne og andre Kollegier. Et Jægerkorps, som var i Byen, gjorde Vagt paa Slottet. Efter en kongelig Resolution af 15. Avgust henvistes alle officielle og Kollegialbreve og Pakker til Kolding.

For de mange Gæster maatte Kolding By gøre et meget tarveligt Indtryk: „De fire Departementschefer Kaas, Møsting, Moltke og Sehested er i Dag rejste til Christiansfelt, ventelig for at fornøje sig. Under nærværende Indkvartering i Kolding hentes de allerfleste Fornødenheder, f. Eks. Smør, Sukker, The, Øl o. s. v. fra Christiansfelt“.

Da Arveprinsesserne kom hertil fra Øerne, maatte de rejse videre, da der ingen Plads var til dem paa Slottet.

Det er ikke Lovord, L. Engelstoft lader regne over Kolding: „Jeg har her i Byen forgæves søgt at faa et Exemplar af Pontoppidans Atlas („Danske Atlas“). Det var altfor stor Rigdom at vente her“. Eller han var i Sognekirken, der ikke var saa styg inden i som uden paa: „Efter Prædikenen blev 4 Tavler ombaarne. Jeg saa ikke en eneste give noget i dem, og de ombares tillige med saadan

Hurtighed, som om Bærerne forudsatte som afgjort, at ingen vilde give noget“.

En Gudstjeneste i Slotskirken skildres saaledes: „Kirken er ret smuk i en forældet gotisk Smag, men for nærværende Tid uden Orgel. Kongens Stol er i Fonden lige for Alteret. Paa begge Sider er Galleri. Det ene paa venstre Haand af Kongens Stol var anvist til Kollegierne og Officererne, det andet til Publikum. Kirken var fuld. Præsten, Raaschou, havde til Text Salme 3: „Herre, mine Fjender er mange imod mig“ etc. Denne Text udførte han temmelig maadelig uden Tankefylde eller ret logisk Orden . . . Hans Begyndelse var ikke heldig, da han straks anraabte Gud om at opmuntre de bange og trøste de forsagte, som om hele Forsamlingen — hvori en hel Del Militær — havde bestaaet af Bange og Forsagte . . . I Begyndelsen var han noget frygtsom, saa man begyndte at blive bange for, at han skulde gaa fra Prædikenen. Hele Gudstjenesten varede en Time“. En Søndag før Gudstjenesten sagde den sindssyge Konge: „Wer kommt heute in der Kirche?“ Han svarede sig selv: „Nur der König und seine elende Suite!“

Spaniolerne i Kolding og Slotsbranden.

De fremmede Troppers Ankomst og Indkvartering.

Kong Christian VII.s Ophold paa Koldinghus blev ikke langvarigt. Hen i September kom der Stafetbud med Meddelelse om Københavns Bombardement, og den 11. September fortsatte Kongen Rejsen Syd paa til Rendsborg.

Det ligger udenfor disse Billeders Plan at fremstille, hvorledes Danmark efter Freden i Tilsit 1807 blev tvungen ind i det ulykkelige Forbund med Frankrig. Derom kan der læses saa mange Steder. Nok er det, vi var ligesom vore Forbundsfæller, Spaniolerne, tvungne til at danse med i den napoleonske Kehraus.

Spanierne, ca. 14,000 Mand, under den lærde og snilde Særling Generalløjtnant de la Romana, laa fra Eftersommeren 1807 til Foraaret 1808 i Hamborg og udgjorde Kærnen af den Troppstyrke paa 20—25,000 Mand, der stod under Prinsen af Pontecorvo (den senere Kong Karl Johan af Sverrig).

I Marts 1808 begyndte de franske og spanske Tropper at rykke frem gennem Holsten. Da de første franske Tropper under Tromme-

hvirvler marcherede gennem Rendsborg, blev Christian VII saa forskrækket, at han fik et Nerveslag, der faa Dage efter havde Døden til Følge. Meddelelsen om hans Død bragtes herop af de efter Fransk-mændene følgende Spanioler, der under Gebærder forklarede Befolkningen: El rey caput (Kongen død). Allerede 8. Marts kom den franske Armés Kommissærer til Kolding og fik i Postgaarden i Søndergade (nu Nr. 5) ny Forspandsheste hos Postmesteren, P. K. Limschou (†1850), hvorefter de fortsatte Rejsen til Snoghøj for at ordne Overfarten der for den efterfølgende Armé. Der blev nu et vældigt Røre i Kolding for at modtage Napoleons Tropper. De eligerede Borgere (M. Olesen, H. B. Bønnelykke, M. P. Lund, Jep Hjelm, L. Slot og N. Clausen) holdt Møde paa Møde. Byens tre Vægttere* satte Morgenstjernerne til Side og stak deres Ben-Vægterpiber ind og løb Ærinder, og Trommeslager Johan Evald trommede den ene Ordre til Borgerskabet rundt efter den anden. Haandværkerne arbejdede med fuld Kraft for at faa alt i Orden til at modtage Tropperne. Det var beordret, at langs hele Marchruten skulde der om Aftenen sættes Lys i Vinduerne og hænges Lygter ud til Gaden.

I Byens 53 Værtshuse** og Beværtninger blev der af Borgerne drukket mangan „Polak“ paa Død og Fordærvelse over Engelskmanden og hans Forbundsfælle Svensken.

Der var givet Ordre til, at der i hver Købstad skulde ansættes en Pladskommandant, der fik en mindre Militærstyrke til Raadighed som Ordenspoliti. Her i Kolding hed Kommandanten v. Suckow, senere Castonier.

Den 12. Marts kom de franske Tropper til Kolding og marcherede over den ny Sønderbro ind i Byen.

Koldingenserne har højligent undret sig ved Synet af dem. De først ankomne Tropper tilhørte Divisionen Dupas, der omfattede baade Fodfolk og Hestfolk, ialt 5,556 Mand med 746 Heste. Der var Kavallerister med grønne, langskødede Kjoler og store Bjørneskindshuer, fra hvis Pul der udgik en nedhængende rød Pose, der endte i en Spids med en gul Dusk. Nogle af Rytterne bar ligesom Infanteristerne Chacoter. Alle de først ankomne Soldater var gamle, skæggede Krigere med martialske Udseende og smuk Holdning. En stor Del af disse Tropper afgik straks til Fredericia. 28 Holstenskvogne afsendtes med

* Uniformerne var graa Vadmelsfrakker med grønne Ærmer og Opslag.

** Angaaende det store Antal Beværtninger maa det dog bemærkes, at heri er medregnet Købmændenes og Vognmændenes Skænkestuer.

Officerer, og alle Byens lukkede Vogne rekvireredes til Officerernes Brug, baade Hyrekareter og private Vogne. De fleste af disse Vogne ødelagdes ved Troppettransporterne, og figurerer i Erstatningsregnskaberne lige fra Major Rheinlænders Kaleche til Sejer Sørensens Hyrekaret og Købmand Aagaards lukkede Karosse.

De første franske Tropper kommanderedes af Generalmajorerne de Neuf og Gency. Under Opholdet her spiste Gency hos Postmester Limschou med 11 Officerer. Postmesterens Regning ser saaledes ud:

„13. Marts spiste ved General Gencys Taffel 11 Officerer. For hver 4 Mark. Kaffe 2 Rdl. 4 M. 8 Sk. 10 Domestiquer á 2 Mark og Kaffe 1 Mark 8 Sk.

Desuden medtaget paa Rejsen en stor Flæskeskinke, en Kalkun og 4 Pølser“.

Samme Dag kørte Raadstuetjeneren til Snoghøj med et Læs Brød og Brændevin.

Paa Slottet havde der i nogle Dage hersket særlig Travlhed, idet man ventede Prinsen af Pontecorvo. Kæmner Christen Lund og Værtshusholderne Katstrup og Laus Lausen havde paataget sig at skaffe alt til Hans Durchlaughtigheds Ophold. Favntre kløvedes og blev baaret om i Slotsværelserne tillige med Trækul til Optænding. Da man frygtede for, at de aabne Kaminer ikke kunde varme tilstrækkeligt, kørtes der tre Kakkellovne op paa Slottet.

En Mand sendtes ud paa Landet for at købe Fjerkræ og Smør, og der kørtes Vand til Slottets Brug. Der maatte hentes Oksekød fra Kristiansfelt. Prisen var kun 10 Sk. pr. Pund. (For Kuriositets Skyld anføres, at en Snes Æg kostede 24 Sk., en lille Høne 3 Mark, Lammekød 20 Sk. og Kalvekød 16 Sk. pr. Pund. og Fløde fra „Cathrineberg“, nu Dyrehavegaard, 10 Sk. pr. Pot.) Hos Købmand Aagaard købtes Glas og andet Service, men han maatte dog sende „en Expresse“ til Kristiansfelt (!) efter 18 Par hvide, hornskafte Gaffler og Knive.

Prinsen af Pontecorvo ankom hertil 11. Marts sammen med sin Gemalinde og sin Søn Oscar og blev her til den følgende Dag. Forhaabentlig har de vidst at skønne paa de mange Anstalter, der var gjort, og paa Kogekonen Madam Sallings Mad og „Sylteri“ (Syltetøj). Kogekonen fik 5 Rdl. om Dagen, men hun skulde saa selv lønne de mange Folk, der skulde gaa tilhaande i Køkkenet.

Kæmneren havde ogsaa sørget for to „Fruentimmer“ til at rede Senge og holde Renlighed paa Slottet samt vaske de franske Officerers Tøj. En Kone vaskede Lagener og Dækketøj.

Jeg skal ikke her opramse hver enkelt Gang, Prinsen af Pontecorvo var her i Byen, men kun nævne, at hans Ophold her i Byen i Aaret 1808 kostede 1391 Rigsdaler 47 Skilling.

Spaniolerne ankom til Kolding midt i Marts Maaned. Havde Fransk-mændene været ventede med nogen Spænding, saa forslog det dog intet mod den, hvormed Spaniolernes Komme blev imødeset.

Mange nærrede Skræk for disse Soldater nede fra Evropas yderste Hjørne, og ikke faa Steder gravede Folk deres Kostbarheder ned i Haven for at sikre dem mod disse, som man antog, halvvilde Skarer. Men det skulde vise sig, at der slet ingen Grund var til at ængste sig. I Spidsen for de første Spanioler red en ægte Don Quixote-Type, den gamle Oberst Delevielleuze, en høj, mager Mand i hvid Uniform af gammelt Snit og med en spids, flad Napoleonshat paa Hovedet. Ved hans Side dinglede et Uhyre af en Kaarde, og han var iført Halvstøvler og blaa Strømper. Hesten, han red paa, var saa lille, at den syntes at løbe mellem Benene paa ham. Efter ham kom Staben og saa Regimentet, alle paa den besynderligste Maade udstafferede mod Kulden og paa ægte spansk Manér uden at bryde sig om soldatermæssig Holdning. De lignede mindst af alt regulære Tropper. Ikke saaledes at forstaa, at hver enkelt af dem ikke saa modig og mandig ud, men sete delingsvis var de langsomme og ubehjælpsomme, og deres Beklædning og Udrustning var meget mangelfuld. Trods alt dette gjorde de Indtryk af at være fornemme Folk, Adelsmænd, der selv i deres Fornedrelsesstand var sig deres eget Værd bevidst.

Det var nærmest Regimenterne Princessa og El Rey, som Koldingenserne kom til at gøre Bekendtskab med. Det viste sig at være godmodige Folk, som snart fik et godt Lov paa sig. Gadedrengene i Kolding har sikkert moret sig kosteligt ved at se nogle af Spaniolerne siddende paa Mulæsler med begge Ben til en Side ride gennem Byen. Spaniolerne medførte nemlig en Mængde Mulæsler. Med Spaniolerne kom de første Cigarer til Danmark, eller i al Fald blev de først bekendt her med Spaniolerne. Folk undrede sig ogsaa saare over de Retter, som Spaniolerne fandt Behag i. Flere Steder lavede de sig Mad efter spansk Smag, og den var vidt forskellig fra vor. De spiste saaledes stegte Snegle* med Sauce og Olje, Peber, Eddike og Løg, ja selv stegte Frøer og Snoge smagte dem. Olje brugte de til en Mængde Retter, til stegte Høns, til Salater o. s. v., og Olje er nu en Gang ikke

* De skal have sat megen Pris paa „Voldsneglene“ i Slotshaven.

tiltalende for danske Gæner. Men i Modsætning til Franskmændene varede det dog ikke længe, inden Boghvede- og Byggrøden gled ned, og selv „Øllebrød“, som var Franskmændene en Vederstyggelighed, gled ret godt ned.

Det var tilladt at lade de fremmede Tropper spise et Maaltid Mad i Gæstgiverierne, og dette benyttedes selvfølgelig de fleste Steder. Regningen for et saadant Maaltid, indtaget hos Gæstgiver Poul Borck, ser saaledes ud:

„4 Spaniere til Middagsspising = 4 Mark. 2 spanske Fruentimmer = 2 Mark. Øl og Brændevin = 3 Mark“.

Her har det sagtens drejet sig om menige. For Officerer var Prisen højere:

„8 Officerers Spisen à 4 Mark 8 Sk. 8 Flasker Vin à 4 Mark. 8 Officerers Kaffe à 24 Sk. $\frac{1}{2}$ Pot Rom = 2 Mark 8 Sk“.

Rom synes at have været uundværlig til Kaffen. Den opføres nemlig altid.

Spanierne holdt Gudstjeneste under aaben Himmel, nemlig i Slotsgaarden. Gudstjenesten skal have været meget gribende. Præsten var iført Messedragt og indviede Sakramentet med de sædvanlige katolske Ceremonier. Allerede i lang Afstand blottede Spanierne Hovedet, naar de fik Øje paa Alteret. De viste en brændende Andagt; man kunde læse det i deres Ansigt og paa den inderlige Følelse, hvormed de betegnede sig med Korset. Et paafaldende Syn var det at se hele Forsamlingen kaste sig paa Knæ. Selv de, som var i Værelserne, knælede foran Vinduerne.

De spanske Præster viste ingen Fanatisme. Her i Byen indkvarteredes de hos Pastor Raaschou og Pastor Garnæs, for hvem de gjorde sig forstaaelige paa Latin.

Spaniolerne havde selvfølgelig svært ved at gøre sig forstaaelige for Befolkningen. Gebærder har ikke altid kunnet klare det. Men ved Indkvarteringen fik Borgerne Hjælp fra en Toldbetjent A. Jensen, der talte Fransk og maaske ogsaa lidt Spansk. Kommandantskab og Magistrat havde for en Rigsdaler om Dagen taget Jensen i Tjeneste, og Dag og Nat maatte han være ved Haanden paa Raadhuset.

At enkelte har bestræbt sig for at lære lidt af de fremmede Sprog, vides med Sikkerhed. En enkelt Koldingenser lærte saaledes sin endnu levende Søn at tælle paa Spansk.

En hel Del af Spanierne indkvarteredes i den „danske Skole“ (Kirkens nordlige Fløj). Andre skaffedes der Plads til rundt omkring i Byen.

Under de fremmede Troppers Gennemmarch nødvendigjordes militære Værksteder, som man indrettede, hvor det bedst lod sig gøre. Saaledes var der fransk Bøssemagerværksted hos Smedemester Mathias Søborg og hos Klejnsmed Lars Knudsen — det sidste Sted omlavedes en Del af Værktøjet —; hos Farver Utzon og i Kongens Stald paa Staldgaarden var der Slagteri, hos Smedemester Mathias Michelsen var der spansk Bøssemagerværksted, i Laasbygade 118 (gammelt Nr.), Skomagerværksted etc. Det har ikke altid været behageligt at have et saadant Værksted, derom vidner et Brev fra „Kirkemand“ Leth, hos hvem den spanske Sadelmager boede. Sadelmageren optog den 24. Marts Arbejdet med en Svend i Leths Stue, den eneste, Familien havde til eget Brug:

„Stuen var propfuld af bare Sadler. Desuden kom der daglig en Mængde Spanioler, dels med gamle Sadler til Reparation, dels for at hente de reparerede, og næsten hele Dagen igennem stod der 8 à 10 Karle ad Gangen for at se at forslaa Tiden hos Sadelmageren, saa vi næppe kunde komme frem eller tilbage i vor egen Stue. Det haver desuden forvoldt os megen Bekostning, baade med Lys og Varme, da vi hele Dagen igennem til Kl. 10 om Aftenen stedse maatte holde Kakkellovnen dygtig varm, thi Sadelmageren fordrede, at Kakkellovnen stedse skulde være proppet fuld af Brændsel. Dette vedvarede i samfulde 14 Dage . . .“ Leth forlangte beskedent 7 Rigsd. i Godtgørelse og fik dem.

En lignende Trængsel har der hersket i Gaderne, saa det har holdt haardt at komme igennem dem med Byens Køer. Selv paa Komarken har Køerne været i Vejen, thi der havde de franske Tropper deres Eksercits- og Mønsterplads.

Af og til sprængte en Kurér gennem Gaderne. Postmesteren skriver: „Fra 11. Marts til 20. April har passeret hos mig 20 Kurérer frem og tilbage. Nogle af dem har betalt Fragt og Fortæring, men de fleste af dem ingen af Delene.“

Under Indkvarteringen trykte Bogtrykker S. Elmenhoff i Fredericia alle Byens Tryksager. Vi havde jo endnu ingen Bogtrykkere i Kolding. Saaledes trykte han Indkvarteringsbilletter og Spisebilletter paa 4 Sprog: Fransk, Spansk, Dansk og Tysk.

Ved de allieredes Komme blev det nødvendigt at skaffe mere Hospitalsplads. Det lader til, at Fattiggassens Gaard tidligere har været anvendt til Garnissonssygehus og udlejet dertil for 40 Daler om Aaret. Denne Gaard, der ogsaa en Gang kaldtes „Krankhuset“, og

som for Resten oprindelig skal have været en gammel Borgmestergaard, laa hvor Havnegade nu udgaar fra Klostergaderne.

Foruden her blev der i Kontrollør Hvids Gaard (vist i Laasbygade) indrettet fransk og spansk Lazaret. Desuden blev Hospitalsforstander Smith ved Skrivelse fra Kommandantskab og Magistrat 24. Marts anmodet om at fraflytte St. Jørgens Hospital, for at de fremmede Tropper her kunde indrette sig deres eget Lazaret. Hospitalsforstanderen flyttede derefter ind i T. C. Hwass Ejendom, medens Hospitalslemmerne synes at være henviste til den danske Skole (Kirkens Nordfløj), idet der her i Oktober blev opstillet en treetages Kakkelovn „til Betjening for Hospitalslemmerne“.

Til det franske Lazaret leveredes der af Kolding Bys Beboere 40 Senge, Lagener og Haandklæder (dette Laan drejede sig kun om en Maaned), og af Kolding Omegn leveredes 49¹/₂ Seng i 5 Maaneder. Meget af Sengetøjet blev spoleret, og da Erstatningen her som ved alt andet den Gang kom sent og sparsomt, voldte disse Senge Kæmner Laus Lausen adskillig Ubehagelighed, hvilket f. Eks. et Brev fra Sognefogden i Højen til Kæmneren vidner om.

Før det franske Lazaret blev anlagt, havde konstitueret Kirurg Kiesendahl i ca 14 Dage haft de fremmede syge under Kur. Hans Regning saa vel som en Del af hans Recepter er endnu i Behold. Regningen lød paa 20 Rigsdaler.

I det franske Lazaret paa St. Jørgens Hospital henlaa der fra 40—90 Patienter, og der var i Reglen ansat en halv Snes Assistentter og Læger.

Da saa vel Kiesendahls som de franske og spanske Lægers Recepter eller Rekvissionsedler findes i Behold som Bilag til Apotheker Eilschous* Regninger, kan det omtrent ses hvad Sygdomme, de fremmede Tropper har lidt af. Deraf er Fnat ikke den værste. Man kan saa inderlig godt forstaa, at Folk ikke var glade ved at udlaane deres Sengetøj til de fremmede Tropper. Af de Ting, der af Apotekeren er leveret til Hospitalet, er ogsaa Røgelse. Det anvendtes jo ofte den Gang i Stedet for Desinficering og Udluftning og vel ogsaa til Bedøvelse.

Paa den herværende Kirkegaard har flere franske og spanske Soldater fundet deres sidste Hvilested. I Hundredaaret efter deres Død er der af Kolding Kirke lagt en Mindesten over dem.

Den 29. Marts blev General Kindelan udnævnt til øverstbefalende over alle spanske Tropper i Jylland. Samme Dag ankom Generalen her til Kolding med sin Stab. Generalmajor Bardenfleth lod ham tage Kvarter hos sin egen Vært, Apoteker Eilschou. Oprindelig vilde

* M. C. Eilschou, død 1810, 57 Aar gl.

Kindelan kun blive her Natten over, men paa Grund af Slotsbranden og forskellige andre Omstændigheder blev Generalen her i 16 Dage. Jeg kan ikke nægte mig Fornøjelsen at anføre Eilschous interessante Regning: „Bespisning i 16 Dage, fra 29. Marts til 13. April, for 9 à 10 Personer daglig, somme Tider flere. Hver Dag 8 à 9 Retter Mad, Kage og 4 Tallerkener med Syltetøj af Kirsebær, Pomerantser, Ingefær etc., 8 à 10 Portioner overmaade stærk Kaffe med megen Sukker og Thevand om Aftenen, daglig à 17 Rigsd. 8 Sk. = 273 Rdl. 2 Mark. Desuden daglig 16 Bouteiller rød Vin à 4 Mark 8 Sk., 2 do. gl. Rom à 5 Mark og do. Dry Madeira = 8 Rigsd. 8 Sk. Desuden en Kogekone i 16 Dage à 3 Mark. Ialt 534 Rigsdaler 4 Mark“.

Branden.

Hvem har ikke hørt Sagnet om, at Koldinghus blev stukket i Brand af Spanierne, der vilde brænde Prinsen af Pontecorvo inde? Fortsættelsen af dette Sagn, nemlig en Historie om, at Spanien i mange Aar efter havde betalt Skadeserstatning til Danmark, fortælles endnu raskvæk, skønt dette ligesom Mordbrænderhistorien allerede for mange Aar siden grundig er bleven gendrevet. Prinsen af Pontecorvo var slet ikke daarlig lidt af de spanske Soldater, som han var Chef for. Han gjorde ogsaa alt for at blive afholdt af Spaniolerne. Ikke blot, at han kunde tale Spansk med dem, men han udmærkede dem ved enhver Lejlighed. Selve Synet af ham virkede sympatetisk paa dem, og hans af et fyldigt sort Haar indrammede blege Ansigt mindede dem om Syden, hvorfra de kom. Det kildrede ogsaa deres Forfængelighed, naar han kom med Udtalelser som f. Eks. en Gang om det spanske Regiment Algarbe: „Med det Regiment vil jeg paatage mig at marchere ind i Helvede og drive Djævelen ud!“ Ogsaa overfor andre, han kom i Berøring med, var han vindende af Væsen og særdeles hensynsfuld. Da en dansk Oberst, Schiøler, i 1808 blev begravet her i Kolding, lod han alle spanske Tropper paradere ved Begravelsen. Men han forstod paa den anden Side ogsaa at optræde som den, der havde at byde. En lille Pige (den senere omtalte „Thilde“) fortæller saaledes om ham, at ved Officerstaflet paa Slottet Aftenen før Branden sad han midt for Bordet med den gallonerede og befjerede Hat paa Hovedet, medens alle de andre Officerer sad med blottet Hoved.

Fra anden Side véd vi, at der var gjort store Anstalter til dette Taffel. Almindelige Formelys til 28 Sk. Pundet var saaledes ikke

værdige til at oplyse ved Gildet, men Købmand Jacob Aagaard († 1841) maatte lade et Ekspresbud løbe til Kristiansfelt efter 6 Pd. hvide Vokslys, der kostede 7 Rigsdaler. Blandt alle de Sager, der kom op til Slottet til dette Gilde, nævnes ogsaa 6 holstenske Krukker, fyldte med stærkt Øl, og en hel Del Kaffe, som Købmand Ludv. Slott († 1824) i den gamle Gaard paa Torvet leverede for 4 Rigsdaler Pundet.

Gildet paa Slottet varede til Kl. 12. Alle synes nu at have forføjet sig til Sengs undtagen den spanske Portvagt. Om selve Branden, der opstod et Par Timer senere, foreligger der en Del Breve. I 1808 boede i Slottets sydlige Fløj Oberst P. M. Hwiid (f. 1748, død 1830), den samme, der byggede „Hwiidsminde“ i Bramdrup. Han var Befalingsmand paa Slottet, men under Branden ved sit Regiment i Køge.

P. M. Hwiid.

Nedenstaaende Brev er skrevet til ham af Fru Anna Christine Hwiid (f. 1770, d. 1848), der med sine 7 Børn var bleven her tilbage. Af de 7 Børn var det ældste („de“ eller Mathilde, senere gift Kraus) 13—14 Aar og var Datter af Hwiid i første Ægteskab. Det yngste Barn var endnu udøbt.* Brevet er her gengivet i Nutidsretskrivning. Af og til er der i Brevet oversprunget Ord, der her er tilføjede i Parantes. Det er skrevet, medens Slottet endnu stod i Flammer, idet det er dateret:

„Mølgaard,** 30. Marts, Onsdag.

Nu, min rare Mand, har vi atter et stort Bevis paa Guds Forsyn over os! Tænk engang, Kolding Slot kom i Nat i fuld Brand, førend nogen kom op eller fik det at vide. Det begyndte i den Ende ved Porten, hvorved Passagen blev forhindret, men ved Guds Bistand holdt jeg Contenance og (var) ganske rolig i mit Sind og tænkte kun paa at redde. Til Lykke kom jeg straks i Tanker om det store Pakkammervindue. Derigennem fik vi Gud ske Tak alt reddet. Mathilde og jeg fulgte hinanden trolig. Hun og jeg maatte tilsidst ud af Vinduet med, da Porten straks faldt sammen. Det første, jeg tænkte paa, var Børnene. Christiane (Ammen) flyede mig Barnet indsvøbt i en Dyne, Thilde tog Bartoline, Pigen tog Mitte, og Mamsellen tog de tre andre, og da de gik gennem Porten, regnede Ilden ned over

* Barnet døbt 26. April i Kolding Kirke. Samme Dag blev Mathilde konfirmeret.

** Nu „Hwiidsminde“ i Bramdrup Sogn.

dem. De gik først til Sødorfs, men der kunde de ikke være, da de flyttede ud. Tænk engang, i Forgaars var Konen kommen i Barselseng og blev (nu) fulgt med i Byen. De (Børnene) kom til Ostens,* hvor de har bevist dem al mulig Omhyggelighed. Jeg og Thilde blev ved Tøjet og Folkene, og vi fik Gud ske Tak reddet Lintøjet, alle Skilderier, store og smaa, hel og holden, alle vore Sengklæder. Sølv-tøjet, alle Gulvtæpper, Omhæng, Vinduesgardiner — har vi ikke saa Aarsag at takke Gud?

Nu skal jeg sige, hvem her af Byen som reddede os. Allererst Hr. (Pastor) Raaschou, derefter Amtsforvalteren (Hvass), han var os en tro Ven, og Hoskier kom og spurgte mig straks, hvor mit Chatol var. Det tog han med sig i sit Hjem. Da vi nu havde faaet alt kørt ud paa Gaarden her, saa satte jeg og Ammen med den lille og de tre mindste os i Karet og kørte her ud. Min Broder fra Fredericia kom straks til Kolding i Formiddags, og paa hans Vogn kørte Mamsellen, Thilde og de to andre Børn. Der kom Vogne fra Bramdrup for at køre vort Tøj herud, og inden Aften havde vi det alt herude. Jeg fik Soldater til at bære de store Spejle herud. Det forstaar sig, at meget af Stole, ordinære Borde og Smaagenstande er beskadiget, men vi fik alt vort Flæsk, røgede Kød og Brød reddet (!).

A. C. Hwiid.

Det er den første ubehagelige Tidende, du har faaet fra mig. Gud lade det blive den sidste. Vi er alle, Gud ske Tak, vel. Gud bevare dig.

A. C. Hwiid.“

Den i det sidstnævnte Brev omtalte Mathilde skriver 22. Nov. 1867 bl. a. følgende om Branden til sin Halvsøster Bartoline:

„Først vil jeg gendrive det ganske urimelige Rygte,** at Ilden var paasat for at indebrænde Prinsen, hvis Soveværelse var i den venstre

* Boede i nuværende Nr. 15 i Adelgade.

** Rygtet er sikkert gammelt. Digteren Carl Bagger har f. Eks. i „Øjeblikkets Børn“, Odense 1845, givet en politisk Fremstilling af Kolding Slots Brand, hvori han gaar ud fra Rygtet som sandt. Men her i Brevet hentydes der til en anonym Beretning om „Prinsen af Pontecorvo paa Koldinghus“, fremkommen i „Nordisk Tidsskrift for Politik, Ekonomi oder Litteratur“, September-Oktoberhæftet 1867 S. 616—618. Efter Tilskyndelse

Fløj (o: Kongefløjen) temmelig fjærnt fra Vagtstuen, hvor Ilden opstod ved den spanske Vagts Uforsigtighed ved at fyre med Halm. Det var ikke tænkeligt, at en saa fyrig Krigshelt ikke med Lethed vilde kunne have reddet sig, selv om Porten var utilgængelig. Da Slottet var bygget paa en Banke, var der lave Vinduer nok, og det var jo den nederste Etage, han beboede.“ . . . „Den Nat, da de fangne Spaniere fra Fyen af (?) blev holdt internerede i Slotskirken, forarsagede deres Vogtere os megen Angst ved den skødesløse Kasten med Papircigarer og deslige, og vi (Børnene) tilbragte hele Natten i et mørkt Værelse til Gaarden, forberedt paa den Ulykke, som senere indtraf.“

Fru Hwiid og Børnene vækkedes af Fruens Pige Kl. 4¹/₂ med de Ord: „Forskræk Dem ej, men Slottet brænder.“

Da Pigen og Thilde vendte tilbage, efter at have baaret Børnene i Byen, maatte de i Slotsporten overstige glødende Bjælker.

„Der var“ — fortæller Thilde — „en Masse (o: Mængde) Mennesker, og man maatte overalt trænge sig igennem. Alt, hvad der kom ud at det omtalte Vindue, blev reddet, men vore prægtige store Kister med Sengetøj, usyet Linned, Garn og deslige var det umuligt at faa saa langt. De blev med stor Anstrængelse bragte ud midt i Slotsgaarden, hvor de til vor store Beklagelse — blev et Rov for Flammerne.“

„Til Kl. 8 blev Moder og jeg i fuldt Arbejde paa Slottet. Da styrtede Loftet i Faders Værelse, det fjærneste i Suiten, og da søgte vi ogsaa Redning gennem de omtalte Vinduer, hvor vor omsorgsfulde og betænsomme Moder først havde ladet Sengetøj og Madratser nedhisse, inden vi selv paa samme Maade fulgte efter. Derpaa ilede hun ind i Byen for at skrive til Fader, at vi alle var reddede. Saa vidt jeg ved, hverken omkom eller blev nogen beskadiget ved denne Ildebrand.“

Blandt alle de Bestemmelser, der før de allierede Troppers Gennemmarsch blev truffene, var ogsaa en Del, der angik Brandvæsenet. Ophobningen af mange Tropper i en lille By, det menige Mandskabs Natteleje i Halm o. s. v., medførte selvfølgelig en stærk Forøgelse af Brandfaren. Der er dog næppe bleven gjort store Ting her i Byen for at møde en eventuel Ildebrand. I den strenge Vinter, som det var i 1807—08, var Gadepumperne paa Byens Regning omviklede

af Oberst Hwiids Døttre skrev Etatsraad O. Müller derefter en Berigtigelse i „Hist. Tidsskrift“ 3. Række VI. S. 100, og her er der hentydet til nærværende Breve.

med Halm for ikke at fryse, men flere af dem kunde ikke give ordentlig Vand paa Grund af, at de var fyldte med Mudder. Først efter Branden blev de rensede.

Det fortælles, at Prinsen af Pontecorvo deltog i Slukningsarbejdet, idet han lod slaa Hul paa den tilfrosne Slotssø og lod Mandskabet formere 2 Kæder ned til Søen, saaledes at de tomme Spande gik fra Haand til Haand ned ved den ene Kæde og de vandfyldte op ved den anden. Da Prinsen tilsidst indsaa, at Slottet ikke kunde reddes, søgte han Husly i Byen. Han opholdt sig da hos en Madam Buch.* Hun boede paa Torvet, vist hvor Hotel „Kolding“ nu ligger. Ud mod Slottet var Vinduesruderne ganske varme. Da Prinsen prøvede at holde Haanden mod Ruderne, maatte han i en Hast tage den til sig.

Om Formiddagen, 30. Marts, rejste han til Odense.

Under Branden var Vindretningen nordlig. En Kone, Madam Jørgensen i Klubben (Nr. 20 i Helligkorsgade) maatte saaledes binde et Tørklæde om Hovedet mod Gnisterne, da hun fra et aabent Vindue saa paa Branden. Forøvrigt skal Branden være set saa langt som til Horsens, ja øst paa endnu længere.

Hele den 30. Marts var Slottet et stort Baal. Hen mod Natten naaede Ilden Kæmpetaarnet, hvis ene Side jo til Dels hvilede paa Bjælkeværk. Med et tordnende Brag styrtede Taarnet sammen — den 31. — og knuste ved sit Fald baade Slotskirkens Hvælvinger og de stærke Kælderhvælvinger. Hvor de to af Kæmperne blev af, er endnu en Gaade. Rimeligvis ligger de nu gemte som Vejmateriale i en af vore Chauseer.

Brandforhøret.

Naar man grundig undersøger alt fra Ildebrandsnatten, saa er det, som det vil fremgaa af nedenstaaende, ikke vanskeligt at forstaa, at Rygtet om Spaniernes Ildspaaættelse kunde opstaa. Der er ogsaa ret uforklarlige Punkter i Vidneudsagnene i de to Brandforhør, der af Borgmester Dichmann og By- og Raadstueskriver Abell afholdtes 1. og 11. April 1808, og som findes beskrevne Side 62 f. f. i Kolding Bys Politiprotokol for 1808. Af Pladshensyn maa her vælges en anden Fortælleform end Protokollens.

* Tidligere Ejerinde af Nagbølgaard, Oldemoder til Graver Simonsen i Kolding.

Det var hen paa Natten den 29. Marts. Taftet hos Prinsen af Pontecorvo var forlængst forbi, og Officererne og Prinsen havde forføjet sig til Sengs. Snedkermester Niels Becher og Muremester Søren Jørgensen Wejle havde Brandvagt paa Slottet. Kl. ca. 3³/₄ mærkede de Brandlugt, der syntes at komme fra Vagtstuen ved Porten. Becher, Wejle og Maler Dyring (antaget ved Slotssprøjten) gik til Vagten og vilde ind, men de spanske Soldater vilde ikke have dem derind. Becher blev ekspederet ud igen, men Dyring var indenfor et Øjeblik. Han saa dog ingen Ild. De gik saa alle tre op i anden Etage og tog Vand med sig, men da de kom derop, var der over Vagtstuen saa stærk en Damp, at de ikke en Gang kunde se Lyset, de havde i Haanden. Døren til dette Værelse over Vagtstuen havde Dyring sprængt. De kastede Vand paa Gulvet og fik „Gemak-sprøjten“ i Virksomhed. Dyring raabte nu Brand paa Slottet. Da man kom med Kabinetssprøjten og vilde ind i Vagtstuen, gjorde den spanske Vagt ingen Modstand. Sprøjten kunde dog ingen Virkning gøre, da Ilden havde grebet stærkt om sig mellem Gibsdækket og Loftet. Wejle tror, at Ilden er opkommen fra Vagstuens Kakkelovn, som Mandskabet fyrede overordentlig stærkt i. Han mener i Forhøret, at der maa have været en Sprække i Muren, saaledes at Ilden har kunnet faa fat i Gibsdækket, men i selve Skorstenen havde Ilden ikke antændt.

Som Vidner forhørtes desuden 1. April Brandassistent Erichsen, ovennævnte Becher og Dyring, Glarmester Thomsen, Klejnsmed Lars Knudsen og Blytækker Lars Frisch. Sidstnævnte mistede ved Branden sine egne Redskaber. I det andet Forhør 11. April forklarede Slotsforvalter J. Christensen, at den spanske Vagt efter Sigende i Førstningen vilde skjule Ilden for om muligen selv at dæmpe den, men da det viste sig, at de ikke kunde dette, kom Spanierne til Slotsforvalterens Hustru og sagde „Fyrl Fyrl“

Hun troede, at de vilde have Ild i Kakkelovnen, men snart forstod hun, at der var Ildløs, og at det var det, Soldaterne mente. Hun vækkede nu sin Mand, der straks stod op. Der var da allerede Ild i Træværket i en Mur i Vagtstuen. Slotssprøjtefolkene kom til og forsøgte at slukke. Slotsforvalteren tog en Økse og slog en Dør op til et Værelse ved Siden af Vagten, men der inde var der intet at se. Ilden maa imidlertid have grebet saaledes om sig mellem Gibsdækket og Loftet, hvor Redningsanstalter ikke let kunde bringes til at gøre Virkning, og al Redning var forgæves.

Slotsforvalteren gjorde Anskrig i Byen. Trommerne rørtes og Stormklokken klemte, saa den kom ud af sit Leje og bagefter maatte repareres. Slotsforvalteren var omtrent et Kvarters Tid borte. Da han kom tilbage, stod stærke Luer allerede ud ad tre Fag Vinduer i anden Etage, og Byens Sprøjter var i fuld Gang. De kunde dog intet udrette. Indenfor kunde man ikke komme Ilden nær for Damp, og udefra kunde kun én Sprøjte naa op til Ilden. Faa Øjeblikke efter var Taget angrebet, og fra nu af var ogsaa Staldgaarden og Byen udsat for den største Fare. Sprøjterne fra Kristiansfelt og Fredericia ankom med Mandskab ca. 3 Timer efter til Hjælp. Fredericia-Sprøjten sattes til at dække Staldgaarden, og Kristiansfelt-Sprøjten og Kolding-Sprøjterne forsøgte at standse Ilden i Slottets ene Fløj, medens man reddede en Del Kornvarer derfra.*

Baade Portneren (Arrestforvarer Peter Meyer) og Slotsforvalteren udtaler i Forhøret, at med visse Vinde vilde Kakkellovnene paa Slottet ikke trække. Da den første Røg mærkedes paa Slottet, troede man derfor, at det skyldtes, at Vinden havde vendt sig.

Meyer har i Forhøret fortalt følgende mærkelige Optræden fra de Spanske:

Da Meyer kom paa Benene og hastig begav sig til Vagten, stod der her en spansk Officerer. Han tog Meyer i Øret og sagde: „Hyst!“

Da Meyer, efter at Slotssprøjten var kommen i Gang, hentede Vand sammen med Kristen Eistrup, havde Vagtens Mandskab forladt Vagtstuen og stod opstillet med Tromme i Slotsgaarden uden at røre Trommen eller bidrage noget til Redning. De søgte endog at forhindre Meyer og Eistrup i at bære Vand. „Eistrup blev arresteret i Skilderhuset. Af hvad Aarsag det skete, kunde Meyer ikke bedømme.“

Branden omtalt i den samtidige Presse.

Der udgik den Gang her i Stiftet kun et Blad. Det var Ugebladet „Ribe Stifts Adresseavis“, der begyndte 1786 i Fredericia. Bladet hedder nu „Ribe Stiftstidende“ og udgaar som bekendt i Ribe. I dette Blads Nr. 27 for Fredag den 1. April 1808 staar under „Indenlandske Efterretninger“:

* Dette skal være sket under stor Forvirring. Traditionen siger, at Sækkene kastedes ud fra Lofterne i nordre Fløj, saa de ved Faldet mod Jorden sprængtes og Kornet spredtes til alle Sider.

„Kolding, den 31. Marts.

I Gaar blev det i flere Henseender mærkværdige Koldinghus Slot ved en ulykkelig Ildebrand lagt i Aske. Til Lykke for Byen blev Vinden vestlig og stille, hvoraf en stor Del ellers vilde have staaet i Fare. Fra Brødre-menigheden paa Christiansfeld ankom straks deres fortræffelige Sprøjter med fornøden Mandskab til sammes Betjening, saa vel som Sprøjter fra Fredericia, men al Redning var forgæves, da Ilden havde grebet for vidt om sig indvendig. I dette Øjeblik faldt den ene Side af Muren paa Kæmpetaarnet ned og har formodentlig slaet Hvælvingen i den skønne Kirke i Stykker. Det beklageligste derved (!) er, at en stor Del Magazinkorn maaske derved gøres umuligt at redde, som dog ellers vilde være bleven Tilfældet. Om der er bleven nogen Mennesker injælslaet ved Murens Nedstyrtelse, ved man endnu ikke. Imidlertid synes al Fare for Ildens videre Udbredelse nu forbi.“

I Odensebladet „Iversens Avis“ findes en kort Meddelelse om Branden i Numeret for 1. April. I samme Blad for 5. April læses:

„Fra 3die Etage og Lofterne, hvor nogle Tusinder Tønder Korn (=: Magasin-korn) var oplagt, ompspændte Ilden snart den hele Hovedbygning, som derved paa Murene nær rent opbrændte.“

I Københavnerbladene „Berlingske Tidende“ og „Dagen“ aftrykkes senere baade Meddelelserne i „Ribe Stifts Adresseavis“ og „Iversens Avis“, og „Dagen“ fortsætter:

„Hans Højfyrstelige Durchlauchtighed Prinsen af Pontecorvo, som just opholdt sig paa Slottet, blev med sit Følge betimelig vakt og lykkelig reddet, hvorefter Hs. Durchl. forblev tilstede, for ved sin Nærværelse at oplive alt til at arbejde paa at standse Ilden. I dette Øjemed opstilledes Rader af spanske Soldater for at række Vand, og Ordre blev givet, at enhver Soldat, som udmærkede sig ved Slukning, kunde vente Avancement, ligesom Prinsen ogsaa ædelmodig lod uddele Pengebelønninger og paa enhver mulig Maade opmuntrede den almindelige Anstrængelse, hvorved det ogsaa lykkedes at faa en Del af Kornet saa vel som Møblerne reddede. Intet Menneske vides at være omkommen ved denne Ulykke —.“

Endelig 16. April læses i „Dagen“ bl. a.:

„Først den 31te faldt den ene Side af Muren paa Kæmpetaarnet ned osv.“

Breve og officielle Aktstykker.

Høivelbaarne

Hr. Amtmand *Selmer!*

At paa Coldinghuus Slot Dags Morgen Kl. 4 opkom Ildebrand, som inden 2 Timer lagde det hele Slot i Aske, har vi ikke skullet undlade herved allertjenstskyldigst at indberette.

Hvoraf Ilden er opkommen, vides endnu ikke tilvisse, men skal være kommen fra det Værelse, som var anvist til Vagtstue for de fremmede Troppers Vagt, i Anledning af Hans højfyrstelige Durchlauchtighed Prindsen af Pontecorvos Nærværelse paa Coldinghuus.

Colding Kommandantskab og Magistrat, den 30. Marts 1808.
Castonier. *Dichmann.* *Abell.*

Amtmanden sendte Indberetningen videre baade til Rentekammerafdelingen i Rendsborg og til Rentekammeret i København. Fra Rentekammeret i Rendsborg afsendtes følgende Breve:

Pro Memoria.

Ved at tilstille det Kongelige Rentekammer medfølgende Indberetning fra Amtmand Selmer om den Ildsvaade, som Natten imellem den 29de og 30te i forrige Maaned har ødelagt Coldinghuus Slot, lade vi tillige følge Gienpart af vores ved denne Indberetning foranledigede Skrivelse af Dags Dato til bemeldte Amtmand.

Rentekammeret i Rendsborg, den 2den April 1808.

Moltke. *Fridsch.* *Essen.*

Kongslev.

Til Efterretning.

Til

Det kongelige Rentekammer i København.

P. M.

I Anledning af Hr. Amtmand Selmers Indberetning af 31te forrige Maaned om den Ildsvaade, som har ødelagt Coldinghuus Slot Natten mellem 29de og 30te samme Maaned, maa vi tjenstlig anmode Hr. Amtmanden om behagelig at drage Omsorg for, at en paalidelig Mand antages til at føre Opsyn med, at intet af de i Ruinerne befindende Materialier forkommer, samt at det Jern og Bly, som deriblandt findes, opsamles, til hvilket Opsyn vi befrygte, at Slotsforvalter Christensen som en svagelig Mand ikke vil være skikket. Naar Eftermaalingen af det fra Maga-

zinerne bjergede Korn er tilendebragt, forvente vi os nærmere underrettede om sammes Udfald, ligesom vi og udbede Efterretning om, hvad der af Slottets Inventarier er bjerget.

Rentekammeret i Rendsborg, den 2den April 1808.

Til

Hr. Amtmand *Selmer*.

Imidlertid er der ogsaa fra Slotsforvalter *Jens Christensen* indsendt Beretning om Branden, nemlig til hans Overordnede, Overhofmarskal, Kammerherre *Hauch*. Det Arkiv, hvori denne Skrivelse opbevares, er ikke tilgængeligt for Offentligheden, men man kan med stor Sikkerhed gaa ud fra, at der intet findes i Skrivelsen ud over en kort Meddelelse om Branden. Overhofmarskallen skriver derefter 5. April til Rentekammeret:

„Slotsforvalter Christensen har under 2den d. M. til mig indberettet, at der den 30. Martii sidstleden om Morgenen Kl. 4 pludselig er opkommen Ildebrand paa Coldinghuus Slot, hvorved Slottet er afbrændt. Jeg har imidlertid paalagt ham at see og samle alt hvad der er Hans Majestæt Kongen tilhørende og søge paa bedste Maade at conservere samme. Han har tillige bedet mig om, at de Værelser, som han beboede, maatte blive istandsatte, da de, paa Vinduer, Døre og Kakkellovne nær, som ere nedrevne, ellers ere ubeskadigede. Jeg har, for at vinde Tiden, svaret ham, at dersom han kunde faa disse Værelser istandsatte for en 60—70 Rigsdaler, han da straks kunde lade dem istandsætte, men dersom de kostede mere, maatte han indsende Over-slage derover, forinden han lod noget derved foretage eller gjøre, hvilket jeg haaber det Kongel. Rentekammer behageligst vil bifalde, da Slotsforvalteren paa denne Aarstid ellers ikke vil være i Stand til at bebo disse Værelser.“

Brev fra Borgmester Dichmann til Amtmanden:

Høivelbaarne

Hr. Amtmand *Selmer!*

Saasart Ilden var standset paa Koldinghuus Slot, har jeg besørget, at alt Jerntøj, Bly m. v. er indsamlet i Slottets Køkken under Lukkelse og Laas og hvortil Slotsforvalteren har Nøglen. De reddede Kornvarer ere modtagne af Hr. Amtsforvalter Hvas og Kaptain Justi. Paa de reddede Inventarier er Slotsforvalteren tilholdt at give Fortegnelse.

Kolding, 5. April 1808.

Dichmann.

Det vilde her blive for vidtløftigt at opregne alle Skrivelser fra og til de to Rentekammerafdelinger (i Rendsborg og København), det kgl. Bygningskontor og Jyllands Stifters Kontor. Disse Skrivelser er mindre vigtige for nærværende Formaal.

I Byens Arkiv findes bl. a. følgende Papirer:

„Ærbødigst Regning!

Efter Herr Brand-Lieutenant Erichsens Forlangende leveret til Arbeids Folkene ved Korn-Magazinets Biergning den 30te Martz paa Colding Slott

16 Potter Brændevin a 28 Sk. er 4 Rdl. 4 Mark Som ærbødigst beder maatte mig blive anvist til Udbetaling.

Colding, 11. Maii 1808.

A. J. Ravnsgaard.

At indbemeldte 16 Potter Brændevin rigtig er leveret og af de med Slots Branden sammenkaldte mange Arbeids Folk forbrugt, attesteres.

Kolding ut supra.

Brandt Adjutant
Erichsen.

For Brandt Vagten paa Slottet, efter forhen indgivet Regning, fra den 18. til 22. April, som os underskrevne af Magistraten er tillagt, for hver Nat 3 M. ialt 4 Rigsd., hvilke 4 Rigsd. bedes at maatte blive os udbetalt, da de har staaet saa længe.

Kolding, den 30. Februarii 1809.

Peder Bødker.
Lars Sørrensen.

Til de officielle Aktstykker hører ogsaa Slotsforvalter Christensens

„Inventarie-Liste

over Det af Brænte Coldinghuus Slot I Behol havende Møbler, Materialier med videre for Aaret 1808 d. 26. April.

- 16 Par Tin Lyseslager.
- 8 St. Tin Kammerpotter.
- 4 „ nye Staal Lysesaxe.
- 2 „ forbrente do., ubrugelige.
- 5 „ Iltenger.
- 6 „ Ilskoffer.
- 6 „ Iltenger, meget forbrent.
- 8 „ Ilskoffer, ligeledes forbrent.
- 1 ny Ilrager, ubeskadiget.
- 27 St. meget gamle Stole, brugbare.
- 11 „ do. ubrugelige.
- 12 „ kantede Speile, for det meste ubrugelige.
- 10 „ Træ Løgter til at hænge paa Trappegangen, Glassene i støkker.

- 2 lange Kiøkken Borde af Bøgetræ med Rammefod under.
 2 store Borblade af føre Træ, det ene med Fod under.
 2 mindre do. af do., det ene med Fod under.
 8 smaa 4 kantede Borde, En Del beskadiget.
 9 Endestøkker til Sengesteder, En Del beskadiget.
 7 Skabsengesteder til Brug, En Del beskadiget.
 3 Comodestole med 2de Blypotter, beskadiget.
 1 Koberkiedel paa en Fierdings størelse.
 2 Alterstager af Messing Mallem. Kalk og Disk af Sølvforgylt
 (o: af Sølv, forgyldt). Et blaåt Silkeklæde gul (guld-)
 broderet til samme Brug.
 Alterdug af haallanschlæret med brede brabantiske Kneplenger.
 1 Kierketavle af Træ med en liden Klokke.
 Kierkeblokken, som jeg har ladet bære paa Raadstuen.

I Kongens Kiøkken:

- 6 St. Komfurer af Jeren.
 2 „ Jeren Bokke at legge Stege Spidene paa.
 1 Betræk af et lidet Værelse i de Kongelige Gemakker. Dette
 Betræk er af de vævede Tøyer, vor Dronning Margrete
 Rider paa Jagt.
 En stor Mængde af Kakkelouns Plader med Tromler og Rør.
 En stor Mængde af Bly.
 En stor Mængde af stort Jeren.
 En stor Mængde af smaat Jeren af Døre og Vinduer og Søm.
 En Mængde af Vinduer og Rammer, det meste ubrugelige.
 En Mængde afbrent Tømmer og en Del Døre og Bræder. Ubrugel.
 Ogsaa en stor Mængde af Rug og Haure ere meget forbrent,
 kunde blive got til Kreature.
 Her ligger endnu meget under Gruset af alle disse Sorter.

Coldinghuus Slot 1808 d. 26. April.

Underdanigst

J. Christensen.

— —

Med Skipper Rasmus Andersen af Kolding sendtes 9 Skippund 17
 Lispund Bly og Jærn til København. Blyet skulde bruges til Bygge-
 arbejder i København og overgaves til „Commissionen angaaende
 Slottets samt det ny Raad- og Domhuses Opførelse“. Kalken, Disken
 og Silkeklædet blev 1809 indsendt til det kongelige Sølvkammer.

Endelig skal her nævnes en Skrivelse, hvori Rentekammeret under
 23. Sept. 1809 tilskriver den konstituerede Amtmand over Vejle Amt,
 Kammerherre *Steenstrup*, at han, den konstituerede Borgmester *Risom*
 og Slotsforvalter Christensen skal gennemgaa de reddede Ting „for
 at konstatere, om der blandt de reddede Sager skulde findes Stykker,

der fortjente at opbevares som Oldsager“. Resten skulde saa bort-sælges ved

Auktioner.

Der blev afholdt to saadanne. Den første var 21. August 1809, og der er da overvejende solgt gammelt Jærn. Auktionen indbragte 646 Rdl. Den anden Auktion afholdtes 17. November samme Aar. Den gav til Resultat 1959 Rdl. 1 Mark 4 Skilling. Som det hedder i Auktionsplakaten omfattede denne Auktion

„en betydelig Del Inventarier og Materialier bestaaende af adskillige Dynger Tømmer og Brædder, 6 Stkr. Sengesteder, en stor Del Borde og Stole, Døre, Vindueskarmer og Rammer med og uden Glas. Jærn, Kobber, 22 Stkr. større og mindre Kakkellovne, 40 Stkr. forskellige Kakkellovnsplader, en Del Tinpotter, 2 store Messing Kirke-Lysetager, en Del smaa Tin Lysetager, Lysesakse, adskillige større og mindre Spejle, en Del Marmor- og andre Sten, Fliser og endelig en stor Mængde af hele og mindre Mursten, hvilke sidste bliver at sælge i større Partier, ligesom de findes opstabilede, saa at flere Liebhavere bekvemt kunne forsyne sig i Købet af de større Stabler.“

Denne Plakat blev rundt omkring læst ved Kirkestævne, og Kl. 9 den 17. November var der en Mængde Mennesker samlet, ikke blot fra de omkringliggende Sogne, men fra Nabobyerne Vejle, Fredericia og Haderslev. Auktionslisterne findes opbevarede, og de viser bl. a., at de 3 Herrer, der skulde passe, at der ingen sjældne, gamle Sager solgtes, ikke har været synderlig kunstforstandige. Af Listen ses det, at tre Tapeter, nemlig de ældgamle vævede Tapeter, forestillende „Dronning Margrete paa Jagt“ og „Holger Danske“ er solgte til en Mand fra Fredericia, David Laas, for ialt 6 Rdl. 8 Sk. Auktionatoren havde kun takseret dem til en Rigsdaler Stykket.

De sjældne Tapeter kom altsaa til Fredericia. Her saa Lotterikollektør Warming dem i 1864. Fra Fredericia kom Tapeterne til København, hvor de ejedes af Kaptejn, Konsul Hansen, tidligere bosat i Fredericia. Kaptejn Hansen var i 1893 Ejer af „Hotel Kongen af Danmark“ i København. Han havde Tapeterne liggende i et Pulterkammer, indtil hans Hustru en Dag solgte dem til en Jøde for et Par Kroner!

Maaske Tapeterne nu hænger som Pragtstykker i et eller andet udenlandsk Musæum.

Den samme David Laas fra Fredericia har købt flere Rariteter. f. Eks. en Kaminskærm, en gammel Dør, noget gammel Panelværk, den sønderlagne Prædikestol, løse Sandsten i Kirken osv. Maaske har Manden været en Kender.

Af andre Ting, der solgtes ved Auktionen, var 1000 Fliser. Flere Hundreder af disse Fliser blev købt af en Papirfabrikant Schmidt, antagelig paa Kristiansdal ved Hammelev.

Den rige Pastor Wissing i Højen købte et Stykke Altertavle, en Fattigblok og en Alterdug — han var Kirkeejer.

Blandt Køberne nævner vi her enkelte andre: Schoustrup, Seest, (et Bord), Jens Ravn, Jordrup, Hans Mogensen, Viuf, Mads Jørgensen, Hesselballe, Chr. Pedersen, Vester Nebel, og Laurs Knudsen, Bramdrup, hver to Læderstole. P. Brødsgaard, Jordrup, fik 4 Læderstole. Ogsaa Chr. Tonnesen, Sdr. Stenderup, fik et Par Stole. Jes Christensen. Dons, fik et Par Tinlysestager med Lysesakse osv.

Der er ikke Plads til at nævne alle dem, der købte, thi hele Egnen var mødt op. Omkring i adskillige Hjem kan endnu findes Læderstole og andre gamle Sager, der er købt paa Slottet.*

Det eneste, de tre Herrer passede paa at holde tilbage, var 4 Lispund Arrestantjern (Haand- og Halsjern); „det vilde Magistraten skulde blive for til Nødsfald at bruges.“

Ruinens Historie.

Den gamle Slotsforvalter Christensen har en Tid, men dog ikke ret længe, boet i selve Ruinen, nemlig i sine Værelser i nordre Fløj, hvor der nu er Museum. Opholdet her blev tilsidst farligt, og der byggedes da uden for Slotsporten et lille straatækt Hus til ham.

Der var ingen, der vogtede paa den gamle Slotsruin. Landsejnerne brugte en Tid Slotspladsen som Skydebane, idet de, staaende uden for Slotsporten, skød gennem denne ind mod Murene i Frede-

* Et ganske morsomt Tilfælde var der for nogle Aar siden med et Par Tin-Lysestager. Kæmner I. O. Brandorff spurgte Farver V. Chr. L. Utzon, om han ikke havde et Par gamle Tin-Lysestager staaende. Jo, det havde Utzon da, men hvor Brandorff vidste det fra? Jo, han havde set i Auktionslisten, at disse Stager var købt af Utzons Bedstefader. Saa kom Stagerne tilbage til Slottet igen — til Musæet.

Slottet før Branden.

(Hans Quist: Prospect af Det kgl. Slott Coldinghuus i Jylland, at se fra den østre Side, Ao. 1760. Pladen er flere Gange senere benyttet uden Angivelse af Aarstal og Kobberstikkerens Navn).

Slottet efter Branden,

set fra »Cathrineberg» (Dyrehavegaard), Haandtegning af J. J. Fyhn.
1. Slotssøen. 2. Tegltag. 3. Straatag.

rik IV.s Fløj, hvor Kuglemærker endnu kan ses.* Byens Børn benyttede Ruinen som en herlig Legeplads. Forfatteren *Johannes Fibiger* fortæller i sin Levnedbeskrivelse, hvorledes han som Barn legede i Ruinen, trængte gennem Kældergluggerne eller æntrede op ad Murrevnerne til Vinduesgabene: „Denne Ruin med dens mægtige mørke Kældere, dens nedfaldne Taarntrapper, dens Bjerge af Murbrokker, sønderslaaede Ornamenters og sæere fantastiske Sandstensansigter, dens høje Sale med grøntbegroede Murtinder*** og den blaa Himmel derover, alle disse Belysninger gennem Porte og Vinduesgæbe, blev mig saa hjemlig, at jeg, hver Gang jeg kedede mig, og Børn keder sig forfærdelig tit, maatte op og afsøge den. Heller ikke i Skumringen lod jeg mig afskrække; den Gru, den da vakte, var uimodstaaelig.“

Paa en Rejse, som „*Gamle Thomsen*“*** synes at have foretaget i 1822, aflagde han et Besøg i Kolding. Frugten af dette Besøg var en Brevveksling mellem Thomsen og Borgmester *Estrup* om, hvad der kunde gøres for at bevare Ruinen. Der ligger i Kolding Raadhusarkiv to Breve fra Thomsen til *Estrup* om Ruinen. Det første er dateret 27. Juli 1822, og heri meddeles bl. a., at Thomsen flere Gange har talt med Overhofmarskal *Hauch* om Bevaringen og Fredningen af Koldinghus' Ruiner, og Overhofmarskallen ligesom flere af Oldsagskommissionens Medlemmer var stemt for at understøtte Sagen paa det varmeste. Det andet af Brevene er dateret 24. Febr. 1823.

Da navnlig dette sidste Brev har en Del Interesse, bl. a. fordi man deraf faar nogen Underretning om Ruinens Tilstand, gengives det her i Uddrag:

„Allerede for flere Maaneder siden tog jeg mig den Frihed at bringe et Løfte, som De har givet mig, i Erindring. At det skete i et uordentligt og i største Hast skrevet Brev, maa jeg bede Dem godhedsfuldt at undskylde, ligesom at tillade, at jeg endnu engang fremkommer med mine Ønsker. At de angaar Bevaringen af Koldinghus Slots stolte Ruiner, veed De allerede. Maaden, paa hvilken dette uden store Bekostninger maatte kunne ske og virkelig blev sat i Værk, er det kun om at gøre. De, som er paa Stedet, maa meget bedre kunne dømme derom

* Se I. H. Kloppenborg: En gammel Soldats Erindringer. Anden Udgave. Kbh. 1872, Side 117—119.

** Om Ruinens nuværende Flora se *J. S. Deichmann Branth* i Botanisk Tidsskrift. 28. Bind, 265—270.

*** Den af vor Oldforskning saa højt fortjente *C. J. Thomsen*, der i 1816 var bleven Sekretær ved Oldsagskommissionen af 1807.

end jeg, som er fraværende og ikke kender Slotsforvalter, Murmestre, samt hvad der staar mere og hvad der staar mindre Fare for at ødelægges eller vansires. . . .

Efter min Mening taber Ruinen, hver Gang der bliver brudt noget ned af den, eller naar noget, som nu staar i sin oprindelige Form. bringes i Urede. Den vinder derimod i Anseelse og Skønhed, hver Gang noget af det nedfaldne, som samler sig om den nedre Del, bortføres.

Det forekommer mig at ville være hensigtsmæssigt med den store Mængde nedfaldne Sten at lade tilmure den nederste Rad Kældervinduer, saaledes at Indgangen til Ruinen blev ene og alene igennem den store Slotsport, hvor uden for Slotsforvalteren bor og saaledes lettere kunde have Tilsyn med den.

For det andet tror jeg det vilde være meget godt, om ved samme Lejlighed Nedgangen til Hvælvingerne under det store Taarn kunde renses eller i det mindste gøres let tilgængelig. . . At Stenene, som hørte til Fontænen, bør lægges tilbage i deres gamle Orden, at en ubetydelig og lidet tilsyneværende opmuret Pille mulig kunde støtte en af Vindeltrapperne og bevare den fra at falde ned, at intet burde tages ned af hvad der henhørte til Kirken, men Tilgangen gøres bekvem og at dette interessante Sted af Ruinen blev snarere udbedret end berøvet noget, at Indskrifter, som staar i Fare for at falde ned, ligesom Stensirater, der kunde fæstes med Jærnklamrer og ubetydelig Bekostning, blev sat fast, er alt Ideer, som jeg maa underkaste Deres Bedømmelse.

Vedbende og overalt Grønt tager sig meget smukt ud paa en Ruin, men hele Træer maa ikke skyde sig op paa Steder, hvor de skader Totalindtrykket og berøver Ruinen noget af sin Størhed. Jeg vilde derfor meget raade til, at de selvplantede Piletræer o. s. v. jo før jo hellere blev udryddet. Man har endogsaa bedet Dem herom paa Vers, i „Schmidts danske Haver“. Skulde Bekostningen ved Tilmuringen af de nederste Vinduer være betydelig, kunde De jo foreslaa, at Arbejdet blev foretaget i flere Aar og fuldendt lidt efter lidt. At Gruset tager Overhaand og man i Stedet for at tage Mursten. som man vil bruge, ikke af de nedfaldne, men af Mure, som man *brækker ned*, er i Grunden værre.

Jeg veed ikke rettere, end at Ruinen, ligesom alle kongelige Bygninger, staar under Rentekammeret, og Slotsforvalteren under Overhofmarskallatet. Kunde De faa Slotsforvalteren til at indkomme med noget om Ruinens Bevaring til Overhofmarskallen, var det nok ikke af Vejen. . . .“

Af Brevet fremgaar det, at Folk af Egnen nedbrød Mure for at benytte Murstenene. Dette har Borgmesteren vel vanskeligt kunnet

forhindre, men en enkelt Gang synes disse Tyverier dog at være foretaget for groft. I hvert Fald blev i Aaret 1828 ikke mindre end 11 Haandværkere i Kolding *straffede for Tyveri fra Slotsruinerne*. Straffen varierede fra 4 × 5 Dages Vand og Brød til en Pengebøde.

I 1830 døde den 88 Aar gamle Slotsforvalter Jens Christensen, og Rentekammeret lod derpaa Slotsforvaltertjenesten ved Koldinghus indgaa. Den dertil reglementerede Gage inddroges til Fordel for den kgl. Kasse. Slotsforvalterboligen med Have og Vænge blev samme Aar overladt til Premierløjtnant *Cirsovius* under Forpligtelse, at han skulde have fornødent Tilsyn med Slotsruinen og de øvrige Bygninger.

I 1830 aflagde Digteren H. C. Andersen et Besøg ved Slotsruinerne, og han skriver 22. Juni i et Brev til Ludvig Læsøe bl. a.: „Kolding Slot er en dejlig stor Ruin, og fra Slotsbakken ser man op i de tre danske Provinser.... Politimesteren Estrup gjorde mig en Visit, og jeg har lovet ham ved min Ankomst til København at gaa til Thomsen og tale efter Evne, om ikke han kan frelse Slottet fra aldeles at nedbrydes, som er en Spot og Skam, men som der dog meget frygtes for vil ske.“

Om det nu er denne Henvendelse, der har baaret Frugt, eller om andre Kræfter har virket, vides ikke, men det følgende Aar blev *Slottet lukket*, og i Kongens Resolution af 28. Maj 1831 hedder det, at Ruinerne efter Bygmesteren, Konferentsraad Hansens Formening skulde „blive staaende i deres nuværende Tilstand som imposante til Byens og Omegnens Forskønnelse“.

— — —
 Inden vi fortsætter selve Ruinens Historie, maa nogle Oplysninger gives om *Staldgaarden*. Medens Slottet faa Aar efter Branden hellaag ganske ubenyttet og uden synderligt Opsyn, var Staldgaarden ret stærkt i Brug. Den anvendtes navnlig af Militæret, i en lang Aarrække af to Eskadroner af det holstenske Landsenerregiment. Dette bestod ialt af 4 Eskadroner, hvoraf de to garnisonerede i Haderslev.

Mellem de tysktalende Landsenerer og Byens Befolkning herskede der som Regel det bedste Forhold. I et enkelt Tilfælde var netop det gode Forhold Aarsag til alvorlige Scener. I det 19. Aarhundredes Begyndelse benyttedes der endnu ret haarde Afstraffelser ved Militæret, og da det i 1816 rygtedes i Kolding, at en Ritmester *Jermin* havde anvendt strænge Disciplinærstraffe mod nogle af sine Folk, blev Byens Befolkning derover saa forbitret, at man vilde bemægtige sig Ritmesteren. Borgerne dannede larmende Hobe paa Gaden, og

Ritmesteren lod 4. Eskadron til Hest rykke ud for at forjage Borgerne. Det kom til voldsomme Sammenstød, der ikke løb af uden drøje Slag og alvorlige Skrammer. Borgerne indgav nu Klage over Ritmesteren, saavel over hans utilgivelige Haardhed overfor Mandskabet i Eskadronen som over hans Optræden overfor Borgerne. En Undersøgelseskommission blev nedsat. Ritmester Jermin kom 3 Maaneder til Frederiksort, to Løjtnanter fik 14 Dages Stuearrest, og de Underofficerer og det Mandskab, der havde brugt Sabelen mest, fik ligeledes mindre Straffe.

Det gode Forhold mellem Landsenererne og Borgerne holdt sig, saa længe Landsenererne var her. Kun de Kolding Gadedrenge*, der fra ældre Tid er ret berygtede, kunde ikke altid dy sig. Nationale Stridigheder mindes ikke.

Byens ældste Folk kan endnu tydelig huske Militærraabet i Garderne: „Zum Stall!“ naar Staldvagten skulde afløses paa Staldgaarden. Her oppe havde Landsenererne Bomme til Øvelser i Spring for Hestene. I Almindelighed var Bommene omviklede med Halm, men somme Tider var de ogsaa besatte med Koste for at agere Gærder. Ved Skyden blev Hestene gjort fortrolige med Krigens Akkompagnement, og inde i Staldene var der en egen Befordring. „Havrevognen“, der gjorde et forfærdeligt Spektakel, da alt hang løst paa den. Den var lavet netop til at gøre Støj, for at Hestene kunde blive vænnede til Rummel og Tummel, og Dyrene vidste tilsidst, at naar denne Vogn kørte, fik de snart Foder. Lignende Tilvænnning af Hestene kender forøvrigt enhver Kavallerist endnu den Dag i Dag.

Ridehuset var dengang ikke samme Sted som nu, men i den østlige Fløj, mellem Porten og Hjørnet mod Syd. Byens Ungdom fik, naar den ellers opførte sig skikkelig, ofte Adgang til Ridehuset og saa Landsenererne krydse Klinger, saa Staalet gnistrede. I det Bind Livserindringer, der er udgivet af Vagtmester Kloppenborg, fortælles forøvrigt adskillige Optrin fra Landsenerernes Tid under Chefen *Nording de Witt* († 1833).

I 1842 mistede Byen Garnisonen. Staldgaarden blev nu overtaget af Byen, der til Gengæld fik Vedligeholdelsespligten. En Tid arbejdedes der for, at Staldene skulde omlaves til *Tugthus*. I 1845 blev

* En Læredreng blev i Slutningen af 30-erne idømt sædvanlig Fangekost i 32 Dage, en anden fik Vand og Brød, begge for Fornærmelse mod Landsenererne, der dog ikke ganske forstod den mundtlige Del af Fornærmelserne.

Staldgaarden Byen opsagt, og under 5. Marts 1845 udgik der kongelig Befaling til, at Slotsstaldene med dertil hørende Forvalterbolig, Staldgaarden og den omliggende Grund m. m. skulde overlades til Indretning af et *Landbeskelderdepot** samt at Opsynet med det afbrændte Slots Ruiner herefter skulde føres af dem, til hvem Bestyrelsen af Depotet betroedes.

Stutteriet var bestemt til Ophjælp af Egnens Hesterace, baade her i Kongeriget og i Hertugdømmet. Hestene var gennemgaaende sværere end Datidens Heste her paa Egnen, men vilde vel næppe staa Maal med Nutidens Præmiedyr. Fra først af synes der at have været en vis Modvillie mod dette Stutteri, selv om det blev en Del søgt af Omegnen. Man havde den Gang kun liden Forstaaelse af et saadant Stutteris Betydning.

Med denne Statsinstitution kom forskellige nye Familier til Byen (Krigsraad *Th. F. Wrigsted*, † 1859, *Hans Fedde*, † 1867, og flere). Wrigsted beboede den Del af Staldgaarden, hvor Ritmester *Aalborgs* Lejlighed nu er, Stutteribetjent *Hans Fedde* det straatækte Hus, der var opført til Opsynsmanden.

Stutteriet blev atter nedlagt 1. Juli 1862, men Fedde, der fra 1847 til sin Død førte Tilsyn med Ruinen, blev boende.

Hvad angaar Ruinen, da er der ikke stort at fortælle om Aarene fra Trediverne til Tredserne. De Skydeskaar, der endnu ses i den af Plankestykker sammennaglede Slotsport, menes at stamme fra Slesvigholstenerne i 1849.

Det nævnte Aar overgik Slot og Staldgaard fra Civillisten til Staten og kom til at sortere under Indenrigsministeriet, der lod Bygningsinspektøren udøve Overtilsyn. Der blev dog ikke udrettet stort med Hensyn til Bevaringen, og de smuldrende Mure henstod i en trøstesløs Tilstand. Rundt omkring i Egnen findes der Stumper af Slottets Sandsten i Brug som Slibesten („Skuresten“). Det var efterhaanden blevet Skik og Brug, at manglede en eller anden en Slibesten, skulde han tage en med fra Koldinghus den Dag, han kom „til Stads“. Saaledes forsvandt talrige Sandstensprydelse og større eller mindre Stumper af de bevarede Trin i Trappetaarnene.

Under en stærk Storm om Eftermiddagen 3. Oktbr. 1854 styrtede den ene af de to „Kæmper“ (*Scipio*) ned fra det firkantede Taarn og faldt med en saadan Kraft, at den ganske begravedes i Jorden. Bygningsinspektør *C. G. F. Thielemann* i Aarhus indstillede til Ministeriet,

* Beskeler = Stodhingst.

at Kæmpen blev sat op igen paa sin Plads. Der var ogsaa paa den følgende Finanslov stillet Forslag om en Bevilling paa 100 Rigsdaler i dette Øjemed. Sagen blev behandlet i Folketinget 31. Juli 1855. Indenrigsministeren udtalte, at man „af Agtelse for det gamle Kongesæde“ vilde have bevaret denne Levning deraf, men det havde vist sig, at Udgiften ved en saadan Opstilling blev noget større end de opgivne 100 Rigsdaler, og han vilde derfor „ikke videre holde paa denne Genstand“. Kæmpens Opstilling blev saa forkastet med 69 Stemmer mod 6. Der taltes da om, at et Firma i Altona vilde stille de fornødne Penge til Ministerens Disposition, men Kæmpens Opstilling paa Taarnet blev aldrig til noget. Derimod blev Figuren med sit Fodstykke stillet op i Slotsgaarden, hvor den vakte megen Op-

Slotsgaarden omkring 1860 med den opstillede Scipio.

mærksomhed. (Det er dette Fodstykke, der er afbildet [Side 45]. Regnskabet for 1859—60 udviser, at man endog har pyntet Scipio med Maling. Da Tyskerne i 1864 vilde vende med et Kanonforspand, blev Kæmpen væltet. Dens Krop er nu ganske forsvundet. Hovedet findes opbevaret.

Tilbage paa Kæmpetaarnet stod nu kun *Herkules* med de tre Kroner i Skjoldet. Man spaaede i 1854, at denne Figur snart vilde følge efter den nedstyrtede.

De to Kæmper har voldt en Del Forstyrrelse i Litteraturen. Tauber betegnede dem i 1822 i sine „Breve fra Kolding“ som *Hannibal* og *Scipio*, og Fejlen gentoges af Rektor Fibiger i et Digt 1831. Og-saa Carl Ploug kaldte i sit Digt „Koldinghus“ (Dansk Folkekalender 1868 S. 37) den sidste Figur paa Taarnet for *Hannibal*, men da han senere blev klar over, at Figuren skulde forestille *Herkules*, om-

digtede Ploug i Overensstemmelse hermed de sidste 6 Vers af Digtet, og saaledes optoges det i hans samlede Digte.

Fra Slutningen af Halvtredserne til ind i Firserne bevilgedes der aarlig en Sum af 100 Rigsdaler eller 200 Kroner til almindelige Vedligeholdelsesarbejder paa Ruinen. Beløbet blev anvendt til Afstivning og mindre Udbedringer.

Der var imidlertid et Tidspunkt, da der sysledes med større Planer, nemlig i Aaret 1863. Det var *Orla Lehmann*, der som Indenrigsminister i det Hall'ske Ministerium huskede det gamle Kongesæde, som han stedse bevarede den største Kærlighed til. I Januar det nævnte Aar stillede han til Bygningsinspektør *Walter**, Aarhus, Forespørgsel om, „hvorvidt Ruinen af Koldinghus Slot i sin Helhed eller væsentlige Dele af samme var skikket til at gengives en nyttig Anvendelse og i saa Fald, hvilken Bekostning der efter et løseligt Skøn vilde medgaa hertil“. (En Del Papirer vedrørende denne Sag findes i Landsarkivet i Odense.)

Walter svarede, at Besvarelsen krævede Opmaaling og Undersøgelse af Bygningerne, og, forsinket paa Grund af Sygdom, indsendte Walter i Sept. 1863 „Forslag til at sætte Ruinen i en saadan Stand, der maa anses for nødvendig for at bevare det bestaaende for yderligere Forfald, hvorefter det let kunde gengives en nyttig Anvendelse“. I Forslaget hedder det:

..1) Alle Ydermure staar. De vil kunne restavreres med Undtagelse af søndre Fløjs Ydermur mod Syd. Det foreslaas at udbedre disse Mure og de 4 Trappetaarne, indlægge Etagebjælker og opføre et Tag over samme, hvilket vil kunne gøres for 21,242 Rdl., men da Vinduer og Døre bør indsættes samtidig, vil den samlede Sum blive ca. 26,000 Rdl.

2) Kirken og Kæmpetaarnet vil ikke kunne repareres uden betydelig Bekostning, og dette Parti vil efter min Formening kunne vedligeholdes som Ruin uden at forstyrre Bygningens maleriske Virkninger. Gelænderet og den resterende Figur befæstes.

3) Bygningen vil formentlig egne sig bedst til en Kavallerikaserne, hvortil de tre Fløje, østre, nordre og vestre, vil kunne afgive Rum for Mandskab og Officerer.

4) Staldgaarden kunde indrettes til Stald for Hestene.

* *V. T. Walter*, f. 1819, d. 1892. I Weilbachs „Nyt dansk Kunstnerlexikon“ karakteriseres han som en tænksom og omhyggelig Arkitekt, som med Takt og sikker Smag ledede de store Restavrationsarbejder af ældre, anseelige Bygningsminder i Jylland, som var betroet til hans Forsorg, og i sine Nybygninger forbandt han kunstnerisk Følelse med praktisk Sans.

5) Saafremt de fornødne Midler kan skaffes tilveje, maa jeg ubetinget tilraade, at ogsaa den søndre Fløj beskyttes paa lignende Maade, da det forekommer mig uskønt at se denne Del af Bygningen i Ruiner, med eller uden Afstivning*. En ny Ydermur til Haven behøvede ikke at være af saa stor Tykkelse, og denne Opførelse vilde ved Anvendelse af de gamle Sten kun andrage ca. 3000 Rdl.“

Omkostningerne ved at bringe samtlige Fløje — Kæmpetaarnet undtaget — under Tag, angives af Walter saaledes:

Nordre Fløj	8,498 Rigsdaler.
Østre „	6,938 „
Vestre „	7,799 „
Søndre „ 11,105, med Fradrag af ca. 150,000	
Mursten à 20 Rdl. pr. 1000 = 3,000 Rdl.	8,105 „
Vinduer, Døre og Port til de 4 Fløje	6,000 „
Murværket paa de 4 Trappetaarne samt Tagværk og Tegtag over samme	2,000 „
Kæmpetaarnet at afdække og befæste Figur og Rækværk	300 „

Ialt . . . 39,640 Rigsdaler.

Walter tilføjer bl. a.: „Ved at bringe Bygningen under Tag vilde den være tjenlig til at indrettes for hvilket som helst Brug, hvortil dens Beliggenhed og Dimensioner forøvrigt maatte egne sig, men efter min Formening vilde den, naar Forholdene ikke tillader, at den paany indrettes til et kongeligt Slot, bedst kunne finde Anvendelse som Kavallerikaserne, en Anvendelse, som den nærliggende Staldgaard synes at henvise til“. Den kunde afgive Plads for 2 Eskadroner og Bolig for Officerer nogle Underofficerer og Marketender.

Kort efter sin Henvendelse til Bygningsinspektør Walter om Ruinen, udtalte Orla Lehmann i en Skrivelse til ham (dateret $\frac{1}{4}$ 1863) Ønsket om, at den nøgne Slotsbanke maatte blive beplantet og bad Bygningsinspektøren om at træde i Forbindelse med Borgmester *Monrad* i Kolding om denne Sag, samt paalagde ham at indsende nøjagtige Aftegninger af Slottets Portaler**.

Orla Lehmanns Planer med Koldinghus kom dog som bekendt ikke til Udførelse og blev antagelig ganske skrinlagt ved det Hall'ske Ministeriums Afgang 31. Decbr. 1863.

* Der var den Gang ydre Afstivning ved søndre Fløj.

** Disse Tegninger indleveredes til Indenrigsministeriet under $\frac{25}{3}$, 1865 og er formodentlig ikke gaet tabt.

Under Krigen 1864 blev Slotsruinen, Haven og Staldgaarden af Tyskerne anvendt til Vognpark m. m.* Et Batteri var opstillet udenfor Slotsporten, hvor Plougs Mindesten nu staar, og var stillet saaledes, at Fredericiavej kunde bestryges. Senere blev Staldgaarden anvendt af vore egne Tropper. En Tid var Staldgaarden henlagt under Krigsministeriet (Okt. 1865 til Okt. 1867).

Hans Fedde var en Del af Krigsaaret 1864 flygtet herfra. Nogen Tid før Krigen var der paa Staldgaarden anbragt et slesvigsk Landstutteri, der var stillet under hans Tilsyn. Men for at redde Hestene, maatte Fedde i Februar 1864 skyndsomst drage bort med dem. Han opholdt sig saa med Stutteriet paa Gyldensten ved Bogense.

Tyskerne skal i 1864 have næret et levende Ønske om at se det tyske Flag vaje fra Kæmpetaarnet, og det fortælles for paalideligt, at man forgæves søgte at formaa en Kolding Skorstensfejer til gennem en Skorsten at kravle op til Kæmpen for der at fæstne Flaget. — Sandstenspladen over Indgangen til Kirketrappen maa have interesseret Tyskerne stærkt. Det er maaske det brandenborgske Vaaben, de er blevne optagne af.** De vilde absolut have Pladen fotograferet. En stedlig Fotograf, som de henvendte sig til, erklærede, at han kun kunde fotografere i sit Atelier. Tyskerne huggede nu Pladen ud, fik den fotograferet i Byen og leverede den atter tilbage til Slottet.

I Midten af Tredserne overtog Bygningsinspektør *L. A. Winstrup**** Tilsynet med Ruinen, et Hverv han har udført med den varmeste

* For nogle Aar siden udkom en Serie rortrinlige Billedbrevkort efter Fotografier af det gamle Kolding. Herimellem er et Billede af Slottet 1864, hvor man ser Vognpark ud for Slotsporten, den straatækte Opsynsbolig, den *udvendige Afstivning af søndre Fløj* m. m. — Grunden til, at Ydermuren i søndre Fløj hælder saa stærkt, omtales Side 16.

** Pladen bærer det danske og det brandenborgske Vaaben samt Bogstaverne R. F. P. (*Regna firmat pietas*, ∴ Guds frygt styrker Riget), Christian IV.s Valgsprog, og Dronning Anna Catharines Valgsprog: „*Regiere Mich Herr Durch Deinem Heiligen Geist*“. Bogstaverne under Vaabnene betyder: „*Der 4. König Zu Denemark. Anna Catharine Königin Zu Denemark*“.

*** *L. A. Winstrup* f. i København 1815, Stadsbygmester i Flensborg 1851, R. af Dbr. 1854. Udnævnt 1860 til Bygningsinspektør for Jylland og Slesvig med Bolig i Kolding. 1862 Titel af Professor. Efter 1864 blev Fyn, Ærø og „de otte Sogne“ henlagt under Bygningsinspektoratet. W. blev 1869 udnævnt til Justitsraad og dekoreredes 1885 med Dannebrogsmændenes Hæderstegn. Han døde i sin Embedsstilling 1/4 1889. Enken, *Johanne Andrea, f. Fischer*, der lever i København og i Aar er fyldt 90 Aar, har til Kunstakademiets Arkiv skænket sin Mands efterladte Tegninger.

Interesse. i Begyndelsen efter forudgaaende Brevveksling eller Forhandling med Bygningsinspektør Walter, der var en personlig Ven af ham.

Winstrup ønskede en større Reparation, men bad længe forgæves om Regeringens Øre. Det var Herkulesstøtten paa Kæmpe-taarnet, der truede med at styrte ned og som det gjaldt om at sikre. Regeringen mente, at naar der lavedes et Hegn udenom Taarnet, saa Kæmpen ikke faldt ned paa de forbigaaende, saa var det tilstrækkeligt. Endelig, i September 1867, meddeltes der

L. A. Winstrup.

Winstrup Tilladelse til at anvende omtrent 320 Rigsdaler paa at afstive Støtten. Beløbet — det blev lidt højere — opførtes paa Finansloven under „uforudsete Bygningsarbejder“.

Der byggedes nu første Gang Stillads indeni Taarnet, for at man kunde naa op til Kæmpen. Oppe paa Taarnmuren fandt man foruden adskillige Rariteter en hel Del Bly*, der selvfølgelig var smeltet under Branden for 60 Aar siden. Herkules blev nu rettet og kom til at indtage en saa imponerende Stilling, som det sømmede sig en saa berømt Krigsmand. (En Partisan af Zink blev anbragt i hans Haand for at tjene som Vejrfløj, men den blæste senere ned). Arbejdet, der udførtes af Tømrermester C. F. Holm og Muremester H. P. Hansen, kostede 364 Rdl. 23 Sk.

I de følgende Aaringer havde Winstrup kun de 100 Rigsdaler eller 200 Kr. aarlig at disponere over til selve Ruinen. Apotekeren benyttede med Statens Samtykke et Par af Kældrene som Is-hus, ligesom de en Tid vare udlejede til Oplagsrum for en Smørforretning.

Nogle Gange blev Ruinen benyttet til Sommermarked eller Bazar med Illumination og Forlystelser i de forskellige Rum. — I den svenske Kælder var der Sangerindekneipe. — Da den svenske Konge Karl XV, Sønneson af Prinsen af Pontecorvo, Natten til den 27. Juli 1868 passerede Kolding, var Ruinen oplyst med brændende Tjæretønder, opstillede i Vinduesaabningerne. Kommunalbestyrelsen og Vaabenbrødrene mødte paa Banegaarden, men ak! Kongen kørte forbi uden at gøre Holdt.

* Der blev solgt gammelt Bly for 37 Daler 78 Sk.

Hvad angik Staldgaarden, da disponeredes der her over et større Beløb til Vedligeholdelse. Forøvrigt var den Genstand for mange Spekulationer. En Gang i Tredserne — det var før vi fik Bane — var en ny Postgaard paa Tale i Kolding Byraad, og det blev da foreslaaet at se at erhverve Staldgaarden til dette Brug. De store Rum paa Staldgaarden blev i Regelen udlejet til Vareoplag, enkelte Aaringer undtagen, saaledes 1870, da Grænsevagten benyttede Staldene, og 1885, da de benyttedes af Gendarmerne. I Wrigsteds Leilighed indrettedes senere Skole.

Om større Bevaringsarbejder paa Ruinen blev der først Tale i 1879, atter efter ihærdig Agitation fra Winstrups Side. Det nævnte Aar besluttede Finansudvalget nemlig, at der maatte anvendes et større Beløb for at bevare Ruinen mod yderligere Ødelæggelse. Winstrup udarbejdede nu særligt Forslag 1880 til Genopførelse af det nedstyrkede Taarn i Haven (Nedgangen til Badstuen), Istandsættelse af en Kældervælvning (over „den svenske Kælder“) og Opførelse af et let Tag over Hvælvingerne i nordre Fløj, Istandsættelser af Ydermurene og Forankringer af disse og Genopførelse af den ved Taarnets Fald 1808 knuste Hvælvning, der bar Kirkegulvet.

Alle disse Arbejder udførtes i Aarene 1881—84 og kostede 9500 Kr. foruden 1800 Kr. for Havetaarnets Genopførelse. I 1884 gik man til en Undersøgelse af Kæmpetaarnet. Det viste sig, at det var paa højeste Tid. Paa Taarnets Vestside fra en Højde af 30 Alen over Jorden til Taarnets Gesims fandtes en Skalmur af slet brændte Sten. Den store Flade, ca. 350 □ Alen, forhindredes kun ved de i forskellig Højde siddende Ankre i at styrte ned. Taarnet blev nu udbedret. Ligesom Arbejderne 1881—84 udførtes dette væsentligst af Murermester *I. A. Hansen* og Tømremester *C. F. Holm*. Under Arbejdet var Slottet afspærret for uvedkommende. Herkules holdt, saa længe Arbejdet stod paa, en Dannebrogspane.

Bekostningen blev afholdt af en Bevilling paa Finansloven for 1884—85 paa 6000 Kr., og 3082 Kr. 94 Øre opførtes paa Tillægsbevilling for 1885—86. Omtrent samtidig med disse større Arbejder blev Murene afdækkede med Tagsten. Dette Arbejde er ofte kritiseret, fordi Ruinens Karakter derved er forandret, men det maa dog erindres, at Winstrup stadig troede paa en Mulighed for, at Orla Lehmanns Plan under en eller anden Form atter skulde dukke op*.

* Den 9. December 1880 skrev Winstrup til Finansministeriet: „Det heldigste vilde jo være, om Ruinen delvis forsynedes med Tag, Bjælke-

Desuden var der forgæves forsøgt andre Afdækningsmaader, før man greb til at anvende Tagsten.

Ligesom Bygningsinspektør Winstrup saaledes gjorde alt for at bevare de smuldrende Mure, interesserede han sig i høj Grad for at samle de Brudstykker og ornamenterede Sten, der i tidligere Tid var ført bort fra Slottet; en hel Del deraf var jo solgt ved Avktionerne i 1809. Saaledes blev der 1880 hos Købmand C. S. Borch nedbrudt et Bindingsværks-Pakhus, og under det fandt man som Grundsten en hel Del Sandstensornamenter (Renæssance) fra Slotskirken, heldigvis uden Kalk og godt bevarede. Ejeren skænkede dem med stor Beredvillighed til Slottet. Fra mange andre Steder kom lignende Fund for Dagens Lys, men endnu ligger der under adskillige Bygninger saadanne Brudstykker*. En 8-kantet Granitsøjle fandtes — i Slotssøen! To lignende Søjler erhvervedes fra Haderslev, og i 1895 fandtes atter to Søjler, denne Gang i Sod, Halk Sogn ved Haderslev. Søjlerne er nu anvendt paa deres gamle Plads som Bærere af Hvælvingerne i nordre Fløj. Talrige af de fundne Brudstykker, navnlig Sandsten fra Kirken, er nu opstillede i et Rum i Portfløjen og danner en Samling, der er af ret betydelig Interesse.

— —

Ser vi hen til Ruinens Omgivelser, var der i 1863 paabegyndt Plantningsarbejder efter Orla Lehmanns Forslag og overensstemmende med en Plan, udarbejdet af en Landskabsgartner Flindt i Roskilde. Krigen bragte heri en Standsning.

I 1867 blev forskellige Forhold ordnede vedrørende Grænseskellet mellem Slotsbanken og Byen. Kommunalbestyrelsen fik Tildelse til at anlægge en 12 Alen bred Brandvej ned til Slotssøen langs Kancelliraad Blochs Have, og det tillodes ligeledes, at Kommunen anlagde en Spadseresti fra Brandvejen langs Søens sydlige Bred til Fredericia Landevej. Vejen og Stien („Kærlighedsstien“) paabegyndtes den følgende Vinter, da der indfaldt betydelig Arbejdsløshed og Nød i Byen. — Nogle Grundejere, der havde haft Laager ud til Slotsbanken, afstod denne formentlige Ret mod at der udlagdes dem

lag, Vinduer, Døre, Trapper og Gulve, event. med Skillerum for at tjene til et eller andet offentligt Øjemed . . . Det gælder om at sikre Slottets *Bestaaen* for et langt Tidsrum som et af de mærkeligste nationale Monumenter.“

* Hele Fundamentet under Afholdshjemmet („Fremad“) i Laasbygade er ornamenterede Sandsten fra Slotskirken.

en tre Alen bred Vej, men denne indtog de til deres Haver. (Pantebogen 1867 Fol. 206, 208, 268 osv.). Samme Aar tillodes det „Understøttelsesforeningen i Kolding af 1866“ at benytte et Areal af Slottets Grund til Opførelse af et *Asyl* mod en aarlig Afgift af 1 Rdl. til Statskassen. Lejemaalet sluttedes for 50 Aar, men kan ikke opsiges, saa længe Grunden anvendes til *Asyl**.

Hvad Plantningssagen angaar, da henlaa den til 1873, da den rejstes af „Selskabet til Kolding Omegns Forskønnelse“ (Bestyrelse: *Frederik Grüner, A. G. G. Borch og G. Ræder*). Der indkom en Del Gaver, baade i Form af Penge. Træer og Prydplanter, og efterhaanden opstod der smukke Anlæg omkring Slottet.

I 1889 i Foraaret døde Winstrup. „Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring“ indstillede 12. April s. A. til Kultusministeren, „om det ikke gennem Indenrigsministeriet kunde udvirkes, at det paalægges den kongelige Bygningsinspektør, hvis Assistance man meget vilde sætte Pris paa at se bevaret for Direktionen, for Fremtiden at sætte sig i stadig Forbindelse med Direktionen, saaledes at alle Restavrationsarbejder udføres efter forudgaaende Forhandling med denne“.

Efter at Indenrigsministeriet havde tilskrevet den ny Bygningsinspektør. Arkitekt *J. V. Petersen* i Odense, der var udnævnt til Winstrups Efterfølger, og indhentet hans Skøn, svarede, at Indenrigsministeriet intet havde imod en Forandring. Sagen ordnedes da saaledes, at Koldinghus Ruin med tilhørende Opsynsbolig endnu samme Aar blev henlagt under Kultusministeriet. Alle Sager angaaende Byggearbejder osv. paa Slottet skal forelægges den nævnte Direktions Arvtager, Nationalmusæets 2. Afdeling, der med Hensyn til Slottet har en stedlig Repræsentant, f. T. Kæmner *J. O. Brandt*.

Betydelige Arbejder er siden 1889 udførte paa Koldinghus. Nordre Fløj er nu under Tag i hele sin Længde og er indrettet til Lokaler for et større historisk Musæum. Musæet paa Koldinghus ledes af en Bestyrelse, hvoraf et Medlem vælges af Byraadet (siden Oprettelsen Borgmester *Schjørring*, der er Formand), medens Bestyrelsen iøvrigt supplerer sig selv. Musæet, der oprindelig er grundlagt 1877 ved, at fhv. Byraadsmedlem. Købmand Thomas Petersen skænkede en Oldsagssamling til Kolding By, havde oprindelig et lille daarligt Lo-

* Flere Gange er der sket Henvendelse til Staten om Overdragelse af Grund paa Slotsbanken, men Andragerne har faaet Afslag. I 1884 fik man saaledes Afslag, da man her ønskede Grund til Døtreskolen.

kale i Raadhuset, men fik i 1892 Tilladelse til at flytte ind paa Koldinghus, hvor nogle smukke Hvælvninger var genopført. Musæet har Aar for Aar vundet fremad og har fundet Støtte fra mange Sider, ikke blot fra Staten, men ogsaa fra den Raben-Levetzauseke Fond og Privatfolk, der har skænket Gaver og Penge. Musæet modtager aarligt Stats-tilskud og et mindre kommunalt Tilskud. (Nærmere Oplysninger om Musæet faas af „Vejledning i Musæet paa Koldinghus“, Kolding, 1897).

Bekostningen paa Ruinen, Opsynsbolig og Anlæg m. m. har i Aarene 1890—1908 været ialt 68,029 Kr. 8 Øre.

Gentagne Gange, ogsaa efter Bygningsinspektør Winstrups Tid, har en Genopførelse af hele Slottet eller en Del deraf været paa Tale. Under et Besøg, som Kammerherre, Hofjægermester *F. C. O. Greve Raben-Levetzau* i 1894 aflagde paa Slottet, undfangede Greven en Plan om at faa Koldinghus genopbygget og indrettet til Kongebolig. Greven forhandlede med Professor *Hans Holm* derom, og en af dennes daværende Assisterer, Arkitekt *Julius Smith*, var i Sommeren 1895 og følgende Aar i Kolding, hvor han opmaalte Slottet og udkastede en Del Rekonstruktionstegninger. Arbejdet blev meget omhyggelig udført*. Efter Forlydende strandede Planerne om Slottets Genopbyggelse paa, at den gamle Konge modsatte sig at residere saa tæt ved den ulykkelige Grænse; det vilde kun være daglig Opriven i et aldrig lægt Saar, baade hos ham og hans tidligere Undersaatter dernede bag Grænsen.

Ogsaa senere er Planerne om en hel eller delvis Genopførelse dukkede op. Der er vel ikke længer nogen, der sysler med Tanken om en Kongeborg, heller ikke som *Orla Lehmann* om en Rytterkaserne, men der er flere, der alvorligt tænker paa, om Koldinghus ikke atter bør opføres som „et Værn og et Grænsehus“, nemlig en *Kulturskanse* her ved Grænsen. Foruden at afgive tilstrækkelige Lokaler til det *historiske Musæum*, burde der paa Slottet skaffes Lokaler til en paatænkt *Kunstsamling*, muligvis et stort *Bibliotek* osv.

En saa omfattende og kostbar Plan behøvede jo ikke at løses paa én Gang. Foreløbig er det *Kunstmusæet*, der er Trang til. Uden stor Bekostning kunde der skaffes Lokaler i vestre Fløj, den saakaldte *Frederik IV.s Fløj*. I Foraaret 1909 har Ministeriet for offent-

* Disse Tegninger har Greven for nogle Aar siden skænket Kolding By. En Understøttelse fra den Raben-Levetzauseke Fond muliggjorde, at Reproduktioner af forskellige af disse Tegninger kunde ledsage denne Bog.

lige Arbejder og Kultusministeriet indvilget i, at en betydelig Del Inventar, Paneler, Søjler, Balustre m. m. fra det gamle kongelige Bibliotek overlades til Koldinghus, og det maa haabes, at der i de følgende Aar kan skaffes en smuk Anvendelse derfor. Ligeledes er der overladt Koldinghus to svære Ege-Vindeltrapper fra det gl. kgl. Biblioteks Bygning. En af Trapperne tænkes anvendt i den saakaldte „Kirketrappe“.

Byggeplanerne vinder i Styrke derved, at det efterhaanden viser sig aldeles umuligt at bevare Ruinerne mod Forvitring undtagen ved at bringe Murene under Tag. Der er gennem mange Aar gjort et stort og omhyggeligt Bevaringsarbejde, men Frostene, Regnen og Stormen er vanskelige Modstandere. Stump for Stump vil Ruinen gaa til Grunde, om den skal staa som nu. Det er Uret mod det gamle, mindere Slot. Eftertiden vilde fælde en haard Dom, om Slottet saaledes gik til.

Til sidst nogle Ord om *Staldgaarden*, hvis store Gaardsrum siden Grundloven har været Vidne til talrige bevægede Valgdage, thi i en lang Aarrække er Folketingsvalgene foretagne heroppe. Her holdtes Sørgefesten ved C. Bergs Død Lørdag d. 5. December 1891.

Fra 1. April 1907 etableredes paa Staldgaarden et *Remontedepot*, der hidtil havde været drevet paa to Gaarde, den ene paa Amager, den anden ved Hillerød. Remontedepotet ledes af Ritmester *R. A. Aalborg*, under hvem der er stillet 2 Underofficerer og 6 Mand. Den tidligere Skole er omdannet til Leilighed for Ritmesteren. Depotet omfattede i Februar 1909: 93 Remonter, indkøbte i Danmark, og 70 irske Heste til Observation. Det er Mening efterhaanden at lade de danske Hestes Antal stige, saa Landet til sidst i Hovedsagen skal remontere sig selv.

Indrettelsen af Remontedepotet er sket administrativt. Staldgaardens Bygninger sorterer f. T. under Ministeriet for offentlige Arbejder, selve Staldene indvendig under Krigsministeriet ligesom Remontedepotet.

Tilføjelser og Rettelser.

- Side 5, Vifdam strakte sig over de nuværende Matrikelnumre 51, 53 og 54, og Stedet, hvor der i det 19. Aarh. laa et Sprøjtehus, kaldtes »Damladsen«. Der er tidligere betalt en Afgift til Byen af Husejerne.
- 16, 5. Lin. f. o., Kirkekor, læs: Apsis.
 - 40, Foruden de her nævnte Lensmænd (sammenlign forøvrigt Side 97 f.) kan nævnes følgende: Henning Meinstrup 1389, Johs. Thomesen (Lindenov) 1392, Claus Jonsen Lange 1419 og 1423, Lage Brock 1469. — Stamtavlen over Slægten Bølle, begyndende 1442 og endende 1824, findes i Adelsaarbogen for 1907. Slægten er saaledes ikke »ubekendt«, men den var mindre indflydelsesrig. — Vincent Juul, læs: Juel.
 - 44, Lin. 31 f. o., Provst Bakke maa sikkert have læst galt, naar han har faaet »Christian Mortensen« ud af det. Stenen er nu forsvunden.
 - 45, Lin. 16 f. o., Ebbe Gyldenstjerne til Tyrrestrup, ikke Tygestrup. Ofte nævnes han til Palstrup.
 - 67, Lin 11 f. n., Peder Syv, læs: Anders Sørensen Vedel.
 - 85, Lin. 12 f. o., 1576, læs: 1575.
 - 104, Lin. 3 f. o., 1577, læs: 1877.
 - 150, Lin. 18 f. o., Z. E. H. W. Hedegaard, læs: I E. H. W. Unsgaard.
 - 153, Den her nævnte Amtmand S. C. Schwartz var i Aaret 1698 Forsvarer for nogle Bønder i Brusk Herred, der mishandlede af en Amtsskriver Peder Pedersen. Denne havde slaaet en Bondekone i Viuf, fordi hun ikke vilde besørge et Brev for ham, og Fogden Bertel i Bramdrup, der »stampede paa Amtsstuegulvet, der han leverede sin Skat«, havde faaet en Ørefigen. Amtmanden sagde da til Amtsskriveren: »Jeg vil raade Eder, at I ikke slaar Kongens Bønder eller nogen. Det er ikke Kongens Villie. Men dersom de forser sig noget, da klag det for mig, saa er her spansk Kappe og Træhest at straffe Bønderne med og ellers i alle Maader efter Forseelsen og Sagens Beskaffenhed.« (Se min Artikel i »Kold. Folkebl.« for 1/6 1904). -- I en Inventarieliste fra 1643 nævnes »for Slottet: »To spanske Tønder hver med et Baandjærn og Kæde«.
 - 180, Lin. 16 f. o., »de« eller Mathilde, læs: »Thilde« eller Mathilde.
 - 181, Lin. 2 f. n., oder, læs: och. — Rygtet om, at Ilden var paa-sat nævnes endnu tidligere i Litteraturen, nemlig i Taubers »Breve fra Kolding« 1822, Side 4.

I Oversættelsen af Henrik Rantzaus Digt (paa Bagsiden af Kortet fra Fr. II.s Tid) skal trediesidste Linie læses »Danmarks mægtigste Drot Skat i det rigeste Maal« o. s. v.

Henvisninger.

(Forkortelser: DM = Danske Magazin. NDM = Nye danske Magazin.
KB = Kancel. Brevbøger).

Side 1—45.

¹ Erslevs Repertorium Dipl. III, Nr. 5932. — ² Rensens utrykte Atlas (i det kgl. Bibl.) VI 689. — ³ Danmarks gl. Folkeviser (Danske Ridderviser) ved Axel Olrik, II. S. 420 ff. — ⁴ Smst. — ⁵ Suhm: Saml. til d. danske Hist. I, 2. Hæfte 64. — ⁶ Fortalen smst. til 2. Hæfte. — ⁷ Antiquariske Annaler, Kbh. 1820, Side 253—265. — ⁸ Huitf., Folioudg. 211. I Script. rer. dan. I, 167, 184, 245 osv. anføres 1243 og 44. — ⁹ Huitf. 217. — ¹⁰ do. 273, sammenlign Script. rer. dan. I, 125, 169, 291, II 264, 632 osv. og NDM V 189. — ¹¹ Huitf. 367 f. — ¹² Nyt hist. Tidsskr. 4. R. 4 B., Dokumentet hos Huitf. 496 ff. — ¹³ Om Møder paa Koldinghus i Begyndelsen af 15. Aarh., se NDM VI 11, NDM I 5. B. 43, Huitf. 637 f. — ¹⁴ Vedel Simonsen: Danske Slottes og Herreborges Bygnings- og Befæstningshist. 35. — ¹⁵ Dr. W. Christensen: Dronning Christines Husholdningsregnskaber 260 ff. — ¹⁶ NDM II 207 og Hist. Tidsskr. 4. R. 3. Bind 314. — ¹⁷ DM I. R. 6. B. 276 f. — ¹⁸ Geheimærk. Aarsbæretn. I, 70. — ¹⁹ Dette og flere af de efterfølgende Breve findes i Tegnelser over alle Lande, trykt i DM IV R. 4. B. ff. — ²⁰ KB 1551¹/₂. — ²¹ do. 1553¹/₂ og ²/₂. — ²² F. Beckett: Renaissanceens og Kunstens Historie i Danmark, Kbh. 1897, 68 f. — ²³ Urbium præcipuarum mundi. I Værket er der Afbildninger af 34 Stæder og Pladser i Skandinavien. — ²⁴ Inventarium 1585, Rigsarkivet. — ²⁵ Ny kgl. Saml. Fol. 559 (Uddrag af Hegelunds Kalendere). — ²⁶ KB. — ²⁷ Friis: Saml. t. dansk Bygn. og Kunsthist. 303. — ²⁸ KB ¹⁵/₄ 1581. — ²⁹ do. ⁶/₈ 82. — ³⁰ do. ³/₂: 1586, Brevet derom er i sin Helhed trykt i DM 1. R. 5. Bind 114. — ³¹ KB ¹⁸/₂ 1585. DM 1. R. 5. B. 113. — ³² Jyske Tegnelser 1590 ³/₂, ⁵/₈ og ¹/₄. — ³³ do. 1596 ¹¹/₁₂. — ³⁴ do. — ³⁵ do. 1598 ⁵/₂. — ³⁶ Reg. ov. al. Lande. — ³⁷ Jyske Registre 4. Dec. 1601. — ³⁸ DM 1. R. 5. B. 157. — ³⁹ Register over alle Lande ³/₄ 1614 og Jyske Tegnelser ⁴/₇ 1615. — ⁴⁰ Besigtigelsesforretning og Tingsvidner 1645. — Jyske Tegnelser ¹⁷/₂ 1647. — ⁴¹ Saaledes siger Fyhn S. 16. — ⁴² Jyske Tegnelser ²/₁ 1617. — ⁴³ Sammenlign Vejle A. Aarbøger 1908 Side 13, Note 5. — ⁴⁴ Forskel. Stykker Lensregnskaber el. Jordebøger fra Chr. II.s og Fr. I.s Tid, 21. Koldinghus Inventarier 1527 (Rigsarkivet). — ⁴⁵ Koldinghus Lens Kvittantiariumsbilag (Rigsarkivet). Forskellige Værelsens Beliggenhed er bestemt ved Sammenligning med Poster i Regnskaberne. — ⁴⁶ J. Tegn. ¹⁵/₈ 1607. — ⁴⁷ Lensregnskabet. — ⁴⁸ Burman Becker: Forsøg til Beskriv. af vævede Tapeter, S. 5. — ⁴⁹ Suhms Nye Saml. I, 164 f. — ⁵⁰ Medd. fra Rentekammerarkivet 1872, 60 og for 1642: Danske Saml. 1. Række VI 333. — ⁵¹ Hist. Tidsskr. IV. R. 3. B. 383. Herredagens Forhandlinger, se Allen: De tre nord. Rigers Hist. 5. B. 27—43. Sml. NDM V 30. — ⁵² DM I R. 4. B. — ⁵³ Tingsvidne, indhæftet i Koldings ældste Bysbog. — ⁵⁴ Kirkehist. Saml. 3. R. I 747.

Side 47—110.

¹ Brevene er i Uddrag trykt i DM 4. R. 1. Bind 95. — ² Smst. 96 f. — ³ Smst. 110. — ⁴ Kong Chr. III Hist. I 281—85. — ⁵ DM 4. R. 2. B. 177 f. — ⁶ DM I 5. R. 7. — ⁷ DM I. R. 5. B. 10. — ⁸ Smst. 7. — ⁹ Listen over dem, der skulde møde, findes DM 4. R. 2. B. 95. — ¹⁰ NDM I 364 ff. — ¹¹ Vejle Amts Aarbøger 1908 28. — ¹² Alle Oplysninger efter KB. — ¹³ NDM I 248 ff. — ¹⁴ DM I. R. 5. B. 11. — ¹⁵ A. D. Jørgensen: De danske Rigsarkivers Historie 17. — ¹⁶ Inventarierne fra 1585 og 1617. — ¹⁷ og ¹⁸ KB. — ¹⁹ Kirkehist. Saml. I. R. 1. B. 473. — ²⁰ Kirkehistoriske Samlinger II. R. 2. B. 289. Krag og Steph. Chr. III I 376. — ²¹ Kirkehist. Saml. 1. R. 1. B. — ²² Smst. II. R. 3. B. 304. — ²³ KB. — ²⁴ do. 22. Oktober 1553. — ²⁵ Vejle Amts Aarb. 1908, 54. — ²⁶ Hist. Tidsskr. IV. R. 6.

Bind 360. — 27 DM 5 R. 1. Bind 254. — 28 Danske Kancelliregistranter 1535—50. S. 21 og 26. — 29 Smst. 288. — 30 DM 4. R. 4. B. Side 87 f. — 31 Kronens Skøder I 52. — 32 Geheimeark. Aarsbereto. III 70. — 33 Kragh og Steph. Chr. III I 384. — 34 Danske Kancelliregistranter 1535 — 50. Side 408. — 35 DM 3. R. 6. B. 337. — 36 N. kirkehist. Saml. III 305. — 37 Kragh og Steph.: Chr. III.s Hist. II 238. — 38 Kirkehist. Saml. II R. 5. B. 412. — 39 KB under nævnte Dato. Sml. Troels Lund: Dagligt Liv, Folkeudgaven 1903—04, V. 96. — 40 Krag og Steph. Chr. III.s Hist. Supp. 191 ff. — 41 Et Hundrede udvalde Viser om allehaande mærkelig Krigsbedrift og anden selsom Eventyr etc. Kbh., Udgave 1787, Side 308 ff. — 42 Gehejmeark. Aarb. I. 82. — 43 Bricka: Fr. II.s Ungdomskærl. Kbh. 1873. — 44 Tegn. ov. alle Lande 9/5 1559. — 45 Ny kirk. Saml. V 417. — 46 Ny kgl. Saml. 4to 1366 i kgl. Bibl. — 47 Danske Saml. 2. R. 4. B. 81. — 48 Vejle Amts Aarb. 1908 11. 49 KB 12/1 1562. — 50 Geh. Aarsberet. I 135. — 51 DM 1. R. 5. B. 152. — 52 Mejborg: Bill. fra Chr. V.s Hof 145. — 53 Vitruvius. — 54 Reg. ov. alle Lande. — 55 Se mine Artikler i Kolding Folkeblad 1903 Nr. 257 ff. — 56 Jyske Saml. 1. R. 5. B. 193. — 57 KB 26/2 1572. — 58 Werlauff: Sofie af Meklenborg, Universitetsprogram 1841, Side 23. — 59 Kolding Afsked trykt i Staatsbürger. Magazin V 456—464. — 60 Hist. Tidssk. 4. R. 3. Bind. — 61 D, Saml. 2. R. 6. B. 247. — 62 NDM I 33. — 63 Trykt i Ordlyd NDM IV 161 f. — 64 En udførl. Afh. om Hans Mikkelsen findes Kirkehist. Saml. 2. R. 6. B. 154—82. — 65 KB 16/10 1582 og 19/6 1585. — 66 Do. 17/6 1580. — 67 Thieles Folkesagn I 173. — 68 Arennt Berntsens Daumarckis oc Norgis fructbar Herlighed, 1654, 134. — 69 Inventarium 1617 i Rigsarkiv under Koldinghus' Kvittentiariumsbiilag. — 70 DM I R. V 112. — 71 KB 9/8 1578. — 72 do. 9/10 1578. — 73 Meddel. fra Rentekammerarkivet 1873—76, 147. — 74 I hans Nye Danmarksbeskrivelse.

Side 111—150.

1 Chr. IV.s egenh. Breve IV 4. — 2 Jyske Reg. 11/6 1618. — 3 do. 10/3 1653. — 4 Chr. IV Skrivkalender er alle trykt, men paa vidt forsk. Steder. Se Biografisk Lexikon under Chr. IV. — 5 Jyske Reg. 19/10 1611. — 6 do. anf. Dato. — 7 Chr IV egenh. Breve III 83 f. — 8 Dommen findes i Rosenvinges Gamle d. Domme 226—229. — 9 DM I. 5. B. 123 ff. — 10 Hele Forhandlingen læses udførlig i Ny kirkehist. Saml. 3. R. 1. B. 561—624. — 11 Relation hvis sig er tildraget udi det Førstel. Leens anannemelse, som skeede til Kolding 1616, ved Nic. Helvæderus. Kbh. 1617. — 12 NDM II 4. — 13 Chr. IV egenh. Breve II 100 ff. — 14 Danske Saml. 2. R. III B. 128—131. — 15 Sønderj. Aarb. 1891, 268 f. — 16 Kolding Bys Raadstuebog 1630 ff. Fol. 30 og Jyske Saml. 3. R. 4. B. — 17 Vejle Amts Aarb. 1908, 164 og Kold. Folkebl. s. A. Nr. 117. — 18 Om disse Lejetropper se DM III R. 4. B. 66. — 19 Lensregnsk. for 1629—30, Byggearbejder. — 20 Jyske Reg. 1634 15/3. — 21 Jyske Reg. og Chr. IV egenh. Breve anf. Dato. — 22 do. III 97. — 23 do. III 313. — 24 Danske Saml. 2. R. I 148. — 25 Chr. IV egenh. Breve, III 297. — 26 do. III 267. — 27 Kongens Skrivkalender. — 28 Egenh. Breve V 209. — 29 do. IV 206. — 30 do. IV 427. — 31 Mag. til d. danske Adels Hist. 1824 128. — 32 Kolding Tingbog 1656, Fol. 71 ff. — 33 Besigtigelsesforretninger og Tingvs. om Lenenes Tilstand efter Svenskens Undvigelse 1645, Rigsarkivet. — 34 J. Tegnelser 9. og 22. Avg. 1649. — 35 do. 25/1 og 14/12 1649. — 36 do. 20/11 1649. — 37 DM III R. 4. B. 265 f. — 38 Hist. Tidsskr. VI R. 2. B. 605. — 39 Hist. Tidsskr. VI. R. 5. B. 527. — 40 Lensregnskab 1660—61. — 41 Polakkerne i Danmark 1659, efter Jan Pasesks Erindringer, ved Stanislaw Rosznecki, Kbh. 1896. — 42 Molbechs Udtog af Jens Bircherods Dagbøger, 22. Jens B. var dog først født samme Aar i Jan. og kan følgelig kun fortælle von Hörensagen. — 43 Kochowski: Clim. II 233. — 44 DM 4. R. 6. B. 68 f. — 45 Kommissionsforretninger med Synsvidner, oplagne efter Svenskekrigen 1657—60. Jylland (Registratur over Rentekammerarkivet S. 42). — 46 Kolding Tingbog 1660—61, Fol. 112. — 47 Brusk Herreds Tingbog 1662, Fol. 166. — 48 do. Fol. 95 og 100. — 49 do. 3/8 1666. — 50 Kolding Tingbog 1662 20/6.

Fra Side 150.

1 Jyske Tegnelser. — 2 K. Tingbog 1661 7/1. — 3 J. Tegn. 5/10 1663. — 4 Riegels Chr. V.s Hist. 531. — 5 Dok. om Koldinghus Slot og Ladegaard, Rigsarkivet. — 6 J. Tegn. 3/2 1673. — 7 Diverse Dok. vedrørende Bygningsvæsenet 1661—1823, Rentekammerets Registratur S. 43. — 8 do. — 9 Forrige Rentekammerarkiv. — 10 Fyhns Efterretn. fra Kolding S. 27. — 11 Arkivet paa Ledreborg. — 12 Suhms nye Samlinger I. 41.

¹³ Diverse Kontrakter vedkommende Leverancer og Arbejder ved de kgl. Bygninger.
 — ¹⁴ Fyhns Efterretninger S. 29. — ¹⁵ Bagge: Directe indk. Sager pro 1778 Nr. 235. —
¹⁶ J. Tegn. — ¹⁷ Suhms nye Saml. III 245. — ¹⁸ Mæg. t. d. Adels Hist. 133. — ¹⁹ Reg.
 ov. alle Lande $\frac{2}{3}$ 1668. — ²⁰ Malbeck: Bircherods Dagbøger 124. — ²¹ Danske Saml.
 2. R III S. 70 og 351. — ²² Molbeck: Bircherod 151. — ²³ Sml. Helwegs Kirkehist. efter
 Ref. 2. Udg. I 479—80. — ²⁴ Molbeck: Bircherods Dagbøger 221. — ²⁵ Friis: Saml. t.
 dansk Bygnings- og Kunsthist. 95. — ²⁶ Kirkehist. Saml. III 6. 670. — ²⁷ Dok. ang.
 Koldinghus Slot og Ladegaard 1708—1838, Rigsarkivet. — ²⁸ Slotsregnskabet 1707 ff.
 Rigsark. 2. Afd. — ²⁹ Dok. ang. Koldinghus Slot og Ladegaard 1708—1838, Rigsarkivet.
 — ³⁰ Langebeks Excerpter Nr. 53, 4to Kgl. Bibl. — ³¹ Anders Simonsen: Optegnelser
 om Andst og Gjesten Sogne, Kolding 1888, S. 17 f. — ³² Danske Saml. III 97 ff.

DET GAMLE KOLDING

„Paa denne lille Plet Jord
er der levet, kæmpet og stridt,
grædt og smilet, jublet og lidt
mer end man tænker og tror.
Find frem deraf, hvad du kan,
usminket, som du det fandt,
føj intet til og træk intet fra
om Liv, der skabtes og svandt.
Morsomt, kønt eller stygt,
om Stormænd eller om smaa,
det er dog den selvsamme Grund
og Bund,
som vi bygger videre paa.“

Fra Musæet paa Koldinghus: En Del af Fjordfundet.

Fund fra Oldtid og Middelalder.

Aartusinder før vor Tidsregnings Begyndelse levede der her i Norden en Befolkning af Jægere og Fiskere. Tiden, vi sigter til, kaldes af Oldforskernes for den ældre Stenalder. Om denne Tid minder her i Egnen adskillige Affaldsdynger („Køkkenmøddinger“) bl. a. ved Drejens og *det store Fund i det indre af Kolding Fjord*. I Begyndelsen af Tredserne foretoges der en Udvidelse af Kolding Havn, og ved Opmudringsarbejder fremkom der en Række Sager af Flint, Hjortetak og Knogler. Disse Sager fandtes især paa en enkelt Grund i den ydre Havn, ikke langt fra Aaens tidligere Udløb. De laa snart i højere, faste Lag, snart paa dybt Vand. En af Byens bedste, men samtidig mest stilfærdige Borgere, den nu 85-aarige Skomagemester *P. Martin Møller*, havde Øje for disse Oldsager, som vist ingen tænkte paa den Gang, og samlede derpaa med paaskønnelsesværdig Omhu gennem en lang Aarrække. Senere tog enkelte andre Samlere fat, saaledes Købmand *Thomas Petersen*. Møllers store Samling, der i 1888 erhvervedes af Nationalmusæet, indeholdt ved Overdragelsen 1018

Stykker (777 Stensager, 136 Redskaber af Ben og Hiortetak, 105 Skaar af Lerkar). I Møllers Samling er der rene Pragtstykker, saaledes den eneste „Skivespalter“, der nogensinde er fundet *med Skæft*. 64 Ret- og Tværøkser, deriblandt flere særdeles vel tilhuggede Stykker, to lange Takker med afskaarne Grene og stærkt tilskrabt Overflade, gennemboret hen imod den ene Ende, sikkert nok et Slags *Skafter til Stenøkser*, og meget andet.

Ogsaa langt senere er der fundet gode Stykker paa omtrent samme Findested. Nogle Stykker, der fremdroges i 1896, blev af Musæet paa Koldinghus overgivet til Nationalmusæet. Stykkerne var forsynede med meget eiendommelige Ornamentter, bestaaende af indhorede Smaahuller, der danner forskellige Mønstre. Oldforskerne mener her at se en Ornamentik, der er ældre end al anden ornamental Kunst i Norden.

De aller fleste Sager fra Fjordfundet hidrører fra den ældre Stenalder, men der er dog ogsaa Redskaber af sleben Flint, altsaa fra den yngre Stenalder, der imellem. (Fjordfundet findes bl. a. nærmere omtalt i Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1888, 1890, 1892 og 1896).

Det vilde her føre for vidt at opregne alle de Oldfund fra Sten-, Bronze- og Jernalderen, der er gjort omkring Kolding. Paa talrige Steder er man stødt paa Urner, saaledes paa den nordlige Bred af Kolding Aa. mellem denne og Nedenvejen til Harte. I Komarken mener man at have paavist Boplads fra Oldtiden, og fra en senere Tid har man i Eggen fundet smaa, romerske Gudebilleder, der i Folkevandringstiden har forvildet sig herop. Fra samme Tid stammer et ganske betydeligt Fund, som man i 1873 gjorde sønden Byen. Ved Udgravning af Grunden til en Ladebygning fandt man paa Peter Nissens Mark (Brændgaardsmark) sønden Kolding over 100 Urner, der stod tæt sammen, altsaa en fuldstændig Urne-„Kirkegaard“. Der var ogsaa Spor af selve Brændingen, et Sværd, nogle Skjoldbugler, Spydspidser m. m. Fundet undersøgtes paa Stedet af Professor *Engelhard*. Andet Steds paa Marken (Hollænders Teglværk) fandtes en lignende større Gravplads fra Jernalderen.

Er der saaledes gjort rige Fund fra den forhistoriske Tid, da staar vi ikke tilbage med Hensyn til *Middelalderen*. Et interessant Fund fra Middelalderen er det smukke Guldsmykke (*Spænde*), der i 1884 fandtes i Prokurator Zahns Toft (ved Elmegade, nord for denne og vest for Platangade). Spændet laa i en Lavning, ca. en Alen dybt.

Det laa i sort Muldjord sammen med flere Skaar af Lerkar. Smykket, der her er afbildet noget forstørret, maa-ler i Tværmaal ca. 28 mm. og vejer 8,5 Gram. Det er byzantinsk Arbejde og udført i saakaldt Émail cloisonné. Midtstykket, der er hævet lidt over Bunden, viser et kvindeligt Bryst-billede „en face“ med nedhængende Lokker. Bundfarven er ligesom Klæd-ningen mørkere og lysere grøn. Hud-farven graaagtig violet og Haaret sort. Ved hver Side af Hovedet er en Prydelse med rød Emaille, og ved Midtstykkets Ydre er paa 4 Steder en hvid Halvmaane. Uden om Midtstykket en lavere lig-gende, af et skraatriflet Kantbaand omgiven Rand, hvori 9 Smykke-stene i ophøjet Indfatning har været anbragt, men kun to mørkerøde Sten og en ægte Perle er bevaret. Sandsynligvis har Ejeren gemt Smykket i et Lerkar og gravet dette ned i Jorden i Ufredstider. De sagkyndige erklærer, at Smykket er fra 11. Aarhundrede. Maaske har en Pilegrim bragt dette Madonnabillede (?) med sig hjem, maaske er det ført herop af Købmænd.

Findestedet, „Zahns Toft“, er for største Delen en gammel Kirke-gaard, der har hørt til den saakaldte *St. Jørgensgaard*, en middel-alderlig Stiftelse, oprindelig til Pleje af spedalske Mennesker, senere for Fattige. Paa denne gamle Kirkegaard findes der meget ofte Sager fra Middelalderen. Mange af disse Sager er vel medgivet de døde, f. Eks. Segl og Mønter. Af Segl er der fundet flere. Det ældste af dem kom til Nationalmusæet. Det er af Messing, ovalt, spidst mod begge Ender, og bærer i Midten Billedet af en Fugl (Ørn?) med ud-spilede Vinger. Omskriften er „S. WILHELMI . HID . DESSONE“, d. v. s.: Wilhelm Hiddesons Segl.* I 1908 fandt man ved Andels-frugteriet en hel Del runde Spænder fra det 14. Aarhundrede, alle ens, med Indskriften „AVE MARIA“. Nogle af disse Spæn-der opbevares i Musæet paa Koldinghus, de fleste er i National-musæet.

* Der kendes adskillige Slægter med en Ørn i Vaabenet, navnlig *Due* og *Glob* (jfr. Danm. Adels Aarbog 1891), men ingen Adelsmand af Navnet Wilhelm Hiddeson. Sandsynligt er det, at Seglet er gejstligt og Ørnen St. Johannes' Mærke.

Adskillige Steder omkring den gamle Kirkegaard er der fundet middelalderligt Murværk,¹ saaledes ind under Gymnastikhuset i Katrinegade, ligeledes lige over for Gymnastikhuset paa den anden Side Gaden, paa Hjørnet af Elmegade og Platangade, og i Fjor umiddelbart sydvest for Andelsfrugteriet. Paa det sidste Sted havde man tidligere fundet Murværk og Rester af sammenstyrtede Hvælvinger. Det er sandsynligt, at det et af Stederne er St. Jørgensgaard, man har fundet, men hvilket af Stederne den har ligget, er det umuligt at sige med Bestemthed. Det gamle Kort fra det 16. Aarhundrede, som følger denne Bog, viser ogsaa *Provstegaarden* paa dette Sted. Da Blæsbjerggade imidlertid fra det 17. Aarhundrede hed „Ved Provstegaarden“, er det troligt, at Kortet paa dette Punkt er fortegnet, idet „Provstegaarden“ har ligget nordligere end angivet paa Kortet.

I anden Forbindelse vil vi oftere komme tilbage til Gravearbejder, da disse paa saa mange Punkter supplerer de skrevne Kilder for Byens Historie. Den Mand, der i de sidste 20 Aar paa dette Omraade har udført et stort Arbejde, bør nævnes her, nemlig Kæmner *I. O. Brandorff*.

Tiden indtil Reformationen.

Vi har set, at der fra de ældste Tider har færdedes Mennesker paa det Sted, hvor Kolding (i Folkemunde udtales det „Koling“) nu ligger. Mange Aarhundreder før vi finder Navnet nævnt i Historiens Annaler, har dette Navn været til. Sprogmandene tør ikke rigtig indlade sig paa en Tolkning af Navnet. En Forsker² hævder, at Navne paa „—ing“ kun forekommer, hvor der er mere eller mindre udhævede Fordybninger i Jordsmonnet, der enten er eller har været Eng. Navne paa „—ing“ er, siger han, især hyppige ved langstrakte Eng- og Mosestrøg. Ved Dalsænkningen, der adskiller Nørre- og Sønderjylland, træffer vi *Kolding*, *Folding*, *Føvling*, *Aaling* og *Ravning*. — Hvad Forstavelsen „Kol“ betyder, véd Sprogmandene ikke. De mener, at den betyder et Naturforhold. For den Sags Skyld kunde Henrik Rantzau (se Digtet paa Bagsiden af det gamle Kort), godt have Ret, idet han siger, at „Kol“ kommer af „Kollen“, Bakken, som Slottet er bygget paa, men hertil svarer Sprogmandene, at hvis denne Forklaring holdt Stik, vilde Navnet i Folkemunde udtales anderledes. Ordet „Kol“ er dog ikke ukendt her i Eggen i Betyd-

ning af Bakke, derom vidner Bakken ved Harte Kirke, der bærer Navnet „Grydskol“, d. v. s. Højen, hvori der er fundet „Gryder“ eller Urner.

I ældgammel Tid har Byen utvivlsomt været et lille Fiskerleje, der laa omtrent, hvor Byen nu ligger. Den strakte sig dog ikke syd for Aaen, ikke saa langt mod Øst og næppe heller saa langt mod Vest som nu. Naar de Gamle talte om, at Byen tidligere skal have ligget noget vestligere, har de næppe haft nogen Hjemmel derfor.* Kirken har i hvert Fald i de sidste 650 Aar ligget, hvor den nu ligger, og der er ingen Grund til at tro, at den i de ældste Tider laa i en Udkant af Byen. At Kolding har sin Oprindelse af et Fiskerleje, derfor taler dens Beliggenhed og — ikke mindst — dens fra først af meget ringe Jordtilliggende. Men dette Fiskerleje laa ved en Hovedaare for Samfærdslen og havde tilmed en Havn. Snart fik den voksende Betydning som Handelsplads, og Slottet, der kom i det 13. Aarhundredes Midte, gav et kraftigt Stød fremad. Kolding, der tidligere havde udgjort en Del af Herredet (den Gang Almind Herred, nu Brusk Herred) blev udskilt fra Herredet og kom til at danne sin egen Retskreds, fik *Købstadprivilegier*. Dette er uden Tvivl sket i det 13. Aarhundredes Midte, maaske endog noget før. I Valdemar Sejrs Jordebog, der jo er forfattet 1231, læses: „Af Kaldyng 80 Mark rent Sølv.“ Desværre er det ikke ganske klart, hvad dette er for en Afgift, maaske er det Tolden. Denne den ældste Oplysning om Kolding melder intet om, hvorvidt den er en Købstad eller ej.

I den lille By, hvor Livet hidtil havde formet sig i meget snævre Baner, omtrent saa snævre, som vi ævner at tænke os, har det trettedende Aarhundrede vel næppe med ét Slag skiftet Præg, men man kan af de faa Efterretninger, der er os levnet, dog med Sikkerhed slutte, at dette Aarhundrede har været det betydningsfuldeste i Byens Udvikling hele Middelalderen igennem. Vi skal blot pege paa Kol-

* Man mente bl. a., at Navnet „*Sviegade*“ (nu Skolegade), kom af, at Byens vestlige Del var „sveden af“ (brændt). Navnet har sikkert en anden Oprindelse, men at der flere Steder i den vestlige Bydel er Spor af en Ildebrand, er rigtig nok. I 1882 indberettede Bygningsinspektør *Winstrup* saaledes, at der ved Bleggaarden, næsten paa den øverste Del af Banken, som derfra skraaner ned mod Aaen, i 16 Tommers Dybde var fundet stærke Brandspor og 6 Tommer Aske. Derover laa Skaar af store graaagtige Lerkar, 5 à 10 Tom. i Diameter over Mundingen, Stumper af Vinduesglas, Jærnsøm samt ituslaaede Knokler af Lam og Svin. Dette sporedes over en Flade af 15—20 Kvadratalen.

dinghus, Byens ældste Privilegier, enkelte store Foretagender, sat i Værk af Geistligheden (St. Nikolaj Kirkes ældste Mure, Graabrødre-klosteret og — vistnok — St. Jørgensgaard og de ældste Minder om St. Knudsgildet i Kolding.

De ældste Købstadprivilegier. Brændkær Mark.

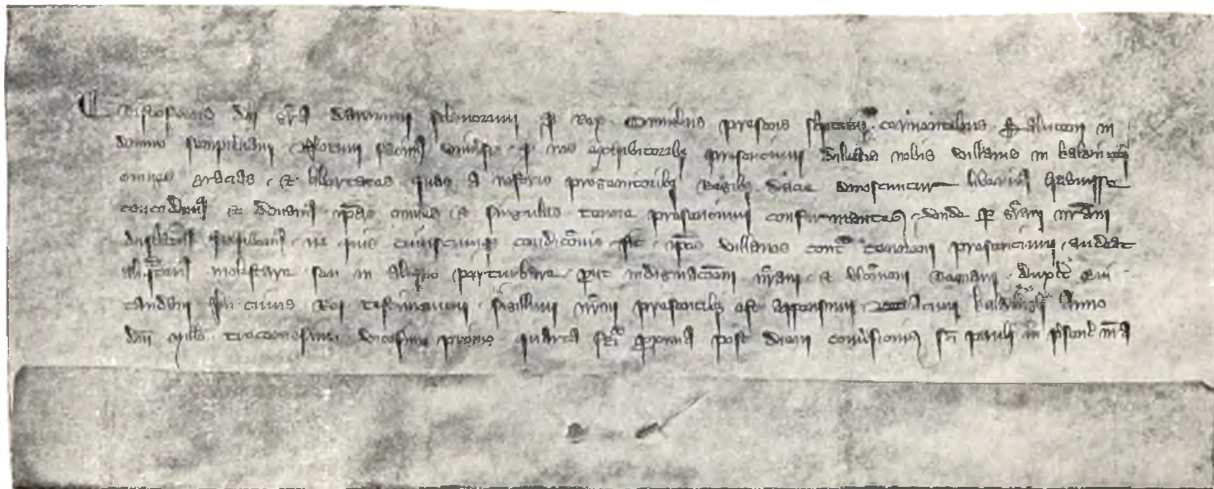
Koldings ældste Privilegier er desværre gaaet tabt. I Christian I.s Privilegium af 1452 hedder det, at Byen har haft Privilegier af Kong Valdemar, Kong Erik og Kong Christoffer. Der menes maaske hermed Valdemar Sejr, Erik Plovpenning og Christoffer I. Det ældste bevarede Privilegium er imidlertid først dateret omtrent et Aarhundrede senere, men det viser tilbage til ældre Frihedsbreve. Det er udstedt 28. Jan. 1321 af *Christoffer II*, der erklærer, at han skænker sine kære Borgere i Kolding alle de Privilegier, „de har haft af vore Forfædre, de danske Konger, og stadfæster dem alle og hver med dette Brev“. Ingen, af hvad Stand han end er, maa understaa sig i at besvære eller i nogen Maade forstyrre disse Borgere, saafremt han agter at undgaa Kongens Vrede og Hævn. (Kongens Segl mangler).

Det næstældste Brev er udstedt af Grev Gerts Myndling, den 12-aarige Hertug *Valdemar* paa Marie Magdalene Dag (22. Juli) 1327 „med vor Marskal Ludvig Albrektsøn som Vidne“. Det er langt udførligere. Alle Byens Grundejere skal deltage i Udredelsen af Skatten til Kongen. Retssager, der rejses mod Koldingborgere, skal føres i Kolding. Borgerne er toldfri over alt i Riget undtagen paa Skanør Marked. I Kolding skal der være 4 Sandemænd og 2 Nævninge, der skal beskikkes af Byens Borgmestre og dømme Folk imellem i alle Sager inden Byens Grænser, som kaldes Byfred. Enhver, der indenfor Byfreden gør nogen Ugerning, „idet han slaar eller saarer nogen og det ham lovligen overbevises, skal betale til os 40 Rigsmark over de skyldige Bøder, 40 Rigsmark til Sagsøgeren og Sagfølgere og lige saa meget til Byen“.

Begge disse Privilegier er skrevne paa Pergament og affattede paa Latin.

Inden vi omtaler de følgende Privilegier, er det nødvendigt, at vi dvæler ved et interessant Adkomstbrev.

Et *Sagn* fortæller: „I gamle Dage boede paa Tved Hovgaard Fru Jytte. Hun laante en Sum Penge af Kolding Bymænd og satte derfor sin Mark *Brændkær* i Pant under den Betingelse, at saafremt denne Sum ikke blev tilbagetalt paa en vis Dag, inden Klokken slog

Kong Christoffer II.s Privilegium for Kolding 1321.

(Originalen opbevares i Rigsarkivet.)

Paa Dansk:

„Vi Christoffer af Guds Naade de Danskes og Slavers Konge, hilser alle, som ser dette Brev, evindeligt med Herren! Vi kundgør for alle med dette vort aabne Brev, at vi forunder og skænker Ihændehaverne, vore kære Borgere i Kolding, alle de Privilegier og Friheder, som de har haft af vore Forfædre, de danske Konger, og stadfæster dem alle og hver med dette Brev, hvorfor vi under vor kgl. Naade alvorligt forbyder, at nogen, af hvad Stand han end er, understaar sig i at besvære eller i nogen Maade at forstyrre disse Borgere, saafremt han agter at undgaa vor Vrede og kongelige Hævn. Til Stadfæstelse derpaa er vort Segl hængt neden ved dette Brev. Givet i Kolding i det Herrens Aar 1321, den fjerde Dag efter St. Pauli Omvendelsesdag (o: 28. Jan.) i vor Nærværelse (o: under vort Ophold her).

(Seglet mangler).

12 i Kirketaarnet i Kolding, skulde de pantsatte Jorder tilhøre Byen. Da Dagen kom, overtalte Borgerne Klokkeren til at stille Kirkeuhret frem, og da nu Fru Jytte kom paa Broen over Kolding Aa, slog Klokken 12, hvorfor hun vendte om, og Kolding By beholdt Marken.“

Som vel i de fleste historiske Sagn ligger der ogsaa et Gran Sandhed i dette. Det er rigtigt nok, at der paa Tvedgaard i Begyndelsen af det 15. Aarhundrede boede en Fru Jytte, Enke efter Henneke

Fru Jyttes plattyske Gældsbreve af 19. Juni 1427.

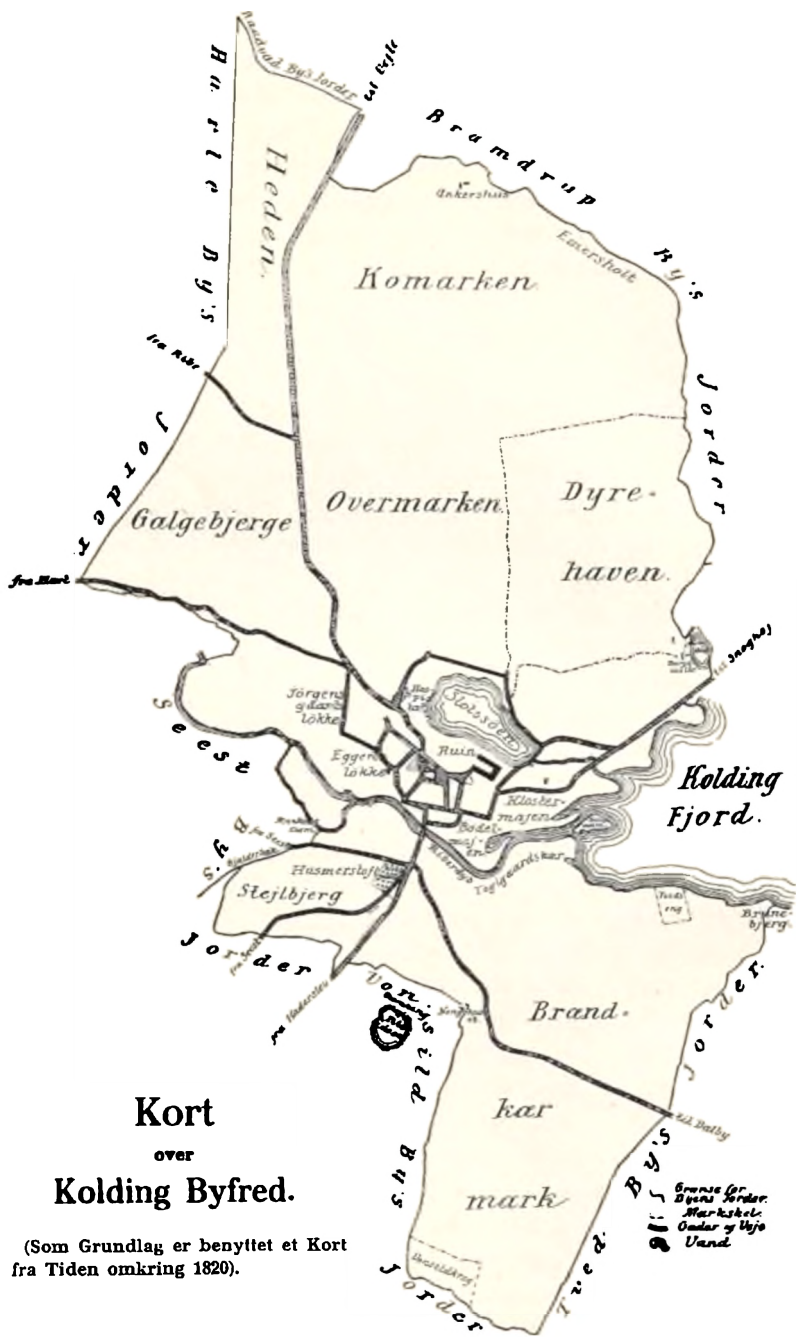
„Ik vrouwe Jütte Clawes lembecken moder vn myne eruen bekennen un betüghen openbare in dessen breue....“ Der har været 6 Segl, der nu alle er borte.

Lembek. Det Brev, hvorved hun pantsætter „Brendekerre“ Mark til Kolding, eksisterer endnu. Pantessummen er 80 lybske Mark, og for denne Sum sætter Fru Jytte, Claus Lembeks Moder, Marken i Pant med Ager, Eng, Græsning og Skov, intet undtaget, dog saaledes, at de ikke lader hugge Ege og Bøge i Skoven, der ligger paa den foran nævnte Jord, og „naar jeg, Fru Jytte, og mine Arvinger vil løse foran nævnte Jord, saa skal jeg og mine Arvinger opsige Pengene paa Tyrstrup Ting den første Dag før St. Hansdag i Midsommer og ingen derefter, at de nævnte 80 Mark skal betales i Kolding 8 Dage efter St. Mortensdag“.

Fru Jytte har dog kun ejet Halvdelen af Marken og Adelsmanden Henrik Tinhus den anden halve Del. Henrik Tinhus købte Fru Jyttes Rettigheder til Brændgaards Mark i Aaret 1444, og Borgerne maatte derefter indløse den Del, de havde i Pant. med fuldt Værd. Derom hedder det i et Raadstuevidne af 1488, at 8 navngivne Dannemænd i Borgmesters Stue i Kolding svor paa, at de havde hørt og spurgt af deres Forældre, Fader og Moder og mange flere gode gamle Danne-mænd og Dannekoner, at „Kolding By havde først Brændkær Mark i Pant af hæderlig og velbaarne Kvinde Jytte, og saa paa den Tid, da Henrik Tinhus købte Brændkær Mark. da købte han den med deres Forord og Samtykke, som da i Kolding boede, saa at Kolding Borgere skulde nyde Halvdelen med ham og hans Arvinger i fornævnte Køb, og da gik en almindelig Skat over Kolding, saa mange gode Hustruer maatte skære deres Sølvs (Knapper og Spænder?) af deres Klæder og andet, hvad som helst de havde, og sætte det ud og betale fornævnte Mark med“. Der haves ogsaa et Brev fra Tinhuserne, hvori de tilstaar, at „Kolding haver vel betalt udi Fæ og fuldt Værd det, de skulde udgive for deres Del og takker for god Betaling.“ Dermed er endelig fastslaet, at Byen er kommen til Marken paa en ærlig Maade.

Vi kan nu fortsætte vor Redegørelse for Byens ældre Privilegier. Christian I.s Privilegium gør navnlig Rede for, hvad Kolding Byfred omfatter: Vi under dem deres fri Havne at have indtil Drejens Odde og deres Forstrand udenfor imellem begge Lande. Item da under vi dem at have, nyde og bruge deres Byfred sønden Kolding fra „Brunckeri“ saa til Stejlbjerg og saa fremdeles til „Bjolderbecki“ . . . , og forbyder vi nogen at have, nyde eller bruge nogen Rettighed inden fornævnte Byfred, uden de haver det med vore elskelige Borgere i Kolding deres Minde og Villie. Item da unde vi dem . . . deres Byfred norden Kolding fra Kolding Aa saa vesten om Præstelykke. over den Hulvej, der til Harte ganger, til Stejlbjerg (der laa ét Steilbjerg nordvest for Ankershus) og saa ned til Borgemølle.

Christian I.s Privilegium ligner i høj Grad Viborg Bys Rettigheder af 1440. Der er ialt 46 Artikler. Her skal nævnes enkelte Bestemmelser: Koldingenserne skal betale deres Skat St. Mortens Dag. Gør de ikke det, skal de bøde 3 Mark til Byen. Kun Koldingborgerne maa købe og sælge Købmandsvarer i Kolding Len. Misdædere, der af Sandemænd sværges fredløse ved Kolding Byting, skal være fredløse hele Riget over. Sognepræst og Sognedegn fri-

Kort
over
Kolding Byfred.

(Som Grundlag er benyttet et Kort fra Tiden omkring 1820.)

Grænse for
Dyrens Jorder.
Markskole.
Onder og Veje
Vand.

tages for Skat (Adelen undtages ikke). Privilegiet indeholder en hel Del Bestemmelser og Regler for Torvehandel. (Der er Torvørtug). En Bestemmelse falder særlig i Øjnene: „Om nogen tiltaler Bymænd, der er i St. Knuds Gilde, eller nogen Borger, der i Byen bor, for nogen Sag, hvorfor han skulde værge sig med Nævn i Køn efter Landslov, da maa han værge sig med *St. Knuds Gildes Lov og Rettighed*“.

Der er et Brev mere udstedt af Chr. I, 1475. Det retter sig særlig mod Forprang. „hvorved udlændiske Mænd gør Kolding stor Skade og Forfang“. Et Brev, udstedt af Kong Hans 1483, bringer en ny Bestemmelse om Gæld. Alle Gældssager mellem Borger og Mand i Herredet skulde tidligere paadømmes i Kolding. Nu forandres det til, at naar en Mand paa Landet har stiftet en Gæld i Kolding, skal en Retssag derom paadømmes i Kolding, ellers ikke. Et andet Brev af Kong Hans' (1492) sætter bl. a. en Bøde paa 3 Mark for den, der giver mere i Leje „end Vane tilsiger!“ Det var en Bestemmelse, som Nutidens Husejere nok meget skulde have sig frabedt!

St. Knuds Gilde i Kolding.

Middelalderens *Gilder*, hvoraf St. Knudsgilderne var de fornemste og mægtigste, dannedes af Byernes Overklasse. Det var Foreninger til gensidig Hjælp og Beskyttelse. Medlemmerne, Brødrene, var ikke blot indbyrdes Brødre af Navn, men i flere Tilfælde skulde de være som kødelige Brødre for hverandre. Ogsaa udad til var dette Forhold anerkendt. Man ser det bl. a. i foran nævnte Privilegium af 1452, hvor Gildesbrødrenes Ed gjaldt for rigtige Slægtninges Ed. Købstadejendomme kunde ikke gaa i Arv til udenbys Mand. Selv om en Købstadborger havde Slægtninge paa Landet, saa var disse, da de ikke skulde arve, ikke pligtige til at hjælpe ved Ed i Kønsnævn, derfor Bestemmelsen. Men i mange andre Tilfælde skulde Gildesbrødrene hjælpe hverandre. Kom en Gildesbroder for Skade at slaa en Mand ihjel — det var ikke saa ganske sjældent et Tilfælde — og af den Grund blev svoret „fra sin Fred“, skulde Gildesbrødrene gøre alt for at hjælpe ham bort. Var det Gildesbroderen, der blev paa Valen, skulde hans Medbrødre hævne ham.

Om St. Knudsgildet i Kolding véd vi desværre kun saare lidt. Heldigvis er Gildets Segl i Behold. Det gengives her i naturlig Størrelse. (Selve Seglet opbevares i Nationalmusæet i København). Seglet er fra Tiden omkring 1290. Det forestiller Knud den hellige siddende paa sin Tronstol med Krone paa Hovedet, Scepter i den

ene og Rigsæble i den anden Haand. Liljerne i Scepteret er oprindelig Jomfru Marias Symbol, og et Liljescepter føres af en Række Kongeskikkelser i deres Segl. I Randen staar: S. DE . CONVIVIO . SANCTI . KANUTI . DE . KOLDIG (St. Knuds Gildes Segl i Kolding).

St. Knuds Gildes Segl.

Foruden Seglet ejer Nutiden et lille Brudstykke af Gildeskraaen. Det skyldes et rent Tilfælde, at dette Brudstykke ikke er gaaet tabt med alle Skraaens øvrige Afsnit. Da der i 1818 var Auktion i Dødsboet efter Borgmester Junghans i Kolding, faldt det levnede Brudstykke i Hænderne paa Rektor Tauber, der aftrykte Stykket i sine „Breve fra Kolding“. Nu er ogsaa det af Tauber købte Brudstykke gaaet til, og vi maa holde os til Gengivelsen.

Brudstykket er paa Latin. Det er „Bestemmelser og Bordlove for St. Knuds Gilde i Kolding, 1393.“ Det er et helt lille Kulturbillede, der smiler os i Møde fra Gildeskraaens Sætninger. Sæderne har ikke været altfor forfinede, siden adskillige af Bestemmelserne har været nødvendige:

Item:

Enhver Broder skal tage sin Hætte af, naar Lysene bringes ind, eller betale to Lybsk.

Item:

Enhver Broder eller Søster, der kalder sin Broder med et util-

børligt Navn, saasom Nidding eller Horesøn eller deslige, skal, naar han bliver overbevist ved gode Mænds Vidnesbyrd, give Brødrene 5 Sterling og lige saa meget for hver Gang, han har gjort det.

Item:

Enhver Broder, der støder sin Broder fra hans Sæde og voldelig tager en andens Plads, skal betale to Lybsk.

Item:

Bliver nogen højkrøstet uden skellig Grund, saa at han ved Raaben falder Brødrene til Besvær, skal han give to Lybsk.

Item:

Saarer nogen sin Broder, ligegyldigt hvor det sker, skal han give en Tønde Øl til Brødrene og lige saa meget til den, der har lidt Overlast. Slaar han ham med Træ, skal han give lige saa meget. Slaar han ham derimod med Næven, skal han give en halv Tønde Øl til Brødrene og lige saa meget til den, der har lidt Overlast, og lige saa meget skal han give, hvis han trækker ham ved Haarene.

Item:

Enhver Broder, der sover, naar han sidder ved Gildet, skal betale to Lybsk, og lægger han sig til Ro i samme Hus og forsømmer at gaa hjem, skal han betale fire Lybsk.

Item:

Hver den, der kaster op i Gildehuset, skal give en halv Tønde Øl. Gør han det i Huset foran Stobet eller paa Gulvet, skal han give 10 Sterling.

Item:

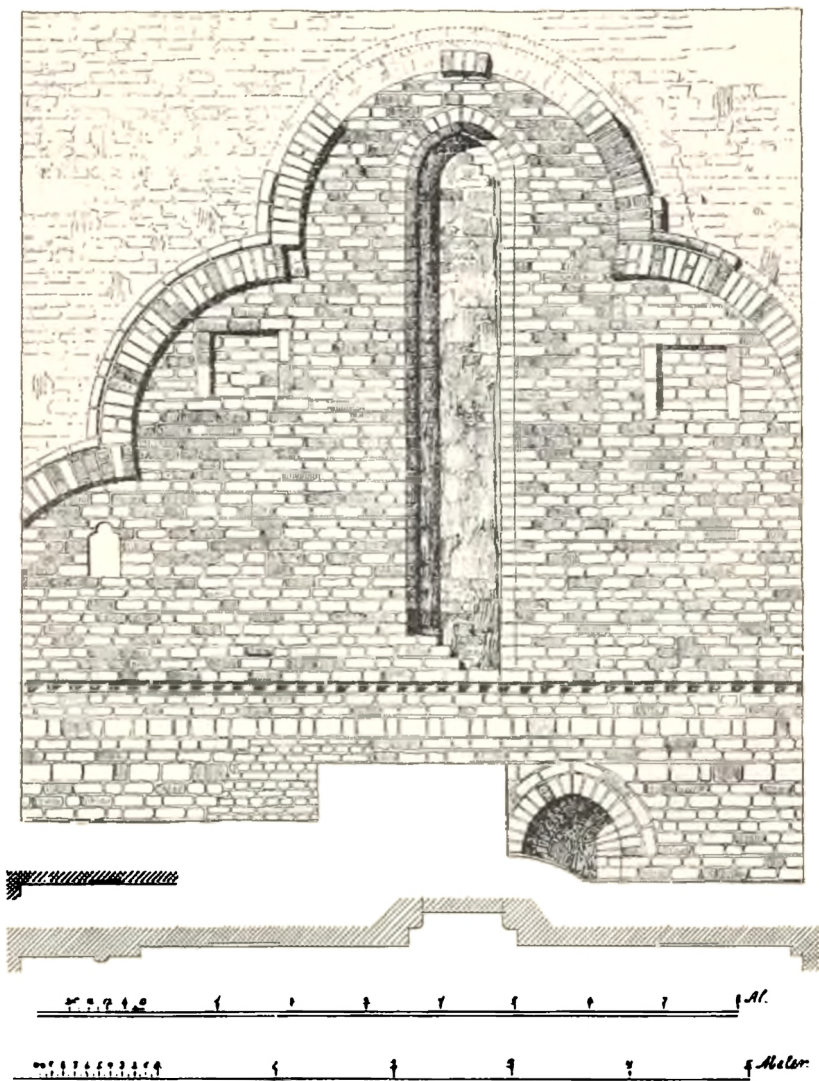
Hver den, der spilder mere Drikke, end han kan dække med Foden, skal give to Lybsk.

St. Knudsgildet i Kolding har i Middelalderen ejet en Gaard i Laasbygade³. Den skal have ligget i Nærheden af Vifdam. I Aaret 1484 blev den af Byfoged Hans Row, Borgmester Anders Hansen, Herredsfoged i Holmans Herred, Nis Pedersen i Skærup, Jes Jespersen Jep Hvas, Raadmand i Kolding Erik Jude, Nis Larsen og Nis Pedersen Suder (Skomager) solgt til Sognepræsten i Eltang, Hr. Dionysius Jensen, dog paa det Vilkaar, at hvis Præsten eller hans Arvinger vilde afhænde Gaarden, skulde St. Knuds Gildes Forstander paa Gildets Vegne eller Borgmester og Raad have Forret til Pant eller Køb for lige Værd, som de kunde faa andetsteds, „hvorefter Gildets Oldermænd og Skørsmænd tilskødede fornævnte Dionysius bemeldte Ejendom og hængte til Vidnesbyrd derom de deres Segl“.

Man faar her for første og eneste Gang Efterretning om Gildets Ledere, og det fremgaar bl. a. af Dokumentet, at der her ligesom i andre Byer har været en vis Forbindelse mellem St. Knuds Gilde og Raadet.

Parti af en gammel Gavl paa Kolding Kirke.

Maalt i April 1909 af H. Arentoft.

Om ikke før, er St. Knudsgildet forsvundet med Reformationen.

Naar undtages „Kalentegildet“ (et gejstligt Gilde), der senere skal blive nævnt, findes der ingen Efterretninger om andre Gilder i Kolding. Formodentlig har der været flere.

Der er f. Eks. intet til Hinder for, at et eller flere af de mange Altre i Kolding Kirke, navnlig „Hellig Kors Alter“, kan være stiftet af Gilder. Det er dog ikke lykkedes at finde Hjemmel for denne Gisning.

St. Nikolaj Kirke før Reformationen.

Ved Aaret 1200 synes hele Egnen at have haft Kirker, og der er al Sandsynlighed for, at ogsaa Kolding har haft sin egen Kirke paa dette Tidspunkt. Om denne Kirke, maaske ikke en Gang den første, tier alle Kilder. Det ældste Murværk i den nuværende Kirkebygning viser tilbage til Tiden 1250—1300, og i dette Tidsrum maa man formode, at den ældre Kirke har vejet Pladsen for den nuværende, der oprindeligt stod *uden Taarn*. Læserne kan se dette, naar de en Dag ved lyst Veir oppe i Kirketaarnet betragter Midtskibets Gavl, der sluttes af en Blinding, en trekløverformet Bue i Overgangsstil (Tiden mellem romansk og gotisk Bygningsskik). Blindingen, hvoraf vi her aftrykker en smuk Tegning, viser, at Muren oprindeligt maa have staaet frit, thi den er sikkert ikke anbragt for at skjules af Taarnet.

Ogsaa i søndre Korsfløj findes Murværk fra den ældre Middelalder. Et Sted ses en Alterniche.

Det er ikke stort, der er levnet, og det er ikke muligt med nogenlunde Sikkerhed at udfinde Kirkens oprindelige Udseende. Af Kirkens Udsmykning fra før Reformationen er det omstaaende afbildede gamle Billedskærerarbejde ikke blot det interessanteste, men næsten tillige det eneste.

Ogsaa de skrevne Oplysninger om Tiden før Reformationen er meget fattige. Vi finder, at Kirken var viet til St. Nikolaj, de søfarendes Helgen, og at den ejede en Række Altre: Kongens Alter, Kalente Alter, Hellig Trefoldigheds Alter, Hellig Kors Alter, St. Katarine Alter og St. Annas Alter. Dette sidste har været i søndre Korsfløj og har maaske staaet i den Alterniche, der allerede er omtalt. Søndre Korsfløj kaldes ogsaa St. Annas Kapel eller St. Annas Kor. Der nævnes ogsaa før Reformationen et Hellig Blods Kapel.

*Kongens Alter*¹ omtales tidligst, nemlig 1313, da de besejrede (se S. 10) skulde stifte en Rente dertil for de dødes Siæle. Alteret

nævnes ogsaa 1348, men det vides ikke, til hvem det var viet. Sandsynligvis falder det sammen med et af de andre Altre.

Baade selve Kirken og hvert af Altrene ejede Gaarde og Gods i og omkring Byen. Største Delen synes at være kommen som Gave fra døende Mennesker eller fra deres efterladte Arvinger („Sjælegaver“).

En saadan Gave fik Kirken⁵ St. Olufsdag 1415, idet Ridder Johan Thomesøn og fem andre Mænd med Ja og god Vilje skødede til Sognepræstens Bord (d. v. s. til hans Underholdning) „al vor Ejendom og Rettighed, som vi har under Prædikerløkke* i Harte Sogn, liggende

Middelalderligt Billedskærerarbejde i Kirken (ca. 1520).

Første Felt: Lensmand Oluf Nielsen Rosenkrans, afbildet som St. Georg med Dragen. Ovenover: hans fædrene og mødrene Vaaben, Rosenkr. og Thott. Andet Felt: Christian II., afbildet som Hellig Olaf. Ovenover: Chr. II.s fædrene og mødrene Vaaben, det oldenborgske og det saksiske. Tredie Felt: Biskop i Ribe, Iver Munk, afbildet som St. Nikolaj. Ovenover: Bispens fædrene (Lange) og mødrene Vaaben, øverst en Bispehue. Fjerde Felt: Den hel. Anna med Maria og Kristusbarnet. Ovenover: Præstens Symbol og Byens Vaaben.

Endestykkerne i Barokstil, hidrørende fra Oberst Poul Beenfeldts Stolestade, mærket med Aarstallet 1676.

mellem Spedalskløkke og Kolding Bjerger . . . paa saadanne Vilkaar, at Sognepræsten i Kolding hvert Aar om St. Olufs Aften os og vore Forfædre skal lade begange i Sognekirken med fire Vigilier og anden

* Andre Steder staar der „Præstkærlykke“.

Dagen med seks Messer, medens Kirken og Sognet varer“. Aaret efter gav de 12 Bønder, der den Gang udgjorde alle Harte Bys Lodsejere, deres Del af Prædikerløkke (kaldes ogsaa Fossesløkke) til Præstebordet. Vi har foran set, at Marken derefter regnes til Kolding Byfred.

Rimeligvis er det kun en forsvindende Del af Kirkegodset, vi har Efterretninger om⁶. Vi skal nævne en Del deraf:

I 1504 afstod Enken Christine Mantez sin Gaard til St. Nikolaj Kirke „for hendes Sjæls Salighed og hendes Husbonds og Søns“.

Raadmand Erik Jude ejede omkring 1500 en Gaard, hvis Beliggenhed let kan paavises. Det hedder nemlig, at Gaarden laa paa Søndergade, øst for denne og norden op til „Byens Havn“ (Aaen ved Sønderbro). Han overdrog Gaarden til Præsten Morten Jensen i Seest, der 1511 gav den til *det hellige Blods Kapel* „og synderlig til den Vikariat, som fornævnte Hr. Morten har funderet og skikket i samme Capella med andre gode Folks Hjælp og Trøst“. Der skulde til evig Tid bedes for Erik Jude og Hustru og begge deres Forældre.

For faa Aar siden fandtes i Kolding Raadhusarkiv den allerede flere Gange omtalte gamle Bysbog, og heri findes enkelte spredte Oplysninger om *et Hellig Kors Alter*⁷, der ogsaa ses at have ejet en Del Gaarde. Sandsynligheden taler for, at en eller flere af disse Gaarde har ligget paa Helligkorsgade og derved givet Gaden sit Navn.

Rigest af de mange Altre synes *St. Annas Alter* at have været, og dette Alter nævnes ofte i gamle Dokumenter. Det synes at være stiftet af Raadet og har faaet en betydelig Del af sit Gods først i det 16. Aarhundrede. Saaledes hedder det:

I Aaret 1511 afhændede „beskeden Kone Gertrud Nielsdatter, Hans Brangs Efterleverske, efter velbyrdige Mands og strænge Ridder Hr. Niels Eriksens og hans ærlige Hustrus, Fru Birgitte Olufsdatters Raad“ sin Gaard i Vestergade mellem Kalente Gildes Gaard og Algitt Algitsens Gaard til „den evige Vikarium, som nu er stiftet og stadfæstet for St. Annas Alter“. Gaarden var bestemt til Bolig for Alterpræsten.

Kalenteegaarden eller -Huset laa til *Kalente Alter*. Et Kalentegilde er et Slags Præstekonvent. Formentlig har Gildet stiftet Kalentealteret.

St. Annas Alter har bl. a. ogsaa ejet et Fiskeri⁸ med Hus og

Gaard, thi der findes et Bevis for, at en Peter Hendrichsen 1508 har laant 30 Mark af det Fiskeri, „som Borgmester og Raad agter nu at stifte og lade holde i St. Annas Kapel i Kolding Bykirke“.

Endelig er der følgende Gave til *Hellig Trefoldigheds Alter*:

I 1514 gav Arvingerne efter Ægteparret Jes og Mette Ude, nemlig Svigersønnen, Borgmester Hans Jacobsen og Hustru Karen „et Hus, Gaard og Jord liggende næst norden ved Raadhuset langs med det Stræde, som gaar til Kirkegaarden“. For denne Gave, der skænkes til „Hellig Trefoldigheds Alter“, skal der hver Søndag til evig Tid holdes en Messe og hver Tirsdag læses en Collecta af St. Anna, den hellige Trefoldighed og værdige og hellige Frue Anna til Lov, Hæder og Ære. Gaarden skal være Bolig for Mads Madsen, Sognepræst til Erst (Lejrskov) og Officialis i Kolding og „efterkommende Præstemænd, som samme Gudstjeneste kan og vil ved Magt holde, en efter anden til evig Tid . . . Sker det og saa, at samme Gudstjeneste ej bliver saa redeligen og skelligen ved Magt holdet, da skal jeg eller min Hustru eller vore Arvinger have Fuldmagt igen at annamme saadan Gaard og Gods og forse dem efter vor egen Vilje og Samtykke, hvorledes os lyster“. Den brave Borgmester betingede sig, at saa længe Hr. Mads levede, skulde han og hans Arvinger nyde Halvdelen af den Frugt, som et Valdnøddetræ, der var i Gaarden, kunde bære.

— — —

Ved Reformationen inddroges Altergodset. Adskilligt af det véd man intet yderligere om. Erik Judes Gaard i Søndergade skal være ødelagt i Fejdetid", naar vides ikke. De to Ejendomme i Vestergade blev ved Kirken. Kalentegaarden beboedes efter Reformationen af en Mads Kørning. 1549 gav Kongen den til Byens første lutherske Præst, Niels Jespersen (sml. S. 62) til Bolig. Efter Præsten og hans Hustrus Død skulde den være Enkesæde for Sognepræsternes efterladte Hustruer. I 1622 ses „det gamle Kalentehus“ at være nedbrudt paa Grund af Brøstrældighed.

Skøndt Hans Jakobsens Gaard nord for Raadhuset, naar alt var gaaet rigtigt, skulde være falden tilbage til Familjen, er dette dog ikke sket. Hr. Mads beboede Gaarden endnu 1531 og havde da udvidet Ejendommen ved at købe en tilstødende Grund og bygge nogle Huse derpaa. Det nævnte Aar har han faaet Frederik I.s Stadfæstelse paa Ejendommen, dog at han svarede en Leje til Kirken af dennes Del. Ogsaa Christian III stadfæstede denne Ordning, og paa de samme

Betingelser gik Ejendommen over til Morten Guldsmed 1561. En Del Aar efter inddroges Gaarden under Raadhuset. I Nærheden af, men nærmere mod Kirken laa en Gaard, der før Reformationen tilhørte St. Annas Alter. I Christian III.s Tid beboedes den af en Jens Fux, og dennes Svigersøn, Borger i Slangerup Hans Køpke, oplod Gaarden „for rede Penges Betaling“ til Kirken 1598. Samme Aar blev Gaarden ombygget. Den blev nu benyttet til „Residens“ for Latinskolens Rektor indtil 1822, da den ved Salg gik over i Privateje. For den nulevende ældre Slægt er den bekendt som „Skrædder Tofts Gaard“.

St. Jørgensgaard.

Utvivlsomt maa Byens sidste katolske Sognepræst, Hr. Niels Skriver have holdt mere af sine Penge end af de Fattige, men Stillingen, han havde, var ogsaa fristende. Han havde nemlig alle Indtægter af *St. Jørgensgaard* mod at underholde de fattige og syge, der skulde nyde Pleje og Kost paa dette ældgamle Hospital, der nævnes for første Gang i Historien 1525, skøndt det vistnok har bestaaet siden det 13. Aarhundrede og f. Eks. er det, der betænkes af Biskop Gunner i Ribe 1236 med nogle Gaver¹⁰ („til de syge i Ribe og *Kolding*“).

Om Hr. Niels Skriver hedder det i et Brev¹¹, som Frederik I i Begyndelsen af 1525 sendte Mester Claus Gjordsen i Ribe, Mester Anders Glob i Odense og Lensmand Holger Rosenkrans paa *Koldinghus*:

„Kære Venner! Vider, at efter det Befalingsbrev, som vi nu haver skrevet Eder til om de Vidner, som tagne er paa Hr. Niels Skriver, Sognepræst etc., om saa findes udi Sandhed, som de udviser, da beder vi Eder og byder, at I indfører os elskelige Jesper Brochmann i samme vort og Kronens Hospital“.

Et andet Sted hedder det, at „Hr. Niels ikke haver holdet den Tjeneste med fattige Folk at holde og anden Gudstjeneste, som hannem burde med Rette efter det Forleningsbrevs Lydelse, han derpaa haver, og efter samme Vidnesbyrd“.

Forleningen blev ogsaa ganske rigtig taget fra ham og givet til kongelig Sekretær, Jesper Brochmann, hvis Forleningsbrev er dateret 25. Nov. 1526. Forleningen¹² er paa Livstid „med al sin Rente og rette Tilliggelse, dog med saa Skel, at han skal opholde der samme Steds Messer og Gudstjeneste og gøre og give fattige, syge, spedalske

Mennesker saadan Proviant, Rettighed og Livs-Nødtørf, som denem bør og de plejer at fange der efter gammel Sædvane i alle Maader“.

Der hengaar nu en Række Aar, hvor man intet hører om St. Jørgensgaard.

Af gamle Regnskaber erfares, at „St. Jørgen“ ved Sønderbro har haft en Blok, hvori Sømænd, der lagde til ved Broen, og Vejfarende, der kom over Broen, kunde lægge en Skærv. Det hedder da 1528, at en Hans Ostesen maatte love Byen 2½ Mark „for han hiof (huggede) i St. Jørgens Blok“.

Søndagen næst efter Knud Konge (d. v. s. 15. Juli) 1537 sad den afsatte Lensmand fra Koldinghus, Mogens Bille (se foran S. 41) i et Værelse paa St. Jørgensgaard og skrev sit Testamente¹³ som retroende Katolik. Testamentet er meget udførligt. Blandt dem, der nævnes deri, er „min gamle Tjener, Hans Skriver i St. Jørgensgaard“, der skal have 10 rhinske Gylden, 2 Køer, ½ Tønde Smør, et Pund Malt og et Pund Mel. „Item giver jeg Maren, Hans Skrivers Søster her udi Gaarden, en rhinsk Gylden“.

Hr. Mogens døde 5. April 1538. Hovedbestemmelserne i Testamentet blev ikke efterkommet paa Grund af Forandringerne ved Reformationen. Hr. Mogens blev ikke, som han havde ønsket, begravet foran det Alter, hans Moder havde stiftet i St. Hans Kloster i Odense, thi Klosteret var i Mellemtiden inddraget og nu Sæde for en kongelig Lensmand, og Kapeller og Altre var bortfaldne. Hr. Mogens døde i Aarhus og her kom han til at hvile i Domkirken. Broderen frabad sig hans Stridshingst „Brune Holst“ med Sadel og Bidsel, og det er vist tvivlsomt, om Hans Skriver og hans Søster har faaet, hvad deres kære Herre havde tiltænkt dem.

Jesper Brochmann havde St. Jørgensgaard og *Kapel* i Forlening til omkring 1541. Han fik Aaret efter Gundsøgaard paa Sjælland i Erstatning og lidt i Bytte¹⁴. St. Jørgensgaard og -Hospital gaves 6. Nov. 1541 til Borger i Kolding Hans Boesen¹⁵ med Bønder og Tjenere og al Tilliggelse, dog at han skal bygge og forbedre samme Gaard „og holde saa mange syge og saare Mennesker i Hospitalet, som den tilliggende Rente mest kan taale og besørge dem med gode Huse, Senge og anden Underhold og Nødtørf, og anvende al Indtægten til de forskrevne fattige og syge Menneskers Nytte og Behov“. Dersom det ved Superintendentens Nærværelse viser sig, at han ikke har anvendt al Hospitalets Indkomst til de fattige og syge

Menneskers Bedste, men deri søgt og brugt sin egen Fordel og Profit, skal han have forbrudt sin Forlening.

Hvad Grunden er, faar man ikke at vide, men allerede 12. Okt. 1543 lægges St. Jørgensgaard under det nystiftede Hospital i Ribe¹⁶. 1545 tages den tilbage og lægges under *Koldinghus*¹⁷, og fra nu af maa den gamle St. Jørgensgaard betragtes som nedlagt. Naar Bygningerne er nedbrudte, vides ikke. Navnet St. Jørgensgaard findes afsat ved nogle Huse paa Henrik Rantzaus Kort, og findes at have været i Byens vestlige Udkant (sml. foran S. 217).

Der har ligget 16 Bøndergaarde¹⁸ og forskellige mindre Jordlodder til St. Jørgensgaard, deriblandt et Stykke Jord i Vonsild, som de Vonsild Mænd senere fik mod at afstaa Jordstykket, hvorpaa „Piledam“ laa, til Slottet. Efter Navnet at dømme, har „Spedalskløkke“ i Harte og Jørgenskøvløkke vest for Laasby ligeledes ligget dertil. Den sidste har langt frem i det 17. Aarhundrede været bevokset med Skov, thi Folk straffes for Skovtyveri derfra. Det gamle Sagn om tæt Skov mellem Harte og Kolding er vist ikke uden Hjemmel.

Graabrødreklosteret.

I den østlige Del af Kolding laa der i det trettende Aarhundrede en adelig Gaard. Det har været en Gaard, der var indrettet til den paagældende Adelsmands Bolig og ikke blot en almindelig Købstadbolig, han var kommen i Besiddelse af, thi — og det er forresten det eneste vi véd om den — den kaldes „en Gaard og Kapel“. Det var i Middelalderen saare almindeligt, at Adelsmænd paa deres Gaarde havde Kapeller til deres og deres Folks private Gudsdyrkelse, men siden Kapellet her nævnes særskilt, maa man forudsætte, at det har været en Bygning for sig.

Gaarden ejedes i sidste Halvdel af det 13. Aarhundrede af Adelsmanden *Henrik Dulmer* eller Dylmer. I flere opbevarede Dokumenter træffes Familienavnet, der i det 14. Aarhundrede var knyttet til Ribe. Vaabenet var en halv Enhjørning ligesom Slægten Skrams.

Om denne Gaard fortæller Peter Olson, Graabrødrenes danske Historieskriver¹⁹:

„Aar 1288 grundlagdes Brødrenes Hus i Kolding af Ridder Henrik Dulmers Gaard og Kapel og kaldtes *Dueholm*. Denne Henrik blev Graabroder sammesteds, og Brødrene traadte i Klosteret paa Trinitatis Søndag med Samtykke af Kong Erik Menved og hans Moder Agnes“. Det meddeles, at det var Graabrødrene i Odense²⁰, der indhentede

Tilladelsen til at indrette et Kloster i Kolding. Peder Olsøn (død ca. 1570) aftrykker det latinske Beskærmelsesbrev, udstedt af Enkedronning Agnes, der efter Mordet i Finderup Lade styrede Landet for sin Søn. Det hedder deri: „Vi ikke blot byder. men beder ogsaa om, at I (Borgerne i Kolding) af Ærefrygt for Gud og os vil modtage Brødrene velvilligt. og naar I har modtaget dem, drager Omsorg for, at de til deres Tarvs Fremme behandles gunstigt. naar de henvender sig til Eder“.

Dette Brev er dateret Skilliscør (Skelskør), den 14. April.

Kun lidet findes optegnet om Kolding Graabrødrekloster. 1420 er der begaaet et Mord i Klosterkirken²¹, der var indrettet af Adelsgaardens Kapel. Væbner Peder Esgersen (Bryning) dræbte en anden Mand og maatte af den Grund tilskøde den Ribe Bisp sin Gaard Dørslund i Brande Sogn med tilhørende Mølle og Aalruse.

I 1436 har der været en Strid mellem Munkene og Koldingborgerne om en Fiskedam, hvori Munkene havde deres Gedder. Dammen angives at ligge i Tridelund i „Nudorp“ Mark. Nytorp eller Hørup* var et Sted i Nærheden af Stejlbjerg. Sikkert er det Dammen „Munkensdam“ (Munken's Dam), der som Fiskedam ødelagdes i Svenskekrigen, men endnu godt nok bærer sit gamle Navn. Munkene har ikke blot interesseret sig for Fiskeri, men de har sønden for Kolding. i det saakaldte Teglgårdskær drevet et Teglværk. hvoraf Spor endnu skal kunne findes i den sydvestlige Del af Matrikulnummer 36. Markjordernes I. Afdeling (meddelt af Muremester S. L. Gynther). Det hedder om det gamle Teglværk, at Christian I 1476 skænkede Munkene „den Jord og Grund, hvorpaa Klosterets Ovn og Tegllade staar“, „paa det at Graabrødrekloster i Kolding maa ydermere bygges og forbedres og Gudstjenesten derudi øges og opretholdes“. (Kopi i Raadhusarkivet).

I Aaret 1468 afholdt Franciskanerne for Provinsen Dacia Generalkapitel i Roskilde. Her optraadte Guardian** i Kolding Laurids Brandsen²², der udtalte Ønsket om en Reform af sit Kloster. Han ønskede Klosteret bragt til „Observans“, de strængere Ordensregler, der et Aarhundrede i Forvejen var indstiftede og som ogsaa Kong Christian I kæmpede for at faa indført i sit Lands

* Fra ældgammel Tid havde Kolding en Otting Jord i Hørup, indenfor Sest Rettighed.

** Klosterets Forstander, Prior.

Klostre. Da Laurids Brandsen fik Ansøgningen om at faa sit Kloster reformeret afslaaet, henvendte han sig til Kongen og vandt dennes Støtte. Ved en Henvendelse til Paven fik Kongen Laurids Brandsen forflyttet til Odense Graabrødrekloster. I 28 Aar arbejdede Laurids Brandsen nu for Klostrenes Reformation, og det lykkedes ham — ofte efter svære Kampe -- at faa 11 Klostre til at forlade Konventualisterne og gaa over til Observanterne. Han døde som Munk i Roskilde 1496. Hans gamle Kloster, Graabrødreklosteret i Kolding, blev ved Konventualisterne. I Anledning af de Kolding Munkes Færd sendte Kong Hans 3. Jan. 1508 en Klage til Paven²⁸. Denne Klage er saa skarp, at vi her aftrykker den i Ordlyd. Brevet er affattet paa Latin. Paa Dansk lyder det saaledes:

Til den hellige Fader!

Efter at jeg ydmygt har kysset Eders hellige Fødder, udtaler jeg min skyldige Ærbødighed og sønlige Lydighed. Hellige Fader og milde Herre, jeg har i mit tidligere Brev meddelt Eders Hellighed, hvorledes nogle Brødre af Franciskanernes Orden i mit Rige Danmark, der staar under Generalvikarens Ledelse og Overopsyn, i højeste Grad forsynder sig mod den hellige Franciskus' Regel og deres eget Løfte, hvorpaa Brødrene af nævnte Orden i Klosteret i min Stad Kolding afgiver et øjensynligt Eksempel, thi disse har lige til den Dag i Dag ført et usømmeligt Levned, der er aldeles uforeneligt med deres Ordensløfte, idet de i den Grad forser sig, at de gør sig utaalelige ved deres grove Uskejelser, som jeg skammer mig ved at opregne enkeltvis, og i lige Grad volder ovennævnte Orden Skade, Forargelse og Tab. Derfor har jeg som det sømmer sig en katolsk Fyrste, der bærer Omsorg for stadig at fremme Gudsdyrkelsen, holdt det for min Pligt ydmygt at bønfalde Eders Hellighed om, at Generalvikaren for Observanterne i mit Rige Danmark, maa sættes i Stand til at bringe nævnte Kloster i min Stad Kolding tilbage til Observansen for derefter at holde det i Lydighed mod sig med Eders Helligheds Naade og særlige Gunst. For at dette des bedre kan føres til det forønskede Maal, bønfalder jeg ydmygst om, at Eders Hellighed vil værdiges og beslutte at overgive ovennævnte Sag indenfor mit Rige Danmarks Grænser til paalidelige Dommere, hvorved I vil handle til den almægtige Guds Ære og til Hæder for den ofte omtalte Orden, til stor Gavn og Nytte og stor Glæde for mig. Hermed Ønsket om, at Eders Hellighed maa leve og altid nyde god Helsen, og at I lykkeligt og længe maa sidde paa Eders Højheds Trone! Fra vort Slot i København Aar 1508, d. 3. Jan.

Pave Julius II skred ikke ind. I Striden mellem Konventualisterne og Observanterne vilde han holde sig strængt neutral, og han har

vel troet, at Kongens Fremstilling af Forholdene i Kolding Graa-brødrekloster var dikteret af hans Uvilje overfor Konventualisterne.

Trods alt har de Kolding Munke dog ikke helt været i Unaade, thi i Dronning Christines Regnskabsbøger staar, at hun lige i Forvejen har givet Brødrene i Kolding Kloster fem Skilling til Fisk. Gaven er ganske vist meget beskeden, navnlig eftersom den blev givet for Messer.

Først i 1517 blev Klosteret reformeret, og nu, som Enke, betænker Dronningen det med en Hamborggylden til to forgyldte Kalke (1520).

1523 afhændede Klosteret den tidligere omtalte Teglgård til Oluf Nielsen Rosenkrans. Skødet, der er dateret Mandagen efter Quasimodogeniti og findes afskrevet i en gammel Registrant i Raadhusarkivet, oplyser bl. a., at Broder Hans Esgesen da var Guardian og Laurids Hansen Komminister. Teglladen blev faa Aar efter solgt til Kolding By (1532).

Frederik I.s Herredag i Klosteret har vi allerede nævnt (Side 41). Klostrene maatte som bekendt i Middelalderen gøre Tjeneste som Herberger, og eftersom den vigtige Herredag 1525 afholdtes i Klosteret i Stedet for paa Koldinghus, maa man gaa ud fra, at der har været rigeligere med Plads i Klosterets Kapitelsal end i Christoffer af Bajerns „Stenhus“ paa Slottet, og megen Plads skulde der jo til for at rumme den Mængde fornemme Herrer, der, — naar Herredagen var indblæst af Herolderne — samledes for at raadslaa om Rigets Velfærd.

Kort Tid efter prædikedes Luthers Lære i Kolding. Allerede 1524 prædikedes den i Haderslevengen, og det er rimeligt, at Klagerne over den katolske Sognepræst i Kolding, Niels Pedersen Skriver, bl. a. i Anledning af hans Forhold til St. Jørgensgaard, er et Tegn paa ny Tid og ny Tænkemaade indenfor Befolkningen. Den første lutherske Prædikant, der slog sig ned her, var Niels Jespersen, tidligere Munk i Sortebrødreklosteret i Haderslev. Han skal have været en Talsmand for *Munkenes Udjagelse*. Om denne Begivenhed beretter Graabroderen Jacob²⁴:

„Endelig kom den allerkristeligste Konges, Christians Søn, Frederik, en Fjende af al kristelig Religion. Borgerne, og især en Adelsmand Hartvig Andersen (Ulfeld), som ønskede at faa Klosteret, formaaede nu Kongen til at udjage Munkene. Han (Kongen) lod sige, at han ikke længer vilde taale dem der, sendte dem 100 Mark i Rejsepenge tillige med en Kalk og nogle Præstesmykker (Messeklæder) for

endnu at holde en Messe. De for-
smaaede hans Gave og blev derpaa
uddrevne paa en nær (Martin), der
aflagde Dragten og blev der“.

Dette skal være sket paa Marie
Fødselsdag, 8. September. Det ses
ogsaa, at Kongen har opholdt sig paa
Koldinghus 2.—11. Sept.

Kongen inddrog Gods og Grund.
En Del deraf blev givet bort²⁵:

Anders, Borgerkokken paa Kol-
dinghus, fik 1530 Graabrødrenes
Vaskehus. Den ovennævnte Hart-
vig Andersen Ulfeld fik 1532 „et
Hus i Graabrødrekloster, som hans
Heste nu udi stande“. (Hartvig An-
dersen var Kongens Fodermarsk).

Samtidig fik Hans Emiksen „det Hus i Graabrødrekloster, som plej-
ede at være Persunens (?) i samme Kloster“.

1547 fik Christoffer Johansen Stadfæstelse paa et Hus *næst op til*
Graabrødreklosteret og et Stykke Jord ibd.

Adskillige af Bygningerne maa i disse Aaringer være nedbrudt,
og da Byggearbejderne paa Koldinghus samtidig er paabegyndt, er
det tænkeligt, at Stenene er benyttede paa Slottet.

1551, 10. Marts, skriver Christian III til Iver Krabbe, at da han
var til Sinds at ville tillade dem, der vil bygge og bo i Kolding, at
maatte bebygge den Plads, hvorpaa Graabrødrekloster stod, skal han
handle med Borgerne i Kolding derom og udvise hver sin Part og
sætte dem for en skellig Jordskyld. Vil nogle købe noget af Pladsen,
maa han sælge det. Siden skal han underrette Kongen om Udfaldet,
for at de fornødne Breve kan blive udfærdigede. Af dem, der nu
har faaet af Klosterets Jord, nævnes 1557 en Claus Fisker og en
Povl Jensen. En Borger Niels Matzen faar ved en Bytteforretning
1559 et Stykke Jord paa Kloster-Kirkegaarden vesten og norden for
den store Adelfarvej.

Ved den store Brand 1583 brændte „alle Gaarde i Urtehaven“. Byggepladserne blev nu af Lensmanden inddragne under Urtehaven, der vist i Forvejen havde opslugt en Del af den gamle Kloster-

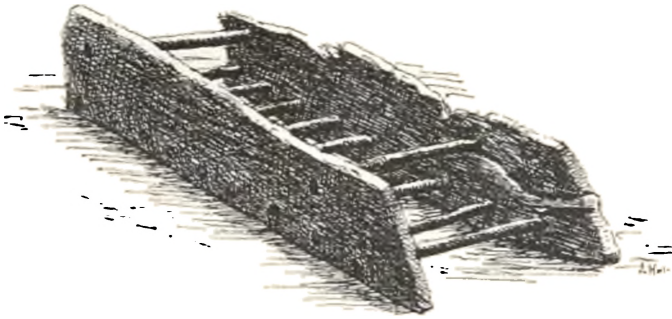

Niels Jespersens Mindetavle
i Kolding Kirke.

grund. Nogle Aar senere fik de forurettede Borgere Erstatning for den Grund, de havde mistet.

— — —

Om det gamle Kloster minder nu kun Navnet paa Gaderne — i 16. og 17. Aarhundrede kaldes hele Kvarteret stadig „Klosteret“ — og de Fund af Kister og Skeletter, der ofte drages frem fra den gamle Klosterkirkegaard, der har strakt sig under og paa begge Sider af den nuværende Sønder Klostergade. Hver Gang der foretages større Udgravningsarbejder, til en Bygning eller for Rørlægning, støder man her paa Minder om Tiden før Reformationen. De fleste Lig har været nedlagt uden Kister. Nogle har ligget i Kister, murede af Munkesten, andre i meget tarvelige Kister af Egeplanker, og ikke

En Munkeligkiste.

faa i en meget mærkelig Slags „Kister“, lavede af to Egeplanker, sammenføjede med Hasselpinde, der har dannet et saare tarveligt Leje.

Herpaa har Munken ligget, tildækket af et Klæde, kun iført sin tarvelige Ordensdragt og med bare Fødder. Der er ikke fundet Spor af Laag eller Endestykker til disse mærkelige Kister, og af Klæde- dragt har man intet fundet i nogen af Gravene. Man kunde fristes til at tro, at disse „Pindekister“ i Virkeligheden kun var Rester af Ligbaaren, hvorpaa Liget bragtes til Graven, synligt for alle, saaledes som det var almindelig Skik i Middelalderen. Herimod taler dog, at der ogsaa var anbragt en Pind foroven og en Pind forneden *ovenover* Liget.

Flere af de fundne Munkekister opbevares i Musæet paa Koldinghus, en af dem er indsendt til Nationalmusæets 2. Afdeling. (Om disse Kistefund gør I. O. Brandorff udførlig Rede i „Vejle Amts Aarbøger“ for 1906).

Borgerne i Reformationstiden.

Den ældste Grundejerliste.

Den gamle Bysbog sætter os i Stand til tilnærmelsesvis at angive Kolding Bys Størrelse paa Reformationstiden, idet den indeholder en fuldstændig Fortegnelse over Byens Grundejere, en Slags „Skillingstakst“. Listen er ikke saa lang, og da den har megen Interesse — der er jo saa lidt bevaret fra Udgangen af Middelalderen — bedes Læserne se den igennem. Alene de gamle Navneformer er det morsomt at se. Læserne maa ikke forvirres af den mærkelige Endelse „sz“, der i Virkeligheden er en Forkortelse af „—søn“. Paa det Sted, hvor Navnelisten staar, er Bogens Blade i et Hjørne fuldstændig fortærede af Fugtighed, og der, hvor en Borgers Navn træffer ind i et saadant Hjørne, maa Navnet desværre erstattes med Prikker. Dette uheldige Forhold er ogsaa til Stede i selve Overskriften. Antagelig har der dog staaet som tilføjet i Parentes:

Item thiss ef(terskrefne er de Huse) oc Iordtt som ligg(er i Kolding)

først	Ands Jensz 6
Nis Andersens iij. Sk. (her- efter opføres Skillingerne, der overalt i Listen staar med Romertal, med almindelige Tal).	Tamis Nielsz 6
Christen Pszens gord ther nest huoss 6	Ands Psz 8
Nis Pill 8	Hans Psz 6
Christen Grydstøber 4	Agustinus 4
Hans Husmer 4	Niels Clemensen 12
Tamis Nielsszøns gordt 3
Iens Kock 4
Michiel Yde 2	... (Jensz) ...
Lauve Staffenszes gordt 3	... is Clemensens gordt 6
Nis Mortensz 3	Albret Sadelmager 6
Hans Iffesz 8	Bertel Lydicksz 12
Ands Iffesz 4	..ns Nielsz 4
Rasmus Nielsz 2	P. Sørenssz gordt 4
Dyrich Maller 4	Ands Byg 4
Hans Nielsz 4	Lauris Hagensz 4
Ands Kelsz 4	P. Sørensz 8
Symen Iørgensz 8	Laurids Guldsmedt 8
Niels Virkmesters gordtt 8	Niels Remsned 4
Las Raffn 6	Stienhussen 8
	Ands Døstrup 8
	Nis Fynbo 8
	Ebbe Suder 2
	Hans Matsz 4
	Nis Trumslaar 4

P. Alsing 4	Hans Klynckhamer 6
Iens Ionsz 2	Søren Tamsz 4
Karene Bardscherds 4	Jahan Knudtz 7
Bertell Kremer 8	Lydick 2 bode 4
Laurids Staffensen 4	H. Hansz bag (?) 1
Jørgen Suder 4	Jørgen Scriffuer 6
Anders Matsz 3	Jørgen Holst 4
Myckell Suder 3	Laurids Schack 6
Knudt Schamelsz 4	H. Iens 3
Hans Klodt 4	Syndett (Kvindenavn!) 2
Iep Vinth(er) 8	Nis Jonsz 4
Henrick Tygesens gordt ther nest hoss 6	Jes Tussen 4
Iffr Helles.	H. Olloff 4
Tyge Sckoffsen V.. (Tallet kan ikke læses).
Jørgen Kleynsmed 3
Offer Matsen 6	Mats Kiørning
Birt Andskun (Anderskone).men (Simen?) Schr(eder) 4
The nye bode ther bag huoss 4	(Jens) Smed 4
Michell Andsz 12ren Kleynsmetz 4
Then gord ther nest huos 6	Claus Suertfeger 8
Jørgen Psz 6	Las Nielsz 4
Lydick bode 4	Morten Kock 4
P. Iffesz 4	Christen Hug(ger) 4
Hans Huggers Huss 8 Huide	Frederich Offuersch(er) 4
Ands (I)	Hans Schdr (Skrædder) 4
Johans Schott 6	Knudt Psz 6
Kay Tamischu (?) 8	Morten Guldsmedt (intet Tal)
Mar(en) Sørens z 4	Nis Jensz 2
Hyldeborg 6	Ands Lauesen 2
	Hans Lauesen 8
	Mourits Nielsz 2

Indenbye

Kiersten Jeyes 8	Søren Christe
Iep Staffens 3	Hans Bardscher 4
Tamis Andsz 8	Mats Teirksz 6
Gregers bag 8	Iep Giødesz 6
Søren Schd (Skrædder) 8	Poffuel Sørens z 3
Borgemester 12	Tamis Kieldersuen 6
Søren Yde 2	Christen Yde 4
Hans Schriffuer 6	Tersten (Torsten) Jensz 6
P. Hansz 4	Nis Bøguad 8
P. Matsz 12	Jesp Lauesz 6
Mats Teirkszs bode huer 1	Hans Knudss 6
Gud(e?) Michels 1	Hans Vaben 4
Nis Lauesen 6	Jens Lassz 4

Hans Bardscher 4
 Offer Kock 4
 Nis Gødesz 4
 Kay Michels 4
 Frandtz Schreder 4
 Hans Sørensz 3

Kiersten Schodbores 3
 Niels Schreder 4
 Las Raffns bode 4
 Calenthe Huss 4
 Bertel Remsneder (I) 6

Navnet „Pedersen“ er som man vil se forkortet til „Psz“, „gordt“ er „Gaard“. Mange Borgere har selve deres Haandværk som Tilnavn — altfor formelt gik det ikke til. Vi finder her en „Grydestøber“, en Maler („Maller“), en Virkmester eller, som han ogsaa kaldes „Vævmester“ (Silkevæver), Sadelmager, Guldsmed, Remmesnider, Suder (Skomager), Bartskær (Barber), Klejnsmed, Overskærer, Sværdfejer og Skrædder. Hans Klynckhamer eller Klinkhammer var Uhrmager, thi paa en Uhrskive-Plade, indleveret til Musæet paa Koldinghus, læses „Hans Klinkhammers Handtværk“. Ogsaa Kræmmerens Navn faar vi at vide, ligeledes Kældersvendens Navn. Enkelte Navne forekommer to Gange, det er, naar de har ejet flere Huse. Et Sted nævnes et „Stenhus“ til Forskel fra Bindingsværkshusene.

Det er ikke let at sige med Bestemthed, fra hvilket Aar, Listen er. Den er ikke ældre end 1528, thi da fik den nævnte Hans Hugger Borgerskab. Paa den anden Side træffes flere af Navnene saa sent som Tredserne. Naar man ansætter Listen til „kort efter Reformationen“, har man i hvert Tilfælde sikker Bund under sig.

Hvor stor har Kolding nu været ved Reformationen? Tæller man Navnene efter, faar man vel en 150—160 Gaarde og Huse. Et bestemt Tal kan man ikke komme til, da der flere Steder staar saa ubestemte Angivelser som „de ny Boder der bag hos“, „Las Raffns Boder“ osv. Efter dette kan man vist med Lejefolk og med Datidens store Børneflokke for Øje sætte Indbyggertallet til 15—1600, den Gang et højt Befolkningstal.

Købmændene. De store Markeder. Forrang.

Den ældste Borgerliste nævner, som man vil have set, mange Haandværkere, men, paa Bertel Kræmmer nær, slet ingen Købmænd. og dog spillede Købmændene i Bylivet den mest fremtrædende Rolle, thi de var de styrende. Vi maa derfor andet Steds fra finde noget om dem. Optegnelser i Kong Hans' Kancelli²⁶ viser os saaledes, at Borgmester Hans Jacobsen (Huitfeldt siger, at han var Faderen

til Christian II.s bekendte Sekretær, senere Biskop i Lund, Jørgen Skodborg) drev betydelig Studehandel. Studene førtes „vestværts“ i Hundredtal. Der nævnes mange andre Borgere som store Studehandlere, Lydik Alssen, Søren Madsen, Peder Madsen, Ebbe Iversen, Niels Glambæk og flere. Studehandelen er imidlertid kun en enkelt Side af deres Købmandsvirkomhed. De har handlet med alle andre Landbrugsprodukter fra det store Opland, som Byen havde Eneret paa, Koldinghus Len. De har opkøbt og udført Heste, Korn, Smør, Huder og Skind, Fedt og Talg, Honning, Aal, Sild og andre Varer og har — vistnok overvejende paa egne Smaaskuder — indført Alen- og Kramvarer, Jærn, Tømmer og andre Nødvendighedsartikler, som Byen skulde forsyne Oplandet med. Borgmestre og Raad maatte tage til sig selv, da det en Menneskealder senere hed i Christian III.s Reces:

„Oc skulle Borgemestere oc Raadmend vdi huer Kiøbsted være forplictige at holde god skick oc Politi vdi Kiøbstederne, saa at der findis gode Embitzmend (Købmænd og Haandværkere), oc huer der kand bekomme for it skælligt værd Humble, Salt, Staal, Klæde, Støffle, Sko oc andet, hues Landsens Indbyggere behoff haffue, som bør at findis fal vdi Kiøbstederne“.

Ved de store *Aarsmarkeder* gjordes der for nogle Dage et lille Brud paa de stedlige Købmænds Eneret. Tilrejsende Købmænd maatte da fra deres Boder drive Handel og maatte ogsaa gøre Indkøb. Kolding fik sit første store Marked, St. Olufsmarked, ved et kongeligt Privilegium af 1447. Senere nævnes et Mikkelmarked, men i 1490 henlagdes dette sidste til St. Francici Dag, vistnok af Hensyn til Øksenhandelen, der efterhaanden samlede sig om dette Marked. Begge disse Markeder skulde „paagange“ de nævnte Helgendage — Olufsdag er 29. Juli, Francici Dag 4. Oktober — og „siden stande tre Dage derefter“, og i den Tid har der i den lille By været et højst broget Røre, meget at se og meget at købe for Penge eller andre Varer. Selv Dronnnigen forsynede sig jo, som vi har set S. 12, med Varer paa Kolding Marked. Der har været noget for enhver Smag.

For at fremmede Købmænd imidlertid ikke skulde gøre for stort et Skaar i Kolding-Købmændenes daglige Næring, maatte de paa Markedet kun købe i større Partier af Egnens Landbrugsprodukter.

De maatte saaledes ikke købe mindre end $\frac{1}{2}$ Deger Huder, $\frac{1}{2}$ Tønde Smør, Fedt eller Talg, $\frac{1}{2}$ Skippund Flæsk eller $\frac{1}{2}$ Bundt Skind. Kræmmerne var henviste til Torvet, og Markedet begyndte, naar Fromesse var ude. Visse Varer maatte dog sælges paa et andet Sted end Torvet, saaledes Tømmer. Hvorledes skulde der ogsaa blive Plads dertil paa Torvet? Tømmer maatte sælges uden Portene efter Fromesse, men Fjæile maatte tages i Byen og købes og sælges der baade Formiddag og Eftermiddag.

Allerede før Reformationen klages der gentagne Gange over Indgreb i Byens Handelsprivilegier. I et Brev, udstedt af Christian I. 1475 hedder det saaledes²⁷: Borgere, Raadmænd og Menighed i Kolding har klaget for os, at mange udlændiske Mænd kommer og ligger i deres fri Havn, som de af os har til Kolding By, og dér købslaar de med Bønder og menige Almue paa begge Lande, saa at derfor er ikke megen Søgning til vor Købstad Kolding Ligeledes klagede de, at i deres By om Nattetider er stor Ufred, saa at de slaar Døre op og taler fattige Folk uskellig til uden Skyld og at de ej rettes efter som vel tilbørligt". Kongen befaler da, at ingen udlændiske Mænd skal købslaa noget Steds deromkring Kolding, men sejle ind for Kolding By eller Haderslev eller og ind for Middelfart og dér sælge og købe med vore Købstadmænd og ej med Bønder og Almue, og vil vi ej heller tilstede, at nogen deromkring eller der af Byen skal gøre dem Forprang at købslaa med Bønder og Almue i nogen Maader, men føre ind i Købstæderne, hvis de har at sælge og sælge det deres Købstadmænd". Gadeuordenen bør forfølges ved Retten.

Et halvt Hundrede Aar senere maa der et nyt kongeligt Brev til, Denne Gang alene rettet mod Egnens Matadorer. Brevet²⁸ er udstedt af Frederik I 1524. Borgerne har klaget over, at Provster, Kanniker, Præster, Ridefogder og Bønder gaar Købmændene i Næringen. De køber Korn, brygger Øl deraf og handler dermed, Købmændene til Forprang. Kongen befaler, at sligt skal ophøre. De nævnte Mænd maa ikke brygge mere end til eget Forbrug, og de maa ikke købe og opstalde flere Øksne end de kan føde med egen Avl og eget Foder, og de Øksne, de vil sælge, skal de sælge til Borgere og Købmænd, Rigets Indbyggere, og ikke til andre. Heller ikke med Honning maa der drives Forprang. Brevet advarer mod Kong Christian II, „der endnu stander dagligen efter Rigens Fordærv“, og Koldings Borgere opfordres til at „betænke de lybske og vendiske

Stæders store Velgærninger, Hjælp og Trøst i denne lange Fejde“. Altsaa er det Lybækkerne, der har drevet Forretninger med Egnens Folk bag Kolding-Købmændenes Ryg, men Kongen beder Købmændene ikke at fare for skrappt frem mod disse Udlændinge, da de kan være ham til Nytte.

Atter og atter møder man Købmændenes Plage, *Forprang*. Det træffes i stort og smaat og ikke blot nu, men langt frem i Tiden. Naar Bøndervognene nærmede sig Kolding, blev de ofte langt uden for Byen mødt af ivrige Opkøbere, der købte, hvad Bønderne bragte, og bagefter paa Torvet kunde beherske Markedet og forlange en ordentlig Overpris. De handlendes Kapløb ud mod Bøndervognene maatte der sættes en Stopper for. Derfor hedder det paa Bysbogens bagerste Bind: „Om den Vedtægt, som Almuen haver taget ved (vedtaget) udi Kolding om Købmandskab og blev vedtaget paa Helligkors Dag paa Kolding Raadhus Anno Domini 1522: . . Først ingen skal købe nær ud, førend de (d. v. s. Vognene) kommer om Nis Glambecks Hjørne, øster ud skal ingen købe, førend de kommer om Christen Pedersens Hjørne, sønder ud skal og ingen købe førend de kommer om Ebbe Pelles Hjørne. Hvo som handler herimod, bøder 18 Skilling mod vor Herres Naade (Kongen) og 18 Skilling mod Byen og har forbrudt det, han køber, mod Konningen og Byen“.

Et Par Eksempler fra nyere Tid skal her nævnes:

I 1574 besværede Borgerne i Kolding sig til Kongen over, at den østre Vej, der gik fra Slottet til Kolding By og som Bønderne plejede at passere, var bleven lukket. Bønderne skulde derfor drage gennem Laasby ind til Byen, og dette vilde skade Byens Borgere, idet Bønderne vilde sælge deres Varer i Laasby, før de kom ind til Byen. Kongen befalede da, at Bønderne skulde føre deres Varer paa Akseltorvet og dér afhænde dem. Hvis Købere eller Sælgere handlede imod Kongens Befaling, skulde de straffes.

I 1696 klagede Byens samtlige Borgerskab over, at man ikke fra Strandhuseboerne kunde faa Høstsild, som enhver behøvede til sin Husholdnings Fornødenhed, thi Regimentsskriver Johan Hollænder gjorde Forprang og købte al Silden, som han saa lod salte og udføre. Det synes, som om man i dette Tilfælde har foretrukket at true Strandhusefiskerne fremfor at ramme Regimentsskriveren, thi det hedder, at Borgerskabet, som her til Stede var, begærede, at Fiskerne, som her til Byen søger eller agter at søge, maa blive tilholdt at indlægge for Sønderbro, indenfor ved Peter Farvers (nu

Farver Utzons*), som af Arrilds Tide har været brugeligt, „paa det enhver, fattig og formuende, kan vide vist Sted at søge til deres Huses Fornødenhed“. Denne billige Begæring godkendtes af Magistraten. Forresten hedder det samme Sted, at Johan Hollænder baade opkøbte Sild, Krebs og Østers.

Allerede i Middelalderen tales der om Torvedage, men Kolding fik først ved kongeligt aabent Brev af 23. Juli 1653 en officiel Torvedag (Tirsdag), og det hedder udtrykkelig, at der tilforn ingen vis Torvedag havde været forordnet.

Byens Styrelse indtil 1660.

Raadhuset.

I den gamle Bysbog ser man ikke saa sjældent anført i Aarene før Reformationen, at det og det foregik paa den og den Raadmands „Stouve“, men ofte staar der ogsaa nævnt et Raadhus. I Borgmester Hans Jacobsens Gavebrev til Kirken staar der tydeligt nok, at Raadhuset i 1514 laa omtrent paa samme Sted som nu. Det maa dog have ligget længere frem paa Torvet og har været langt mindre. Vi véd intet om, hvorledes det har været indrettet. Nogle Gange nævnes det som inddraget i Kongehusets Festligheder, saaledes ved Baredaaben 1545**, men tilsidst er Klagerne over dets Mangler blevne for højlydte, og Frederik II kom da Byen til Hjælp.

Det var i de Aaringer, da Kongen gjorde sine store Ejendoms-handler, og Herregaard efter Herregaard lagdes under Koldinghus. Da Kongen 1579 havde tilbyttet sig Viuf Hovgaard fra Hans Axelsen Arenfeld, forærede han Kolding Gaardens Hovedbygning til et Raadhus. Bygningen skulde jo brydes ned alligevel, og da den var af Bindingsværk, var det jo let at flytte Tømmeret her ind til Byen. Med Hensyn til det nye Raadhus, som Byen saaledes skulde have, udtalte Kongen sin Mening i et Brev²⁹ fra Frederiksborg 26. Juni 1581 til Borgemester og Raad i Kolding:

* I denne Ejendom indrettedes Farveri i 1670erne af en Raadmand Bahnson af Haderslev, der lod det drive ved en Svend. Sønnen Peter Bahnson fik Borgerskab her $\frac{1}{3}$ 1681.

** Se Side 47.

„Vor Gunst tilførn. Vider, at som I nu med det første agter at lade opsætte det Hus, vi Eder givet haver til et Raadhus dér i Byen, og vi kommer udi Forfaring, at der skal ligge en Gaard hos Raadhusgaarden, som en ved Navn Peder Johansen tilhører, hvilken Gaard skal ligge meget belejligt at købe, Byen til Bedste, paa det Raadhuset kan opsættes noget end bedre og Torvet derved kunde blive noget videre og større, og efterdi det kan ske den hele By til Gavn og Ære og Torvet desuden er ganske lidet og enge, da beder vi Eder og alvorligen befaler, at I afhandler fornævnte Peder Johansen samme Gaard, Byen til Bedste, og enten hannem udlægger en anden Plads og Ejendom af Byens igen at bygge paa og hertil saa mange Penge, billigt er, eller og hvori I bedst derom med hannem kan forenes og stille hannem tilfreds, saa I endelig samme Gaard bekommes vorder og siden Raadhuset indsætter, at Torvet kan forvides efter Lejligheden saa meget muligt er, rammendes derudinden Byens Gavn og Bedste, eftersom I pligtige er. Dermed sker vor alvorlige Vilje og Befaling.“

Under samme Aar og Datum udgik Kongens Brev til Henrik Belov, der skulde paase, at Kongens Vilje og Befaling snarest muligt blev efterkommet.

Det nye Raadhus maa straks derefter være blevet rejst, thi 1582 maa det have været færdigt, idet man da, 22. November, satte Byens Kælder (*Vinkælderen, Raadhuskælderen*) for aarlig Husleje, at hvem den bruger, skal aarlig deraf give Kolding By til hver St. Mikkelsdag 20 gode Daler. Som første Lejer af Raadhuskælderen træffes en Peder Andersen; noget senere finder vi, at Forretningen dernede drives af Enken efter Tolderen. Raadmand Jens Povlsen, der i Bysbogen med rystende Haand sætter sin Underskrift: Madelen yenss polessen.

Til Raadhusets Bygning optoges der flere Skatter, der paalignedes Borgerskabet.

Ret længe synes man dog ikke at have været tilfreds med Raadhuset, som Kong Frederik selv tog i Øjesyn efter den tidligere omtalte Brand 1583*. Det viste sig navnlig at være for lille til de store *Gilder*, det skulde bruges til, ikke mindst efter at Forordningen om *Bryllupper* var udstedt 1582.

Christian IV skriver til Caspar Markdaner 25. Februar 1596, at Borgmester, Raad og menige Almue klagede over, at der ingen Plads

* Se Side 87.

eller Rum eller anden Udgang var fra deres Raadhus til Kirken, naar Bryllupper, Værtskab eller andre slige Forsamlinger skulde holdes. De vilde derfor gerne købe en Gaard, der laa tæt derved, og siden indrette den til fornævnte Hensigt. Kongen bevilgede dem 100 Daler dertil, og disse Penge skulde Lensmanden udbetale og anføre i sit Regnskab⁸⁰.

Den Gaard, man har købt, kan ikke være nogen anden end Borgmester Hans Jacobsens gamle Gaard. Den tilhørte nu Præsten, den 1591 herfra til København forflyttede Anders Bendtsen Dalin* og Jens Nielsen Bøgvad. Det hedder i Regnskabet: „1601, 17. Maj gjorde udi Raadstuen Peder Helt og Jacob Knudsen, Skatmestre, Borgmestre og Raad Regnskab paa hvis Skat de havde opbaaret af Kolding Borgere og Indbyggere til den Gaards Betaling, som Byen købte til

Overligger fra det gamle Raadhus.

Raadhuset af hæderlig og højlærd Mand Mester Andreas Bendtsen og af Jens Nielsen Bøgvad . . .“

Aaret efter bygges Huset om: „For det Hus at hugge, som stander paa nørre Side i Raadhusgaarden 6 Daler til Peter Hansen Tømmermand“. Raadhuset fik samtidig en forgyldt Fløj.

Flere af de følgende Aar inddrives Skat til Raadhuset, og i 1609 skrider man til en Hovedreparation, maaske en fuldstændig *Ombygning*. Det synes, som om Raadmand Peder Helt har ledet Ombygningen. En Sandstenstavle, som tildels endnu er bevaret, indsattes over Døren til Minde om denne Begivenhed. Den bar Byens Vaaben i Midten, og Byens Overøvrighed, Caspar Markdaner, der hjalp til en Del Penge ved at skaffe Byen en Gaard, der var forfalden til Kongen („Jens Skrædders Gaard“), satte ogsaa sit

* Først Sognepræst til Eltang og Vilstrup, derpaa Præst i Kolding 1586–91, forflyttet til Helliggejstes Kirke i København, senere Hofpræst og sidst Biskop i Opslo 1601–07, da han døde.

Vaaben derpaa. Christian IV.s Navn stod paa den manglende Del af Stenen.

Raadhuset, der „renoveredes“ 1740 og først blev nedbrudt 1839 — gamle Borgere kan endnu mindes det — bestod i det 17. Aarhundreder af 16 Fag Bindingsværk i to Etager. Der var høj Kælder, der ogsaa efter Ombygningen benyttedes til Vinkælder (der nævnes en Vinkældertrappe).

„Salen“ har været ret stor og efter Datidens Forhold særdeles smukt udstyret. Gulvet var i det 17. Aarhundrede belagt med Fliser (Astrag), i Salen var der Borde („Skiver“) og Bænke. Kakkellovnen i Salen var af Sten eller Potter, sammenskruet med „Lister“ og forsynet med et (?) Jærn-, senere et Kobberspjeld. 1634 blev den af Maleren „stafferet“ for 6 Mark. I 1646 opsattes en Kakkelovn af Jærn. Skorstensskødet blev da opmuret paany, og Kakkelovnen blev overstrøget med Isenfarve, hvortil anvendtes tre Pægle „Mød“ (Mjød?). Salens Vinduer var naturligvis blyindfattede, og meget ofte, navnlig efter store Gilder, hvor det gik livligt til, maatte Glarmesteren i Lag med at „flecke“. Da alle Ruder var knust under de kejserlige Troppers Besøg 1627—29, besluttede Borgerne 1637 at lade sætte ny, smukke Ruder ind i Raadstuesalens Vinduer. 39 Borgere skillingede sammen og gav hver en Rigsdaler. Herfor ind-sattes der paa Salen 48 ny Vinduer *med indbrændte Vaaben*. Mange Ruder blev desuden omgjort af gamle, saaledes til *Karnappen* ved Trappen og i *Køkkenet*, og Vinduerne blev med Bly og Tin forbedrede.

Det er saa ganske naturligt, at der efter denne Gavnildhed holdtes et Gilde for Giverne. Traktementet bestod i to Tønder Rostokkerøl, som „blev fordrucket, der de betalte de ny Vinduer“. Til Øllet serveredes Kringler for en Rigsdaler og Valdnødder for tre Mark.

Salen var forsynet med en Plads til Musikanterne, „Instrumentisternes Stoll“. Som allerede nævnt benyttedes denne Sal foruden til Raadstuesamlingerne til Bryllupper og andre Fester, og naar en „Gøgler“ kunde betale for sig, kunde han ogsaa faa den. 1633 gav en Gøgler en Daler i Leje.

Desværre er det umuligt at faa nogen Beskrivelse af de enkelte Rum neneden Salen. I Gangen hang en Jærnalen, hvorefter Borgerne skulde rette deres Maal. Endnu i Mandsminde kom Borgerne her ind i Gangen og satte Mærker i deres Stokke efter Maalet.

Raadhuset var forsynet med *Køkken*. I 1643 indrettedes der her en „Postey-Ovn“. Der tales baade om en Køkkenskorsten og „den store Skorsten“.

I ældre Tid nævnes ligeledes, at der ud mod Raadhusgaarden har været *Svalegang*. I det 17. Aarhundrede var Raadhusgaarden omgivet af et Gærde, der f. Eks. 1637 lukkedes med to Læs Gærdsel.

Fængslerne under Raadhuset — Byfogden havde et særligt Fængsel ved sit Hus og ogsaa ved Skarpretterens Hus findes der en Tid at have været Fængsel — var meget lidet betryggende, og det er ingen Sjældenhed, at der meldes om Fanger, der er rømt.

Paa Raadhusets Hjørner var der 1839 to Halsjærn, der hang i et Stykke Kæde, og paa Husets Hjørnestolper sad *Bøddeltænger*, anvendt i ældre Tid, men nu fastgjorte med Kramper. Bøddeltængernes Haandtag var dannede ligesom Øjnene i en stor Saks, og selve Tængernes „Bid“ bestod af tre krumme Kløer, der greb ind i hverandre, et Pinselsinstrument, der kunde sætte Skræk selv i den mest forhædede Forbryder, tilmed brugtes Tængerne gloende.

Byens vise Fædre. Gamle Skatter og Afgifter.

I Tanken vandrer vi tilbage til hin Tid, da Byen kun var ganske lille og Beboerne ernærede sig ved Fiskeri og lidt Jordbrug.

Øst for den Bakke, hvor Kirken ligger, er der en stor aaben Plads. Midt paa denne staar i en Rundkreds nogle Sten, bestemt til Siddepladser for Bymændene. Hver af dem har sit Sæde. Ved Møderne her drøftes Byens Bedste. Der tages Bestemmelse om alt af fælles Interesse, om Sildefiskeriet, om Fællesdriften paa de smaa Bymarker, om Sædetids og Høsts Begyndelse eller om den fælles Bytyr. — Nogle Aar senere bygges Koldinghus. Den lille By faar sine Privilegier, Eneret til Handel og Havn. Grundejerne, Byens ældste Patricierslægter, udnytter Rettighederne og bliver til Købmænd. Byens Folke-tal stiger, thi Haandværkerne rundt om paa Landet maa vandre ind til Købstaden, hvorfra Salget af deres Varer alene maa foregaa. By-stævnet maa afløses af et „Raad“, der naturligvis udgaar af Købmændenes Kreds. Paa den aabne Plads øst for Kirken rejser der sig snart et lille Raadhus, senere flere andre Huse, der skiller Kirken fra Torvet.

Saaledes *kan* man tænke sig den ældste Tid, og *omtrent* saaledes er Udviklingen gaaet. Snart finder vi det middelalderlige Købstad-

styre, hvor Købmændene var Overklassen og Haandværkerne gennem lange Tider Underklasse. Erik af Pommerns Lov af 1422 siger udtrykkelig, at ingen Embedsmand (Haandværker) maa sidde i Raadet, men det skal være andre Borgere og Købmænd. Endnu 1528 hedder det i et kongeligt Brev til Kolding, at „ej nogen Embedsmand skal være Borgmester eller Raadmand . . . den Stund, han bruger Embede, andre end Købmænd“. Først 1619 — ved Christian IV.s Købstadlov — fjærnes stiltiende denne Klassesdeling.

Raadets Segl 1596.

Anders Simonsen. Anker Mogensen.
Borgmestre.

Peder Andersen. Anders Bøgvad. Outte Gregersen. Niels Hansen.
Jacob Pedersen Tønder. Niels Bjerndrup. Jep Hansen Bøgvad.
Raadmænd.

Det en Gang dannede Raad supplerede sig selv, ganske uafhængigt af Borgerne i Almindelighed. Og dette Raad valgte af sin Midte Borgmestre — her i Byen har der fra den ældste Tid til 1682 været to — i „menige Almues“ Nærværelse, hvilket sidste vist ikke har haft stort at sige, tilmed da Valget var bunden til en Mand af Raadmændenes Kreds. Det er Landet over sjældent at finde Optegnelser om, hvorledes en saadan „folkevalgt“ Borgmester blev kaaret og kejset. Vor gamle Bysbog beskriver Valget af Hans Hugger 6. Jan.

1543. Kongemagten, der snart indsaa, at det kunde være af Betydning at faa om end kun ringe Indflydelse paa et Borgmestervalg, var ogsaa repræsenteret, nemlig ved Lensmanden og en kongelig Rentemester. Disse to Herrer saa til, da „menige Kolding Almue i Dag tilstede var og forsamlet og endrægteligen udkaarede og kejsede Hans Hugger til deres Borgmester og han straks derpaa gjorde sin Borgmestered“. Der maa dog have været noget særligt paa Færde og vistnok mere end der ligger i selve Ordene, thi skønt det hedder, at den hidtilværende Borgmester, Anders Døstrup, i hvis Plads Hans Hugger rykkede op, havde opsagt sit Embede „baade for hans Alderdoms, Sygdoms og saadan Lejligheds Skyld“ og at det ikke skete for „nogen ond, utilbørlig Sag“, saa lyder det dog mærkeligt, naar det hedder videre: „Og takkede han menige Mand godt og den menige Mand hannem desligeste igen, og al Trætte og Uvilje, dennem imellem om altingest været haver til denne Dag, skal aldeles være aftalet og endelig fordraget i alle Maader, saa at han og hans Venner skal vinde dennem alt godt og gode til og de hannem og hans Venner igen, saa at ingen af dennem paa hverken Sider skal igen udi nogen Maade opprippe eller opbrede samme Forening eller Kontrakt udi nogen Maade, enten med Ord eller Gærning. Hvo derover gør, da skal han dermed have forbrudt Liv og Gods og straffes derfor ved højeste Straf.“

Selvfølgelig har der ikke manglet paa Misfornøjelse med dette ensidige Styre, men Opposition har i hine Tider været en vanskelig Sag, ja den var ligefrem forbudt. Borgernes Pligt var at adlyde eller, som det hedder i et kongeligt Brev til Kolding 1526, at „være Borgmester og Raad hørige og lydige, saafremt vi ikke skal lade Eder straffe“. Og i Kolding Købmænds og Købsvendes Skraa fra 1587 staar, at den, der gjorde „Samling“ mod Magistraten, Oldermannen eller Brødrene, skulde aldrig betroes til noget Borgmesters, Raads, Byens eller Laugs Ærinde. Opposition var noget, ingen skulde befatte sig med. Da en Borger, Søren Thomsen Skodborg, i 1637 havde talt en Synders Sag, maatte han bagefter forpligte sig til, at han ikke herefter skulde befatte sig med nogen Skriven mod sin Øvrighed for nogen uærlige Folk *eller andre, som ham ikke vedkommer*. Ellers vilde han tilbørligen have at stande til Rette! Man forstaar derefter den Ærbødighed, hvormed Borgerne, ialfald i Skrift, henvender sig til de vise Fædre.

Raadmændenes Antal er noget forskelligt, undertiden 8 (fraregnet de to Borgmestre), undertiden kun 6, ja i enkelte Tilfælde mindre, naar en Plads en Tid var ubesat.

Det er sikkert kun Undtagelsestilfælde, at Medlemmerne af Raadet har haft andet end praktisk Erfaring at støtte sig til. De færreste af dem — her regnes Borgmestrene med — har haft mere boglig Dannelse end Latinskolens nederste Klasser eller den stedlige „danske Skolemester“ har kunnet berige dem med. Borgmestrenes Lovkyn-dighed stammer ikke fra noget forudgaaet Studium, men fra Praksis. Lovene var dengang heller ikke saa mange som nu. Derfor kunde Hofsmeden fra Koldinghus, Mathias Philipsen Aal, saa meget godt i Slutningen af det 17. Aarhundrede blive *Prokurator* paa sine gamle Dage (han var forresten ogsaa Bedemand, men holdt en *Pige* til Bedemandsforretningerne).

Medens Haandskriften enkelte Steder røber, at nogle af Borgmestrene har faaet en meget mangelfuld Undervisning, træffes der til Gengæld dem blandt Raadsmedlemmerne, der har staaet langt hævet over Samtiden. En af Borgmestrene i hin Tid var *Forfatter*. Det er Søren Kjær (latiniseret Severinus Paludanus), der har skrevet et Par Salmer* og et af de dengang saa yndede bibelske Skuespil, „Jeftas Tragedie“. ** Flere af de Raadmænd, hvis Haandskrift, man støder paa i gamle Papirer, tiltaler Læseren stærkt ved den Energi og Kraft, der skinner frem af deres Sætninger, saaledes Raadmand Peder Helt, død 1619, og flere andre. Mange af Borgmestrene og Raadmændene kaldtes ikke i daglig Tale, ja heller ikke i Regnskaberne, med deres virkelige Navn, men med Tilnavnet „Skriver“, saaledes Søren Skriver (Søren Kiær), Hans Skriver, Søren Andersen Skriver (S. A. Bøgvad) osv.

Raadets Virkefelt var i flere Retninger større, end Byraadets er det nu. Først og fremmest var det Raadets Pligt at „haandhæve og forsvare Borgerne“ og forestaa alt det, der angik Byen i sin Helhed. Før Enevælden havde Raadet Lov til at kalde *Sognepræst**** og havde stor Indflydelse paa Valget af „latinsk Skolemester“. (En alm. „dansk Skolemester“ var der ikke mange Omstændigheder med. Han fik af Raadet Lov til at undervise i et eller flere Fag, og opførte han sig ikke skikkelig og vel, toges Retten fra ham igen, men saa skulde han

* „Verden, hvi est du saa svigefuld“ og „Rejs op dit Hoved al Kristenhed“. Den sidste Salm staar endnu i den Salmebog, der anvendes.

** Skal være spillet i Ribe af Skolens Dicile 25. Juni 1576, se Thorups Efterr. om Ribe Kathedralskole, 1846 I. 83.

*** Et Kaldsbrev findes f. Eks. i Raadstuebogen for 3. Juli 1635. Kaldelsen sker „paa Kongens Behag“ og i Borgernes Nærværelse paa Raadstuen.

ogsaa være *meget* slem.) To betydelige Omraader, der nu ganske er udskilt fra Raadet, var *Ligningsvæsen* og *Dommermyndighed*.

Oprindelig fordelte Raadet nemlig selv Skatterne paa Borgerne, baade de kongelige Skatter og de kommunale. Senere kom Skattevæsenet til at sortere under en *Raadskæmner*, der i al Fald 1563 har haft en Hjælper udenfor Raadet, „den anden Byens Kæmner“. Fra

Raadmandsfamilie i Kolding paa Trediveaarskrigens Tid.
(Købmand, Kirkeværge Peder Udsen † 1659. Epitafium i Kirken.)

Slutningen af det 16. Aarhundrede har der dog været nogen Kontrol med Fordelingen af Skatten. Hver Gang denne blev „lignet og lagt“, var der paa Raadstuen samlet en Del Borgere, og det nævnes altid omhyggeligt i Bysbogen, hvem der var tilstede den paagældene Dag eller de Dage, da „Regnskab blev gjort“. Antallet paa de Borgere, der møder, er altid omkring 24, og Byfogeden er altid den, hvis Navn staar øverst paa Listen. Efter Regnskab fejres der et forsvarligt Gilde,

og der drikkes et Par Tønder Rostokkerøl (12—14 Mark Tønden). Livligt er det gaaet til, det ser man ofte af Regningerne paa de Glas, der knustes, og slap Øllet i Tønden op, hentede Vægterne Øl i Stobe.

Selve Fordelingen af Skatterne skete paa den Maade, at enhver af Borgerne var sat for en vis Takst i Skilling eller Mark, og Skatterne fordeltes da forholdsvis. Ingen af Raadets Medlemmer sad skattefri, men det sker dog, at man somme Tider glemmer at faa Borgmestrene med, saaledes i 1551, da nogle Borgere klagede til Kongen derover og Kongen befalede, at Borgmestrene skulde svare Skat som i andre Byer.

Et stort Fremskridt var det, da Skatteligningen med Loven af 1619 gled bort fra Raadet og over til 6 „Taksérborgere“, der valgtes af Borgerne hvert Aars 3. Jan. Samme Lov paabød aarligt Kæmnervalg, men det ses dog, at i Kolding er det endnu lang Tid en Raadmand, vi møder som Kæmner. At der ogsaa efter Indførelsen af „Taksérborgerne“ forekommer hyppige Skatteklager, er ganske selvfølgeligt. En Skatteklage, der fremkom 1632 fra en Købmand Jep Mortensen, blev endelig afgjort paa den Maade, at hans Naboer stævnedes for at bedømme hans „Næring, Købmandsskab og Lejlighed“, og 9 Borgere vidnede da deres Helligaandsed, at han var „noksom god for sin Skat“.

Oprævningen af Skatterne skete ved „Fjerdingsmænd“ eller, som de her ofte kaldes, „Skatmestre“. Det var et meget ubehageligt Embede. Naar Frederik II skriver 1569: „Vi er komne i Forfaring, at naar vi lader vore Breve udgaa til Købstæderne om Skat og Hjælp . . ., da fortrykker sig en Part af Eder og sidder overhørig og intet agter om saadanne Breve, men beviser Eder meget ulydige og genstridige . . .“, da forstaar man, hvor brydsomt Fjerdingsmændenes Arbejde sikkert ofte var, thi skaffede de ikke Skatten ind, stævnedes de til at gøre Regnskab, og det forekommer ikke sjældent, at Fjerdingsmænd stævnes til at klare for sig for en Skat, der flere Aar tilbage skulde være indgaaet. Dette træffes navnlig i det 17. Aarhundrede, da Byen var udtæret af Krigene. Man sørgede gjerne for at faa saadanne Mænd til Fjerdingsmænd, der var formuende og i paakommende Tilfælde kunde lægge Skatterne ud paa egen Haand. Selvfølgelig førte dette ofte til, at Byen kom i Gæld til sine Fjerdingsmænd. Det kunde undertiden trække noget i Langdrag med at faa saadan Gæld betalt. Ikke sjældent betaltes den med et Stykke

Jord i Stedet for Kontanter ³¹: 1546 fik Povl Jensen en lille Gyde, der hørte Byen til, og Bertel Kræmmer fik et Stykke Jord m. m. I 1556 kom Byen atter i Gæld til Kræmmeren, og denne Gang fik han et Jordstykke ved „Toppes Sten“ (?) Vi nævner endnu et Par Eksempler paa Skatteoprævningen: I 1639 ringede Klokkeren i 6 Dage efter Skat ³². I 1655 stævnedes Raadmand og Raadskæmner Henrik Pedersen Rafn alle Skatmestrene ³³, fordi de havde været forsømmelige og ikke indfordret kgl. Majestæts Skatter efter derpaa overleverede Mandtals Indhold. De dømtes ved Bytinget til at gøre Regnskab. Nu sagsøger Skatmestrene Borgerne ³⁴, der ikke vil betale deres Skatter. „En Part mutvilligen dem ikke vil udgive, men besværer sig for højt at være sat i Skat, en Part beraaber sig paa at have Regnskab med Byen, som de billigen burde at søge deres Betaling af Byen for“. Resultatet fremgaar ikke af de opbevarede Tingbøger.

Sjældnen er det dog gaaet saa slemt til for Fjerdingmændene som med den bekendte Oberst Povl Beenfeldt. Allerede Side 46 har vi omtalt en Skattefrihed for Kongens Embedsmænd. Den synes ogsaa at have strakt sig til Militæret, selv naar de paagældende ejede store Grundejendomme i Byen. En Junidag 1658 afkrævede Hans Jensen Skærbæk Obersten for hans Bidrag til den Brandskat til Svenskerne, der allerede forud var dækket ved Laan. Det var saa rimeligt at Obersten betalte, thi han havde en Gaard paa Torvet. Men den „højmandhaftige“ Oberst sagde: „I skal faa!“ og overfaldt saa den ulykkelige Hans Jensen med et Spanskrør og slog ham baade blaa og blodig. Manden blev saa syg, saa Kapellanen blev hentet for at give ham Nadveren ³⁵.

Med Hensyn til Skatteoprævningen udskrev man i 16. og en Del af 17. Aarhundrede simpelthen Skat, hver Gang et større Beløb skulde udredes, enten dette saa gjaldt en kongelig eller en kommunal Byrde. I ganske korte Træk skal her dvæles ved Skatter i det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede:

Af kongelige Skatter ydedes der i det 16. Aarhundrede først „den aarlige Byskat“. Byen skulde desuden direkte deltage i Hær- og Flaadeudgifter, det vil sige, Byen skulde stille Mandskab til Hær og Flaade og skaffe dette Mandskab Klæder. Der nævnes ³⁶ saaledes 1520 en Rytterskat, 1526 en Orlogsskat og 1558 en Skibsskat („den store Skibsskat til Ribe 300 Daler“). Byen havde Forpligtelse til at have en vis Indkvartering („Baadsmands- og Bøsseskyttehold“). At disse Byrder har været meget tyngende for Byen, fremgaar allerede af

Dronning Dorotheas Breve (se S. 75 f). Udskrivningen af Mandskab voldte langt frem i Tiden store Kvaler. I 1675 skulde Byen saaledes skaffe „20 gode, dygtige og med tilbørlige Klæder forsynede Baadsfolk“ og sammen med Vejle en Badskær med en udstaffet Badskærkiste. Raadet erklærede, at der højst kunde skaffes en 3—4 Mand i Byen. Der var kun 5 Skibes Besætning at tage af, og paa de to af Skibene var der kun to Mand paa hver, gamle bosatte Folk, to andre af Skibene kunde regeres med 3 eller 4 Mand. Fiskerne kunde man ikke tage til, thi de boede ikke i Kolding, men i Rebæk, Tved eller Strandhuse. Man bad saa om at slippe. Regeringen svarede bestemt Nej, kaldte Borgerne for „ganske halsstarrige“ og forlangte 25 Rigsdaler for hver Mand, man ikke skaffede. Raadet spurgte nu, om man ikke maatte sende Haandværkere eller Borgerskabets Køresvende, men fik Afslag³⁷. Saa maatte man leje Baadsmænd andet Steds fra og se at faa dem og Badskæren afsted sammen med Kisten*. I 1680 ses to Mand fra Kolding at have faaet 30 Daler paa Lommen, hvorefter de rejste vesterpaa for at leje dygtige, unge Baadsmænd³⁸. „De skal antages paa den Betingelse, at de sig her i Byen nedsætter og kontinuerlig bliver og nyder aarlig 21 Rigsdaler, enten de skal gøre Tjeneste eller ej“. Ofte lyser Regeringen efter „undvigte“ Baadsmænd: 1654 hedder det, at saafremt de undvegne Baadsmænd ikke straks møder og annammer Lensmandens Pose og begiver sig til Rigens Admiral, skal de være i Kongens Naade og Unaade og straffes med Fængsel paa Bremerholm³⁹.

De kongelige Pengeskatter skulde før Enevælden bringes til Hovedstaden ved Bud, men det sker ogsaa, at Raadet befales at holde Skatten rede, til den kongelige Kommissarius kommer. Selvfølgelig skal Kommissarius da befordres og beværetes paa Byens Regning. Der er i det 16. og 17. Aarhundrede ret trykkende Ægtkørsler. Herfra og til Middelfart befordredes Personer, der mødte med kongeligt Fripas, ofte pr. Baad (Baadleje). Der er talrige ordinære og ekstra-

* En „Badskærkiste“ beskrives saaledes: Leveret til Johan Adolf Apoteker for Medikamenter 17 Rigsdaler 2 Mark. Henrik Snedker, Jens Klejnsmed og Jens Kontrafejer (Maler) for Kisten at færdiggøre 2 Rdl. 10 Sk. Tre Lagen til Kisten 2 Rdl. 4 Sk. Blaar til Kisten at sætte Flaskerne udi samt Bindsel og „fortinde Søm“ (?) 5 Mk. 10 Sk. — — Noch leveret til Daniel Kruchow, som han udlagde i København til Kistens videre Forbedring 24 Rigsdaler! (Kæmnerregnskabet 1677.)

ordinære kongelige Byrder*: „Klippingskat“ (1564: 700 danske Mark), „Prinsessestyr“ eller „Frøkenskat“ (f. Eks. 1590: 600 Daler, 1603: 150 Daler) osv. Kancelliets Brevbøger giver gode Oplysninger derom, men Pladsen tillader os ikke her at komme nøjere ind derpaa. Vi skal endnu kun nævne Byens Udgifter ved en Lejlighed som *Christian IV.s Kroning* 1596. Til selve Kroningen udredede Byen en Skat af 300 Daler og stillede desuden 10 „Knægte“. Hver Knægt fik 16 Daler og en fin Mundering. Byen købte af Kræmmeren Johan von Sidenfast 80 Alen rødt og grønt „Skellærred“ à 10 Skilling lybsk. Der købtes desuden 23½ Lod Fryndser og Silke à 1 Mark Loddet. Thomas Skrædder syede Felttegn, og hver af Knægtene forsynedes med en lang Fjer i Barretten. Naar hertil kom Udgiften til „den Høvedsmand, der udtog Knægtene“, saa kostede de Byen tæt op mod 200 Daler.

Adskillige Gange finder man, at de Styrende har laant Penge i Kolding. *Christian II* laante 1519 400 Lod Sølv. Obligationen ligger endnu her i Kolding. Desværre mangler Seglet. 1564 laante *Frederik II* 1200 Lod Sølv og 1627 laante Rigsraadet 1700 Lod Sølv. Laanene er vistnok ydede som Forskud paa Skat.

Raadets Medlemmer var lønnede paa forskellig Maade. Allerede før 1450 fik Raadet i Kolding Embedsjord udlagt af Kommunen. Laa et Stykke af Jorden i Græsning, fik Raadsmedlemmerne Græsningsret til nogle Kreaturer. I 1450 gav *Christian I* Kolding Borgmestre og og Raad Ret til Halvdelen af den Sagefald og Brøde, der faldt inden Byfreden. Man er lidt tilbøjelig til at tro, at den Iver, hvormed en eller anden Voldssag forfølges, har personlige Grunde. For Eksempel naar det drejer sig om en stakkels Mand, der ca. 1600 findes druknet i Aaen. Hvis Manden nu havde begaaet Selvmord, var hans Gods hjemfaldet til Kongen og Byen, og af Byens Part skulde Raadet atter have en Halvdel. Sagen blev ført under Iagttagelse af alle Former, men i dette Tilfælde blev den døde „kvit svoren“ af Sandemændene, og Familien beholdt hans Efterladenskaber, medens Byfoged, Medlem

* Ejendommelig er „Kobberskatterne“, der betales i Kobber (til *Kanonstøbning*). Kolding udredede Kobberskat 1530 og 1567. Sidstnævnte Aar blev der udskrevet 4 Skippund „Grydkobber“ og 2 Skippund Kedelkobber. Det var dog ikke alle Borgerne, der leverede Skatten i Kobbertøj, en Del betalte med Kontanter. Aaret i Forvejen var der efter Kongens Befaling brygget og bagt til Flaaden, og de Koldingborgere, der ikke deltog i Brygning og Bagning, maatte betale andre for at gøre det paa deres Vegne.

af Raadet Jakob Tønder, maatte opføre i sit Regnskab 12 Daler, som var „udgivet og bekostet paa Kongens Vegne“. I andre lignende Tilfælde havde Raadet mere Held med sig. En velhavende Selvmorder var overhovedet en af de bedste Indtægter, Raadet kunde have. Ligeledes fik Raadet Halvdelen af Bogerskabspenge, Halvdelen af Indfæstning og Jordskyld for Byens Jorder, Halvdelen af „Forlov“ osv. I det 16. Aarhundrede fik Raadet „Skødeøl“, en Afgift, der betales med en Tønde Øl for hvert Skøde. Der findes et Regnskab over Skødeøl fra 1573 (Bysbogen), og det ses deraf, at Afgiften ogsaa kunde betales i Penge, nemlig med 28 Sk. pr. Tønde, „som Mønten nu er sat“.

En ganske morsom lille Forrettighed havde Raadet før Enevælden. Medlemmerne fik nemlig paa Byens Regning *Buksetøj*. Vi læser i Raadskæmnerens Optegnelser⁴⁰:

„7. Oktober 1587 paa dem(!) Folk af Flensborg efter Borgmester og Raads Befaling 30 Daler for 20 Alen Engelsk, som var Alen for 6 Mark, og hver Raadmand fik to Alen og hver Borgmester tre Alen, som de fik det forgangne Aar til deres wonlig Huoseklede (sædvanlige Buksetøj) = 30 Daler“. Ja, i et ganske enkelt Tilfælde kunde ogsaa Folk udenfor Raadet gøre sig fortjent til gratis Benklæder som Vederlag for Tjenester. En Lavrids Hansen, der 1580 aflagde Raadet Regnskab for Bropenge, fik Betaling for det Hoseklæde, der var lovet ham for hans Umage⁴¹.

Alle disse Sportler havde Raadet af Byen (ogsaa Sagefaldet gik jo fra Byens Del), men ogsaa Kongen støttede Raadet. Toldertjenesten udførtes fra 15. Aarhundrede til langt op i Tiden af en Raadmand eller Borgmester. Borgmester Søren Kjær var samtidig Tolder. En Tolder Jens Povlsen, der i det 16. Aarhundredes Slutning kom i en slem (vistnok uforskyldt) Restance til Kongen, var Raadmand. Hans Plads overtoges af Borgmester Anker Mogensen osv. I det 17. Aarhundrede finder man en Raadmand som Ridefoged. Raadmand Jakob Tønder var tillige Byfoged, endog saa skrap en Byfoged, at han 1608 fik sin egen Datter sat i Tugthuset, „fordi hun utilbørligen havde forholdt sig imod ham, hendes Husbond og andre“⁴². Forresten var han ogsaa Hospitalsforstander, men Hospitalet laa dengang tildels indenfor selve Raadets Magt.

Endelig støttedes Raadets Medlemmer paa anden Maade. Borgmester Søren Kjær fik f. Eks. 1564 Kronens Part af Tienden i Skanderup. Et gammelt Privilegium, som Borgmestrene havde, var til at

holde Vinkælder. Allerede den fromme Borgmester Søren Kjær fik sammen med en anden Borger Tilladelse til at holde en aaben Vinkælder i Byen. Denne Tilladelse hænger sikkert sammen med et kongeligt Brev om, at Borgmestre i Kolding skulde være forskaanede for Inkvartering, men de skulde afgive godt og ustraffeligt Herberge til Officerer og Standspersoner, selvfølgelig dog mod Betaling.

Alt dette var dog ikke nok til at leve af, men man maa erindre, at Raadet var fremgaaet af den velhavende Købmandsstand.

En enkelt af Raadets Pligter har vi endnu ikke fremdraget, *Raadet skulde dømme i vigtige Retssager.*

I Virkeligheden var der to Domstole i Byen. *Bytinget*, der beklædtes af Byfogden og Nævninge, og *Raadstueretten*, hvor Raadet i Forening med Byfogden dømte i Sager, der gjaldt Ære, Liv og Gods.

Byfogdens Stilling i Byen var meget underordnet, skønt han var Kongens Tillidsmand. 1471 bestemtes det endog, at Borgmestre og Raad i Kolding sammen med Lensmanden maatte sætte Byfoged, „eftersom dennem kan tykkes nyttigt og bestændigt“. I Reglen var Byfogden en fattig Mand, idet hans Del i visse smaa Sagefald (Bevilling 1587) næppe indbragte stort.

Raadet har dog ikke altid følt Lyst til at sidde i Dommersædet, thi i Chr. III.s Brev af 12. Marts 1547 til Byfogden i Kolding tales der „om den Uskikkelighed, der findes her i Kolding, at naar nogen, som har forbrudt sin Hals og bliver ført paa Tinget for at dømmes, da fortrykker Borgmester og Raad sig for at sidde som Meddommere, og i Stedet for udmeldes dertil af de armeste og uforstandigste Borgere udi Byen“; ligeledes naar det drejer sig om Børnearv og andre vigtige Sager, vil Raadet helst være fri, men Kongen befaler Borgmester og Raad her at gøre sin Pligt⁴³.

— — —

Ser man paa Byens Styrelse i sin Helhed, da træffer man i Tiden mellem Reformationen og Enevælden stor Frihed, men kun *udadtil*. Der var ikke megen Indblanding fra Kongen eller hans Repræsentant Lensmanden, om end den Ane Vin, Raadet hver Nytaarsaften lod Vægterne bære op til Lensmanden, var en Tribut til ham som Overordnet. Men *indadtil* havde Raadet overalt Magten. Det er et Udtryk for Overklassen, medens „menige Almue“ ikke havde stort at skulle have sagt.

Enevælden kom Borgerne som en Befrielse. Man mærker det tydeligt paa den Frimodighed, hvormed Borgerne nu undertiden op-

træder direkte imod Raadet. Dettes Medlemmer udnævnes nu af Kongen, men iøvrigt forandres Antallet ikke før 1682, da den Ordning med kun en Borgmester og to Raadmænd indføres. Raadet sættes med Enevælden under Tilsyn af Stiftsbefalingsmanden (Stiftamtmanden) i Ribe. Men Aarene efter Enevælden, den store Skandaletid i Kolding, maa have sit særskilte Afsnit.

Et enkelt Aars Regnskab vil give et Indblik i Byens Finansvæsen og Styre. Her aftrykkes derfor i knappest mulige Forin Regnskabet fra Philippi Jacobi Dag (o: 1. Maj) 1637 til Aarsdagen 1638. [Mønten er Slettedaler à 4 Mark.]

INDTÆGT:		Mrk.	Sk.
Stormklokken, 13 Lig. 5 Mark for hver	65		
Rettersværdet (det udlaantes undertiden til Hindsgavl og a. St. mod en Afgift af 1 Sld. hver Gang)	4		
En Regnefejl	2		4
Forlov	8		8
Slagsmaalsbøder (Bødernes Størrelse varierer fra 3 Mark til 5 Slettedaler)	44		
Husleje af Lejligheder under Raadhuset og i Sønderport	68		
Borgerskabspenge	42		
Fæstjorder	236		
Kaalhaver	41		2
Bropenge (af 6 Fartøjer)	16		12
Skatten	6271		10
Annammet af Skatmestrene (Fjerdingsmændene) endvidere	138		
Forskud paa Skatten, givet af Skatmestrene	53		
Annammet af Borgmester og Raad paa Raadstuen, som fandt i Skuffen	234		
Sammetid annammet	45		
I Beholdning af Byens Penge	46		4
		<hr/>	
Ialt . . . 1828 Sldl. 3 Mk. 8 Sk.			

UDGIFT:		Rdl.	Sldl.	Mrk.	Sk.
Skopenge til Vægterne (fra foregaaende Aar) .				5	
Organistens Aarsløn og en Rest fra det foregaaende Aar			20		
Reb til Stormklokken				5	8
Klokstillerens Løn			8		
Olie til Klokken				1	8
Kapellanens halve Aarsløn	1			2	
Bysvendenes Løn			39		8
		<hr/>			
Transport . . .	1	67	13	24	

	Rdl.	Sldl.	Mrk.	Sk.
Transport . . .	1	67	13	24
Jakob Fogedsvend		6		
Vægternes Vintersko og Sommersko		2	2	
Konen, som fejler Torvet, Aarsløn		2		
Reb til Vagtklokken	1			13
Leveret Mogens Eriksen til Brobygning ved Sønderbro		30		
Sværdfejeren for Rettersværdet at renholde . .		1	2	
Til adskillig Byens Udgift		18	3	
Povl Bysvend i Lysepenge		2		
Klokstilleren do.		1		
De to Vægtere do.		2		
Skarpretteren do.		2		
Borgmester Morten Pank for 1000 Mursten til Fængslet i Raadhuskælderen		8		
Samme efter Seddels Fremstilling bekostet paa Byens Vegne		1	2	12
Givet Jakob Hansen (Kancellibudet), som fordrede Bøsseskytte-Skat		3		
En Ame Vin til Lensmanden Juleaften		24		
Til en Borger, der havde kongelig Bevilling til at tigge, fordi hans By var brændt		10		
Borgmester Knudsen annammet		40	1	10
Bøsseskytte-Skat til Paaske		536	2	8
Lensmandens Tjener for at fremføre Skatten . .	6			
For Kvittansen (Kvitteringen)			3	
Baadsmands-Hvervningsskat til St. Hans		60		
Budløn for at fremføre Skatten		2		
Kvittansen		2	2	
Skatten til Martini		453		
Svendeskate		23		
Budet, der leverede Skatten		6		
Kvittans			3	
Den paabudne Skat til Jul		226	2	
Svendeskate-Penning		11	2	
Vægteren ringet for Skatten adskillige Gange .		1	2	
Brændsel til Raadstuekakkelovnen, der de sad for at oppebære Skatten			2	8
Vægterne for at pante for resterende Skatter . .			3	
Ved til Raadstuen		1		
Skarpretteren for en død Hund at udføre			1	
Badskærkistens Præparering		2		
Olie til Klokværket (Kirkeuhret)			1	8
Byskriveren paa sin Løn		12	2	
Transport . . .	8	1554	48	83

	Rdl.	Sidl.	Mrk.	Sk.
Transport . . .	8	1554	48	83
Byskriveren paa sin Løn		17	2	
do. for at skrive i Skattebogen		1	2	
do. i Tingbogen		2		
Rejser til Viborg og København, foretagne af Kæmneren, Raadmand Lyder Henriksen Splet (hvorfor blev mig lovet ehñ goed Forehring) etc.		77	2	
Skattefri Borgere, føres til Udgift		33		
Gaver til fattige fordrevne Folk (af saadanne Flygtninge, der under Trediveaarskrigen søgte her op, var der mange, og Antallet blev sta- dig større) ialt 23 Personer		18		8
Forskellige Udgiftsposter, Arbejdsløøn etc.		60	2	14
Ialt . . .	1789	Sidl. 2	Mk. 9	Sk.

Dette Aar har Regnskabet udvist et lille Overskud. Dette var langt fra altid Tilfældet.

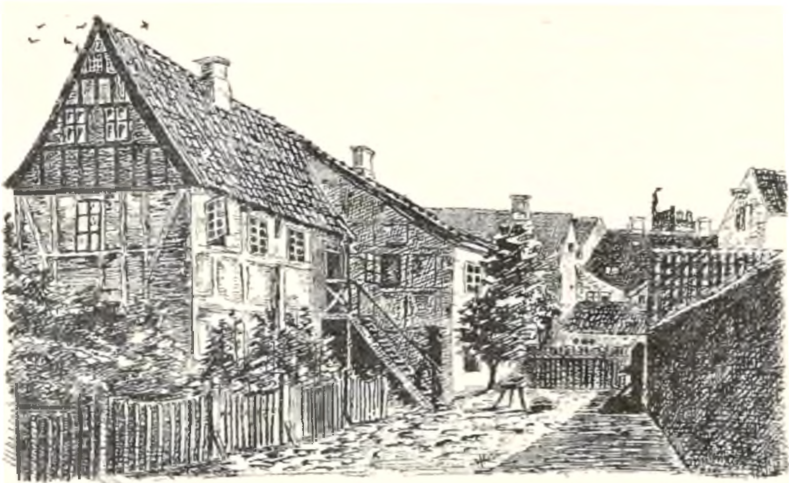
Livsbilleder fra det 17. Aarhundrede.

En Vandring gennem Byen.

De to gamle Perspektivkort, Rantzaus fra ca. 1580 og Resens fra 1677, giver mange Oplysninger om Byen, selv om Kortene, navnlig dog det sidste, hist og her er meget fejlagtige. Gennem Læsning af Raadstueprotokoller, Tingbøger, Kopibøger og forskellige gamle Regnskaber etc. kan det Billede, de to Kort giver af Byen, uddybes betydeligt. Læserne bedes betragte og sammenligne de to Kort under den Vandring gennem Byen, vi i Tankerne vil foretage.

Vandringen kan passende begynde ud fra Byens *Torv*, der er et Brændpunkt for, hvad der rører sig, ikke blot paa Markeds- eller Torvedage, men hver Dag i Aaret. Her ligger *Raadhuset*, hvor Raadet overvejer Byens ydre Vilkaar, og her er den gamle Vippebrønd. „*Byens Kjeld*“ (Kilde), hvor Nabolagets Kvinder henter Vand og grundigt drøfter Byens indre Begivenheder. Her paa Torvet staar det tarvelige *Tingskjul*⁴⁴, hvor Byfogden hver Onsdag plejer Retten. Han og Tingskriveren sidder for Bredsidens af Tingbordet, medens Tingmændene to og to sidder paa de fire „Tingstokke“ og Publikum paa Torvet og fra Vinduerne i de omliggende Huse interesseret kan

følge Rettens Gang. Mindre hensigtsmæssig var Tingskjulet, naar det indfaldt med „Guds Vejrlig“, stærk Regn, Sne eller Kulde, saa Skriveren ikke kunde forrette sin Dont. Man var da nødt til at søge Hus hos Tingskriveren eller i Raadstuen. Her paa Torvet var *Gabestok* og en forsvarlig *Kag* med muret Fod*, saa den Landstryger eller Tyvekvind, der var dømt til at miste sin Hud, kunde staa saa højt, at Folk rigtig kunde se, hvorledes Stakkelen modtog Slagene fra Bøddelens Pisk, der endog en Tid var af Staaltraad for at den kunde virke saa meget kraftigere og vare længere. Ikke sjældent foretoges Henrettelser paa Torvet, dog kun af de mere ansete Forbrydere. De

Skrædder Tofts Hus bag Raadhuset (tidl. Rektorresidens), nu nedbrudt.

andre befordredes ind i Evigheden paa Galgebjerget. At blive henrettet paa Torvet, var at dø paa et „ærligt Sted“⁴⁵. Var det en Soldat, der grovelig havde forset sig, skete „Justificeringen“ ofte paa Torvet.

Til Soldaterbrug opførtes der 1681 en *Vagtstue* („Corps de Garde“) paa 4 Fag ved Nordenden af Raadstuen⁴⁶, og foran sattes (1697) en *Træhest*, bestaaende af en 6 Alen lang Egeplanke anbragt paa to 5 Alens Egepæle, nedgravede i Jorden. Der var ogsaa en spids „Pæl“

* 1582: 400 Mursten til Byens Kag. I Slutningen af 17. Aarhundrede beskrives Kag'en saaledes: En Eg til Kag'en, 9 Alen lang, en Egeblok 3½ Alen lang til Postyret (Fodstykket) paa Kag'en. Niels Snedker for Postyret til Kag'en at udgrave 3 Rdl.

til militære Afstraffelser, bestemt til at virke paa lignende Maade som Træhesten.

Torvet var det Sted, hvor Borgervæbningen samledes under Byfanen*. I Regelen var det Byfogden, der var Kaptain. I Reformationstiden mødte Borgerne i Panser og Plade**, i det 17. Aarhundrede bar de Feltegn (et Skærf?) og var forsynede med Geværer, Lod, Krudt og Lunte. Ved forestaaende Kongebesøg gaves der Ordre til, at de skulde „klæde sig paa det hæderligste“.

Var Torvet saaledes om Dagen en virkelig Skueplads, hvor der blev budt paa mange afvekslende og underholdende Scener, saa kunde det ogsaa være et vigtigt Punkt om Natten. Mangen Gang, naar Øllet eller Vinen i Raadhuskælderen eller i Apotekerens Hus*** var steget Gæsterne til Hovedet, forefaldt der stormende Optrin paa Torvet. Nattesværmere gik „grassat“ og huggede med Kaarderne i Vindues-skodderne, raabte og lamenterede paa Tysk og Dansk, eller sang uhøviske Viser, saa Borgmesteren (1674) gik ind i sin Lade og kaldte *Tærskerne*, der tærskede ved Lys, ind i Forhuset for at de skulde være Vidne til de Smædeord, der faldt om ham og hans Hustru. Eller Nattesværmerne forfulgte hans Tjener, saa denne, der var en fattig Karl og ikke havde Vaaben at væрге sig med, først maatte søge Skjul under Tingbordet paa Torvet og derpaa springe over Tingstokkene og retirere ind i et Hus, der aabnede ham et Fristed⁴⁷. Ja, det kunde endog hænde, at Torvet i den tidlige Morgenstund blev Skueplads for *en formelig Duel* med Sekundanter og Tilbehør som engang (1650), da Skomagerne Jens Krejbjerg og Henrik Drøgh gik „for Haand“ med Kaarder, og Badskær Claus Thorbrügge maatte forbinde det Kaardestød i Armen, som Henrik Drøgh fik⁴⁸.

Vi forlader Torvet og gaar norden ud af Byen. Den nuværende Adelgade hed i det 17. Aarhundrede „Nørregade“ eller „Ved Torvet“. Ved fem gamle Kirkeboder, der tydeligt ses paa Resens Tegning, adskiltes Gaden fra Kirkegaarden. Den nuværende „Hyrdestræde“

* 1612: En ny Fane blev gjort og sat paa Stang = 25½ Daler. En *Regimentsstok* 2½ Daler 1½ Mark. 1634: En ny *Byfane*, hvorpaa Byens Vaaben var formalet = 24 Rigsdaler.

** I Bysbogen opregnes *Byens Harnisk*, „Bryst med Ryg“, Pikkelhuer (3: Stormhuer), Armskinner, Kaarder og Armbryst. Til at forestaa Byens Harnisk vælges hvert Aar et Udvalg, og „bliver noget borte af Byens Harnisk, da skal det koste dennem lide meget alle sammel!“

*** Indtil 1674 var Apoteket i „Borchs Hus“. Det nævnte Aar, købte Apotekeren den Ejendom, hvori det nu er.

fandtes ogsaa dengang, selv om Navnet ikke nævnes. Vor „Blæsbjerggade“ kaldtes „Provstgaard“ eller „Provstegaards Gade“⁴⁹, og *Blæsbjerget* var kun en Banke, hvor Rantzaus Kort viser et enkelt Hus, troligt nok Hyrdehuset, hvorfra der om Morgenen *blæstes*, naar Køerne skulde i Marken. Over Laasbybanke naar vi (formodentlig lige nord for „Fremad“) en lille Gade, som Resens Kort viser, gaaende ned mod Søen. Den nævnes ikke saa sjældent⁵⁰ som *Kedelsmedgade*.

Paa samme Sted som nu finder vi *St. Jørgens Hospital* med Kirke⁵¹. Gaden, der fører forbi, afsluttes med en *Hospitalsport*. (*Vifdam* er allerede omtalt S. 5 og 209). Selve Laasbys Hovedgade, vimmelskaftet i sin Form, afsluttes af *Nørreport*, der omkring 1600 byggedes af Raadmand Peder Helt og en vis Jens Beck. Peder Helt skriver i Raadskammerens Bog⁵², at Porthuset staar „den ganske By til Ære og Gode“. Der er 4 Boliger deri, som aarlig skatter 3—4 Mark. Hvis Byen ikke er tilfreds med de 8 Daler, der er betalt i Jordskyld, skal, siger han, Porthuset gerne blive flyttet et andet Sted hen!

Udenfor Nørreport gaar Vejen over *Skidensig* op over *Galgebjerger*. Galgen, der aftegnes paa Resens Kort, bestod 1679 af 6 Stykker 12 Alens og 9 Stykke 4 Alens Egetræ og en Fyrbjælke til Stigen med Trinene. I Nærheden af det gamle Rettersted, tæt ved Sogneskillet laa et Sted, der bar det uhyggelige Navn⁵³ „*Troldgruen*“. Det er tænkeligt, at Stedet var Skuepladsen for de barbariske Heksebrændinger, som Kolding naturligvis ikke har manglet (sammenlign S. 108 f.) En senere Tid har talt om, at det *spøgte* her paa dette Sted.

Vender vi os efter denne Vandring til den vestlige Bydel, finder vi *Sviegade*, der svarer til vor Skolegade, et daarligt Navnebytte, som vor egen Tid har foretaget. Men Resen kender ogsaa en *Skolegade*, nemlig Strædet fra Sviegade forbi Latinskolen til Kirken. Egentlig hedder denne Gade „*Studiumsstræde*“. Saaledes staar der mange Steder i Papirer fra 17. Aarhundrede.

Idet vi for anden Gang naar hen til *Kirkegaarden*, aflægger vi et lille Besøg derinde. Til de dødes Have er der Adgang over 4 *Kirkerister*⁵⁴. Disse er ikke Laager, men *Broer*, dannede af Tremmer, saaledes at Mennesker kan gaa uhindret over, medens Svin og andre løst omstrejfende Husdyr vilde stikke Benene igennem, om de forsøgte at liste ind til det frodige grønne Græs, der dækker Jordtuerne. Græsset derinde er fristende, og i det 16. Aarhundrede skete det, at Borgerne selv slap Kreaturer derind, hvorfor det 1595 blev forbudt⁵⁵ at have Græsgang (Forte) paa Kirkegaarden, naar man da ikke havde

det „i Kirkens Værgers eller Øvrigheds Minde!“ Naar, som det vel oftest var Tilfældet, Risterne var ganske fyldt med Snavs, svarede de heller ikke til Hensigten, men aabnede Husdyrene en Mulighed, som disse ikke lod unyttet. Man forstaaer derfor, at det 1666 forkyndes paa Bytinget, at Borgerne skal holde deres Svin af Kolding Kirkegaard. Saafremt Svinene efterdags findes paa Kirkegaarden, skal de fanges og skænkes til St. Jørgens Hospital. Faa Aar i Forvejen, 1660, hedder det enddog, at Svinene paa Kirkegaarden *oprodede Grave!*

Kirkegaarden frembød slet ikke det Skue, som en Kirkegaard nu. Paa Kirkegaarden begravedes kun de Mindrebemidlede og Fattige. de Rige laa jordet inde i Kirken. Ligsten paa Kirkegaarden var i det 17. Aarhundrede sjældne, men der var dog nogle. Saaledes fik Frederik Frederiksen, Søn af Koldingborgeren Frederik Hansen, i 1634 Kirkens Tilladelse til at lægge en Sten og en Ramme paa hans Faders og Moders Grave paa Kolding Kirkegaard. En Del af Kirkegaarden vest for Kirken kaldes 1610 „Kirkens Kaalgaard“. Paa Kirkegaarden var der en „Grav-Kjelde“ (Kilde), maaske dog et Vidnesbyrd om, at der paa visse af Kirkegaardens Tuer var plantet Blomster, der kunde trænge til Vand fra Kilden. Kirken og Benhuset skal vi senere omtale. Det Kors, som paa Resens Kort findes tegnet i Kirkeskibets Tag, synes efter en Note i Kirkebogen at være lagt med glasserede Tagpander, der 1592 leveredes af en Pottemager i Kolding. Ved et Syn over Kolding Kirke 1653⁵⁶ hedder det, at Taarnet var ganske brøstfældigt, mestendels baade paa Mur, Tømmer og Tag, saa det endelig skulde hjælpes med det allerførste, ellers var det højliggen at frygte, at baade Taarnet og Klokkerne skulde nederfalde.

Over den søndre Kirkerist træder vi ud i *Vestergade*, der ogsaa hed saaledes dengang. Omtrent hvor nu Bleggaardsstræde støder til Gaden, *krydsedes* denne af et Vandløb, i Virkeligheden kun en Rende, der førte i Retning af *Østergade*. Baade ved Vestergade og i Østergade var der Fjællebroer over det lille Vandløb. I Østergade var der endog saa sent som 1777 en ret betydelig Bro af Egeplanker med „Laager“. Det lille Vandløb dannede mellem Østergade og Vestergade et Stræde med Gangstier paa begge Sider af det rindende Vand, og Strædet kaldes „*Katsundet*“. Enkelte Papirer nævner ogsaa Navnet *vest* for Vestergade, som om det nuværende Bleggaardsstræde (i 1830erne: „Lave Ernsts Gyde“) oprindeligen ogsaa har baaret Navnet Katsund. ‘

Vi maa her gøre et lille Sidespring til *Byens gamle Befæstning*, thi selvfølgelig har Kolding, ligesom andre Byer, været noget befæstet i Middelalderen. Flere Steder⁵⁷ omtales „Byens Grave“. Et Sted nævnes et Hus, der (1585) staaer ud til Laasbygade med den ene Gavlg og til Byens Grave med den anden; et andet Sted omtales et Stykke Jord beliggende „ved Provstgaarden og vest for Byens Grave“. Byens gamle Befæstning kan altsaa spores vest for Kolding. Dette nævnes netop her, fordi en saa anset Mand som Historikeren, Professor Johannes Steenstrup sætter Navnet *Katsund** i mange af vore

Udsigt fra Vestergade mod Kirken. Til højre Bager Brandts Gaard, nedbrudt 1873. Tegning af Winstrup.

Byer i Forbindelse med Fæstningsvolde. Ved „Kat“, siger denne Forfatter⁵⁸, forstodes et forhøjet Sted paa Fæstningsvolden, hvorfra man beherskede den øvrige Del af Fæstningen, altsaa en fremragende Skanse eller en Tømmerbygning, hvorpaa til Eksempel Blider kunde stilles. Ordet „Sund“ betyder ikke blot Rende eller Grav, men ogsaa

* Første Gang, Katsund i Kolding findes omtalt, er saa tidlig som 1456, da Hr. Niels Andersen af Pugdal skøder til Mariager Kloster en Gaard og Toft i Kolding sønden Kirken og norden *Katsund* (DM. 1. R. 6. Bind, 80). Navnet synes altsaa *ikke* at være overført.

et smalt Stræde, og derfor blev den Vej eller Gang, der løb ned gennem eiler forbi „Katten“, kaldt for Katsund. Forfatteren mener ganske vist, at Navnet Katsund kan være overført til Byer, hvor der ingen „Kat“ har været, men interessant er det at se, at der netop her i Nærheden synes at have ligget et Fæstningsværk.

Katsund mellem Øster- og Vestergade, der endnu tydelig kan paa-vises, var allerede i 1666 truet med Undergang, thi de tilstødende Lodsejere flyttede hist og her deres Gærder saa langt ud, at Passagen vanskeliggjordes. Man byggede „smaa Huse“ ud til Strædet, og Mudder og Uhumskheder opfyldte det. Et Paabud om at forandre disse Forhold, synes kun at have hjulpet en stakket Tid⁵⁹.

Fra Vestergade fører i det 17. Aarhundrede en Vej ned til Aaen. Vejen kaldes med det uhyggelige Navn „*Djævehullet*“ (Divelshul). Fra dette Sted er der ud i Aaen paa Byens Bekostning⁶⁰ bygget en „*Tvættested*“. Det uhyggelige Navn lader sig let nok forklare. I Hekseprocessernes Tid, da man fastslog, om Kvinder var besat af Djævelen, ved at underkaste dem en „Vandprøve“, kunde der til en saadan ikke nemt findes et mere bekvemt Sted end Byens offentlige Tvættested. Hvor naturligt da, at Stedet fik netop dette Navn!

Den brede Gade *Rendebanen* har jo sit Navn efter „Renden“ og Turneringer her i gammel Tid (se Side 50). Undertiden⁶¹ kaldes den „Rendbanegade“. Paa Markedsdage stod der her lange Rækker af „Humlekaarer“, 20—30 Stykker, og før de kørte sønderpaa, lod Byen sætte unge Karle paa Vagt i Sønderport for at afkræve dem Stadepenge, en halv Mark af hver.

Gennem „*Helligkorsgade*“* (om Navnet se S. 231) gaar vi til Byens østlige Del, der med et Fællesnavn kaldes *Klosteret* lige fra „*Gade bag Slottet*“ (senere „*Persillegade*“, nu *Slotsgade*) til *Klosterporten*. Paa Engen bagved har *Blegmanden* bredt Husmødrenes hjemmegjorte Lærred ud i lange Strimler, som Resens Kort gengiver. *Kongens Vindebro* (se S. 140), over hvilken „*Kongens Lønvej*“ i sin Tid førte over Aaen og videre sydpaa, formentlig forbi „*Kongehuset*“ og gennem „*Ledet paa Bjergene*“, forsvandt i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel og findes ikke hos Resen, medens denne kender en *Fruegade*, som hverken anføres af Rantzau eller spores nu. Derimod kender vi meget vel *Bøddelstræde* (nu *Brostræde*), der i Flugt med *Fruegade* fører langt videre end denne, forbi *Bøddeliøt* (*Bøddelens Hus* med et

* Paa Rantzaus Kort „*Søndergade*“.

lille Fængsel ved) til *Brogade* eller *Portgade* (nu Søndergade). Bøddeliet, der gav Gaden Navnet, var det sidste Hus sydfor Gaden, inden man kommande fra Klosteret naaede Portgaden*.

Vi staar nu ved vor gamle Bys Sydgrænse, *Sønderport*, ved den berømte *Kolding Bro*. Det er ikke for ingen Ting, naar det i Datidens meget læste Haandbog „*Encomion Regni Daniæ*“ af Jens Lauritsen Wolff hedder: „... Oc gaar der til Colding en Bro / af hvilcken et Herrid sit Nafn hafver / Nømlig Broherrid: Samme Bro er Danmark oc Cronen saa god som *it Sölffbiærg om Aaret* / for den meget skionne store Tolds Skyld som der gifves / for hvis mangfoldige Øxen oc Hæste der ofver føris oc drifves ud aff Riget / igiennem Holsten oc paa Elfven / hvilcken Told sig høgere beløber end nogen skulde tro. . . .“

Sønderbro, der samtidig er Skibbro, er aftegnet paa begge Kort. Den er bygget paa Pæle, og ofte ved Isgang og Højvande rives den bort af Vandet, der endog bortskyller tilstødende Havegærder og trænger ind i mange Huse.

1562 var Broen nyopført, og Borgerne fik Lov til at tage Bropenge af enhver, der her udskibede Varer, 1 Skilling af hvert Køretøj, en Hvid af hver Hest eller Okse, 4 Skilling af hver Læs Korn og en Skilling af hver Kramkiste, men saa skulde Borgerne ogsaa holde Broen i god Stand. Borgerne i Ribe var dog ikke tilfreds med denne Afgift, der ramte dem føleligt, fordi de drev en Del Handel over Kolding. De paastod, at Bropengene stred mod deres gamle Frihedsbreve. Kongen gav dem saa Tilladelse til at slippe fri mod en Gang for alle at betale Halvdelen af, hvad Broen havde kostet, men heller ikke dermed var de tilfreds. Tilsidst slap de med det halve for hvert Læs Korn⁶². Det er efter Ripenserne, at vi har Navnet sønden Aæn: „*Riberdyb*“.

Sejladsen paa Kolding Havn var i det 16. Aarhundrede ikke ret stor efter vore Forhold. Størst var Trafiken, naar Hoffet var paa Koldinghus, og talrige Baade løb da ind, navnlig med Fødevarer, Grøntsager og „Gevürds“. I 1589 var Broen atter bortreven af Højvande, og Borgerne fik af Rigsraadet gratis Tømmer til en ny Bro**.

* Bøddelens Hus her i Gaden blev nedbrudt i det 18. Aarhundrede. Et nyt Bøddelhus blev derefter omkring 1790 bygget i det nuværende Klosterstræde, der af den Grund i en Menneskealder kaldtes Bøddelstræde. Huset laa paa nuværende Matr. Nr. 453.

** Skrivelsen trykt i Ordlyd i DM I. Række V Bind S. 117.

Atter og atter dukker Broen op i Regnskaberne, snart er det nogle Planker, der skal lægges, før Øxen-Drivetiden begynder, at Kreaturerne ikke skal brække Benene i Hullerne, snart er det Udbedringsarbejder. Borgerne ofrer ikke saa lidt paa dette for Byens Velfærd saa vigtige Sted, der endog udmærkes ved Billedskærerarbejder, nemlig forgyldte „Stormhoveder“, skaarne af Claus Lauridsen. Christian IV.s Billedhugger⁶³.

Ved Broen blev der i 16. og 17. Aarhundrede drevet en Del Skibsbyggeri. Raadet søgte herigennem at ophjælpe Byen, idet man udvirkede (1608), at ingen Skibe, der byggedes i Kolding, maatte sælges fra Byen, førend de havde faret paa Kolding Havn i 8 Aar. En Skipper, der 1631 solgte sit Fartøj, før denne Tid var omme, maatte betale 10 Rigsdaler i Bøde. Der gaves ogsaa en Skat af Skibsbyggeriet. Det er denne Skat, der kaldes *Bropenge*. Kæmnerregnskaberne viser, at der betaltes 12 Skilling pr. Læst af hver Skude, der byggedes ved Kolding Bro. Man ser, at enkelte Borgere har søgt at unddrage sig Skatten ved at bygge i Strandhuse, men de maatte bøje sig for Raadet og ligefuldt betale Udgiften.

Den største Fejl ved Havnen ved Sønderbro var, at den efterhaanden sandede til. Lige før Kejserkrigen var der saa grundet Vand, at Ind- og Udskibning maatte ske ved Hjælp af *Byens Pram*. Da denne ødelagdes under Krigen, gjorde Byens Borgmestre den i Stand igen 1632 for egen Regning og tog Betaling for Prammens Benyttelse, indtil de havde faaet deres Udlæg⁶⁴.

1634 var der 17 Skuder, der hørte hjemme i Kolding. De var alle bygget i Aarene 1618—34⁶⁵. I 1641 var der her 18 Fartøjer⁶⁶ („Kreyerter“ og Skuder), med en samlet Drægtighed af 221 Læster, hver Læst beregnet lig 22 Tdr. Rug. Saa kom Svenskekrigene, og efter 1660 finder vi kun 5 Smaaskibe.

Fiskebroen ved Peter Farvers har vi allerede omtalt ovenfor. Naar der i Regnskaberne anføres, at der er købt Rummaal til at maale Fisk med ved Broen, saa menes der *Fiskebroen* indenfor Sønderbro.

Sønderbro er Stadens egentlige Grænse, derom vidner ikke blot Porthuset, men ogsaa den *Svingel* (Bom), der i 17. Aarhundredes Slutning er anbragt her saa vel som udenfor de andre Byporte*. Men ogsaa sønden Broen er der paa Rantzaus Kort tegnet nogle Huse. Det er *Forstaden* eller *Nystaden*. Til Trods for det sidste Navn

* Svinglerne var 16 Alens Bjælketræer til at trække op og ned ved Hjælp af et Reb.

er denne Bydel gammel, den kaldes for „Nyenstad“ længe før Reformationen, og det er vel ikke usandsynligt, at det er Nystaden, der sigtes til, naar det hedder i Huitfeldt om Kong Erik Christoffersøn 1268, at „hand skal oc haffue forvidet Kolding oc bygd *den søndre By*“, der sikkert fra først af er opført som et *befæstet Brohoved*⁶⁷. I 1596 hedder det i nogle indhæftede Breve i Bysbogen, at her ligger paa begge Sider „vores Gaarde og Spiker (Lader), som en Del af os haver vores Korn, Fæ og andet udi“. Muligvis er disse Huse brændt under Kejserkrigen eller en af de følgende Krige, siden Resen ikke aftegner dem.

Vi har paa vor Vandring gennem Byen set de vigtigste Gader uden dog at have kunnet faa Plads til at omtale enhver Ageforte eller Færdingssti, men selvfølgelig har vi lagt Mærke til selve *Gadernes Beskaffenhed* og til *Husene*.

Allerede i det 16. Aarhundrede var *Gaderne brolagt*. Brolægning træffes saa tidlig som 1564. I det 17. Aarhundrede omtales *ny Stenbro* sønden Kolding paa Vejen til Vonsild, og omtrent samtidig nævnes Stenbro udenfor Nørreport. Man kan vel slutte, at naar der endog træffes Stenbro *udenfor* Byen, saa har selve Byen allerede været forsynet. Men da Brolægningen med Undtagelse af den udenfor Portene var Husejernes Sag, er det naturligt, at man ikke finder den omtalt i Regnskaberne. Torvet har næppe været brolagt i 16. Aarhundrede. Rendebanen var det heller ikke, thi saa vilde den jo have været uanvendelig efter sin Bestemmelse. De gæve Riddere kunde ikke risikere at falde af paa den haarde Stenbro. Stort Besvær forvoldtes ved, at enhver Grundejer gærne vilde lægge sin Stenbro højere end Naboens, saa Uhumskheder kunde løbe ned til Naboen. Hvorledes Naboen saa blev af dermed, fik *han* om. I Maj 1632 hedder det i Raadstuebogen, at Borgmester Gregers Ottesen kundgjorde og tilsagde menige Borgere og Indbyggere, at de skulde holde deres Gader rene og lade afføre den Urenlighed, der fandtes derpaa. *Ingen maatte forhøje deres Stenbro*, deres Naboer til Fortræd og Skade.

Torvet rensedes af Skarpretteren eller en Kone, der kørte Snavset bort paa en Hjulbør. Snavset var ikke almindeligt Fejeskarn, thi ligesom Gødningen i Kostald læssedes det paa med *Grebe*. Betalingen for at feje Torvet var 2 Slettedaler aarlig. 1639 agede en Vognmand 12 Læs Skarn af Torvet. 1653 betales⁶⁸, at Borgerne skal lade Gader og Broer forfærdige med det første, saa det kan være Borgmestre og Raad uden Skade og Borgerne derfor ikke skal lide Dele (o: blive

dømt), og efter den svenske Fejde hedder det i Juli 1660: Eftersom nu i denne forleden Fejdes Tid formedelst store Indkvarteringer og Durchtog er forarsaget stor Uhøviskhed i Gaarde og paa Gaderne, som giver slem Stank og Lugt, hvoraf lettelig nogen Svaghed (o: Sygdom) nu i Aarsens og varmt Vejr lig kunde være at formode, paa-minde og befale menige Borgerskab og Indbyggere, at de endelig med Flid lader sig være angelegen saadant straks at lade føre af Byen, og ikke henlægges ved Broen (o: Sønderbro), øde Pladser eller andre usædvanlige Steder i Byen eller udenfor ved Forter, Veje eller hvor Godtfolks Gang mest faldes, saafremt ikke skal søges andet Middel derimod. I lige Maade ses daglig Byens Svin at omløbe paa Gader og Kirkegaarden og oprode Grave, Rendesten og andre skidne Steder. De skal enten afskaffes eller drives for Hyrde paa tilbørlige

Fra Helligkorsgade ca. 1580. (Gavl til Gade.)

Steder, ellers maa man være tilfortænkt (belavet paa), at de indfanges og skænkes til de Fattige⁹⁸.

Hvis vi havde foretaget vor Vandring gennem Byen i Virkeligheden og ikke alene i Tanken, vilde vi uden Tvivl straks være blevne grebne af den store Forskel mellem Gaderne i det 16. og 17. Aarhundrede og nu. Dette skyldtes navnlig den Maade, Husene var bygget paa, næsten alle med *Gavlen ud til Gaden*, en Skik, der skal være indvandret sydfra, og som gennem Sønderjylland har bredt sig til Ribe og Kolding; den kan ligeledes spores i vestfynske og vestlollandske Købstæder. Baade Rantzaus Kort og Resens viser, at de allerfleste Koldinghuse er byggede paa den Maade.

Gavlhusene forandrede Billedet af Gaderne stærkt, idet de lige Linier, der nu virker saa kedeligt i Perspektivet, var brudt; foroven dannede Gavlenes Tagspidser et Zigzag, og forneden afbrødes den lige Linie bestandig, dels ved at Husene skød sig frem eller trak sig

tilbage og dels ved de mange „Bislag“, Udbygninger foran Gadedørene, hvor Borgerne efter endt Dagværk kunde slaa sig ned paa Bænkene og med Naboer og Genboer skifte Bemærkninger om Vejr og Bynyt³. Som Børn af Nutiden vilde vi vel ogsaa studse over, at der hverken fandtes Navne paa Gadehjørnerne, Husnumre eller Spor af Gadelygter, ej heller „Butiksvinduer“, hvor Kramvarer og andet laa til Skue. De fleste Huse var derimod forsynede med Indskrifter over Porte eller Døre, hvor det fortaltes, hvem der havde bygget Huset, naar dette var sket og tilføjedes en eller anden from Formaning eller Paamindelse. I Reglen var disse Indskrifter paa Dansk, men enkelte Steder var de, takket være Indvandring, tyske Haandværkere eller Lyst til laante Fjer, paa Tysk eller Plattysk. Et Par var paa Latin. Raadmand Hans Ebesøn havde saaledes 1576 over sin Dør („Føniks“) skrevet paa Latin: „Guds Velsignelse gør mig, men der maa arbejdes“. Apoteker Reiminck, der jo var indvandret sydfra, skrev 1595 to Vers af Davids Salmer (37. Salme, 3.—5. Vers, og 55. Salme, 23. Vers) over sin Port og sin Dør (Borchs Hus paa Torvet) og Raadmand Peder Helt (begravet ²⁶/₈ 1619), der samme Aar han døde lod opsætte den mærkelige Gaard paa Hjørnet af Søndergade og Helligkorsgade, satte to Tavler op, hvis Indskrift for den ene Halvdels Vedkommende var Dansk, for den anden Halvdels Plattysk. Meget yndet var det at anbringe et *Vers*. Vi nævner her nogle:

„O Herre, vil Du vort Hus bevare,
da staar det for al Frygt og Fare“.

(P. Martin Møllers Hus, Aartal 1589.)

„Gud unde os her i Verden saa at bygge og bo,
at vi udi Himmerig fanger evig Glæde og Ro.“

„Uden Gud selv vort Hus vil bygge
og selv bevogte vor Stad,
da kan vi hverken være trygge
eller af vort Haandværk glad“.

(Præstegaarden.)

„Menneskens Vilkaar og Tilstand
er lige som man vender en Hand,
i Dag Herre, i Morgen Træl;
hvo paa Gud tror, han farer vel.“

(Meddelt af Pastor R. Bastrup, Gudme.)

* Ingen nulevende gamle Borgere kan huske disse Bislag, men de har hørt deres Forældre sige, naar en Mand sad tavs i Selskab: „Du sidder som et gammelt Bislag!“

Raadmand og Kæmner Mogens Ericksøn, der 1632 genopførte et af de Huse, der under Kejserkrigen var blevne ødelagte, forevige de denne Daad i følgende Linier, der endnu kan læses i Husets ombyggede Gavl, Helligkorsgade 20:

„Rigens Fjender mig ruineret,
Mogens Ericksøn mig renoveret;
hvor med mig herefter skal gaa,
Gud ene derfor raade maa.“*

Ser vi til det Materiale, Husene i det gamle Kolding var opførte af, da var *Grundmur* en ren Sjøldenhed. Dette fremgaar ogsaa af den foran aftrykte gamle Grundejerliste, der særlig fremhæver et enkelt Hus som „Stenhus“. Der har dog nok i Reformationstiden været flere grundmurede Huse i Byen end dette ene, selv om Tallet har været forsvindende lille. I Nedgangsperioden i det 17. Aarhundrede vides det bestemt, at der er ødelagt enkelte grundmurede Huse, der senere er erstattede med Bindingsværk. Saaledes laa der paa Torvet et „Stenhus“ tilhørende Peder Hansen Helt (død 1669 i sin Gaard i Brogade). Huset blev ødelagt i Svenskekrigen 1644 og figurerer i en Proces.**

* Indskrifterne er her gengivne paa Nutidsdansk. Nærmere om de gamle Indskrifter i Vejle Amts Aarbøger, 1908.

** I Købmand Ruben Moses Friederichsens Gaard paa Torvet, nu „Hotel Kolding“, var der en Del *middelalderligt Murværk*, og Kældrene var overhvælvede (Tøndehvælving) og murede med „Munkesten“. Den nordøstlige Del af Bygningen, der iøvrigt var af Bindingsværk og havde afvalmet Tag fremtraadte som Gavlhus og sprang ca. 3 Alen frem for den tilstødende Bygning. Denne Bygning havde i Tagetagen dobbelt Bjælkelag og dobbelte Lofter til Gemmested for Smuglergods. Hjemmelsmanden for disse Oplysninger, Murermester S. L. Gynther, har ofte været inde mellem Bjælkelagene.

Tilmuret Vindue i Stenhuset,
Østergade 17.

Flere af de Adelsgaarde, der før og efter Reformationen fandtes i Kolding (se Rantzaus Kort), har uden Tvivl været murede „af Grund“. Vi kender kun en eneste middelalderlig Gaard, der helt var muret af Grund, nemlig den gamle Ejendom, der laa i Østergade 17. Bygningen blev i April—Maj 1906 nedbrudt for at give Plads for et Hus for „Kristelig Forening for unge Mænd“. Det var et Gavlhushus, og Nationalmusæets Tilsynsmand under Nedbrydningen, Arkitekt C. M. Smidt, der vistnok

senere vil afgive nærmere Beretning om den gamle Bygning, oplyser, at Murværkets Karakter, Vinduernes Form osv. tydede paa, at Bygningen hørte hjemme i Tiden omkring Aar 1500, hvilket dog maatte tages saa rummeligt, at det godt kunde være 20 Aar før eller 20 Aar senere. Paa Sydvæggen i Stueetagen kunde der spores nogle Dekorationer malede med Kalkfarve direkte paa Væggen. men disse tilhørte en noget senere Tid, maaske Tiden henimod 1600.

Huset, der i det 17. Aarhundrede menes at have tilhørt Borgmester Rudolf Faust (se senere), ejedes i det 18. Aarh. bl. a. af Amtsforvalter Hans Andersen Møller (1773 dømt til Fæstningsarbejde for ca. 26000 Rdl. Underslæb, benaadet $15\frac{1}{2}$ 1775) og i det 19. bl. a. af Borgmestrene Estrup og Quistgaard. I begge sidstnævntes Tid var der i Bygningen Politikontor og Byfogedkontor paa 1. Sal. I Borgmester Quistgaards Tid overbyggedes den aabne Indkørsel, hvorved Bygningen mistede Gavlhushuspræg. og Facaden afpudsedes med Cementmørtel. Det gamle Stenhus (se det lille Billede, der

Stenhuset Østergade 17 under Nedbrydning, efter at en mindre Bygning er revet ned.

er taget fra Gaarden, efter at et mindre Hus mod Øst var nedbrudt), har allerede før nogle Menneskealdr siden vakt Opmærksomhed. Forinden en Ombygning i Trediverne havde det en hvælvet Indgang, meget tykke Mure, en med røde Munkesten belagt Sal osv., og man mente, at Bygningen var opført af Munkene, som et Oratorium⁷⁰. Dette er dog sikkert et Vildspor. Paa Rantzaus Kort ses Huset som en meget anseelig Gavlbbygning med udhængende Karnap ud fra „Salen“. — Under Nedbrydningen fandtes der bl. a. Ribbesten fra

Bulhuset i Torvegade.

en Hvælving og en Munkesten, hvori Aarstallet 1524 var ridset før Brændingen.

Bindingsværk var fra gammel Tid det almindelige Bygningsmateriale, og i de ældste Bindingsværkshuse var Tavlene i Bindingsværket lukkede med *Planker*. Saadanne Bygninger kaldtes *Bulhuse*. Ældre Folk kan mindes adskillige Bulhuse, dog altid kun som Lader og Udbygninger. I Hjørneejendommen Søndergade-Helligkorsgade (Peder Helts Gaard) stod et Bulhus, ligeledes ved P. Martin Møllers Ejendom i Helligkorsgade (til for c. 15 Aar siden), i Laasbygade 23 (nu Restauratør Funders Ejendom) og flere andre Steder. Det sidste Bul-

hus i Byen var Lade- og Staldbygningen til den gamle Smedie i Torvegade 3, der blev nedbrudt for faa Aar siden*.

I sin Tid var Bulhusene dominerende i Kolding, men de blev forbudt i det 16. Aarhundrede, dels paa Grund af deres store Brandfarlighed, dels fordi det meget Tømmer, der medgik til dem, tærede for haardt paa Skovene.

Vist nærmest af den sidste Grund havde Plankerne i Tavlene allerede tidligere maattet vige for „Vindelvægge“ eller „stifledede Vægge“. Disse lavedes paa følgende Maade: Naar Bygningen var rejst, „stifledes“ Tavlene, det vil sige, der sattes lodrette, tykke Pinde eller Stokke i. Foroven i Tømmeret var der til Pindene anbragt Huller, og forneden en Rende („Nöt“), saaledes at de kunde skubbes paa Plads. Var dette Arbejde endt, forsynedes Pindene med „Vindelværk“, Fletværk paa tværs af de lodrette Pinde, og der klaskedes Ler paa begge Sider. Dette sidste var Kvindearbejde. I Reglen udførtes det af Husets egne Kvinder eller Kvinder, der var indbudne til „Klinegilde“ og derfor ikke tog Betaling, men naar det skulde betales som f. Eks. ved Bøddelhuset i Brostræde (først opført 1609), fik „Lerkvinderne“, der ogsaa selv „traadte Leret“, hver en Mark om Dagen. Op mod vor Tid anvendtes der ikke rent Ler, men en Blanding, det saakaldte „Bankerot“, der bestod af Ler, Kalk, Kogødning og Hakkelse.** Det sidste var til at holde sammen paa Massen. (I ældre Regnskaber træffer man undertiden noget lignende, f. Eks. at der er købt for saa og saa mange Skilling *Svinehaar* til at komme i Kalken). Udenpaa Huset, hvor de stiflede Vægge havde lidt ondt ved at staa sig, anbragtes et ganske tyndt Lag Kalk, „Glinderkalk“.

Allerede i sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede synes der dog at være sat *Mursten* i de Vægge, der vendte ud mod Gaden. Stenene var oftest murede i smukke Mønstre, saaledes som vi ser det i Gavlen af den gamle Gaard paa Torvet. Lignende Mønstermuring viste sig ved Nedbrydningen af det gamle „Føniks“, i Glarmester A. Nielsens gamle Hus osv., og Overkalkningen, der dækker P. Martin Møllers Hus i Helligkorsgade, skjuler det samme.***

* Af dette Bulhus findes en Del opstillet i Musæet paa Koldinghus, hvor den gamle Smedie med Inventar ligeledes har fundet en Plads. Smedien var i Forhuset.

** „Bankerot“ anvendtes ogsaa til Muring saavel som til udvendig Pudsning.

*** Murtavlene udfugedes med slagen Kalk. Denne anbragtes paa et „Haandbrædt“, et c. 6×8 Tommer stort, firkantet Brædt med et indskudt

P. Martin Møllers Hus, Helligkorsgade 18.

- Stykke Liste, hvori var anbragt en rund Pind, „Haandtaget“. Brættet med Kalken paa holdtes ind til Langfugen og førtes langs Fugen samtidig med, at man med en saakalt „Sømske“ trykkede Kalken ind i Fugen. Stødfugerne indsattes derefter med Skeen. Derefter trykkedes Mørtelen fast i Fugen og glittedes. Endelig blev der med Sømskeeen, et skøjtejærn-lignende Værktøj, indtrykket en Rille i Fugen. Denne blev mørk af det bløde Jærn, og Fugerne kaldtes „indbrændte Fuger“. Saadanne findes paa Slotsruinen og endnu paa Bygninger fra 1850erne.

Møllers Hus er nu det ældste Hus i Kolding, opført 1589. Kun Gavlfacaden og enkelte af Tavlene paa Siderne er murede, de øvrige Tavler er stillede. Med sin høje Kampestenssokkel, sin fra andre Huse adskilte Beliggenhed med Gavlfacaden, med hele sin Rejsning og Stil, der ikke er forandret gennem de forløbne tre Aarhundreder, frembyder Huset den største Interesse, tilmed da der haves gode Oplysninger om de faa og smaa Ændringer, Tiden nødvendigvis har medført. Paa Østsiden, mellem Møllers Hus og Mogens Ericksøns gamle Ejendom, viser Møllers Hus 2½ Fag gamle *Blyvinduer*. Andre af Husets Blyvinduer erstattedes 1832 med almindelige Vinduer. Ejeren er i Besiddelse af de gamle *Halvdøre* til Huset og kan mindes *Saalbænken** eller „Saalremmen“ under Vinduerne i andet Stokværk og *Skodderne* for nederste Stokværks Vinduer. Ligesom andet Steds i Byen var Skodderne til at lukke *ned* (∴ de drejede sig vandret). Der var ingen Kighuller i Skodderne. Hvortil skulde ogsaa de? Saa kunde en eller anden skarnagtig Dreng jo stikke Pinde ind gennem Hullet. Drengene kunde være slemme nok endda, f. Eks. kunde de liste sig hen og dreje „Hvirvelen“ fra, der holdt Skodderne, saa disse faldt ned med et Brag.

Flere Steder holdtes Skodderne oppe ved en Bolt, der gik gennem Vinduesposten. I den indvendige Ende var der et Hul, og heri blev der stukket et eller andet for at holde.

Gamle Folk kan mindes en Mængde interessante Bindingsværkshuse, der nu er forsvundne. Paa Torvet laa til i Halvtredserne et mindre Hus, adskilt fra „det gamle Apotek“ (∴ Borchs Hus) ved en aaben Indkørsel. Ligesom det gamle Apotek var det et Gavlhuse, men mindre, og Tømmeret var langt tarveligere udskaaet, i et helt andet Mønster. Et Stykke af Tømmeret, Overliggeren over et Vindue, sidder i et Pakhus i E. A. Borchs Gaard. Mellem det mindre og det større Gavlhuse, over Indkørselen, laa den store Overligger med plat-tysk Indskrift, der nu er anbragt over Kældernedgangen i Gaarden. Ogsaa den mindre Indskrift, der nu sidder over Døren i Borchs Hus, såd her.

Vi gengiver her Malermester Frederik Dyrings Tegning af de to gamle Huse. Tegningen er fra 1840'erne, og man vil se, at Borchs Hus dengang fremtraadte noget anderledes, end vi kender det. „Rosen“, der nu oppe i Gavlfacaden afslutter det med Akantusranker

* Navnet kommer af Vinduernes „Saal“, Bund.

smukt prydede Tømmer, er senere kommen til*. Den er skaaret af Billedskærer Sønnik Rasmussen her af Byen. Samtidig anbragtes nye Vindskeder m. v., alt under Ledelse af Professor, Justitsraad L. A. Winstrup (sammenlign med Bogens forreste Blad, ogsaa anvendt til Hæfteomislag for denne Bog).

Med Hensyn til Indgangen har Borchs Hus i ældre Tid vistnok været anderledes. Det menes, at Indgangsdøren**) har været vestligere, medens der til den store, meget høje Kælder, oprindeligt offentlig Vinkælder, har været en Nedgang fra Gaden paa det Sted, hvor der nu ses en mindre Trælem til højre for Døren. Indenfor i Kælderen ses Spor af en buet Døraabning.

Borchs Gaard- (tidligere Apotek) med det nedbrudte Naboehus (ca. 1846).

Peder Helts Gaard paa Hjørnet af Søndergade og Helligkorsgade blev nedbrudt sidst i Tredserne efter Ejerens, Jens Peter Wissings Død. I Gavlen mod Rendebanen var der udfor Stueetagen en interessant *Karnap****, hvis mange Ruder spillede en vis Rolle i Forholdet mellem

* Et Par Vinduesoverliggerer med Englehoveder har ligeledes maattet fornyes paa Grund af Skrøbelighed. Brudstykker af de gamle er i Musæet.

** Halvdørene til Gaden nævnes i Fyhns: Efterretninger, Side 284.

*** Lignende Karnapper var der flere Steder i Byen, f. Ex. Søndergade 3 (Bager Jacobsens Hus), Helligkorsgade 6 (Tobaksspinder Iversens), Østergade 1 („Caspar Markdaners Gaard“), Øster Klostergade 8 (Brændevinsbrænder Niels Nielsens, hvor Særlingen Jens Welling Limschou boede) osv. Mange Steder var der mindre Karnapper.

Særlingen J. P. Wissing og Byens Gadeungdom. Den øverste Del af Gavlen — denne var tidligere forsynet med „Vindsleder“ — var af *Brædder**, et Forhold, der ikke var ganske lovligt af Hensyn til Brandfare, men som vel sagtens ikke er blevet paatalt, eftersom Gavlen vendte ud mod en aaben Plads, Rendebanen.

Peder Helts Hus (J. P. Wissings) paa Hjørnet af Søndergade og Helligkorsgade.

En ganske interessant Gaard, der nu ligeledes er forsvunden, laa paa Hjørnet

af Torvet og Markdanersgade. Den tilhørte i sin Tid Sognepræst i Kolding Ancher Anchersen (død som Biskop i Ribe 1701). Hans Arvinger solgte den 1702 til Amtsskriver over Koldinghus Amt og Proviantforvalter i Fredericia Niels Hansen Munk og Hustru Anna

Cathrine Rønnow. Gaarden, der under Navnet „Vaupels Gaard“ kendes af alle ældre, frembød intet særlig mærkeligt udefra. Som adskillige andre Bygninger (Helligkorsgade 4 og 6 og flere) var den prydet med „*Palmetter*“, men fra Gaardsiden frembød den af ulig

Vaupels Gaard med Opgang til Svalegangen.

*) Bræddegavle til *Gaardsiden* var et halvt hundrede Aar tilbage overordentlig talrige. Engang i Midten af det 19. Aarhundrede var der til Kolding kommen Forespørgsel fra Ministeriet, om der fandtes Bræddegavle i Byen og hvor mange. To Mænd sattes da til at tælle op og fik et saa stort Tal, at Borgmester Quistgaard blev ganske forfærdet og bad dem om kun at tælle de Bræddegavle, der vendte ud mod Gaden.

Svalegang i Vaupels Gaard.

mere Interesse en *Svalegang* (se Billederne). Ved Nedbrydelsen 1900 var denne lukket med Mursten, men det var tydeligt nok, at den havde været en almindelig aaben *Svalegang*. Dette fremgik bl. a. af, at *Svalegangens* Stolper, uden dog at være altfor fine, foroven var udskaarne som smaa firkantede Søjler*.

Flere Steder i Byen har der været *Svalegange* mod Gaardsiden. De fleste Steder er de blevne tilmurede, man synes at være bleven ked af dem. Muligt har de medført

for megen Trækvind i Husene. I Fru Bylovs Hus paa Rendebanen 7 var der *Svalegang* og ligeledes i Bager Brandts Gaard (se Winstrups Tegning S. 260), der laa, hvor Arresthuset nu ligger, og der har sagtens været mange flere.

Adskillige Bindingsværksbygninger viser sig at have været „sat om“ og mere eller mindre forandrede. Saaledes var der i Vaupels Gaard og i „Føniks“ ældre Bygningsdele. I „Føniks“ var der endog Dele af en middelalderlig Bindingsværksbygning, f. Ex. et Vindue** af gotisk Form.

Der kunde endnu nævnes adskillige interessante Bindingsværkshuse i Kolding, saaledes Laasbygade 79 (Arkitekt J. P. Knudsens Hus, nedbrudt 1884) og flere. Det vilde føre for vidt. Adskillige Bindingsværkshuse var smaa og *meget* tarvelige. I Laasbygade, hvis gademæssige Bebyggelse ifølge Rantzaus Kort synes overvejende at være falden i det 17. Aarhundrede, stod der paa østre (nordre) Side af Gaden talrige ganske smaa Bindingsværkshuse, nogle paa to eller halvtredie Fag (to Fag og en Dør). En Del af disse Smaahuse kaldes endnu den Dag i Dag „Soldaterbarakker“. De maa antages op-

* Tømmer fra Bygningen er opstillet i Musæet paa Koldinghus.

** Meddelt af Arkitekt C. M. Smidt.

førte til Brug for underordnede Befalingsmænd for Soldaterne. De menige Soldater var indkvarterede i Gaardenes „Soldaterkamre“.

De gamle Husrækker stod endnu i 1827 saa temmelig uforandret, selv om der var ændret lidt paa Façaderne hist og her. *Overgangen til Grundmur* begyndte i Aarene mellem 1830 og 1840. Man rev Façaderne ned og satte Grundmur i Stedet, satte nye Vinduer i osv. Senere er de gamle Ejendomme i et meget stort Antal blevne ombyggede ganske.

Gammelt Gaardinteriør, Rendebanen 12.

Professor R. Mejborg skriver i sin Bog „Gamle danske Hjem“ (1888) bl. a.: „Endnu for 50 Aar siden stod (i Kolding) en Mængde Façader, der var saa rigt udskaarne, at de lignede Illustrationer til Eventyr: fantastisk Løvværk rankede sig ligesom Espalier helt op til Gavlspidserne; Engle og Uhyrer tittede frem mellem Blade og Blomster. I vor Tid er største Delen af denne Pragt forsvunden“. I Anledning af denne malende Beskrivelse har jeg hos nulevende, meget gamle og særdeles paalidelige Folk indhentet nøjagtige Oplysninger om de gamle Façader, og det maa derefter desværre anses for givet, at Professor Mejborg har ladet Fantasien have vel frit Løb. Med Undtagelse af „Borchs Gaard“ (det gamle Apotek) har der intet

særlig smukt skaaret Façadetømmer været, der kunde motivere disse stærke Udtryk, der jo rammer langt udenom almindelige pæne Palmetrydelser etc., og de „Engle og Uhyrer“, der tittede frem mellem Blade og Blomster. maa have været Figurerne paa Borchs Hus og hist og her paa de allerede omtalte Indskrifttavler over Dørene. Her er der paa mange Steder Engle, og et Sted er der en Havfrue, der spejler sig. Muligvis der ogsaa paa nu afskaarne Ender af Stolper har været Englehoveder. I hvert Tilfælde maa den romantiske Beskrivelse, der jo ikke er Frugten af Selvsyn, optages med Varsomhed.

I det 16. Aarhundrede var Husene i Kolding *straatækkede*, og Tagsten har været Undtagelsen. Tagstenene var jo dyre; selv paa Slottets Ladegaard var kun den Side af et Hus, *der vendte til Vejen*, teglhængt. Den anden Side var straatækket.* Frederik II var klar over den store Brandfare, der var forbundet med denne Tagbeklædning. Da han 18. Juni 1580 gav Borgerne Brev paa Ladegaardsmarken⁷⁰ (Komarken) og „Emersholt“ bag Dyrehaven samt Frihed i 10 Aar for kgl. Tyng og Skat, Bøsseskytte- og Baadmandshold, mod at gøre Staldrum til 800 Heste, naar han holdt Hoflejr her, betingede Kongen sig ogsaa, at Borgerne inden to Aar skulde være pligtige at afskaffe alle de *Straatage*, der fandtes inden Byen, og lade Huse og Stalde behænge med Tegl, at Bven kunde forbedres, som det sig burde. Det kneb dog for Borgerne at faa Straatagene bort. Da de to Aar var gaaet, var Byen endnu ikke teglhængt overalt. Raadet og menige Borgere meddelte Kongen, at det ikke var dem muligt at opfylde Forpligtelsen alene af den Grund, at de ikke kunde skaffe de fornødne Tagpander. Kongen forlængede saa Fristen et Aar⁷¹, og Branden, der netop indtraf dette Aar (1583), har vistnok virket mere end Kongebud.**

Det kan paavises, at Tagstenene for en stor Del er tilvirkede i „Teglgaaardskær“ sønden Byen,*** der jo siden 1532 var Byens Ejendom. I 1579 sendte Byen et Tusind Tagsten til Vilstrup Kirke i

* Se foran S. 30.

** Ved Gravninger er der rundt omkring i Byen baade fundet Brudstykker af de rigtige Munketagsten, som lagdes saaledes , og Rester af store og smaa flade Tagsten. De gamle Tagpander, der f. Eks. er paa Møllers Hus, er noget mindre end Munketagsten, men af lignende Form. Saadanne Tage var i Reglen ikke underskælnede, men var ofte tættede for Sne med „Halmdokke“. Paa de gamle Huse, f. Eks. endnu paa Møllers Hus i Helligkorsgade, kunde indføgen Sne fejes ud ved „Skinken“ eller „Oversporet“.

*** Se foran S. 136 og 138.

Bytte for en Klokke, der kom til Byen. De Koldingborgere, der drev Teglværket, betalte en Afgift deraf til Byen. I 1635 var Afgiften 33 Rigsdaler 27 Skilling. Teglværket blev aldeles ødelagt af Fjenderne i Vinteren 1643—44 og kom aldrig mere paa Fode.

Inden vi forlader Gaderne, maa vi dvæle lidt ved *Vægterne*, der om Natten er sat til at vaage over Byens Sikkerhed. Deres Hverv er langt fra let eller behageligt, og kun sjældent har Byen paaskønnet dem saaledes, som da Ove Vægter 1579 blev givet „kvit og fri for Byens Tynge og Skat og alt andet hans Livstid for hans mangeaarige Tjeneste udi hans Vægterembede“ (Bysbogen). Man kan om end ikke billige, saa dog godt forstaa hine to Natvægtere, der 1633 glemte deres Dont og satte sig til at drikke i et Hus, hvor de blev indbudt. Noget lignende er vel ogsaa sket senere, men aldrig er saadanne Syndere truede som hine to.⁷² I Stedet for med Stormklokken (i Kirke-taarnet) af ringe paa Vagt Kl. 8 Aften og raabe i Gaderne hver Time til Kl. 4, da de atter skulde ringe af Vagt, gik de ind i et Hus og „drak Brændevin og anden Drik“. Da de gik hjem af Vagten, kom de i Parlamente og Baardag (Slagsmaal) med hinanden, og den ene af dem blev saaret i Hovedet. De slap for Straf, men hvis de gjorde det tiere, skulde de „straffes paa deres Liv uden al Benaadning“! — Vægtergerningen var mangen Gang livsfarlig. Da nogle drukne Feldberedere en Nat 1652 gik hjem og var „højrostede, sjuede og skreg“, bad Vægterne dem at være stille, at Borgerskabet kunde høre Vægternes Vagt. Men Feldberederne, der i det 17. Aarvar meget selvbevidste Folk, slog saa Nattevægterne. En af Feldberederne brugte sin Kaarde, Vægterne overmandedes, og deres *Spyd* kastedes i en Brønd. En af Vægterne døde af sine Saar, og to af Feldberederne dømtes for deres Misgerning til Døden ved Sværdet.

Vægternes „Uniform“ var 1634 lange „Rocker“ af lysegrønt Tøj til 1 $\frac{1}{2}$ Mark Alen. De var underforede med Blaagarn à 9 Sk. Alen og forsynede med Hægter.

Vægternes vigtigste Opgave om Natten var dog at varsko i Tilfælde af *Ildebrand*. Byen havde intet andet Slukningsmateriel end Spande. Allerede i 16. Aarhundrede opregnes Læderspande, fordelt blandt Borgerne. Det var navnlig under Hensyn til Bygningsmaterialeets Brandfarlighed og Slukningsmateriellets Beskaffenhed et forfærdeligt Raab, naar Nabo løb til Nabo, bankede paa Skodderne og raabte: „Staa op, staa op! Ret nu brænder I inde“! Saaledes skete det en Aften 1676, da en Jakob Hansen Knude teede sig som rasende.

Man hørte hans Kone raabe: „For Guds Skyld, Jakoblille, gør ingen Ulykke!“ og Røg og Smøg stod ud af Huset. Da Svendene paa Loftet vaagnede ved al den Allarm, blev de saa forskrækkede, at den ene faldt ned og slog sig saaledes, at han intet kunde arbejde. — Ingen turde gaa ind til „Jakoblille“, thi han kunde falde paa at skyde. Det gik dog af uden Brand dengang.

Mange Gange i det 17. Aarhundrede udstedes Forbud mod at lægge Hø og Halm op ad Skorstenen osv. Noget fast Reglement fik Kolding dog ikke før 1736, da den fik en „Brandordning“ med 42 Paragrafer, udarbejdet af Magistraten og stadfæstet af Stiftsbefalingsmanden. Da denne Brandordning, der er en Følge af de foregaaende store Købstadbrande (Viborg 1726, København 1728), for første Gang indeholder Regler, der skønt uomtalte i Lovbestemmelserne allerede praktiseres i det 17. Aarhundrede, skal enkelte Bestemmelser her gengives:

„Alle og eenhvær Huus-Fædre og Huus-Mødre, af hvad Stand og Contion de være maa her i Colding, skal flittig og allvorligen befale og formane deres Tiennere og Tiunde og med dem god Tilsyen have, at de med Ild og Lys altid varligt og agtsom omgaaes og icke paa Vegge, Borde, Bæncke, eller andensteds *kliner Lyset* under 2 Rdl. Straf for Hosbonden, om Sligt af ham, Hustrue eller Børn skeer, og og 1 Rdl. af den skyldige Tienneste-Tiunde, om deraf nogen Kiendtegn findes, skiondt ingen Ulycke deraf er skeed . . . Enhver Husbonde skal forsyne sit Hus og sine Folck med fornødne Lygter, og for hver Horn, derudi fattes. bøde 10 Skilling.“

„Ey heller maa nogen, hvo det være kand, Civile eller Militaire, *smøge Toback enten paa Gaden*, i Senge, Stalde, Stald-Camre eller andre fahrlige Stæder.“

„Ingen maa *bære Ild over Gade eller Gaard i Træ-Skoe* eller sligt og ey betro det til noget Barn, men altid ved fornuftige Folck have det udi gode Fyhr-Beckener eller andre tillukte Kar.“

„Snedkere, Drejere, Bødkere og hvo med Spaaner omgaaes, holde deres Vercksteder det meeste ryddelig for Spaaner som muligt er og særdeles vel iagttage Lysene i deres Vercksteder og ey betro nogen ubevant Dreng eller Barn det alene derinde eller bruge det paa de Stæder uden i Lyse-Stager med store Plader under, ey heller afskiære Lys-Tanden, at den falder paa Gulvet, men dend i en dygtig Lys-Sax afklippe og beholde . . .“

Men det gammeldags Sprog trætter vist Læserne. Vi skal derfor fortsætte i Nutidsretskrivning:

Under to Rigsdalers Straf maa aldeles ingen Skyden af nogen, i hvad Stand han være maa, ske her i Byen af Flint, Pistol eller anden Gevær enten *til Nytaar*,* for Brudefolk, Vagt eller Parade-Afløsning, til Maals eller i andre Maader, dog maa der (ved Militærbegravelser) skydes over Graven.

Den, der i *Kolding By sætter en Hø- eller Halmstak* eller et Hæs, skal bøde 4 Rdl. til Brandkassen og desuden konfiskeres Stakken.

Aske maa ikke bæres ud paa Gaden eller i Gaarden, men skal dækkes til i Møddingen med Dynd. — Ingen Husband, Hustru, Tjener eller Tjenestetyende af begge Køn maa gaa til Sengs eller tillukke deres Hus, førend de nøje har set efter Ild og Lys.

Huse eller Skur i eller tæt ved Byen, tækkede med Straa, Rør, Lyng, Tang eller Saader (Græstørv) skal afskaffes inden 6 à 12 Maaneder efter denne Ordens Forkyndelse.

„Og som undertiden befindes, at nogle, som bor til Leje her i Byen, og andre, som selv kun lidet eller intet har, indtage og herbergere de her i Byen ankomne Betlere, Landstrygere og deslige løse og liderlige Folk, som henvises paa Lofter, udi Kældre og Ud-huse, hvor Tobaksmøgen, Drukkenskab, Skødesløshed og Forvovenhed med Ild og Lys Byen stor Fare tilføjer, saa maa efter denne Dag ingen modtage flere saadanne Folk, end de vil lægge og indrømme i deres Værelser nær hos dem selv“.

Om Sommeren. naar Tørke indfalder og derom tilsiges, skal alle Byens Beboere lade udsætte et Kar eller en Tønde med Vand, til Betjening. i Fald nogen Brand skulde paakomme. (Denne Bestemmelse har været i Kraft til efter 1830.) Konen i Huset skal under Brand stadig fylde denne Tønde med Vand. Et enkelt Tyende maa blive hjemme fra Brandstedet og hjælpe hende dermed. Hun skal vedblive at holde Tønden fyldt, saa længe Klokken „klemmer“. Oppe i Taarnet sad en dygtig Vægter og holdt Vagt hver Nat fra Kl. 10—3 om Sommeren og fra 9—5 om Vinteren. Hver Time skulde han ud af Taarnet raabe sit Vægtervers, og mærkede han den ringeste Vaadeild skulde han straks „klemme“ stærkt med Stormklokken, indtil Klokkeren skaffede Folk til at ringe. Og nede i Gaderne skulde

* Den 21. Dec. 1677 befalede Rodemestrene at advare og forbyde overalt i Byen, at ingen maa skyde i disse Helligdage (Raadstueprot.).

Vægterne gaa og raabe hvert Klokkeslet om Sommeren fra Kl. 10 til Kl. 2 og om Vinteren fra Kl. 9 til Kl. 4. De skulde gaa hver i sine Gader og ikke følges ad. Og naar de havde raabt, maatte de ikke lægge sig i Bislag eller Kælderhalse, men skulde stadig patruljere op og ned ad Gaderne. „Fornam“ de Ild, skulde de straks gøre Allarm paa Stedet og hos nærmeste Naboer, derpaa banke Brandinspektøren op, faa Klokkeren op, faa Trommeslageren i Virksomhed, løbe til de 6 Brandmestre og saa endelig til Byfogden for at stille sig til hans Raadighed.

Byens Kæmnere (der var dengang to) skulde holde Fortegnelse over dem, der foruden Vognmændene holdt Heste og Vogne. Alle, der havde Heste og Vogne, skulde køre Vand til Sprøjten eller som det dengang hedder „Sprutten“ eller „Spøytten“.

Kom der nogen til Skade af de Folk, der var beordrede til Slukning, skulde de ikke alene „kureres“ paa Brandkassens Regning, men fremfor andre bedst muligt belønnes. Blev nogen vanfør, skulde han have Ugepenge, eller Magistaten skulde drage Omsorg for ham paa anden Maade. Hvis han døde under sit Arbejde, skulde han „nyde“ fri Begravelse, og hans Hustru skulde have en Skadeserstatning eller som det hedder „en Rekompance“.

Til „Spøytten“, Brandredskab, og Brandfolk skulde Omkostningerne udredes af Borgerne. „Takserborgerne“ skulde lægge denne Brandskat med $\frac{2}{3}$ paa Gaarde og Huse og $\frac{1}{3}$ paa Skillingstaksten. Af Skatten skulde Byens Brønde vedligeholdes, ogsaa *Springvandet paa Torvet* (se nedenfor), samt Brandfolkenes og Vægternes Løn udredes.

En hel Paragraf i den gamle Brandordning angaar Byen Sest.

Det hedder nemlig:

„Og som Landsbyen Sest ligger saa nær Kolding By, at derfra megen Hjælp kan komme, skal dessen Beboere ogsaa under vedbørlig Straf vare forpligtede, saasnart de Ild i Kolding mærke eller Klokkernes Klemmen eller nogen anden slig Ildalarm høre, hver Mand med sin bedste Karl at forføje sig herud med 2 Heste, en Vogn, en Vandtønde samt 2 Spande eller Stripper og en Fork og melde sig hos Magistraten eller Brandinspektøren.“ — Selvfølgelig skal Kolding By ogsaa i paakommende Tilfælde hjælpe ved Brand i Sest.

En af de sidste Paragrafer kunde godt gøres fornøden den Dag i Dag, men der vilde blive et slemt Ramaskrig, om den traadte i Kraft og blev overholdt:

„Ingen ørkesløse Folk. Mands- eller Kvindespersoner, store eller smaa, som ved Ilden ej har at gøre, maa enten paa Gader, Stræder eller Pladser lade sig finde under Mulkt af 1 a 2 Mark efter Ævne eller Straf paa Kroppen, til hvilken Ende de gemene straks bringes i Vagten . . .“

Kolding Bys Brandordning, der er en af de allerførste her i Landet, blev i Modsætning til andre Byers trykt, nemlig i Flensborg hos Christoph Vogel. Men Hæftet er nu meget sjældent og yderst vanskelig at faa fat i.

Det ovenfor omtalte Springvand paa Torvet afløste i det 18. Aarhundrede den gamle Vippebrønd, der skal have været meget dyb og besværlig. Brønden skal have ligget midt paa Torvet, omtrent hvor Gaskandelabren nu staar, og der sporedes ogsaa tidligere en Sænkning paa dette Sted.

Pengene til Springvandet kneb det med; men da Borgerne en Gang havde faaet Inkvarteringspenge tilgode for 7 Maaneder, overtalte Borgmester Riis dem til at skænke disse Penge til et Springvand. Med Kongens Tilladelse lagdes der Render fra Springvandet ved Staldgaarden. De borede 10 Alen lange Rendetræer blev lavede i Haderslev og flaadede herop af en Strandhusemand. Medens de laa i Havnen ved Riberdyb, flød en af dem bort, men de øvrige 19 slog rigelig til. Rørledningen blev „digtet“ med Hamp og et Lispund Tælle. Hist og her var der Kobber- og Messinghaner, og midt paa Torvet var det egentlige Springvand. Kummen var lavet af Egebul fra Stenderup Skove og forsynet med Kobber Hjørnebaand. Men det pragtfuldeste var dog en forgyldt Træørn, der sad paa en Klippe og spejlede sig i det blanke Vand. Den og Klippen, der var prydet med „Flunksand“(?), var jo Byens stolte Vaaben, og det var ikke til at se paa Ørnen, at den kun havde kostet et Par Daler i Flensborg. Hele Springvandet kostede 120 Rigsdaler. Det stod sin Prøve en smuk Majdag i 1736, og alle Byens Borgere glædede sig saare. Magistraten skrev i Protokollen:

„Springvandet har

- 1) staaet sin Prøve som det bedste Vand i Byen til The, Tvæt og andet.
- 2) Det er et aabent og mageligt publique Vand til alles Nytte og daglige Brug.
- 3) Det er til Ære og Zirat for Byen, og naar undtages København, findes næppe sligt et Springvand i nogen anden Købstad i Danmark. Endelig

4) er det til Redning og Konservation for Byen ved Ildsvaade — den Gud naadelig afvende — da man af de tre store Messinghaner som af en Tønde straks kan udtage Slotsdammen midt paa Torvet udi alle Vandvognes Spande.“

Springvandet var i Orden en Række Aar. Saa kom, længere mod Nordøst, den gamle Brønd med to Poster i, som ældre Folk kan huske, og i Halvfjerdserne forsvandt ogsaa de.

Inden Døre.

Hverken om Hjemmene eller om Klædedragt findes der videre Oplysninger før fra 17. Aarhundrede. Glimtvis nævnes ganske vist Omstændigheder, der tyder paa, at der i mange Hjem har været betydelig Velstand. Naar det saaledes hedder fra 15. Aarhundrede*, at mange gode Hustruer maatte skære deres *Sølv* af deres Klæder og sætte det ud for dermed at indløse Søndervang eller rettere Brøndkær Mark, saa maa det have været almindeligt, at Kvinderne gik med Snørliv med Sølvkæder og Snøremaller, med Sølvbælter, -Knapper og -Spænder eller andre Sølvsmykker. Gentagne Gange er der saavel i Kolding som i den nærmeste Omegn gjort Fund af saadanne Sager fra 16. og Begyndelsen af 17. Aarhundrede.

I det 17. Aarhundrede, da fjendtlige Tropper i tre forfærdelige Krige strømmede ind over Landet, gemte Koldingenserne deres Værdisager i Jydepotter eller Kister og skjulte dem i Jorden. Men de plyndrende fjendtlige Soldater havde en egen Maade, hvorpaa de udfandt, om der var gemt Kostbarheder, f. Ex. i en Kælder. De tog og kastede Vand paa Kældergulvet. Naar Vandet sank særlig hurtigt paa et Sted i Kælderen, brød Soldaterne Gulvet op her, thi der maatte da være gravet fornylig. Undertiden gemte Folk imidlertid deres Kostbarheder saa godt, at de bagefter ikke kunde finde dem. Eller det skete, at Folk døde, inden de atter fik Værdisagerne for Dagens Lys. En af Delene maa være sket for det Sølvtøj, der 1884 blev fundet under Arkitekt Peter Knudsens tidligere omtalte Ejendom i Laasbygade. Det havde været nedgravet i et Træskrin, indvendig beklædt med Læder, men af Skrinet var der kun Rester tilbage. Der fandtes en *Knivskede*, ca. 1½ Kvarter lang, prydet med nøgne Menneskefigurer. Nogle Mærker angiver, at denne Knivskede tillige med to

* Se foran Side 223.

Guld-Slangeringe, der laa derved, har tilhørt en Boel Hansdatter, der formodentlig har baaret Knivskeden hængende ved sin Side, som det dengang brugtes. Endvidere fandtes et meget smukt *Sølvbæger*. Om Bægerets Rand er der indgraveret kønne Ornamentter, og paa det slanke Drikkekars smalleste Parti er en snoet Ring besat med vingede Engle. Paa Bægeret læses: „Frederic Hansøn 1615“, sikkert Navnet paa Boel Hansdatters Husbond. Frederic Hansøn var i sin Tid Raadmand og Byskriver og døde 1639. Boel maa have været hans første Hustru. De fundne Sager opbevares nu i Nationalmusæet, og navnlig Knivskeden er en Sjældenhed. Om saadanne nedgravede Kostbarheder læses i Kolding Tingbog under 16. Maj 1661: „Mette Udesdatter, Peder Udesens Søster og Efterleverske efter salig Niels Povlsen, vidner, at salig Anne Henriksdatter bekendte lidet fra sit Yderste, at hun hendes *Guld, Perler og Klenodier* havde nedsat udi en liden Lergryde. I denne Gryde var ogsaa Dorote Hr. Martens Guld og Klenodier, og Gryden var nedsat i salig Anne Henriksdatters Kælder.“

Nu var begge Kvinderne døde, og Jydepotten var opgravet af en Chr. Jensen Hjelmdrup. Der fandtes i Gryden en Del Guld, Perler, en Guldkæde samt nogle Rosenobler og Guldringe. Det viste sig, at Perlerne og Kæden tilhørte Anne Henriksdatter, og det tilfaldt Pastor Bertel Henriksen i Ringkøbing og hans Medarvinger.

Det synes, som om der før Svenskekrigene har været stor Velstand i Kolding. Det skimter frem af mange Omstændigheder. At en

Knivskede af Sølv.

Skrædderkone i 1630 faar en Bøde paa 8 Slettedaler, fordi hun gaar til Højmesse med en „Perlle Forlegels for hendes Haar“ — dette var Helligbrøde —, er et Vidnesbyrd om kvindelig Forfængelighed og maaske ogsaa om hendes Medsøstres Nid, men det er jo ikke givet, at Perlerne var ægte; derimod er det ikke til at tage Fejl af, at der maa have været Velstand, naar det i Tingbogen for 26. Nov. 1645 berettes, at en Borgerkone Gertrud Andersdatter, der i Januar flygtede fra Byen for Turstensons Tropper, var iført „en sort Klædes Trøje med sorte, fine, takkede Silkesnore og med *Sobel* underdraget, et Kammerdugs Forklæde $7\frac{1}{2}$ Kvarter sid og et Kammerdugs Klæde om Halsen.“ Da Konen kom til „Sundet“ (Lillebælt), skiftede hun Tøj med en Skipperkone for ikke ved sin Hjemkomst til Kolding at blive „plyndret og udtrukket“ af Svenskerne. Bagefter vilde Skipperkonen ikke bytte om igen, men blev tvunget dertil.

Mere fyldige Oplysninger om Hjemmene i Kolding og om Folks Kaar faas af Skifteprotokollerne. Disse begynder 1631, men i Førstningen er de mangelfuldt ført, idet de nøjes med en Redegørelse for Boernes samlede Værdi og ikke giver Fortegnelser over Indbo i de forskellige Hjem. Men fra sidste Fjerdedel af det 17. Aarhundrede

er der gode Oplysninger.

Solvbæger. fundet i Laasbygade.

Et af de fineste Hjem, vi hører om i den Tid, er Borgmester *Rudolf Fausts*. Oprindelig var Rudolf Faust Sekretær hos Hans v. Ahlefeld og blev 1660 gift i Kolding med Marie Elisabet Beck, sikkert en Datter af Slots- og Ridefoged Jacob Lauridsen Beck. Rudolf Faust var Amtsskriver 1667 og Borgmester i Kolding fra 10. Maj 1672. Ved sin Død i Maj Maaned 1686 ejede han i Kolding en Gaard i Østergade med Have ud til Kongens Urtehave, vurderet til ialt 400 Rigsdaler, to hosliggende Boder (den ene kaldtes

„Toldboden“) vurderede for 50 Rigsdaler, en Hestemølle norden op til Gaarden 66 Rigsdaler 4 Mark, en Gaard ved Torvet, tidligere Povl Beenfelds, 200 Rigsdaler, 5 Boder andet Steds i Byen 153 Rdl. 2 M., et Hus ved Klosterport 33 Rdl., et lille øde Bo i Fruegade 4 Rdl., en Have udenfor Sønderport med to Damme, et lille Hus og et Lysthus i Haven, ialt 133 Rdl. 2 M. Endelig sad han inde med en Selvejergaard og en Krongaard i Skanderup.

Ved sin Død beboede Rudolf Faust den førstnævnte Gaard i Østergade, der sikkert maa have været identisk med det tidligere omtalte gamle Stenhus, Østergade 17. Sonden op til laa Borgmester Niels Baltzersens iboende Gaard, og, hvad der ogsaa bidrager til at fastslaa Fausts Gaards Beliggenhed, Faust ejede tillige „en Staldgaard liggende ogsaa her udi Østergade tvert overfor Hovedgaarden med hosliggende Byggested ud til Søndergade (o: Helligkorsgade*)“. Paa Rantzaus Kort ses baade Hovedgaarden øst for Gaden og „Staldgaarden“, der svarer til det nu nedlagte „Centralhotel“ („Svenssons Hotel“).

Træder vi ind i Rudolf Fausts Storstue, møder vi straks Rigdommen, thi foruden almindeligt Bohave, Borde, Stole, to Lænestole, en liden rund Skænkeskive, nogle Kister, Halvkister og Skrin, deriblandt Madames egen „Brudekiste“ og -Skrin, staar der i Stuen en „Tressur“ fyldt med kostbart Sølvøj: „Et Drikkegeschir med 12 Bægere og et større, vog 58 Lod à 3 Mark = 29 Rdl., en Koldskaalskousken med Borgmesterens Vaaben og Navn derpaa, vog 52 Lod à 2 M. 12 Sk. = 23 Rdl. 5 M., et Saltkar med Borgmesterens Navn paa, vog $42\frac{1}{2}$ Lod à 2 M. 8 Sk. = 17 Rdl. 4 M. 4 Sk. (Saltkarrene gjordes saa store for ikke at vælte, thi dette betød jo Ulykke), en Sølvkande, vog 56 Lod, med Borgm. Vaaben og Navn paa, à Lod 2 M. 8 Sk. = 23 Rdl. 2 M., en Sølvkande med Borgm. Vaaben og Navn, 48 Lod à 2 M. 8 Sk. = 20 Rigsdaler, et brunt Stenkrus med Sølvlaag paa 8 Lod, et Sølvbæger $10\frac{1}{2}$ Lod, et slet (glat) Sølvbæger ca. 8 Lod, en Smørbrikke 8 Lod (med Københavns Stempel paa), 18 Sølvskeer med adskillige Navne paa, 60 Lod à 2 M. 8 Skilling = 25 Rigsdaler.

Madame Marie Elisabet havde til sit personlige Brug ogsaa Kostbarheder, der var værd at se. I et Skab, der stod i Stuen, gemtes hendes Fæstengave og adskillig „Poppetøj“. Fæstengaven var en

* Navnet „Søndergade“, se Rantzaus Kort.

Guldkæde paa 3 Alen $3\frac{1}{2}$ Kvarter, 7 Lod $3\frac{1}{2}$ Kvintin (à 7 Rdl. = 55 Rdl.). Desuden havde hun en Guldkæde mere paa 1 Alen 3 Kvarter og en 16. Del, 3 Lod, og et huldybet Armbaad paa 5 Lod $1\frac{1}{2}$ Kvintin.

Som Tegn paa den salig Afdødes Bestilling finder vi desuden i Storstuen: „Et lidet Contor (o: Skrivepult), et lidet sort Contor og et lidet dobbelt Contor.“

Huset har en Mængde Værelser, og det vilde føre for vidt at op-råmme Møblementet i hvert enkelt Rum. Vi nævner nogle enkelte Værelser, men maa tilføje, at Sengetøj, Skilderier, Messing- og Tintøj nævnes i Skifteprotokollen *under et*:

Dørnset: En gammel udtrækket Skive, 9 Stole med Læder, en ubetrækket Løjbænk, en liden firkantet Egeskive, et rødt Urteskab, en Spinderok, et grøntmalet Skab til Madames Klæder, et Svende-bord, en Slagbænk, to Kistebænke.

Den salig Mands Skriverkammer: En liden gammel Fyrskive, et udskaaet Skab, et lidet Redskab, en stor Ege Natstol, Vognskrin. Bogspejl (o: Læsepult).

Stor-Salen: Et rundt Bord, et Ege Sengested med sorte drejede Piller og Himmel, med Sort indlagt = 6 Rdl. 4 M., en Løjbænk, en Ege Kiste med gule, sorte, røde og forgyldte Blommer paa (!), med rundt Laag og 4 Knapper under, 6 forgyldte Læderstole, 4 lave do.

Skolen: En Barneseng med Himmel, en do. uden Himmel, en gl. Fyrskive med Skuffe.

Det blaa Kammer: Et Stabel Sengested, en Løb-om-Stol (Gang-kurv?), en liden 8 kantet Skive af Eg med Stol derudi (begge de to sidstnævnte Ting vistnok til et Barn).

Ammestuen: En Egeskive med lukt Fod, et rødt- og sortmalet Skab med Laas, en gammel Slagbænk, en gammel Bænkekiste, en Grøn-stol (?), et gl. jærnbundet Skrin, to Natskrin.

Der nævnes endnu „det røde Kammer“, „Spisekammeret udi Sa-len“, „den blaa Sal“, Portkammeret, Sengekammeret, den salig Mands eget Kammer o. fl. Sengetøj findes i den store Sal. Portkammeret, det røde Kammer, Skolekammeret, Sengekammeret, den blaa Sal og den salig Mands eget Kammer. Desuden er der Pigernes Senge, to Karlesenge i Stalden (Vadmelsdyner) og noget Sengetøj i Byen „til Soldaterne“. Rundt omkring i Huset er der Jærnkakkelovne*. Der

* I Dørnset, Skrivestuen, det røde Kammer, Skolen og Ammestuen. Formodentlig har der været Kaminer i Storstuen og Salen.

er en Mængde „Kontrefejer“, baade af Chr. IV og Frederik III med Gemalinde, desuden „4 gl. Kongstykker“ og „8 kgl. malede Stykker“, et Køkkenstykke, desuden „15 gamle Tavler, som altid har fulgt Gaarden og skal sættes under Gaardens Vurdering og to store Tavler over Døren og Skorstenen“.

Over Bordet i en af Stuerne hænger et Klokkebaand af ostindiske Sneglehuse, med en Messingknop. I Vinduerne staar nogle hollandske Urtepotter, og paa Væggene er der Rækker af hollandske Fade og Tallerkener. En 16 armet Messing Lysekroner hænger i en af Stuerne, desuden rundt omkring Messingplader med Arme.

Gaar vi ud i Køkken og Bryggers, træffer vi i den aabne Skorsten førstnævnte Sted to „Kielskeer“. Kroge, hvori Kedlerne kan hænges højt eller lavt over den blussende Ild. Her er Brandjærn, Trefod, Rist, Bradspid og gamle Stegevendere, Malm- og Jærngryder, 48 gamle og ny Tinfade, 93 Tintallerkener — en Del deraf har dog nok siddet i Stuerne — Tinkander, -Skaale, -Brikker og -Kopper, de sidste til at sætte Æg i. Og i Bryggerset er der Brændevinskedel og Brygkedel, 12 Øltønder, et Brygkar paa 4 Tønder og et paa 6 Tønder, Maskekar og andet Tilbehør.

Vi maa ikke glemme at tage den afdøde Borgmesters Gangklæder i Øjesyn. Det fineste Stykke er „en Klædeskjol, Sølvfarve, med sort, stakket Flos underdraget og med 114 Sølvknapper*. De sidste takseres til 9 Sk. Stykket. Bukserne til samme Frakke havde kun 3 Sølvknapper. Desuden er der en graa Klædes Klædning med 80 Sølvknapper i Kjolen, en Silke Tisonelles Kappe, et Par sorte vævede Strømper af Silke (1 Rdl.), et Par „franzoske indspænd Strømper“ (4 M.) og en Nattrøje af graa, indspænd Sars med 31 Sølvknapper i. Endelig havde Borgmesteren 2 Sjærf, et Gehæng af sort Fløj, en Paryk og en Kæp med en forgyldt Sølvknop paa 6 Lod. Af Vaaben var der en Fyrbøsse, en kort Vognbøsse, en gammel Pistol, en lille Krumsabel og 5 Partisaner. Hele hans Bogsamling bestod af *fire Bøger*: Christian Vtes Lov, en Forordningsbog og to Bøger beslaaede med Sølv, vistnok af gudeligt Indhold.

Alt i alt et velhavende Hus. Men der var mere endnu, skøndt

* Samme Aar Rudolf Faust døde, havde han sendt nogle Knapper til Pudsning i Byen. Pudsningen udførtes ikke til Borgmesterens Tilfredshed, hvorfor Faust stævned Manden, der dog undskyldte sig med, „at Knapperne ikke var af den rette Art“ (Tingsager 1637—1728, Landsarkivet).

Enken ved sin Salighed forsikrede, at det var der ikke. Et af de 6 Børn (4 Sønner og 2 Døtre), den ældste Søn Frederik Christian, var i København for at „deponere“, dengang første Registrering i Boet foretoges, 14. Juni 1686. Da han kom hjem og læste Listen efter, paastod han, at der ved hans Faders Død havde været følgende, som Moderen burde skaffe tilveje og lade registrere: En forseglet Pung med 1000 Rigsdaler, en anden Pung med 400 Rigsdaler, en Pung med Dukater = 300 Rigsdaler, to store Sølvkander, der tilsammen kostede 300 Rigsdaler, en do. paa 62 Lod, et Dusin Spiseskeer „af ny Model“* med Borgm. Rudolf Fausts og Marie Elisabeths Navn paa, gjort i Hamborg, en stor forgyldt Pokal, et stort forgyldt Sølv Saltkar, et Dusin Sølvskeer, to middel Kander, 6 Sølvbægere, hvert paa $\frac{1}{2}$ Pot, Guldringe m. m. — Enken svor paa, at der ikke var mere at angive og registrere, hun vidste heller ikke af, at det, Frederik Christian talte om, havde været der. „Lidet derefter blev efter den ældste Søns Anvisning fundet udi Enkens Sengekammer i hendes egen Seng under Sengeklæderne i Halmen et jærnbeslaget Skrin. Hun vilde længe ikke give Nøglen fra sig, men stillede sig an som et afsindigt Menneske.“ Det blev saa aabnet af en Smed. I Skrinet laa i Sølv- og Guldmønter 1372 Rdl. 1 M. 4 Sk. Forskellige Kister forseglede. Efter flere resultatløse Møder fremviste Enken paa et Møde i Boet 14. Sept. samme Aar en Liste over følgende, der var udlaaent til Fredericia: Et Diamantsmykke med 15 Diamanter = 30 Rdl. og to Diamantringe. Endnu 1692 var man ikke færdig med Boet. Under et Skænderi mellem Borgmesterenken og et andet Kvindfolk opdagedes det, at en Kuffert og en Kiste var bragt ud af Huset; i Brønden fandt man nedsænkede Kobberkar, i Bagerovnen skjulte Messingsager, i et Kar Mask var der nedsænket Tin** osv. Da Boet nogle Aar efter endelig blev afviklet, var der en overskydende Formue af 20,873 Rdl. Enken fik heraf Halvparten og en Broderlod, Børnene Resten. En halv Snes Aar efter sidder Enken i Armod, og Byfogden beskylder hende for at bruge sin Gaard til et

* Altsaa med oval Kop i Stedet for den runde Kop, der hidtil var alm.

** En lignende Scene forefaldt 1694 i Kolding, da Købmand Søren Jensen Lund i Laasbygade skulde skifte med sine 3 Børn efter sin Hustrus Død. Den ene af Sønnerne paastod, at der manglede nogle rede Penge i Faderens Angivelse. Der fandtes saa nedgravet i Jorden under Faderens Seng en Halvotting med 344 Rdl. i Specier og 347 Rdl. 2 Mark i Kurant.

Tyveskjul og for at stjæle Kalkuner fra Amtmand Woyda⁷⁸. At hun er fattig, fremgaar af de samtidige Skattelister. Et Par af Sønnerne kom til Militæret, og Familiens Spor taber sig i Mørket.

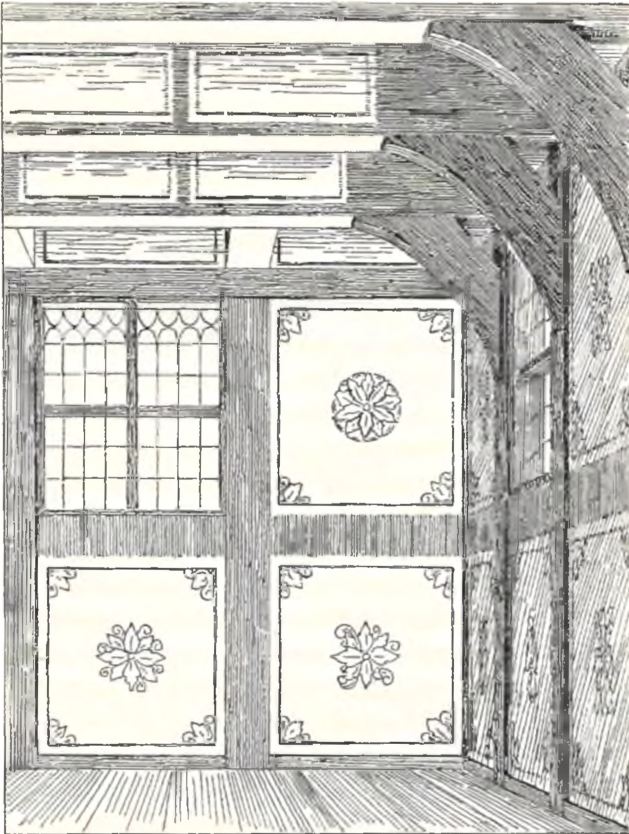
Gennemgaar vi de forskellige Skifte- og Avktionsprotokoller, ser vi, at der efter Svenskekrigene er ret smaa Kaar i Byen. Ganske vist findes i de fleste Hjem nogle Sølvsaager, udpuklede Kander, Bægere, Sølvknapper (Byskriver Jørgen Andersens Bo 1689: 9 Dusin smaa Sølvknapper) og Sølvskeer, men det er kun lidet mod, hvad der fandtes i de rige Aar før Keiserkrigen. Hos Byskriveren Jørgen Andersens var der kun et Par Sølvskeer, men derimod 8 *Messingskeer*, der altsaa har maattet erstatte de manglende Sølvskeer ved festlige Lejligheder. Til daglig spiste man selvfølgelig dengang ligesom indtil i Mand's Minde med Træskeer (af Benved) eller Hornskeer. I Boet efter den senere ofte omtalte Borgmester Niels Baltzersen var der slet intet Sølv, ja Sølvknapperne var endog sprættede af hans „Læder-Kammissol med Sølvgalloner“, og der tales heller ikke om Sølvknapper i hans brune eller sorte Klædeskjol eller i hans graa Kjol, der var foret med „Rævebælg“. Kun i Borgmesterens sorte *Muffe*, der udtrykkelig nævnes mellem de Ting, han brugte personlig, sad der en lille Sølvring.

Hos en Tolder Peter Hansens Enke (Anne Nielsdatter), der døde 1713, var der Velstand. men Tolderen har vel ogsaa ved særlig Agtpaagivenhed (eller Mangel paa Agtpaagivenhed?) haft større Adgang til at tjene en Formue. Enken efterlod et Diamantkors med 20 smaa og store Diamanter, et Par Guld Ørenringe med Diamanter, en Perlekæde med Laas, en forgyldt Præsenter tallerken med 12 smaa Bægere, Sølvkander osv.

Det er meget faa Oplysninger, der findes i Skifteprotokollerne angaaende Husenes enkelte Værelser i det 17. Aarhundrede. I et Tilfælde nævnes der blandt Værelserne i et Hus „den tyske Stue“, „den danske Stue“ og „det latinske Kammer“. Huset er efter en Angivelse i Skifteprotokollen sikkert identisk med det allerede omtalte gamle Hus, der laa i Søndergade 3. Forklaringen paa disse Navne turde vel være den, at der har været *Skole* i Huset. I Aarene indtil 1717 var det beboet af Købmandsenke Maren Sørens datter, der i Huset ogsaa havde Krambod med „Beiszekramvarer“, Børne-Dukketøj, Tobakspiber osv.

Næsten alle Huse, hvor de enkelte Værelser nævnes, har en „Sal“, og denne var altid i andet Stokværk. Navnet „Dørnset“ var endnu

dengang i Brug overalt i Byen. Sengene synes enten at have været indelukkede Senge eller de meget almindelige „Kurvesenge“. Om Boskabet er der iøvrigt ikke meget at finde. Oftest er det regnet som hørende til Huset og opføres ikke. I Forbigaaende skal nævnes, at i Slutningen af det 17. Aarhundrede havde de første Klaverer holdt

•Salen• i P. Martin Møllers Hus.

(Rekonstruktion ved Prof. M. Mejborg.) Paa Loftsbjælkerne spores ingen Maling som angivet. Blyindfatningen af de øverste Ruder var lidt anderledes.

deres Indtog i Byen. Paa Apoteket var der saaledes et „Clavecordium“, der dog ikke takseredes til højere Værdi end 4 Slettedaler.

Ganske interessant er det at se, hvilken Læsning der i det 17. Aarhundrede findes i Hjemmene. De fleste Bøger er af gudeligt Indhold. Frederik II.s Bibel, Niels Hemmingsens Huspostil, Kingos

„Vinterparten“, en Bog om „Livsens Krone“, en liden tysk Bog kaldet „Sterbkunst“, en af de mange versificerede plattyske Udgaver af Davids Salmer, tyske Huspostiller osv. I Postmester Peder Simonsen Løgstørs Dødsbo 1709 finder man en tysk Rejsebog, Dr. Lassenii „Parlierschatz“ og „en Bog kaldet Høflighed“, altsammen gode Bøger for en Postmester. Det er en ren Oase i Ørkenen, naar man hen mod 1720 paa en Avktion træffer en Saxo.

I al deres Brogethed og Ufuldstændighed giver disse Udpluk af Skifteprotokollerne dog et lille Billede af Hjemmene i hin Tid.

Skøndt vi her har foresat os at blive ved det 17. Aarhundrede, maa vi dog ved Omtalen af de gamle Hjem fortælle lidt om disse, saaledes som Byens ældste Borgere kan mindes dem, thi hin Tid danner Afslutningen paa Perioden. Saa længe de gamle Huse stod, til Trediverne og Fyrreterne i forrige Aarhundrede, var der ikke store Forandringer inden Døre. Først da de gamle Hjem ombyggedes, trængte nyt Levesæt for Alvor ind. Det er saa almindeligt at høre, at „dengang vi flyttede ind i det nye Hus, skete der en hel Revolution i Husførelsen“. I Virkeligheden var der i tre Aarhundreder efter Reformationen paa langt nær ikke saa stor en Omvæltning indenfor Hjemmene som fra 1830erne til vore Dage.

Mange gamle Borgere kan tydeligt mindes de gamle Gadedøre, der vandret midtpaa var delt i to Halvdøre, hvoraf den nederste lukkedes indvendig, medens den øverste var til at lukke med Nøgle. Som oftest stod de vel begge aabne om Dagen. I smaa Huse, hvor der var Børn, saa man ofte, at der nederst i Døren var sat et Brædt, saaledes at de Smaa kunde trække frisk Luft og se ud paa Gaden, medens Brædtet forhindrede dem i at vove sig udenfor. Rundt omkring var Halvdørene indrettede saaledes, at Svalerne, der gjerne byggede deres Rede i Forstuen, kunde slippe igennem, hvad enten Gadedøren var lukket eller ej. Der var nemlig midt paa, mellem Over- og Nederdør, lavet et Hul stort nok til, at den lille befjedrede Gæst kunde slippe igennem.

I Stuerne, der oftest var panelede til ca. 3 Kvarter over Vinduernes „Saal“ (Fyrretræs-Fyldingspanel, paa hver Fylding i Hjørnerne en udskaaret Kvartcirkel), kunde Pastor J. J. Fyhn fra Tiden omkring 1800 mindes gamle Tresorer og udskaarne Kister, Lændebænke, kort sagt hele det 17. og 18. Aarhundredes Udstyr. Nulevende Folk fortæller ogsaa fra enkelte gamle Hjem om Bænken under Vinduerne med Bord foran og Husbondens Plads for Enden af Bordet ved Vraa-

eller Hængeskabet. Ved Maaltiderne sad Husbond her, medens Svendene — hvor der var Avlsbrug Karlene — bredte sig paa Bænkene. Konen i Huset og Pigerne *stod op* lige overfor Svendene paa den anden Side af Bordet, og Drengene stod ligeledes, men ved Bordenden, saa Husbond kunde holde skarp Udkig med dem.

Udskaarne Kister lader til at være forsvundne, derimod var der i alle Huse Hel- og Halvkister, men i Regelen stod de ovenpaa. Mange Steder var der indelukkede Senge. Hvor der i Haandværkerhjem var saadanne, var de ofte i to Etager, saaledes at Svendene sov nederst og Drengene ved Hjælp af en „Klamp“, undertiden uden, klatrede op og sov ovenover. Tabletten med Kopper, Saltkar og Messingtøj maa ikke glemmes. Af Messingtøj var der i Regelen en Mængde. I enkelte Huse, hvor der var Landbrug til, var der endnu til omkring 1850 Hylider ved Bjælken til at sætte Mælkefade paa. Efter 1800 havde Bilæggerovne og Vindovne forlængst afløst de aabne Skorstene. Længere frem i Aarhundredet blev de lyst glasserede „Kristiansfelterovne“ almindelige. I Køkkenerne var der derimod overalt aabne Skorstene. Arnestedet laa meget lavt, ca. $\frac{1}{2}$ Alen over Gulvet, og i Skorstenen var „Kedelskeerne“ anbragt paa en Stang, „Sodstangen“. I „Kedelskeerne“ hængtes Gryderne. De meget yndede Jydepotter* blev derimod paa Trefødder anbragt over Ilden. Senere omlavedes Arnen paa mange Steder saaledes, at der muredes en Fod med Rum under til Asken. Ofte var der paa Bjælken over Skorstenen, „Skorstenstræet“, indskaaret Navne, Aarstal og Sætninger, hvoraf dog ingen kan mindes.

I andet Stokværk fandtes i de fleste Hjem — det var jo undtagelsesvis, at der var flere Familier i samme Hus — en større Stue til festligt Brug, den foran nævnte „Sal“, men i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede benyttedes Betegnelsen „Salen“ kun i de mere velhavende Hjem og i Embedsfamilier, civile og militære.

* Ved forsigtigt Brug kunde Jydepotterne holde meget længe. Gamle Folk taler ofte om, hvor fortræffelige Potterne var. Navnlig var de udmærkede til at „koge“ Kaffe i: „Vi faar aldrig mere saa dejlig Kaffe, som den der blev lavet i Jydepotter!“ De sprukne Potter blev gemt til „Brug“ ved Nytaar og Fastelavn. — I de sidste Aar ses der atter Jydepotter her i Byen. De laves i *Vorbasse* af en ung Pige, der har lært Kunsten af sin Bedstemoder.

Borgerskab og Borgered.

Loven bød, at enhver Mand, der vilde være Borger i Byen. først skulde vise, hvorfra han kom, at han var „rettelig skilt fra den Husbond, han tilforn havde tjent“, kort sagt var en Mand, man kunde være bekendt at tage til Borger. Kunde han af en eller anden Grund ikke præstere saadanne Papirer — han skulde inden 6 Uger tage Borgerskab —, var der maaske en eller anden af Byens Folk, der vilde gaa „i Lovenskab“ for ham, „at han vilde sig anstille som en ærlig Borger bør“, saa gik det alligevel. Var det en Mand, som det af en eller anden Grund var behageligt at være kvit som Borger, kunde han i Regelen let faa gode Papirer fra sin Hjemby, om han agtede at flytte. Den halvgale Klejnsmed Jacob Hansen Knude, der foran er omtalt for sit Postyr om Natten, fik i 1678 trods alt de pæneste Papirer, da han det nævnte Aar rejste fra Kolding, og hans talrige Konflikter med Borgmestre og Raad betegnedes som begaaede i Ubesindighed og var efterladt og tilgivne⁷⁴. Naar alt var i Orden, mødte den nye Borger paa Raadhuset og aflagde sin *Borgered*. En Formular for Borgereden i Kolding fra Tiden efter Enevælden aftrykkes her⁷⁵:

„Jeg N. N., barnefødt i N., agter mig her udi Kolding at ernære af N.-Haandværk og anlover og tilsiger for alting at frygte og elske Gud, gjerne søge Kirken og høre hans hellige Ord og rette mit Liv og Levned derefter, det meste han vil forlene mig Aand og Naade til, derhos at være Hans kongelige Majestæt samt Maj.^{tes} Dronninger, hans kgl. Højhed Prinsen og det kongelige Huses Børn og Arvinger som alle vores rette Herre og Herskab til disse Riger og Lande huld og tro. Borgmester, Raad og Byfogeden hørig og lydig, gjerne give Skat og udstaa borgerlig Tyngde, saavidt jeg af Formue formaar, mine kære Naboer og Medborgere at omgaas kristeligt og samdrægtigt inden- og udenbys. Herhos ydermere forpligter jeg mig ej at tage Fremmedes Penge at anlægge til deres Brug og Gavn og Fordel, mine Medborgere til Skade og Fordærv, saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord.“

Ægteskab.

I vor ældste Kirkebog, der rækker over Tiden 1635—1712, har Præsterne nøje sondret mellem *Trolovelser* og *Ægtevielser*. Præsten skulde medvirke ved begge Højtideligheder. Ved en Trolovelse skulde

der være mindst 5 Vidner foruden Præsten, men der maatte ifølge Recessen af 1624 ikke være indbudt mere end 5 Par Folk. Da Karen, salig Hans Skippersens 1641 holdt Fæstensøl, blev hun anklaget for at have indbudt for mange, men hun beviste, at kun de lovlige 5 Par havde været med, og da Trolovelsen var sket, gik de straks hjem⁷⁶. En Troloveelse var anderledes bindende end en Nutids „Forloveelse“. Oprindeligt begyndte det ægteskabelige Samliv allerede ved Trolovelsen, ialfald i de jævne Samfundslag, skønt det 1582 hed, at det ikke maatte begynde, før de Trolovede var viede for *Kirkedøren*. Endnu 1639 findes i Kolding et Tilfælde, der paa en Maade anerkender Trolovelsen som Tidspunktet for Samlivets Begyndelse. En Jens Jensen betaler nemlig Lejermaalsbøde til Byfogden for Samliv „før end de blev trolovede“, vel at mærke ikke før de blev ægteviede. Et Eksempel paa, hvor bindende en Troloveelse var, kan anføres fra Tiden 100 Aar senere. En Cathrine Hansdatter var bleven trolovet 1720 med en Christian Frederik Wissing. Hun erklærer imidlertid, at han „efter Trolovelsen uden allermindste Aarsag, imod min Villie og Samtykke, hemmelig haver absenteret sig og undvigt“. Nu har hun i 10 Aar ventet efter ham — Loven paabød kun 3 Aar — og nu agter hun efter Guds foregaaende Raad og Villie at trolove sig med en anden, men maa altsaa først skaffe Bevis for, at hun var løst fra den første. Hun faar dette Bevis og er først da fri⁷⁷. Ved Trolovelsen fastsattes Medgiften, og det var jo her ogsaa godt at have Vidner for det Tilfælde, at den skulde indfordres ad Rettens Vej⁷⁸.

Nogle Maaneder efter Trolovelsen fulgte saa *Brylluppet* og dette, der efterhaanden blev anerkendt som Samlivets Begyndelse, maatte fejres med saa megen Pragt, som paa nogen Maade kunde forenes med Forordningerne mod Luksus. Ogsaa Bødkeren og Klejnsmeden vilde gerne byde flere Gæster end de maatte⁷⁹. Længe før et Bryllup var Bedemanden eller Bedepigen (o: Bedemandens Pige) i Virksomhed, han ordnede Brudetoget og Rangen ved Bordet. En Jomfrubrud skulde gaa til Kirken med „aabent“ Haar eller udslaaet Haar. Foran Bruden gik Brudepigerne, der undertiden ligefrem sloges om den Orden de skulde gaa i⁸⁰. Da Brudepigerne 26. Oktober 1656 udtog en Brud af Peder Udesen Raadmands Hus, skubbede Ellen, Hattemagerens Steddatter, til Malene Nielsdatter, saa hun nær var falden ned i Kældershalsen, og sagde: „Nu skal Du gaa, jeg er ældre end Dig!“

De fineste Bryllupper holdtes paa Raadhuset. Taksten fastsattes efter Byggearbejdets Afslutning 1608. En Borger i Byen skulde give

1 Daler for en Dags „Kost“ (o: Bryllup) og to Daler for to Dages Kost. Fremmede skulde give efter Skat og Kondition⁸¹. Jævne Borgere havde dog nok i at leje Raadhuset en Dag, men Præster, Borgmestre og andre fine Folk skulde have det i to, og medens Borgeren, kgl. Fiskeimester Jacob From i 1643 kunde holde to Dages Bryllup paa Raadhuset for 6 Rdl., maatte Adelsmanden Otto Kaas samme Aar betale 18 Slettedaler eller akkurat det dobbelte, og saa var der endda en Mængde Forberedelser før det førstnævnte Bryllup; der skulde laves Udtræk i Raadstueskiven, ny Borde og Bænke og andet.

Undrer man sig over Forordningerne mod Luksus, saa møder man dog ogsaa det, der gav Anledning til disse Forordninger. Enten der var Raad dertil eller ej, maatte Brudens „Fæstengave“ dog være meget kostbar, enten store Guld- eller Sølvkæder eller en Diamantring, der kunde gaa fra Haand til Haand, for at Gæsterne kunde beundre Stenens Spil i Lyset eller prøve dens Ægthed ved at ridse deres Navne i Vinduesruderne. Hvad gjorde det, om Ringen bagefter pantsattes eller solgtes for kort efter at glimre ved et følgende Bryllup⁸². Herredsfoged Niels Lauridsen fra Ammidsbøl maatte absolut laane Kolding Byfogeds sortflammede Kaarde for at kunne vise sig ved Hedvig Krabbes Piges Bryllup. At han under dette blev saa oprømt, at Kaarden blev borte, var kun et nyt Bevis paa, at der en saadan Dag var aabnet for alle Glædens Sluser, og at Byfogden og Herredsfogden bagefter kom i Proces for den samme Kaarde, gjorde jo ikke noget den Aften, da Gildet stod⁸³. Der blev selvfølgelig spist og drikket bravt, og selv Byens foragtede Bøddel fik ved Bryllupper altid et Par Mark og 3—4 Kander Øl, ja af „de bedste“ fik han mere⁸⁴.

Ved mange Bryllupper omdeltes Bryllupssange, de fleste var skrevne, de færreste trykte, thi det nærmeste Bogtrykkeri var i Flensborg. Der er enkelte trykte og skrevne Bryllupsviser i Behold. Stilen og „Tonen“ er vidt forskellig fra vor Tids, Sømmelighedsbegreberne ogsaa. Som en pænere Prøve aftrykkes her Begyndelsen af et Rimeri fra et fint Bryllup 1665, da Johan Badenhaupt fejrede sit Bryllup med Elisabet Andersdatter. Brudgommen var Amtsskriver paa Koldinghus, ja en Tid fungerende Amtmand. Han blev fra Kolding forflyttet til Bergen som Stiftsskriver. Bruden var Datter af Provstiskriver Anders Madsen og paa mødrene Side af Slægten From. Efter en pompøs Titel, der fylder en hel Folioside, begynder Rimeriet,

hvori Bruden mellem Brudeførerne sammenlignes med en Fange mellem tvende Stadstjenere:

„Voe Jeg nu icke / da Maatte ieg Suche
 Etig en fornemme och Indelig duche '
 Lebes Blandt Luende / och huor er det Fat
 Monne hun Skulle for Netten i Nat /
 Huad Skal ieg tenche och huad skal ieg Mindes !
 Bruden er fangen / menn Fanger de Binded /
 Fanger de varis och lettes saa digt /
 Bruden fornehmer vel Noget aff Etigt /
 Sidder hun icke i guldene Kieder /
 Sidder hun icke tillige och Sveder /
 Troe mig hun Sidder och FINDER sig Meen
 icke for perler / ei smyche och Steen /
 Iche for Hunger och icke for brude /
 Bruden maa ssee hun ved det end icke !
 Ved sin allene hun sidder paa spring ;
 Huad er dog Brøllup en underlig Ting /
 Bruden den fange hun dancker ad Jeng /
 Ampt Schriffueren er Waagen och Waager vel Leng /
 Indtil at dagen dend kommer igien /
 Dancker och Waager ej Brøllupper hen /"
 osv.

Enden paa Rimeriet er selvfølgelig et Haab om, at Ægteparret maa faa en Arving inden „Sex Tusind siufhundrede Timer“, enten „en Søn ligesom Faderen saa dydig og køn“ eller

„Stiffuer det datter / det tør hand vel ivere
 Sig op ad dage det Moderen ichal behre /
 Eller som Moderens Moder i Seer /
 Dend allerfrommeste alle har tier /"

Med lignende Ønsker slutter alle Bryllupsvers, Ønskerne kan saa være mere eller mindre udpenslede.

I en lille By som Kuldning, hvor Bysladderer navnlig dengang havde en uhyre Magt⁸⁵ og fløj fra tarvelig Bod til fineste Herskabshus og omvendt*, skulde Bruden imidlertid vogte sig, saafremt hun ikke med Rette havde baaret udslaaet Haar paa Bryllupsdagen. Høle Byen kunde paa Fingrene Datoen, da Brylluppet havde fundet Sted.

* „Hvad Blasius Glarmester hører til Lensmandens, det siger han til Byfogdens, og hvad han siden hører til Byfogdens, det siger han til Lensmandens“ (1641).

Samliv efter Trolovelsen, men før Brylluppet, har vi set blive taalt, men Forsyndelse mod den gamle Skik, at kun Jomfruer maatte bære „aabent Hoved“, taaltes ikke:

„(1633) Annammet af Hans Jørgensen Murmester for hans Hustru stedte til Barsel og dog, der deres Bryllup stod, gik med aabent Hoved til Kirke . . . (Tallet ulæseligt).“ „(1676) Niels Thomsen Savmand var paa Raadhuset anlangende hans Hustru gik med aabent Hoved Brud i Kirke, eftersom hun kom for tidlig i Barselseng.“

— — Bestemmelserne mod Luksus gjaldt selvfølgelig ogsaa ved *Barselgilder*: „(1616) Annammet af Christen Skousen for han havde for mange Fruer til et af hans Børn = 1 Daler.“ Gentagne Gange maatte saadanne Lovbestemmelser indskærpes. 1674 lod Magistraten efter Købmandslaugets Begæring tillyse⁸⁶, at saasom stor Misbrug begaaes med Bryllupper, Barsler og Begravelser her i Byen, maa herefter ikke videre gøres end efter Forordningerne“.

— — —

De lykkelige Ægteskaber gaar der ingen Snak af, men om de ulykkelige er der fuldt op af Historier. Saaledes berettes om en berygtet Procesmager Hans Iversen, at hans Kone Marine i 1606 var fordrucken og opførte sig uskikkeligt, hvorfor han ligefrem lavede et Bur til hende og satte hende deri. Dette blev ham dog forbudt, og han maatte bryde det ned igen. Konen maatte for Raadet love herefter „ikke at drikke sig overflødig drukken i Brændevin eller anden Drik“, men skulde omgaas kristeligt og vel med Mand, Børn og Tyende. Forsyndede hun sig bevislig tre Gange mod Paabudet, skulde Manden have Fuldmagt til igen at opsætte Buret. Han paa sin Side skulde forsyne sit Hus med Øl, Mad og nødtørftig Underholdning og ikke uden billig Aarsag overfalde hende med Hug, Slag og Ukvemsord. Gjorde han det dog i Hastmodighed, skulde han straffes paa det højeste ved geistlig og verdslig Øvrighed⁸⁷. — Et andet ulykkeligt Ægteskab nævnes 1631: Thomas Lassen Hjuler var indkaldt for Præster, Raad, Byfoged og Borgere for at have forsyndet sig mod det 6. Bud og ligget i med en anden *Maren* end den *Maren*, han var gift med. Baade Hjuleren og den forkerte *Maren* blev dog tagne til Naade af deres respektive Ægtefæller, men maatte hver betale Bøde og staa offentligt Skrifte, og det tilføjedes for dem begge“, at forsyndede de sig igen, skulde de have forbrudt Liv og Hals uden videre Benaadning. Stor Opsigt vakte det 1666, at Organist Jens Hansens Kones første Mand, som hun havde troet død i Svenske-

krigen, opdagedes i Køge i bedste Velgaaende. Konen løb dog bort, inden Politiet tog hende⁸⁹. Organisten kendtes uskyldig.

Kirkegang.

Hør de gamle Klokker oppe fra St. Nikolaj Kirkes Taarn! I henved tre Aarhundreder har de ringet Aften og Gry, Glæde og Sorg ud over Byen. Søndag Morgen Kl. 8 synger den ældgamle, mærkelige „svenske Klokke“ sin dybe Tone (G), en Time efter ringer Lilleklokken eller „Bønklokken“ (F), medens de Kl. 10 forener deres Røst. Sjældnere er det at høre „Stormklokken“ (A), men Store Bededagsaften ringer den ind alene. Hyppigst høres J. P. Wissings „Tolvklokke“ (A), en Gave fra 1840; den ringer Morgen, Middag og Aften. Vil Læseren paa en Gang høre flere af Klokkerne for at sammenligne dem, lyt da til Taarnuhrets* Slag. Først kommer Kvarterslagene. Første Halvslag er 12-Klokken, andet Halvslag Stormklokken og Timeslagene følger paa den svenske Klokke**.

Vi flytter os i Tanken tilbage til de gamle Klokkers første Tid i Kolding og følger deres Røst. Ad den søndre eller den nordre Kirkedør — den i Taarnet blev i ældre Tid kun benyttet ved Begravelser og enkelte Bryllupper — træder vi ind i Kirken, der er vidt forskel-

* Et Sejrværk førtes op i Taarnet 1588, og Maleren Hans Anthoni malede Uhrskiven. Det nuværende Taarnuhr er skænket 1874 af afd. Kancelliraad A. C. Dahl.

** I Slutningen af 16. og de første Aar af 17. Aarhundrede er der kommen flere Klokker fra og til Kirken. „1612 udlovede salig Jens Fønbo til en Klokke udi Kolding Kirke, som der var *Sølv runden for*, 100 Daler“. Pengene benyttedes til den nuværende Stormklokke, støbt i Kolding 1613 af Borgeren, Grydestøber Adam Nielsen, der ogsaa 1615 støbte Bønklokken. „Den svenske Klokke“, der er fra 1. Halvdel af 14. Aarhundrede, kom hertil 1614 fra København, og der blev udskrevet særlig Skat til dens Betaling. Paa 3 Steder bærer den et Mærke som af en Muslingeskal, og Indskriften, som ingen Videnskabsmand har kunnet tyde, staar i tydelige Majuskler saaledes:

* N I 2 8 S O T A N O 8 T H 2 O

I 1644 var der inde i Kirken „en liden Klokke, som der gaar Messingtraad til“. Maaske er den benyttet til at ringe med, naar Præsten gik paa Prædikestolen.

lig fra nu. Hvælvingerne ligger 4—5 Alen lavere over det sandstrøede Kirkegulv, og gaar vi op mod Koret, finder vi dette skilt fra Kirken ved en Skranke med Dobbeldør, en Gave fra Apotekerens Margrete Reimincks efterladte Børn og Arvinger 1638.

Mindst er Forandringerne i Koret. *Altertavlen*, en Gave fra Caspar Markdaner 1589, er den samme. I Stedet for 10 Korstole som nu var der 24, og Sakristiet, der nu aflukkes med Rester af den ovenomtalte Skranke, var dengang ved en tynd Mur skilt fra Koret. I Sakristiet foretoges Skriftemaal, her blev uenige Ægtefolk forligt og her skulde Kvinder, der havde født udenfor Ægteskab, i visse Tilfælde aflægge Ed paa, hvem Faderen var*.

Prædikestolen var anbragt paa et andet Sted foroven i Kirken end nu. Den er som bekendt en Gave fra Caspar Markdaner og blev opsat ind under Jul 1591. *Døbefonten* stod indtil 1619 i St. Anna Kapel. Den var dengang *til at lukke*, idet Himlen („Tecket“) kunde hejSES ned paa den ved Hjælp af en Kæde. En ny, smuk Døbefont blev 1619—20 hugget for 40 Daler af Slottets Billedhugger Claus Lauridsen. Døbefonten er den nuværende, der dog er slømt molesteret under Krigene i det 17. Aarhundrede. Ogsaa denne Døbefont fik et „Teck“, skænket af Borgmester Søren Andersen Bøgvad. Det blev skaaret af den dygtige koldingensiske Billedsnider Peder Jensen, der er Mester for talrige Kirkearbejder og ogsaa skal have skaaret den berømte Klausholm-Seng. Tecket kostede omtrent 50 Slettedaler.

Kirkegængerne i det 17. Aarhundrede og forresten et Par Aarhundreder frem i Tiden skulde sætte sig paa bestemte Pladser. Folk kunde ikke komme til at sidde højt nok i Kirken, og Spektaklet om Stolestaderne nødvendiggjorde en Ordning, der saa 1588 blev stadfæstet af Caspar Markdaner. Ordningen gjaldt for selve Kirken, begge Kapeller og for „den ny Baarekirke“ (Pulpituret). Prisen for en Plads paa Livstid var fra 1 Daler ned til 1 Mark. De øverste Stole i Skibet var forbeholdt Honoratiores, der sad i denne Orden:

* At dette sidste kunde volde meget forargelige Optrin, fremgaar af Raadstuebogen for 1634: En Pige fra Veerst navngav under Ed sin Barnefader i Præstens, Borgmestrenes, Byfogdens og fleres Nærværelse, og „samme Tid bad og svor hun, at dersom den opgivne ikke var Fader til det Barn hun bar paa Armen, vilde hun ønske, at det blev til en Djævel og fo'r i hende!“ Den udlagte Barnefader fralagde sig samtidig *ved Ed* Beskyldningen og skaffede Alibi. Pigen blev forvist Byen.

Kvindesiden:

1. Dronningens Stol.
 2. Lensmandens Frues Stol.
 3. Til Slottets Folk.
- Derefter Borgerkvinder.

Mandssiden:

1. Kongens Stol.
 2. Lensmandens Stol.
 3. og 4. Slottets Folk.
 5. Til begge Borgmestre.
 6. og 7. Raadmændene og Byfogden.
- Derefter Borgere.

I det nordre Kapel („Kongens Kapel“*) var der endog en særlig Plads til „Raadets Piger“, saa Standsforskellen gik dybere. 1643 finder vi en Stol til Kanslerens Frue og 1644 i November en Stol til „Kommissariernes Fruer“. Det var befalet, at hver Borger *skulde* tage Stolestade i Kirken. De bestemte Pladser forebyggede dog ikke ganske Strid⁹⁰: „(1675) Hans Hansen Guldsmed i Kolding beklagede sig for Raadet, at hans Hustru fortrykkes i hendes rette Stolestade i Kirken af Byfoged Niels Olufsens Hustru, Maren Povlsdatter. Raadet henvendte sig til Byfogden, men denne svarede, at han intet vilde befatte sig dermed!“

Endvidere findes der i det 17. Aarhundrede enkelte særlige Stole i Kirken. Paa den nørre Side foroven i Kirken var Degnestolen og ikke langt derfra, paa samme Side, „Børnestolen“ til Faddere ved Barnedaab. Her i Børnestolen skulde ogsaa Jordemoderen sidde, og de Kvinder, der skulde staa „offentligt Skrifte“, skulde ligeledes sidde her for alles Øjne, hvad enten deres Forseelse var mod 6. Bud eller andet. En Pige maatte 1691 staa offentligt Skrifte, fordi hun havde ladet sig spaa! — Endelig var der enkelte indelukkede, private Stole. Den fineste havde Apoteker Herman Reiminck i sin Tid købt af Arvingerne efter sal. velbyrdige Fru *Anne Giørtz*, der angives fordem at have bekostet og udgivet en Sum Penge til Kirkens Bygning. Den sidste Arving af Apotekerens Slægt, Doktorinde Abigore Anchersdatter, der forlod Menigheden 1703, overdrog Stolen til Præsten Laurids Leehs Kone, ja Rektorinden fik mod 2 Rdl. om Aaret ogsaa Lov at sidde der.

Kordeggen har nu oppe ved Alteret tændt Voksllysene, som han altid støbte selv saavel som Kirkens Tællelys. I den aabne Dør til Koret læser han Indgangsbønnen og stemmer i til det gamle Orgel**. Præstens paafølgende Prædiken skal vi ikke omtale. Efter Prædiken

* Fordi Kongen 1576 gav 300 Daler til dets Opførelse.

** Kirken har faaet Orgel allerede i Slutningen af det 16. Aarhundrede. Det nuværende Orgel, der er bygget af Orgelbygger Demant, kom til Kirken 1859.

oplæser Præsten forskellige Meddelelser til Menigheden, fremlyser Tyveri og bortløbne Kreaturer og giver Meddelelser af kommunal Art, f. Eks. naar de Fattige, der vil have „Tegn“ paa at maatte tigge, skal møde paa Raadhuset*.

Paa Prædikestolen var der i det 17. Aarh. to Par Smaalys og et *Timeglas*. Efter 1700 viste Præstens *Timeglas* baade hel, halv og kvart Time. I det 18. Aarhundrede kom der en Uhrskive for Kirkeuhret inde i Kirken, nemlig over Orgelet. Den havde kun én, stiv Viser.

Kirkebesøget har vistnok været godt i det 17. Aarhundrede; Guds-frygten har vel ikke været større, men den blev fremmet ved Tvang. Ved forskellige Lejligheder, f. Eks. de tre Bededage før Kejserkrigen, var der sendt to Mand omkring i Byen i 3 Nætter og 3 Dage for at paase, at ingen udtappede Øl og Brændevin eller holdt noget Gilde eller Selskab, og Folk, der ikke flittig gik i Kirke, fik ofte alvorligt Tilhold om bedre at efterkomme deres Pligt som Borgere. Afholdelse fra Alterens Sakramente medførte offentligt Skrifte. Folk gik i gamle Dage hyppigere til Alters end nu. Fra 1. Maj 1639 til 19. Juni 1640 medgik der i Kolding 113 Potter Messevin.

Det var imidlertid ikke nok, at Folk gik i Kirke. De maatte ikke sove under Prædikenen. Man ser da i Kirkeregnskabet fra 1647: „Er givet begge Vægterne** for Stokkene de gaar omkring med i Kirken at opvække de sovende under Prædiken . . . om Ugen 8 Skilling“. Til de Sovendes Undskyldning maa bl. a. tjene, at Luften ofte har været skrækkelig trykkende paa Grund af Uddunstningen fra de Hundreder af Begravelser under Kirkegulvet, der i den Grad var undermineret, at det som 1635 kunde ske, naar en Grav faldt sammen, at hele tre Stole faldt ned i Hullet, Andre Kirkegængere — det var vel Ungdommen — forstyrrede ofte Andagten ved at spytte ned fra Pulpituret paa Folk nedenunder⁹¹ eller ved at skrive i Stolene med Kridt. 1693 fik Organisten Ordre til at paase, at der ikke var andre paa Pulpituret under Prædikenen end dem, der skulde være

* De Fattige, der tiggede uden „Tegn“, skulde gribes af Stodderfogden eller „Prakkerfogden“ og piskes eller hurtigst sendes ud af Kommunen. Der var desuden „Husarme“, der ikke gik ud for at tigge. 1708 udstedtes en ny Anordning om Fattigvæsen, og fra dette Tidspunkt er der for Koldings Vedkommende fuldstændige Regnskaber.

** Vægternes Plads var i det 19. Aarhundredes første Halvdel ved nordre og søndre Kirkedør. De stillede i fuld Mundering med blankpudset Skilt og skulde passe Dørene, holde Hunde ude og lignende.

der for Musikkens Skyld. — Under Gudstjenesten blev der fra ældgammel Tid ombaaret en Tavle eller en Klingung i Kirken.

Straks efter Gudstjenesten mødte Kirkegængerne en anden Verden lige udenfor Døren. Det er næppe en Tilfældighed, at de fleste Tyverier og Skarnsstreger begaaes i gammel Tid, medens Folk er i Kirke. Selv Soldaterne, der laa her i Garnison, opfører sig ofte i Kirketiden som Ugærningsmænd, stikker Folks omløbende Svin ihjæl etc.⁹³. Det gør ogsaa et underligt Indtryk at læse, at Byfogden 1703 lod gribe en Kvinde, der kom gaaende ud fra Kirken efter at have staaet offentligt Skrifte. Bytjeneren fører hende til Byfogden, der affordreder hende Lejermaalsbøde. Hun nægter at betale og holdes saa i Arrest i 1 $\frac{1}{2}$ Døgn. Formodentlig er Byfogden nu bleven ked af Sagen, thi han befaler Pigen at give ham de Penge, hun har hos sig, ca. 1 Slette-daler, og at trække et Skørt af og efterlade det som Pant.

Skolegang. — Overtro.

„Giff dig i Skoler at studere,
 Det er dig bedre end at grassere.“
 — „Jeg vilde heller, skal ieg sige,
 Leeg oc dantze med min Lige --
 Jeg gidr ey sidd' vdi en Krog
 Oc altid vare paa min Bog.
 Ah, ah, de Piger kön' oc bold.
 Hos dennem vil ieg gaa i Skol'!“
 (Niels Mikkelsens Regnebog.)

Latinskolen i Kolding, hvis Oprindelse vistnok maa søges i Middealderen,* og som fra 1566 havde sin egen, grundmurede Bygning paa et Hjørne af Kirkegaarden, hvor den højere Almenskole nu ligger, kan næppe i gammel Tid have virket stærkt i Oplysningens Tjeneste, thi der dyrkedes kun Latin og Græsk. Fra 3. Klasse skulde Eleverne udelukkende tale Latin⁹³. I 1604 indførtes en Smule Regning og Matematik i de nederste Klasser, men Fag som Modersmaalet, Historie, Geografi og lignende kom først til 1739. „Den latinske Skolemester“ (Rektor) og Hørerne var gejstligt uddannede Mænd, der tog dette lille Levebrød, indtil de kunde faa et Præstekald. Af de 15 „latinske Skolemestre“, der var her i det 17. Aarhundrede, befordredes de 9 til Præstekald (3 i Kolding), et Par blev Professo-

* Se Side 62 og 78.

rer, og 3 døde, inden de kom ud af Puppestadiet som Skolemestre. Baade Rektoren og Hørerne skulde visse Dage prædike i Kirken.

I Skolearkivet findes Afskrift af en „Skolelov“ fra 1593 for Latin-skolen her, og i dens Bestemmelser findes der nogle Sætninger, der ikke højner vore Tanker om Datidens Hørere. Det hedder bl. a., at der for uanstændig Banden og Skrigen paa Gaden eller i Huset skal bødes en Joachimsdaler. Den, der møder drukken i Skolen, ved Bordet (ved Frikost?) eller i Kirken, skal bøde fra 1 Mark til en god Jochimsdaler, og ligeledes skal han bøde, dersom han kommer for sent paa Skolen, det hjælper ikke, at han undskylder sig med, at han er bleven opholdt af Drikkebrødre!

Det er forstaaeligt, at efter en kedsom latinsk Vinter, kunde Lærere og Elever føle Trang til at hilse den danske Sommer med en særlig Fest, *Majfesten*⁹⁴. Oprindeligt begyndte den Aftenen forud med et Kransegilde, hvortil der var indbudt unge Piger, men Gildet vakte af en eller anden Grund Misfornøjelse og havde i 1609 allerede en Tid været afskaffet. Paa Majfestens Dag Kl. 9—10 om Formiddagen drog Skolen i festligt Optog syngende gennem Gaderne. I Spidsen gik tre af Skolens Disciple af første eller anden Lektie, den ene var „Greve“, den anden „Baron“ og den tredie „Junker“. De var pynkede med gallonerede Hatte og Klæder, her og der var de prydede med „Juveller“, og ved Siden havde de smaa Kaarder. Gaderne igennem indsamledes Pengegaver i Bøsser. Undertiden blev hele Toget indbudt til Traktement i en Velynders Hus, men Toget sluttede hos Rektor, hvor der blev sat Mad og Drikke for alle. Huset, hvortil man vendte tilbage, var prydet med Majløv*. — Lensmand Caspar Markdaner satte i 1609 en Grænse for, hvad der maatte ofres paa saadan et Gæstebud, at det ikke blev for kostbart for Borgere, der gerne vilde gøre deres Søns Majgrevegilde. Fattigbørn skulde kun have en „Rovle“ (en Rundtenom Rugbrød), et godt Stykke Flæsk og nødtørftigt Øl til en Skilling Stobet. Andre Borgerbørn og de større, der „sang Diskant“, maatte faa Hvedebrød og Ost og en Tønde Danskøl „til en skikkelig Glædskab, foruden Overflødighed og Drukenskab“, og Skolemester selv og Hørerne maatte trakteres endnu noget bedre.

Latinskolens Drenges bar i Kolding som i andre Byer den mærkelige sorte Dragt, halvt en Kjole, halvt en Kappe. I højre Side var

* Omtrent 1750 ophørte den gamle Fest. Skolen genoptog Majfesten 1899, Kransegildet 1902, se Dagbladene.

der et særlig langt Ærmehul, og ned over Ryggen hang Kappen i Folder. Den mellemste Fold gik længere ned end de øvrige og lignede fjernt en Hale. — Mortens-, Jule-, Nytaars- og Helligtrekongers-Aften sang nogle af de større Drengene „Diskant“ for Godtfolks Døre. Søndagene ved Middagstid vandrede fattige Peblinge om fra Dør til Dør og sang deres Tiggersang *Panem propter deum* (Brød for Guds Skyld) og kvitterede for det Brød og de Skillinger, der kunde falde af („Bøssepenge“), med Sangen *Deo gratias* (Gud ske Lov). „Bøsspengene“ fordeltes hvert Fjerdingaar mellem de fattige Drengene, Brødet, de fik, fortæredes paa Stedet. Endelig medvirkede syngende Latin-skoledrengene ved Brudevielser, Barnedaab, Kirkegangskoner og Begravelser. Ved disse sidste bar de lange Slør paa Hattene. De Skillinger, de saaledes sang sammen, fordeltes efter et ret indviklet System mellem Skolemester, Hørere og Disciple.

— — —

I Chr. III.s Kirkeordinans af 1539, hvori det bl. a. bestemmes, at der i hver By skal være én Latinskole, hedder det endvidere: „Dog skal Øvrigheden sørge for *Skriveskoler* for Drengene og Piger og andre, der ikke duer til at lære Latin.“ Øvrigheden, det vil sige Magistraten, modtog derfor fra alle mulige Mennesker, fra fattige, virkelig kvalificerede Folk saavel som fra afdankede Ryttere, Krigsinvalider, Enker osv., Bunker af Ansøgninger om Lov til at oprette saadanne danske Skoler. Det var i Virkeligheden Privatskoler, der for hvert Barn krævede en *ugentlig* Betaling. Betalingen var i Reglen 2 Skilling for at lære at stave og læse, 3 Sk. for dem, der ogsaa skulde lære at skrive, og 4 Sk. for dem, der tillige skulde lære Regnekunsten. Skolepengene betaltes ikke sjældent med Madvarer, en Fisker betalte for sin Søn med Fisk o. l. Skøndt der i Reglen kun var én avtoriseret dansk Skoleholder i Byen, saa førte alle Skoleholderne i det 17. og 18. Aarhundrede dog stadig en haard Kamp mod deres to Fjender: Pogeskolerne og Sulten. Med Pogeskolerne saa Øvrigheden ofte gennem Fingrene, ogsaa efter at Bestemmelserne i danske Lovs 2—18—13 var traadt i Kraft. Enkelte af Skoleholderne har i 17. Aarhundrede haft en lille Bifortjeneste ved at lære Soldater, der afvistes fra Nadveren paa Grund af Vankundighed, lidt af Luthers lille Katekismus.

En meget begavet og dygtig Skolemester, Niels Mikkelsen, var Skoleholder i Byen i Tiden mellem 1583 og 1617. Oprindeligt oplært af den berømte Peder Trelund i Ribe, havde han fortsat sin

Uddannelse i Tyskland. I 1615 udgav han en morsom lille Regnebog, en af de første i sin Slags. Bogen* slog godt an og udkom i 6 Udgaver, deraf flere efter Forfatterens Død. Som Indledning til Bogen staar der paa Rim en Samtale mellem Skolemesteren og en ung Knøs, og Verset, der indleder dette lille Afsnit, er et Udpluk deraf. Knøsen overtales tilsidst til at lade „sit Ungdoms Spil“ fare og slaa sig paa Bogen.

Som Skoleholdere i Kolding kan foruden Niels Mikkelsen nævnes Gregers Nielsen (1645, død 1660), „Claus Nielsen (1648, død under Pesten 1654), Erik Jørgensen (omkring 1661), Jens Trouelsen (1660, fik paa Magistratens Indstilling ²⁸/₉ 1670 kongelig Stadfæstelse paa at være eneste danske Skolemester), Peder Berntsen (1682, død 1717), Anders Hansen (1717), Johannes Harboe* (kom 1725 hertil fra den kgl. Skole i Egtved og var her til sin Død ¹⁷/₂ 1753), Peder Olufsen (tidl. Biskop Brorsens Tjener) og flere. I 1740 var der to lovlige Skoleholdere i Kolding. Det nævnte Aar udstedtes en „Instruktion“ for de to Skoleholdere. Der forsøges indført Skoletvang, og Byen betaler Skolepenge for et Antal fattige Børn.

Ligesom til Latinskolen var der ogsaa til de danske Skoler knyttet en Festdag, der vistnok er af gammel Oprindelse, og som i hvert Fald ogsaa fejredes i det 17. Aarhundrede. Festdagen var *St. Thomasdag*, 21. December⁹⁵. I Forvejen havde Skoleholderne til hver af de større Børn lavet en „Probe“, det vil sige en Forskrift, omgivet af brogede Snirkler og Blomster, Engle, Løver og Hjorte. Børnene udfyldte Forskriftens tomme Linier, og Skoleholderen skrev paa hvert Barns „Probe“, hvor mange Salmevers Barnet kunde udenad. Salmer med mange, men korte Vers var yndede. *St. Thomasdag* uddeltes saa „Proberne“. Paa hver af dem havde Skoleholderen prentet: „Skrevet i Kolding danske Skole, paa *St. Thomæ Dag*, Aar . . . af N. N., som for sin Flittighed i Læsning, Skrivning, Regning og

* Se Bibl. Dan. II. 18.

** Johannes Harboe havde 1748 næppe 30 Børn, men gør af sine Skrivelser Indtryk af at have været en dygtig Mand. Med et Suk udbrøder han, naar han hver Morgen ser en anseelig Trop Børn, ham til Bravade, vandre hans Dør forbi til Musikant-Svenden Richters ulovlige Skole, at han jo umulig kan skikke sig efter alle variable Gemytters Behag. Har han en Gang slaaet en Dreng, der var ulydig, saa frister Pogeskolerne Forældrene med, at hos dem skal Børnene lære saa meget, uden at faa et Tik eller Slag.

. . . . Vers er kaldet —. Tankestregen udfyldtes med en højt klingende Titel. En Dreng blev „Kejser af Rusland“, en Kammerat af ham opnaaede kun at blive Hertug af Avgustenborg, medens en Pige maaske blev Dronning af England osv. Jo finere Titel, jo større Ære. Musæet paa Koldinghus ejer et Par Eksemplarer af disse „Prober“, der er en broget Efterligning af de „Prober“, som Skoleholderne forud for deres Ansættelse sendte Magistraten med Bøn om et Levebrød. St. Thomasdagen blev forøvrigt i de danske Skoler fejret med et Gilde, hvis vigtigste Begivenheder nok var for *Skoleholderen*, at hvert Barn bragte en Pengegave og 2—8 Lys og for *Børnene*, at de under Jubel brændte Skoleholderens Ferle og Ris*. Med St. Thomasdag begyndte Juleferien, der altid varede til Mandag efter Helligtrekonger.

— — —

Med den meget mangelfulde Oplysning er det naturligt, at Overtroen blomstrede. Vi har dog ingen Efterretninger om rigtige Hekseprocesser med paafølgende Brænding paa Baal, men dette skyldes sikkert alene den Omstændighed, at vi ingen Tingbøger har fra det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. Et Exempel paa Koldingensernes Agtpaagivenhed haves fra 16. Aarhundrede. Enken efter den medicinske Professor Thomas Zeger, Magdalene (død ¹⁶ 1568), boede her i Byen og gav sig af med at skrive Almanakker, der indeholdt astrologiske Spaadomme. I By og Egn blev hun derfor udraabt som Heks, og at hendes Skriftefader ogsaa blev bange for Sagen, derom vidnede en Tavle med tysk Indskrift, der indtil Midten af 18. Aarhundrede hang i Sakristiet. Den lærde Enke beroligede dog Præsten med, at hun nok kunde forene Stjærnetyderiet med sin Kristentro⁹⁶. En berømt Astrolog i Byen i det 17. Aarhundrede, Rektor Jens Sørensen Hundevad, synes ikke at have vakt Forargelse.

Overtroen i Kolding blev i det 17. Aarhundrede ofte udnyttet af Kvindemennesker, der signede eller „viste igen“, og den Omstændighed, at de ofte betaltes med Sølvkeer eller Sølvmallar, tyder paa, at de søgte deres Kunder blandt Kvinderne, der maaske ikkè har kunnet betale med rede Mønt. Adskillige saadanne Signekællinger

* En Bestemmelse fra 18. Aarhundrede gaar ud paa, at i Tilfælde af Forsyndelser, gjorte af Uvidenhed, skulde Skoleholderen tale til Børnene „af et faderligt Hjærte“, men blev et Barn grebet i Opsætsighed, Løgn eller Banden, maatte det ingenlunde forskaanes for „Ris til Maade“.

piskedes og forvistes Byen. Mere Opsigt vakte den Heksesag, det trak op til i 1647, og hvori ovennævnte Skoleholder Gregers Nielsen var en af Forgrundsfigurerne. Den fattige Skolemester, der i sin Desperation erklærede, at „han havde saa længe troet paa Gud, nu vilde han tro paa Djævelen“, søgte at faa en Signekælling, Krøblingen Johanne Hanskone, til at „fly ham Lykke“. Han drak hende drukken for at faa hende til at løsne Tungen, thi han indbildte sig, at Søren Haar paa Laasbybjerg, alle Ude Pedersens Børn (deriblandt Peder Udesen) og mange andre Godtfolk i Byen ved Trolddom var kommen til deres Formue, og nu skulde Kællingen, enten selv eller ved en Lisbet Knudsdatter i Hjarup*, ogsaa hjælpe *ham*. Johanne Hanskone gav ham to Poser, en af Lærred og en af Læder. I den første var der 9 Rugkærner, Lyneborgersalt, Hvidløg og meget andet, i den anden en „Voks-Kalv“. Senere, da Poserne hverken hjalp Skoleholderen til Brød end sige Rigdom, opstod der Splid mellem ham og Kællingen, og denne søgte at hævne sig ved at bilde forskellige Syge ind, at Skoleholderen havde forgjort dem. Sagen, der i Raadstueprotokollen fylder et mægtigt Antal Sider⁹⁷, vakte stor Opstandelse. Signekællingen har haft stor Praksis i Byen. Udfaldet af Sagen fremgaar ikke af Papirerne, men det synes, som om Skoleholderen har faaet et skarpt Tilhold om ikke at udsprede onde Rygter om Folk. Gregers Nielsen boede paa Hjørnet af Laasbygade og det forsvundne Kedelsmedstræde. Han var et stakkels fordruekt Menneske, der laa i Strid med alle. Endnu 1653 har han ikke opgivet sin Tro paa Trolddom, thi en Aften raabte han paa Gaden: „Søren Haar haver været min gode Ven tilforn, men nu er han bleven min Uven. Det haver Djævelens Mennesker gjort, og hvad han har, grøn Jord, Huse og Gaarde og al sin store Pral og Pragt, det har han og de Haarer med Djævelens Kunst og Anne Jensdatters Magt.“ Og i sit Drukenskab og Raseri løber han til Søren Haars Bislag og *bider deri* med sine Tænder!

Brøde og Straf.

Fra gammel Tid laa der noget stridbart hos Koldingenserne og hos Egnens Befolkning. I Kolding giver denne Stridbarhed sig ofte Ud-

* Denne Kvinde, der angives at være „født udi Sverig, af Adel“, skal i Hjarup have boet hos Præsten, Hr. Povl Sørensen, der var en Broder til Sognepræsten i Kolding, Ancher Sørensen.

slag, hvad enten det er i aaben Fejde med en Herremand* eller i indbyrdes Rivninger, der ikke sjældent atgjøredes paa Stedet med Vaaben i Haand. Maaske laa denne Stridighed hele Tiden til. Bysbogen nævner før Reformationen hele Rækker af Navne paa Drabsmænd, der „gik Vold over“ og svores fredløse for Manddrab, og igennem hele det 16. og 17. Aarhundrede er Drab og blodige Slagsmaal saare almindelige i Byen. En stor Del af disse Drab skete dog af Fremmede, der var i Byen i Forretninger. 1597 slog Jørgen Bertelsen i Skærbæk under et Ophold her i Byen Staffen Ibsen i Eltang ihjel, og 1607 dræbte Oluf Staffensen i Harte sin Nabo Rasmus Mikkelsen. I det første Tilfælde maatte Drabsmanden bl. a. bøde med 100 Slettedaler til Kolding (latinske) Skoles Disciple, i det andet med 80 Rdl., Halvdelen til Skoledisciplene, Halvdelen til de Husarme. En mærkelig Drabssag rejstes 1622. Nogle Bønder sad Lillejuledags Aften og drak i Ude Petersens Hus og kom da op at trættes om Betalingen for et Krus Øl. Pludselig gik det Lys ud, som Husmoderen Maren Sørensdatter havde i Haanden, og Jens Hansen fra Børup tog da sin Økse og huggede til Jens Madsen fra Erritsø. Saaret var dog ikke dødeligt, thi anden Juledag om Aftenen var Jens Madsen til Julegilde i Erritsø. Han havde et Klæde om Hovedet, men kvad og sjuede med de andre. Nogle Uger efter døde han, og trods alt blev Jens Hansen svoret Manddød over.

I 1634 blev Ridefoged paa Koldinghus Søren Staalsen „slaet“, og en Hans Due betalte 3 Rigsort i Blodvide til Byfogden. Samme Aar slog en „Kumpan“ fra Haderslev Mestermanden i Kolding ihjel. Drabsmanden opdagedes 1643, og det viste sig at være Skorstensfejeren paa Haderslevhus.

I 1637 kom følgende Udaad for Dagen: En Misdæder Lavrids Jensen Hvedbo var bleven rettet ved Helsingør, men tilstod før sin Død, at for 4 Aar siden, da han sejlede med Skipperen Simon Mikkelsen af Kolding, havde de i Fællesskab slaet en Mand ihjel, som de sejlede for, og taget hans Penge og Gods. Det var en Jydekarl,

* I et Brev dateret 30. Nov. 1529 tilsiger Borgmestre, Raad og menige Almue i Kolding Landsdommer i Fyn, Jørgen Henningsen og Jørgen Persen, at de vil holde „en felig Dag og Stunde“ (en tryk Dag) for Ord og Gærning med velbyrdig Mads Emiksen „for al den Trætte og Slag, som hannem og vore Medborgere imellem haver været til denne Dag“. Lejdet eller, som det kaldes, „Fæstet“ ligger i Landsarkivet i Viborg⁹⁸. Der har været et Segl under det, men dette er nu borte.

der var kommen ombord i Kolding tillige med $1\frac{1}{2}$ Tønde Smør og 4 Tønder Kød, som han vilde sælge paa Femern. Sine Penge betroede han Skipperen til Forvaring. Da de var kommen ned i de holstenske Farvande — Fragten var foruden Jydekarlens Gods *Jydepotter*, — dræbte de Jyden nede i Køjen ved et Skud og ved Øksehug. Liget blev kastet overbord og de rede Penge deltes. Smørret solgte de i Egernførde og Kødet paa Femern, og med en Ladning Hvede vendte de tilbage til Kolding. Simon Mikkelsen i Kolding nægtede Forbrydelsen, men 1639, da flere Vidnesbyrd gik ham imod, blev han dømt og rettet. Samme Aar var det, at Byens Spillemand, Ambrosius „Capelmand“, blev dræbt af en Erik Løcke Hansen, der i „Vongave“ betalte 600 Daler, som derefter for en stor Del anvendtes til at bekoste Opdragelse og Skolegang for Spillemandens 5 Børn. Mange blodige Sammenstød skete i Byen paa Markedsdagene, da Kaarder og — navnlig, men næsten altid hos Bønder — „*langskaf-tede Økser*“ talte et blodigt Sprog. Ved saadanne Lejligheder var det, at Jacob Smed i Hjarup mishandlede Knud Olufsen Buch af Skanderup med sin Kniv (1645), at Mads Pedersen Fitting af Bække dræbte sin frugtsommelige Kone med to Kaardestik i Siden, hvorfor han kom til at klæde Stejle og Hjul (1651), og at Anders Skrædder af Frederiksodde i Drukkenskab slog Christen Aalborg ihjel (1653). Men slige raa Bedrifter kunde Borgerne ogsaa udføre indbyrdes. Det var ikke mindre raat, naar (1650) en Bager i Byen slog en Tøffelmager saaledes med en Rivebul, at en af Tænderne i Riven gik gennem Tøffelmagerens Næse og Gumme, saa Bartskæren „kunde sætte Søgeren gennem min Nejse ind paa Tungen“. Eller som hin anden Juledag 1663, da Peder Bødker kom ned ad Gaden med sin Bredøkse i Bæltet og traf en Bekendt, med hvem han satte sig i Søren Svendsens Hus. Bødkeren sad paa sin Bredøkse, og de to „begyndte en Kortleg“. De tabte saa hver et Stob Øl, og saa legte de, hvem af dem, der skulde betale de to Stob. De kom nu op at skændes om, hvem der bedst kunde betale, og Bødkeren afgjorde Tvisten med Bredøksen, hvorfor han blev svoret Manddrab over og fredløs, „indtil han kan nyde Hans kgl. Majestæts Fred“. — En Bundtmager blev 1654 saa vred over, at Fogden paa Estrup, for hvem han havde beredt et Odderskind, skældte ham for en „Skinder“, at han løb hjem og hentede sin Lodbøsse, og da Værtshusdøren, hvor Fogden sad, var lukket, skød han paa den lukkede Dør, saa en uskyldig Tilstedeværende fik sin Fod fyldt med Hagl.

En Strid 1648 belyser Forholdet mellem en velhavende Borger og en „uærlig“ Mand, nemlig selve Byens Mestermænd. Han boede som allerede nævnt i det nuværende Brostræde sønden op til Strædet, og hed det nævnte Aar Hans Dørring. Nabostedet vest for tilhørte Prokurator Hans Doue*. Mellem Prokuratoren og Bøddelen var der Uvenskab, thi Prokuratoren havde engang slaaet Bøddelens Undergivne, Skorstensfeieren, brun og blaa med et Kesteskaft, fordi Skorstensfeieren havde forlangt sin Betaling for to Skorstene, 12 Skilling. En Dag, da Bøddelens Gæs svømmede i Aaen, hidsede Prokuratorens Svingersøn, Johan Voged, sin Hund efter dem. Bøddelen kom nu frem i Havedøren og havde en Bøsse med. Han truede med at ville skyde Hunden, men Johan paastod, at han havde sagt: „Jeg vil skyde Dig ned, saa Røgen skal staa Dig ud af Halsen“. For Undsigelse blev Bøddelen nu sat i Hægte og Forvaring, og Prokuratoren stillede Kavtion. Bøddelen paastaar, at Prokuratoren vilde sulte ham ihjel i Fængselet, thi han sørgede hverken for Øl eller Mad til ham. Og mens Bøddelen sad i Byens Hægte, fremkom Prokuratoren med Ietfærdige Begæringer til hans Kone, Marie Disseler, og lovede hende et Snørliv, hvis hun vilde efterkomme hans Begæring, men hun vilde ikke. Saa brugte han Magt, men Konen skreg, og hendes Børn kom til. Nu stævnedes Konen Prokuratoren for Ribe Kapitel, og helt godt har det næppe staaet med Prokuratorens Samvittighed, thi det kom pludselig til Forlig, saa baade Bøddelen slap ud og Prokuratoren slap for Kapitlet.

Det ses, at der i det 17. Aarhundrede ofte var voldsomme Spektakler mellem de indkvarterede Soldater og Borgerne, men naar Forhørene gennemlæses, viser det sig, at Skylden for disse Stridigheder oftest paahviler Soldaterne, der for en stor Del var raa Folk, en Plage for Borgerne. I et enkelt Tilfælde ses det, at Folk har ærgret sig over Anvendelsen af det tyske Sprog. En Blegmand, der af en Kaptajns Kone blev anmodet om at tiltale hende paa Tysk, fór i Vrede ind i sit Hus og kom ud med en Bøsse, hvormed han sigtede paa Konen. Der var dog nok ingen Ting i Bøssen. Soldaterne kunde undertiden stille ved Kvarterværten selv 6te eller 7de. idet de ofte var gift og havde Børn. En Rytter, der indkvarteredes hos en Skomager 1685, vilde absolut forjage Skomagerens Moder fra hendes Seng og paastod, at han ofte havde „so eine olle Hechse ut

* Se foran Side 133.

dem Bette gejagt“, hvilket vel sagtens ingen Overdrivelse var. — Thomas Feldbereders Kone, der engang blev vred paa en Soldat, slog løs paa ham med en Jydepotte og ramte ham saa uheldigt, at Taaen af Jydepotten traf ham i Øjet. — I 1663, da der laa en Del Ryttere her, befalede Løjtnant Frederik Anthoni Schrøder og Kornet Claus Petersen deres Undergivne at skaffe en Ko, de maatte saa tage den, hvor de vilde. Mortensaften stjal Folkene saa en Ko i Harte og førte den herind, hvor Løjtnanten var behjælpelig med at slagte den. Før Tyveriet kom rigtig for Dagen, havde Løjtnanten stoppet Resterne af Koen i en Humlesæk og kørt den ud i en Skov mellem Kolding og Vejle. I andre Tilfælde ses det, at Soldater har stjaalet Heste her og smuglet dem ud sydpaa, hvor Hjælpere da afsatte dem. De dømtes for Krigsretten.

Det vil af Hensyn til Pladsen være umuligt her at opregne Hovedsummen af Retsprotokollernes store Sager.

En særlig stor Plads indtager *Barnemordene*.

Sædelighedsforholdene i Kolding var i det 17. Aarhundrede ikke gode. Man ser det af Tingbøgerne, f. Eks. 1654, hvor en hel Række Mænd stævnes af Kæmneren for Lejermaalsbøder. Efter Krigene tiltog Fødsler uden for Ægteskab, og Forbrydelser fulgte i deres Spor. En samvittighedsløs Jordemoder, Trine Madsdatter, tilskyndede 1661 en frugtsommelig Enke, Karen Karmands, til at fremskynde sit

Barns Fødsel. Barneliget blev gravet ned i Karen Karmands Kælder, men Forbrydelsen opdagedes, og baade Karen Karmands og Jordemoderen blev „ved Retterstedet her for Byen“ henrettet med Sværd og deres Legemer nedgravede i Jorden samme steds. Før sin Død tilstod den samme Jordemoder at have været behjælpelig ved flere Barnemord. Samme Aar nedkom Pigen Karen Terkelsdatter i Prokurator Johan Schrøders Hus med et dødfødt Barn. Johan Schrøder, der som Enkemand var Fader til Barnet, og som ganske kort før dets Fødsel var bleven gift med en Datter af afdøde Mogens Ericksøn, fik et Fruentimmer, Inger Nisses, til at køre med Pigen til Varmark. Herfra bragtes Barneliget i Stilhed til Stenderup Kirkegaard. Imidlertid sivede det ud i Byen, at Pigen havde født, og da der taltes om, at Kvinderne i Kolding vilde gaa

Bøddelsegl fra Kolding
(noget forstørret).

til hende, for ved Malkeprøve at faa Sandheden frem*, tilstod hun. Johan Schrøder havde først overtalt hende til at udlægge en Feldberedersvend i Vejle som Barnefader. Hun sagde dog for Retten, at han ikke havde tilskyndet hende til Fødsel i Dølgemaal. Karen Terkelsdatter blev derefter henrettet ved Sværd, men Kroppen blev efter Øvrighedens Benaadning begravet i Fattigjord paa Kirkegaarden. Inger Nisses forvistes Byen. Johan Schrøder bødede senere sine Lejermaalsbøder, men en Maaned efter, at Karen Terkelsdatters Hoved var falden, sad han i Retten i Dommers Sted.

En enkelt af disse Forbrydelser vakte Opsigt hele Landet over.

Boghandler Simon Paullis danske Maanedssavis, der udgik i Hovedstaden, fortæller i sit Aprilnummer 1675, at en Kvinde var bleven halshugget i Kolding:⁹⁹

„Denne hafde dræbt et Barn, som hun hafde aflet ved den, som hun var efter hendes Forældres Samtykke troloftet med: Men det skeede at samme Person, som var Barnefaderen, fulgte med i Krædsen, der hun skulde rettis, holt sig til hende og vilde binde for hendis Øyne, hvilket och blev hannem tilstæd, men hand besvimeede i det samme, saa hand blev saa got som død hiembaaren af Krædsen och døde faa Dage der efter. Hendis Forældre ginge til Seng aff Sorrig och tviles fast paa deres Ljff.“

I Biskop Bircherods Dagbog hedder det under 7. April (gl. Stil), at „i Kolding blev en fornem Mand hans Datter halshuggen, som havde født et uægte Barn i Løndom og siden myrdet det samme“.

Byens Tingbog og Kirkebogen oplyser, at Pigen hed Margrete Jacobsdatter. Faderen var Jacob Hansen Udrider eller Vadrider. Hun stod for Retten 7. April og tilstod at have født det døde Foster, der 28. Marts blev fundet mellem hendes Faders og Niels Madsens Huse, men hun hævdede, at det blev dødfødt. Hun turde ikke aabenbare Fødselen for nogen. „Hun blev formanet at tænke paa sin Salighed og blive ved Sandhed og blev tilspurgt, om enten hendes Moder, Sødskende eller andre vidste noget heraf. Hun benægtede dette. Ingen uden hun selv vidste noget, og gjorde hun sin Fæstemand, Simen Caspersen, som var Fader til samme Foster, hans Undskyldning, at han ikke noget deraf vidste i ringeste Maader, mens han havde vel spurgt hende ad, om hun lavede til Barsel, da havde hun det benægtet for hannem.“ Hun dømtes til Døden, og Dommen blev samme Dag fuldbyrdet. Hendes Fader udlovede en Sum Penge

* Se foran Side 63.

til Kirken og de Fattige „for at Datteren maatte komme paa Kirkegaarden udi Kristenjord og ellers Exekutionen maatte ske paa en ærlig Sted“, og dette indvilgede Amtmand Otto Bilde i. Hun blev halshugget paa Kolding Torv, der altsaa var „en ærlig Sted“. I 1676, 3. Jan., fik Kirken 10 Slettedaler af de Penge, som Jacob Vad- rider havde udlovet til Kirken for sin Datter.

Postvæsen. — Vognmandslav. — Værtshuse.

En rap Hest var i gamle Dage den hurtigste Befordring, man kendte. Naar Rytteren tilmed havde Heste at skifte med staaende parat, kunde han i forbavsende kort Tid komme over en stor Vej- længde. Saaledes bar Romerne sig ad, — derfra kommer Ordet Post* — og ligeledes danske Konger. Da Rigsraaderne 1554 var i Sve- rig og Christian III paa Koldinghus, stod der „Postklippere“** paa 14 Steder mellem Varberg og Kolding, og Færgerne var rede til at sætte Budet over Øresund og de to Bælter. Saadanne Regerings- bude kaldtes i Regelen „Enspændere“. Dronning Dorothea klagede 1561 over, at hun som Enke ikke havde Enspændere til sine Breves Befordring.

Allerede Christian II syntes at have haft et Slags offentlig Bud- tjeneste eller Postvæsen paa sit Program. idet han i sin verdslige Lov befaler, at der i hver Købstad beskikkes 2 eller 3 Løbere til at løbe med Breve. De maa for hver Mil, de løber, faa 2 Skilling baade Sommer og Vinter, men det er vel tvivlsomt, om Lovbudet er efterkommet. Først under Christian IV (²⁴/₁₂ 1624) blev *det første offentlige Postvæsen* oprettet. Mellem Hovedstaden og Hamborg kom der ugentlig *kørende Post*. Der nævnes kun to rigtige Postmestre, én i København og én i *Kolding*, hver med 100 Rdl. i fast Løn og Resten i Sportler. Kolding blev Hovedpunktet for den jyske Post, der herfra med *Fodbude* afgik paa 3 Ruter, nemlig Kolding—Nørre- Snede—Viborg—Aalborg. Kolding—Vejele—Horsens—Skanderborg —Aarhus—Randers og Kolding—Foldingbro—Ribe. Der var to Bude til hver af de lange og et Bud til den korte Rute. Kom f. Eks. den gaaende Post til Ribe, tog han ind til en bestemt Gæstgiver, der fungerede som „Postmester“, afleverede sine Breve og modtog igen

* Ordet Post, Forkortelse af *Posita* = Pladsen for stationsvis opstillede Heste eller Løbere.

** Klipper = en rask, men unanseelig Hest.

de Breve, han skulde have med tilbage. Værten, hvor han tog ind, skulde have et Skilt forestillende en hvid Hest med en blaa Rytter, og af Brevpengene, som betaltes af Afsenderne ved Brevenes Indlevering, maatte Værten beholde Tredieparten. Portoen rettede sig efter, om Brevet var et Halvark eller et Helark — Papiret var sammenfoldet, Konvolut kendtes jo ikke — og for et Halvark var Taksten fra Kolding til en Begyndelse fastsat saaledes: Til København 6 Skilling, Hamborg 5 Sk., Nørre-Snede 6 Sk., Viborg 8 Skilling, Aalborg 12 Sk., Vejle 4 Sk., Aarhus 10 Sk., Randers 12 Sk., Foldingbro 4 Sk., Ribe 8 Sk. Et Helark var lidt dyrere. Pakker kunde ogsaa besørges, ialfald med den kørende Post, men der tales ikke endnu om Passagerer.

Postmesteren i Kolding, der efter den faste Løn at dømme har rangeret højere end Værterne i andre Byer, ansattes dog ligesom i disse af Magistraten i Forening med Lensmanden.

Med den kørende Post tog det om Sommeren 5 Dage og om Vinteren indtil en hel Uge at vinde fra København til Hamborg.

Allerede i Postvæsenets første Tid hører man om *Aviser*. Hvem skulde tænkt, at Christian IV havde holdt trykte Aviser paa Koldinghus? Ikke desto mindre finder man, at da der 1640 var indrettet et særlig hurtig, *ridende* Post, der gjorde Genvej ved Haderslev og lod sig sætte over til Assens, befalede Christian den IV, at han skulde lægge Kongens Breve og ugentlige Aviser i Haderslev, hvorfra de saa skulde sendes til Kolding. Allerede i første Halvdel af det 17. Aarhundrede var der trykte Ugeblade i flere tyske og navnlig i mange hollandske Byer, og det er vel en saadan „Courant“, Kongen har studeret.

Med Hamborgeren Povl Klingenberg's Overtagelse af Postvæsenet mistede Kolding en Tid sin Betydning som Postvæsenets jyske Knudepunkt*. Posten førtes nemlig over Assens—Aarøsund. Nu blev der foruden den agende Post mellem København og Hamborg to Gange ugentlig *ridende* Post, saaledes at et Brev fra Hovedstaden til Hamborg kun var 3 Dage undervejs. Haderslev blev Knudepunktet for den jyske Post, der afgik som Agepost dels til Ribe og andre Vestkystbyer, dels til Kolding—Aarhus—Viborg—Aalborg. Ved Landevejene udlagdes der rundt omkring „Postgaarde“, det vil sige Bøndergaarde, der skulde befordre Posten og til Gengæld slap for øvrige Ægter og Ar-

* Før Klingenberg's Tid gav Byerne et Tilskud til Postvæsenet. Kolding betalte saaledes i 1626 = 16 og i 1633 = 20 Kurantdaler.

bejder, forresten et daarligt Bytte. Fra nu af tales der om at befordre Passagerer. En Mand med et Skrin indtil 30 Pund skulde om Sommeren beforders for 13 Rigdaler, om Vinteren for 15 Rigdaler om Dagen, men saa skulde han ikke blot beforders frit i gode Vogne, men trakteres med Mad og Drikke „efter som her udi Landet brugeligt er“. En Tjener eller en Dreng kostede knap saa meget, men Maden var ogsaa noget tarveligere. — Postvæsenet var under Privatdrift af Povl Klingenberg 1653—85 og af Familien Gyldenløve 1685—1711, hvorefter Staten overtog det. Der foreligger et Regnskab for 98 Dage af Aaret 1711. I disse 98 Dage har Postkontoret i Kolding haft en Indtægt af 202 Rdl. 16 Sk. og en Udgift af 45 Rdl. 6 $\frac{1}{2}$ Skilling.

Den første Postmester, vi har fuldt Rede paa, er Hans Lund, der døde 1709 efter en temmelig lang Embedstid. Derefter nævnes Peder Simonsen Løgstør (ligeledes død 1709), Knud Jørgensen (nævnes 1712), I. F. von der Wahren og efter ham Jens Jørgensen Riis (fra 1715). I Hans Lunds Tid nævnes¹⁰⁰ under Postmesterens *Husstand* „to Postkarle, der red med Postsække og en Dreng, der løb i Byen med Breve“. De to ridende Bude har sikkert rejst paa Middelfart, thi det vides, at en Del Brevpost er besørget den Vej.

Et Posthus i det 17. Aarhundrede har været Samlingssted for alle interesserede Borgere, der ikke blot kom for at hente og aflevere Post. Naar Postillonen meldte Vognens Komme, strømmede Godtfolk til fra hele Byen for at høre Nyt. Postmesteren handlede med Aviser, baade tyske og danske, og han holdt desuden skrevne Aviser, som han dels læste højt, dels leverede i Afskrift. Med Holbergs Skæmt i Erindring kan man vel tænke sig en Postdag i en lille By.*

Hvad angaar det vigtige Sted *Posthuset*, da var det i hvert Tilfælde fra Hans Lunds Tid og til omkring 1850 i Ejendommen Søndergade Nr. 5, der bar Navnet „*Hamborgerherberget*“. I Skiltet over Gadedøren stod Hamborg Bys Vaaben, de tre Taarne med de to Stjerner over. Friske Forspandsheste til Hoved- eller Bivognene holdtes i Beredskab paa Rendebanen. — Endelig skal nævnes, at efter Freden i Brømsebro (1645) havde Sverrig en egen kørende Post gennem Landet fra Hamborg. Uden Tvivl har denne svenske Post gaaet

* „Man hører der paa Post-Dagene ikke uden om *Marcher, Contre-marcher*, Feltslag, Stæders Belejring och andre udenlandske Sager... och rækker ingen Vært mig Kruset paa saadan Dag, uden han tillige med siger: Nu ser det ilde ud med Kejseren eller Frankrig...“ (Epistl. XLI).

gennem Kolding. Den maatte ikke medtage dansk Post eller danske Passagerer, men det er mere end tvivlsomt, om sligt er blevet overholdt.

— — —

Vi forlader Postvæsenet og vender os til Vognmændene. Frederik III.s Konsumtionsforordning af 1661 paabød, at der i hver By skulde være Vognmandslav, der skulde besørge Kørsel, men til Gengæld have Eneret paa at tage Betaling derfor. Sandsynligvis har der nok tidligere været et saadant Lav i Kolding, men det er vel sovet hen under Krigen. Det oprettedes nu, men det hedder 1678: Lavsbestemmelserne „blev misbrugt og ej efterkommet af *de tvende Værts-huse*“, hvorfor Lavet blev fornyet og genoprettet 16. Jan. 1678. Fem Aar efter kom Lavet ind under Chr. V.s almindelige Lavsartikler. I 1678 omfattede Lavet 14 Mestre med 18 Vogne.

Vi tænker os, at vi 1678 ankommer med et Selskab til et Værts-hus i Kolding og f. Eks. ønsker Vogn til Vejle. Efter at have beset Taksten, der hænger opslaaet i Skænkestuen, siger vi Værten Besked. Værten kalder paa *Bytjeneren*, og vi skal saa give denne 4 Sk. for at gaa til den Vognmand, der staar for Tur („til hvem Reigen er“). Vognmanden — lad os sige, at det er Søren Dansken — render hen til Konsumtionsforvalteren og faar en Køreseddel. Den koster 4 Skilling for hver Mil, vi skal køre, og Søren skal selv se paa, at Pengene puttes i et Skrin. Paa Køreseddelen, der bærer Kongens kronede Navnetræk, staar „Fra Kolding til Vejle = 4 Mil“, derefter Dato og Navn. Uden en saadan Seddel kan vi slet ikke slippe ud af Byporten eller klare os i Vejle. Vi skal ogsaa have en ny Seddel, dersom vi vil videre hen. Senest en Time efter Bytjenerens Tilsigelse, skal Søren holde parat med sit Køretøj. Vi kan klage, hvis Befordringen mangler noget, og Søren kan i uheldigste Tilfælde blive kastet ud af Lavet, men vejer vi for meget eller er vi for mange, saa det bliver større end raadeligt er „efter Aarsens Tid og Vejens Lejlighed“, kan *Søren* besvære sig. Lavet kan vi ikke komme uden om. Hvis en god Ven i Byen lader, som han gratis befordrer os eller vort Gods med sit eget Køretøj, da ve ham, hvis dette kun er Skalkeskjul. Søren, der har sine Snushaner ude, kan da lade Vognen anholde i Porten, og den mindste Bøde er 2 Rigsdaler. Det er Sørens Pligt, straks efter at være tilsagt til at køre, at lade sin Dreng advare sin Eftermand, at næste Tur staar til ham. Lavets Hovedmøde er altid 3. Paaskedag, da der vælges Oldermænd.

Vognmandslavet var med sin Eneret ofte til Byrde for Borgerne, hvis Klager ikke forandrede noget i det bestaaende. I 1735 talte Lavet 16 Mestre, fra en Omordning i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede stadig 12 Mestre. Vognmandslavets Monopol varede ca. 200 Aar.

Endnu et Par Ord om Værtshusene, det vil sige Herberger for rejsende Honoratiores. (Almindeligt Traktement for Betaling var ikke bunden Næring.) I 1678 var der, som ovenfor nævnt, to saadanne Værtshuse. Men senere er der kun ét. Det hedder nemlig i Kopibogen 1695 i en Skrivelse fra Raadet til Kancelliet: „Her i Byen er kun et Værtshus fornødent, hvortil vi og vil beskikke den Mand, som hidtil har holdt Værtshus, som hedder *Johan Rafn*, hvis Hus er bekvemmeligst konditioneret og bedst i Situation, thi det er næsten midt i Byen, og han har lovet muligste Flid og Omhyggelighed til at indrette og vedligeholde efter denne Steds Tilstand alle Ting efter kgl. Majestæts allernaadigste Forordning af 6. April 1695“.

Raadmandssønnen Johan Rafn og hans Hustru, Karen Knudsdatter, holdt Bryllup 1674* og har antagelig fra dette Tidspunkt drevet „Hotellet“ paa Torvet. Efter ovennævnte Forordnings Bestemmelse skulde Værtshuset have mindst 4 Værelser eller Kamre med gode, rene Senge og have Stald til mindst 6 Par Heste. For Døren skulde der være ophængt et Skilt med Byens Vaaben, og Magistraten skulde 4 Gange om Aaret, nemlig første Søndag efter Paaske, St. Hansdag, Mikkelsdag og Jul se Værtshuset efter, om alt var godt og forsvarligt. Det var ogsaa Magistraten, der to Gange om Aaret fastsatte Taksten for, hvad Værten maatte faa for et Maaltid Mad, for Natteleje, for en Skæppe Korn osv., Taksten var meget specificeret. Værten maatte ogsaa brygge og brænde og sælge ud af Huset („En Pot helgod, velsmagende dansk Brændevin 12 Skilling. Spanskvin

* Formodentlig er det Johan Rafn, der selv er Forfatter til følgende Vers paa sin spæde Søns Gravsten, der nu er anbragt til Højre for Beenfeldts Begravelse i Kirken:

„Der ott' Aar og 7 Gange 10
med seksten Hundred gik forbi,
blev *Hendrik Rafn* til Verden fød
i Tormaan', i Novembri død;
hos sine Forfædre lagdes ned,
der leve de i Herlighed,
men Johan Rafn med denne Sten
har prydet sin Søns døde Ben.“

og Rhinskvin er her ikke.“ — 1685), og han maatte bage til Husets Behov.

Værtshusets fire Visitatsdage har sikkert været livlige.

Told og Sise.

I det foregaaende er der flere Gange hentydet til Kolding Bro som Landets Guldgrube paa Grund af de uhyre Summer, der her fra gammel Tid, navnlig dog siden 16. Aarhundrede, opkrævedes i Told. Det var særlig *Studene*, der indbragte de mange Penge. I Tusindvis dreves Studene sydpaa, over Ribe og Kolding, og af hver Stud betales der lige til 1827 en Udførselstold, der før Reformationen kun var 2, 4 eller 6 Skilling pr. Stud, men derefter forhøjedes meget betydeligt, saaledes at den i Slutningen af det 16. Aarhundrede steg til 8 Mark pr. Hoved. I sidste Halvdel af det nævnte Aarhundrede fæstnedes Toldgrænsen ved Kongeaaen og Koldingaa og blev ved at være her, lige til den 1851 flyttedes til Ejderen. Tolden pr. Stud, der endog i 18. Aarhundrede blev yderligere forhøjet, nedsattes atter 1770 til en Rdl. pr. Styk. Den ældgamle Told paa Udførsel af Heste og Indførselstolden eller Sisen paa Rostokker-, Pryssing og sundisk Øl samt paa Brændevin spillede ved Siden af Øksentolden slet ikke nogen Rolle. Et Par Tal kan bedst oplyse derom:

1621 var Øksentolden i Kolding: 13,820 Daler, Hestetolden 523 D., Ølsisen 100 D.

1634 var Øksentolden i Kolding: 13,775 Daler, Hestetolden 1319 D., Ølsisen 103 D.

Man ser imidlertid bedst Øksentoldens Størrelse i Forhold til hele Danmarks Toldindtægter. Historikeren J. A. Fredericia gengiver følgende Gennemsnitsberegning af den aarlige Indtægt af Kronens Told og Sise i Danmark i de 3 Aar 1652—55:

Kolding 20,435³/₄ Rdl., *Ribe* 17,404¹/₂ Rdl., *København* 11,474¹/₄ Rdl., *Helsingør* 3,176³/₄ Rdl. osv., ialt 103,295¹/₄ Rdl. 9 Sk. *Tolden i Kolding var altsaa ca. 1/₅ af hele Kronens Told.*

Der var i det 16. og 17. Aarhundrede kun to lovlige Veje for Studedrifterne fra Jylland sydpaa, nemlig over Kolding og over Ribe, og da Tolden for hver Stud var en saa betydelig Del af Studens hele Pris den Gang, kan man godt forstaa, at *Smugleriet* blomstrede i stor Stil. Christian III befalede 1545, at enhver, der smuglede Heste eller Stude ud ad ulovlige Veje mellem Ribe og Kolding — der

nævnes bl. a. Vejen over Ejstrup, Gelballe og Hjarup — skulde have deres Varer forbrudt og straffes som for Tyveri. Frederik II befalede 1567, at Smuglerne skulde straffes *paa Livet*. En Befaling 1574 til Lensmanden paa Koldinghus gaar ud paa, at da nogle Købmænd er grebne i Smugleri, skal de „staa deres Ret“ i Kolding, men paa det Sted, hvor de begik Smugleriet, skal der rejses en dobbelt Galge, hvorpaa der skal fastnagles et Oksehoved med Horn til Skræk og Advarsel!

Selv om Tolderne i Ribe og Kolding var nidkære Mænd, kan man dog sige sig selv, at de ikke grundigt kunde overvaage den lange Grænselinie. I Christian IV.s Tid ansattes „Vadestedridere“ langs Grænsen. Senere fik Tolderne „Udridere“, der passede paa. Udriderne fra Kolding mødtes i Skodborg Kro med Udriderne fra Ribe. Hvor Aaen dannede Grænse, gik det nogenlunde for Grænsevagten, men hvor Grænsen var et Gærde eller en Grøft, var det aldeles umuligt at passe paa*. Fra 1727 lagdes Toldgrænsen norden om de fire Sogne Skanderup, Vamdrup, Seest og Hjarup. I Forvejen blev der i disse fire Sogne samt i et Bælte en Mil nord for og en Mil syd for Toldskellet indrettet et „Optællingsdistrikt“. Heste og Kreaturer mærkedes med Brændjærn paa Hove og Horn. Alt Kvæg, der ikke var saaledes mærket, kunde konfiskeres af enhver. Folk i de 4 nævnte Sogne, der vilde sælge Kreaturer til Ødis, Stepping eller andre Steder syd for, skulde først hente Toldseddel i Kolding.

Alle Tingbøgernes Studesmuglerhistorier ligner hinanden, kun er selvfølgelig Udgangen noget forskellig:

Jacob Nielsen Skrædder af Kolding var en Septembersnat 1645 kommen over et ulovligt Vadested ved „Huelbøl“ med to Stude. Udriderne traf ham næste Morgen ved Gelballe. Han forklarede, at han vilde have været til Kolding, men i den mørke Nat „forvildede“ han sig og vidste ikke, hvor han var, før han kom til Gelballe, hvor han bankede en Mand op og spurgte efter Vej til Kolding, thi naturligvis vilde han ikke smugle! En Mand fra Gelballe aflægger Ed paa, at Skrædderen talte sandt, og han slap. — Saa nemt gik det ikke altid. Oftest smurte Driverne Haser, naar Udriderne kom, og lod Studene være Stude. Disse blev saa trukket til Kolding og op-raabt ved Byens tre Porte. Naar der saa ingen Ejermand viste sig

* Omkring 1668 er der en særlig „Toldinspektør over Vadestederne mellem Kolding og Ribe“. Han boede i Bastrup „paa den anden Side“ og hed Carsten Hansen (Raadstueprot. 1661—75, Fol. 69).

— han skulde nok vogte sig! — blev de solgt, og Udrideren fik Halvdelen af Pengene, medens Resten deltes mellem Dommeren og Kongens Kvæsthus (Raadstuebog 1675). Men rart var det ikke at være Vadstедrider eller Udrider. 1661 blev Niels Sørensen Vad- rider, populært kaldet „sorte Niels“, overfaldet i sit Hus af to Mænd, der slog ham to Huller i Hovedet og knuste forskellige Sager i Hu- set. „Sorte Niels“ var ogsaa særlig nidkær i Embedet, og 1664 beskyldes han for, i Anledning af en konfiskeret Hest, over for Kol- ding Byfoged at have gjort sig skyldig i Vold, Hærværk, Brud paa Husfreden og „Gaardgang“.

Undertiden konfiskerer Vadriderne ogsaa Heste. 1642 ses en Hamborgerkøbmand Hans Soele at være fradømt 42 Heste, udført over ulovlige Vadesteder. Nogle Aar i Forvejen (1636) blev en Krøbling, Søren Krabbe af Linnerup ved Silkeborg, dømt fra Livet for at have udsmuglet en Hest, og han paastaar dog, at han bare var paa Vej til Hertug „Øhrich“ (Ulrik) i Haderslev i et Ærinde. Omsider slap han ved Kongens Indskriden, men noget har der været i Vejen, thi han formaner til ikke herefter at have Samkvem med skarnagtige Mennesker, enten ved Nat eller Dag.

— — —

Endnu mere demoraliserende end Toldgrænsens Nærhed virkede den tunge Beskatning, der under Navn af *Konsumtionen* blev paa- budt, først 1657 til Bestridelse af Krigsudgifter, men dernæst fornyet efter Enevælden, efter at den paa den store Rigsdag 1660 havde spillet en betydelig Rolle. Konsumtionen viste sig for Befolkningen som en sand Drage med mange Hoveder. Den første af disse Ho- veder var *Porttolden*. Der lavedes en ny Toldgrænse rundt om en- hver af Landets Byer og Handelspladser. Af alle Brugsartikler, der fra Landet skulde føres ind i Byen, forlangtes der en Afgift, „Sisen“ eller Akcisen. En Okse kostede 6 Mark i Sise, en Kalv, et Faar eller et Svin 12 Sk., en Gaas eller et Par Høns 3 Sk., ja, et 8 Skil- lings Brød kostede 3 Sk. i Sise. Omtrent af alt, hvad nævnes kan, forlangtes der Sise. Fisk, Grøntsager, Frugt, Æg, Smør, Mælk osv. Brænde kostede dog ingen Sise, med mindre det var kløvet, derimod rantes Tømmer. Fersk Kød maatte slet ikke føres ind i Byen. Kvæg skulde slagtes inden for Portene, og Slagteren skulde saa betale 2½ Rdl. for hver Okse, han slagtede*. — Skomagerne skulde efter Loven

* Prisen paa Kød sattes af Magistraten. 1685 kostede godt, fedt Okse- kød 3 Skilling pr. Pund.

af 7. Maj 1661 møde hver Lørdag ved Siseboden eller „Toldboden“ — den laa i Østergade, se foran Side 295 — og betale en Skilling for hver Mark, de havde haft i Indtægt ved Salg af Skotøj; efter samme Lov stillede Sagen sig noget lignende for Brændevinsbrænderne.

Et af Dragens værste og mest foruroligende Hoveder var *Kornmalingsafgiften*. Af hver Tønde Hvede, der maledes til Mel, skulde Borgerne betale 2 Mark, af Rug og Byg dog kun 8 Sk. Man fatter først, hvad denne Skat vil sige, naar man finder, at Kornpriserne var saa lave, at det drejede sig om en væsentlig Del af Prisen. 1675 kostede en Tønde Rug her i Byen 10 Mark og en Tønde Byg 9 Mark. Skatten drejede sig altsaa om en 20.-Del, men efter Forordningen fra 1700 blev Maleafgiften endnu langt værre. Af Hvede skulde der da betales 5 Mark, af Rug 4 og af Byg 2 Mark pr. Tønde. Skraaedes disse Kornsorter til Brug ved Ølbrygning eller Brændevinsbrænding, kostede de 4—5 Mark pr. Tønde i Maleafgift.

Endvidere var der „*Græspenge*“, der betaltes som Konsumtionsafgift med 8 Sk. pr. Hest, Ko eller Okse, men efter 1700 med en *Rigsort, Folkeskatten*, der betaltes af alle tjenende Personer (en Kræmmer svend 4 Mark, en Tjenestekarl 3 Mark, en Tjenestepige 2 Mark aarl.) og *Vielses- eller Kopulationsafgiften*, der krævede en Betaling af hvert Bryllup (et Adelsbryllup 50 Rdl., en Borger, der skænkede Vin til Gæsterne, 20 Rdl., en do., der skænkede Øl, 4 Rdl., og „gemene Haandværksfolk“ 2 Rdl.). Brudgommen maatte præsentere Kvitteringen for Præsten, inden maatte denne ikke vie ham. *Transportkat* har vi allerede nævnt ved Omtalen af Vognmændene, men den ramte forresten ogsaa den Borger, der med egen Arbejdsvogn kørte Mursten eller Sand i Byen. Det var 1 Skilling Læsset. Endelig kom der fra 1688 en særlig Skat paa Vin, Brændevin, Salt og Tobak eller, som det kaldtes, „de fire Species“. Salt var Monopolhandel, og hin Bonde fra „de 8 Sogne“, der for at tjene nogle Skillinger havde sydet nogle Skæpper Strandsalt og nu kom agende til Byen dermed, afvistes, ja Saltet konfiskeredes, og Møjen var spildt. Saltet vurderedes forresten til 2 Mark Skæppen (1679).

Regeringen fik snart Øjnene op for, at Folk i stor Stil gjorde sig skyldige i Konsumtionssvig. Det hjalp slet ikke, at der udlovedes $\frac{1}{4}$ af Bøderne til Angivere, thi naar alle besveg Konsumtionsbetjentene — ikke at forveksle med Toldpersonalet — hvem var der da til at spille Angiver? Allerede i Efteraaret 1661 meddelte Rege-

ringen, at Privatmænd kunde *forpagte Konsumtionen* mod en passende Afgift. Paa den Maade var Staten dog sikker paa noget vist. Demoralisationen blandt Befolkningen naaede efter Bortforpagtningen snart Højdepunktet, og Forpagterne maatte føre en haard Kamp for at tjene noget ved denne Udsagningslov, som alle vilde uden om.

Fra Konsumtionens Indførelse er alle Raadstueprotokoller næsten udelukkende optagne af Processer i Anledning af denne Lov og de forskellige Tydninger af Loven. Forpagterne fører en fortvivlet Kamp mod *Haandkværnene*, der var almindelige i Byen. En Forstander for Hospitalet førte en lang og kostbar Proces for at beholde en Haandkværn, men han tabte Sagen. Flydende Varer bringes i Land paa Blegpladsen (den Gang den nuværende Havneplads), Melsække listes ind ved Hegnet ud mod Jørgenskovlykke eller gennem Staldgaarden, og er der en Betjent i Hælene, kan en behændig Smugler løsne lidt for Tversækken, saa det flygende Mel dummer Betjentens Øjne, og alt imens er Smugleren i Sikkerhed med Hovedslumpen. Det er sket, at der ved Nattetid er løsnet Skud mod en Konsumtionsbetjent paa aaben Gade. Eller Betjentene narres i selve Byporten. Inden han ser sig for, er en Smugler paa lette Fødder rendt ham forbi. Bønderkarlene, der ofte bruger et Knippe Halm som Sæde i de stive Arbejdsvogne, har listelig gemt Kontrebande inde i Knippet. Et Par vide Skindbukser er ofte Gemmested for adskillige Pund Tobak. Naar Byhyrden driver Kvæget hjem, hører der en dygtig Betjent til at passe paa, at der ikke smugles Kreaturer ind. Betjenten kan jo ikke se efter, om hvert af Kreaturerne bærer det befalede Brændemærke, og naar Dyrene maser paa, kan der let tælles forkert.

Konsumtionsbetjentene har Lov til at gaa ind i ethvert Hus og ransage efter formentlig indsmuglede Varer. „Hos Skiferdækkerens Kone søgte de i et Skab i Dørnset og fandt en Tinflaske og en Glaspotel (-Bouteille) med Kornbrændevin. Derpaa søgte de i Jens Skiferdækkers og hans Kones Seng og fandt under Klæderne i Halmen en Bimpel med noget Brændevin.“ Ved en lignende „Inkvisering“ fandtes der i Sengehalmen hos Borgmester Mads Madsens Enke et betydeligt Parti Tobak. Endnu et Eksempel paa en saadan „tribulerende“ Undersøgelse: Apoteker Johan Adolf Møllers Søn, Claus Adolf, drev efter at Apoteket var flyttet over til sin nuværende Plads, Kolonialhandel, Brændevinsbrænderi og Beværtning i det gamle Hus paa Torvet (Borgerskab 1698). Konsumtionsforpagterne havde 1701

længe haft Mistanke til ham, thi skønt han ikke havde betalt Konsumtion af skraaet Korn, manglede han dog ikke Brændevin. Den 25. Juli, da Konen var ene hjemme, trængte de ind i Huset¹⁰¹ og fandt da ikke mindre end 1½ Tønde Brændevin i et Oksehoved, 10 Stob do. i en Halvtønde og en Brændevinskedel over Ilden. Konen fortalte dem, at den Brændevin, der var i Oksehovedet, havde de haft længe og havde købt den af forskellige Borgerkoner, der vel sagtens havde betalt Konsumtionen, og den, der var i Halvtønden, havde de købt af Mathias Raffs Kone. Den var ikke saa god og hældtes derfor ikke i Oksehovedet. Det var Brændevin fra Halvtønden, der var i Kedelen paa Ilden. Nu kom det til Proces, og Mester Claus fik her bevist, at han af en halv Snes Borgerkoner havde købt større eller mindre Partier Brændevin, ialt ca. 90 Kander, som de havde brændt hjemme. En Del af Brændevinen havde han betalt med Urtekramvarer. Claus slipper saa for de 90 Kander, men det, der er ud over dem, maa han bøde for.

For at holde bedre Øje med „Maleværket“, var der i Kolding som i forskellige andre Byer en Hestemølle. Den laa i Østergade, blev trukket af et Par blindede Heste, og er forhen omtalt som tilhørende Rudolf Faust. Toldboden laa lige op til Møllen. Hvem der ikke lod sit Korn male her, blev bevogtet med skarpe Øjne af Møllens Ejer, der selv gentagne Gange var Konsumtionsforpagter. Da han til 1. Jan. 1675 fratraadte Forpagtningen en Tid, tog han Nytaarsaftensdag *Klosterport bort* og lod den køre hjem i sin Gaard. De ny tiltrædende Forpagtere, Zone Pedersen m. fl., lod Nytaarsdag Præsten fra Prædikestolen lyse efter den forsvundne Port. Ved den følgende Gudstjeneste maatte Præsten meddele, at det var Borgmester Faust, der havde taget Porten, og at han havde beklaget sig over, at fremmede havde efterlyst hans Ejendom. Nogle Aar senere træffer vi atter Rudolf Faust som Konsumtionsforpagter. 1677 anklager han Husfogden paa Koldinghus, Johan Lehmejer, for at have tørt Træ, hvoraf der ingen Konsumtion var betalt, over den tilfrosne Slotssø og ind ad sin Staldbagdør. Lehmejer blev dømt, men han hævnede sig et Par Aar efter ved at faa Faust anklaget for *Skovtyveri* fra „Kolding Skov“, der laa i *Harte* Sogn, og Faust blev endog en Tid suspenderet fra sit Embede for den Sags Skyld. — Efter Rudolf Fausts Død var Enken, Marie Elisabeth („Faustinden“) en Tid Konsumtionsforpagterske. Sønnen Frederik Christian førte en

Mængde Processer med Borgerne. Der er vist næppe Tvivl om, at denne Forpagtning, der blev hende opsagt 1693, slugte en væsentlig Del af hendes Formue.

En Skrædder Hans Riber, formodentlig Deltager i en Konsumtionsforpagtning, truede 1696 Peder Udsen den yngre i hans Hus med en udspredd Skræddersaks — gik han med Saksen i Bæltet? — og fordrede $\frac{1}{3}$ Rigsdaler i Konsumtion (Folkeskat) for hans Stedsøn og Hustru. Skrædderen slap for sin Forseelse med at bede om Forladelse.

— — —

Konsumtionens Toldgrænse mellem By og Land virkede for Kolding meget ulykkebringende, idet den jagede Oplandet til Nabobyerne Haderslev og Vejle. Haderslev havde ingen Porttold, og Fredericia var iht. Reskript af 5. Aug. 1669 (fornyset senere) omtrent toldfri i en længere Aarrække. Man fatter derfor det Udbrud, der 1674 findes i en Ansøgning til Kongen (Kopibogen): „Vi bor mellem tvende fast toldfrie Købstæder, hvor enhver Omkringboende hensøger at handle, købe og sælge, saa vi ej igen efter foregaaende Krigsruin kan komme paa Fode . . .“

For de Aar, da Porttolden er indgaaet i Byens Regnskab (i saa Fald fordeltes Beløbet mellem Byen, Raadet og Fattigvæsenet med $\frac{1}{3}$ til hver) finder man saa smaa Summer i Porttold, at Forbindelsen mellem Land og By virkelig maa have været saare ringe. Hele Porttolden var f. Eks. 1691: 63 Rdl. 2 M. 5 Sk. Men det er vel ogsaa langt det meste, der er smuglet ind.

Epidemier. Læger og Apotekere. Begravelser.

Mange Gange har store Epidemier, der med et Fællesnavn kaldes „Pest“, hærget Kolding. Naar der 1560 tales om en „ny Kirkegaard“, er det meget sandsynligt, at det er en ny Begravelsesplads, der er anlagt i Pesttid.¹ I 1583 i Avgust Maaned udbrød der Pest i Kolding, og endnu det følgende Aar oppebar en Søren Thrøllund, hans Kone og Peder Knivsmeds Kone Penge for at „hjælpe de døde til Graven“. I 1625 døde en Pottemager af Pest, og da Graveren ogsaa døde, overtalte man Pottemagerens Pige til at lægge ham i Kiste. De 4 Slettedaler, hun fik derfor, har hun ikke faaet Glæde af, thi ogsaa hun blev revet bort, ligeledes Graverens 4 Børn og en Maren Pibers, der en Tid holdtes indelukket som angrebet af Sygdommen. Flere Huse, der var pestsmittede, lukkedes med Kramper

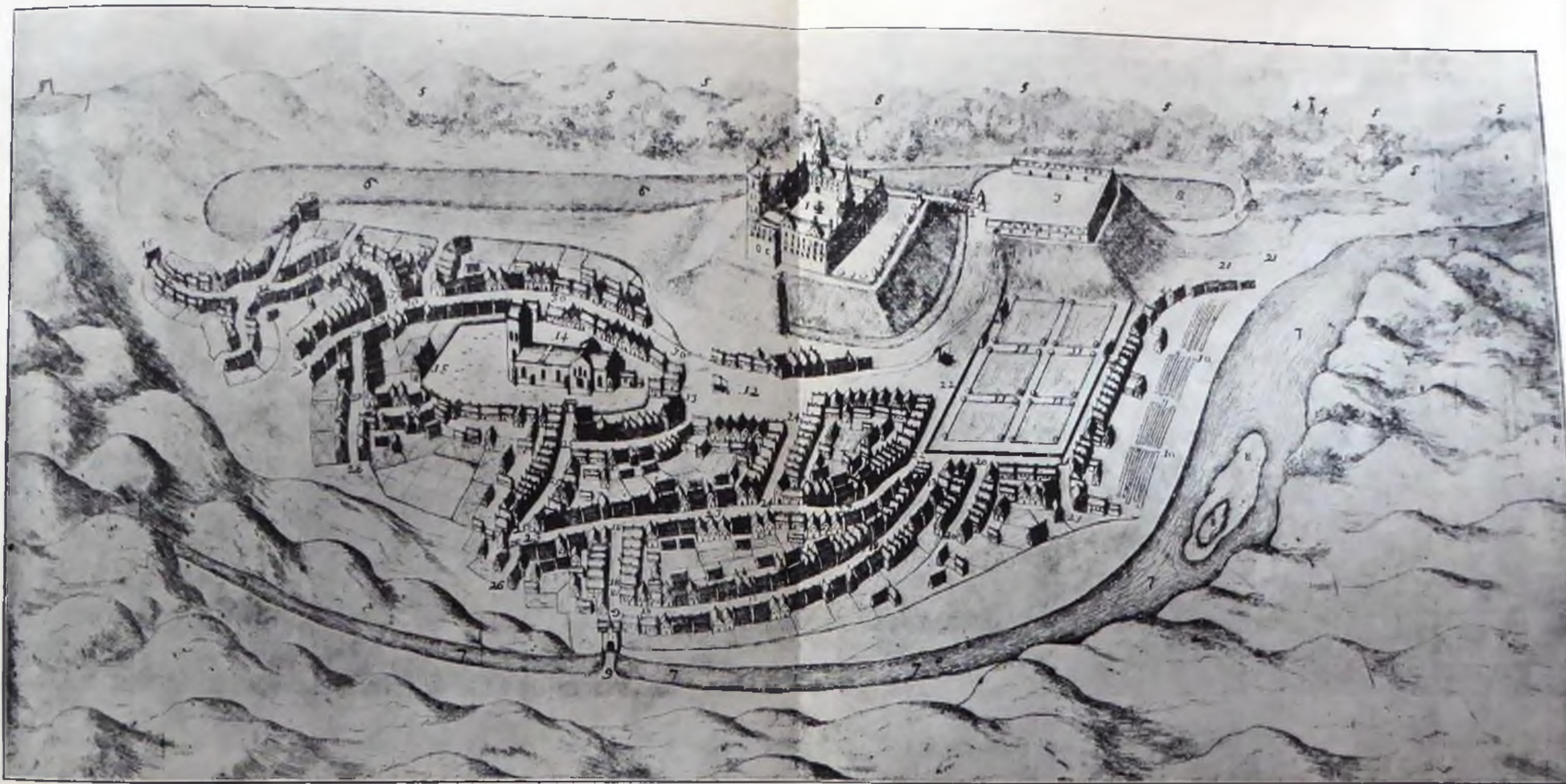
og Søm, og en Søren Ellevefinger havde det Hverv at købe Mad til de indelukkede og syge i *Pesthuset*. I Sønderport holdtes Vagt, at ingen skulde komme til Byen fra pestsmittede Steder, og i 1626 holdt ovennævnte Søren Ellevefinger og en anden Mand Vagt i Nørreport i 7 Uger, at ingen af Sognemændene i Erst (Lejrskov) eller andre Steder, hvor Pesten var, skulde komme ind. 1629 købttes nogle Boder ved Nørreport og indrettedes til Pesthuse.² Endnu 1632 nævnes et Tilfælde af Pest sønden Byen. I 1640 greb „den slemme Syge“ atter om sig og varede Vinteren over. Udenfor Pesthuset* var der sat et Bord, hvorpaa man stillede Mad og Almisser. Vægteren købte Tørv til de indespærrede. I Foraaret 1641 ses to Børn at være slupne levende ud af Pesthuset, thi Byen forsynede dem med nye Klæder.³ Ogsaa 1645 er der Pest, men 1654, da Sygdommen udbrød ved Midsommertid, var det dog langt værre end noget af de foregaaende Aar. Da Sygdommen standsede 10. Januar 1655, havde den bortrevet 358 Mennesker.⁴ Forskellige Borgere i Byen oprettede Legater, idet de lod indføre paa deres Ejendomme mindre Beløb, 10—50 Rdl., som til evig Tid skulde forrentes til de Fattige og Husarme. Den 5. August 1655 befaledes det, at Borgervæbningen skulde holde Opsyn med de Gader, hvor Sygdommen grasserede. Ved Enderne af disse Gader skulde der holdes Vagt, men den næstkommanderende, Hans Doue, gjorde slet ikke sin Pligt.⁵ Mange flygtede under Pesten bort fra Byen. Huse, hvor Beboerne enten var bortdøde, eller som var forladt, blev ligefrem ryddede af Tyve,⁶ der slæbte af med, hvad de kunde finde, lange Ruller Lærred, Sølvskeer, Brændevinskedler, Gangklæder og Sengetøj. Under Plyndringen af et Hus raabte en bjergsom Kvinde begejstret: „Her er Sengeklæder, som en Herremand maatte ønske at ligge paa!“ Under Pesten i Kolding 1654 kørte alle Rejsende i en stor Bue uden om Byen,⁷ og Tolderen flyttede til Vranderup for dér at oppebære Kronens Told. Fjerde Søndag efter Trinitatis 1655 bekendtgjorde Præsten fra Prædikestolen,⁸ at ingen maatte gaa omkring i Byen og handle med Sengeklæder eller Gangklæder, da Tøjet kunde være kommen fra de smittede Huse. Svin og Grise, der rodede i alskens udkastet Skarn fra saadanne Huse, skulde holdes af Gaden, ligeledes Hunde, og Geder og Bukke skulde afskaffes. Omtrent samtidig lovbydes adskillige Gaarde, der er uden Beboere.

* Et Pesthus skal have ligget paa selve Kirkegaarden, og naar der tales om et bestemt Pesthus, maa der vist menes dette.

Faa Aar efter, da de fjendtlige og de allierede Tropper udsugede Byen, meldes der atter om meget heftig grasserende Sygdom, men senere har Byen ikke oplevet Epidemier af stor Betydning. Under Koleraen 1711, der i Hovedstaden bortrev 22,000 Mennesker, var Byen helt forskaanet. Medens Hoffet var paa Koldinghus, klagedes over det Øl, der af Borgere i Byen leveredes til Slottet for Betaling. Det hed sig, at det ikke var kogt godt nok, saa det forvoldte „Colica“, og Borgere fik Tilhold om at koge det bedre, om de ikke vilde miste Søgningen.⁹ Det er troligt nok, at det har skortet paa Kogning, thi Byen beklager sig netop i de Aaringer over stor Nød paa Brændsel. Man kunde ikke faa Brænde udvist i Skovene, og 1710 hedder det: „Mange af os har maattet tage til Tømmer og Træboskab for at faa vort Livsophold“. Tidligere fik man Tørv fra Vonsild for billig Betaling mod at forstrække Sognemændene med Laan til Skatter paa Amtsstuen i Haderslev, men nu havde den Haderslev Amtmand forbudt Tørvesalg fra Vonsild hertil.¹⁰

Spørger man med alle disse Sygdomme for Øje efter Lægerne, da finder man — naar Hoflægerne under Kongeophold undtages — oftest ikke anden Lægehjælp i Byen end Badskæerne, hvis Instrumenter, Kugleskruer, Krumknive, „Pelikaner“, Benbruchsæve og Brændjærn kunde skræmme de modigste. For Fattigfolk praktiserede Bøddelen som Læge! — En virkelig Læge, *Dr. med.* Michel Christensen, der var indgiftet i en koldingensisk Familie, nævnes 1626 og atter 1630—35. Paa kortere eller længere Tid gæstedes Byen af rejsende Læger, af hvilke nogle gør et markskrigerisk Indtryk. Man træffer saaledes 1650 en Fredericus Liebhoff,¹¹ der kaldes „Tiroligus (Chirurgus?) Medicus, Oculistoperator und Bruchschneider.“ Af de Syges Urin udfinder han deres *Morbum* og „Gebreck“ og bestemmer derefter et *Remedium*. Han kommer hertil i guldgallonerede Klædesklæder, men kører snart fast og maa pantsætte det fine Tøj. Enkelte Honorarer maa han inddrive ved Proces, og det Forskud paa 2 Slettedaler og en 21-pundig Side grøn Flæsk, der i et Tilfælde gives ham, er sikkert kommen paa et trængende Sted. Bedre Indtryk faar man af en „Chirurgus et Medicus in Facultate Medicinæ“, Franciscus Quenault fra Paris, der 1668 tillige med sin Hustru havde boet en Tid i Byen, men som nu vil søge sin Fortun paa andre Steder: „Han har forholdt sig ærlig, skikkelig og vel“ mod enhver, der har haft Brug for hans Kunst. Endelig var der jo ofte militære Læger i Byen. En af dem, Regimentsfeltskær

Kolding 1677 efter P. Resens Atlas.

1. Kolding Slott.
 2. Vindbroen.
 3. Staldgaarden.
 4. Branderup(!) Skow.
 5. Dyrhafven.
 6. Søen oc Möllen ved enden
 af Søen.

7. Fiorden till Byen.
 8. Smör-holmen.
 9. Kolding-broe oc Sønder
 Port.
 10. Blegdammen.
 11. Slotts hafven.
 12. Torfvit.

13. Raadhuusit.
 14. St. Nicolay Kircke.
 15. Skolen.
 16. Nörre Port.
 17. Hospitalet.
 18. Port-gade.
 19. Bödel-strædel.

20. Fruer-gade.
 21. Klosteret.
 22. Gade bag Slottet.
 23. Rendebanen.
 24. Øster-gade.
 25. Vester-gade.
 26. Divels-hul

27. Skole-gade.
 28. Svie-gade.
 29. Provst-gaard.
 30. Nest Torfvit.
 31. Loes-bierg.
 32. Loes-bye.
 (Øverst til Venstre ses Galgen.)

Nikolaj Barner af Husum, gjorde sig som Borger meget bemærket i Slutningen af det 17. Aarhundrede ved sin Stridbarhed. En Gang (1674) drev han det saa vidt, at han løb ind i Apoteket, hvor Borgmester, Byfoged og Byskriver var gaaet ind efter Gudstjenesten, slog Byfoged Niels Olufsen paa Øret, rev ham om paa Gulvet og trak ham i Haaret, saa Apoteker Johan Adolf* maatte skille Parterne ad.¹⁸

Sammen med Lægerne maa vi nævne Byens Apotekere. Herman Reimincks Enke Margrete († 1635) fik to af sine Døtre gift med Apotekere. Annekens Mand, Gert Grave, styrede Apoteket til sin Død 1619 og afløstes af Cathrines Mand, Baltasar Braband, der døde 1644. Apoteket overdroges nu til en Lorenz Langhorst, der igen 1659 solgte det til Johan Adolf Møller. Dennes Datter Salome fik 1689 en Apoteker Michael Gynther Bødicker, og da denne døde 1695, fik hun en ny Apoteker Benedickt Thode**. For ham gik det ned ad Bakke i økonomisk Henseende, men han sørgede for at faa sin Rang og Stand i Orden:¹⁸ „Udi alle Samkvemmer uden Kirken og Raadstuen“ fik han 1698 Ret til Sæde og Gang næst efter Borgmesteren og ovenfor Raadmændene!

— — —

Mod Døden vokser ingen Urt, og Læger og Apotekere staar tilsidst magtesløse. Dette sander Caspar Markdaner i sin latinske Sætning (se foran S. 110): „Stands Dine Skridt, Vandringsmand, udraab Dødens Sejr. sammenlign Livets Forgængelighed!“ Disse Linier og det tyske Vers stod oprindelig paa et Benhus ved Kirken, opført 1691, nedbrudt 1728. Det var nødvendigt i Slutningen af 16. Aarhundrede at bygge et saadant Hus til deri at gemme Dødningeben, thi efterhaanden var Kirkens Indre i den Grad taget i Brug som Begravelsesplads, at der ved hver ny Grav derinde blev gravet en Mængde Skeletdele op. Ja det hedder endog 1601, at det „tit og ofte sig begiver, at de døde Menneskers Kroppe eller Legemer opgraves, førend de er formuldede som sig bør, af den Aarsag, at der

* Denne var Barners Svoger, thi Barner var i sit første Ægteskab gift med Apotekerens Søster.

** Løveapotekets senere Ejere er Melchior Didrichsen 1702—10, Richardt von der Hardt 1710—44, Chr. Corn. Eilschou 1744—79. Sønnen Morten Chr. Eilschou 1779—1810, dennes Enke 1810—20, Sønnen Peter Eilschou 1820—51, F. L. Friis 1851—72, Johannes Rink 1872—85 og N. Chr. Müller 1885—1906, da Apoteket overtoges af Chr. F. Nielsen. — Et nyt Apotek, „Svaneapoteket“, oprettedes 1885, 300 Aar efter „Løveapoteket“.

gives en saare ringe Ting af Lejesteder, som er 4, 5 eller 6 Daler i det højeste.“¹⁴ For at undgaa det, forhøjes Betalingen for Begravelser i Kirken til 10 Daler eller mere for hver, og i Koret endog betydeligt mere. I Koret lægges Borgmestre, Præster, Apotekeren og lignende fornemme Folk, medens velstillede Borgere helst til Hvilested vælger en Plads i eller ved deres Stolestade. Er der Evne som Lyst, lægges der en svær Gravsten paa Graven, eller der indsættes i Muren tæt ved en Tavle. Ejendommelige er de ætsede Minde-tavler af Skifer, der endnu ses i Koret. Et Par af dem er signerede med Navnet Villum Pedersen Trellund, en Skoleholder i Ribe, der lærte denne Kunst af sin Fader, Kunstneren til den smukke Alter-tavle fra Højbjerg ved Skive (nu i Nationalmuseet). Paa mange Ligsten var der anbragt Vers. Saaledes lod Borgmester Anders Simon-sen († 1603) sætte paa sin Ligsten:

„Under denne liden Sten
hviler Anders Simonsøn sine gamle Ben;
de vare af denne Verden træt
for Jammer og Uret.
Hans Fødselsaar 1500 og tive,
hans Afgang maa herunder skrives,
Ungdom og Alderdom han bar

Paa Ligstenen over Apoteker Johan Adolf Møller († 1708) og hans to Hustruer sattes det noget pralende Vers:

„Hør Læser, stat og lær, at Du engang skal flytte
fra Verdens Bram og Pral i slig en Jordehytte,
og skik Dig saa, at skønt dit Legem end skal lugt',
Dit Navn som disse kan dog bære evig Frugt.“

Hoffets Tjenere, Vinskænk, Kok og flere, havde en Tid Ret til at blive begravede i „Kongens Kapel“, der 1639 angives som anvist dertil.

Adskillige adelige Mænd, hvis Begravelse skete i Kirken, fandt dog kun midlertidigt Hvile her: Mourids Podebusk, der døde i sin Gaard i Kolding 18. Sept. 1593, indsattes i en Grav samme Aar 28. Oktober, men førtes 1613 til Kirken ved Kjørupgaard. 1597 gav Enken 100 enkende Daler til Kolding Kirke. For Liget af Thyge Lange til Bredning, der 1614 indsattes i Sakristiet en Nat over, fik Kirken 2 Rosenobler = 8 Daler. Else Juel, Lensmanden til Skod-borg, Manderup Abildgaards Hustru, blev 19. Jan. 1634 begravet i

Kapellet og anden Dagen efter ført til Vejen. 1645 stod Erik Porses Lig bag Alteret i nogle Uger, inden det førtes videre.

Undertiden giver Kirkeregnskaberne de Afdøde deres Skudsmaal. Ovennævnte Borgmester Anders Simonsens Hustru, der døde 1599, kaldes „en god from, ærlig Dannekvinde“, og han „en god Forsvar for Kolding By“, medens Apoteker Reiminck betegnes som „en mærkelig god og from Mand.“

Om Smaafolk, der stedes til Hvile ude paa Kirkegaarden, er der ingen Bemærkninger af den Slags. Undertiden skrives Navnet slet ikke: „1635 blev et Kvindfolk begravet paa Kirkegaarden, som laa død udi noget Vand udi Brygpanden paa Slottet“, eller populære Kendingsnavne bruges, „den næseløse Dreng, født i Almind“, „store Lenes Søn“, „krogrygget Else“ eller „lamme Jens Skrædders unge Søn“.

Om selve Begravelseshøjtidelighederne findes der kun faa Oplysninger. Fra 1637 haves følgende Begravelsesregning¹⁵ for en Kvinde, der ikke har hørt til de fornemste, siden hun lagdes paa Kirkegaarden:

„Givet for Lys, som blev brændt for Liget udi Huset og opbaaret til Ligvagt („Liig Weydt“) 3 Mark. Ost og Hvedebrød 2 Slettedaler. Nicolaus Snedker for hendes Ligkiste at gøre af hans egne Deler 3 Slettedaler. Hans Klejnsmed for Ligkisten at beslaa 5 Mark. Henrik Maler for hendes Navn og Kors at male paa Ligkisten 8 Sk. 2 Skæpper Humle* til Dynen og Puder at lægge under hende i Ligkisten 3 Mark. Et Par Lærreds Hoser at sy 4 Sk. Hr. Ancker (Præsten) for hans Umag og Tjeneste over hendes salig Lig 1 Rigsdaler. Maren Pouls for Vokslys at brænde over Liget i Kirken 3 Mark. Noch for Pestilenslys 4 Sk. Søren Skriver Borgmester for Stormklokken 5 Mark. Hans Klokstiller for Klokkerne at ringe 1 Slettedaler og 3 Stobe Øl 9 Sk. Søren Haar, Kirkeværge, for hendes Lejested 1 Slettedaler. Vægteren for Graven at grave 3 Mark og 3 Stobe Øl 9 Sk. Skolemesteren i Skolen 6 Mark. Frederik Skriver for Øl halvfjerde Slettedaler. Noch for to Stobe Brændevin 3 Mark. Johanne Fostermoder for hendes Umag 12 Sk. *Summa:* 20 Slettedaler 3 Mark 14 Sk.

En Skrædderkones Begravelse 1698 kostede godt 43 Slettedaler, og naar man ser hen til Pengenes høje Værdi — Konens Hus kostede f. Eks. 60 Slettedaler — har det været en noget dyr Begravelse. Men Tiden havde jo Tilbøjelighed til Luksus. Da Borgmester

* Naar der lagdes Humle eller Hørfrø i Kisten, kunde den Afdøde ikke „gaa igen“.

Henrik Fuiren 1674 lod sin salig Fæstemø stede til Hvile, var Kisten beslaaet af Hans Guldsmed med Messingbeslag til 24 Rdl. Bag efter maatte Guldsmeden stævne Borgmesteren for Beløbet, og det er vel tvivlsomt, om han fik det.¹⁶ Den nævnte Kvinde er vel nok begravet inde i Kirken. Ved Begravelser paa Kirkegaarden var det, som vi har set, Vægterne, der kastede Graven og atter kastede dem til. Det synes, som om de har skaffet sig en Bifortjeneste ved at „redde“ Kisternes Haandgreb, thi 1681 forbydes det dem¹⁷ at afbrække Kisternes Haandfang, men sligt at lade i Jorden og Graven.

Ofte var Husdørene her i Byen for snævre til, at Ligkister kunde komme ud og ind, og undertiden var da Dørkarmen forneden skaaret skraat igennem, saa det nederste Stykke af Karmen kunde fjernes, indtil Kisten var passeret. Senere fæstedes Stykket igen med Søm. Paa en Ligbaare førtes Kisten til Kirken. Hvert Lav havde sin Baare, og J. J. Fyhn nævner forskellige Ligbaarer og deres Indskrifter. Sat paa Baaren dækkedes Kisten af et sort Klæde. Købmandslavet havde i det 17. Aarhundrede foruden Baare og „Ligklæde“ to store Vokslys med Vaaben og Slør til at hensætte ved Kisten, og Lavsprøderne, der skiftedes til at bære, havde Messingtegn. Lavene lejede ogsaa „Klæderne“ ud til Folk paa Landet.

Til Slut skal her nævnes den mærkeligste Begravelse, der vist nogensinde har fundet Sted i Kolding Kirke. I Kirkebogen staar for 30. Juni 1659, at der den Dag begravedes „en polsk Panna (Panje, o: Herre, Adelsmand) med stor Pomp og Spærres Brydelse.“ Fra en lignende Begravelse her i Landet kendes Ceremoniellet: Efter at Feltpræsten har læst Dødsmissen, kommer en pragtfuld klædt Adelsmand ridende ind i Kirken. Han rider op ad Kirkens Midtgang med Lansen rettet mod den Afdødes Kiste, der staar paa en Forhøjning. Lansen træffer Kisten og brækkes i to Stykker, der nedlægges ved Kisten. Rytteren rider atter ud af Kirken, Kisten bestænkes med Vievand og nedsættes i Graven inde i Kirken. — Den polske Adelsmand, der her sænkedes i Jorden, var en Ritmester Christophorus de Russa, der en Tid i Forvejen blev saaret ved Middelfart. Over Graven ophængtes en Silkefane med Indskrift, men siden 1840erne er Fanen forsvunden.

Under Krigene i det 17. Aarhundrede.

Slottets Historie har allerede bragt fyldige Oplysninger om Egnen og Krigene, og vi kan derfor her nøjes med faa Linier om Byen.

Under Kejserkrigen er Byen allerede bleven forladt ved Mikkelsdagstide 1627, og de fleste Beboere synes først at være vendt tilbage i Juli 1629 til deres frygteligt medtagne Huse. Mange af disse laa i Ruiner, og ¹⁸ „en Part af Kirkens og Skolens Huse var nedbrudt“. Hvad Beboerne havde ladet blive i Byen, var ødelagt eller stjaalet. Under Torstensons Røvertog 1644—45 flygtede en Del af Beboerne ligeledes, og i Tingbogen staar der for dette Aar: „Efter-som de svenske Fjender uformodentlig var indfalden og havde sig Byen bemægtiget, hvorfor Retten ikke kunde administreres eller ordelis, gik intet beskrevet til Kolding Raadstue.“ Efter 1. Maj 1644 (gl. Tid) at have slaaget Svenskerne ved Almind, trængte Anders Bilde 2. Maj ind i Kolding, og det ses af Kirkeregnskabet, at adskillige Svenskere, baade Officerer (Kaptejn Scheuerbeck, Oberstløjtnant Peter Petersen, Kaptejn Farrade o. fl.) og Menige i de følgende Dage er begravede. Officererne i, de Menige udenfor Kirken.

Fejdetiden 1657—60 var dog langt den haardeste for Kolding. Det hedder herom i en Taksationsforretning, der er dateret 11. Jan. 1662 (Rigsarkivet), at 71 private Gaarde og Huse er øde. Heri er endda ikke indbefattet Anders Madsen Slotsskrivers 3 ruinerede Gaarde paa Torvet, Oberst Beenfelds og Margrete Galts ruinerede Gaarde, heller ikke de gejstlige Personers Residenser osv.

Om selve Fejdetiden erfarer man glimtvis af Raadstueprotokoller og Tingbøger, at Svenskerne gjorde store Udskrivninger. Raadmand Peder Udsen blev af en svensk Kommissær, „Kammerraad“ Appelbom, der boede her hos Borgmester Morten Panck 4.—9. Sept. 1658, tvungen til paa Købstædernes Vegne i Ribe Stift at udrede store Mængder af Hamp, Hør og Blaar.¹⁹ Efter Appelbom fulgte andre Plageaander,²⁰ en Kommissær Køller 16.—29. Sept., Greven af Sulzbach 1. Okt. Senere kom samme Greve igen „med en stærk Parthi paa 60 Standarter og vilde de polerne i Kvarter overfalde.“ En Grev Waldeck, der var her i Oktober 1658, truede med at afbrænde „Broen“ (Sønderbro) og Byen, hvis denne ikke betalte en stor Krigsskat. Man laante saa Penge fra en Borgmester Carsten Thomsen i Ribe og de to Borgmestre i Viborg, og lang Tid efter

rykkede man Beboerne for resterende Brandskat til Laanenes Afbetaling. Samme Grev Waldeck fik af Kolding paa Brandskatten et Oksehoved „lagonschen Wein“ fra Bertel Vintapper i Frederiksodde, hvis Arvinger mange Aar senere maatte sagsøge sig til Beløbet, 30 Rigsdaler, som Koldingborgerne saa længe som muligt vægrede sig ved at betale, skønt Byfogden udtalte, at Vinen var anvendt „til Byens Frelse og Nytte i Nødens Stund“. Borgmester Morten Pancks Arvinger søgte endnu en Snes Aar efter om at faa deres Faders Udlæg for Byen godtgjort, og Peder Udsens Arvinger fik vist aldrig Byerne i Stiftet til fuldt at erstatte Udskrivningen hos deres Fader. En Forvirringens og Nødens Tid har det været.

En Lene, salig Jørgen Hansen Haars, kørte under Krigen to Kister med Sengeklæder og Sølvtoj her ind fra sin Gaard i Høllund²¹ og fik dem skjult hos sin Mands Slægtning, Raadmand Søren Haar, der gemte dem, men bag efter krævede 8 Rigsdaler i Husleje. Henrik Rafn slæbte en Sæk med et Skippund Hør ind til Apoteker Langhorst, der lovede, at saafremt Gud vilde bevare hans eget Gods, vilde han ogsaa svare ham til hans Hør. Da begge Mænd efter Krigen var døde, og Hørret borte, maatte Langhorsts Søster betale Lisbet Rafns Hørret.²² Forsigtigst var nok dem, der ligesom Peder Hansen Helt lod Søren Udsen sejle deres Gods til Lybæk.²³

Efter Krigen, da Byen halvt laa i Ruiner og Egnen helt var øde, fulgte der en vanskelig Tid. Hist og her maatte Huse, der stod for Fald, nedbrydes for ikke at rive Nabohusene med sig, naar de af sig selv sank i Grus,²⁴ men iøvrigt blev det forbudt af Raadet „at nedbryde Huse og Vaaninger, Byen til Forsvækkelse, Afbræk og Skade.“ Den 2. Sept. 1678 udstedte Kongen Forbud mod at flytte fra Byen.

Over hele Byen søgte man i Aarene efter Krigen efter bortkomne Regnskaber, bortkastede Signeter (der paa Tinge lystes ud af Kraft), og Boskab, der var splittet af Soldaterne og nu som Vare vandrede fra Haand til Haand, og Beboerne fra Omegnen kunde undertiden finde deres Køer i Kolding, hvor Soldaterne, der havde taget dem, havde solgt dem for „en billig Rytterpenge“.

Byens Forhold 1660—1800.

Aarene efter Krigen.

Det har været vanskelige Hverv at være Kæmner i de Aar, der fulgte efter Krigen, thi de Skatter, der skulde ind, maatte som oftest inddrives ved Eksekutioner, der overværedes af tilkaldte „Exequersoldater“ for at skaffe Respekt for Retten. Da den tilflyttede Nyborgenser, Zone Pedersen, der 1661 havde ægtet Peder Udsens Enke, i 1664 valgtes til Kæmner, protesterede han paa det kraftigste derimod, men han blev dømt dertil, skønt han nægtede at kunne passe Stillingen, eftersom han foruden at skøtte sit eget havde nok med at forfølge sine Stedbørns udestaaende Fordringer fra det ene Værneting til det andet. Tilmed skulde han fare med sin Skude. Tilslidst indvilgede Raadet i, at han *købte en Stedfortræder*, Henrik Jacobsen Hegelund.²⁵

Byens Indbyggerantal var i disse Aaringer snarere nedadgaaende end opadgaaende. I 1672 var der 1094 Indbyggere. For at Tallet ikke yderligere skulde synke, blev det forbudt Borgerne at flytte fra Byen. Mange drog alligevel bort, sneg sig herfra eller lod sig hverve som Soldater.

Byens Lidenhed og Fattigdom fremgaar af Kæmnerregnskaberne, der tildels er i Behold, men illustreres yderligere ved en Mængde Enkeltheder, f. Eks. følgende: Da Christian V. var i Kolding 1672, manglede Borgervæbningen en Tromme. Der blev da sendt Ilbud til Daldoover for at laane en Tromme hos en Peder Haar; dernæst sendtes „Mads ved Dammen“ til Fredericia for at hente en Trommeslager! Først 1675, da Dronningen skulde festlig begegnes, fik man Raad til at anskaffe et Par Trommer. „Kontrafejeren“ fik endda 1 Rigsdaler for at staffere dem og male Byens Vaaben paa dem. Ved denne Mønstring klages der saa over, at Geværerne duede ikke. —

Forøvrigt forefaldt der ikke mange store Tildragelser i den forarmede By. Byfoged Niels Olufsen Tommerup, som vi foran har set blive trukket ved Haarene i det gamle Apotek, blev 1676 afsat for Misligheder i sit Embede, og der forefaldt adskillige andre Begivenheder, der imidlertid nærmest maa henregnes til Byens Skandalehistorie.

Indenfor Magistraten og Bystyret var der ikke ved Enevælden indtraadt større Forandringer. Raadet bestod nu som før af to Borg-

mestre og 6 Raadmænd. Den nye Købstadlov af 1682 nedsatte Antallet af Borgmestre til én og Antallet af Raadmænd til to, en Ordning, der dog først efterhaanden traadte i Kraft. Ordningen med to Borgmestre havde ofte ført til voldsomme Stridigheder, saaledes netop Aaret 1682, da Borgmester Baltzer Nielsen og Fattigforstander Terkel Nielsen i Forening beskyldte Borgmester Rudolf Faust for at være gaaet de fattige for nær, en Strid, der dog bilagdes. Anklagerne havde for saa vidt haft Ret, som Rudolf Faust havde brugt nogle og 40 Daler af de fattiges Penge til derfor at reparere de værste Huller paa Sønderbro. Pengene blev nu erstattet Fattigforstanderen. Den samme Fattigforstander skrev i et Indlæg i Anledning af denne Sag, at han altid vilde „mage det saa, at jeg (han) vil have en god Samvittighed derfra.“ Han maa have glemt sit gode Forsæt, thi i Aaret 1700 havde han adskillige hundrede Dalers Kasseangel.

Den første Ene-Borgmester var den allerede nævnte Baltzer Nielsen.* Da Rudolf Faust døde 1686, kun 45 $\frac{1}{2}$ Aar gl., udnævntes der ingen i hans Sted, men den 66-aarige Baltzer Nielsen virkede alene de tre Aar til sin Død 1689. Han afløstes af Mads Madsen 1689—91, derefter fulgte Tolderen Hans Pedersen 1691—1696, der afløstes af Baltzer Niensens Søn, *Niels Baltzersen*, udnævnt til Raadmand 25. Maj 1689 og til Borgmester 20. Juni 1696.

Nogle Optrin fra Baroktiden.

Allerede som Raadmand havde Niels Baltzersen været indviklet i nogle ret kompromitterende Sager. Saaledes havde han 1692 købt tre Rendetræer af Slottets Rendemester, Jep Hansen, der ikke havde Ret til at sælge af Slottets Render, hvad Niels Baltzersen ikke kan have været uvidende om. Endvidere foreligger der²⁶ et Brev fra Stiftsbefalingsmanden, dateret 28. Marts 1692, hvori det hedder: „Saasom

* Da Frederiksdode (Fredericia) stormedes af Svenskerne 24. Oktober 1657, var Købmand Baltzer Nielsen Raadmand i denne By. Kort efter flyttede han til Kolding med sin Familie, Hustruen Boel og Børnene *Niels* og *Helvig*. Paa Herredagen i København 1660 finder man Kolding repræsenteret af Borgmester Morten Panck og Raadmand Baltzer Nielsen, der altsaa i Kolding har opnaaet samme Tillidspost som i Frederiksdode. 1661 døde hans første Hustru. Han blev kort efter atter gift med Enken Karen Jensdatter, der døde 1673. Baltzer Nielsen udnævntes til Borgmester 1677.

for mig nu er bevist, at Raadmand Niels Baltzersen og Vicebyfogden* i Kolding ikke alene til Viborg Landsting for Voldsmedfart og Tvang at være tilkendt deres Voldsbøder at betale. men endog udi Retten udi andre Sager tiltales, som deres gode Navn, Rygte og Oprigtighed kunde paagælde, har jeg efter Loven endelig været forarsaget . . . dem fra deres Bestillings Sæde at suspendere“.

Disse Sager har dog ikke været nogen Hindring for de to Mænds Forfremmelse, thi som vi allerede har set, blev Raadmanden Borgmester i Byen, og Vicebyfogden, Anders Nielsen Saaby, rykkede ved Søren Jensens Død 1694 op i Byfogdens Sæde.

Forholdet mellem Borgmester og Byfoged var i Begyndelsen langt fra godt. Byfogden regnedes ikke for meget af den mægtige Borgmester. Byfogden beklagede sig ofte over, at Borgmester og Raad foretog Skifter uden at tilkalde ham. og Borgmesteren hævdede, at Byfogden kun skulde tilkaldes ved de Skifter, hvor der var Gods at registrere. I saadanne Boer, hvor kun rede Penge skulde deles, havde man ingen Byfoged behov. Da Byfogdenen Gang i December 1697 vilde overbringe Borgmesteren et Brev fra Stiftsbefalingsmanden, viste Borgmesteren ham Raadstuedøren og sagde, at en anden Gang kunde Byfogden staa udenfor hos de andre Borgere, indtil han fik Bud.³⁷ Kort Tid efter opstod der Strid angaaende en Auktion. Det var den Gang Lov, at ved Auktioner over Grundejendomme skulde der ved Auktionens Begyndelse tændes et Lys. Saa længe dette Lys brændte, kunde der gøres Bud og Overbud, men naar Lyset gik ud, var Auktionen til Ende. Ved Auktionen over forrige Regimentsskriver Blangsteds Gaard $\frac{8}{3}$ 1698 var der bleven tændt et langt Lys. Budene faldt trent. Da Lyset endelig næsten var ude, fik Amtsskriver Peder Pedersens Fuldmægtig, Lars Nielsen, Gaarden tilslaaet for 302 Rdl. 1 Mark 5 Sk. Lige i det Øjeblik, Lyset gik ud, bød Borgmester Baltzersen en

Borgmester Baltzersens Segl.

* Under 13. Dec. 1682 blev tidligere Borgmester i Vejle, Søren Jensen, udnævnt til Byfoged i Kolding. Under 5. Febr. 1689 udstedtes Bestalling for Anders Nielsen Saaby at være Vicebyfoged hos Søren Jensen og siden hans Successor.

Skilling mere, og „da røg Tandem endnu“. I den Retssag, der fulgte, fik Baltzersen dog ikke Medhold, men paa den anden Side fik Lars Nielsen saa mange Omkostninger ved Landstingsrejser, at han blev Byfogdens svorne Fjende.

Kort Tid efter rejste Borgmesteren en ny Anklage mod Byfogden. Den drejede sig om Bekostningen paa en Sag angaaende nogle Humlekaarer, der havde ført Købmandsvarer med sig. Byfogden tabte først Sagen mod Baltzersen og senere selve Humlekaare-Sagen, idet Humlekaareernes Ejere beviste, at de ikke handlede med de Købmandsvarer, de foruden Humlen havde paa deres Vogne. men havde faaet Varerne i Bytte for Humle.

I 1699 synes der at være sluttet Fred mellem Borgmesteren og Byfogden, ja sidstnævnte kunde endog opnaa et Laan hos Borgmesteren paa 110 Slettedaler.

Livet i hin Tid i Kolding har oprullet højst brogede Billeder. Man træffer en meget stor Del af Borgerskabet i de forunderligste, ofte lidet tiltalende Situationer. Voldsomme Slagsmaal mellem Byens „Rangspersoner“ var ingen Sjældenhed: „Langfredag 1698 sad Prokurator Thyge Ursin sammen med nogle Venner i Signør Heinrich Hansens Hus. Ved et Bord for sig sad Amtsskriver Peder Pedersen. Og som Heinrich Hansen sad og talte en Daler Smaa penge, fornam han, at Thyge Ursin og Peder Pedersen var i Klammeri. Hvem af dem, der haver slaget først eller sidst, var ham ubevidst, men deres Parykker laa paa Gulvet, og Blodet drev dem ned ad Ansigterne.“

Selve Byfogden optræder undertiden som Slagsbroder. Den 5. April 1698 kom han ind i Claus Adolf Møllers Krambod paa Torvet (det gamle Apotek) og saa her Konsumtionsbetjent Bernt Ostermann. Der opstod et voldsomt Skænderi, og da dette tilkaldte Pigen, fandt hun Byfogden staaende paa Gulvet med blottet Kaarde, raabende: „Var det ikke for min Kone og mit Barns Skyld, da skulde jeg stikke Dig ihjel som en Hund!“ Pigen raabte paa Hjælp. Byfogden „var drukken og hel beskænket“ og sagde, at Ostermann var Løbedreng for hans Uven Borgmesteren — det var jo, før Freden blev sluttet mellem de to Modstandere. Ostermann rejste Sag mod Byfogden, men inden der faldt Dom, var Ostermann selv anklaget, nemlig for Brug af betroede Midler som Konsumtionsskriver. Ostermann gjorde sig usynlig, men af og til dukkede han dog op i Byen, mest om Natten. „Han er da set paa Gaderne, dragende sig en Pibe Tobak (det var jo forbudt at ryge Tobak paa Gaden) og i adskillige Huse,

og han viser sig med Bøsse, Pistoler og blottede Knive.“ Byfogden søgte at gribe ham; saaledes mente han en Gang at træffe ham i Mikkell Danielsens Hus, men Mikkels Kone nægtede at lukke Stuedøren op for Byfogden, og til sin Mand sagde hun: „Mikkell, Du tørst intet komme, Du faar ikke Nøglen!“ Byfogden siger, at han saa Mikkels Kone krybe op paa et Tag over Kælderdøren og tale ind ad et Vindue til Bernt Ostermann. Byfogden fik ham ikke den Gang. Bevæbnet til Tænderne mødte Bernt en Aften hos Barberen og forlangte at rages. Han havde en Bøsse paa Armen og to Pistoler under Kjolen, en paa hver Side. Da Bytjeneren Mads Petersen kom og sagde, at der var en Bondedreng inde hos hans, der gerne vilde lade sig „lade“, var Bernt nær løben halvraget, men Mads mærkede intet, og Bernt blev „afpuddet“ og — forsvandt fra Byen og Egnen. Han viste sig aldrig mere.

En Augustaften i Aaret 1700, da Byfogden efter Indbydelse gik og spillede Kegler med Hospitalspræst Oluf Bützau i dennes Have, kom Tolder fra Vejle, Hans Andersen, og hans Ven, tidligere Fuldmægtig Lars Nielsen. De to nye Gæster spillede med, men Præsten mærkede dog, at Lars Nielsen var vred paa Byfogden. Tolderen og Fuldmægtigen gik Kl. 10, og Byfogden gik lidt efter. Præsten siger, at „ingen af Parterne blev her i mit Hus overvældet med Drukken-skab, thi hvad de havde faaet før de kom, med de samme gik de og bort fra mit Hus.“ Præsten boede i Laasbygade, og da Byfogden var bøjet om Hjørnet til Adelgade, blev han overfor Kirkeboderne overfaldet af de to andre, der trakterede ham forfærdeligt med Stokkeslag — Hans Andersen havde en stor Kæp med en Knop paa Enden — og derefter løb sin Vej til Posthuset, hvor de boede. Kort efter ankom Byfogden, ledsaget af Vagten, i en ynkelig Tilstand til Borgmesterens Hus. Ansigtet var overløbet med Blod, og Haaret, Halskluden, ja Kjolen og Klæderne drev af Blod, selv ned i Skoene var Blodet løbet, og Barts-kæren lagde to „Veler“ i to store Saar i Byfogdens Hoved.

Næste Morgen blev der afsagt Stuearrest over de to Gerningsmænd, men de rejste fra Byen alligevel. Der fulgte nu en lang Proces, hvor Thyge Ursin var de to Stimænds Defensor og søgte at faa dem frikendt. Byfogden havde naturligvis været drukken, skrev han, og havde stødt sig paa et Gærde eller var falden paa Gaden. „Byfogdens Skind maa være et helligt Skind, naar man peger derpaa, saa er det Vold, og rører man derved, saa er det Stejle og Hjul. O,

hvilken hellig Mand! For Jordskub maa han søge godt Øl og Brændevin . . . Vel var det, at han ikke havde sin Helligdagsparyk paa, som han ellers udi sære Tider for tilhaabendes Profit plejer at drage (c: bære)“ osv. Dommen lød ved Underretten paa, at Hans Andersen og Lars Nielsen for trende Slags Hug i Byfogdens Hoved og paa Haanden skulde bøde trende 6 Lod Sølv (6 × 27 Rigsdaler), betale 4 Rdl. i Barts-kærløn og 4 Rdl. i Omkostninger. — Sagen gik gennem alle Instanser lige til Højesteret, men Stimændene slap ikke alligevel.

Det vilde føre for vidt her at oprede alle de Skrøbeligheder, som Tingbøgerne, og ikke mindst Kirkebøgerne, fra hin Tid røber. En af dem vakte særlig Opsigt, Striden mellem Nikolaj Barner og hans Hustru. Nikolaj Barner havde nemlig efter sin første Kones Død giftet sig med Borgmester Baltzersens Søster Helvig, men Ægteskabet var højest ulykkeligt. Striden synes særlig at have drejet sig om en Kiste, hvori Ægteparrets fælles Midler var gemt, baade Guld og Sølv. Kisten var forseglet, men Barner har alligevel ikke følt sig sikret mod Konen. Ved Nattetid listede han Kisten ud af Huset og ind i sin Svogers, Apoteker Johan Adolf Møllers Hus. Helvig paa-
staar, at han derefter opbrød Kisten og tog, hvad der var deri, og Barner siger, at det er hende, der sammen med sine Venner har aabnet Kisten, har taget Kostbarhederne og lagt Sten i Stedet.²⁸ Sammenhængen faar man ikke ret at vide, thi Sagen er ført for en Kommissionsdomstol, hvis Papirer er gaaede tabt.

Desværre er dette ogsaa Tilfældet med selve Akterne i den følgende Sag, der vakte en saadan Opsigt, at den bragte alle Forhold i Byen den store Udrensning, de saa længe havde trængt til. Den skal derfor her omtales noget nøjere paa Grundlag af de Kilder, Tiden har sparet.

I 1703 havde Borgmesteren en ubehagelig Sag angaaende betroede Midler. Han havde i mange Aar været Kirkens Værge, og da han skulde afstaa dette Hverv, viste der sig at være Uorden i Regnskaberne.²⁹ Denne Sag var endnu ikke afviklet, før Uvejret brød løs fra en ny Kant i Form af en Skrivelse fra Overformynderne Rolf Thomsen og Hans Hansen. Skrivelsen ser saaledes ud:³⁰

Ædle, velvise Magistrat udi Kolding!

Saasom fornemmes de uklarerede Skiftebreve her i Byen ej efter Magistratens Tilsagn til os er gjort færdige, saa begæres endnu som

tilførn, at velvise Magistrat vil inden 8 Dages Forløb lade dem komme til Rigtighed, saasom sligt ikke længere kan henstaa, hvis ikke, nødes vi til sligt straks at angive paa behørige Steder os til Befrielse udi Fremtiden. Det er ikke lovligt efter vores kgl. Majestæts Lov, at her skal være saadan Urigtighed mere i denne By end i andre Stæder i Kongens Lande, og som sligt Urigtighed sker af Forsømmelse, saa har man sig selv for Skade at takke i Fremtiden, om noget paakommer, og som Hans Hansen (Bruun) er forlovet af Magistraten for Overformyndertjenesten, naar de omtalte uklarerede Skiftebreve er rigtige, saa vil jeg, Rolf Thomsen, have fornøjelig Forsikring af de som er Værger her i Byen for de Umyndige. Vi vil formode velvise Magistrat efterkommer vores Begæring og denne maatte læses og paaskrives og udi Raadstueprotokollen indføres og os igen tilstilles. Hermed dennem Gud befalet.

Kolding, 26. Marts 1705.

Forbliver velvise Magistrats beredskyldigste Tjenere

Rolf Thomsen.

Hans Hansen.

Det er ikke udelukket, at der har været noget i Retning af en Hævnaakt, i hvert Fald i Hans Hansen Bruuns Optræden, thi der havde i Forvejen været Proces mellem Hans Hansens Svoger, Thomas Henriksen Bang og Borgmesteren, der skulde have sagt ærekrænkende Ting om Thomas Bang og hans Kone. Det var dog ikke ovenstaaende Brev, der var Gnisten i Krudttønden, men et anonymt Brev, der en Tid efter indløb til Stiftsbefalingsmand, Greve Hans Schacks Kontor i Ribe. Greven var ikke hjemme, da det kom, men Fuldmægtigen, Raadmand Oluf Christian Engelstoft, sendte Brevet over til Kancelliet, hvor det vakte stor Bevægelse. Der stod nemlig i Brevet, at ved en Sammenkomst i Borgmesterens Hus i Østergade havde Borgmesteren, der vel har været drukken, i Brevskriverens og forskellige navngivne Mænds Paahør fortalt, at hans Tjenestepige, Dorothe Thygesdatter, *havde faaet et Barn i hans Hus og havde brændt det i Ovn*en, og hans Kone, Kirsten Nielsdatter, var lige saa god som hun.

Hele Byen havde længe vidst, at Borgmesteren ikke gik af Vejen for et Kærlighedseventyr, sligt var den Gang alt for almindeligt, selv inden for Embedsfamilier, til at vække stor Opsigt,* men ingen havde

* 1675 fik Baltzersen et Barn med en Trine Madsdatter. Aaret efter blev han absolveret derfor af Præsten. Han slap vistnok for offentlig Skrifte (Synoden i Ribe bestemte i et Møde 12. April 1676, hvorledes Præsten skulde forholde sig). 1687 udlagde Husfoged Johan Lehmeyers Datter, Marie, Borgmesteren som Barnefader, og det samme gjorde en

dog troet, at Borgmesterens Hustru vilde være Pigen behjælpelig med ved en forfærdelig Forbrydelse at dække over ham.

Frederik IV afsender 1706, 30. Juli, fra Jægersborg Breve til Amtmand Woyda paa Koldinghus og Stiftsbefalingsmand, Greve Schack. Der skal afholdes Forhør i Anledning af det brændte Foster og Borgmesterens Forhold i det hele. Der foreligger nemlig en Klage fra en Del af Borgerskabet i Kolding over Niels Baltzersens usømmelige Forhold imod dem, baade i hans Embedsforretninger og „i anden ukristelig Levnedforhold“, og en anden Klage fra Overformynderen, Feldbereder Rolf Thomsen, over Borgmesteren, over Raadmand Mathias Raff og over Byfoged Anders Nielsen Saaby for den Urigtighed, der følger ved Skifter og Umyndiges Midler. Vedkommende skal uden Ophold gøre Rede for Byens, Kirkens, de Umyndiges og Fattiges Midler, og Borgmesteren skal straks suspenderes fra sin Bestilling.

Den 7. August samme Aar var Borgerskabet tilsagt til Raadstuen, der holdtes af Raadmand Raff. Signør Oluf Christian mødte og fremviste Ordren til Niels Baltzersen Strorups Suspendering, og i Byfogdens Nærværelse forsegledes tre Kister med Breve og Bøger. Kort efter udnævntes Amtmand Woyda og Kancelliraad N. Nissen, Ruballegaard, til som Kommissærer at dømme i hele Sagen. Kommissionen begyndte sine Møder midt i November samme Aar.

Som allerede nævnt, er Kommissionens Akter sporløst forsvundne, men det hedder i Papirer i Ribe Amts Arkiv: „Kommissionsdommen gaar ud paa, at Borgmesteren, afgangne Niels Baltzersen, Raadmand Mathias Raff, desligeste Byfoged Anders Nielsen Saaby og Byskriveren Morten Johansen Lehmeier skal svare og betale en Del Penge til samme Kolding By saavel som til Kirken, de Fattige og Umyndige og tilholdes de konderede at forklare, om de appellerer Kommissionsdommen, og hvis de ikke forlanger dette, straks at exekvere Dommen.“ Det oplyses, at Kommissionen har udtalt, at Magistratens

Kirsten Madsdatter 1703. — Præsten noterer, at 12. Juli 1703 stod en Jens Markussen offentlig Skrifte for et Forhold til samme Kirsten Madsdatter. Det er da muligt, at Pigen senere har fragaaet, at det var Borgmesteren og har udlagt en anden. Byskriveren Morten J. Lehmeier stod offentlig Skrifte samme Dag, Byfoged Saaby absolveredes ¹⁷/₁₂ 1705 for Lejermaal med sin Pige, Sara Rasmusdatter. 1707 fik Baltzersens Steddatter Ellen et uægte Barn med en Korporal under Landmilitzen, 1709 ¹¹/₁ blev Tolder Peter Hansen „publice absolveret“ for begangen Lejermaal med Margrete Smith osv.

Forretninger i Kolding „skulde noksom af *én forstandig Mand* kunne bestilles“. Dette sidste maa Stiftsbefalingsmanden ikke have tiltraadt, thi der skete ingen Forandringer i den Retning.

Sagen om Barnemordet synes ganske at være bortfalden. Sandynligvis har det drejet sig om et ganske ufuldbaaret Foster.

Kommissionens Møder har vistnok angrebet Borgmesteren, der stadig ses at have været syg og svagelig, og han afgik ved Døden, inden Dommen faldt. Han begravedes ifl. en Skrivelse i Skifteprotokollen just den selvsamme Dag, da Dommen faldt. I Kirkebogen staar: „Den 20. Juni 1707 begravedes Borgmester Niels Baltzersen Strorup, 52 Aar, 5 Maaneder og 2 Dage gammel“. Stormklokken ringede gratis.

Ingen af de andre i Sagen indviklede Embedsmænd mistede Embedet. De har uden Appel betalt, hvad de var tildømt at erstatte. Borgmesterenken bønfaaldt Kongen om Hjælp. Hun vilde have Dommen i Udskrift og indanke Sagen for Højesteret. Der bevilgedes hende at faa en Udskrift, men da Enken ingen Penge havde, kunde hun ikke faa Sagen fremmet. Tilsidst blev Boet realiseret, og Byen gjorde Udlæg i, hvad der var. Det viser sig, at Borgmesteren kun havde besveget Byen for ca. 250 Rigsdaler, idet han havde beregnet sig en Avance paa Brødbagningspenge og i adskillige Aar beholdt Byens Part af Akcisepenge og af Lejen for Komarkshuset etc. Hvad Kirkens Penge angik, drejede det sig alene om ca. 9 Rigsdaler, og i de Fattiges Penge manglede ca. 75 Daler. Værst var det, at han af de Umyndiges Penge havde beholdt 289 Rigsdaler, tilhørende en Søsterdatter af sig, og 81 Rigsdaler, tilhørende en anden Myndling. Magistraten krævede endvidere de 300 Daler af Boet, som Kommissarierne kostede, og da der ved Auktionen over Borgmesterens Gods indkom ca. 265 Rdl. for lidt til, at alle Parter kunde faa Dækning, søgte man at knappe Kommissarierne af, men disse sagde Nej. Thomas Bang formanede Borgerskabet til at betale, „eftersom alt, hvis sket er, er jo befunden til Byens Gavn og bedste Rigtighed“.

Sagens store Betydning laa i Virkeligheden slet ikke i, at de holdsvis smaa Besvigelser dækkedes, men i, at der nu kom Orden og Rigtighed i Forholdene, sikkert i mange flere Forhold end de her nævnte. Dette synes i de følgende Aaringer under den ny Borgmester, Tolder Hans Pedersen, mere og mere at præge alt.

Som Kuriosum skal anføres, at ved den store Revision viste det sig, at Byfoged Anders Nielsen Saaby havde stukket Byens Part af

de to Stimænds Slagsmaalsbøder i sin egen Lomme. Han har vel syntes, at havde han faaet Pryglene, tilkom det ogsaa ham at faa et Plaster!

Byfoged Saaby døde 1712: „Sterfboen befindes af meget ringe Efterladenskab og Tilstand med Midler“. Boet opgøres til Aktiver 213 Rdl., Passiver 227 Rdl. Passiverne er de umyndige Børns og de Fattiges Midler, „som den salig Mand haver optaget og givet sin Panteforskrivning for. Det er bedrøveligt for den efterladte Enke og faderløse Børn.“

Mathias Raff var Raadmand til sin Død 1721, og Morten Johansen Lehmejer sad ligeledes i Byskriverembedet til sin Død 1718, da han efterfulgtes af en Slægtning af den i sin Tid saa omstridte Borgmester, nemlig Baltzer Bahnsen.

Parykker og Sætter.

Fra Holbergtegninger og fra gamle Billeder kender vi saa udmærket de store Alongeparykker, Pungparykker og hvad de forskellige Former nu hed. Parykkerne holdt Indtog i Kolding omkring 1680. Om deres Udbredelse kan gamle *Skattelister* fortælle. I 1710 kneb det for Landet at skaffe Penge til den kostbare Elleveaarskrig, der var begyndt mod Sverrig, og der maatte hittes paa ny Skatteobjekter. Saa var det, at Kong Frederik fandt paa det med Parykkerne, og den 22. September 1710 udstedtes Parykskatten. „Til Krigshærens Underholdning“ paalagdes der bl. a. Skat paa:

1) Karosser, Chaiser og andre Vogne, 2) paa Parykker, Fontanger, Sætter og Topper, og 3) paa Folkeløn.

Fontanger var Tidens fineste Damemode. Man kunde gerne kalde det en „Krinoline i Haaret“, for det var et helt Stillads af Jærntraad, der anbragtes paa Hovedet, forsynet med Musselinsstrimler, Baand, Blomster eller Fjer, altsaa en Slags moderne Dame-Hovedtøj, der ikke var nogen Hat. Navnet „Fontange“ havde Apparatet efter en fransk Hertuginde af det Navn, der en Gang paa Jagten tabte sit Hovedtøj, og som derpaa fik det bundet fast med Sløjfer og Baand. Og efter den Tid blev det moderne.

Nu tager vi Skattelisten frem. Her staar Borgmester Hans Pedersens Navn. Han har Paryk, Fruen har Top, det er 3 Rigsdalér for hver af dem. Og i broget Forvirring kommer saa de øvrige Honoratiore. Den latinske Skolemester Anders Lunde, der er gift, be-

taler det samme for sin Hustrus Top og for sin egen Paryk, der særlig for en Visdommens Mand var et højst vigtigt Appendix. Hørerne gaar da ogsaa med Paryk, ligesom den danske Skoleholder Peder Berntsen, men de betaler kun to Rigsdaler. Blandt Personer til 3 Rdl. træffer vi Raadmand Mikkell Danielsen, Tolder Peder Hansen, Præsten, Kapellanen, Købmænd Hans Hansen Bruun, Regiments-skriver Søren Haxsen, Amtsforvalter Ancher Hansen, Husfogden, Vintapper Claus Adolf Møller, nogle Købmænd osv. To Rigsdaler giver bl. a. Byskriveren Morten Lehmejer, Hospitalsforstander Flye, Farver Bahnsen, og lavest giver Portneren ved Sønderport, „en latinsk Skoleperson“, Barberen og nogle Skriverkarle, allesammen hver 1 Rigsdaler pr. Hoved. Var det gifte Folk, gik Madamen selvfølgelig med Sæt, der kostede lige saa meget i Skat som Mandens Paryk.

Det er nu ganske morsomt at finde, at medens ingen Kone er uden Sæt, naar Manden har Paryk, saa er der grumme mange Steder, hvor Manden ikke bærer Paryk, men Konen eller Datteren, eventuelt begge, Sæt. Alt i alt i Kolding By i det Herrens Aar 1710: 51 Herrer med Paryk og 56 Damer med Sæt.

Det ses af Listen, at saa godt som ingen af Byens Haandværkere bar Paryk. For enkelte Haandværkere, f. Eks. en Smed, kunde det jo ogsaa være et brandfarligt Apparat at gaa med.

Til Slutning et Par Oplysninger om Folkelønnens Størrelse. En Tjenestekarls Aarsløn ses at have været 8—16 Slettedaler (en Slettedaler = $\frac{2}{3}$ Rdl., altsaa godt 10—20 Kr.). Pigelønnen var knap det halve. Og saa skulde de endda give en Sjættedel deraf i Skat. Men det kan jo nok være, at de har faaet nogen Løn i Tøj. Derom melder Skatlisten intet.

Det 18. Aarhundrede.

Den første Trediedel af det 18. Aarhundrede har været en stærk Nedgangsperiode, da Byen i enhver Henseende sank nedad. I Grundtaksten af 16. Febr. 1683 nævnes baade *Fruegade*, den daværende *Skolegade* og *Sviegade* med *Svietorv*, men 1735 hedder det i en Indberetning (nu i Kommercekollegiet), at disse 3 Gader og adskillige Huse er forfaldne og aldrig siden opbyggede. „Aarsagen regnes til Fredericias Bebyggelse og Opkomst samt dens Konsumtionsbefrielse, som begribeligen betager Kolding sin Næring og

Velfærd paa den Side, ligesom Haderslevs Frihed for Told og Konsumtion paa den anden Side“. Handelen tog altsaa stærkt af. Havnen, der forhen havde været god efter Datidens Forhold — „i sin Tid participerede Byen endog i den spanske Handel“* — *sandede til*. Begyndelsen til denne Tilsanding er sket ved en Naturrevolution. Det meddeles nemlig i den tidligere omtalte Indberetning fra 1735, at den bekendte Harte Sø (den nu udtørrede Grønsø) brød ud og „blandt andet gjorde den ubodelige Skade, at den stoppede Stranden og Strandmunden med Sand, at nu en Fiskerbaad næppe kan indflyde“. Der nævnes ikke noget Aarstal for denne skæbnesvangre Begivenhed. Skibe, der tidligere kunde sejle helt ind, lossede efter den Tid paa „Rheden“, ca. $\frac{1}{4}$ Mil fra Byen. — I Beretningen hedder det, at alle Indbyggernes Antal bestaar af 231 „Numre“ (c: Familier, Officerernes indbefattede). Og der er vedføjet en Liste over hvert enkelt „Nummer“ og angivet, hvorledes Familiens Formuesomstændigheder er (f. Eks. „ringe“, „fattig“, sjældent „i gode Forhold“ o. l.).

Folketallet var 1696: 995 (246 Familier), 1769: 1406 og 1801: 1673. En Opgørelse i Raadhusarkivet viser, at Byen 1728 havde 221 Huse og Gaarde med 3467 Fag, deraf $1580\frac{1}{2}$ Fag to Lofter højt.**

I kommunal Henseende skete der i det 18. Aarh. en betydelig Udvikling med Indførelse af *eligerede Borgere* 1726. Dette skete efter Magistratens Forslag,³¹ og Stiftsbefalingsmanden beskikkede de 16 eligerede Borgere. Det hedder, at det var fornødent, at Magistraten forhandlede med Byens Borgere, men det var for besværligt at forhandle med dem alle. Ved Afgang af Eligerede skulde Magistraten efter Forhandling med de andre antage nye Eligerede. De Eligerede fik overladte et eget Kammer paa Raadhuset. Værelset forsynedes med Bord, læderbetrukne Stole, Blækhus, Sandbøsse og Lineal, ja endog med en „Raadstuelade med en Sten inden i lagt til at skrive paa“. Udeblev de fra Møderne, fik de Mulkt:³² „Den 15. April 1727 fire af de eligerede Mænd hver for deres Udeblivelse fra Raadstuen 12 Sk. Tre andre blev pantede, men Pantet blev dem tilbageleveret paa

* Købmændene i Kolding var Participanter i Aarhus spanske Kompagni, der „blev anrettet“ 1624. I 1626 var Raadmand Anders Andersen Haar det spanske Kompagnis Forvalter i Kolding. De spanske Kompagnier havde Eneret paa hvert til sin By at indføre Salt og Vin fra Spanien og Frankrig. Skibene skulde udrustes med Kanoner og i Krigstid staa til Kongens Tjeneste.

** Da Stiftsbrandkassen oprettedes 1735, forsikredes Byen for 33,341 Rdl. 4 Mark.

Raadstuen af Magistraten.“ I Slutningen af Aarhundredet indskrænkedes de Eligeredes Antal til 6 og ved Reskript af $\frac{31}{3}$ 1818 til 4.

Af de to Raadmandsposter blev den ene efter Raadmand Knud Bruuns Død* ved Reskr. af $\frac{11}{1}$ 1793 inddraget. Indkomsten tillagdes Byfogedembedet, der siden $\frac{8}{6}$ 1759 var forenet med Borgmesterembedet. Grunden til Sammenlægningen 1793 er, at „Magistratspersoners Indkomster er saa ringe, at ivrige og redelige Embedsmænd ej deraf kan have nødtørftigt Udkomme“.

Der blev i det 18. Aarhundrede udført en Række *offentlige Byggearbejder* i Kolding. Den gamle *Latinskole* havde længe været i en faretruende Tilstand. Rektor A. Thura (1723—26) udtalte, at den let kunde falde „ved den mindste Kave vind og knusse vore Hoveder“, og Hørerne, der boede ovenpaa, kunde befrygte at faa hele Skolens Bygning nedover sig, saa de kom til at ligge „som i en gevælt Begravelse“. En Hører blev en Nat saa angst for, at Skolen skulde falde sammen, at han upaaklædt flygtede ud af sin Seng til en Svoger i Nabolaget. — Endelig besluttedes 1728, at Skolen skulde bygges om. Den indviedes atter 1732. — Derefter kom Turen til *Raadhuset*, hvis Formaal jo var meget alsidigt — det benyttedes bl. a. til „Pickelhering“,** ja 1727 ses det endog at være benyttet til Cirkusforestillinger³¹: „11. Okt. En Person, som agerede paa Raadhuset med en Hest = 3 Mark“. Raadhuset blev i 1738—40 delvis ombygget og prydet med „en kongelig Krone“, lavet af Kobbersmeden. Der blev endvidere anbragt: „To Dragehoveder, hvert 1 Alen 9 Tom. lang, leveret dertil 4 Vinger, to Kroner, 10 Pund Bly, 1½ Pund Loddetin“.

Et meget stort Byggearbejde 1754—57 forandrede den faldefærdige *Kirke*. Alle Pillerne paa Kirkens nordre og en Del af dens søndre Mur blev nedbrudt og opført igen, saaledes at Hvælvingerne blev 4—5 Alen højere over Kirkegulvet end forhen. Kirken fik nyt Sparreværk osv. Arbejdet kostede 10,333 Rdl., hvoraf 4769 Rdl. toges af Kirkens Midler, Resten indkom ved Bækkener for Kirkedøre og Indsamlinger hele Landet over. Medens Byggearbejdet stod paa, holdtes Gudstjenesten i Slotskirken. Sognekirken indviedes paany 11. Jan. 1758 af Biskop H. A. Brorson. Lydforholdene i Kirken har siden Ombygningen været vanskelige.

* Borgmester- og Raadmandslistene etc. findes bag i Bogen.

** „Pickelhering“ er egentlig Navnet paa den lystige Person eller Narren i gammeldags tyske Skuespil, der opførtes af omreisende tyske „Bander“

Under Arbejdet fandt man under Kirkegulvet ved en Pille i Nærheden af den nu tilmurede søndre Kirkedør en Del brændte Rugkærner liggende samlede paa et enkelt Sted, og Fundet gav Anledning til *Sagnet om den ubarmhjærtige Købmand* i Kolding, der havde sine Lofter fulde af Rug, men trods Dyrtid og Nød intet vilde sælge, fordi han ventede større Vinding, naar Nøden blev end større. Overfor de nødlidende Beboere benægtede han at have Rug, og han føjede til sin Løgn det Ønske, at den Rug han ejede, maatte brænde paa hans Grav (sml. Hoffmans Fundatser IV).

— — —

Som allerede omtalt blev Fattigvæsenet, der hidtil kun havde været ordnet Gavmildhed, i det 18. Aarhundrede omordnet. Byens Fattigkasse, der i Forvejen havde lidt Kapital og nu fik Tilskud ved en særlig Fattigskat (civile Embedsmænd og Gejstlige skulde betale en Procent af deres Løn), erhvervede en gammel Borgmestergaard i Klostergade. En Del af den blev indrettet til Militærsygehus eller Kvæsthus, men Resten til Fattiggaard. Gaarden laa paa det Sted, hvor Havnegade nu udmunder i Klostergaderne. Stodderfoged-Institutionen holdt sig, og Stodderfogdens røde Frakke lavede op i Byens Fysiognomi. Undertiden blev de Penge, der kom i Stodderfogdens Bøsse, bevilget til ham selv. Foruden den gloende Frakke skulde han jo ogsaa have Lagener til sin Seng og — det daglige Brød. Paa Værtshuset stod en Fattigbøsse, og hos alle Købmænd i Byen ligeledes.

I Aarhundredets Midte tilfaldt der Fattigkassen flere *betydelige Legater*. I 1759 skænkede Raadmand Daniel Michelsen 500 Rdl. Kurant, og 1765 gav Byens brave, forhenværende Borgmester, Kommerceraad, Kontrollør og Postmester Jens Riis en stor Toft sønden Kolding til Fattiglemmer i Kolding By. Toften skulde „til evig Tid uskilt, uformindsket, usolgt, upantsat, umageskiftet, uden Gæld, uden Leje- eller ejende Huse derpaa at sætte og uden nogen Fiskedam eller indelukket Hauge derudi at anlægge“ uopløselig tilhøre de Fattige*, d. v. s. Tofterne skulde udlejes til Borgere, „der indfører deres Avl i Byen“, og Lejen skal indgaa i Fattigkassen undtagen 6 Rdl.: 5 Rdl. skal aarlig sendes til Givskud til Vedligeholdelse af Testators Forældres Grav og én Rigsdaler skal Kæmneren have for at besørge de 5 Rdl. — nu den eneste Sportel, Kæmneren har.

* I 1903 er et lille Areal af Toften med Ministeriets Samtykke mod Erstatning til Legatet benyttet til Udvidelse af Stejlbjergvej.

I denne Forbindelse skal nævnes to betydelige Legater, der i det 18. Aarhundrede kom til Byen: Etatsraad, Borgmester Peder Helt i København (en Sønnedattersøn af den i 1619 afdøde Raadmand Peder Helt) og hans Hustru, Dorthea Maria Pelt, stiftede under 14. Okt. 1750 et Legat, „Helts og Pelts Minde“, paa 2000 Rdl. „til Husarme og latinske og danske Skolers Bøger“. Ligesom denne Legatstifter var ogsaa Legatstifteren *Christian Collin* født i Kolding. Collin, der døde 1786, var Forvalter ved Stamhuset Fusingø ved Randers og betænkte Kolding med 1) 3000 Rdl. til en Læseskole i Kolding, 2) 2000 Rdl. til en Haandgærningskole 3) 1000 Rdl. til en fra Kolding demitteret, der skal nyde Renterne i 3 Aar, medens han læser til Attestats, 4) 1500 Rdl. til de Fattige og 5) 500 Rdl. til Kirken. Vi skal senere komme tilbage til disse saa vel som til Byens andre Legater.

Det collinske Legat gav Stødet til „den collinske Læseskole“ eller „den frie danske Skole“, der oprettedes 1777 og havde sit Lokale i en gammel Bindingsværksgaard paa Adelgade, der nedbrødes 1884 for at give Plads for en Nybygning, Nr. 4 (Matr. 230). I 1792 foreslog Kirke- og Skoleinspektionen, at der foruden den collinske Skole maatte blive oprettet endnu en Skole. Dette approberedes af Kanceliet, og Skolen fik Lokale i Vestergade, nu hvor Elmegade udmunder. Der bestod saaledes to danske Skoler i Byen. Skolen i Adelgade lededes af Lærer Andreas Becker (f. 1753, Lærer ved Collins Skole 1777—1815, derefter ved Byens Skole til sin Død 1826). Skolen i Vestergade lededes af Seminarist Peder Jürgensen (f. 1769, ansat her 1792, død i Kolding 1852).*

De *kirkelige Forhold* undergik ikke større Forandringer i det 18. Aarhundrede. Fra Christian III.s Tid var der en Sognepræst og en residerende Kapellan i Kolding. Kapellanen var tillige Sognepræst for Almind. I 1739 oprettedes der et Kateketembede, og med dette forenedes Degne- og Klokkertjenesten. Embedet gik ind ved Kateket Lars Wisbecks Død 1809, og Lærer P. Jürgensen ved Skolen i Vestergade blev Klokker og Kordegn. — Fra St. Jørgens Hospitals Oprettelse havde dette en særskilt Kirke og Kirkegaard og sin egen Præst, Hospitalspræsten. I 1803 foresloges Hospitalskirken nedlagt, for at Hospitalet kunde udvides. Dette skete ved den Ombygning,

* Om Skolevæsenet i Kolding fra 18. Aarh. Slutning findes et veludarbejdet Skrift af *Th. Siersted*: „Kold. kom. Skoler 1792—1892“, Kolding 1892. Heri bl. a. en kronologisk Fortegnelse over alle Lærere og Lærerinder ved det off. Skolevæsen i Kolding.

der afsluttedes 1805, og den sidste Hospitalspræst i Kolding, Pastor Johan Luplau, forflyttedes herfra 1806.

Enkelte Begivenheder i det 18. Aarhundrede.

Under Frederik IV.s Kampe i Holsten 1712—13 sendtes adskillige *Fanger* til Kolding. Efter at Stenbock i 1713 havde overgivet sig med hele sin Hær, sendtes i Maj Maaned et helt. afvæbnet svensk Regiment herop, der var Byen til stort Besvær. Fra 16. Juli til 29. Sept. 1713 bagtes der i Kolding ca. 7000 Brød til Soldaterne, og fra Oktober til 17. Marts 1714 op mod 13,000 Brød. Den 14. Marts hedder det, at der kun er ganske faa Svenskere tilbage, og dagligen deraf bortgaar. En Del af Fangerne lod sig hverve og gik i dansk Tjeneste; ogsaa senere, f. Eks. 1718, ses der at have været svenske Fanger i Forvaring i Kolding.

Gentagne Gange maatte Byen afgive Underholdning for fremmede Kolonister, der indkaldtes til Landet. 1721 i Jan. indkvarteredes en Del fremmede Kolonister paa Raadhuset, hvor de overnattede i Halm. I Maj 1760 ankom til Kolding flere Hundrede Kolonister fra Mellem- og Syd-Tyskland. De var indkaldte for at opdyrke Randbøl Hede og Alheden. Under Indkvarteringen steg Priserne i Kolding paa Smør og Æg, og Borgmester Junghans lod offentliggøre, at ingen maatte understaa sig i at tage højere Priser af Kolonisterne*.

I 1727 sattes Sindene stærkt i Bevægelse i Anledning af en fattig Prokurator Niels Solgaard, der havde lavet et falsk „Brandstedbrev“. Han dømtes til at have Ære og Boeslod forbrudt og som fredløs rømme Kongens Riger og Lande. Samtidig beskyldtes hans Søster Karen for at have staaet i Forhold til Broderen. Det ses, at de to Sødskende har levet i Byen i aller største Armod. Hun fulgte Broderen i Landflygtighed.

— I det 18. Aarhundrede var de hyppige Kongebesøg store Mærkedage. Paa Rejser til og fra Hertugdømmerne kom Konger og Prinsers med deres Følge ofte her igennem. Skete dette ved Nattetid, oplystes Gaderne ved Lygter. Ved en enkelt Lejlighed, 1743, da Kronprinsen med Gemalinde kom fra Holsten, illumineredes Raadhuset to Aftener i Træk. Der var sømmet Lægter over Vinduerne ud til Torvet og paa Lægterne anbragt 100 Lys hver Gang. Bag ved

* Nogle Breve om Kolonisterne er trykte i „Vejle A. Aarb.“ 1906. Side 78—83.

gik en Mand fra Vindue til Vindue med en Lysesaks for at „pudse“ Lysene.

Ingen Fyrstemodtagelse i det 18. Aarhundrede kan dog maale sig med den, der blev Kronprins Frederik (Fr. VI) til Del, da han 11. Sept. 1790 med sin nygifte Brud drog ind i Landet fra Slesvig. Et ridende Korps modtog uden for Byen den folkekære Prins. Paa Sønderbro stod der et „Hyrdekorps“ med Buer af Grønt spændt over Vejen, og ved Indkørselen til Byen var der bygget en Æreport med en Altan, hvorfra 5 unge Piger kastede Blomster over Kortegen. Paa Torvet paraderede Borgerskabet tillige med samtlige Lavssvende, der var iført Knæbenklæder og hvide Strømper og havde røde og hvide Sløjfer paa de høje Svendehatte. Overalt var der en Jubel uden Lige som Hilsen til den Mand, der nylig havde lukket Frihedens Dør op for den stavnsbundne Bondestand.

Kolding set sydfra 1767.

Byens Markjorder.

Fra Reformationstiden til Udskiftningen.

I det 15. Aarhundrede var Kolding, som tidligere nævnt*, kommen i Besiddelse af sin første og længe eneste Vang, Brændkær Mark. Kort efter er Marken, ligesom ogsaa Engen Teglgårdskær, delt i 32 Stykker, saaledes at der blev 32 Markjorder og 32 Engstykker. Det er højst sandsynligt, at der netop var 32 Gaarde i Byen ved denne Deling, der er sket før Reformationen. Borgmester Junghans, der synes at have ejet flere Oplysninger om Byen, end vi nu har i Behold, skriver i en Ansøgning til Kongen, at de første Brugere indløste hver Markjord med 40 Slettedaler**. Markjorderne var den Gang lige store. For at forhindre, at den med Møje erhvervede Vang atter skulde komme fra Byen, bestemtes det, at Markjorderne skulde betragtes som et Slags Fæste. De kunde ikke gaa i Arv til udenbysboende Mand, og ved Ejerskifte skulde der betales en Indfæstning, hvoraf Halvdelen tilfaldt Byen, Halvdelen Magistraten. At denne sidste ogsaa paa anden Maade blev aflagt for sit Formynderskab, er allerede omtalt.

Derefter vedtog Markmændene Bestemmelser for Fællesdriften af Søndervang. Markmændene mødte „til Brous“ (o: ved Sønderbro), og Bysvenden, der tilsagde dem, nød indtil 1714 et Stykke Eng i Vangen for sin Tjeneste. (Han mistede denne Ret paa Grund af Forsømmelse, og Markmændenes Oldermænd fik nu Engen og Hvervet.) Et saadant „Videstævne“ paa Sønderbro kunde arte sig livligt, derom fortæller et gammelt Tingsvidne (i Landsarkivet) fra 1531. I jydsk Vendinger beskrives et Møde mellem Borgmester Nis Jørgensen og Borger Gregers Knudsen: „Da bad Borgmester og sagde til ham: „Kære Gregers Knudsen, gør vel for Guds Skyld og hjælper til gode, at al Kiv og Trætte maatte blive stillet og aftalet, at alting maatte vel tilgaa, og ypper ingen Kiv eller Trætte iblandt vore Borgere for den Jord, Iver Hellesen haver. Hannem er forbøn (o: forböden) at bevære sig med den Jord, thi han er ikke endnu svoren Borger med os. Er det saa, han befatter sig med samme Jord, da haver jeg befaleet at sætte hannem ved hans Bien (o: ved hans Ben, fængsle

* Side 222.

** I 1770erne betaltes en Markjord paa 7—10 Tdr. Land med 400 Rigsdaler, 15 Gange saa meget. Straks efter Udskiftningen 1790 steg Prisen til det dobbelte, og 1806 betaltes der for samme Markjord 1600 Rigsdaler.

ham)". Da sagde fornævnte Gregers Knudsen: „Jeg haver ingen Kiv eller Trætte gjort iblandt dennem“, og fik en Stridshammer op og høthe (o: truede) Borgmester og slog en Knipken eller to for hans Næse og sagde: „Du maatte sætte Øgetyve og Horsetyve, og rofte efter hannem al den Stund, Borgmester gik op ad Gaden.“

I de følgende Aarhundreder søgte man ofte at rokke ved dette Fæsteforhold, men uden Held.

Den ældste Vide og Vedtægt, vi kender for Markmændene i Kolding, er dateret St. Egidii Dag 1556. Det hedder deri, at den her er bevilget og samtykket *for anden Gang*. Vedtægten er paa 13 Punkter, og da den vil blive aftrykt i den udkommende Samling „Danske Vider og Vedtægter“ ved Poul Bjerge og Thyge J. Søegaard, skal her kun enkelte Bestemmelser nævnes:

Naar en Mand faar Markjord i Brændkær Mark med Borgmester og Raads Samtykke, skal han betale to Daler til Borgmester og Raad og lige saa meget til Byen. For en Eng er Indfæstningen det halve. Jorden maa ikke laanes eller lejes bort til nogen anden By. Folk, der sidder i Lejegaarde, skal ikke have Markjord. Naar der kommer Trætte mellem Markmænd, skal der udnævnes 12 Markmænd, der skal dømme i Sagen, og den, der ikke vil nøjes med deres Dom, skal have sin Markjord forbrudt. Markdrengen (Hyrden) faar sin Kost paa Omgang mellem Markmændene. Hver Markmand skal gærde sine Gaarde (o: sine Gærder) og ikke kaste Grøft for. Videbrevet angives underskrevet af Borgmester og Raad og 12* Dannemænd „som de ældste og bedste Markmænd“.

De efterfølgende Optegnelser i den gamle Videbog viser, at Markmændene ofte pløjer hinanden for nær. To Mænd maa i den Anledning 1610 give Tyskøl i Oldermændens Hus. I 1616 bestemmes det bl. a.: „Naar Markmændene bliver tilsagt at løse (o: samle) de onde Urter (o: Ukrudt) af deres Korn og de derimod bliver for-sømmelige . . ., da skal samme Markmænd, udi hvis Korn de findes, have forbrudt en halv Daler.“

Om Søndervang hedder det i Videbogen 1703: „Til Kolding By er ikke uden een Vang foruden Toftejorder, som kaldes Brændgaards Mark . . . Største Del af samme Vang er noget langt bortliggende og ikke uden stor Omkostning kan føres Gøde paa for Vejens Skidenhed i Foraar og Høst, saa det ikke kan afverpe Omkostningen, bruges

* Neden under staar dog kun 11 Navne.

derfor meste Delen til Havreland udi 3 Aar og siden hviles udi 10 eller 12 Aar, efter Jordens Lejlighed, og slaaes, naar vaade Aaringer er, mens naar tørre Aaringer er, bliver der intet at slaa. Den nærmest liggende Jord bruges mesten til Byg og Havre udi 4 Aar . . . og leides (hviles) i 5 Aar. Rug er det ikke synderlig tjenlig til . . . Der findes næppelig en Ager, der er jo 3 eller 4 Slags Jord udi.“

Frapløjning fortsættes stadig, men synes dog oftest at skyldes Tjenestefolk, der ikke er kendt paa Marken. Det vedtages 1714, at man ved Oppløjning af Agrene skal lade staa en halv Fure eller „Balk“ som Skilsmisse. Men 1755 gik Apoteker Eilschous Karl hen og gødede, pløjede og besaaede en hel fremmed Markjord i Stedet for sin Husbonds. Apotekeren og Ejeren delte saa første Høstudbytte (Rug), derpaa saaede Ejeren Byg, og ogsaa denne Høst deltes. Saa var de kvit.

Søndervang, i sin Tid en Del af Dalby Sogn*, laa endnu stadig i et Slags Fællesgræsning med Vonsild, Dalby og Tved. Naar Kornet var indhøstet og „Ævred“ opgivet, græssedes der over Skelstenene baade til den ene Side og den anden. Men Koldingenserne sørgede dog for, at de Kolding Køer fik deres Part, thi før Ævred blev opgivet, blev dette bekendtgjort ved Trommeslag i Kolding, og nu havde alle Koldingensere, ikke blot Markmændene i Vangen, Lov til at drive deres Køer derop.

I 1776 androg Magistraten om at faa Græsningsfællesskabet med de nævnte Nabobyer hævet. To Borgere — ingen af dem ejede Jord i Søndervang — protesterede skarpt. Den ene var den 87-aarige forhenværende Borgmester Jens Riis, den anden Magister Kleist, tidligere Præst i Sønder Bjært. Som en af Grundene til deres Vægning angav de, at de saa mistede hævdunden Ævredsgræsning paa Marken. Magistraten skrev til Stiftamtmanden, at Riis' Vægning vist skyldtes Svaghed og manglende Indsigt tillige med Misundelse over, at han i sin Borgmestertid ikke havde kunnet opnaa sligt. Og om Magister Kleist hedder det, at „denne Mand er bekendt for det han er“ — han var en Særling og bekendt for ganske uhyre Ger-

* Søndervang betalte af den Grund fra gammel Tid Tiende til Dalby Kirke. Overensstemmende med „Kolding Afsked“ (se foran S. 85), betalt der indtil 1. Jan. 1909 en Tiende til Dalby Kirke af 10 Kr. 66 Øre aarlig. Tienden er fra dette Tidspunkt afløst med 25 Gange det aarlige Beløb. Tiendeyderne udreder $\frac{18}{25}$, Staten $\frac{7}{25}$. Afløsningssummen forrentes og afdrages med $4\frac{1}{2}$ pCt. aarlig, 4 pCt. Rente, $\frac{1}{2}$ pCt. Afdrag.

righed*. Magistraten fik sin Krig ført igennem, og 1777 blev der sat Hegn mellem Søndervang og de tre slesvigske Byers Marker. Selve Udskiftningen af Marken skete først 1790. Paa dette Tidspunkt var næsten al Byens Højhedsret til Marken gaaet tabt, thi en kongelig Tilladelse 1653 til at sælge til Borgeren Henrik Rafn og andre, til hvem Byen var i Gæld, var i Aarenes Løb bleven flittig benyttet, og hvad der ikke paa den Maade gled Byen af Hænde, gik tabt ved Slendrian. — Ved Udskiftningen 1790 var enkelte Jorder allerede udskilt, nemlig Magistratens pro Officio-Jorder, Kirketoften og enkelte andre Lodder, og disse Jorder kom derfor ikke ind under Udskiftningen.

— — —

Var der i det 15. Aarhundrede store Stridigheder om Søndervang, da kom Byen heller ikke helt let til *Nørremarkerne*.

Allerede tidlig finder man, at Koldingenserne har haft Rettigheder paa Galgebjergerne, men 1552 har vi foran set (S. 61) Harte yppe Strid derom. I 1580 skænkede Frederik II Komarken til Kolding, og faa Aar efter finder vi, at der i Marken er bygget en Bolig, der efter den første Fæster (Knud Nielsen), kaldtes „Knudshus“, men senere „Ankershus“ efter Fæsteren Anker (omkr. 1670). Den gamle Ladegaardsmark** „Komarken“ med Emersholt var en Gave af stor Værdi for Kolding, men som man foran (S. 280), vil have set, fik Byen den ikke ganske gratis.

Det fortælles, at engang i Tiden skal Harte By have ligget nærmere Kolding, end den nu gør, men Kong Hans betegner 1494 Bækkeløbet „ret nær op til Gammel-Byvad“ som Grænse. Yderligere fik Koldingenserne i Middelalderen Ret til $\frac{1}{12}$ af Harte Byjord, thi de erhvervede en af Hartes 12 Gaarde.

* Da han var Præst i Sønder Bjært, skræmte hans lærde Prædikener ofte Menigheden ud af Kirken. Han saa dette og raabte: „Gaar I, saa gaar jeg saavist med.“ Arkivtegneren Abildgaard, der engang paa sine Rejser gæstede ham, kalder ham i sin Notitsbog „en lærd Æsel“. Her i Kolding boede han i den gamle Gaard paa Torvet og spillede for Gadeungdommen en lignende Rolle som senere Særlingen J. P. Wissing.

** Der synes at have ligget en Ladegaard i denne Mark før 1580 (sml. Jordebog 1723—1813, Fol. 4, Kold. Raadhusarkiv), og langt op i Tiden er der fundet Mursten der oppe. Saaledes læses i Kæmnerregnskabet for 1750: „Solgt 420 hele Mursten, som er opgravet i Byens Komark, for 3 Rdl.“ Navnet „Spølrønden“ der oppe henviser ogsaa til denne Ladegaard, der altsaa er ældre end den paa Rantzaus Kort afbildede.

Saa længe Markerne paa begge Sider af Skellet laa i Græsning, gik det naturligvis godt, thi der græssedes da fra begge Sider over Skellet, men vilde Hartemændene rebe Jordene mod Øst for at tage dem under Plov, saa begyndte Striden. I 1552 opstod den paa den Maade og ligeledes 1612. Af Kæmnerregnskaberne fra dette Aar fremgaar det, at Koldingenserne har gjort 39 Rejser til Hjemtingene (Herredstingene var endnu ikke flyttet til Kolding dengang) og 50 Rejser til Landsting. Pengene dertil laantes af Købmandslavet i Kolding og rejstes siden ved en særlig Skat. Selve Rigens Kansler Jens Ulfeld var i Kolding i Anledning af Sagen. Dommen skal være gaaet Harte imod, Udskriften siges at være gaaet tabt under Krigene i det 17. Aarhundrede. 1711 begynder Striden atter, rejst af Harte. Sandemændene kan hverken finde ud eller ind, men sætter Skel efter bedste Skøn, begyndende ved Saltmøllestedet, videre over „Battelund“ og i Nord op til Gammel-Byvad. Aaret efter driver de Harte Bønder deres Køer over Skellet, skøndt Koldingenserne har aflyst Kreaturer. 77 Kreaturer indtages af Koldingenserne, og Harte maa løse dem hjem. 1720 *pløjer* saa Harte over Skellet. Endnu engang vendes alle de gamle Dokumenter, og den endelige Fred oprandt 1723. Hele Marken mellem Kolding og Harte blev delt i to lige Dele, og Kolding fik $\frac{1}{12}$ af Harte Enge („Margrete Mortens Toft“)*. Der sattes Skelsten med Kul og Flint under, Kolding leverede for sin Part 2 Skæpper Trækul dertil.

Ved den ny Grænse fik Kolding mere Jord, og der maatte indeles paany efter Grundtaksten af 1682. Byens 4 Fjerdinger kastede Lod om, hvor deres Jorder skulde ligge. Der var tre „Fald“. Sønderste Fald deltes af første og anden Fierding, midterste Fald (mellem *Retterstagen* ved Vangvejen og *Hvilestenene*) af tredje og fjerde Fierding, og nordligste Fald gik i Deling til alle Byens 4 Fjerdinger. Magistratens Embedsjord valgtes i sønderste Fald. 1738 kom søndre Del af Komarken under Plov og udrebedes, medens Galgebjergerne udlagdes til Græsning, og 1741 blev det den nørre Del af Komarken, der udlagdes til Kornland. Saaledes omskiftedes der lige til Udskiftningen. I Græslæget fra 1738 hedder det:

„Alle Byens Indvaanere, som ejer Huse eller Gaarde her i Byen, eller som har Borgerskab, og ingen andre, staar det frit for at nyde deres Køer og Bæster indbrændt paa Kolding Fællesgræsning, indtil

* Margrete Mortens var Enke efter Raadmand Morten Petersen, der døde 1685.

300 Stykker, efter Taksationen, men hverken Stude eller Kvier . . . Og som det er umuligt at dele Græslæget i 4—500 ulige Lodder, er Græslæget sat paa rede Penge, lige billigt for alle.“

„For hver Ko eller Hest, som nogen før St. Hans Dag lader indbrænde (med Byens Mærke, nemlig med Bogstavet K), betales der forud ved Indbrændingen 3 Mark i Græspenge og 2 Sk. i Indbrændingspenge. Efter St. Hans betales for hver Ko eller Hest 2 Mark.“ Brændpenge var de samme.

Naturligvis er Taksten for hvert nyt Græslæg ikke al Tid den samme.

Græspengene indbetaltes til Byens Kæmner, der valgtes for hvert Aar, og Kæmneren skulde Mortensdag gøre Magistraten Regnskab. Beløbet uddeltes retfærdigt til alle Byens Beboere, halvt efter Grundtaksten og halvt efter Indkvarteringsens Repartition. Vedligeholdelse af Digerne paahvilede alene Grundtaksten.

Byens Køer skulde i 1738 bestandig blive i Marken, Nat og Dag, og Sommeren igennem lige fra 1. Juni til 1. September maatte de dengang ikke drives i Byen eller længere end til de bestemte Malkesteder Morgen, Middag og Aften.

Hyrdeløn, Vartægtløn, Vangeled og deslige maatte betales af dem, der lod Kreaturerne græsse. Beløbet fordeltes efter Kreaturerens Antal.

Senere i det 18. Aarhundrede kom Køerne hjem om Natten. Det bestemmes i Hyrdens Instruks, at han om Sommeren hver Morgen tidlig skal blæse og tage mod hver Mands Køer, og hver Aften skal han igen inddrive Køerne i Gaden. — Det hedder herom endnu i Folkemunde:

„Hvem ej Tuden varer,
skal drive efter!“

Det vil sige, han skulde saa selv drive sine Køer ud, enten gennem Klosterport eller Hospitalsgade. Vejen over Staldgaarden var forbudt.

Det ansaas for en Skam at komme drivende bagefter med sine Køer. Naar Køerne om Aftenen blev drevne hjem, var det Skik, at de Køer, der om Morgenen var „drevne efter“, nu gik foran de andre Køer, og at Vangmanden havde pyntet dem med Blomster og Grønt. Om Morgenen skulde Hyrden allerførst drive Køerne ud af Byen til Fælleden udenfor Komarken, og siden hver Formiddag saa sagte i „Græsbed“ ad det nordre Led styre dem ind i Komarken.

Hver Middag skulde han have dem samlet paa Malkepladsen. Straks efter Malkningen skulde de drives ned i Komarkens bedste Græs, og hen mod Aften — atter i Græsbed — føres sagte hjem i Byen.

Kom der fremmede Køer løbende fra Harte, Bramdrup, Raadvad eller andet Steds, da skulde Hyrden bringe Køerne til Raadstuegaarden i Kolding. Indtægtspenge for dem tilfaldt ham selv. Men taalte han fremmede Kreaturer, ifaldt han en Bøde.

„Hvis Køer, som formedelst Hyrdens ilde Medhandling, Vanvøgtelse eller Forsømmelse, kommer til Skade, det skal han fornøje og betale Ejermanden for, og hvis Køer, der løber øksnet, vil faa Kalv eller vorder syge og vil ikke æde eller slaas andet Vanheld til, alt saadant skal han straks lade Ejermanden vide eller selv betale, hvad Skade deraf aarsages.“

„Malkestedet maa Hyrden ikke holde et Sted alene, men han skal fra Komarksledet ned til Dyrehaven forflytte det, ligeledes langs Rytterkoblet, og med en Rive(!) adspredde Gødningen til Komarksjordens Nytte og Forbedring.“

Hyrden, der skulde holde to Medhjælpere, fik Husleje af Byen. For hvert Kreatur, han vogtede under 8 Uger, fik han to Skilling. Taksten var ellers: 8 Uger til den halve Sommer 1 Mk. 4 Sk., og over den halve Sommer, enten kort eller lang Tid, 24 Sk. Desuden fik han til Midsommer en Middags Malkning af hver Ko, og til Jul den „sædvanlige Hyrde-Redsel, som for en Vished ansættes til en Sjætepart af Værdien af fornævnte Hyrdepenge.“

Ved Avktionen over Slottets Jordegods 1765 købte Byen den saakaldte *Overmark* for 5050 Rdl. Prisen var alt for høj, thi Misundere bød Marken op, men Byen skulde og maatte have Marken. Halvdelen af Købesummen blev indestaaende mod 4 pCt. Rente. og den anden Halvdel tilbragtes hovedsagelig ved et Laan paa 2000 Rdl. hos Helts og Pelts Legat. Marken udlagdes til Græsning med Komarken, hvorved Driften blev bekvemmere. Forhen kom mange Kreaturer til Skade ved den lange Drift langs Stenbroen norden Byen, og efter Sommeren 1766 var Menigmand velfornøjet, thi Køerne kom i god Stand paa Stald, medens Borgerne i forrige Tider straks efter Indbindingen maatte oprejse Kvæget i Staldene.³³ — Kort efter kom der stor Kvægsyge, og 1769 og 70 bortrev Sygdommen i Byen 230 Køer, et Tab, der vurderedes til 2500 Rigsdaler. Kongen maatte i 1770 eftergive Renterne for de foregaaende 5 Aar. Der var dog den Trøst, at Pengene vist alligevel vilde

være gaaet tabt, hvis de var indbetalt paa Amtstuen her i Byen, thi Amtsforvalter Kammerraad *H. A. Møller* (boede Østergade 17) besveg sin Kasse for 26000 Rdl. og maatte et Par Aar for Skubkarren. Han blev derefter benaadet.

Omkring Aaret 1818 begyndte man at tænke paa Udskiftningen af de 4 Nørremarker. Der afholdtes flere Møder, men Sagen trak i Langdrag. Først da den som Borgmester i 1820 konstituerede, energiske Avditør, Christen Estrup, kom til Byen, tog Sagen Fart. Jorderne boniteredes og takseredes, og 1821 var Udskiftningen sluttet. Udskiftningen skete efter den Grundskat, der var lagt paa Ejendommene ved Matrikelen af 1682. Udskiftningen udførtes af Landinspektør Oxholm. Ved Opmaalingen viste det sig, at den Jord, der skulde deles, indeholdt $695\frac{3}{4}$ Td. Land geometrisk Maaal og $459\frac{6}{7}$ Td. boniteret Maal. Magistratens Embedsjorder $34\frac{5}{7}$ Td. Land geometrisk Maal eller 15 Td. boniteret Maal og en Eksercerplads paa 48 Td. Land blev taget fra, og der udskiftedes da $408\frac{3}{4}$ Td. Land til 284 Gaarde og Huse, der ejedes af 237 Grundejere. Efter den oven omtalte Matrikul var Grundtaksten for Kolding $546\frac{1}{4}$ Grundskilling. Mindste Grundejer ($\frac{1}{8}$ Grundskilling) fik 3 Fjerdingkar boniteret Maal, og største Grundejer ($16\frac{1}{4}$ Grundskilling) fik 12 Td. 1 Skp. boniteret Maal. For at lette Udskiftningen og for saa meget som muligt at sætte de mindre Grundejere i Stand til at høste den størst mulige Fordel af deres Jord, f. Eks. ved Havedyrkning — man tænkte den Gang ogsaa paa Tobaksplantager* — blev det paa Borgmester Estrups Initiativ — han valgte derfor Magistratsjorderne længst borte — vedtaget, at de mindste Grundejere skulde have deres Lodder nærmest ved Byen.

— Det sidste Kohold i Kolding By afskaffedes for faa Aar siden.

Endelig skal her omtales nogle Bestemmelser vedrørende de i 1821 udskiftede Jorder, der ofte er Genstand for Drøftelse:

I 1794 udkom et Reskript, der bestemte, at Jorder, der forhen havde ligget under Landet (altsaa Brændkær Mark), men som, da Forordningen udkom, tilhørte en Kødstads Indvaanere med fuld Ejendomsret, maatte uden Indskrænkning afhændes til enhver Køber, hvad enten han bor i Byen eller paa Landet. I samme Reskript hedder det i § 4, at oprindelige Kommunejorder (altsaa Nørremarkerne), altid skal følge den Grund, de udloddes til ved Udskift-

* Med Tobak blev der dog ikke forsøgt. Derimod dyrkedes en Del Hør, der rødedes i en nu forsvunden Dam.

ningen. Denne sidste Bestemmelse ændredes ved Forordningen af 17. Okt. 1811 derhen, at en Lod vel maatte sælges fra den Bygrund, den var udskiftet til, kun skulde Køberen betale 2 Skp. Byg aarlig (i Penge efter Kapitelstakst) pr. Td. Land geometrisk Maal til Kæmnerkassen. Solgtes Lodden anden Gang, skulde der betales 4 Skp. pr. Td. Land, tredie Gang 6 Skp. og fjerde Gang en hel Tønde Byg aarlig, men saa steg Afgiften ikke mere. Denne Bestemmelse fik Byraadet Tilladelse til at ændre fra 1. Jan. 1876: Den aarlige Afgift til Kæmnerkassen af 2 Skp. Byg pr. Tønde Land skal erlægges ved første Afhændelse. Sælges Lodden anden Gang, da forhøjes Afgiften ikke, naar der sælges til en indenbys Mand. Bebygges Lodden, svares der heller ingen forhøjet Afgift, men naar Salget sker til en udenbys Mand (hertil regnes ogsaa Beboerne af Slotsgrunden), stiger Afgiften for hvert Salg som fastsat i Forordningen af 1811.

Endnu en lille Efterve fra Udskiftningen er Rekognitionen. Denne er ogsaa fastsat i Forordningen fra 1811: „Ved enhver Forandring af Ejer erlægges en Rekognition af en Rigsdaler pr. Tønde Land til Byens Kæmnerkasse. Bestemmelsen rammer kun 2. Afdelings Jorder. Er det en Byggegrund, der er solgt, kan Rekognitionen komme ned paa 1 à 2 Øre. — Endelig svarer Markjorderne i Henhold til § 11 i Lov af 11. Febr. 1863 Markskat til „Markvejenes Vedligeholdelse, fælles Vandingssteder og Markmandens Løn“. Denne Afgift hviler paa Ejerne med 9 Kr. pr. Td. Hartkorn og har i de senere Aar beløbet sig til godt 600 Kr. aarlig. Der findes ikke mere nogen fast ansat Markmand, men de Arbejder, der paahviler ham, udføres nu som Daglønsarbejde under Markudvalget.

Lidt om de gamle Lav.

Købmandslavet.

Da Kong Frederik II i Juni 1586 var paa Koldinghus, klagede Købmændene i Kolding til ham over, at medens alle Haandværksfolk i Kolding havde Lavsskraa og kongelige Privilegier, havde Købmændene ingen, og de stod derfor værgeløse, naar der skete Indgreb i deres Handel. Kongen fandt deres Begæring om Lav rimelig, og Aaret efter forelagde Borgmester og Raad en Skraa for Købmandslavet, som Kongen stadfæstede 10. Juli, Skraaen er affattet i 28 Punkter og er meget interessant. Den bestemmer bl. a. følgende:

Ingen kan blive Købmand i Kolding uden at være i Lavet. Indtrædelse i Lavet betales med 4 Mark til Lavet og 1 Mark til de Fattige. Ingen kan optages uden at være Ejer af saa meget Gods og saa mange Penge, som 4 Lavsbrødre kender for godt („tyckes at han er bequemitt till Laget“). Findes han at eje for lidt, kan han ikke optages og handle selvstændig. Den, der søger Optagelse, skal have et godt Rygte. Købmænd og kun dem alene maa brygge Øl til Salg. Vil en Haandværker brygge til Salg og drive Købmandskab, skal han opgive sit Haandværk og indtræde i Købmandslavet. Ingen Lavsbroder maa virke med fremmede (laante) Penge. Der følger nu nogle Bestemmelser til Forhindring af Forprang, og derpaa hedder det: Ingen Lavsbroder eller hans Bud maa bære Vaaben eller Værge til Lavsgaarden. Ingen skal gøre „Samling“ mod Borgmester, Raad, Oldermænd og Lavsbrødre (sml. S. 253). Lavsbrødre eller -Søstre maa ikke fortale (o: bagtale) andre i eller uden Lavsgaard. Den, der „overløber“ Borgmestre, Raad, Foged eller Oldermann for Lavs Tarv og Bedstes Skyld, bøde til Kongen 2 Daler, til Lavet 2 Daler og 2 Mark til de Fattige. Spilder man Lavsøl med Vilje „eller drikker anden store Stobe eller Skaaler til med Avind og Uvilje mod Gud og af Overflødighed eller sidder længer om Aftenen end Klokken slaar 9, uden Oldermannen det forlover“, skal der bødes en Daler til Kongen, en Daler til Lavet og 1 Mark til de Fattige. Den, der forbryder sig i Lavet, uførmer eller skader Husbonden eller Lavsgaard, skal dømmes af Oldermann og Lavsbrødre, ligeledes den, der giver Slag eller trækker i Haaret („Pust eller Hordrach“). Dobbelt og Leg (o: Kortspil) i Lavshus er forbudt. Den, der kalder Lavsbroder eller -Søster for Skalk. Tyv, Furræder el. l. eller taler nogen Lavssøster ukvæmmelig til, skal bøde 1 Daler til Kongen og Lavet og 1 Mark til de Fattige. Ingen fremmede Købmænd maa handle paa Marked, før Byklokken gaar, og ligeledes ikke efter, at Klokken ringer Trediedagen. Kun naar Kongen holder Hof her, er det dem frit saa vel som andre. Alle Gæster og Købmænd maa frit handle med hverandre paa Købmændenes Lavshus, og har de handlet og drukken Lidkøb derpaa, skal Købet holdes. Interessantest er den 28de og sidste Bestemmelse: „Er det saa, at nogen Lavsbroder mister sit Gods til Søs eller tilfalder nogen anden overfaldende Skade, saa Fattigdom slaar hannem til, da paa det han ej skal bede sit Brød, men maa blive ved sin Næring, skal alle Lavsbrødre, hver efter som han formaar, gøre ham eller hende end mulig Hjælp efter Oldermannens

og Lavsbrødres Tykke. Er han eller hun vanmægtig eller saa arm, at de ej kan dem bjerge, men maa bede deres Brød for Guds Skyld, da skal alle Lavsbrødre, det formaar, hjælpe den Lavsbroder eller -Søster med et Maaltid om Dagen, saa længe den lever“ . . . Fattige Lavssøskende skal begraves paa Lavets Bekostning.

Om Købmandslavet i denne sin ældste Skikkelse erfarer man lidt. En Oldermænd for Købmandslavet, Mogens Knudsen, begravdes i Kirken 1612, og samme Aar ser man, at Byen laante Penge af Lavet (se foran). Under Krigene i det 17. Aarhundrede forfaldt Købmandslavet, og først $24/9$ 1673* oprettedes atter „et oprigtigt og kristeligt Købmandslav“ med en Række, til Dels nye Bestemmelser. Den, der vilde indgive sig i Lavet, skulde tage sig i Vare for grove Synder og Laster, Horeri, Aager, Bedrageri og anden Falskhed. Alle og enhver skulde handle oprigtigen og holde rigtigt Maal, Vægt, Alen og Maade og ikke holde *to Slags Maal*, det ene at indkøbe med, det andet at udsælge med. Ved Begravelser skal „Ungermanden“ (o: det sidst tilkomne Lavsm medlem) bede til Begravelse og tilsige til at bære. Ved „Samkvem“** maatte Hustru og Børn tages med. Borgmester, Raad og Oldermænd maatte have en Tjener med. Lavssøl maa ikke bæres uden Døren, og ingen maa nødes til at danse. Naar nogen var for meget beskænket, skulde han vises hjem og siden mulkteres.

Den nye Lavsskraa — baade Kladden og Originalen samt Lavssprotokollen er i Behold³⁵ — bærer ca. 40 Underskrifter og Segl (Signetringe). Blandt Medlemmerne træffer man Borgmestrene, Raadmændene, Byfogden, Byskriveren, Tolderen, Apotekeren, Guldsmed Hans Buch, o. s. v.

Ved et Gilde i August 1676 paa Raadhuset blev der drukket 3 Tdr. Øl, $9\frac{1}{2}$ Potter fransk Brændevin, og der medgik 3 Pund Tobak og 5 Dusin Piber. Man drak af Kander og Pasglas.

Der foreligger Regnskaber for Aarene til 1687. Det synes at være en lidt mærkelig Indtægtspost, naar det hedder om en Jens Nielsen, at han gav 16 Rdl. til Lavet for at være fri for Kærneri og andre smaa af Byens Bestillinger, som velvise Borgmestre og Raad tilsagde ham. — Købmandslavet i Kolding synes ikke at have ejet noget Segl.

Af Inventar ejede Lavet en Del Borde og Bænke paa Raadhuset, og til Ligfærd Vokslus med Vaaben og Slør, 42 Messingtegn til Lavsbrødre, som bærer Lig, et sort Klæde, Overklæder til Kisten og Lig-

* Kun 5 Medlemmer af det gamle Lav var da i Live.

** De selskabelige Regler er fastsat ved særlig Vedtægt.

baarer til at bære Kisten paa fra Hjemmet til Graven. Paa en Ligbaare fra 1675 stod følgende Vers:

Ved Enighedens Baand bestyrkes svage Kræfter,
 vor' Fædres Velmagt det Eksempel lod os efter,
 som ved velstiftet Lav forbedred fælles Gavn
 og vel befordrede det ærlig Købmands Navn.
 De, som i dette Lav begære at indskrives,
 gid Vrede, Had og Kiv fra dennem langt bortdrives,
 de Samkvem holde maa i Himmel-Enighed,
 at de sig finde maa i Himmel Menighed.

I den oftere omtalte Indberetning af 1735 hedder det, at der da var 7 Købmænd, der alle handlede med „Kramvare og Købmands-gods“. I 1769 var der 10 Købmænd i Kolding.

Haandværkerlavene.

Vi aflægger Besøg i et af de sidste gammeldags Værksteder her i Byen, den nu nedbrudte Smedie i Torvegade.* Forhuset var i to Etager; i den nederste var der Beboelse, Smedeværksted og en Port for Gennemkørsel til Gaarden. I øverste Etage var der Kamre til Svende og Drengene og Plads til aftærsket Korn. Til Gaden var der fire Fag Vinduer, to til Stuen og to til Værkstedet. Midt mellem Vinduerne sad Indgangsdøren. Traadte man ind ad den, kom man ind i Smedien, der altsaa tillige var Forstue, hvad der jo kunde være ubehagelig, naar der netop var kraftig „Hitz“ paa, saa Gnisterne opfyldte hele Rummet. Gennem en lav Dør med en Rude i traadte man tilhøjre ind i Smedens Stue, der tillige var Kontor, Spisestue og Soveværelse. I Baggrunden til højre stod her Mesters og hans Hustrus indelukkede Seng med Dobbeldøre. Værelsets Udstyr bestod desuden af et stort Bord med en Lænestol — til Mesters Hustru — paa en Forhøjning. Endelig var der et Skab til Fødemidler, et mindre Skab med Laager fra Værkstedet, nogle Stole og en Kakkellovn. En Dør til venstre for Kakkellovnen førte ind til et lille Værelse, hvor der stod et Chatol, der bl. a. brugtes til et gemme de rede Penge i. En anden Dør tilhøjre for Kakkellovnen førte ud til Køkkenet. Her var der en stor aaben Skorsten. Gulvet var belagt med Kopsten.

* Se foran Side 279. Angaaende det gamle Smedehjem og Svendeoptagelsen har Hospitalsforstander J. Jensen, der er Grovsmedesvend fra dette Værksted, givet udførlige Meddelelser.

Tilhøje for Køkkenet ud mod Gaarden var Spisekammeret, og mellem denne og Mesterparrets Sengs Bagside var et mørkt Rum, der benyttedes som Pige-kammer. Dette havde den Behagelighed, at der altid fra den lukkede Seng ved Bankning paa Skillerummet kunde kaldes paa Pigen.

Her i dette gamle Smedehjem boede eligeret Borger Peder Halvorsen *Søborg* (Mesterstykke 1741) og derefter Sønnen Mathis *Søborg* (Mester 1795). I 1814 overtoges Smedien af Hadersleveren Johan Konrad *Mikkelsen*, f. i Haderslev 1781, død i Kolding 1862, gift med Anna Cathr. *Mikkelsen*, f. Grevsen (f. 1777, d. 1871).

Kom der i gammel Tid en vandrende Svend til et saadant Grov-smedeværksted „paa Geskænk“, sørgede han først for, at de tre øverste Knapper i hans Frakke var knappede. Han bankede tre Slag paa Værksteddøren, før han gik ind. Var Døren aaben, lukkede han den først. Naar han traadte ind i Værkstedet, satte han Stokken tilhøje, kom saa frem for Ambolten og hilste med et „Gluckherein, Gott grüss das Handwerk, Meister und Gesellen!“ Det kaldte Grov-smedene at „brumme ind“. Den arbejdende Svend rakte saa sin rejsende Broder Haanden, bød Velkommen og spurgte ham ud, hvor han kom fra osv. Der opvartedes ofte med Simler, Brændevin og Øl. „Geskænten“ her tillands var i 1850erne som Regel en Rigs-bankmark.* Fik en fremmed Svend Arbejde, skulde han nogen Tid efter holde 14de Dag, det vil sige erklære, om han vilde arbejde videre eller rejse igen. I Slutningen af 1850erne var Lønnen for en Smedesvend 1 Mark lybsk om Ugen = 1 Kr. 8 Øre. Drengenes Læretid var da 5 Aar. Betingelserne var strenge. Overensstemmende med Loven om Haandværksvende og Dreng af 1682 skulde disse være i Seng Kl. 9 om Vinteren og Kl. 10 om Sommeren. Der begyndtes i gammel Tid Kl. 4 om Morgenen. En Læredreng, der uden Mesters Tilladelse Nat eller Dag forlod Huset, kunde risikere, at Læretiden forlængedes med et Aar.

Naar en Dreng fik udlært, skulde han lave Svendestykke og „gøres til Svend“. Tiderne var som Regel til Paaske eller Mikkelsdag. Foruden dem, der lærte i Byen, kom der flere ind fra Landet for at staa en Tid som Forbundter for derefter at faa Svendestykke, da de ellers ikke maatte arbejde i Købstaden, ligesom de heller ikke uden Svendestykke kunde faa Lov til at lave Mesterstykke. Det skete, at

* Meddelt af fhv. Nagelsmed Jensen, 78 Aar.

ogsaa ældre kom for at gennemgaa en saadan Kur, naar de fik i Sinde at ville være Mestre i en Købstad. — Lærlingen meldte sig paa Politikontoret og hos Lavet, og detté valgte to Skuemestre. De bestemte en Dag, da Mestrene mødte, og Lærlingen maatte saa begynde at „holde Jærnet i Ilden“. Prøven for Grovsmede bestod i at smede to Par Hestesko med tilhørende Søm, samt at slaa det ene Par under en Hest. Naar der saa var begyndt, blev Mestrene budt ind paa Kaffe og kom først senere ud at se paa Smedningen og paa Hestefødderne, naar de var beslaaet. Der lød nogle Smaabemærkninger. Saaledes kunde Grovsmed C. G. Møller (Fader til afdøde Smedemester Georg Møller) sige: „Ja, det er godt, min Ven, men lov nu aldrig at gøre noget Arbejde ringere!“ En Dags Tid efter blev de to Hestesko tillige med Sømmene præsenterede paa Raadhuset for Borgmesteren. Drengene vidste, at det gjaldt om, at Sømmene gik let i Hullerne paa Skoene — det var det eneste, Borgmesteren prøvede — og gjorde de det, var det godt.

Nu gjaldt det om at blive optaget i Svendenes Lav. Kvartalsdagen mødte Lærlingen paa Herberget. Han blev i det forreste Værelse, hvor de rejsende Svende ellers havde Ophold. I et indre Værelse var Lavet forsamlet, Oldemanden og Bisidderen, Oldgesellen for Svendenes Lav og alle i Byen arbejdende Smedesvende. Laden var fremme, ligeledes Velkomsten og Skafferstokken. Ude i Forværelset var der til Lærlingen sat et Glas Brændevin, en „Vagtmester“, den skulde jo helst drikkes ud, det var en Æressag.

I det indre Værelse blev Laden aabnet; idet de to Nøgler blev sat i Nøglehullerne og Laden lukkedes op, sagde Oldgesellen: „Laden er aaben, enhver vogte sig for Skade“. Var der endnu en Svend, der ikke havde de tre øverste Frakkeknapper knappede, fik han det gjort i en Fart, ellers kostede det Bøde. Ligeledes bødedes der for at bande, for at drikke en Snaps o. s. v. Ærbødighed for Laden, der, som en bekendt Forfatter* har udtalt, var Midtpunktet i Lavene, ligesom Pagtens Ark var det i Jerusalems Tempel**.

Lærlingen blev nu kaldt ind. Var der flere, da en ad Gangen. Spørgsmaalet fra Oldgesellen lød: „Hvad er Dit Begær?“ Svar: „Jeg ønsker at blive optaget i Broderskabet“. Oldgesellen: „Det kommer

* Prof. C. Nyrop i sin indholdsrige Bog: Haandværksskik i Danmark, Kbh. 1903.

** Borgmester Estrup erklærede en Gang, at han fandt en Lavforsamling lige saa høitidelig som en Kirkegang.

an paa, hvorledes Du har opført Dig i din Læretid!“ Døren lukkedes op, og Drengen blev vist ud. Nu spurgte Oldgesellen, om nogen af Broderskabet havde noget at indvende mod Lærlingen. Havde han forset sig, røget Tobak, spadseret med unge Piger, forsømt at tage Huen af for en Svend el. l., idømtes han en Bøde. Han blev nu kaldt ind og budt en Stol. Var der flere Lærlinge, og denne Ceremoni var færdig, rejste Oldgesellen sig, tog Skafferstokken, slog med den tre Slag og udtalte: „Alles mit Gunst! Da ingen af Brødrene har noget derimod, optages Du i Broderskabet mod at betale Dit Beløb til Laden*.“ Navnet indførtes nu i Protokollen, og naar dette var sket, stod Velkomsten fyldt. Dens Indhold var en Blanding af Øl, Mjød og Rom med Citronskiver**. Det var en ret kraftig Drik, men smagte ganske godt. Den unge Svend traadte hen foran Oldgesellen og tog Laaget af for denne. Før Oldgesellen drak, udtalte han med stor Højtidelighed: „Oldermandens, Lademesterens, Besidderens og den unge Svends Skaal“, hvorefter alle i Kor udtalte: „Og Oldgesellens Skaal“. Velkomsten ræktes nu til den unge Svend. Nu var det Oldgesellen, der tog Laaget af, og den unge Svend udbragte „Oldermandens, Lademesterens, Besidderens, Oldgesellens og hele Broderskabets Skaal“, og Koret tilføjede „Og den unge Svends Skaal.“ Velkomsten gik fra Mund til Mund i hele Forsamlingen, og enhver drak efter først at have udtalt den lange Ramse. Nu kom Herbergets Tjenestepige med en Kridtpibe paa en Præsenterbakke. Paa Piben var der røde og hvide Sløjfer. Den unge Svend tog Plads og fik Piben tændt, men nu gjaldt om, hvem der først og bedst kunde slaa ham den af Munden. Saa kom Pigen ind igen med den unge Svends høje Hat paa Præsenterbakken. Svenden modtog den og skulde nu give Pigen et Kys og en Drikkeskilling, i Reglen 3 Mark.

Højtideligheden var nu forbi, og hele Forsamlingen kom hen og trykkede Svenden i Haanden, idet man ønskede ham Lykke i hans Svendestand.

Oven paa fulgte som Regel et Svendegilde, hvor der vistnok ofte blev drukket mere end heldigt var. Svende, hvis Profession ikke

* I Kolding betalte Smedelærlinge i 18. og 19. Aarhundrede: I Laden 1 Rdl. hamb. Kur., i Sygebøssen 8 Lybsk., i Fattigbøssen 4 Lybsk., i Skriverpenge 4 Lybsk., til Piben 4 Lybsk. og til Velkomsten 12 Lybsk.

** Hos Skomagerne bestod Indholdet af $\frac{1}{2}$ Øl, $\frac{1}{4}$ Mjød og $\frac{1}{4}$ Brændevin og kaldtes „Skomagerpyt“ (Pyt er Skæmtenavn paa Brændevin).

havde Lav her i Byen, og som derfor for at blive „zünftige“ maatte gøre Svendestykke i andre Byer, f. Eks. Odense, fortæller om disse Drikkegilder, hvor Brændevinen flød i Strømme. En gammel Tømrermester, der blev zünftig Svend i Odense i Slutningen af 1840erne, fortæller om et Raad, han fik, for at faa Brændevinen ned. Sin højre Vestelomme fik han fyldt med Salt, og af og til skulde han liste en Finger fra Lommen op i Munden, saa gled Brændevinen bedre. Da han ind imellem fik sneget sig til at drikke stærk Kaffe, slap han ret godt fra Sviren.

Det tyske Sprog ved *Lavsmøder* har næppe i Kolding spillet den Rolle som i nogle andre Byer. I Mands Minde var det forsvundet ganske paa Gruss'en nær. Derimod hørtes der meget tysk blandt Svendene, og Mestre, der selv aldrig havde rejst, kunde dog meget godt synge adskillige tyske Viser, hvis vemodige Melodier ikke altid passede paa de kaade Ord:

Und trinke Brantewein zur guten Stunde,
und küsse Mägdelein zum Zeitvertreib,
ach ja, die Jugendzeit sie kommt nicht mehr!

En Svend, enten det var en Smed, en Skomager eller en anden Haandværker, havde adskillige Ting at iagttage. Han maatte ikke uden Frakke eller Støvler gaa over Rendestenen osv. Drog han paa Vandring med sin „Felleisen“, * skulde han bære den paa venstre Skulder — det hed sig dog, at en Mestersøn maatte bære den paa højre Skulder —, der var et helt Ceremoniel. Kom han — Vandrebogen fordrede „ad rette Landevej“ — til en By, opsøgte han straks sit Lavshus, synligt nok efter Skiltet udenfor. I et Herberge, hvor flere Fag havde Lavshus, var der særlige Borde for hvert Fags Svende. Bordene var kendetegnede med *Stueskilt*, der hang paa Væggen eller over Bordet. Kom der en Smed i Herberget og fandt en Svend af et andet Fag ved Smedenes Bord, skulde den anden snart rømme Pladsen, med mindre Smeden viste sig at være et fredeligt og selskabeligt Gemyt. Det sidste gammeldags Svendeherberge i Kolding var i Laasbygade, nu Nr. 69, tidligere Nr. 70 (Numret gav Anledning til et uskyldigt Skæmtenavn for Herbergsmutter, nemlig „Mutter Siebzig“). Her var Herberg for Smede, Sadelmagere, Murere, Tømrere, Rebslagere, Bødkere, Jærnstøbere og mange flere Fag. Enhver fremmed Svend maatte hos Politiet aflevere Vandrebog og hente

* En Svend paa Vandring havde ofte en Bid Brød med. Om Vinteren gemtes Brødet i Brystlommen, thi i hans Felleisen frøs det.

Kolding Smedesvendes Velkomst. to Stueskilte
og Skafterstok.

„Natkort“. Uden etsaadant Kort kunde han ikke faa Logi. Vandrebogen kunde han laane, naar han vilde gaa „paa Geskænk“. For hver Nat, Svenden blev her, skulde der hentes et nyt Natkort. I Herberget fik Svendene Natteleje for 4 Rigsbankskilling. En Kop Kaffe kostede ligeledes 4 Rbsk., men Prisen paa Kaffen steg i 1859 til 6 Rbsk. En Snaps kostede 2 Rbsk. Det skulde være 8° Brændevin, og Svendene havde Forstand paa den Vare.

To og to Svende sov i samme Seng. Da Svendelønnen i de fleste Fag var lille (en Specie om Ugen, Kost indbefattet, var en høj Ugeløn) havde kun faa Svende Raad til at flotte sig, men ved Møderne mellem Lademester, Oldgesell og Svende blev der ofte drukket tæt. Der var mange ældre, tyske Svende, der drev om her i Landet uden at tage Arbejde, og de var slemt fordrukne. Om Vinteren drev en Mængde Murere og Tømrere omkring fra By til By og levede deraf. Det var noget, alle vidste og alle fandt sig i. De dygtigste Svende i disse Fag blev dog ofte underholdt af deres Mestre, naar disse ikke gerne vilde af med dem.

Skrædderne havde ikke Herberg i Laasbygade, men derimod deres eget Herberg i Sønder Klostergade. Paa Skræddernes Lavshus skete der 23. Juni 1862 ved 8-Tiden om Aftenen en sørgelig Begivenhed, idet Værthusholder Lars Madsen Viby i Beruselse vilde forfølge en Tjenestepige. En Skræddersvend Didrik Hadsberg, der vilde møde ham, fik et saadant Slag i Hovedet med en Skafterstok, saa Døden paafulgte.

En stor Højtidelighed var det, naar et Lav flyttede Skilt. Adskillige nulevende Borgere kan mindes, at Smedene engang i Halvtredserne

„flyttede Skilt“ til Laasbygade. Først kom det borgerlige Musikkorps, derefter Oldgesellen og Drengene med Laden. Ved Siden af gik Besidderne med Skafferstokkene, og derpaa fulgte Skiltet. Skiltet blev sat fast af Oldgesellen, der med Glas i Haand udbragte flere Skaaler* under Jubel fra oven og fra neden. For hvert Glas, han tømte, kastede han Glasset over Skulderen ned paa Gaden, saa det knustes, naar da ikke en Dreng greb det.

— — Skuemestrene gjorde aldrig Indvendinger ved Svendepøver, skønt der undertiden siges at være begaaet smaa Uregelmæssigheder. Det hedder sig, at Smededrengene, navnlig Mestersønner, kunde have fint Arbejde liggende gemt i Svalekarret, og naar de nysmedede Hesteko kastedes i Karret, vidste Drengene, hvor de skulde finde de fine Sko, naar de greb ned i Karret med Tangen. Helt anderledes var det med Mesterprøver. Det var bekosteligt at gøre en saadan Prøve, der jo var Betingelse for Borgerkab. Selv om Indtrædelsen i Lavet ikke, som i svunden Tid, var forbunden med stor Udgift, var der Udgifter til Skuemestrene, en Specie om Dagen til hver af dem, Traktement og meget mere. Der skumles om adskillige „Kneb“ for at forhindre en Svend i at blive Konkurrent. En Tinknap eller en Kobberstrimmel i Ilden kunde forhindre Svejsning for en Smedesvend, en Stump Tælle i Gruokedlen kunde gøre det umuligt for en Slagtersvend at faa Haarene af et skoldet Svin o. s. v. En Snedker, der havde gjort et særlig godt Mesterstykke, fik det kasseret og blev henvist til at forsøge sig i Vejle og saa senere komme igen. Han gjorde det, og Familien bor i Vejle endnu. En Sadelmager fik sit Arbejde kasseret af Skuemestrene, indtil Sadelmager Kohl spurgte dem, om de da selv kunde lave det bedre, for *han* kunde ikke. Saa blev det antaget. Lavsmestrenes Optræden var ofte til Skade for Byen, og ikke sjældent er vel et Menneskes Fremtid bleven stænget.

Lavsvæsenets Forfaldstid afsluttedes brat med Næringsfrihedsloven af 29. Dec. 1859. Loven traadte i Kraft fire Aar efter.

Efter disse korte Oplysninger skal de Lav, der har været her i Byen, omtales noget nærmere hvert for sig, idet vi for hvert enkelt Lav nævner: 1. Ældste Oplysninger, 2. Lavsvedtægter, ældre end Chr. V.s almindelige Bestemmelser**, 3. Opbevarede Lavsbøger og

* Ved Skomagerne udbragtes tre Skaaler, for Hans von Sagan, for Broderskabet og for Herbergsfatter.

** Om Lavene i Kolding før Reformationen er *alle* Efterretninger gaaet tabt.

Papirer, 4. Antal Mestre, 5. Oplysninger om Lavforsamlinger og 6. Efterretninger om Lavsgenstande. Vi begynder med

Bagerlavet.

1. I 1636, $\frac{2}{3}$ forbød Chr. IV, at ingen i Kolding maatte bage og undsælge Brød andre end de, der er Bagere og bosiddende Borgere. 1707 $\frac{14}{10}$ fik Bagerne Brev paa, at det skulde forblive ved 6 Hvedebrødsbagere i Kolding. Kun Bagerne maatte sælge Hvedemel „i smaat“. Der har været mange andre Bagere, der bagte Rugbrød. Skønt Borgmester Riis hævdede, at Grovbrødsbagning var almindeligt Husarbejde og ikke nogen Profession, resolveredes ved kgl. Memorial af $\frac{29}{5}$ 1750, at ligesom der var 6 Hvedebrødsbagere, skulde der ogsaa kun være 6 Grovbrødsbagere. Endelig 1843 befaledes, at med Hensyn til Bagernes Nedsættelse i Kolding skulde de alm. Regler iagttages.

2. Ældst kendte Vedtægt er den alm. af $\frac{23}{6}$ 1683.

3. En Del løse Papirer og en Lavsbog fra 1720 i Raadhusets Arkiv. Lavet, der i en Del Aar havde været i Forfald, synes nogenlunde at være holdt 1720—1733, men holdtes ikke 1733—1750. Derefter trivedes det atter til 1775, da det standsede for aldrig mere at leve op igen. — I 1741 viste det sig, at en Bagers Brød var undervægtigt. Han undskyldte sig med, at det var flere Uger gammelt, men maatte dog betale en betydelig Bøde. — Paa Olufsmarkedet 1750 mødte 4 Bagere fra Fredericia og forhandlede ikke blot Brød fra deres Borde og Brødkister, men lod 48 (!) Køner bære Brød om i Byen. Magistraten fik nu af Stiftamtmanden Tilhold om at hævde Bagernes Privilegier.

4. I 1735: 7 Hvedebrødsbagere (1 var særlig privilegeret) og 8 Rugbrødsbagere. 1769: 5 Bagere, 1845: 8 Bagere.

5—6. Ganske forsvundet. Der har næppe været noget Segl.

Feldberederne.

1. De ældste Oplysninger vil allerede være nævnt i de foregaaende Afsnit, thi Lavet har været stort i det 17. Aarhundredes Midte, og Feldberederne mødes ofte, baade som Ophavsmænd til Gadeoptøjer om Natten — Kniven sad løst — og som kommunalt interesserede Mænd.

2. Der kendes ingen Vedtægter ældre end de alm. af $\frac{6}{3}$ 1686.

3. Der har været en Lavsprotokol fra $\frac{29}{10}$ 1723, men ingen kan nu findes. Enkelte Papirer i Raadhusets Arkiv. Feldberederne i Kolding tilhørte „Landstädterne“s Vandreskab.

4. Mesterantallet var 1668: 4, 1707: 8, 1735: 5, 1749: 9 Mestre 4 Svende, 1769: 3 Mestre. Den sidste af de gamle Feldberedere i Byen var Peder Helt, der døde 1863. Længe forinden havde han dog opgivet sin oprindelige Profession, da Skindtøj jo helt var gaaet af Brug.

5. Kort efter at Enevælden havde forbudt de gamle Skikke ved Svendegilder, klager 1695 en Feldbereder i Kolding over, at Fagets

Læredrenge ikke kan rejse paa Haandværket, uden at de er *kronede*. Skikken med Kroning er derfor, trods Forbudet, genoptaget i Aarhus, Fredericia og Ribe, men at rejse dertil og lade sig krone, er forbundet med stor Udgift for en fattig Læredreng. Supplikanten, Feldbereder Jep Lassen, beder nu Stiftsbefalingsmanden om Tilladelse til, at hans Læredreng krones i Kolding. Stiftsbefalingsmand v. Speckhan svarer: „Hvis som herudi foretages, skal ske i Lavshuset udi Magistratens Nærværelse med Ædruelighed og Skikkelighed og ej nogen Gadegang eller deslige derved bruges, som tilforn sket er.“ Drengenes *Kroning* udføres saa atter i Kolding og varede ved til 1810. Fra forskellige andre Byer kom der Feldberederdrengene hertil for at krones. En gammel Feldbereder i Horsens har meddelt, hvorledes det i 1807 gik til ved en saadan Højtidelighed i Kolding.³³ Den, der skulde være Svend, skulde først fremsige sin „Gruss“, vel at mærke paa Tysk, men det var en lang Tale, og imidlertid stod Oldgesellen og holdt over Novicens Hoved en Krone, flettet af Kristorn. Dersom nu den vordende Svend havde det Uheld at sige fejl eller endog helt at standse, lod Oldgesellen Kronen falde ned over Ørene paa ham*. Dog kunde det hjælpe, naar han i Forvejen havde lovet Oldgesellen en Specie eller en Bolle Punsch, da tog han med varsom Haand paa ham. Var nu „Gruss“en fremsagt, skulde den ny Svend „rejse“, hvilken Rejse dog foreløbig blev en Formssag, der bestod i, at han paa Ryggen fik en Felleisen eller Tornyster med Teglsten, mere eller mindre fuldt pakket, efter som han havde lovet at ofre til Oldgesellen; med den maatte han foretage en Vandring ud ad Kolding ene Byport og ind ad den anden. Derpaa erklæredes han i Kolding for Svend. Alligevel kunde der, naar han kom tilbage til Horsens, opstaa Vanskeligheder for ham, før han blev optaget paa Lavshuset. Havde han røget Tobak i sin Læretid, blev der, naar han traadte ind i Lavshuset, rakt ham en Pibe, vel stoppet med tørret Hønsemøg; den maatte han ryge uden for Døren, først da fik han Lov til at komme ind, men skulde endda betale en Bøde for sin Forseelse.

6. Ingen Lavsgenstande er opbevaret. Et muligt Segl kendes ikke.

Handskemagerlavet

i Kolding ansaas efter Sigende i sin Tid i Almindelighed ikke blot for et af Byens, men endog et af Landets fineste Lav, hvorfor vides ikke.

1—3. Det oprettedes i Kolding efter Forordningen af 29/4 1684, da Handskemagerne fik indrettet en Lavsbog, „Lavsbog for Pelsnerne og Handskemagerne 1684—1714“. Denne og den følgende Lavsbog, der gaar til 1849, er af Dansk Folkemusæum deponeret i Viborg.

* Naar det var rigtigt, skulde der nok komme Blod.

Kolding Handskemageres Lavssegl.

4. I 1684—91: 5, 1714: 8, 1735: 3, 1742: 9, 1769: 3, 1845: 5 og 1853: 7 Mestre.

5. Intet bekendt.

6. Seglet er i Dansk Folkemusæum. I Musæet paa Koldinghus findes Lavets „sorte Tavle“ med Indskriften: „Det Sorte Bret Kaldes Jeg af dig, En Skielm est du som skrivis Paa mig“. I Handskemagerens Lavsaartikler af 1684 § 15 staar, at et saadant sort Brædt skulde hænge i hver Oldermands Hus, og paa det skulde opskrives „modvillige“ Svende, Folk, der gjorde Gæld o. s. v. En lignende Tavle har der været i de fleste andre Lav.

Sadelmagerlavet.

1. Kolding skal i de første Aaringer af 1700erne have været særlig berømt for sine fortrinlige Sadler. Sadelmagerne her havde da ogsaa adskillige Forrettigheder (Pontopp.: Theatr. Dan. 335). — Endnu 100 Aar efter forlangte Sadelmagerne i Kolding en Del af deres Folk, Tegnefærdighed o. s. v.

2. Ingen anden Lavsvedtægt kendes end den alm. af $\frac{29}{4}$ 1684.

3. Nogle faa Papirer i Raadhusets Arkiv.

4. Mesterantallet var: 1662: 2, 1735: 2, 1769: 4, 1845: 9, 1853: 10 med 9 Svende og 8 Dreng.

5—6. Intet.

Skomagerlavet.

1. Skomagerlavet i Kolding omtales første Gang $\frac{13}{10}$ 1579. Lavsmestrene har paa Koldinghus beklaget sig for Kongen over, at mange bruger Skomagerembede i Byen og arbejder for Borgerne uden at ville i Lavet, ligeledes gør Skomagerne fra Landet og fra andre Byer Lavsmestrene Indpas. Da dette strider mod Skomagerens Privilegier og Lavret, skal Borgmestre og Raad hjælpe Skomagerne i Lavet til deres Ret. Et nyt Forbud mod de fremmede Skomagere udstedes 1580, men der gøres Undtagelser for „de Skomagere, der plejer at følge Hoffet og de, der kommer til Byen, naar der holdes offentlige, fri Markeder“. — Skomagere garvede selv indtil for et halvt Hundrede Aar siden, ligeledes Sadelmagerne.

2. Ældre Lavsvedtægter end de alm. af $\frac{4}{11}$ 1682 kendes ikke.

3. Den ældste bevarede Lavsbog begynder 1752 og er i Skomagerlavets Væрге.

Sigillum convivio sutorum
in Coldinge.

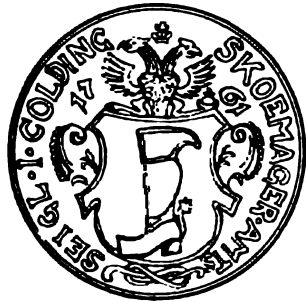
Skomagergildets Segl i Kolding.

4. Antal Mestre 1668: 11, 1735: 28, 1769: 9, 1845: 39 og 1853: 50 med 20 Svende og 18 Drengene.

5. Om Sproget ved Lavsmøder meddeler Skomagermester P. Martin Møller (f. 1824): Forhandlingerne for aaben Lade har vist altid været ført paa Dansk; de faa tyske Svende kom ikke til at dominere. Tyskerne blev, naar deres Tur kom, Oldgesell ligesom de danske Svende. De lærte snart at tale Dansk, og kom der nogle tyske Brokker imellem, gjorde det intet Skaar i Forhandlingen.

6. De to Segl opbevares i Musæet paa Koldinghus. Det ældste, der for en Del Aar siden fandtes i Nærheden af Hollænders Teglværk og som viser tre Redskaber (en Kniv til at skære Læder med, et Hvæssestaal og et „Blanchérjærn“)*, er forelagt Prof. C. Nyrop, der erklærer, at det er fra Tiden 1550—1600. — Lavet ejer bl. a. to Lader, den ene med et enkelt Nøglehul til begge Nøgler — den ene Nøgle vender opad, den anden nedad —, og et Sølvbæger, der har tilhørt Svendene.

Ved en Flytning 1765 nævnes som Inventar: „En Lavskiste med en stor Velkomst, 3 Lykkebægere (3: Bægere med en løs Terning i den hule Bund. Terningen kunde ses, naar Bægeret vendtes), 6 andre Skænkebægere og to Lader, den ene til vores Lav, den anden til Svendenes Rettighed“ samt Ligklæder. Mestre og Svende hørte nemlig sammen til omkring 1830, da Svendenes Broderskab udskilte sig. Svendene fik da den gamle Tin-Velkomst, der var uden Indskrift, Lavsskiltet og deres Lade. Som Vederlag for Skiltet gav de det ene Bæger, Lavet har endnu. Den gamle Tin-Velkomst var meget stor og ikke let at haandtere, naar den var fyldt. Svendene tog deres (andet) Sølvbæger og Sølvskjoldene, der havde hængt ved Velkomsten. Gaver fra tidligere optagne Svende, og lod Guldsmed Osterwald forfærdige en ny Sølv-Velkomst med Hans v. Sagan staaende paa et Ben paa Laaget, svingende en Fane. Under den første Krig blev Velkomsten skænket til Fædrelandets Forsvar**, men skal senere være set i Behold. Formodentlig er den da købt for Sølvværdien. Det var meget godt Arbejde.

„Skoemager Amts Seigel
i Kolding. 1761“.

Skrædderlavet.

1. Skrædderlavet i Kolding nævnes 14. Maj 1580 i en kgl. Skrivelse, afsendt fra Koldinghus. Skrædderne har beklaget sig over Indgreb fra Skrædderne i Landsbyerne. Det forbydes alle andre Skræddere end dem, der er i Lavet og har gjort Borgered, at bruge Skrædderembede i Kolding. „Dog skal hermed ikke være ment vore Hofsinderes og daglige Tjeneres Skræddere, men det at være dem frit for og uforment selv at holde Skræddere, som for dem kunde

* Til at glatte og skrabe Kødsiden af Skindene. — ** *Krigsministeriets* Kwittering af 24/9 1848, hvori „Velkomsten“ nævnes, lyder paa ca. 30 Rdl.

Skrædderlavets Segl.

arbejde, hvis de behov have.“ — 1590 er det atter galt med Landsbyskrædderne, der i Byen skærer Tøj til Borgerne og deres Tjenere og siden syr det i Landsbyerne. Der er ogsaa til Kolding kommen mange flere fremmede Skræddere baade fra Holsten og andet Steds. Forbud mod dette Indgreb udstedes paa Koldinghus af Regeringsraaderne i den endnu umyndige Konges Navn. — 1734 fik en Kvinde, der var vanfør, Anna C. Beckmann, Tilladelse til at ernære sig og sin skrøbelige Mand ved at sy Fruentimmerklæder, et Indgreb i Skædderlavets Rettighed, thi Skrædderne syede ogsaa Kvindeklæder.

2. Kendes ikke.

3. Ingen Lavsbøger i Behold. Nogle faa Papirer i Raadhusets Arkiv.

4. Mestrenes Antal 1668: 12, 1735: 11, 1769: 7, 1845: 13 og 1853: 19 Mestre med 12 Svende og 9 Dreng.

5—6. En lille malet Lade i Behold hos Skræddermesterforeningen. Den bærer Aarstallet 1687. Heri bl. a. Seglet fra 1640. Skafferstokken gik tabt ved ovenfor omtalte sørgelige Begivenhed i Klostergade.

Smedelavet.

1. I det 16. Aarhundrede var navnlig Knivsmedene i Kolding berømte over det ganske Land, og særlig nævnes én koldingensisk Knivsmed. Hans Wabben. Hans to Sønner Lauge og Jørgen Wabben fik 1578 Eneret paa Faderens Stempel paa deres egne Knive. Stempellet var en Hammer. Knivsmederiet i Kolding bevarede sit Ry langt ind i det 17. Aarhundrede. 1620 bestilte Chr. IV 24 „gode Koldingknive, dog ikke med Sølv beslagne“. Man ser, at der ogsaa er leveret sølvbeslagne Knive herfra. Endnu 1661 var der adskillige Knivsmede i Kolding (se nedenfor). — Lav omtales første Gang 1582.

2. Ældste kendte Lavsvedtægt er dateret 29. Sept. 1671 og fylder 28 skrevne Kwartblade. Indtrædelse i Lavet betales med „en Guldgylden“ (o: en ungarsk Gylden = 10½ Mark), 24 Sk. til de fattige, 24 Sk. til Skrивerens, 3 Sk. til Velkomsten, 24 Sk. til et Bæger af Tin og 3 Rdl. til Ligklædernes Vedligeholdelse. Naar en Svend havde taget Forlov fra sin Mester, skulde han ikke have Arbejde hos nogen anden Mester, før han havde været forrejst fra Byen i ¼ Aar. Ingen Svend maatte ned sætte sig, førend han i 4 Aar havde været „paa fremmede Steder“. Lavbrødre med Hustru og Børn skulde følge Lavets afdøde Medlemmer til Jorden. Bøden for For sømmelse er *dobbelt*, hvis denne sker under Pest eller andre smitsomme Sygdomme.

Smedenes Segl.

I 1675 udstedes der en særlig Skraa for Svendene; nogle Brudstykker deraf er bevarede i Afskrift. Blandt andet staar deri, at hvis nogen fordrer en anden ud for Porten, skal han bøde en Slettedaler, og den, der følger, 2 Mark. Der er fastsat i Rigsort i Bøde for den Svend, der foragter Mesterindens Øl eller Mad, om det er ustraffeligt. Bliver en Svend syg, skal Skafferen tilsige to Svende til at vaage over ham om Natten; hvis det er nødvendigt, skal han have af Laden, dør han, skal han følges til Graven, og slaar hans Tøj ikke til til Begravelsen, skal denne bekostes af Laden. — Alle Bestemmelser skal hver 6 Uger oplæses for Svendene i Krofaderens, Besidderens og Skaffereens Nærværelse.

Lavets Vedtægter, Bøger og Papirer ligger i Laden i Musæet paa Koldinghus.

3. Der findes en gl. Lavsbog, stemplet uden paa 1647, men begyndende 1661. I 1674 klagede Borgmester Faust over en Skørtsav, som en Klejnsmed havde lavet, og Smeden dømtes af Lavet til at betale Borgmesteren 2 Slettedaler og desuden en Bøde til Lavet. 1675. Fastelavnsmandag, foræredes Borgmester Fuiren af Laden for adskillig Umag 16 Rdl., „hvorfor han skal lade sig gøre et Monumente (1) Lavet til Ære.“ Raadstuebogen viser 1683, at en Klejnsmed klager over, at Sporemager og Sværdfejer gaar ham i Faget og laver Laase, Kiste- og Vinduesbeslag. 1735 laver en Klejnsmed store Spiger til Staldgaarden, hvor der jo havde været Brand. Grovsmedene klagede over Indgreb i deres Næring, og Sagen gik til Kollegiet, der gav Smeden Tilhold om hellere at vise sig endrægtige til Kongens Arbejder og Tjeneste end paastaa mere, end de kunde bevise deres Profession tilhørende. Kort efter vilde de klage over, at samme Klejnsmed lavede Vinduesstænger til Staldgaarden, men da de kom til ham derom, svarede han, at han var tilfreds, F. gjorde dem. Saa blev der ikke mere ud af det. En lignende Strid opstod 1811 mellem Grovsmede og Klejnsmede. Der sluttedes Forlig mod, at for Fremtiden skulde Grovsmede kunne paatage sig Klejnsmedearbejde og omvendt. Enhver Smed, der nedsatte sig i Byen, skulde have Borgerskab som Smedemester, uden Forskel paa, hvad han var (Papirer i Raadhusark.).

4. I 1661 talte Lavet 29 Mestre, nemlig 7 Grovsmede, Slotsmeden indbefattet, 5 Klejnsmede, 4 Knivsmede, 3 Sværdfejere, 3 Bøssmagere, 2 Sporemagere, 1 Senchelmager (Lesmed?), 1 Kobbersmed og 1 Uhrmager*. Ved de to Navne af de 29 staar der intet vedføjjet. 1735: 8, 1769: 5 (3 Grovsm., 2 Klejnsmede), 1845: 14 og 1853: 16 Mestre, 9 Svende, 14 Dreng samt en Frimester.

5. Se foran.

6. Smedelavet ejede fra 1661 en Sølvvelkomst, hvortil Knivsmed Niels Mortensen og Hustru skænkede 20 Rdl. Senere anskaffede Lavet efterhaanden 11 Tinbægere. Af Lavsgenstande findes nu de

* Uhrmagerne fik først senere Lav, selvfølgelig dog ikke i Kolding

foran afbildede Stueskilte, Skafferstokken og Tinvelkomsten, et Stueskilt fra Midten af 1850erne*, Gadeskiltet fra 1858, en Lade og Seglet i Musæet paa Koldinghus. I Laden alle Lavsbøger og Papirer.

Snedkerlavet.

1—2. Snedkerlavet oprettedes i Kolding 29. September 1598 efter Bevilling af Caspar Markdaner. Skraaen er bevaret i Original i Rigsarkivet.³⁷ Det hedder deri, at Købmænd og Haandværksfolk, hver Slags paa sit Embede, nu har Skraa, Snedkerne ikke, hvorfor de lider stor Skade paa deres Næring af fremmede Snedkere. En Drengs Læretid skal være tre Aar. Mesterstykket bestaar i „en Vindueskarm med 4 Huller og 4 „Buer“, et trekantet (!) Skrin og en Snedkers Redehage (Vinkel?). Vinduets Dele skal kastes fra hverandre umærkede og samles igen, saa det kan være ustraffeligt. Den Dag, Svenden viser Mestergærning, skal han give Lavsbrodre en god Tønde Danskøl og to Mark til de Fattige og dermed være fri for videre Bekostning. — En Læredreng skal efter Læretiden udgive sin „Læretønde“ (d: en Tønde Danskøl), og derefter skal der gives ham Lærebrev paa Lavshus. Endvidere „skal ingen fremmed Snedker tilstedes at arbejde her i Byen uden det sker til kgl. Majestæts Behov“*. Skraaen blev stadfæstet af Chr. IV paa Koldinghus 12. Jan. 1601.

Snedkernes Segl.

3. Nogle faa Papirer i Raadhusets Arkiv. En Lavsbog, der eksisterede for faa Aar siden, synes desværre ganske forsvunden.

4. Mesterantallet var 1668: 6, 1735: 6, 1769: 5, 1845: 14 og 1853: 18 Mestre med 15 Svende og 16 Dreng. 1 Frimester.

5. Indenfor Snedkerlavene var der i gammel Tid en særlig Ceremoni ved Drengenes Optagelse som Svende, „Behøvlingen“, der foretoges

* Da det var lavet, gik Svendene med det i Procession med Musik rundt i Gaderne, og ved hver Mester trakteredes der med Brændevin.

** Forskellige Billedsnidere, der har arbejdet paa Koldinghus, kom ind under denne Bestemmelse. En Johan Biltsnider fritoges 1609 for Skraa og Lav med andre Snedkere, men ikke for borgerlig Tyng. En vestfalsk „Bieldsnider“ Frederik Slag løste Borgerskab i Kolding 1638—39. Det er vistnok ham, der nævnes foran S. 134. Trods Søgen er det ikke i koldingensiske Papirer lykkedes at finde Oplysninger om den dygtige Billedskærer Peder Jensen fra Kolding, hvis Ungdomsarbejde nævnes S. 309. Sikre Arbejder fra ham er en Renæssance-Altartavle fra 1640 i Odder Kirke (Hads Herred) og den rigt udskaarne Altartavle fra 1648 i Jannerup Kirke i Thy. For største Delen findes hans Arbejder i Kirkerne omkring Aarhus, og paa sine gamle Dage har han maaske boet i Horsens. Om Peder Jensen se en Afhandling af Mag. art. Chr. Axel Jensen, „Snedkere og Billedsnidere i Danmark 1536—1660“ i „Tidsskritt for Industri“, 1909.

med Træredskaber under alle Slags kaade Løjer. Baade Ceremonierne og de ledsagende Ord var i den ældste Tid yderst grovkornede. Enevælden, der søgte at komme de gamle Lavsskikke til Livs, afskaffede Behøvlingen, men den trængte frem igen af samme Grunde som Feldberedernes Kroning: „ubehøvlede“ Svende anerkendtes ikke af Kammeraterne. Ogsaa i Kolding blev Behøvlingen genindført, og selve Magistraten bekendtgjorde i „Berlingske Tidende“s Forgænger („Kjøbenhavnske danske Posttidender“) for 11. Juli 1749:

„Magistraten i Colding lader herved 3 Gange i de danske Aviser publicere, at efter Deres kgl. Majestæts allernaadigste Reskript af 10. Febr. 1749 er Snedkeramtets Behøvling udi Colding 7. Juli 1749 allernaadigst indrettet og paa Colding Raadstue i høyanseelig Forsamling solenne (1) og vedbørligen fuldbyrdiget; som tjener alle andre Kjøbstæders Snedkeramter inden- og udenrigs til tjenstlig Efterretning. Datum Colding d. 9. Juli 1749.“

Forhaabentlig er de i Kolding saaledes behøvede Snedkersvende efter dette blevet æstimerede for fuldt zünftige.

6. En Lavskiste og Seglet i Musæet paa Koldinghus.

Foruden de omtalte Lav, tales der i Indberetning af Aar 1800 til Danske Kancelli ogsaa om et *Hattemagerlav*, og et *Rebslagerlav* — Vognmandslavet er omtalt tidligere —, men det viser sig allerede af selve Indberetningen, at disse to Professioner slet ikke havde Lav i Kolding. Hattemagerne hørte under Lavet i København, og Rebslagerne stod i Lavene i Haderslev og Aabenraa. Endelig oplyser en Indberetning fra Borgmester Quistgaard af 30. Maj 1853, at Skomagerlavet, Skrædderlavet og Hanskemagerlavet havde en Ligkasse for Lavsmestre og deres Enker. Smedelavet har ogsaa tidligere haft en saadan Ligkasse. I Slutningen af 17. og Begyndelsen af det 18. Aarhundrede havde Skomagerne og Smedene fælles Ligbaare. Der betaltes derfor til begge Lav, og efter Baaren gik begge Fags Mestre og deres Hustruer.

Sluttelig bør der gives nogle Oplysninger om de Fag, hvorpaa der ikke var Lav her i Byen. Drengene i disse Fag, Tømrerne, Bødkerne, Murerne og flere andre Fag rejste i Regelen til Odense. Der var nok Murerlav i Fredericia, men det respekteredes ikke rigtigt. Garverne, der først i det 19. Aarh. holdt deres Indtog i Kolding, skulde sende Udlærlinge til Flensborg at gøre Svendestykke.

I ældre Tid var der i Kolding to Fag, der var særlig privilegerede (Stadsmusikanten kan vi jo ikke regne med her), nemlig Farverne og Guldsmedene. Af *Farverier* var der oprindeligt kun det ene ved Sønderbro (se S. 247), men 1726 fik Enken Dorthea Bahnson en

Konkurrent i sin tidligere Svend, Jakob Nielsen, der ikke med sin Løn hos Enken, 8 Skill. om Dagen, kunde underholde sig selv. Hustru og 3 Børn. Magistraten holdt med Svenden, og saa fik han Privilegiet.

Guldsmede træffes i Kolding fra den ældste Tid. Det sker undertiden, at der dukker gamle Guld- eller Sølv-sager op fra længst forsvunden Tid, og for at Navnene paa vore gamle Guldsmede da skal kunne kendes, fremsættes her en Liste over Guldsmede i 16. og 17. Aarhundrede. Desværre kendes de første af dem ikke ved Stavnavn:

Kurt Guldsmed ca. 1500, Hans Guldsmed 1520, Laurs Guldsmed 1530—43, Kunstneren Johan Siibe, Guldsmed og Uhrmager 1528—ca. 1559, Rasmus Guldsmed 1555—57, Morten Guldsmed 1572, Bertel Guldsmed 1574, Nicklaus eller Nickel Guldsmed 1579—85, Erik Marcussen 1585, Hartvig Guldsmed 1588—1596, Jacob Guldsmed 1597, Geert Caspersen 1615. Der er Grund til at tro, at fornævnte Jacob gennem en Datter er beslægtet med en af det følgende Aarhundredes Guldsmedeslægter i Kolding, idet en Cathrine Jacobsdatter 1637 blev gift med den samme Aar fra Hamborg indvandrede Guldsmed Didrich Seede. Deres Datter, Margrete Didrichsdatter, blev 1660 gift med Hans Hansen (Buch), hvis Søn, Didrich Hansen Buch, nævnes ind i det 18. Aarhundrede. Endelig skal nævnes Guldsmedene Claus Rasmussen (gift 1642 m. Anna Pedersdatter), Niels Andersen 1668 og Niels Geerken 1713. Didrich Seedes Mærke D. S. omtales og afbildes i „Drikkehorn og Sølvtoj“, udgivet af Nationalmuseets 2. Afd. ved Jørgen Olrik.

Tilføjelser og Rettelser.

- Side 230, de to Vaaben over Biskop Iver Munks Billede er Ribe Stiftsmærke: en Stjerne over et Andreaskors, og Lange-Munkernes 3 Roser.
- 231, nederste Linie og ligeledes paa følgende Side „Fiskeri“ læs: „Fickeri“, o: *Vikarie*. Fejlen skyldes Benyttelsen af en ældre, mangelfuld Afskrift.
 - 300, M. Mejborg, læs R. Mejborg.
 - 336, Dr. med. Michel Christensen blev 1625 i Kolding gift med Dorothea Bøgvad, Datter af Borgmester J. Bøgvad.
 - 338, Lin. 26—27 f. o. De to Liniers Slutningsrim skal ikke være „lugt — Frugt“, men „dø“ — Frø“, som Stenen viser.
 - 374, flere Steder „Besidder“, skal være Bisidder.
 - 380. Under det gamle Skomagersegl skal der staa: Sigillum conviij sutorum in Coldinge.
-

Henvisninger.

(Forkortelser: DM = Danske Magazin. KB = Kancel. Brevbøger).

Side 216—333.

1 Se Kold. Folkebl. ³¹/₁₀ 1908. — 2 Aarboeg f. dansk Kulturhistorie 1899, S. 82. — 3 Udvalg af utrykte danske Diplomer og Breve. — 4 Huitf. Folioudg. 367 og 497. — 5 Kr. Erslev: Danm. Breve fra Middelalderen Nr. 5533 og 5576. — 6 Alle de her nævnte Breve findes i Kopi i Kirkens gl. Afskriftsbog (Kold. Raadhusarkiv). Originalerne i Landsarkivet i Viborg. — 7 Aftrykt i Vejle Amts Aarb. 1906, S. 214. — 8 Afskrift i Kolding Raadhus' Afskriftsbog, Nr. 29. Samme Afskriftsbog i det kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. Fol. 495 d. — 9 Kirkens Afskriftsbog Nr. 10, Overskriften. — 10 Kinchs Ribe I. 57. Gavebrevet trykt i 'Ribe Oldemoder' 37. — 11 DM I R. 6. B. 7. — 12 Smst. 9. — 13 Smst. 50 f. — 14 DM IV 4. B. 322, Danske Kanc. Registr. 1535—50, 258 f. — 15 Smst. 205 f. — 16 Smst. 267. — 17 Tegn. ov. alle Lande ¹³/₇ 1545. — 18 Kinch II 792. — 19 Script. Rerum Dan. V 513, saml. I 294. — 20 Smst. V 516. — 21 Kinch I 289. — 22 Johs. Lindbæk: Pavernes Forhold til Danmark under Kr. I og Hans, Kbh. 1907, S. 283—96. — 23 Geheimeark. Aarsberetn. I 35. — 24 Krøn. om Graabrødrenes Udjagelse. — 25 Se Fr. Is Registranter, Danske Kancelliregistr. 1535—50. Tegn. ov. alle Lande i DM og desuden KB. — 26 DM IV Bind. 2. B. 287 ff. — 27 Gl. Afskriftsbog i Kolding Raadhusarkiv Pag. 34 f. — 28 do. Pag. 76 f. — 29 KB anf. Dato. — 30 Jyske Tegn. anf. Dato. — 31 Bysbogen. — 32 Kæmnerregnskabet. — 33 Tingbog 1655, ¹⁷/₁. — 34 do. ²⁴/₁. — 35 Tingbog 1661, ¹⁶/₁₀. — 36 Bysbogen. — 37 Raadstueprotokol Fol. 3 f. — 38 do. 1680, ²⁰/₂. — 39 Tingbog 1654, ¹⁰/₅. — 40 Raadskæmnerbog 1582—1631 (Landsarkivet). — 41 Bysbogen. — 42 Jyske Tegnelser 1608. ¹¹/₁₁. — 43 KB anf. Dato. — 44 Kopibog 1688—97, S. 284 jfr. 288 f. — 45 Tingbog 1675, S. 113. — 46 Raadstueprot. 1681, ²/₆. — 47 Tingbog 1674 Fol. 105, 108 b og 132. — 48 Tingbog nævnte Aar ¹⁰/₆. — 49 Nævnes bl. a. i Skifteprotokol under 1640. ²³/₁₁. — 50 Eksempel: Tingbog 1654, Fol. 133 og 176. — 51 I Sy¹¹ over Hospitalet. Tingbog 1654, ⁹/₆. nævnes baade den 'nye' og den 'gamle' Kirke. Ny-Syn: Tingbog 1664, ²⁰/₁₀. — 52 Raadskæmnerbog 1582—1631. Bemærkningen er udateret. — 53 Raadstueprotokol 1705, ²⁰/₅ nævnes 'Trolldgruen. hvor ved Skellet (til Harte) den forrige Rettersted stod, som nu er flyttet ret oven Kolding Bjerger', — 54 Kirkeregnskabsbog (1636—1649) under Aaret 1637. — 55 Kirkeregnskab ¹²/₄ 1595. — 56 Tingbog 1653, ²⁷/₄. — 57 Vejle A. Aarb. 1906, 212. — 58 Johs. Steenstrup: De danske Stednavne. Kbh. 1908, S. 83. — 59 Tingbog 1666, ²⁰/₆ f. — 60 Bysbogen 1567. — 61 Tingbog 1655, Fol. 94. — 62 KB 1562, ¹²/₂ jfr. ⁷/₁₂ og 1570, ²⁰/₄. — 63 Raadskæmnerregnskab 1582—1631, se Aaret 1612. — 64 Raadstuebog 1632 ²⁰/₅. — 65 do. 1634, ⁴/₇. — 66 do. 1641, ⁴/₂. — 67 Jfr. Vejle A. Aarb. 1906, S. 211. — 68 Tingbog 1653, Fol. 212. — 69 do. 1660. ²⁵/₇. — 70 Fyhns Efterretninger 218 f. og KB. — 71 KB 1582 ⁶/₅. — 72 Raadstuebog ²⁰/₁₁ 1633. — 73 Tingbog 1706—09. Fol. 97. — 74 Raadstueprot. 1673, Fol. 94. — 75 Paa bagerste Bind af Raadstueprotokollen 1692 ff. — 76 Raadstuebog 1641, ²⁰/₁₀ og ¹³/₁₁. — 77 Kirkens gl. Afskriftsbog, S. 113 f. — 78 Smst. 1630 ²⁰/₁. — 79 Smst. 1641 ¹⁰/₆ og ²⁵/₈. — 80 Tingbog 1656, ¹⁷/₁₁, som tidl. — 81 Raadskæmnerbog 1582—1631. — 82 Tingbog 1661, ¹/₆. — 83 Tingbog 1674, 77. — 84 Kopibog 1706. — 85 Raadstuebog 1630 ff. S. 45, 46, smst. under ²¹/₈ 1639 og ¹⁹/₈ 1641. — 86 Tingbog 1674, 38. — 87 Tingsager fra Kolding 1637—1728, Landsarkivet. — 88 Raadstuebog 1631. ¹⁰/₅. — 89 Kirkebogen. — 90 Raadstueprot. 1675 ²⁰/₁₅. — 91 Kopibogen 1676 ²/₁. — 92 Raadstueprot. 1681 f. Fol. 56. — 93 Bidrag t. Kold. lærde Skoles Hist. (Skoleprogr.) af Mag. C. F. Ingerslev, 1845. En Del gode Oplysninger: Skoleprogram 1882. — 94 Udførlig Beskrivelse i Skoleprogram 1903. — 95 Fyhns Efter-

retninger, S. 164 f. — ⁹⁶ Marmora Danica II 75. Kirkehist. Saml. II R. 3 B. 488. Sperling og Alb. Thura omtaler hende og hendes Almanakker. — ⁹⁷ Heksesagen er udførligere fortalt i Kold. Folkbl. for Juli 1908. — ⁹⁸ Tingsager mærkede 1637—1728. — ⁹⁹ Stolpe: Dagspressen i Danmark II. 196 f. — ¹⁰⁰ Dom-, Pante- og Skødeprotokol 1692—1715. — ¹⁰¹ Samme Steds.

Side 334—386.

¹ Bysbogen. — ² Kæmnerregnskab 1582—1631. — ³ Kæmnerregnskab, Pakkerne i Raadstuearkivet. — ⁴ Kirkebogen. — ⁵ Tingbog 1656, ²³/₄. — ⁶ do. ²³/₄. — ⁷ Jyske Tegn. d. n. A. ²⁰/₈ og ¹/₁₁. — ⁸ Tingbog 1655, ³¹/₄. — ⁹ Raadstueprotokol 1711, ¹⁵/₁₀. — ¹⁰ Kopibog 1710 ¹⁶/₄. — ¹¹ Tingbog 1650, ²⁰/₄ ff. — ¹² Tingbog 1674, bagerste Blade. — ¹³ Kopibog 1697—1705, Fol. 25. — ¹⁴ Kirkeregnskabet. — ¹⁵ Tingbog 1650, ¹⁵/₂. — ¹⁶ Tingbogen 1674. — ¹⁷ Raadstueprotokol 1681 f. Fol. 2. — ¹⁸ Kirkens Reguskabsbøger. — ¹⁹ P. N. Frost: Ringkøbing. — ²⁰ Morten Pancks Regning, se Varia I (Viborg), hvori et kgl. Brev dateret ²⁷/₁₁ 1671. og Tingbog 1674, Fol. 23. — ²¹ Tingbog 1660, ¹⁵/₈. — ²² do. 1660 ²⁰/₆. — ²³ Skifteprotokol 1660, ⁹/₇ og 1662, ²⁰/₁₁. — ²⁴ Tingbog 1662, ⁹/₁. — ²⁵ Tingbog 1664, ²¹/₂, ⁷/₈ og ¹¹/₄. — ²⁶ Kopibog 1688—97. — ²⁷ Dette Træk og de fleste af de efterfølgende er uddraget af »Dom-, Pante- og Skødeprotokol 1692—1715«, der findes i Raadstuearkivet i Kolding. Enkelte af de Træk, der her er kort gengivne, er mere udførligt behandlet i Artikler i Kolding Folkeblad, Overfaldet paa Byfogden i Numrene 143—44, 1904, Bernt Ostermann i Nr. 277 for 1905. En Sag mellem Tolderen og Byfogden omtales sammesteds ²¹/₄ 1907. — ²⁸ Jyske Tegnelser ¹⁷/₁; og ²⁷/₁ 1705. — ²⁹ do. ²⁷/₁ 1703. — ³⁰ Tingbog 1705—1709. — ³¹ P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark I. 140. — ³² Kæmnerregnskabet. — ³³ Et Brev fra Junghans i Langebøks Excerpter 54, Kvart, kgl. Bibl. — ³⁴ Kancelliets Brevbøger anf. Dato. Skraens Ordlyd staar indført. — ³⁵ Alt i Raadhusets Arkiv her. — ³⁶ Her efter C. Nyrop: Haandværkerskik i Danmark S. 57. — ³⁷ Rigsarkivet, Skab 9, 36, Lavssager. Byseglet mangler, og kun den Seglrem bevaret, ved hvilken C. Markdaners Segl har hængt.

DET NYERE KOLDING

(1800—1900)

„En Mosaik, et søndret Spejl
for svundne Slægters Daad og Fejl,
en Duft fra gamle Dage —
nu er der af den gamle By
der bød de nye Tider Ly,
kun svage Spor tilbage.“

Lad vaje Fremtids Fane prud,
men Mindets Strøm skal dybes ud
til Havn for Slægtens Tanker,
saa hver en lille hjemlig Plet
omslynges inderligt og tæt
af Kærlighedens Ranker.“

E. G. TAUBER.
f. $\frac{2}{9}$ 1782, d. $\frac{9}{10}$ 1854.

J. J. FYHN.
f. $\frac{9}{2}$ 1788, d. $\frac{2}{2}$ 1866.

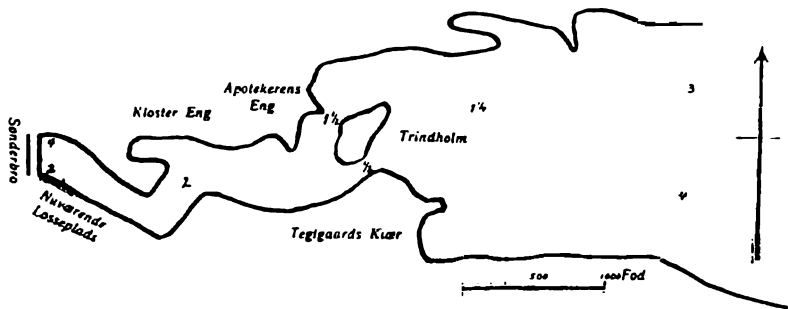
JOHANNES FIBIGER.
f. $\frac{27}{1}$ 1821, d. $\frac{9}{11}$ 1897.

Fra Aarhundredets Morgen.

Det sidste Tiaar før Aarhundredskiftet havde været en god Tid, ogsaa for Kolding og Omegn, men desuagtet stod Byen ganske i Stampe. Folketallet holdt sig stadig et godt Stykke under 2000, og i de sidste 70 Aar var der kun bygget et halvt Hundred Huse, saaledes at disses Tal nu var 272, forsikrede i Brandkassen for 162,320 Rdl. Magistraten beretter, at Byens vigtigste Næringsveje er *Brændevinsbrænden*, Jordbrug, Bondehandel og Rejsendes Befordring — Kolding var jo en Port, gennem hvilken Vejen fra og til hele Landet gik. At *Brændevinsbrænden* nævnes først, er ganske berettiget, thi ikke mindre end 70 af Borgerne brænder og udskænker Brændevin, skønt 16—20 efter Magistratens Skøn kunde være nok. Maleværksbogen for Kolding 1801 viser, at medens ca. 2400 Tdr. Hvede, Rug og Byg i Aarets Løb er malet til Mel, er 2466 Tdr. anvendt til Brændevinsbrænding og Ølbrygning, deraf over Halvdelen til førstnævnte. Ogsaa Jordbruget er et af de bærende Erhverv, og først som det tredie i Rækken nævnes Handelen. Forholdet mellem Erhvervene oplyses bedst gennem „Næringsskillingerne“, der i Forening med „Grundskillingerne“ dannede Grundlaget for Skatteligningen. Grundskillingerne var 1801: $544\frac{3}{4}$, Næringsskillingerne $453\frac{5}{8}$. Af de sidste faldt $110\frac{1}{2}$ paa Handel, $102\frac{7}{8}$ paa Værtshushold, $153\frac{1}{4}$ paa Haandværk, $9\frac{1}{4}$ paa Søfart.

Der var kun 34 Borgere, der drev Handel, men de flestes Forretning var kun ganske ubetydelig. Efter Skillingstaksten dreves de større Forretninger af Andreas Wissing, Jens Wissing, Madame H. sal. Wissing, T. C. Wass, Jakob Aagaard, Madame Høgsbro, Christian Jessen, Ludvig Slott, Prokurator Risom og Thomas Pedersen. Godt nede i Rækken findes 5 Kniplingskræmmere, der bar deres Butik paa Ryggen i smaa læderbetrukne Kasser.

Byen havde en halv Snes Smaaskibe, der sejlede paa Riga med Korn og Hør, paa Norge med Korn, Jærn, Fisk og Trælast og paa København, de sidste i Regelen med Brænde, thi man var haard ved Skovene i Omegnen, og i Aarene omkring Aarhundredskiftet ses der at være udført et Par Tusind Favn aarlig.

Kort fra 1798 over Indsejlingen til Sønderbro.

Indsejlingen til Aaen var som allerede nævnt næsten helt sandet til, og i Regelen var det kun Smaabaade og Pramme, der kunde vinde op til Sønderbro, hvor Lossepladsen var paa den søndre Side. Skibene ankrede op paa „Rheden“, og Varerne førtes af Strandhuseboere til og fra i flade Pramme. Man faar et Begreb om Byens Skibsfart af, at 1793—95 inkl. indgik 3240 Læster og udgik 3167 Læster. I 1797 og 98 havde det været alvorligt paa Tale, at Byen skulde have en Havn. Generaltoldkammerets Konsulent, Kaptejn V. Løvenørn, fremkom med forskellige Forslag. Et af dem, der krævede en stor Opmudring, lød paa 16,000 Rdl. og vedtoges. Men da det ved Bevilling af 20. Sept. 1799 blev bestemt, at Bekostningen skulde tilvejebringes ved forhøjede Afgifter af Skibe og Varer, modsatte de Handlende sig Betaling, og Havnesagen hvilede nu i over en Menneskealder. En Kortskitse over Indsejlingen til Aaen, udkastet af Løvenørn og Halkier 11. April 1798, findes i det kgl. Bibliotek og

gengives her. Kortet viser, at Vandet ved Sønderbro havde en Dybde af 2—4 Fod. Baadene fra og til Rheden sejlede norden om Trindholm, medens det projekterede Løb var tænkt sønden om.

Kommunen havde ved Aarhundredets Begyndelse ingen Gæld, men heller ingen Kapitalformue. Kommunens Regnskab ballancerede med ca. 2500 Rdl. Alle Byens Skatter udgjorde ca. 1600 Rigsdaler. Beboernes største Byrde var Indkvarteringen. For den ligeligste For-delings Skyld afgav Beboerne hvert andet Aar Kvarter i Natura, og hvert andet Aar betaltes med Penge. I Byen laa indkvarteret to Eskadroner af det holstenske Rytterregiment, der aarlig kostede Byen ca. 1100 Rdl.; hertil nød Byen i Indkvarteringshjælpekast ca. 200 Rdl., Resten repareredes paa Beboerne. Desuden var der Friægt og ekstraordinær Indkvartering, der aarlig beløb sig til ca. 200 Rdl., en Ud-giftspost, der i de følgende Aaringer skulde stige stærkt.

Egentlig Fattigdom var der ikke meget af i Kolding. Der var nogle og fyrretyve Personer, der fik Fattighjælp til Stadighed. De Fattige var delt i tre „Klasser“, og den højeste daglige Fattighjælp var 5 Skilling! I Sygdomstilfælde maatte der ydes Husly og Pleje, og dette skete i Fattigkassens Gaard i Klostergade. Fattigkassens Aarsindtægt var ca. 800 Rdl.

Byen havde ingen Fabriker, men 1791 var der her bleven oprettet en „Spindeskole“ for Klædefabriken i Fredericia. Fattigkassen støt-tede Spindeskolen med 40 Rdl. aarlig, thi det var Mening, at Fat-tigfolk og deres Børn her selv skulde tjene Føden eller lære at tjene den, at de ikke faldt Byen til Byrde, men Skotrokken blev ikke yndet. Skolen standsede 1801. Senere forsøgte man at forsørge de Fattige ved at fordele dem til de bedrestillede Hjem. Forskellige Husmødre paatog sig hver én Fattig, der forsynedes med Spind og anden Haand-gerning, men det vilde ikke gaa, thi de Fattige var langt fra glade over denne Ordning. Myndighederne skriver misbilligende derom: „Man skulde tro, at trange Kaar skulde ydmyge Mennesket, men Erfaringen viser, at naar Trangen gaar til en vis Grad, gør den Men-nesket som oftest nederdrægtigt og uforskammet.“ — Betleri var en Sjældenhed.

Den store Sammenlægning af *Byens Embeder*, der havde fundet Sted i den foregaaende Periode, var til Dels afsluttet før 1800. Den Mand, der bedst kan illustrere, hvor mange Embeder, der kunde forenes i en enkelt Person, er unægtelig Borgmester Junghans, der paa en Gang var Borgmester, Byfoged, Politimester, Toldkontrollør

Postmester og Herredsfoged i Andst, Jerlev og Slaugs Herreder. Borgmester Junghans maa saaledes have været en meget alsidig Mand, men intet af de mange Embeder har været stort, hverken med Hensyn til Arbejde eller til Løn. Da Junghans traadte tilbage fra Borgmesterembedet 1783 og blev virkelig Justitsraad, beholdt han endnu i nogle Aar Tolderembedet (til 1791) og Herredsfogedembedet (til 1797). Junghans havde en stor Familie at forsørge, der var 16 Børn. I Musæet paa Koldinghus findes der et interessant Silhuetbillede af Junghans og Hustru, staaende midt i en Stue. Paa Væggene

Raadmand Ejler Abell

hænger der Silhuetter af alle Børnene. Den ejendommelige Gravsten paa Kirkegaarden, hvis Form tyder paa, at Junghans var Fri-murer, er en af Kirkegaardens Seværdigheder. Junghans døde 1818. 93 Aar gl.

Efter Junghans fulgte som Borgmester en Hans Jørgen Bang, der atter 1795 afløstes af den dygtige og virksomme Hans Diechmann. Hans Diechmann (død $\frac{6}{12}$ 1808) synes at have været en energisk og afholdt Mand, der med stor Interesse tog sig af sit Embede. Diechmann beboede en større Gaard paa Rendebanens søndre

Side, ved Siden af gamle Junghans' Residens. Foruden Borgmester var han By- og Herredsfoged. medens Raadmand Ejler Abell (udnævnt til Raadmand $\frac{18}{6}$ 1795, død $\frac{5}{12}$ 1814) var By- og Herredsskriver. Diechmann og Abell er begge omtalte foran under Slotsbranden. — Af Diechmann findes der intet Billede, derimod er der et Billede af Raadmand Abell, tegnet af Byens Historiker, J. J. Fyhn, der som Barn og ubemidlet Student blev støttet stærkt af Abell, hvis Børn var hans kære Legekammerater fra Barneaarene*.

* Fyhns Stambog, der endnu ejes af Familien, viser en poetisk Mode fra den Tid, idet Piger, der skrev i Stambogen, ofte prydede Bladet med tynde Fletninger af deres Haar, syet saaledes fast paa Papiret, at det dannede deres Forbogstaver.

Borgervæbningen. — Forskellige Begivenheder.

Borgervæbningens første Oprindelse gaar langt tilbage, og gentagne Gange i det foregaaende har den været omtalt. Men i Aarene efter 1800, og navnlig efter Slaget paa Rheden 1801 sattes der et stort Arbejde ind paa, af den gamle Borgervæbning at skabe et Folkeværn, der lod sig anvende i Krigstid.¹ En af de Mænd, der i Kolding gjorde et stort Arbejde i saa Henseende, er Borgmester, Kancelliraad Diechmann, der ogsaa høstede Paaskønnelse derfor.

Borgervæbningen i Kolding bestod omkring 1800 af en Fodfolks- og en ridende Afdeling. Fodfolksafdelingen ejede en Borgerfane med Kolding Vaaben, anskaffet 1766. Fodfolkskorpset var iøvrigt den egentlige gamle Borgervæbning, medens den ridende Afdeling var temmelig ny, idet den blev oprettet 1790 i Anledning af Kronprinsens og Gemalindes Indtog „for at vise allerunderdanigst Højagtelse og fortrinlig Lyst og Ønske til at værne for Kongen og det kongelige Hus samt Fædrenelandet i paakommende Tilfælde.“ Det „ridende Korps“ bestod oprindeligt af knap en Sned Mand. Byens Borgervæbning blev stærkt forøget i Aaret 1801, idet den kom til at bestaa af 3 Afdelinger Fodfolk og en Afdeling Rytteri.

Første Afdeling, den oprindelige gamle Borgervæbning, havde hidtil ikke været farlig for mulige Fjender, thi den ejede i 1801 ikke 5 brugbare Geværer! Nu skulde den bestaa af alle Borgere under 50 Aar, naar de da ikke var svagelige eller — „formedelst Drukkenskab udelige“. Første Afdelings fornemste Pligt var at „holde Skik og Orden i Byen“. Afdelingen talte i 1803: 4 Officerer, 4 Underofficerer, en Tambur og 50 Menige. Uniformen bestod i grønne Kjoler med sorte Opslag, gul Kant, hvide Lærredsbukser, trekantede Hatte med grønne Fjer ved den vældige Kokarde; Officererne havde gule Bukser og hvide Fjer.

Anden Afdeling bestod af Borgersønner, Svende, Tjenestekarle, kort sagt dem, der ikke havde Borgerskab i Byen. Naar Fjenden truede den hjemlige Arne — Borgervæbningens Forsvarspligt var rent lokal — var det denne Afdeling, der skulde rykke i Marken, og den maatte derfor, fremfor de andre Afdelinger, være forsynet med brugbare Geværer. Afdelingen talte 1803: 3 Officerer, 3 Underofficerer og 62 Menige. Uniform: Grønne Trøjer, sorte Opslag, gule Knapper, hvide Lærredsbukser, runde Hatte, „grønne Fjer med rødt i Enden“. Officererne havde Uniform omtr. som første Afdeling.

Jægerkorpset oprettedes i Slutningen af 1801 og skulde bestaa af „raske unge Mennesker, især saadanne, der havde Ævne til at munder sig selv“. Disse lette Tropper bestod 1803 af 3 Officerer, 6 Underofficerer, en Hornblæser og 50 Menige. Uniformen var grønne Trøjer med sort Opslag og gule Knapper, graa Bukser, runde Hatte med grønne Fjer. Officererne havde hvide Fjer.

Det ridende Korps var lille, men elegant. Der var to Officerer, 3 Underofficerer, en Trompeter og 12 Menige. I Standarten stod Kronprinsens og Gemalindes Navnetræk. Uniformen var mørkeblaa Kjoler

1. Afdeling.

2. Afdl.

Jægerk.

Ridende Korps.

Borgerofficerer 1803.

med hvidt Underfo'r og Kant, højrøde Opslag, gule Bukser, trekantede Hatte med hvide Fjer.

Alle de 4 Afdelinger stod 1803 under Overkommando af Borgmester Diechmann, der var pragtfuld i sin røde Frakke med sort Fløjels Opslag og Krave.

Straks efter de nye Afdelingers Oprettelse i 1801 toges der fat paa Kraft med Eksersitsen. En Tolder var Eksersermester, og skøndt de Eiigerede forestillede Borgmesteren, at al den Eksersits blev alt for kostbar for Kæmnerkassen, der jo skulde betale Tolderen, hjalp dette intet. Man tog fat hver Lørdag Aften Kl. 7—9 og med fornyet Kraft Søndag Kl. 5—9 om Formiddagen og 2—6 om Eftermiddagen. Ve den, der udeblev. Der blev da nedsat en rigtig Krigsret, der idømte alvorlige Bøder.

Det synes, som om der inden for Rækkerne gennemgaaende har været megen „Tjenesteiver og sand Følelse af Ære“. Det gjaldt jo om, som det hedder i Datidens Indberetninger, at kunne „gøre sig Haab om Rigernes elskte Prins' høje Bifald“. At der virkelig bag ved Borgervæbningsmændenes Iver laa sand patriotisk Følelse, bør man ikke tvivle om, det vilde være meget uretfærdigt. Men det er saa rimeligt, at der ved Siden af denne Følelse ofte laa en god Del honnet Ambition, og en eller anden, der fra Menig svang sig op til Underofficer og senere til Officer, hvorved han bl. a. fik Ret til at „bære Port d'épee af Guld med indvirket grøn Silke“, har vist ofte, navnlig under Kongens eller Prins Ferdinands Besøg, følt sin egen Dygtighed og Betydning og sine militære Ævner.

Ved Borgervæbningen skete der i de følgende Aartier adskillige Forandringer, og mange Nulevende vil mindes andre Uniformer. En Del Uniformsgenstande fra en senere Tid er i Musæet paa Koldinghus, deriblandt Konsul Graus røde Kjole fra den Tids ridende Korps, store uformelige Hovedbedækkninger etc., men det vilde her blive for vidtløftigt at komme ind derpaa. En Tid efter Rekonstruktionen 1801 antog Borgervæbningens Anfører Titel af „Stadshauptmand“. Som saadanne kan nævnes Købmand Christian Jessen indtil 1803, derefter Købmand Andreas Wissing til sin Død 1836, og Købmand I. S. Borch fra 1845. Skomagermester S. Kyster var Højestkommanderende i Aarene 1836—45.

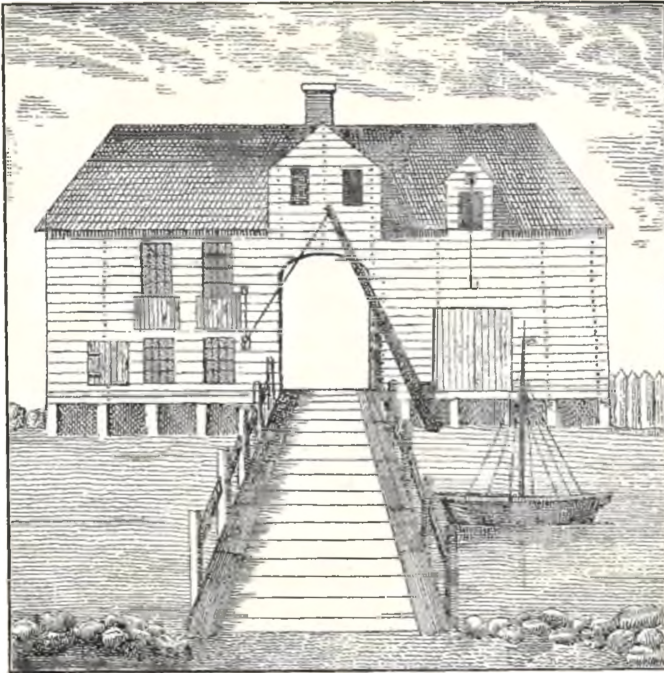

Officer
ved Borgervæbningen 1842.

Foruden Latinskolen og de to Børneskoler, Collins Skole og den offentlige Skole i Vestergade, var der i Byen en Haandgærningskole for 20 fattige Piger, ledet af Jomfru Ane Jacobsen (fra 1788—1824). Skolen dreves for en Del af det Collinske Legat. Der undervistes i Strikning, Syning, Karten og Spinden. Endelig oprettedes der 1804 en Søndagsskole, der fik omtrent 100 Elever. Skolen holdtes paa Raadhuset, og der undervistes i Retskrivning, Skønskrivning, Frihaandstegning og Bygningstegning, Geometri og Regning. I Virkeligheden var det et Forsøg paa en teknisk Skole, thi den var bestemt

for den konfirmerede Ungdom af Haandværkerstanden. Lederen var en Litterat Geszner. Skolen holdt dog op efter 3 Aars Forløb af Mangel paa tilstrækkelig økonomisk Støtte.

Skoleinspektionen i Kolding, der bestod af Præsten, Pastor Raaschou, Borgmester Diechmann og Raadmand Abell, tænkte i disse Aaringer paa en Forbedring af den almindelige Skoleundervisning i Kolding, og som efter deres Mening passende Plads for en Skole, hvori Sko-

Sønderbro og Sønderport indtil 1807, set sydfra.

lerne i Vestergade og Adelgade kunde forenes, var deres Øjne 1805 faldne paa den nordre Fløj af Kirken. Med det ringe Kirkebesøg var Kirken stor nok Kapellet foruden. De foreslog Kapellet afspærret mod Kirken ved en Mur, 15 Alen fra Kapellets Gavl. Rummet skulde saa afdeles i to Etager, hver ca. 5 Alen høje. Det øverste Rum fik Kapellets hvælvede Loft. Der skulde indrettes to Klasseværelser foruden, et foroven. Planens Udførelse, der ansloges til 2323 Rdl., approberedes af Kancelliet under $14/6$ 1806.

Det kneb meget at rejse de nødvendige Penge til Byggeriet, bl. a. maatte Borgmesteren spæde til af sin egen Lomme. Arbejdet blev fuldført i Slutningen af 1807. Indvielsen skete ved en Højtidelighed d. 28. December. Pastor Raaschou og Borgmester Diechmann talte, og Latinskolens Dreng sang. — Der var opnaaet Samtykke til en Forening af Skolen i Vestergade og de Collinske Skoler, men endnu manglede der Inventar⁶ til den ny *Borgerskole*. Endelig kom Krigen og standsede det hele. Efter at den nye Skole i 1808 var benyttet af Lemmerne i St. Jørgens Hospital og senere som Fængsel for fangne Spaniere, der havde nægtet at aflægge Eden til den ny spanske Konge. Joseph Napoleon, blev Skoleværelserne i ca. tre Aar brugt til Kornmagasin. Først i November 1815 flyttedes Skolerne til Kirkens nordre Fløj.

— Et andet Byggearbejde, der var af stor Vigtighed for Byen. udførtes 1807—8, nemlig en Brobygning af Sten i Stedet for den gamle Sønderbro, der jo hidtil havde været af Træ. Medens Arbejdet stod paa, blev Aaen afledet sønden om. Da Broen indviedes 1808, skete det ved et *Bal*. For begge Ender af Broen var der spændt Seil; en Lysekrone hang i en Krog under Broen. Dansen gik saa lystig i den mærkelige Balsal. Samtidig med at Broen byggedes om, blev den gamle Sønderport, Forfatteren Fyhns Barndomshjem nedbrudt, og flyttet noget sydligere. Toldvæsenet købte for 91 Rdl. et Stykke af Lossepladsen og opførte her en Vejerbod, det nuværende Vogterhus.⁹

Fra Fyhns Haand har vi en Tegning af den gamle Sønderbro og Porthuset, saaledes som dette saa ud. Tegningen er udført efter Hukommelsen, men ingen kan bedre have kendt Huset end den, for hvem det var Barndomshjemmet.

* Paa en Liste af 1807 over nødvendigt Inventar opføres bl. a. to „Skambænke“, to Skoleborde „til de Børn, der er befængte med Udslet“ og „et langt Kar til Badning for usunde Børn“. Udførligere Oplysninger angaaende Skolens Indretning i Th. Siersted: Kolding kom. Skoler 1792—1892, Kolding 1892.

Fra Krigsaar og Dyretid.

Under Slotshistorien er Aarene 1807 og 1808 omtalt. Kolding laa i disse Aar midt i Begivenhederne, ja var jo endog i nogle Maaneder Residens. Heller ikke i de følgende Aar gik Tiden udenom Kolding, der endog deltog i *Kapervæsenet*. Under Krigen med England blev der nemlig i Kolding paa Byens Losseplads bygget en *Kanonbaad* (Kaperskib), og Byens Tømmermænd medvirkede derved. Sandsynligvis er Skibet blevet bemanded med Folk her fra Omegnen. Flere Gange under Krigen kom der Fanger hertil, baade engelske og svenske, og Borgervæbningen holdt Vagt ved dem. Den ovenfor omtalte *Kanonbaad* maa engang have taget en betydelig Prise. Det var et svensk Handelsskib, og Kaptajn og Mandskab førtes hertil. I Begyndelsen var Fangerne meget ordknappe, men de blev snart klar over, at Mandskabet, der bevogtede dem, ikke var Militær, men Byens Borgere, thi efterhaanden kom flere Madammer for at besøge Vagtmandskabet, vel ogsaa for at faa Fangerne at se. Fangerne blev nu mere meddelssomme, og den svenske Kaptajn sagde med en vis Respekt: „Ja, Lavs Matros fra Strandhuse var den første Mand, der besteg mit Dæk!“ Dette sidste tyder paa, at det er den *Baad*, der blev bygget her, som har taget Prisen. Under Krigen havde Regeringen paalagt en Slags Tvangslaan af Kaperindtægterne ved Indfordring af en Del af Provenuet i Statskassen mod Udstedelse af „Kaperobligationer“. Her fra Kolding træffes en saadan „Kaperobligation“ udstedt 1811. Den var paa 100 Daler og blev af Jens Peter Wissing skænket til Kolding Borgeres Sangforening, da denne oprettedes 9. Okt. 1845.

Danmarks Inddragelse i Krigen ødelagde Statens Pengevæsen. For at skaffe Penge lod Regeringen Papierspressen gaa. Seddelmængden, der før Krigen i Kronemønt næsten svarede til den Seddelmængde, der nu er i Omløb i Danmark, forøgedes til omtrent det firedobbelte. Alle Priser steg. Haardst gik det ud over Folk med faste Lønninger eller bestemte Indtægter. Et Eksempel fra Omegnen kan passende illustrere Forholdene. Præsten i Egtved og Ødsted, Pastor J. P. Köpke, fortæller fra 1812 og 13, at han og hans Familie havde maattet sulte hvis der ikke havde været en Tiendeakkord med Vestersognet, hvorefter Tinden derfra skulde leveres med ca. 30 Td. Rug. Fra den øvrige Del af det ellers saa gode Kald maatte Præsten tage Rigs-

dalersedlerne til 96 gode Skilling Stykket, medens de i Sølv kun var 1 à $1\frac{1}{2}$ Skilling værd pr. Styk. Hele Tiendeindtægten fra den øvrige Del af Kaldet indbragte saaledes kun, hvad $2\frac{1}{2}$ Td. Rug kostede. En Tønde Rug kostede nemlig, især i Sædetiden, 320 Rdl. i gamle Banksedler.

Forholdet var noget lignende i Kolding. Det var knapt nok, at Brødrug overhovedet kunde faaes for Penge. Raadstueprotokollen melder, at Magistraten i 1812 af de kongelige Magasiner paa Staldgaarden maatte købe 100 Tdr. Rug, der betaltes med 36 Rigsd. 4 Mark rede Sølv pr. Tønde. Kornet henlagdes paa Raadhusloftet og solgtes igen til Borgerne for 40 Rigsdaler Tønden eller 5 Rigsdaler Skæppen. Aaret 1812 indtraf der en elendig Høst. Sent blev der saaet, og da Kornet i September skulde høstes, kom der Nattefrost og endog Sne. Følgen blev, at i 1813 kostede en Skæppe Rug 9 Rdl. Borgerne i Kolding drøftede stærkt, om Prisen ikke kunstigt kunde holdes nede, ved at der fastsattes lavere Takster for alle Nødvendighedsartikler, Brød, Salt, Kød og — Brændevin. Dette sidste regnedes for Nødvendighedsartikel i et Klima som vort. (Saaledes betegnes det f. Eks. i C. Dalgas' Bog af 1826 om Vejle Amt.)

Magistraten modsatte sig et saadant Forsøg og sagde Nej, da de eligerede Borgere, Skrædder Morten Olsen og Sadelmager M. P. Lund henvendte sig derom. Lund blev derover saa vred, at han erklærede, at de Eligerede og Borgerne saa vilde henvende sig til Kancelliet og Hans Majestæt med Bøn om, at Magistraten maatte blive afsat og en ny Magistrat udnævnt, thi den nuværende Magistrat vilde ikke efterkomme sine Pligter, hvorfor Byen ikke kunde være tient med den.

Som man kan tænke, vakte denne Trusel en Del Røre, og Borgmester C. D. Westengaard (ansat 1809) lod hele Borgerskabet tromme sammen til Møde paa Raadhuset. Borgmesteren gav her en Fremstilling af Sagen, fremførte, hvad Lund havde sagt og spurgte ham, om han vilde vedgaa sine Ord. Lund sagde Ja og gentog for hele Forsamlingen sin Trusel. Formodentlig har han endnu troet paa Hjælp fra de andre Borgere, men alle trak sig tilbage, ogsaa Olsen. Der var derefter ikke andet at gøre end selv saa godt som muligt at tiltræde Tilbagetoget. Lund forklarede derfor, at han havde været uheldig i Valget af sine Udtryk og fremkom med Undskyldninger, saa Westengaard, der samtidig tilskyndedes af mæglende Røster, frafaldt at gøre noget ud af Sagen.

Man enedes nu om foreløbig ikke at fastsætte bestemte lave Takster, da dette ikke kunde ventes at fremme Hensigten, tvertimod var det at befrygte, at fremtvungne lavere Priser end de nu gangbare ganske kunde afskære Byen fra Tilførsel af Korn og andet. Dog mente man, at det vilde være hensigtsmæssigt, at der gaves visse Borgere en Advarsel for derved at afværge muligt Misbrug. Magistraten bad Borgerne nøje at give Agt paa de Priser, der forlangtes af Slagtere og Bagere for deres Varer. Og der gaves dem tilkende, at saafremt de forlangte for meget, kunde de vente at blive tiltalte eller i fornødent Fald forbadte at drive deres Næring. I Raadstueprotokollen hedder det: „Det er bekendt, at ikkun én Bager har noget Forskud (o: Forraad) af Rug til Brødbagning, nemlig Philip Bager (Legatstifteren *Asmus Philipsen*).

Borgerne synes ogsaa at have været flittige til at passe paa Bagerne og Slagterne, der af og til maatte møde for Magistraten og afgive Forklaring. I Juni 1813 meddelte Slagterne, at Oksekød kostede én Rigsdaler Pundet, fedt Kalvekød 7—8 Mark og Lammekød 8—9 Mark Pundet. Slagter *Frisch* gjorde paa de andre Slagteres Vegne Rede for Sammenhængen med de høje Priser. Naar Kreaturerne maatte betales i dyre Domme, kunde det ikke være anderledes. Han oplyste, at han havde købt to fede Køer af Stadthauptmand *Wissing* og havde betalt dem med 420 Rdl. Magistraten kunde saa selv regne efter.

Der var i disse onde Aar en saakaldt Provideringskommission, der skulde sørge for, at Korn dog var til at faa. Fra Dør til Dør blev der baaret Lister, hvorpaa Folk tegnede sig for, hvad de skulde bruge af Brødkorn indtil Mikkelsdag det følgende Aar, da den nye Rug maatte være til at faa, om ellers ingen Misvækst indtraf. I 1817 tegnede Beboerne sig saaledes for 191 Td. Rug, som Byens Kornhandlere. Stadthauptmand *Wissing*, Købmand *Jens Wissings* Enke og Søn (*Jens Peter Wissing*) Købmand *Slot*, Købmand *Aagaard* og Købmand *Berg* fik Tilbud om at levere.

De unaturligt høje Priser kom dog snart ned til et rimeligt Trin. I 1819—20 kostede et $8\frac{1}{2}$ Punds Rugbrød 8 lybske Skilling eller 26 Sk. rede Sølv, en Pot 8 Graders Brændevin 22 Sk. r. S., en Kande godt Øl $4\frac{1}{2}$ Sk. r. S., en Kande Husholdningsøl $1\frac{1}{4}$ Sk. rede Sølv.

Provideringskommissionen vedblev endnu længe sin Virksomhed I 1826 købte den saaledes 130 Td. Rug og 45 Td. Byg. ♣

Kosakkerne foran Kolding 1814.

Sidste Akt af den ulykkelige Krig, der kostede os Norge, blev udspillet tæt udenfor Kolding. General Tettenborn med 3—4000 Mand Kosakker eller rettere lette russiske Tropper ankom 8. Jan. 1814 om Eftermiddagen paa én Gang baade til Kristiansfelt og Aller. Generalen tog sit Hovedkvarter i Kristiansfelt. Kosakkerne bandt her deres Heste ved Træerne, gjorde Ild paa mangfoldige Steder i Gaderne, lavede ved Ilden deres Mad og sov efter Maaltidet ind under aaben Himmel i den stærkeste Frost. Forposter var udsatte til alle Sider. Kort efter rykkede de længere frem mod Vonsild. Dog kom de ikke til Vonsild By, eftersom der her laa dansk Militær.

Den danske Tropicstyrke her ved Grænsen udgjorde 2000 Mand under Major Bruun. Den egentlige Styrke, 16,000 Mand, stod paa Fyen i samme Stilling som i Christian IV.s Tid mod de kejserlige Tropper.

Selvfølgelig var der stor Skræk hos Befolkningen for en Gentagelse af Udplyndringerne fra det 17. Aarhundrede. Pastor K pke i Egtved, der forresten havde to Sønner i den danske H r, skriver derom i sin Liber daticus 1. Febr. 1814: „En stor Del fra Købstæderne flyttede deres Møbler og vigtigste Sager til Fyn. Andre gravede dem ned. Min Bestemmelse var at lade min Familie flytte til Fyn. Rejseposten laa, men Kulden var saa stræng, og Rejsen opsattes. Nedgravelsen af vort bedste Linned og Sølv var bestemt, Graven kastet, men vi vilde kun i sidste  jeblik nedsænke det, — da Gud og 6te Frederik gav os Fred!“

Det var dog forinden kommen til en livlig Forpostf gtning sønden Vonsild Søndagen 9. Jan., da de danske Jægere forhindrede Kosakernes videre Fremrykning. Tabet paa dansk Side var ubetydeligt. Enkelte Kosakker bragtes ind i Kolding. Det hedder i samtidige Aviser, at Kosakkerne ikke udm rkedede sig ved Mod, men kun nærmede sig, naar de var i Overtal. En Kosak maa under Fægtningen have skjult sig ved en Bro og er her bleven overmandet af Kulden. Hans Lig blev fundet det paaef lgende Foraar ved T brud. Fægtningen ved Vonsild blev afbrudt af General Tettenborn, og Vaabenstilstand blev sluttet paa ubestemt Tid. Den 13. Jan. helligholdt Russerne Nyt arsdag (efter gl. Stil) i Kristiansfelt. Freden sluttedes som bekendt 14. Jan., og Efterretningerne derom kom til Kristiansfeltegnen den følgende Dag. Faa Timer derefter drog Kosakkerne atter sydpaa. De

havde holdt god Mandstugt og takkede ved Afskeden for god Beværtning.

En Fest i Kolding 1815.

Som et Billede fra Tiden lige efter Kielerfreden vælger vi en Beskrivelse af, hvorledes Frederik VI.s Kroningsfest fejredes i Kolding. Netop i Ribe Stiftstidendes naive Sprog vinder Beretningen i Interesse som Interiør:

„I Kolding aabnedes Festen med de Fattiges Bespisning om Middagen paa Raadhussalen, der var prydet med grønne, Roser og andre Blomster iflattede Kranse. Efter Maaltidet holdt Hr. Kancelliraad Schouboe (Byskriveren) en passende Tale. Kl. 2 begyndte Klokkerens Ringning og vedvarede til Højtideligheden begyndte i Kirken. I denne Mellemtid samlede Stadens Borgermilitær sig hos Stadshauptmand Wissing og trak under Musik op paa Torvet, hvor Byens Magistrat og flere, saavel inden- som udenbys gejstlige og verdslige Embedsmænd havde forsamlet sig. Borgermilitæret slog Kreds om hine, og nu istemtes en af Hr. Pastor Garnæs for Borgervæbningen affattet Sang, der ledsagedes af Musik og endtes med 3 Gange gentaget Hurraraab for Majestæterne. Under Militærmusik skete Toget til Kirken i følgende Orden: 1) Det borgerlige ridende Korps, 2) Embedsmændene, 3) de borgerlige Jægere samt de øvrige Borgermilitære. En Del af Haandværkerstandens Lærlinge, hvidklædte, med grønne Kranse paa Hovedet og i Hænderne, var gangne forud til Kirkens Hovedindgang og dannede der en grøn Buegang, gennem hvilken man passerede ind i Kirken, der var prydet med Festons i Grønt. For Indgangen til Koret var oprejst en Æreport, i hvis Midte saas Deres Majestæters Navne omvundne med Blomsterkranse. Efter at Toget havde taget Plads, blev det fra Hans Majestæts Konfirmationsfest saa yndede Thema „Naar Østens Straaler mildt udbreder“ afsunget af nogle af Byens unge Piger og musikalske Mandtolke, akkompagneret af Orkestret med Hr. Kapelmester Wernickes skønne Musik og under hans Anførsel. Efter at Salme Nr. 437 var afsungen, besteg Hr. Pastor Garnæs Prædikestolen og holdt med den ham for Sandhed og Ædelsind egne Varme en skøn og kraftfuld Tale. Da denne var til Ende blev under Akkompagnement af Orkestret en af Hr. Pastor Köpke til Hr. Kapelmester Wernickes skønne Musik forfattet Sang afsungen af Sangere og Sangerinder. Derefter Salmen Nr. 435, 1. og 2. Vers, og til Slutning gentoges Sangen før Talen. Den udmærkede Stilhed i Kirken, da henved 5—600 Mennesker var tilstede, forhøjede Højtideligheden. Om Aftenen samledes et talrigt Selskab i Klubbens Værelser, der ligeledes var prydet med grønne Kranse. I en i Baggrunden af Selskabets Theater* anbragt

* I den nu nedbrudte P. Brandorffske Gaard hvor Jærnbangegade udmunder i Torvet.

Skovlund var oprejst et Alter, paa hvis Fod læstes i Transparent: Kongen leve! Ved Aftensmaaltidet udbragtes Skaaler for Majestæterne under Sang, Musik og Fryderaab, ligeledes Skaaler for Kongehuset og de som havde deltaget i at fremme Festens Højtidelighed, blandt hvilke især udmærkede sig Hr. Kancelliraad, Borgmester Westengaard og Hr. Kancelliraad Schouboe. Mod Slutning fremtraadte nogle fattige, hvidklædte Pigebørn og tolkede i en Sang de Fattiges Tak. Over Bordet indsamledes Gaver til disse, og efter at Selskabet havde fornøjet sig ved Dans, adskiltes der ved Morgenstunden.“

Den store Smugleraffære. — Mange Embedsmænd fjærnes.

Den store Udførsel af Stude over Kolding, der fra gammel Tid havde fundet Sted, var steget i de sidste Aar af det 18. Aarhundrede. I 1801 udførtes 7369, i 1802: 6387 og i 1803: 8073 Stude over Kolding. Disse Tal er Toldvæsenets, men selvfølgelig passer de ikke med den virkelige Udførsel, thi Smugleriet var stadig meget betydeligt. Fra 1810—12 mærkes der en Nedgang i Indtægterne af Kvægtolden. Endnu 1810 udførtes der ved de tre lovlige Toldsteder Kolding, Foldingbro og Ribe ialt over 20,000 Stude, men 1813 kun 9800 og 1814 gik den lovlige Udførsel ned til 6700. Det sidstnævnte Aar blev Tolden nedsat noget, og straks steg det fortoldede Antal Stude til 10,300, men 1816 faldt Antallet igen til 7500. Tolden blev nu atter nedsat, og fra nu af steg Udførselen af Stude igen betydeligt. 1817 var den 12.000 og de følgende tre Aar ca. 16,000 med opadgaende Tendens. Tolden var dog endnu ca. 20 pCt. af det magre Kvægs Værdi, og Grunden til, at Smugleriet synes at være mindsket, var for en stor Del den Skandale, der afsløredes langs Grænsen hos Toldembedsmændene.

For en Gangs Skyld kan det være lærerigt først at fortælle, hvad den mundtlige Overlevering beretter derom og derefter nævne, hvad der med Sikkerhed kan oplyses. Traditionen er denne:

Paa Toldkontoret i Kolding var der bleven ansat en ung Skriver, der hed *Bruhn* og som var fra Gaasvad ved Eltang. Paa Kontoret forgreb han sig paa et Pengebrev med 5 Rigsdaler. Men før han gjorde det, havde han faaet at vide, hvad der gik i Svang langs Grænsen, og at Tolderne var i Ledtog med Smuglerne, og han havde sikret sig Beviser for, at det var saaledes. Tyveriet af de 5 Rigsdaler blev opdaget, og hans Overordnede kom efter ham for det. De paastod, at det heller ikke var første Gang, at han havde gjort sig

skyldigt i Uærlighed. De sagde til ham, at nu vilde han blive dømt til at miste højre Haand, og han tiggede og bad for sig, han skulde da nok betale Pengene tilbage. Tolderne vilde ikke lade ham slippe. Da Skriveren truede med, at hvis de ikke gjorde det, vilde han melde dem for langt værre Ting, trak de kun paa Skulderen. Skriveren blev nu sat fast. Han bad, om han ikke maatte komme til at tale med Frederik VI. Dette blev ham tilladt. Under Bevogtning førtes han til København og fik Kongen i Tale. Han mødte med sine Beviser mod Embedsmændene og bad Kongen nedsætte en Undersøgeliskommission. Kongen svarede: „Ja min Søn, det kan jeg sagtens gøre, men det bliver vanskeligt at bevise noget, og det vil koste en Mængde Penge. Hvad har Du at sætte derimod?“ „Mit Liv, Deres Majestæt!“ Kongen gav saa efter. Kommissionen blev nedsat og forhørte alle fra øverst til nederst. Embedsmændene blev fundet skyldige. Mange fik haard Straf i Tugthuset. „General“ (c: Generalkrigskommissær) Hein købte 4 tindrende sorte Heste med 4 hvide Sokker og sendte dem til København. Studekongen Major Ingwersen i Viuf dømtes til Slaveriet. Han fik dog Lov til at købe en Stillingsmand, der kunde være der i hans Sted, men én Gang om Aaret skulde han møde selv og tage Slavedragten paa. Skriveren benaadedes“.

Selvfølgelig er Traditionen paa mange Punkter i Uoverensstemmelse med Virkeligheden, og Historien om gamle Major Ingwersen er en meget onskabsfuld Opdigtelse, men alligevel bliver der en hel Del tilbage, som er rigtigt nok.

Det var ganske rigtigt Skriveren Andreas Peter Bruhn, der paa en lignende Maade som angivet gav Stødet til Afsløringerne. Dog var det ikke et Pengebrev, der havde fristet ham. Han anklages for at have efterskrevet Navne paa Toldsedler, og for at have skrevet et falsk Kavtionsbevis, paa hvilket han efterskrev Toldkasserer, Kammeraad H. A. Wetches Navn. Kavtionsbeviset havde han forseglet med Wetches Segl og anvendt til at skaffe sig Kredit paa Varer for 120 Rdl. hos Købmand Neiling i Haderslev. Skriveren var ikke i Avdiens hos Kongen, men indsendte først et anonymt Brev og derefter en Skrivelse med Navn under. I Skrivelsen tilbød han at underkaste sig Straf, saafremt han befandtes skyldig i andre Forbrydelser end de af ham opgivne. Kongen sendte derefter 27. Febr. 1817 Bruhns Angivelse til Generaltoldkammeret. Det hedder i Brevet, at Bruhn, der hidtil ikke var arresteret, bør sættes i civil Arrest, indtil Sagen er undersøgt. En Kommission blev nu nedsat og kom — efter

en Forandring af $1^{\text{st}}/5$ 1817 — til at bestaa af Toldinspektør i Odense, Kragh, Amtmand H. G. Treschou og Kammerraad og Kontrollør i Hertugdømmerne Grothusen*. Kolding By bestemtes til Sæde for Kommissionen.

Denne Kommission arbejdede et Aars Tid. Det viste sig at være, som Skriveren havde angivet. I stor Stil var der begaaet Underslæb. Dommen faldt i Kolding 7. Maj 1818. Ialt blev der dømt 12 Personer. Told- og Konsumtionsinspektør i Kolding, A. C. F. Hein og Told- og Konsumtionskasserer i Kolding, H. A. Wetche dømtes til at have deres Embeder forbrudt og til at betale i Erstatning til Toldkassen i Kolding 1993 Rdl. 48 Sk. r. S. Fuldmægtig paa Tolkontoret i Kolding Hans Jensen Hillerup, der havde efterskrevet Navne (bl. a. Heins), lavet falske Toldsedler og modtaget Ducører, samt Skrivedrengen A. P. Bruhn dømtes begge til at have deres Haand, Ære og Boeslod forbrudt og betale en Erstatning. De øvrige 8 dømte, der ogsaa skulde udrede betydelige Erstatninger, var Tolderen i Foldingbro Rasmus Malling Storm (Tugthus paa Livstid), Kontrolløren i Foldingbro. Erhard Mønster (ligeledes), Grænsekontrolløren i Gredstedbro L. F. Abell (12 Aars Tugthus), Toldinspektør i Ribe Ove Høegh Guldberg (8 Aars Tugthus), Toldkasserer i Ribe J. C. Krieger (suspend. 2 Aar), Konsumtionskasserer i Nykøbing, Schlanbusch, tidligere her ved Grænsen (100 Rdl. i Bøde). Endelig dømtes en Undertoldbetjent i Ribe og en Gaardejer i Vilslev. Betjenten skyldte Gaardejeren nogle Penge og betalte da ved at lave en Toldseddel lydende paa 7 Stude om til 17 Stude. De idømtes mindre Tugthusstraffe. I Dommen forbeholdes Kongens Kasses Ret paa 61 Personer, der var indviklede i Besvigelserne. Dommen blev ikke appelleret, men alle de 12 dømte søgte om Formildelse i Straffen. Kancelliet anbefalede Nedsættelsen. Ved Resolution af 13. Juni 1818 blev Straffene formildede saaledes: Bruhn benaadedes efter Løfte ganske, Hein og Wetche maatte igen indsættes i deres Embeder mod at betale 200 Rdl. til Kolding Fattigvæsen, Hillerup benaadedes med Tugthus paa Livstid, Abells og Guldbergs Straf nedsattes til henholdsvis 1 Aars og 8 Maaneders Forbedringshus, Storm og Mønster hensattes til Ar-

* J. H. Kloppenborg, der stod ved Landsenererne i Kolding, fortæller i „En gammel Soldats Erindringer“, 2 Udgave, Side 119 f. et pudsigt Tilfælde, hvorledes han uden at Grothusen fattede Mistanke, engang fik denne til at *indsmugle* et Raadyr i Kolding, som Kloppenborg havde skudt i Skovene i Egnen omkring Gram.

bejde i Tugthuset paa Kongens Naade, Krieger suspenderedes i 3 Maaneder og Schlanbuschs Mulkt nedsattes til det halve. De 12 dømtede skulde oprindelig udrede 7606 Rdl. i Repræsentativer (Sedler) og 11500 Rdl. r. S., men efter Ansøgning anbefalede Kollegiet Eftergivelse (stadfæstet ved Resol. af ²²/₄ 1820). Kollegiet var i det hele *meget* mildt. Det udtaler i sin Benaadningsmotivering, at da der ved nogle Toldsteder paa den lange Grænse var lavere Toldsatser end paa andre, gik Trafiken hen, hvor Toldsatserne var lavest, til Skade for Embedsmændene de øvrige Steder. Disse underbød derfor deres heldigere stillede Kolleger og fik derved paany Trafiken over til deres Del af Linien. Det egentlige Øjemed med Undersøgelsen var at statuere et afskrækkende Eksempel. Erstatningen maatte jo egentlig søges hos de handlende, de 61 Personer, der havde begaaet Besvigelsen. — Storms Børn fik endog ved Resol. af ²⁸/₁₂ 1819 tilstaaet hver 50 Rdl. aarlig til Sønnernes 25. Aar og Datterens 18. Aar.

De 61 Handlende, der havde besveget Tolden, kan ikke her nævnes ved Navn. *Det er allesammen Studehandlere.* Her fra Egnen finder man blandt dem Major Ingwersen, Nis Juul i Hjerndrup, Peder Thomsen i Vejen og Broderen Johan T. i Skodborg, Schmidt paa Hennebjerg Ladegaard, Christian Lund i Foldingbro, Jens Baunsgaard, Hans Poulsen, Hans Olesen og Købmand Lillering i Kolding, Rasmus Dinesen, Høkelbjerg, og Andreas Holm paa Drenderupgaard. Det er saa rimeligt, at man træffer dem alle, thi det var jo Embedsmændene selv, der fristede dem. Tilmed saa man anderledes paa Smugleri end i vor Tid. En ny Kommission blev nedsat ¹⁶/₃ 1819, og Dommen over Studehandlerne faldt ⁸/₃ 1820 og lød paa Betaling af 1) dobbelt Told som Bøde samt Sportler, 2) det tilsvarende Antal Heste, Stude og Køer forbrudt og 3) Sagsomkostningerne. Der var uds muglet 907 Heste, 3505 Stude og 582 Køer. Alene Bøderne blev derefter 45,462 Rdl.

Major Ingwersen til Viufgaard havde opgivet at have udført 1188 Stude og 46 Køer, men det meddeltes, at han i Virkeligheden havde udført 1859 Stude og 69 Køer. I Bøder etc. opføres saaledes for hans Vedkommende over 10,000 Rdl. Bøderne blev af Regeringen gennemgaaende nedsatte til ¹/₁₀. Det har ikke været muligt at udfinde, om Major Ingwersen endda er kommen til at udrede dette Beløb. Enkelte af Bødesagerne er gaaede til Afgørelse ved Højesteret, hvis

Domsprotokoller for Tidsrummet efter 1800 endnu ikke er afleverede til Rigsarkivet.⁹

— — —

I Kriseaarene har Forholdene i Kolding vel været som alle andre Steder. I hvert Tilfælde var den pekuniære Slaphed og moralske Sløvhed stærkt repræsenteret. En enkelt Sag, der skulde blive af større Betydning, end den fra først af tegnede til, skal nærmere omtales.

Det kom ikke sjældent til Strid mellem de forskellige Myndigheder indbyrdes saavel som mellem disse og Borgerne. I 1814 var der en bitter Strid mellem de eligerede Borgere og Magistraten angaaende et kommunalt Anliggende, men Striden blev dog sluttet med et Forlig paa Raadstuen 13. April 1814. Kort efter blev det atter galt, denne Gang mellem Magistraten og Borgerne, og Anledningen var følgende: I 1814 udredede Lodsejerne i Kolding en betydelig Del Naturalpræstationer, navnlig til de kongelige Kornmagasiner i Rendsborg, men det trak i Langdrag med at faa Godtgørelse derfor. Lodsejerne i Søndervang havde i betydelig Grad deltaget i disse Leverancer og som alle trængte de haardt til deres Penge. Disse Lodsejere havde ogsaa efter Søndervangs Udskiftning 1791 fælles Vedtægter og valgte nu som før Udskiftningen en Oldermænd. I de Aar, der her er Tale om, var Postmester, Kancelliraad P. Limschou († 1850 som Justitsraad, 86 Aar gl.) deres Oldermænd. I 1815 hørte baade Limschou og hans Medinteressenter i Marken, hvorledes Omegnens Bønder med Glæde fortalte, at nu havde Kongen betalt dem Godtgørelse for deres Præstationer til Magasinerne. Limschou lod anstille Undersøgelser om Godtgørelsen til Koldings Lodsejere og erfarede da, at 20. April 1815 havde Amststuen, der jo nu var flyttet herfra til Vejle, udbetalt denne Godtgørelse til Kolding Magistrat. Tilskyndet af Lodsejerne henvendte Limschou sig nu gentagne Gange til Magistraten, Borgmester Westengaard og Raadmand Schouboe, men han fik aldrig noget Svar, heller ikke da han indsendte en Regning paa 1311 Rigsdaler som Godtgørelse for Fribefordringer i Tiden 1. Okt. 1814 til 31. Dec. 1815. Hans sidste Henvendelse til Magistraten omtalte Borgmesteren i en Skrivelse til de eligerede Borgere, dateret 31. Dec. 1815, og Borgmesteren fremkom i denne Skrivelse med meget fornærmelige Udtryk mod Limschou, der snart fik fat i Ordlyden af Brevet. Limschou anlagde nu paa egne og Lodsejernes Vegne

Sag mod Westengaard. og der nedsattes en Sættedomstol med Hospitalsforstander Jørgen Henchel i Vejle og Prokurator C. L. Schwensen, Vejle (senere Kolding) henholdsvis som Sættedommer og Sætteskriver. En meget omfangsrig Protokol over denne Sag betitlet „Limschouiana“ er skænket „Vejle Amts hist. Samfund“ af Familien Schwensen og har givet Materialet til denne Fremstilling.

Protokollen indeholder adskillige pudsige Enkeltheder vedrørende begge Sagens Parter, Smaafor nærmelser som den, at man havde forbigaet det Limschouske Hus, da der skulde udtages Æresjomfruer til at møde ved en Kongemodtagelse, eller Westengaards Chikane overfor Limschou, da denne sørgede for, at der til den gamle næsten døvstumme Opsynsmand Christensen blev opført et straatækket Hus udenfor Slotsporten, og Magistraten havde nær faaet sin Krig sat igennem at faa det nedrevet igen, da det laa indenfor den Grænse, hvor der kun maatte opføres teglhængte Bygninger — men Resultatet af Processen var det, at Borgmesteren tabte Sagen med Glans i alle Punkter og prostitueredes med Hensyn til sin Embedsførelse.

Baade Borgmesteren og Raadmanden blev kort efter suspenderede fra deres Embeder og dømte ved en Kommissionsdomstol, der bestod af Byfoged Steinfeld i Vejle og Krigsassessor Schrum. Kommissionsdommen faldt 11. Juli 1820. Westengaard og Schouboe dømtes „med Hensyn til deres mislige og uforsvarlige Forhold i de forskellige Grene af deres Embedsførelse samt imod Schouboe tillige for hans Forhold som Forligskommissær“ til at have forbrudt deres Embeder. To Prokuratorer i Kolding idømtes samtidig Mulkter for lovstridigt Forhold. Westengaard og Schouboe skulde til Kolding By betale 3271 Rdl. 1 Mark 14 Sk. i Sedler og Tegn og til Kongens Kasse 267 Rdl. 5 Mark og 14 Sk. i Sølv og et Beløb til Fattiggassen. Samtlige tiltalte skulde endelig udrede Sagens Omkostninger, et lignende Beløb. Dommen kom for Højesteret, der d. 13. Dec. 1822 stadfæstede Kommissionsdommen med nogle faa Ændringer, hvoraf den vigtigste var en Forhøjelse til 400 Rdl. r. Sølv af det Beløb. Westengaard og Schouboe skulde betale til Byens Fattiggasse (mod Anordningerne oppebaarne Gebyrer).

Omtrent i de samme Aar var der en alvorlig Sag rejst mod Hospitalsforstander, Krigsassessor Grüner i Kolding, der dog fik Lov til at blive i Embedet. Der var netop i disse Aar overalt en grundig og tiltrængt Oprensning i alle Embedsforhold. I Holstebro dømtes en Kancelliraad Jessen til Slaveriet, Herredsfoged Hans Hoffman Buhl

i Fredericia flygtede i sin Holstenskvogn i Sommeren 1819 for Undersøgelseskommissionen, og i alle Blade stod hans Signalement „høj af Vækst, brak Næse, Ringe i begge Øren“

Rektor i Kolding E. G. Tauber skriver til Steinfeld i Vejle 15. Juli 1820: „ Jeg har undgaaet at se de domfældtes sure Ansigter, da jeg ingen Trøst har haft for dem. Det gør deres Stilling i Øjeblikket endda værre, at deres Personlighed udenfor Embedsforhold ikke har skaffet dem én Ven, som ytrer sin Deltagelse for dem.“ Om den konstituerede Borgmester, Estrup, skriver han: „Estrup lever . . . ret godt. Naar vi passiare med hinanden om Byens Opkomst, som er saa ynkelig i Øjeblikket, læser jeg stedse de tre store Ord for ham: Takster, Torvedage, Udskiftning, og venter, at da Begyndelsen er gjort, vil Slutningen nok følge efter. og i Sandhed skal Retfærdighedens Straffe her og andet Steds vorde varig velgørende. bør Velsignelse udgaa af Fordærvelse“. ⁴

Estrup fik ogsaa nok at rode op i og forbedre. „Det franske Regnskab“, Regnskabet i Anledning af de franske og spanske Troppers Indkvartering 1808, blev endelig opgjort og afsluttet 10. Juli 1821. Mange af de Folk, der skulde have haft Godtgørelse, var da døde og borte, men Arvingerne fik Pengene. Mange gamle Boer blev endelig gjort op. Det har næppe været noget lille Arbejde. Det kunde jo efterhaanden blive indviklet som nu i et Tilfælde: Borgmester Diechmann døde i 1808, Boet kom under Skifteretten. Borgmesterens Enke giftede sig senere med Prokurator Risom, og da denne kort efter paa en Ridetur hjem fra Sest styrtede med Hesten og knækkede Halsen, kom ogsaa den anden Mands Bo under Skifteretten, og Aarene blev ved at gaa uden Opgørelse.

Det store Røre i Kolding skaffede nye og unge Embedsmænd, der blev af stor Betydning.

Vore Bedsteforældres Tid.

Gadebilleder.

„Kolding var en saa mærkelig By, at om man nu kunde tage den hel og holden og sætte den ind i et Musæum, vilde den være en værdifuld Oplysning om svundne Tilstande. Krogede snævre Gader med Bindingsværks Huse, hvis Stokværk paa Bjælkehoveder hang det ene ud over det andet; en primitiv Stenbro, i hvis Midte løb en

Række brede, over alenbrede, men runde utilhugne Stene, indrettede til ved Spring fra den ene til den anden at komme frem paa det ufremkommelige; en Vandpost med Trug om paa Torvet, en Gabe-stok paa Raadstuehjørnet; bagud brøstfaldne Plankeværker, forrevne Hækker, overalt gennembrudte Smuthuller; og fremfor alt den store triste Slotsruin seende fra sin høje Voldbakke ned paa denne underlige af Fortidens sære Mennesker beboede Rede" — saaledes skildrer Johannes Fibiger i „Mit Liv og Levned" sin kære Barndomsby Kolding, som den var i Tyverne og Trediverne*.

„Bredstenene" eller „Borgmesterstenene" var anbragte saa tæt sammen som muligt. Tværs over maalte de vel en tre Kvarter. Paa begge Sider af denne Række var der dybe Hjulspor, hist og her med Huller, hvori Vognens Hjul i daarligt Vejr tungt og trægt malede rundt. Da Frederik den VI i 1832 skulde til Kolding, forlangte Politiet, at enten skulde Postvejen fra Klosterport til Sønderbro lægges om, eller ogsaa skulde Hjulsporene fyldes med Grus, for at det ikke skulde støde for haardt, naar Kongen kom kørende. Man lagde Grus i, en Omlægning kunde jo ikke besørges saa hurtigt. Laasbygade, der betragtedes som Byens bedste Gade, havde tre Rækker „Borgmestersten". Ofte var der paa Gaden et svært Pløre. Om Aftenen tog alle selvfølgelig Haandlygter med, thi Gadebelysning kendtes aldeles ikke. Det var først 1852, at Tranlamperne kom. De købtes i Hovedstaden, og Bekostningen til dem skal for en Del være bleven dækket ved en Krigsskadeserstatning. (Forbruget til Byens Gadelygter var eksempelvis 1857—58 800 Potter Lampeolie og en Tønde Havkalstran).

Naar der i Trediverne — fortæller en gammel Mand — var Gilde eller anden Festivitet paa Bleggaarden, skete det ikke én, men mange Aftener, at Mændene maatte tage deres Ægtehalvdele paa Ryggen den lange Lave Ernsts Gyde (nu Bleggaardsgyden) igennem.

Byen forsynedes med Vand gennem en Del Gadepumper. I Nærheden af hver af dem var der anbragt en stor firkantet Sten, hvor-

* Naar Johannes Fibiger herefter citeres, vil det ofte ske, at Læseren ikke kan finde det citerede i den trykte Bog, der i 1898 udgaves ved Plejesønnen Karl Gjellerup. Den trykte Bog er nemlig paa sine Steder stærkt forkortet, og da de skete Udeladelser undertiden har stor lokal Interesse, er her benyttet Originalmanuskriptet, der ejes af Universitetsbiblioteket i København,

paa Husmødrene fra de nærliggende Huse kunde faa deres Vasketøj banket med Tærskel.

Paa Raadhushjørnerne, baade ved Smøgen og ved Torvegade, sad fastsømmet to Pintænger og to Halsjærn i Kæde. Halsjærnene var ikke laasede sammen, og da Husets Sokkel sprang lidt frem, kravlede Drengene undertiden op og satte Jærnene om Halsen paa sig. Pintængerne med de tre, krumme Kløer, der greb ind i hverandre, mindede om, at Christian V.s danske Lov med sine haarde Straffemaader endnu var i fuld Gyldighed. Vi har fra Tyverne her i Byen et Tilfælde, hvor to Mænd, der havde svoret falsk, dømtes til at miste deres to Fingre, en Henrettelse — det var en Pige, der havde forsøgt at forgive sit 5 Uger gamle Barn — skete 1825, og der er endnu Folk, der med Lethed kan mindes, at Forbryderen Steck, staaende paa et ca. 3 Alen højt „Skafot“ paa Torvet, bunden til en Pæl, blev pisket af Slutteren. Ved samme Lejlighed maa vi omtale Raadhusfængslerne, der baade var ovenpaa og i Kældrene. En ret ubehagelig Duft trængte ud fra disse Rum. Paa Sessionsdage, naar der var mange Folk i Byen, hejsede Fangerne ovenpaa undertiden Punge ned gennem Hullerne i Vinduerne, for at formaa Bønderne til at lægge Skillinger deri. En af Fangerne, der sad i Kælderen under Raadhuset, forresten en meget ond og farlig Person, havde i sin Ensomhed fattet Venskab for en Dreng, der snakkede med ham oppe fra Gaden. Han snittede da Legetøj til Drengen, Vogne og lignende, Arrestforvareren gav ham Træ. Det var ikke sjældent, at Fangerne løb bort fra Arresterne, og det Røre, der 1836 vakttes i Anledning af Arresternes Usikkerhed, var et Stød til, at Raadhuset tre Aar efter faldt. Det berettes, at Fanger har skaaret saa store Stykker ud af Arresternes Skillerum, at de har aflagt hinanden Besøg, og at en Mandsfange har aflagt Besøg hos en kvindelig Fange, hvad der havde visse Følger. Hullet i Væggen har han forstaaet at skjule.

I den nordlige Ende af Raadhuset med Indgangen fra Torvet var Landsenerernes Vagtstue og her fandtes Borgerarrester, der anvendtes til „ærlige Fanger“, Gælds-fanger o. l.

— Gennem Østergade, hvis Borgmestersten danner en Eslinie, maa vi videre frem. Paa Rendebanen ligesom adskillige andre Steder i Byen voksede der nogle Lindetræer, der først er forsvundne i Mands Minde.

Det bebyggede Terræn var i Trediverne ganske betydelig mindre end nu. I Søndergade laa der sønden for Broen kun to Gaarde mod

Vest, nemlig det nuværende „Hvide Hest“ og Brødrene Niensens Gaard. Langs østre Side af Gaden laa der en Række smaa Huse, hvor Højden til Taget kun var ca. 3 Alen. Hvor nu Nr. 27 ligger, laa den udflyttede Akcisebod. Ved Sønder Landevej laa der ganske enkelte Huse, deriblandt et tilhørende Byen og fra 1822 udlejet til Fattigvæsenet. Bag Søndergade saavel som bag Laasbygade fandtes kun store ubebyggede Tofter og Enge. Jærnbanegadekvarteret eksisterede ikke, og bag Søen var der intet bygget.

Alle Bygninger i Byen var i 1837 assurerede for 438,000 Kr. (nu over 15 Mill.).

Aar for Aar gik hen, uden at der foretoges store Forandringer. Der fortælles følgende: En Haandværker, der kom hjem efter i tre Aar at have været paa Rejse, gik efter Hjemkomsten omkring og saa paa Byen. Han kom da til det Resultat, at han ikke kunde se andre Forandringer, end at Schnells Hus (nu Simonsens Hotel paa Rendebanen) var blevet kalket. Nye Huse blev der sjælden bygget. Da Bager Logie byggede et nyt, men ganske almindeligt etetages Hus i Klostergade, talte et Par unge Mennesker om, hvilken herlig By. Kolding kunde blive, om saadanne Huse byggedes overalt.

„Det koster at bygge,“ som en Koldinger sagde, han lagde et nyt Dørtræ — og dette var stjaalet i Komarksbuskene!

— — —

Ikke blot den ydre Ramme var vidt forskellig fra vor Tids, men ogsaa Sceneri og Figurer i Gadebilledet. Alene en Begivenhed som Postens Ankomst kender vor Tid ikke Mage til! Selv en stor, moderne Luksusbils Tuden kalder ikke saa mange Ansigter til Ruderne, som Posthornet gjorde det, naar Posten kom i Søndergade til det gamle Hamborgerherberg, hvor den strænge Postmester Limschou residerede. Naar der var flere Ekstravogne, skiftedes der Forspand paa Rendebanen, hvor Vognmændene mødte efter Tur. Og hvilken Opmærksomhed vakte ikke „Kugleposten“ eller „Ballonen“, naar den kom, selv om den kun var bestemt for Breve. Kugleposten var sikret mod Toldernes Snusen, og den blev derfor i flere end et Tilfælde brugt af Postvæsenets Personale til Indsmugling af toldbare Varer, men opdagedes dette, var det Afsked og Vand og Brød.

Posten fra København ankom i Trediveerne hver Mandag og Torsdag. Brevportoen var dog saa dyr mellem Kolding og Hovedstaden (18 Sk.), at man brugte at sende sine Breve med Venner eller med Skipperne Lucht eller Halmøe. Ogsaa Fragtmændene tog Breve med,

f. Eks. Hüttemann og Grabbert, der kom med deres vældige Vogne med de kæmpemæssige Hjul. For at den ulovlige Brevbesørgelse ikke skulde blive opdaget, gemtes Brevene i Seletøjet, f. Eks. i Pudterne paa Hestenes Ryg. — Trods dette var der i 1837: ca. 10,000 Brevforsendelser til Kolding gennem Postvæsenet.

Hamborgpostens Komme var dengang en af Hverdagens vigtigste Begivenheder. Købmændene afventede gerne det højtidelige Øjeblik i Caspar Müllers Kælder ved Sønderbro. Naar der saa kom gode Postnyheder — man maa huske, hvor afhængig den jyske Handel var af Hamborg — gik Bølgerne højt dernede. En sat og agtværdig Købmand fik ved en saadan Lejlighed en stor Bule i sin høje Silkehat. Da Svenden gjorde ham opmærksom derpaa og han vilde rette den, stak han Haanden igennem Hatten; resolut rev han da Pulden (Bunden) helt af, satte Resterne paa Hovedet og marcherede værdigen hjemad.

I Tyverne og Trediverne var Byen endnu i overvejende Grad en svinefedende og agerdyrkende By, endnu i 1850erne kunde man ligesom i det 17. Aarhundrede af og til i de mindre Gader træffe løsgaaende Svin, og Morgen og Aften blev Kvæget drevet igennem Byen. Fibiger har som gammel Mand ikke glemt Synet af de dampende Dyr, der af Karle og Drengene med lange Knaldepiske under Hujen og Trængsel dreves gennem Laasbygade.

Kreaturerne efterlod sig synlige Spor paa Gaden, og Gaderne skulde fejes Onsdag og Lørdag. Boede en Familie i Stuen og den holdt Pige, fandt Pigen intet at indvende imod at besøge Gadefejningen. Derimod gjorde Pigerne et farligt Vrøvl over, at det sled paa deres Skørter at gaa op og ned ad Trappen, naar Herskabet boede paa anden Sal.

Et stateligt Syn i Gadebilledet frembød det garnisonerende Mandskab, mest dog naar det til Hest red gennem Byen. Det holstenske Landsenerregiment var oprettet ^{30/5} 1700. I 1763 laa det i Odense, Assens og Middelfart, 1772 flyttedes det til Haderslev og Kolding, hvor det stod til 1803: det gik da sydpaa og deltog i Felittoget 1813 i Meklenborg og Holsten. Efter Freden i Kiel kom Regimentet tilbage og laa med 2 Eskadroner i Kolding og 2 i Haderslev indtil 1. Juli 1842, da Regimentet nedlagdes og Mandskabet overgik til 1. og 2. Dragonregiment. Fra 1787 bestod Mandskabet af Nørrejylland, fra 1816 af Holstenerne.

Fibiger fortæller i sine (utrykte) Erindringer fra Drengetiden om dette smukke Regiment: „Vi beundrede de himmelblaa Uniformer

de røde, firkantede Kasketter med det lette Hestehaars-Svæv*, den lange Landse med det hvid-røde Flag, Officerernes rigt slyngede rosenrøde Skærf. Vi fulgte stadig paa Slottets store Staldgaardsplads deres Øvelser i vældige Hug og Stød. Vi gik gennem de lange Stalde og var fortrolige med Rækkerne af de i Kæderne raslende Heste. Vi frydede os, naar vi saa dem tumle med dem i Gelederne, men vi

Holstenske Landsenerer 1829.

var ogsaa Vidne til, hvorledes den strænge Tjeneste med svungen Klinge blev indfugtlet i deres Rygge, og naar vi hørte Karlene fortælle, hvorledes en og anden Stymper havde hugget sin Finger af for at undgaa denne Behandling, forstod vi Fristelsen. Kom saa Manøvretiden, og de to andre Eskadroner under muntre Trompet-skrald rykkede ind i Byen, kommende fra Haderslev, og det fuldtallige Regiment paa den grønne Fællede svang sig i sine hvirvlende Indhug, Landserne blinkede, Karabinerne plaffede, og Krudtrøgens Lugt blandede sig med Støvskyerne, hvor gjaldt det da for os

Drenge at bruge Benene for ikke at blive redne ned og for dog altid at være saa nær, at man fik baade Faren og Duften med og saa for at samle Patroner op --- under Farten og Ladningen paa Hesten tabtes der altid en Del, og for os var det kostbare Varer. Hvilke Fyrværkerier kunde der ikke dermed opføres om Aftenen paa Slotsbakken!

* De høje „Kasketter“ med Hestehaarssvævet afskaffedes for Mandskabets Vedkommende, fordi Folkene ikke kunde svinge Landsen for dem. De bibeholdtes af Adjudanterne.

„Vi kendte ogsaa Officererne enkeltvis. Garnisonens Chef var en meget ejendommelig Herre ved Navn de Witt, Belgier af Fødsel, en graahaaret, noget før, men yderst elegant Kavaller . . . Han var Pebersvend og beboede alene en Gaard med en Suite af store Værelser et Hundrede Skridt fra Torvet. Naar han vilde foretage sin daglige Ridetur, saa man hans Tjener føre hans smukke Hest opsadlet hen paa Torvet, hvorpaa Majoren i sine fine Støvler kom ballancerende paa den rædsomme Stenbro, svingende sig med ungdommelig Lethed i Saddelen . . . og forsvinde i kort Gallop.“

Den første Eskadronschef var Cirsovius, nævnt foran S. 196. Den anden Eskadronschef var Joh. Ludv. Vilh. Vaupel, f. 1783. „Han havde 6 Sønner, hvoraf de tre ældste var vore jævnaldrende. Den anden og tredie har gjort Navnet bekendt, det var Botanikeren Chr. Vaupel, der i Slaget ved Isted fik sin ene Arm skudt af, og Militærhistorikeren Otto Vaupel, der efter Slaget ved Isted blev Folkets Yndling. — Faderen var en mærkelig gammeldags Kavallerist, til Fods slingrende paa Benene, men en forvoven Rytter, hjærteligt højtleende og Fyr og Flamme, naar Talen kom paa hans Krigsbedrifter, og det kom den meget snart. Saa blev den gamle, svære Pallask hentet frem af Krogen og os vist de Skræmmer, dens Klinge endnu bar fra den Dag, den ved Sehested havde bidt paa de fjendtlige Dragoners Hjælme.“

Intet Under, at Drengene i deres Leg efterlignede i det smaa, hvad de i Manøvrerne saa i det store: Naar Børnene i Borgerskolen i Kirkens Nordfløj slap ud fra de smaa Klasseværelser og mødtes med Latinskolens Dreng fra den anden Side af Kirken, blev det som uforsonlige Modstandere, og det gik ikke helt blidt af. Undertiden sad en Dreng paa en anden Drengs Skuldre, det var et Kavalleriangreb! En Skoledreng fra Kolding Latinskole, Carl Ploug, mente, at Grunden til, at Konsul H. H. Grau i Kolding altid var ham en uforsonlig Modstander og ivrig Venstremand, var den, at Ploug efter eget Sigende bankede ham saa forfærdelig under disse Drengkrige.

Et *Marked* i ældre Tid hører til de Begivenheder, der ikke kan forbigaas. Markederne, særlig Mikkelsmarked, var noget ganske andet end et Nutidsmarked med en Karussel, nogle Kageboder og lidt Gøgl. Et af de gode, gamle Markeder var en stor Begivenhed, baade for voksne og Børn, og store Indkøb blev da gjort. Alle Hovedgader var fyldt med Boder og Vogne, der var Telte og Borde med Galanteri, Isenkram, Træarbejde, Dynevaar, Kniplinger og andre Alenvarer. Koner fra Landet sad ved Raadhuset og solgte Vadmæl

og Tossel. Vi træffer Blikkenslagere, Skomagere, Gørtlere og Rebslagere, Strømpehandlere, Bødkere, Kunstdrejere, Guldsmede, Hattemagere og Saddelmagere. Paa søndre Side af Helligkorsgade holder rødmaalede Vogne med „Pers-Aal“ fra Thyholm og klynerøget Helt. Paa den modsatte Side af Gaden er der Vogne med Æbler og Frugt, Grøntsager og Rødløg fra Fyn. Paa Rendebanen træffer vi akkurat som i Chr. IV.s Tid Rækker af Humlekaarer, og ude ved Sønderbro holder der saa mange Vogne, som der kan være Plads til, med Birkekoste fra Skodborg eller oppe fra Silkeborgegnen. Ofte træffes ogsaa Vogne med Trækul, og der er altid Jydepotter paa Markedet. I Forbindelse med Mikkelmarkedet maa *Folkemarkedet* nævnes. Det har været mig umuligt at finde Oprindelsen til dette Marked, og det er sikkert begyndt, uden at der er optegnet noget derom i Bøger. Hidtil har der jo i Novemberdagene været en Rest af dette Folkemarked, men tidligere holdtes det Dagen før Mikkelmarked. Rektor Tauber skriver 1822: „Det hele vilde have nogen Lighed med Afrikas Slavetorve, hvis ikke de glade Ansigter og den Folkefest, der slutter Forhandlingerne, viste, at det hele var frivilligt. De falbudte Karle og Piger er Vesteregns Beboere, der udvandre af Mangel paa Arbejde og af Frygt for Udkomme i Vinterens Løb. De opstille sig i Rader, langs med Husene paa Rendebanen. Køberne indfinde sig og besigtige deres Legemsbygning, føle dem i Hænderne, betragte deres Gang(!), Fodskifte o. s. v. Aftale gøres om Arbejdets Beskaffenhed, Betalingen akkorderes i Klædningsstykker eller Penge, ja man hengiver sig endog stundom for den blotte Vinterunderholdning, og er Handelen sluttet, gives Penge paa Haanden. Disse anvendes gærne til Aftenens Glæder, der bestaar i Dans og Svir.“

Som et sidste og fineste Gadebillede skal her nævnes et Kongebesøg i Kolding i Frederik den VI.s Tid. Her giver vi Plads for Johannes Fibigers Erindringer:

„Dagen kom. Alle Gader og alle Vinduer var stoppede med Mennesker, Tagstenene revne af, Hovederne stukne ud mellem Lægterne, fra Morgenstunden af var der Forventning. Naar da under Klokkernes Klang og Trompetskrald først Landsener-Regimentet, saa det borgerl. ridende Korps, saa lange Kolonner af Bønder til Hest kom i vild Gallop op ad Gaden, og endelig Kongens Vogn, trukket af 6 forpustede Bønderheste, og derefter den lange Række Vogne med Følge af Embedsmænd, alle i stormende Hast for at være til Stede, naar Kongen steg af, gjorde det virkelig et helt østerlandsk Indtryk. Naar

Vogntoget kom, maatte enhver redde Liv og Lemmer, som man kunde. Kom man ikke af Vejen, blev man uden Barmhjærtighed kørt ned. At nogen kom til Skade, var man vant til, men ved det Kongebesøg, jeg bedst mindes, var der megen Tale om, at usædvanlig mange var bleven lemlæstede ved, at Vognrækken, efter at Kongen var staaet af, havde faaet Ordre til rykke tilbage. Han tog ind til Borgmesteren (Østergade 17). Fra vort Vindue (Fibigers boede, hvor „Hotel Kolding“ ligger) kunde den lykkelige Gaard ses.“

Kongen besøgte i en Fart Kirke og Skole, Raadhus og Hospital, lod Sprøjterne prøve paa Torvet, fik en Straale over sig, lo, spiste sin Mad og fo'r videre i samme Karriere.

I Forbindelse hermed skal fortælles om et Besøg af Christian VIII: Modtagelsen skulde finde Sted ved Andst Bro, og det ridende Korps med Brændevinsbrænder Ølsted som Ritmester, Garver Gøhlmann som Sekondløjtnant og H. H. Grau som Vagtmester var mødt. Men da Kongens Karet kom rullende, var den omgivet af Tolderne fra Foldingbro, der ikke vilde vige Pladsen for det ridende Korps fra Kolding. Trompeter Fledelius blæste Retræte, men tilsidst fandt et Par Mand af det ridende Korps, den ene var Slagter L. P. Lassen, Søndergade, paa en Udvej. De trak sig lidt tilbage og sprængte pludselig fra Siden saaledes ind mod Tolderne, at et Par af disse tumlede i Grøften med deres Heste. Der opstod stor Forvirring, og hele Toget holdt stille. Adjudanten ønskede Forklaring, og Grau udtalte da, at Forvirringen skyldtes Tolderne, der ikke vilde overlade det ridende Korps Pladsen nærmest Kongens Vogn, en Plads, som Korpset fra gammel Tid havde haft, og som det nødigt vilde give Afkald paa. Afgørelsen faldt straks, thi Christian VIII stak Hovedet ud af Vognen og raabte med høj Røst: „Mine ærede Borgere rider nærmest min Karet. *De lønner sig selv!*“

Nu maatte Tolderne vige. Mindet om dette Svar lever den Dag i Dag.

Spredte Træk om dagligt Liv. Fester og Forlystelser.

I Tyverne og Trediverne gled Livet i Byerne udad til meget ensformigt hen. Det var trykkende Tider, og der levedes meget tarveligt. Alle indskrænkede deres Udgifter saa meget som muligt. Egentlig var Byen ikke fattig, men der herskede en uhyre Pengeknaphed. Fiske-spiser med Kartofler og en Art Meldyppelse var i lange Tider en daglig Ret paa Borgernes Bord. Penge saas ikke, at laane var saa

godt som umuligt, og Skatter var meget vanskelige at inddrive. Produktpriserne sank i Trediverne ned til et Minimum. En Tønde Rug kostede 8 Mark, en Tønde Byg 5 Mark, en Favn Brænde 3 Daler o. s. v. En Kande Mælk kostede en Lybskskilling, $6\frac{2}{5}$ Øre, og det vakte et stort Røre, da en Dame, der solgte Mælk (Gæstgiver Mads Madsens Hustru, nu „Thomsens Hotel“) vilde forhøje Prisen med $\frac{1}{8}$ Lybskskilling. Huslejen var yderlig billig, og da det rygtedes, at Købmand H. W. Meyer skulde give 70 Daler Kurant = 224 Kr. i Leje, var alle enige om, at han ikke vilde kunne staa sig.

Borgerfamilie i Kolding ca. 1830.

Sproget i Byen i Tyverne og Trediverne var langt mindre „køb-stadsagtigt“ end nu. Gennemgaaende var det — Embedsmandsfamilierne naturligvis undtagne — godt, bredt Jysk, i Regelen dog med et „Jeg“ i Stedet for „A“. — Købmændenes Hustruer, ja selv Apotekerens Frue, kaldtes allesammen „Madam“. Præstefruen, Officerernes Fruer og Stathauptmandens Frue var Byens eneste Fruer.

Var Livet stillestaaende udad til, saa var det des travlere indenfor Hjemmet, navnlig for Kvinderne. En Husmoder havde langt flere Ting at varetage i sit Hus end nu, stod som Følge deraf gennemgaaende tidligere op og gik tidligere i Seng. Der bryggedes hjemme, og selv om man undertiden lod Bageren bage Brødet, „lagdes“ det dog altid i det hjemlige Dejgtrug. Kun de mindre bemidlede, der ikke havde Brødkorn eller kunde skaffe sig det, købte Brødet. Hvad angaar Øl, da købtes det endnu sjældnere, skønt der selvfølgelig var

Ølbryggerier i Byen (f. Eks. Peter og Andreas Hoff). En sjælden Gang kunde det ske, at der købtes Kristiansfelter-Øl, der havde et godt Lov paa sig. Om Efteraaret blev der slagtet i det store til Aarets Forsyning. Købte Husmoderen Smør, passede hun paa at faa af det, der kom ind til Byen gennem Sønderport. Det var langt bedre end det, der kom gennem Laasbygade. Det kunde endnu i Fyrrerne ske, at der fandtes Kartoffler æltet i Smørret, og med Renligheden var det undertiden saa som saa. — Der var flere Lysestøbere i Byen, men en stræbsom Husmoder lavede selv Lys, lige fra Praase til at vimse med til de trearmede Helligtrekongerlys med Krudt ved Grunden af Grenene. En Smedemester her i Byen havde engang købt en fed Ko i Efteraaret til Slagtning. Det viste sig da efter Slagtningen, at den havde været saa fed, at Tællen blev løbende og ikke kunde bruges til Lys. Dette var et stort Tab. I Embedsmænds Huse, og naar det rigtig skulde være fint, anvendtes undertiden de fine Kristiansfelterlys. Naar Rektor Tauber i Efteraaret 1820 hos Hans Jensen & Komp. i Kristiansfelt købte en Kasse med 5 Lispund Formelys, var det en stor Luksus. Samme Efteraar forsynede Rektoren sit Hus med 32 Pund Kaffe, 8 Pund Kandis og hele 4 Topper Sukker fra samme By. Til daglig Brug var Olielamperne og hjemmelavede Lys udmærkede. En gammel Bødker fortæller: Som Bødkersvend arbejdede jeg i min Ungdom om Aftenen selv fjerde til Belysning af et Tællelys, der var sat paa en Stang. Nu kan Bødkerne knap faa Lys nok. Folk kan vanskeligt tænke sig, hvilken Glans Petroleumslamperne syntes os at udstraale, da de kom i Halvtredserne. Men det kneb med at faa Folk vænnet af med Frygten for Petroleum. En Købmand maatte vise Kunderne, at der slet ingen Fare var ved den Petroleum. Han hældte saa en lille Smule ud paa Disken og tændte den.

Alle gode Husmødre spandt selv og lod deres Piger spinde. Spindet kom saa til Væveren, og senere blev Tøjet sendt paa Bleg paa Bleggaarden. Der kunde endnu nævnes adskillige huslige Sysler; Fibiger mindes saaledes de mange Rivejærn og de store Vandkar, hans Moder brugte, naar hun lavede Kartoffelmel.

I aandelig Henseende var Byen næsten en Ørken. Lærerne ved Latinskolen skildres af Fibiger som et Kollegium lige saa latterligt som det, Sten Blicher skildrer i „Juleferien“ og „Høstferien“. Rektor, Fibigers Fader, var et Stykke af en Original; Overlæreren, Carl Plougs Fader, en højst agtværdig Cerberus med et aandløst Sprog, krydret med vrantne Skældsord saa sære, at det var Børnenes Morskab at

benytte dem overfor ham selv; gamle Adjunkt Borgen en prægtig Karakter, men en ejendommelig Lærer, som Børnene i Timerne kunde faa til de mærkeligste Ting, saa de var færdige at trille af Latter; Adjunkten, der skulde undervise i Religion, en fuldkommen Stakkel som Lærer betragtet og endelig den ret fremragende, men ogsaa mærkelige Adjunkt Brøndum. Vender vi os til Borgerskolen, da finder vi brave Lærere, men ingen, der sysler med Tanker ud over Dagen og Vejen.

Fibiger skildrer sin og sine Kammeraters Gang til Kirken med den gamle, vrantne Ploug i Spidsen. Paa Prædikestolen stod en Mand, som drev taabelige, deklamatoriske Unoder til Karikatur, men hvad han havde at sige, faldt det hverken Drengene eller de meget enkelte Tilhørere ind at høre. — Vender vi os til Byens øvrige Borgere, da er de aandelige Interesser gennemgaaende langt fattigere.

Da Rektor Tauber kom hertil 1818, udtaler han i et Brev til Prof. Thorlacius sin Glæde over den smukke, minderige Egn, „men udenfor disse Naturens Skønheder yder Byen kun liden Aandens Næring. Folkene er for det meste Landmænd, og de litterære Berøringspunkter kun faa. Dog véd vi ogsaa heri at hjælpe os nogenlunde ved Naboskabet (!) med Flensborgs Boghandel og Benyttelsen af et Journalselskab i Haderslev“. — Endnu sidst i Trediverne var der ingen Boghandler, og en ny Bog saa man aldrig. Ikke en Gang en ordentlig Papirhandler fandtes. Der kom engang imellem en Papirkusk fra Randbøldal Papirfabrik kørende til Byen, og af ham købte man saa, hvad man behøvede.

Ogsaa *Selskabeligheden* stod i Tyverne og Trediverne paa et lavt Trin. Folk havde ingen Penge dertil og holdt sig derfor for sig selv. Lidt skulde der jo til, og man søgte da Klubben.* Den egentlige Borgerstand deltog ikke i Klublivet, men samledes, for saa vidt den ikke holdt sig hjemme, i et eller andet Værtshus, hvor der toges et Slag Kort. Men ogsaa Konen og Ungdommen skulde ud, og dette opnaaedes ved Borgerballerne, der holdtes paa Kongens Fødselsdag og undertiden en Gang til om Aaret. Ved disse Borgerballer samledes *alle* Borgerne. Traktementet var altid det samme: Skinke med Grønlangkaal, Stege og Svesketærte. Der blev drukket med stor Soberhed, 3—4 Mand om en Flaske afbrændt Rødvin var det almindelige, medens der var fri Snaps. Stemningen var meget gemyt-

* P. C. Thiesens Klub i „P. Brandorffs Gaard“ var vistnok den første, men den spaltedes snart. I 1847 var der 3 Klubber, eftersom Folk var „fine“ til.

lig, og der dansedes til hen ad Morgenstunden. Omkostningen var ca. 1 $\frac{1}{2}$ Kr. pr. Mand.

Selvfølgelig kendte Byen ogsaa Dilettantforestillinger og fik ogsaa Besøg af *Skuespillerselskaber*. Kosakvinteren (1814) indrettedes der et lille Theater i Byen*, vistnok i den tidligere omtalte Thiesens Gaard. Maler C. O. Dyring lavede Kulisser og Dekorationer. Der dannede sig samtidig et dramatisk Selskab, der — selvfølgelig — gjorde megen Lykke. Senere træffer vi ofte *Skuespillerselskaber*. I Tyverne var det navnlig Direktør Steiner — Direktøren gav ogsaa Undervisning i Dans —, og Byens ældste Folk kan mindes Direktørerne Becher, Werlich, Titchen, Müller, Rau og Miller. I Trediverne var det i Regelen Kotzebues rørende Stykker, der til Sufflørenes hvæsende Akkompagnement gik over Scenen. Undertiden, dog sjældent, spilledes der paa Tysk.

Efter Samtidens eget Sigende var der allerede i det 18. Aarhundredes Slutning megen Interesse for Musik, og der var en Mængde dygtige Dilettanter, deriblandt Amtmand Sporon, i sin Tid Frederik VI.s Lærer. En begavet Spillelærer, Kapelmester Wernicke, saavidt vides jødisk af Afstamning, og efter ham Organist og Bedemand Rasmussen var i det 19. Aarhundredes Begyndelse Byens musikalske Koryfæer. Navnlig Organist Rasmussen fik stor Indflydelse. Han skildres som „sær, grim, gerrig, vranten, plump, kun *fin i Musikken*“. Saavidt vides komponerede han ogsaa. Han døde som Dbmd. i 1854, 83 Aar gammel, efter at havde været Byens Organist i 60 Aar. Borgervæbningens frivillige Musikkorps roses ogsaa meget for sine Koncerter i det Wissingske Anlæg eller andre Steder. Avis havde Byen ingen af før 1849, men skulde Borgermusikken „i Skoven“ en Søndag, var Rygtet derom dog som en Løbeild over Byen. Det var især anden Pinsedag og de følgende Søndage. Skoven var „Gramsrolighed“.

I korte Træk skal dette Anlægs Historie her fortælles.

I det sydvestre Hjørne af Dyrehavegaards Mark laa et lille Skovparti, som i sin Tid af den daværende Ejer af Dyrehavegaard var overladt til Husfoged og Vandmester Jens Gram paa Koldinghus ti en lille Lystskov. Gram var som den ældste Lakej 1795 bleven ansat her ved Slottet med en Gage af 290 Rigsdaler. Han gav sit Anlæg

* Fra Kosakvinteren begyndte en anden Ting at holde sit Indtog i Byen, de lange Benklæder. Kosakkerne havde lange Bukseben, derfor kaldtes de lange Benklæder „Kosakbukser“.

Navn af „Rolighed“, anlagde Gange og forsynede det med Bænke og Borde, uden Tvivl til stor Glæde for Byens Folk, men efter Grams Død, som maa være indtruffet i Begyndelsen af Aarhundredet, henlaa Anlægget uden Røgt og Pleje, indtil den senere Kommunalmand Krigsraad P. A. C. Rosendahl, der 1829 kom her til Byen, opfriskede Gangene og atter bragte Anlægget i Orden. Folk søgte derhen, men især dog som omtalt anden Pinsedag om Eftermiddagen. Medens Borgermusikken spillede, kunde Folk ogsaa faa en lille Forfriskning, idet „Kurve-Maren“ var mødt med sine Kurve struttende fulde af Sukkerkringler, Snegle og Bakkelser.

I en Fart kunde der blive dækket op med en skinnende hvid Dug, og Maren glemte ikke at polere sine Glas, om nogen vilde „fukta sin Aska“ — hun stod med Præsenterbakken i Haanden.

Om Rosendahl selv bekostede at faa Anlægget ordnet, eller om flere af Byens Beboere var ham behjælpelig, vides ikke, men det er rimeligt, at der har været flere om det.

Efter Rosendahls Død 1847 henlaa „Gramsrolighed“ uoplejet og forglemt, men da Byen vilde gøre sin Ejendomsret gældende, borthuggede Ejeren, Kammerjunker Sehested, Træerne, og dermed var „Gramrolighed“s Saga ude. Kun Navnet er nu tilbage i „Gramsroligheds Vej“.

Et andet Forlystelsessted om Søndagen var Dyrehavegaards Skov, der dengang var noget ganske andet og mere end nu. Her spillede der Bold. Der var én særlig Boldplads for Borgerne, én for Svendene og én for Drengene. Naar der under Langbold-Spillet blev lavet noget „Hokus pokus“ af en af Deltagerne, fik han en Kridtstreg over Støvlen og maatte i Straf give en Søsling. Naar Spillet saa var forbi, og man holdt op, blev Søslingerne omsat i Bakkelser og „Polakker“. En Polak var en Snaps, der var lavet af Mjød og Brændevin blandet sammen. Og naar Svendene saa gik hjemad og kom forbi Vandmøllen, stemte de op med den gamle Møllervise: „Og hør du Møller, saa favr og fin“

En Forlystelse, som en stor Kreds af Borgere deltog i, var Skydeselskabets Skiveskydning, der i Regelen foregik 3. Pinsedag. „*Det borgerlige Skydeselskab*“ blev oprettet 1785 og trives endnu. I ældre Tid var Festen forbundet med et voldsomt Drikkeri, og det betragtedes ikke som en Skam at være beruset 3. Pinsedag. I de trange Aar omkring Tyverne førte Selskabet dog en kummerlig Tilværelse, og 1820—24 laa det i Dvale.

Nogle enkelte Træk om de private Højtideligheder bør ikke mangle her. I sin udmærkede lille Bog „Breve fra Kolding“, trykt 1822, fortæller Rektor Tauber om den Stads, der blev gjort, naar en af Omegnens Bønder havde fæstet sig en Brud blandt Stadens Borgerdøtre. I hele sin Glans kom han da for at føre Pigen til Alteret i Kolding Kirke. Hans ældre Paarørende var til Vogns og kørte sædvanlig saa stærkt, som Hestene kunde rende. De yngre var til Hest og anførtes af en Trompeter.

Ved Bryllupper kunde Folk fra Gaden let gennem de lave Vinduer se ind i Gildeshuset. Ved Bordet kom Organisten frem med en af Byens smaa Fattigbøsser, der forøvrigt var hensat i en Mængde offentlige og private Huse. Ved Gildet gav det altid en klækkerlig Skilling i Bøssen. Folk ude paa Gaden kunde følge med Øjnene, hvad Bryllupsgæsterne foretog sig, og ofte kom der et: „Se, hvor han putter i sig, den Orgelpikker!“

Det var den Gang Skik og Brug, at ved Venners og Naboers Bryllupsgilder skulde der illumineres i Vinduerne. Gildesfolkene kunde naturligvis ikke under Gildet have Tid til at mærke sig, hvem der illuminerede. En paalidelig Mand blev derfor sendt ud i den Anledning, thi ved Lejlighed skulde der gøres Gengæld. Skikken blev 1837 afskaffet paa Foranledning af de eligerede Borgere, for Resten vist den sidste Gerning, de som eligerede foretog sig. I en Rundskrivelse opfordrede de nemlig Byens Borgere til at forpligte sig til ikke mere at illuminere, da dette baade var forbundet med Ulejlighed, unødvendig Bekostning og — ikke mindst — Brandfare. Da 233 Borgere skrev under, var Skikken dermed udryddet.

Rasmussen var kongelig udnævnt Bedemand. Naar han bød til Bryllupper og Begravelser, skete det ikke længer efter nogen bestemt Formular, men i ganske almindelige Vendinger. Ved Begravelser ordnede han Følget efter Slægt, Rang og Stand i den Orden, det skulde gaa: „Nu Du! . . . Nu Du!“ Det kunde af og til nok hænde, at én og anden kunde blive noget fornærmet over den trufne Orden. Nogle Aar efter Organist Rasmussens Død androg Byraadet (1858) om, at Bedemandspostens Besættelse maatte være overladt Byraadet, og dette Andragende bevilgedes. Byens Organist er endnu Bedemand, men alle disse Ceremonier er selvfølgelig bortfaldne.

— — —

Vilde Koldingenserne søge længere ud fra Byen, gik Turen dengang som den Dag i Dag til Hartedalen, til Helligkilden (senere

„Charlottenlund“, vor nuværende „Marielund“) eller gennem Vonsild til Kristiansfelt. I Tyverne var der i Vonsild en Vækkelsesprædikant. Pastor Salling, der trak Folk langvejs fra, selv ovre fra Fyn. Onde Tunger fortalte i Kolding, at naar Fynboerne efter Møderne i Vonsild sejlede hjem fra Kolding, fyldte de deres Baade med Brænde, som de stjal i Fjordens Skove. — En Køretur til Kristiansfelt var en Yndlingsforlystelse. Man tog derned dels for at gøre Indkøb, dels for at besøge Herrenhuterne. Deres „Liebesmahl“ i Kirken, hvor der blev ombudt The og Kager, var en Oplevelse, og adskillige Koldingere mindedes siden med Munterhed, hvorledes de havde set de forskellige Processioner af Enker, Jomfruer, Ynglinge osv. vandre hjem fra Kirken med strenge Miner, men hver med sin Kringel paa Fingeren.

Handel og Vandel. Varesmugling.

For Publikum, der kom til Kolding fra andre Dele af Landet, kunde det falde vanskeligt nok at finde ud af Møntvæsenet i Kolding, thi man regnede ikke i Trediverne og Fyrreerne efter dansk Mønt, men efter slesvig-holstensk Kurant. Forlangtes der i Kolding 5 Skilling for en Ting, da var dette lig med en dansk Mark, 16 Skilling, da hver Lybskskilling gjaldt $3\frac{1}{2}$ Sk. dansk. En Mark Kurant var 3 Mark 3 Sk. dansk, en Daler Kurant var 9 Mark 9 Sk. i dansk Mønt. Selv Toldvæsenet, hvis Tarif havde Rigsbankpenge, forlangte Betalingen i Kurant, og en Rejsende, der passerede Kolding 1833, paa- staar, at Gæstgiveren i Kolding endog beregnede hver Skilling Kurant til 4 Sk. dansk.⁵

Al Handel i Kolding stod ganske i Stampe til omkring 1820erne. Den ringeste Branche var dog Manufakturhandelen. Folk købte deres Manufakturvarer i Haderslev eller paa Byens Markeder. Den første Manufakturhandel i Kolding paabegyndtes 1815 af Jøden Ruben Moses Friederichsen fra Frederiksstad. Forretningen kom noget senere til at ligge i en Gaard paa Torvet, hvor „Hotel Kolding“ nu ligger (se foran Side 276). Senere (1834) kom H. W. Meyer og flere. H. W. Meyers Forretning var i Begyndelsen saa lille, at han var tilfreds med at sælge for en prøjsisk Daler om Dagen. Friederichsen gik i de første 5 Aar rundt med sine Sager paa Ryggen, noget lignende som man ser paa hosstaaende Silhuet fra Trediverne. Silhuetten forestiller Købmand Michael Caprani, født i Como i Italien, en kort Tid Købmand i Fredericia, derefter Købmand her 1832. Ca-

prani handlede bl. a. med Klokker og Barometre, og det er med saadanne Sager, han afbildes.

De gamle Købmandshuse fra Aarhundredets Begyndelse er allerede nævnt. Købmand Jens Wissing synes at have haft nogen Importforretning. I Sønnen J. P. Wissings Efterladenskaber (han var født 1788 og døde 1867) fandtes der nemlig Kalkulationer over Ladninger af Kaffe og Ris. At Handelen var farlig, gentog Jens Peter daglig i den Sætning: „Naar et Svin er slagtet, saa véd man, hvad det vejer, og naar en Købmand er død, saa véd man, hvad han ejer“.

Under et yngre Slægtled, I. S. Borch (etableret 1830, købte Madam Slots Forretning), Caspar Müller (ligel. 1830), P. A. Wissings Sønnen og senere N. W. Bastrup (fra 1840) udvikledes efterhaanden en betydelig Kornhandel, og Kolding blev søgt af Bønderne lige til Vejle og Haderslev. Kornet vilde Bønderne nok sælge, men det kneb haardt med at faa dem til at tage Varer hjem; med Bønderne Sønder fra gik det slet ikke, og det var Toldgrænsens Skyld. Koldingkøbmandene havde stor Handel med *Jydepotter*; I. S. Borch sendte hvert Aar en 10—20 Ladninger deraf til Lybæk.

Handelen i Kolding demoraliseredes stærkt af Toldgrænsens Nærhed. Navnlig var det Brændevin og Manufakturvarer, der smugledes ind. Brændevinen kostede 7 Skilling pr. Pot i Told, og hvad angik Manufakturvarer, da kunde de slet ikke fortoldes her uden mange Omstændigheder. De skulde først til Fredericia og stemples. Følgen var, at saa godt som alt smugledes ind. Maaden var saa forskellig. Snart brugtes en „Smuglehammer“, til hvis Skaft der var bundet en lang, tynd Line. Hammeren kastedes ved Nattetid over Aaen, og naar Linen blev halet ind, hang der et Anker Brændevin ved. Andre Brændevinssmuglere foretrak en dobbelt Bund i en Kassevogn. En Dag fik Toldvæsenet at vide, at der laa en Del Ankere Rom i Vonsild og ventede paa Lejlighed, og Tolderne passede særlig godt paa Købmanden i Kolding, der skulde have Rommen. Købmanden kørte saa en Dag ud med nogle Ankere i sin Vogn. Han vilde hente Vand fra Helligvandskilden i Seest. Det var saa godt at vaske Kreaturer i. Efter at Ankrene var fyldt med *Vand*, blev Spunset smurt godt ind i *Rom*. Da Tolderne saa Købmanden komme og lugtede Rom, forlangte de, at Købmanden

Vandrende
Handelsmand
fra Kolding.

skulde følge med ind til Kolding. Han sagde, at det var Vand fra Kilden, men Toldkarlene lo. Mens Vognen med Vandankrene, ledsaget af Tolderne, kørte til Kolding, blev de rigtige Romankre smuglede over den nu ubevogtede Grænselinie.

Ofte var det for Smuglerne af Vigtighed at faa Oplysning om, hvorledes Vagterne var fordelte mellem Tolderne. Der indlededes da en Passiar med Tolderen, og var det ved Sønderbro, foreslog Spionen „en Skænk“. Fra Caspar Müllers Kælder hentedes der nu nogle Pægle „Cadovius“* og en Stendunk med Kristiansfelter-Øl, og medens Brændevinen skylledes ned med Stendunkens herligt kølige Indhold, listedes det ud af Tolderen, hvor *den* var i Dag og *hin* i Nat. Drikkevarerne løsnede godt for hans Tunge, og man vidste nu udmærket Besked om, hvorledes Smugleriet bedst kunde ske.

Intet hjalp mod Smugleriet. At Baadene i Aaen blev laasede om Natten, viste sig frugtesløst.

Smugleriet dreves i Kolding ikke blot for egen Regning, men ogsaa i Kommission for store Dele af det øvrige Jylland. De indsmuglede Varer oplagredes her og skaffedes saa ved passende Lejlighed videre Nord paa. Forbi Almind var man i Sikkerhed. En Pæl (ved den gamle Landevej) betegnede, hvor Grænsedistriktet holdt op.

En af Byens største Smuglere var Købmand Friederichsen. Hans Bande bestod af en Styrke paa 60 Mand. Varerne kørtes Syd fra til Krathuset, hvor der var Oplagsplads, sejledes ved Nattetid over Aaen og blev baaret uden om Slotsmøllen ned til Søen. Over Slotsbanken praktiseredes Smuglergodset bag ind i Friederichsens Gaard og gemtes i de dobbelte Lofter (se S. 276). Naar Toldvæsenet kom til Friederichsens, var der jo et og andet, der var rigtigt fortoldet og bar Stemplet, men meget af den Slags var der ikke. Om Dagen lagde Friederichsen Smugleriet til Rette til Hest; han var Medlem af det ridende Korps og foregav at være ude for at øve sig i Ridning. Om Natten gjorde han selv tillige med en af sine betroede Mænd, Hans Lassen i „Føniks“, Spejdergerning forud for Banden. Friederichsen var overtroisk. Naar han paa saadanne natlige Togter kom forbi en Pæl eller en Ledstolpe, tog han altid fat paa den, rokkede den og mumlede nogle Ord. Naar Hans Lassen spurgte: „Hvad gør De det for?“ vrissede Friderichsen: „Det forstaar Du ikke, gaa Du nu bare!“

* Cadovius var Navnet paa en bekendt Brændevinsbrænder i København.

Friederichsen havde Forretningsforbindelse med nogle Trosfæller i Randers, og mange Læs Smuglergods blev kørt derop; Godset var skjult i „Aalevogne“ med lukkede Vognfadinger. Der maatte ikke gerne køres ad de slagne Landeveje, og i Reglen gik det ad Bredsten—Kollemorten—Nørre-Snede.

Udenfor denne efter Tidens og Stedets Moral meget undskyldelige Plet var F. en fuldt ud hæderlig Mand, en Type for en jødisk Handelsmand, havde et fint Øje for Fordelen, mod Slægt og Venner et varmt og trofast Hjerte, og var dertil fast i sin Tro og streng i Overholdelse af sin hellige Lovs Bud.

Under gammelt og nyt Styre.

De første Reformere i Kolding begyndte under Ledelsen af Borgmester Estrup, der fortjener en nærmere Omtale.

Christen Estrup var en Rektorson fra Randers og født 1790. Toogtyve Aar gl. blev han juridisk Kandidat, Aaret efter Avditør først ved 2. jyske Regiment, dels i Fredericia, dels i Viborg, dernæst ved Kronens Regiment i Helsingør. Han gjorde sig bekendt som en dygtig Forretningsmand, og da Westengaard suspenderedes, og der i Kolding haardt tiltrængtes en ung, energisk Mand, var det Estrup, som Valget faldt paa. Næppe 30 Aar gl. sendtes han hertil 1820 og blev Manden paa den rette Plads; det viste sig snart. Tillige med sine administrative Evner var Estrup i Besiddelse af en vindende Elskværdighed. Estrup blev senere kongevalgt Medlem af Stænderforsamlingen i Viborg. Den bekendte Stændervise, der hudfletter mangan Stænderdeputeret paa det ubarmhertigste, er meget mild mod Estrup og skildrer ham meget sympatetisk:

„Beskedenhed, en Ynglings Dyd,
den gode Estrup smykker,
men gi'r han sine Tanker Lyd,
da manges Haand han trykker“.

I det kommunale Reformarbejde i Kolding var Estrup, ikke blot i Kraft af sin før 1837 ret enevældige Stilling, men ogsaa som Følge af Evner og Lyst, altid Førstemanden. Ganske vist hørte han til den gamle Skole, men dog forstod han at indrette sig efter den nye Tid. Det vakte stor Forundring, at Estrup i 1847 søgte fra Kolding og tog Embedet som Borgmester i Odense, hvor han virkede til 1860.

Grunden til, at Estrup søgte herfra, var heller ikke den, at han var ked af sin Gerning her eller søgte en større, Grunden var ganske privat. Estrups Hustru var død 1834 ved et tysk Badested. Han havde med hende en eneste Datter, og denne blev ved en Maskerade dybt forelsket i en ung Mand fra Kolding, som Estrup meget ugerne saa hende gift med, da han ikke ansaa Partiet for at være endog blot nogenlunde lige. Bortflytningen til Odense hjalp dog intet. Den lille svagelige Frk. Estrup holdt fast ved sin Kærlighed og opnaaede at blive gift med Genstanden for den. Hendes Mand fik en Købmandsforretning i sin Fødeby Kolding, og gamle Konferensraad Estrup henlevede sine sidste Aar hos Datteren i Kolding. Tiden, Personerne og Forholdene havde ved hans Tilbagekomst til Kolding 1860 forandret sig saare, og næsten som en fremmed vandrede han nu paa Koldings Gader. Han afgik ved Døden 1868 og ligger begravet paa Kirkegaarden her.

Det gamle kommunale Styre var efter Indførelsen af „eligerede“ Borgere“ ikke det rene Enevælde fra Magistratens Side, men ret beset betød Indskrænkningen ikke meget, da Magistraten havde det i sin Magt at faa valgt til eligeret, hvem den ønskede. I 1827, 10. Dec., udstedtes der en ny Instruks for de eligerede i Kolding. Ved Valg af en eligeret indstillede Magistraten (Borgmesteren) 3 „retskafne, ærekære og gavnelystne“ Grundejere, der skulde være over 25 Aar og Borgere i over 3 Aar. Blandt disse tre valgte Grundejerne saa én. Naar nu Borgmesteren gerne vilde have, at en bestemt Mand skulde være eligeret, behøvede han blot at stille ham sammen med to anerkendte Umuligheder, Vejen var da vist. Synderlig stor Interesse vakte Valget mellem de tre sjældent. Der afgaves 10—40 Stemmer. De fire eligerede samledes saa ofte, der var noget at „deliberere“ om. Enhver Særmening skulde skrives op**. Sammen med Borgmesteren skulde de lægge Budgettet, hvert Kvartal gennemgaa Kæmnerens Kasseekstrakter, tilkaldes ved Avktioner og Licitationer, sammen med Borgmesteren sætte Gæstgiversnes Takster osv.

* Eligeret ∅: udvalgt blandt flere.

** Særlingen J. P. Wissing var eligeret 1826—29. Paa Omslaget til den nye „Instruktion for de eligerede Mænd“ 1827 er der med hans Haand skrevet forskellige Sætninger, som Wissing har anset for passende. Der staar bl. a.: „So Ihr Euch aber unter einander beisset und fresset, so sehet zu, dasz Ihr nicht unter einander verzehret werden. Galater 5—15“. — „Alls well, that ends well“. — „Handle wahre und siehe Dich vor!“

I Almindelighed skal de henvende sig til Borgmesteren, kun naar dette maatte være uden Virkning, eller der er Anledning til Klage, direkte til Amtet. Er der forskellige Meninger mellem Øvrigheden og de eligerede eller disse indbyrdes, indstilles Sagen til Amtets Resolution. „De bør have et saadant Kendskab til Byens Sager, at de uopholdelig kan andrage til Borgmesteren, saavel naar der sker noget til Skade, som naar noget kan foretages til Gavn“, men de skal „handle efter modent Overlæg i deres Foretagender, undgaa al Lidenskabelighed . . . og iagttage den Sømmelighed og Agtelse, som de skylder Øvrigheden og det dem af Kongen betroede Embede!“

De eligerede Borgere skulde sammen med Borgmesteren paase, at Kæmnerens Beholdning ikke blev for stor. Det var i Overensstemmelse hermed, og ikke fordi der virkelig var bedre Kaar for Byens Penge-sager, at man samme Aar anskaffede den store „Kæmnerkasse“, der nu staaar ubenyttet i Byraadssalen*. Var der nemlig for mange Penge i Kæmnerens Værge, skulde de lægges i Kassen, der havde tre Laase. Til den ene havde Borgmesteren, til den anden de eligeredes Formand og til den tredie Kæmneren Nøglen.

Hvad angaar Posten som Kæmner, da blev denne indtil 1825 overensstemmende med Danske Lov 3—5—1 valgt hvert Aars 2. Jan. Men det nævnte Aar ansattes med Løn af 150 Rdl. den første faste Kæmner, Johannes Grau, Faderen til den i Byens Saga saa bekendte Kommunalmand H. H. Grau, født 1781 paa Als og altsaa af den bekendte alsiske Slægt af samme Navn. Johs. Grau løste Købmandsborgerskab i Kolding 1812. Som Kæmner fungerede han til 1845, da han afskedigedes efter en større Strid.**

Den gamle Kommunalordning afløstes som bekendt 1837 af Købstadkommunalloven, der stadfæstedes af Frederik VI den 24. Oktober 1837. Regulativet, hvorved Loven for Koldings Vedkommende traadte i Kraft, var affattet af Byens Magistrat og stadfæstedes 30. Dec. 1837. I dette Regulativ fastsloges Repræsentanternes Antal til 8 med Af-

* Den samme Kasse blev i 1846 Genstand for et meget omtalt Attentat fra Egnens Mestertyv Niels Bjerre („æ Landsmand“), Attentatet mislykkedes, da man havde faaet Nys derom og sat 12 stærke Karle paa Vagt ved Kassen, der for Resten vist var tom. Se „Vejle Amts Aarbøger“ 1909. andet Halvbind.

** De senere Kæmnere er: Uhrmager M. Jørgensen $\frac{1}{11}$ 1845— $\frac{80}{12}$ 66. Hattemager R. Rosenkilde $\frac{1}{1}$ 1867— $\frac{31}{12}$ 78. Lave Ernst Petersen $\frac{1}{1}$ 1879— $\frac{19}{6}$ 1891, Exam. jur. M. Nielsen $\frac{10}{10}$ 1891— $\frac{28}{3}$ 1901. Derefter I. O. Brandorff.

gang fordelt paa 6 Aar, saaledes at der første, andet, fjerde og femte Aar afgik 1 og tredje og sjette Aar 2 Borgerrepræsentanter. Der var ingen Adskillelse blandt Vælgerne i Klasser, men Valgret og Valgbarhed faldt ikke sammen. For at være valgbar skulde en Mand saaledes eje en Ejendom til Assuranceværdi af over 500 Rigsdaler eller som næringsdrivende Borger svare Næringssskat efter en Skilling eller derover.

Det første Repræsentantvalg fandt saa Sted 23. Jan. 1838. Tre eligerede Borgere, hvis Funktionstid ikke var udløbet, Farver Utzon, Købmand R. Erichsen og Glarmester Th. Thomsen, gled over i „Repræsentantskabet“ uden Valg, og de øvrige 5 fik følgende Stemmetal: Gæstgiver Mads Madsen 58, Købmand Grunnet 55, Skomagermester Jacob Møller 36, Herredsfoged Morten Oxenbøll 50 og Værthusholder P. Hoff 43. Der var mødt ialt 90 Vælgere. Det var ikke overvældende, og da Grunnet faa Maaneder efter blev borgerlig Raadmand, valgtes hans Efterfølger, Krigsraad, Læge P. A. C. Rosendahl med 16 Stemmer, ja ved et Suppleringsvalg 1843, da Oxenbøll var forflyttet til Vordingborg, og Købmand M. Warming kom i Stedet, valgtes han med 10 Stemmer.*

Det er desværre ikke muligt at opgive, hvor mange Procent af de valgberettigede der gik til Valg, thi derom giver Valgprotokollen ingen Besked, og det er kun undtagelsesvis, at der er Valglistor i Behold. Repræsentantskaberne valgte indtil 1860 selv deres Formænd. Den første Formand var Købmand R. Erichsen. Den omtalte *borgerlige Raadmand* var valgt til denne Post af Repræsentantskabet (kgl. Resol. af 24/1 1838) og fungerede til 1846. Man androg da paa, at Pladsen maatte forblive ubesat, da man med denne Post havde opnaaet noget andet end tilsigtet. Repræsentantskabets Mening dermed havde været øget Indflydelse paa Byens Styrelse, men til sin Ærgrelse saa man, at Grunnet næsten altid fulgte Borgmesteren, og paa den Maade blev han snarere en Gevinst for Borgmesterens Magt end omvendt.

— — —

Rektor Tauber spaede rigtigt: de Embedsmænd, som Kolding fik omkring 1820, bragte Orden i det offentlige Liv; men Fremskridtene

* Det laveste Stemmetal ved et kommunalt Valg forekom dog ved den alm. Vælgerklasses Suppleringsvalg til Ligningskommissionen 1870, 12. Nov., da der ialt afgaves 5 St., og Kandidaten, Handskemager Jørgensen, valgtes med 3 Stemmer.

gik det smaat med. De første er allerede nævnt; og derpaa fulgte *Brolægningen* af Gaderne. „Skidenstrædet“ (nu Brostræde) var ifølge sin Natur Begyndelsen 1824; men midt i Trediverne, da Brolægningen af Postvejen fra Klosterport* til Sønderbro paabegyndtes af Vejvæsenet, kom der Fart i Arbejdet. Postvejens Brolægning lededes med Energi af en Kaptajn v. Stockfleth, og den firearmede Jomfru kom til at danse saa haard en Dans paa Stenene, at de undertiden knustes. Kaptejnen var, navnlig for Byens Dreng, en interessant Person; thi han havde en kunstig Næse, der nok i Stormvejr kunde blæse af, men som Kaptejnen saa paa Stedet klæbede fast igen. Efter Postvejenes Forbedring kom Turen til Byens eget Brolægningsvæsen, Rendebanen 1835, Vestergade og Torvegade 1836—37, Laasbygade 1837—38 (herved bortfaldt de gamle Fjellebroer i Laasbygade og ved Laasbydam), Østergade, Torvet og Adelgade 1839 og Persillegade (nu Slotsgade) 1841. Fra 1835 udskreves der en særlig Brolægningsskat, to Lybskskillings ($12\frac{4}{6}$) Øre pr. Kvadratfavn af det hver Bygning tillagte Gadestykke. Der indkom ved denne Skat godt 700 Kr. aarlig i vore Penge; men ikke desto mindre havde Byen i 1847 en Brolægningsgæld af ca. 10,000 Rdl. Byen havde samtidig talrige andre Udgifter; i 1836 var der i Hospitalsgade bygget et Sygehus fælles for Byen og de to Amter. Det skildres af Samtiden som skønt og rummeligt, og Kommunalmanden, Læge P. A. C. Rosendahl siger, at det „næppe har sin Lige i nogen af Jyllands Købstæder“, det havde nemlig hele 5 rummelige Sygestuer. 1841 byggedes et Sprøjtehus paa Slottets Grund** ved Staldgaarden, der anskaffedes ny Sprøjte osv., altsammen Forbedringer, som Nutiden ikke regner det saa nøje med, men som paa et Budget paa en Snes Tusinde Kroner mærkedes stærkt.

Byen skulde ogsaa nødvendigvis have *et nyt Raadhus*. Det kneb med at skaffe de nødvendige 8—9000 Rdl. dertil. Vel opnaaede man et større Laan hos Justitsfondet, 3500 Rdl.; men Resten maatte søges tilvejebragt ved et privat Laan hos Byens Borgere. Folk tegnede sig for „Aktier“ for 50 til 200 Rdl., og virkelig lykkedes det at faa tegnet 3350 Rdl. Det offentlige Laan paa de 3500 Rdl. indløstes $\frac{27}{4}$ 1841 af J. P. Wissing, der udtalte, at han nødig vilde have, at hans

* Byen købte for 1000 Rdl. en Strimmel af „Gartnerhaven“ (Slottets Urtehave), lod det gamle Plankeværk rykke nogle Alen nordligere og skaffede derved Sdr. Klostergade en passende Bredde.

** Rentekammeret forbeholdt sig Retten til Grunden.

Fødeby skulde være i Gæld udenbys. Wissing traf forøvrigt den Bestemmelse, at Renten af, hvad der ved hans Død blev tilbage af Laanet efter det aarligt bestemte Afdrag indtil den Tid, skulde anvendes til Lettelse i fattige Borgeres Kæmnerskatter. Wissing levede for længe til, at der blev nogen Legatkapital paa den Maade; men hans Hensigt var jo derfor lige god og brav. 1839 blev den gamle Bindingsværks - Raadstue

Kgl. Agent J. P. Wissing.

saa taget ned; men det gamle Tømmer og Materiale havde dog ikke helt udtjent endnu. Der sluttedes nemlig en Handel med Fattiggassen, saaledes at Byen fik Fattiggassens Gaard i Klostergade (hvor Havnegade nu begynder), medens Fattiggassen fik den gamle Raadhusbygning, der atter rejstes i Sviegade (nu Skolegade) paa den Plads, hvor Haveanlægget nu er, mellem Skolen og Gymnastikhuset. Saaledes endte det gamle Raadhus som Byens *Arbejds- og Fattighus*. Det nye Raadhus, hvortil man søgte Forbilledet i Københavns gamle Raad- og Domhus, indviedes samtidig med Chr. VIII.s Kroningsfest 28. Juni 1840. Raadhusets gamle Vejrløj fik Fattiggassen ikke, den sattes op paa Borchs Hus paa den udtrykkelige Betingelse fra Borchs Side, at Byen kunde faa den, naar den vilde have den.

Samme Aar oprettedes *Friskolen*. Det var efterhaanden blevet trangt med Plads i de nederste to Klasseværelser i Kirkens nordre Fløj. Skolen havde jo en Del ikke-betalende Børn, og da man ræsonnerede som saa, at disse alligevel kun i de færreste Tilfælde gik hele Borgerskolen igennem, vilde Borgerskolen vinde ved, at disse Elever udsøndredes. Man lejede derfor nu Lokaler i Landsenerernes Sygehus ved Laasbydam, Landsenererne henvistes det Par Aar, de havde tilbage i Byen, til det fælles Sygehus i samme Gade, og 9. Nov. 1840 aabnedes „Almueskolen“ eller „Friskolen“ i Hospitalsgade.

Den første Lærer var *H. Chr. Geill*, tidligere ansat i Vonsild. Friskolen sad til Leje her til 1847, da der byggedes en ny Friskole i Sviegade (nu Fattiggaarden).

Samtidig maa vi her nævne Forandringen med den lærde Skole. Ved kgl. Resol. af $\frac{9}{2}$ 1844 blev Latinskolen i Kolding udvidet og fik *Demissionsret* til Universitetet. Hidtil var de vordende Studenter bleven eksaminerede i København, hvor de mødte med Breve fra Rektor til de strenge Professorer; var Rektor godt anskrevet, skadede det ikke de unges Eksamen. Samme Aar befalede Skolen ombygget. En statelig ny Skole med Rektorbolig indviedes $\frac{23}{10}$ 1845 efter Tegning af Arkitekt Nebelong. Den ny Skole kostede godt 33,000 Rdl.

— — —

Efterhaanden begyndte en Del af det gamle idylliske Præg over Kolding at forsvinde, men endnu stod tilbage at skaffe Byen en *Havn*. Medens Vejle allerede i Tyverne havde forladt Aamundingen og havde faaet en ordentlig Havn, var Indsejlingsforholdene til Kolding stadig lige fortvivlede. Selv de Smaaskibe, Byen dengang havde, maatte blive ude ved Rheden, og skulde man foretage en Rejse til Hovedstaden om Bord hos den store, brede, godmodige Skipper *Halmøe*, da begyndte Rejsen fra Stadthauptmand Wissings Plads ved Aaen, hvor man satte sig i en af de lange, smalle Fiskerbaade, der for lange, sindige Aaretag gled ud gennem Aaens høje Rørskove til Skibet paa Rheden. En Rejse til København med Skipper *Halmøe* kostede en Specie, men saa fik man Middagsmad og Kaffe om Bord. Tør Kost toges med hjemme fra, og da Rejsen godt kunde vare 8—14 Dage, var den en Oplevelse i Modsætning til en moderne Københavnstur. For forvænnede Folk var Kahytten med sin Lugt af Tørfisk og Flæsk ganske vist ikke behagelig, lige saa lidt som de tre Køjer over lige saa mange Bænke, men Folk var ikke forvænnede dengang, og alle kom under Rejsen til at se op til Kaptejnen som til et godt Forsyn. Men prøv ikke paa at fløjte om Bord eller samle en Naal op fra Dækket! Han var da ikke helt blid. — Naar Skipper *Halmøe* efter Tur kom tilbage med „Argo“, blev der flaget inde paa Pladsen og affyret Saltskud. —

Arbejdet for den ny Havn begyndte for Alvor, da C. F. Müller i 1836 ved Stadthauptmand Wissings Død kom ind i Havneudvalget. M. var Søn af en Toldembedsmand ved Skodborghus og havde i sin Ungdom faret til Søs som Styrmand. I Havneudvalget gjorde han

den største Fyldest sammen med Estrup, Warming, I. S. Borch og Købmand Zahn. De to sidste indvalgte 1841 i Stedet for Toldinspektør Grooss og Købmand Søren Petersen.

Den 21. Sept. 1841 blev der i Repræsentantskabet fremlagt et Andragende fra Havneudvalget om at faa sammenkaldt en Raadstuesamling for at faa bestemt, om Borgerne vilde garantere for et Laan paa 20,000 Rdl. til Anlæg af en Havn. Der viste sig paa Borgermødet Stemning for Sagen, og Aaret efter opnaaede man det ønskede Laan hos Staten mod 6 pCt. Rente og Afdrag. Arbejdet paa den nye Havn paabegyndtes i Maj 1842, og 24. Oktober 1843 indviedes den færdige Havn, der var anlagt i Klostermaden Norden for Aaen. Det udgravede Havnebassin var 90 Alen bredt, 125 Alen langt og 9 Alen dybt. Med frivillig Hjælp fra de fleste Borgere var der fra Havnen anlagt en Vej til Byen. Fattiggassens Gaard overtoges af Havnen og sløjfedes, for at Vejen kunde komme i Forbindelse med Klostergade.

Der lever endnu Folk, der har deltaget i Arbejdet paa Byens første virkelige Havn, saaledes gamle Tømrer Skarby, der bl. a. fortæller om C. F. Müllers personlige Paapassenhed under Arbejdets Udførelse. Men kort efter udbrød der stor Strid mellem M. og I. S. Borch. Da Kongen besaa den nye Havn i September 1844, blev Majestæten ført omkring af Fuldmægtig, senere Herredsfoged Saxild, og denne fremhævede overfor Kongen I. S. Borchs Arbejde i Havneudvalget. Müller blev med Grund krænket, og der opstod mellem ham og Borch et bittert Uvenskab, der først bilagdes kort Tid før Müllers Død. En Kreds af Müllers Venner vilde indsende en Skrivelse til Kongen, hvori fremhævedes, at det var M., der paa egen Bekostning havde foretaget de vidtløftige Opmaalinger og Beregninger, forfattet hele Overslaget og gjort alle forberedende Skridt til Havneanlægget, ligesom de vigtigste Arbejder udførtes under hans personlige Opsigt og Anvisning. Skrivelsen, der er affattet i Avgust 1845, er bl. a. underskrevet af H. H. Grau og J. Aagaard, men blev paa M.s eget Ønske ikke indsendt. Derimod intrigerede M., skønt stadig Medlem af Udvalget, mod sine Kolleger, og sammen med 5 andre Beboere søgte han Ret til uden Havneafgift at losse og lade fra Aaen paa den gamle Vis. Borgmesteren, den borgerlige Raadmand og Repræsentantskabet blandedes ind i den bitre Strid, og det var egentlig den, der gav Posten som borgerlig Raadmand Naadestødet. Da Müller i Jan. 1846 valgte til Borgerrepræsentant, forsøgte han at skyde Hvervet fra

sig, men han maatte bøje sig, da hans Kolleger med en Kompliment for hans Evner og Dygtighed fastholdt Valget.

Hvervet som Repræsentant var ikke eftertragtet. Det var ogsaa en Halvhed, thi en „Borgerrepræsentant“ var langt fra det samme som et Byraadsmedlem nu. Det var ikke saa ret meget mere end at være „eligeret Borger“, thi der var stadig to Magter om Styrelsen, den ene *Magistraten*, den anden *Repræsentantskabet*. Naar der noget senere afholdes Fællesmøder, hvor begge disse Magter er til Stede, er det først „*Kommunalbestyrelsen*“, svarende til vort Byraad. Borgerrepræsentationen holdt to Møder hver Maaned. Dagsordenen kunde undertiden være lovlig mager; men den forunderligste Dagsorden, der vist er præsteret, er den ved Mødet 5. Marts 1845, da eneste Sag var — et Forslag om, at Vinduerne i Raadhusets „Vandhus“ forsynedes med Gardiner. Formodentlig har Forslaget dog ikke medført nogen større Debat.

Et stadigt Emne for Debat var dengang de forskellige Ansøgninger om Anbefaling til *Borgerskab*. Man vaagede paa det omhyggeligste over, at Konkurrencen ikke i noget Fag blev for stort. Ofte var det en sand Skærsild for en Mand at slippe igennem, inden han fik en saadan Anbefaling. Familie, Venskabsforbindelser og mange andre Magter maatte sættes i Bevægelse for at overvinde Modstand. En Rugbrødsbager vilde f. Eks. have Konditorborgerskab 1845. Det afsløges med omtrent følgende Motivering: Du er en ung Mand, har kun været her i Byen i 3—4 Aar og har allerede faaet tre Bevillinger, nemlig paa Rugbrødsbageri, „Kukkenbageri“ og Udsalg. Du har kun Hustru og ét Barn og maa nok kunne hjælpe Dig med de Bevillinger, Du har. — Da en ung Mand 1846 ønskede Myndighedsbevilling for at kunne tage Købmandsborgerskab, affærdigedes han med, at Byen havde *myndige* Købmænd i tilstrækkeligt Antal. — Ganske morsomt er et Afslag fra samme Aar: En Bondesøn fra Seest havde 1846 købt en Gaard *udenfor* Sønderport og ansøgte nu om Anbefaling til Beværterborgerskab. Han motiverede Ansøgningen med, at han havde været plaget af Gigt og derfor ikke kunde taale Landmandens Arbejde. Repræsentantskabet skrev til Magistraten, at Ansøgeren var Søn af den langs hele Toldgrænsen velbekendte Peder Nissen, Skovdruplund. Der var altsaa Udsigt til, at Faderen skulde smugle Brændevin til Sønnens Beværtning, hvorfor Sønnen vilde blive en alt for slem Konkurrent til Byens Gæstgivere. Dette kunde dog ikke direkte siges i Afslaget, og man skrev saa, at da Ansøgeren havde været plaget af

Gigtsmerter. vilde Repræsentantskabet have anset det for meget gavnligt, om Lægen, Dr. Marcussen, havde tilraadet ham at søge at vedligeholde sit Helbred ved at nyde det sunde og saare gavnlige Landliv og saa meget som muligt at undgaa den skadelige *Aftenluft* eller *Nattevaagen* og *Uro*, som let fremkaldtes ved Værthushold. — De fremhævede Ord tager selvfølgelig Sigte paa Smugleriet. Aaret efter fik Peter Nissen Anbefaling til Værtshusborgerskab indenfor Byen.

I enkelte Tilfælde gik det glat med at faa Anbefaling, navnlig naar det var en ny Næringsvej, Byen gerne saa oprettet her. Byen havde jo intet Bogtrykkeri og ingen Avis. I 1819 havde ganske vist baade en Typograf Jakob Elmquist fra Aarhus og Redaktør N. S. Hyphoff i Ribe korresponderet med Rektor Tauber i Kolding om at flytte hertil, men Tanken blev ikke realiseret. 1845 anbefaledes en Typograf N. D. Blicher til Borgerskab som Bogtrykker. Anbefalingen fornyedes 1847, og Aaret efter ser man blandt Ansøgere, der anbefales. Avktionsholder, Borgerrepræsentant Packness i Vejle, Haveinspektør Kjærbølling*, Typograferne C. F. Reitzel, M. A. Eibeschütz og B. C. Møller, Viborg. Kjærbølling havde endog i Foraaret 1848 lejet Bopæl i Byen; men Krigen forhindrede ham i at komme hertil. Som bekendt var det Møller, der fik Privilegiet, dateret 19. Marts 1849, og som den 3. Sept. s. A. herfra udsendte det første Nummer af „*Kolding Avis*“. Dette samme Navn var forøvrigt allerede nævnt i Packness' Ansøgning. Trykkeriet var i Adelgade Nr. 2.

Den nye Institution, Borgerrepræsentationen, synes forøvrigt altid at have været paa sin Post, og det holdt strengt paa sin Myndighed. Da Magistraten i 1843 havde solgt et lille Jordstykke til Kancelliraad Albinus („Bellevue“), hvorved dennes Have kom til at strække sig ud til Vejen, fik Magistraten ^{26/11} 1844 en Bebrejdelse for, at Sagen ikke forinden havde været forelagt Raadet. En Bebrejdelse, der tidligere har været rettet mod Repræsentantskabet for ikke at have sørget for Byens Hjemmelsret til det gamle Stræde „Katsundet“ mellem Østergade og Vestergade, er ikke berettiget, thi baade 1842, da I. S. Borch opførte et Vognskur over Katsund, og i et Tilfælde senere fremhævedes det, at han ved denne Indrømmelse dog ikke erhvervede andre eller større Rettigheder over den til Katsundet grænsende Grund end de øvrige Lodsejere ved Katsundet.

* Ornithologen N. Kjærbølling, død 1871, grundlagde 1859 Zoologisk Have i København.

Flere Gange arbejdede man for Afskaffelse af store Ulæmper; saaledes indsendtes 1847 Andragende om Ophævelse af en Bom, der i sin Tid var anbragt foran Sønderbro, og hvor der krævedes Bompeng. Bommen bortforpagtedes hidtil til Fordel for Amtsvejkassen; men kort efter Andragendets Indsendelse blev den besværlige Bom ophævet. Mindre heldig staar for vor Tid et Svar, som Repræsentantskabet 20. April gav Magistraten i Anledning af en Forespørgsel fra den kgl. Jærnbankommission om en eventuel *østjydske Jærnbane*. Man svarede nemlig, at man ikke ansaa en saadan Bane for at være til Nytte for Provinsen. Den vilde lamme Handel, Skibsfart og Næringsbrug. Provinsen vilde kun blive Opland for Hamborg*, og Købstædernes Tab ved Banen vilde blive større end de Fordele, Landbruget mente at faa. Persontrafiken vilde næppe blive stor. — Saaledes saa man dengang paa Banesagen. De eneste Ord i Erklæringen, som Nutiden kan forstaa, er, at *skulde* en Bane bygges, maatte den vistnok trækkes saa nær som muligt til Østjyllands Købstæder, men paa Grund af Terrænets Beskaffenhed vilde Omkostningerne sandsynligvis blive langt større, end om Banen lagdes over Jyllands Højderyg. Hele Erklæringen har jeg i sin Tid ladet trykke i „Vejle Amts Aarbøger“ for 1905.

Treaarskrigen. Slaget ved Kolding.

Nabo til den nationale Vækkelses friske Kildespring, til det vaagende Sønderjylland, fik Kolding tidlig Lod og Del i et Røre, der kun afdæmpet naaede frem til fjernere Egne. Sønderjylland laa jo lige udenfor Byens Porte, og da P. Chr. Koch 1838 udsendte Subskriptionsplanen for „Dannevirke“, var den brave Postmester Peter Limschou i Kolding en af de første, han hørte fra. Bladet fik straks Holdere her, senere endog mange. Faa Aar efter opildnedes Hjerterne yderligere af Skamlingsbankefesterne, og Hundreder af Koldingere, unge og gamle, valfartede ad Tvedstien op til den høje Bakkekam. Ved den første Skamlingsbankefest 18. Maj 1843 blev der bl. a. afsunget en Sang af Borgerrepræsentationens Næstformand, den virksomme og livlige Krigsraad Rosendahl, og ved den store Fest Aaret efter, da Grundtvig, Orla Lehmann, Carl Ploug, Frederik Barfod og Goldschmidt og med dem 120 Københavnerne Aftenen forud

* Frygten for Hamborg deltes af alle Byerne i Østjylland. Salomon-sens Konversationsleks. 9. Bind, S. 1109.

•Prospect af Kjøbstaden Kolding med nærmeste Omegn•.

(I Forsvarsland 7. August 1848.)

I Forgrunden til Venstre Bellevue, til Højre Landevejen til Haderslev med forbi dragende Tropper. I Baggrunden Byen. Til Venstre for Kirken en høj Bygning, Latinskolen. Til Højre for Staldgaarden to Vejrmøller, Skovmøllen og den nu længst forsvundne Slotsmøllens Vejrmølle.

ankom med Damper, var Byen Fyr og Flamme, og stærke Baand knyttedes mellem By og Gæster. Det var ogsaa et Udslag af den nationale Forstaaelse, naar Koldingere i stort Antal var Medlemmer af „Den slesvigske Forening“.

Aaret 1848 oprandt. Den 23. Marts dannedes Oprørsregeringen, og Morgenen efter drog Oprørerne ind i Rendsborg. Rygtet om disse Begivenheder naaede her op med utrolig Fart, og ved Efterretningen om den brogede Skare, der rekruterede Oprørerne, opskræmmedes Sindene. I Kolding som mange andre Steder dannede der sig en ny Folkevæbning under Anførsel af en gammel Militær, og Vagtposter blev udsatte sønden Byen. Rygtet om „Slaverne“ kendtes ikke før nogle Dage senere, da det naaede Byen nord fra. „Slavekrigen“ udbrød først i Vejleegnen Onsdag den 29. Marts og bredte sig herfra, men tre Dage forinden, den 26. Marts, havde det første danske Hærkorps, 12. Bataillon fra Fredericia, holdt sit Indtog i Kolding, der i den følgende Uges Tid blev Hovedkvarter for den danske Hær.

En Maanedstid senere skifter Sceneriet, idet Tyskerne under Wrangel den 2. Maj drog ind i Kolding for her at blive i tre Uger. Om denne første Okkupation maa det siges, at de fremmede Tropper opførte sig godt, men det var ikke desto mindre tungt at se Fjenden som Herrer overalt. Efter hans Ordre oprettedes der et Magasin i Byen til den fjendtlige Armés Forsyning, bestyret af Købmændene I. S. Borch og M. C. Warmjng, og Udskrivningerne var uhyre. Som bekendt paalagde Fjenden tilsidst Jylland at udrede en Brandskat paa 2 Millioner Specier og satte den 28. Maj som sidste Frist for Betalingen, men forinden, allerede 25. Maj, maatte Wrangel forlade Kongeriget, tvunget af en russisk Note. Snart blev Byen atter besat af danske Tropper, og det her aftrykte Billede, tegnet af J. C. Bruun, viser danske Tropper, der fra Kolding drager sydpaa forbi det Udsigtspunkt, Tegneren har valgt, Bellevue.

Sindene var saa stærkt optagne af Krigsbegivenhederne, at der ikke blev overvældende megen Interesse tilbage for den frie Forfatning, der stod paa Trapperne. Naar undtages, at 5 lystige Haandværkssvende 12. April i Laasbygade raabte: „Friheden leve!“ „Konstitutionen leve!“ og drillede Vægterne med, at „nu kunde de gerne stikke deres Stokke ind, de havde ikke mere at sige“, mærker man intet ydre Tegn paa politisk Røre. Ved Valget 5. Oktober 1848 til den grundlovgivende Rigsdag stillede Carl Ploug sig i sin Fødeby og valgtes i Ridehuset ved Kaaring. Der var ingen Modkandidat —, og

ingen Agitation gik forud for Valget, der var skyldig Tribut til Bysbarnet som en af Martsdagens ledende Mænd.

Krigen stod atter for Døren, thi vel var der 26. August sluttet en Vaabenstilstand for 7 Maaneder, men tydeligt nok var den ikke Fredens Forløber, i saa Henseende var Kongens Ord („Det skal ej skel“) ved Revuen paa Lerbæk Mark 18. Sept. Vidnesbyrd nok. —

Vinteren 1848—49 havde Byen en mindre Militærbesætning. Den 2. Dec. kom Olaf Rye til Kolding og boede hele Vinteren med Hustru og lille Søn paa Mads Madsens Gæstgivergaard, nu „Thomsens Hotel“. Vaabenstilstanden blev opsagt 26. Marts og udløb Natten mellem 2. og 3. April. Samme Nat eller rettere i den tidlige Morgenstund drog Ryes Brigade sydpaa ind i Sønderjylland. Medens han var borte, kom Efterretningen fra Ekernførde og vakte stor Sorg og Harme. — Det fortæltes, at i Haderslev var en tysksindet Søster til Garver Gøhlmann i Kolding bleven saa glad over Meddelelsen, at hun absolut maatte have Luft og derfor var løben ud paa Gaden og havde raabt: „Gefion er vores!“ Et saadant Træk gjorde Folk rasende og skadede Gøhlmann, der ikke var populær i Forvejen, thi man havde med Harme hørt ham rose sig af, at da Borgervæbningen gjorde Ed til Chr. VIII., stod han i Rækkerne med Hænderne i Lommerne.

Nedslaaende for Koldingerne var det ogsaa allerede 7. April at se Olaf Rye efter Ordre vende tilbage fra Sønderjylland og drage ind i Kolding.

Oprørshæren under General Bonin, der fulgte efter vore Tropper, var ikke de samme udisciplinerede Skarer, vi havde overvundet i 1848. De var nu et prøjsisk Armékorps, ledet af dygtige Folk og bevæbnet med langt bedre Vaaben end de danske Fodfolk. Den 20. April kom de.

Sønderbro var i Hast ligesom i 1644 bleven spærret med en „spansk Rytter“, og i stor Skyndsomhed var der rejst et Pallisadeværk med Skydeskaar, bag hvilket Halvdelen af Kaptejn Carocs Jægere, ca. 100 Mand, efter en kort Kamp sønden Byen holdt Slesvigholstenernes 5—6 Kompagnier under Oberst Zastrow Stangen et Par Timers Tid. Under Forsvaret gjorde navnlig 4 Espingoler, en Slags Kuglesprøjter, kommanderede af Sekundløjtnant Schou, fortrinlig Tjeneste. Da det ikke var Hærledelsens Hensigt at hævde Byen, men kun at vise, at Fjenden ikke uden Modstand skulde overskride Grænsen, trak Kaptejn Caroc sig efter en tapper Kamp tilbage og mødtes med den

danske Styrke bag Alminddalen. Tabet paa dansk Side var 22 døde, 26 saarede og 17 savnede. De 17 Mand blev desværre afskaarne under Tilbagetoget fra Broen og faldt i Fjendens Hænder. Oberst Zastrows Tab var 33 døde og saarede. Ved Middagstid drog Fjenden uhindret ind i Byen.

Kort efter havde den danske Hærledelse fortrudt sin egen Ordre at slippe Kolding for saa let Køb. Nu skulde Byen erobres tilbage. Vore Troppers Angreb paa Kolding begyndte Mandag den 23. April i den tidlige Morgenstund. Først skulde Olaf Rye gaa frem over Aaen ved Ejstrup, og dernæst skulde selve Byen angribes fra to Sider, ved Snoghøjvejen af Schleppegrell og nordfra af Moltke. Det er ikke her nødvendigt i alle Enkeltheder at skildre den haarde Kamp, under hvilken Slesvigholstenerne tilsidst kastedes ud af Byen, idet der om Kampen allerede foreligger en hel Litteratur.* Fremhæves bør dog det heltmodige Husarangreb paa Tyskernes Skanser ved Snoghøjvejen og Kampen i Helligkorsgade.

Angrebet paa Skanserne skete med 40 Husarer, anført af den 26-aarige Ludvig Castenskiold.** Det blev et Dødsridt, der kostede 10 Døde, 19 Saarede og 3 Fanger foruden 39 Heste. Den tyske Befalingsmand i Skanserne blev greben af Beundring for Castenskiolds Mod og tilraabte sine Soldater: „Skyd ikke paa ham, det er en tapper Mand!“ Castenskiolds Hest faldt. Castenskiold tømte rolig sine Sadeltasker, og han og enkelte Husarer trak sig tilbage til Fods, dækket af et Gærde. Noget senere maatte Tyskerne af Hensyn til en omgaaende dansk Bevægelse forlade Skansen.

Gennem Byens Gader bølgede Kampen frem og tilbage. Haardst gik det til i Helligkorsgade, hvor den tapre Major Schindel faldt. Ved Middagstid var Fjenden fordrevet fra Byen, men fra 32 Kanoner paa de søndre Bakker beskød de den med Granater og Brandraketter. I Søndergade brændte Farver Utzons, Købmand Warmings og Slagter Pressels Gaarde, paa Rendebanen N. P. Hansens, Møller Langes,

* Se navnlig P. L. Müller: „Kampene om Kolding“, trykt i Kolding 1899, og de foran i Bogen angivne Kilder. Skildringerne i J. J. Fyhns: „Kolding 1848—1860“ er Optryk af Kateket A. D. Cohen: „Krigen 1849 og de Faldnes Minde“, Odense 1850. Se endvidere A. Liljefalk i „Vejle Amts Aarbøger“ 1909, Side 83 jfr. 189.

** Castenskiold, hvis Regiment i 1848 laa i Holsten og gik over til Oprørerne, nærede oprindelig slesvigholstenske Sympatier, men var en kongetro Mand. Han afgik ved Døden ²⁰/₁₀₀ 1905 og beklædte i sine sidste Aar høje Stillinger ved det danske Kongehus.

Vognmand H. Daugaards og Vognmand N. Andersens Gaarde, og i Østergade en gammel Gaard ved Gadens nordlige Ende; af et Vaaben paa en Løsholt sluttede man, at Gaarden i sin Tid havde tilhørt Caspar Markdaner. Der brændte en Del Baghuse, deriblandt Købmand J. Aagaards Stald og Lade. I Stalden indebrændte 8 Kreaturer. Slotsmøllen var paa et tidligere Tidspunkt stukket i Brand af Fjenden.

De stakkels Beboere, der ikke allerede før 20. April havde taget Flugten, gemte sig under Gadekampen som de bedst kunde, i Kældere og Bagstuer, dækkende Vinduerne med Dyner til Beskyttelse

Kolding efter Bombardementet.

Tegningen, der skyldes en Tysker, Løjtnant Carl Warnberg, er ikke meget nøjagtig, men viser i Midten de ødelagte Huse.

mod Kuglerne. Adskillige maatte dog, drevne af Brandfare, søge ud af Byen. Andre vovede sig af og til frem for at se ud. Under Kampen frembød Gaderne et forfærdeligt Skue, overstrøede som de var med Lig og saarede. Enkelte af Kampens Ofre var bragt i halvt siddende Stilling op mod Husene. I Stuer og Forstuer ladede Soldaterne, og derpaa løb de ud paa Gaden for at afgive deres Skud. Hist og her stod der paa Gaderne store Blodpøle, og Kuglerne regnede ned. I Østergade talte en Mand efter Slaget ikke mindre end 80 Skud, der havde ramt Nedløbsrøret fra en Tagrende. Enkelte tyske Kugler havde ramt helt oppe ved Taget. Under Kampen i Østergade udviste en Vadskerkone fra Brostræde stort Mod. Midt under Kuglereggen vovede hun sig mange Gange ud paa Gaden for at hjælpe de saarede og faa dem bragt ind. Hendes Navn er nu glemt.

Da Tyskerne var fordrevne, stod Torvet fuldt af danske Tropper; nogle sang, andre stod med Geværpiiben under Hagen og begge Hænder om Løbet. Maaske grundede de paa, om de skulde sønden ud af Byen for at jage de tyske Kanoner bort fra Højderne, thi de tyske Granater vedblev at suse over deres Hoveder. Alle Bajonetter var sværtede af Krudtslam, og man kunde se paa Soldaternes sorte Munde, at de havde afbidt mange Patroner. Omkring mellem Soldaterne gik mange Koner og Piger med Fade og Præsenterbakker fulde af godt, skaaret Smørrebrød og Snapse. Soldaterne lod sig Varerne smage godt.

Under alt dette var det efter en haard Kamp lykkedes Rye at kaste Fjenden ud af det brændende Ejstrup og trænge ham tilbage over Aaen, men om Skoven sønden Aaen blev Kampen staaende. Ved Middagstid bad Rye om Forstærkning hos den kommanderende General, Bülow. Denne havde under Slaget haft et uheldigt Overblik. Ved Ryes Anmodning indsaa han nu, at det vilde være umuligt at vente, at Rye skulde kunne trænge frem og rense Højderne sønden Kolding. Hele den danske Styrke maatte derfor trækkes tilbage, dersom Kolding ikke ganske skulde blive ødelagt. Tilbagetoget tiltraadtes. Hensigten med Slaget var ikke opnaaet, og meget Blod var spildt.

Paa dansk Side var faldne: 8 Officerer, 7 Underofficerer og 136 Menige, saaret: 20 Officerer, 17 Underofficerer og 337 Menige, og fangne: 1 Officer og 127 Menige. Paa tysk Side var faldne: 2 Officerer, 50 Underofficerer og Menige, saaret: 12 Officerer og 253 Underofficerer og Menige, og fangne: 2 Officerer og 87 Underofficerer og Menige. To tyske Flag, et i Havnen og et paa Kirketaarnet, blev taget af vore Tropper, og tyske Fanger maatte bære Flagene ud af Byen.

Ved 3-Tiden forlod de sidste danske Tropper Byen, og Fjenden rykkede atter ind, plyndrende og rasende, thi der var udspremt Rygte om, at Beboerne havde deltaget i Kampen mod dem. Dette Rygte er dog vist opfundet som Skalkeskjul. Amtmand Orla Lehmann, der, for at være den brændende By til Nytte under Fjendens fornyede Okkupation, var ilet her ned fra Vejle, og som brutalt blev arresteret af Fjænderne og uden videre sendt til Gottorp Slot, fortæller i det mindste i et Brev til sin Hustru,* at en tysk Jægerofficer til ham

* Brevet er trykt i Julius Clausen: „Af Orla Lehmanns Papirer“, Kbh. 1903. Et Par Dage før Orla Lehmann blev taget til Fange, havde han og hans Hustru mistet deres $\frac{1}{2}$ Aar gamle Barn. Orla Lehmann blev i Juni

dybt beklagede, at man havde været nødsaget til at skyde en aaben By i Brand, hvilket han motiverede ved Nødvendigheden af derfra at fortrænge de Danske, ikke ved, hvad man senere satte i Omløb. at Borgerne havde skudt paa Tyskerne eller endog forgiftet 7 af dem.

Ryterne udspreddes vel for at besmykke Beskydningen. Tilsidst hed det endog i Tyskland, at Beboerne i Kolding havde kastet store Sten og kogende Vand ned over Tyskerne. Historien om Forgiftningen er sikkert opstaaet paa den Maade, at nogle tyske Soldater under Plyndring i et Lager har faaet fat i Petroleum eller lignende flydende Varer og drukket deraf i den Tro, at det var Spiritus. En patriotisk fransk Grosserer, Sigismund Leidersdorff i Paris, blev ved Læsning af den tyske Beretning om Koldingernes Forsvar saa begejstret for Kolding, at han testamenterede Byen 7500 Mark Banko, nu 10,000 Kr., hvis Renter paa Aarsdagen skal komme Byens Fattige til Gode. I Testamentet hedder det udtrykkeligt, at Gaven skænkes, fordi Beboerne af Byen forsvarede sig mod Tyskernes Angreb.

Bonin sad hen paa Eftermiddagen uden for „Thomsens Hotel“ med en Flaske Vin foran sig og et tilfreds Smil om Munden. Han komplimenterede Førere og Mandskab og sagde: „Det gik jo godt“. Lige over for plyndrede Soldaterne J. P. Wissings Lagerskur — Wissing var flygtet med sine Kostbarheder i en Pose — 7 af de brændende og til Dels sammenstyrtede Gaarde laa for Generalens Blik, og hans Soldater var paa Grund af de udspreddte falske Rygter ikke velvillige mod Brandmandskabet. Tilsidst opnaaede Brandkaptejnen dog en Beskyttelsesvagt. Bonin tog Kvarter paa Latinskolen, hvor han til Rektor Ingerslevs store Ærgrelse holdt Taffel i Solennitets-salen, medens Oprørsvisen spillede i Skolegaarden.

Den 26. April begravedes Schindel og de andre faldne danske Soldater paa Kolding Kirkegaard under militære Æresbevisninger. Ogsaa et Kvindeligt hviler i den store Fællesgrav. Da Graven var kastet, skulde en stakkels Kvinde, „Rakkerbirret“, ogsaa i Jorden. Hendes Kiste blev da nedsat mellem Soldaternes, og i Døden nød hun en stor Ære. En Række Faldne fra Koldingslaget ligger begravet paa Kirkegaarde omkring Kolding.

midlertidig sat i Frihed mod Æresord paa at ville vende tilbage. Han naaede lige at komme hjem før sin syge Hustrus Død sidst i Juni. Atter vendte han tilbage til Fangenskabet, men kort efter blev han dog sat paa fri Fod.

Fjenden holdt Kolding besat til 1. August. Da han var borte, kom Flagene frem, og kort efter drog danske Tropper ind i Byen, der forskaanedes for oftere under Trearskrigen at se Fjenden. Skaden paa Byen blev nu opgjort. Den viste sig at være meget stor. Leverancerne til den fjendtlige Armé og Ødelæggelserne ved Brand og Plyndring opgjordes til ialt ca. 176,000 Rdl. (En nøjagtig Opgørelse over Skaden paa Ejendomme findes trykt i Fyhns: „Kolding 1848—60“).

Skaden var stor, men ikke uoprettelig. Efter at Krigsskadeserstatningerne var udbetalt, tog Byen kraftig fat, og snart stod den atter i Flor. En stor Glæde opnaaede Kolding i 1850 paa Frederik VII.s Fødselsdag 6. Okt., idet der kom Budskab om, at Sponneck havde ophævet Konsumtionen fra 1. Jan. 1851. Stemningen, der i Forvejen paa den afholdte Konges Fødselsdag og Efterretningerne fra Krigen (Frederiksstad) var høj, kulminerede nu, og under en Jubel, hvis Lige ikke skal være kendt her i Byen, drog Borgerne ved Midnatstid, med en Punchedolle foran, til Søndergade. Porten blev aabnet, og der blev af de medbragte Glas drukket en Skaal for „Stadens aabnede Porte“.

I Maj 1851 solgtes Portene og Akcisekontorerne til Nedbrydning.

— — —

Ligesom en Landmaaler ofte er tvungen til at bestemme et eller flere Punkter ved at maale Synsvinklen, saaledes maa en Byhistoriker have Ret til at beskrive Begivenheder og Personer, saaledes som disse er opfattede, ikke af Byhistorikeren selv, men af samtidige Mennesker. Men for at intet i Billedet skal fortegnes ved Enkeltmands mulige Synsfejl, har jeg indhentet Udtalelser fra mange forskellige og sammenholdt dem, og saaledes fremkommer da, før Skildringen af Byens videre Udvikling fortsættes, en Fremstilling af

Personer og Situationer.

De hujende Gadedrenge havde, som saa ofte før, været paa Spil ved den gamle, rødbrune Hjørnegaard i Søndergade. Sten paa Sten var faret igennem Vinduesruderne, saa Glasskaarene raslede ned. Jens Peter Wissing havde raabt: „Meld ham! Rebellion!“ og larmet og skreget op indenfor Døren. Efter at Drengene endelig var blevne trætte af Legen, havde Wissing med en lang Stang undersøgt Kampens Resultat: Med Stokken famlede han forsigtigt hen over Ruderne,

og lige saa ofte Stokken traf et Hul, lige saa mange Ruder var der gaaet i Løbet. Nu, Dagen efter Slaget, havde han betalt en Dreng, højest sandsynligt en af Misdæderne, en Lybskskilling for at hente Glarmester Hedegaard, og imens gik han i sine gule Skindtrøjeærmer frem og tilbage foran Huset og sagde: „Ott' og tredive Vinduer“.

Pludselig viste Borgmester Quistgaard sig i Gaden. Wissing forstærkede sin Røst, og som en tung Anklage mod Politiet raabte han nu højere og højere: „Ott' og tredive Vinduer siden i Lørdags! Ott' og tredive Vinduer siden i Lørdags!“ Dette var mere, end Borgmester Quistgaard kunde finde sig i. Embedsmand af den gamle Skole og Koleriker, som han var, raabte han: „Vil De tie“, men Wissing blev ved at raabe af al Magt. Selv da Borgmesteren løftede sin Spansk-rørsstok med det hvide Benhaandtag og paa Kraft slog løs paa Wissings venstre Arm, veg Wissing dog ikke en Tomme, ømmede sig ikke, men raabte stadig højere sit „Ott' og tredive Vinduer siden i Lørdags!“ Først da Borgmesteren af Frygt for Opløb trak sig tilbage, holdt Særlingen indé. Hans Arm maa da have set slemt ud.

Quistgaards Hidsighed gik næst efter ham selv ofte ud over hans Fuldmægtig, Fru Quistgaards Brodersøn, Hospitalsforstander *Hans v. Fønss*, men han tog det med Ro, og i mange Sager fik Fønss snakket Onkelen til Rette. Blandt Befolkningen blev Fønss en lille Afgud, og kun sjældent er der set et saadant Følge i Kolding som det, der 11. Juni 1864 fulgte ham til Graven. Fønss var kun 42 Aar gl., da han døde. Under Krigen havde han med Forplejningen at gøre; en Dag faldt et Lod ned og knuste en Taa, Fønss fik for tidlig Støvler paa, og en Blodforgiftning gjorde Ende paa hans Dage. Et Par Aar i Forvejen var han bleven først Borgerrepræsentant og derefter Folketingsmand for Kredsen.

Den Gang var der kun ét Herredsfogderi i Kolding, og her residerede fra 1857 Kancelliraad *Georg Chr. Saxild*. S. kom oprindelig til Kolding i 1837 som Fuldmægtig hos Borgmester Estrup, var Herredsfoged i Hvetbo Herred i Vendsyssel 1849—57, men kom saa tilbage og afløste en Herredsfoged Toxwerdt, der havde været her i disse Aar. Herredet hed „Andst, Slaugs, Jerlev og en Del af Brusk Herred“. Ligesom Fønss blev Saxild meget afholdt. Uhyre godmodigt og ejegodt Menneske, som han var, vilde han hellere klappe Herredets Syndere paa Skulderen og saaledes faa dem til at love Bod og Bedring, end han vilde straffe dem. Det er i Aar 25 Aar, siden gamle Saxild døde, men endnu gaar der Mand og Mand imellem

et Utal af Historier om hans Godmodighed, og hvad den forledte ham til. En Bondemand sagde engang til Saxild: „Vi holder *meget* af Dem, men De er Vorherredød en skidt Politimand!“ Saxild var høj og havde gode Legemskræfter. Engang, da en Mand stillede hans Godmodighed paa en altfor haard Prøve, tog Saxild ham læmpelig under Armene og bar ham ud i Gaarden: „Det kan ikke nytte, Du spjætter, jeg er den stærkeste!“ Saxild var meget konservativ, men langt fra nogen Bureaukrat, det skulde da være ved Frokosttid i Sparekassen — han ledede denne fra 1861 til sin Død —, thi naar dette Tidspunkt kom, blev Døren strængt spærret, — det var saa for Resten lige meget, *hvem* der var der, thi Saxild og Bogholderen, Kæmner *Rosenkilde*, krævede Madro.

Med Hensyn til den *geistlige* Øvrighed, da var Pastor Galskjøt i 1849 bleven forflyttet til Holbæk, og Kaldet var blevet besat med *Isak Marius Bendtsen Gad*, tidligere Sognepræst i Holstebro, en Broder til Konsistorialraad Gad til Herslev og Viuf og til Fyns Biskop. Uden Tvivl var Gad en dygtig Mand, Orden havde han i sine Sager, men afholdt blev han ikke. Menigheden kastede sin Kærlighed paa andre Prædikanter, først paa Kapellanen, Pastor *Binzer* (1849—57), der knyttedes til Egnen ved Giftermaal og en Tid var Kredsens Folke­tingsmand, og senere til Kandidat *Hjort*, „den lærde Hjort“, der kom til Byen 1859 og vandt mange. Han fik dog snart Kald i Tønder, og hans Bortrejse hilstes med Beklagelse. Grundene til, at Menigheden ikke syntes særlig om Pastor (senere Provst) Gad var forskellige. Blandt andet stikledes der til, at han var penge­kær, „begærlig over alle Grænser“, som man sagde. Maaske var der noget om det, maa­ske var følgende Skyld i dette Eftermæle: Da Provst Gad i 1862 saa, at kun 205 af Byens 4000 Beboere havde ofret i Kirken, lod han udpante for resterende Offer. Sagen vakte en højst pinlig Opsigt, og H. H. Grau indvarslede til flere Møder med de udpantede. Først 1874, efter Gads Tid, afløstes Højtids­ofret. — Under Provst Gad standsede Skikken med Kirkegangskoner. Provsten glemte nemlig en Søndag at „lyse ind“ for en Kirkegangskone, og Skikken holdt da op. Det Offer, Kirkegangskonens Ægtemand havde betalt, krævede og fik han tilbagebetalt. Mere afholdt end Provst Gad var hans smukke, statelige Frue.

Blandt de øvrige Embedsmænd fremtraadte ingen i særlig Grad overfor Offentligheden. I 1850 skete der et Slags Mageskifte ved Postvæsenet, hvorved Postmester Worch afløstes af Justitsraad *Meck-*

lenburg, tidligere i Fredericia. I 1852, da Posthuset skulde flyttes, vilde M. absolut indrette Postgaard paa Staldgaarden, men bremsedes af den offentlige Mening og Borgerrepræsentationen og flyttede da Kontoret til Østergade til Købmand Meyers Gaard, den samme, der brændte under Bombardementet. — Toldkasserer, Justitsraad *Ehnhuus*, en overordentlig akkurat og agtet Embedsmand, spillede en vis Rolle. En uskyldig Egenhed hos ham gjorde ham ofte til Genstand for Smil. Ehnhuus snuste Tobak, hvorfor hans Næse gerne vilde dryppe. Paa Kontoret ved Sønderbro stod der en stor Spyttebakke, hvori Ehnhuus rystede Draaberne af. Købmand Søren Petersen og hans Svoger, Lærer Filstrup, der ved Frokostcigaren i Petersens Butik holdt Udkig med Gaden, paastod, at hver Gang Ehnhuus drejede om Hans Olesens Hjørne (Centralhotellet), nikkede han helt mystisk ind til Hans Olesen: det var Draaben, der „nikkedes“ af. Jens Peter Wissing generede sig ikke for at raabe efter Ehnhuus: „Æ Nejs er Din egen, men æ Frak er Kongens!“

Om Apotekere og Læger er der ikke stort at melde. Da Apoteker *P. Eilschou* i 1851 døde af Apoplexi, købte Apoteker *Friis* i Vejle Apoteket med 16 Tdr. Land til sin Søn for 50.700 Rdl. En Datter af Eilschou var gift med Læge *Rosenstand*, der efter at være flyttet herfra blev Distriktslæge i Maribo. Andre Læger i Aarhundredets Midte var *V. J. A. Markussen* (1842—57), Distriktslæge *P. F. A. Bloch* (1847—1877), fhv. Bataillonskirurg *Færber* (1819—66) og Læge *V. C. Rosendahl* († 1860), ikke at forveksle med Krigsraad, Læge *P. A. C. Rosendahl*, der døde 1847. Sidstnævnte byggede Ejendommen ved Søen (Finds) lige for Hyrdestræde. Enken solgte den i 1855 til Distriktslæge Bloch. Læge *V. C. Rosendahl* var gift med en Datter af Propr. Ingwersen til Agersbøl. Som Enke arvede Fru Rosendahl, nu Fru Zahn, betydelige Ejendomme efter Brændevinsbrænder *P. Hoff's* Enke, *Johanne*, der døde 1864, 85 Aar gammel.

Af Byens Sagførerstand var Prokurator *C. L. Schwensen* († 1857) kommen hertil før 1820 fra Vejle, hvor han en Tid havde virket. Han blev indgiftet i en Embedsfamilie her. Hans Billede synes at stadfæste det Ry, at han ejede et vist vindende Lune. En Datter var gift med Prokurator Dahl, en Søn, Overretssagfører *L. Schwensen*, indvalgtes 1885 i Byraadet, men blev et Par Maaneder efter revet bort af Døden. — Prokurator *O. F. Kralund* (f. 1781, d. 1844) afløstes af Sønnen af samme Navn. Kancelliraad *O. F. Kralund* (d. $18\frac{1}{2}$ 1892, 76 Aar gl.), oprindeligt Fuldmægtig hos Herredsfoged *Toxwerdt*, fik en

meget stor Indflydelse i By og Egn, men nogen populær Mand blev han aldrig. Mange Mennesker rystede af Skræk, naar de i en eller anden Pengesag søgte hans Kontor. hvor der laa Obligationer og Papirer paa Ejendomme i vid Omkreds. Før Byen fik Pengeinstitut, var Kralund „Sparekasse“, modtog Indskud fra 10 Rdl. og derover og gav 4 pCt. i Rente. Bøs og affejende kunde han være, men Eftermælet siger, at de, der skænkede ham Tillid, var sikre hos ham. Enkelte havde for Resten luret af, at K. var en helt anden Mand efter Kontortid og op søgte ham da. I Diskontokassen var K. saa at sige almægtig.

Byens gamle *Handelshuse* var omkring 1830 i Forfald. Et af de største, Stadthauptmand *Wissings*, gik ved dennes Død 1836 over til Sønerne Michael og Fritz (Frederik). Sidstnævnte blev gift 1839, men forlod Kolding og sin Hustru kort efter og døde i London 1842. Senere gik Michael fallit, og Ejendommen blev solgt til Søren Petersen. Af Stadthauptmandens øvrige fire Søner lærte Hans og Carl Landvæsen. Den første købte Sønderskovgaard i Vonsild, den anden en Gaard i Hjarup. Laurits blev Farmaceut 1828 og levede siden som Proprietær i Slesvig. Martinus drev Forretning i Laasbygade og var Graus Forgænger som svensk-norsk Vicekonsul. Hans Død var meget tragisk. I Vildelse over en forhastet Efterretning fra Hamborg lagde han sig ude i sit Anlæg oven paa en Pose med Krudt, som han antændte. Eksplosionen dræbte ham ikke, men han blev frygtelig forbrændt og døde kort efter, ^{30/9} 1854. Endelig havde Stadthauptmanden to Døtre. Den ene blev gift med Apoteker, Kancelliraad Albinus i Assens, der senere byggede „Bellevue“ ved Kolding og døde 1868, den anden med Kammerjunker Vilh. Lüttau, Premierløjtnant ved Landsenererne i Kolding.

En ung Mand, der havde lært Handelen hos Stadthauptmanden, nedsatte sig 1840 i Laasbygade. Det var *N. W. Bastrup*, f. i Rødding ved Viborg. Fra først af havde B. baade Kolonial- og Manufakturforretning, men midt i Halvtredserne overlod han den sidste til *C. Nielsen*.

Caspar Fr. Müller er flere Gange omtalt i det foregaaende. Hos ham lærte *P. Brandorff*, der etablerede sig 1848 og købte Thiesens Gaard. Kort før B. flyttede ind, var den gamle Teatersals Loft styrtet ned lige forud for et Afdansningsbal, idet det gav efter for Trykket af noget Korn. Ved et lykkeligt Tilfælde var der ingen i Salen, da Loftet faldt. Brandorff byggede nu Salen om.

Søren Petersen, der købte Stadthauptmand *Wissings* gamle Forret-

ning, var en Svoger til Caspar Fr. Müller (denne var gift med Petersens Søster) og havde ligesom denne været til Søs i sin Ungdom. Han var en lun, tør Herre, der havde en hel Del Indflydelse, men Pengekrisen 1857—58 gav ham et Knæk, han aldrig rigtig forvandt.

Blandt Købmændene fik Stadthauptmand *I. S. Borch* efterhaanden en Førerstilling. Han var Søn af Godsforvalter Erhard B. paa Boller († 1810) og blev ansat hos Stadthauptmand Thomsen (senere A. G. Geelmuiden) i Fredericia. Her lærte han sin Hustru, Præstedatteren Elise Thomsen fra Herslev, at kende. I Slutningen af Tyverne ansattes B. i Enkemadam Slots Forretning* i „det gamle Hus“ paa Torvet, og han overtog Forretningen 1830. Produktpriserne var dengang uendelig lave, en Tønde Rug kostede 2 Kr. 68 Ø., et Pund Smør 16 Ø., men B. var *flittig* og oparbejdede en stor Forretning. Der var Aaringer, da han udskibede en Snes Tusind Tønder Korn om Foraaret. Efterhaanden fik han selv Skibe i Søen, bl. a. „Malvine“ (bygget i Kiel af Rester af „Christian VIII“), „De tvende Brødre“, „Avance“ (købt i Hamb. 1854) og „Elise“ og overtrumfede saaledes Caspar Müller, der ogsaa havde egne Skibe og f. Eks. 1851 lod Skonnerten „Margrete“ løbe af Stabelen paa Wests Skibsbyggeri ved Kolding Havn. Borchs Gaard, der udvidedes ved Køb, blev Samlingsplads for en stor Del af Egnens Bønder, der fyldte den med deres Vogne. Ved de store Pakhuse ophejsedes det ene Læs Korn efter det andet. Gaardskarlen, Per Potmager, tog sig ikke stort af Befordringerne, men i hvert Fald gemte han Piskene, maaske for Tyve, men troligt nok ogsaa for at have Pant for Drikkeskillingerne, en Lybskskilling af hver. Han handlede for Resten ogsaa med Lægter og Brædder i Gaarden. Der kunde være travlt i Butiken en saadan Dag. De Bønder, der ikke havde Mellemmad med hjemme fra, købte en Kage

* Købmand Ludvig Slott, der døde 1824, havde fire Døtre. En af dem blev gift med Toldkontrollør Møller i Helsingør. En Søn af denne, Slott Møller, gik til Frankrig, arvede i Bordeaux sin Principals Vinforretning, blev en meget rig Mand, og hans Døtre indgiftedes i adelige Familier. En anden af Toldkontrollørens Sønner blev Købmand i København, og af ham er Maleren *Harald Slott-Møller* en Søn. — En af Ludvig Slots Døtre, Maren Birgitte, blev 1819 gift med *Ulrich Carl Sprechler*, Ejer af Seestgaard (nu „Virkelyst“), som han solgte 1848, og han flyttede da til Kolding, hvor han blev Forligsmægler, udnævntes til Krigskancellisekretær og var en af Byens kendte og ansete Mænd. Han havde 2 Sønner og en Datter. Den yngste Søn var Telegrafbestyrer S. (s. d.) og hans Søn igen er Tandlæge S.

hos Kagekonen, der sad inden Døren; ved Disken fik de gratis en Dram og et Glas Øl eller — om det var en finere Mand — en Cognak og en Cigar. Det var et helt Privilegium at være Kagekone i en saadan Butik.* Som et ringe Vederlag maatte hun holde Kommiss'ernes og Drengenes Strømper i Orden eller — som hos Borch — gøre Fruen smaa Tjenester, f. Eks. male Sennop. Dette skete i en stor Træskaal, hvori en Kanonkugle rullede rundt. Nu snusede Maren Tobak, og hendes Næse var som Følge deraf ikke ganske tør. Engang imellem under Sennopsmalingen maatte Butiksdrengene tørre Marens Næse, for at Sennopen ikke skulde tage Skade. — Naar Lukketid kom, blev nogle store Laager, der om Dagen var hængt op til Loftet, klappede ned og skoddede til Disken, og Butikspersonalet tog fat ved det lange Bord paa Kalkulering og lignende. Nu kom enkelte Godtfolk fra Byen for at faa sig en Passiar. Stadige Gæster var Slagter Graff, der havde Kreaturer i Brænderistalden, Klejnsmed Knudsen og Pumpemager Jørgensen. Ogsaa Skipperne kom og fik Piberne stoppede og tændt. Naar en ung Mand hos B. blev Kommiss, sagde han Du til Skipperne, thi saa havde han naaet dem paa Rangstigen. Kommiss-Lønnen var 200 Rdl. og Ophold, men ikke mere. „I bruger dem jo alligevel!“ Skete der en Bommert, kunde B. buldre slemt, men godt var det ment. Over Tab blev han ikke ærgerlig, men tog sig bagom til Lænden, hvor den Gigt sad, han havde hentet sig som ung paa en Islandsrejse for Geelmuiden. Ligesom andre flinke Købmænd var B. meget villig til at køre Brændsel hjem for Byens Folk, og kom en ordenlig Mand i en øjeblikkelig Pengeforlegenhed, gik han sjældent forgæves til B., selv om der kun var lille Udsigt til, at B. fik Pengene igen. „De skal faa de 200 Daler, men De skylder mig dem ikke, for jeg vil ikke have, at De skal love mere, end De kan holde.“ I Diskontokassen afviste Kralund engang en solid, nu afdød Mand, der i en Termin paa kort Tid skulde have en 20—30,000 Kr. Borch tav stille, men sendte om Aftenen Bud til Manden og laante ham Pengene af sin egen Kasse uden at ville have Gældsbevis. Da Borch døde 1879, efterlod han en meget stor Formue til sine 6 Børn**. Adskillige af Byens senere kendte

—*. Der var ogsaa Kagekoner hos Bastrup og Søren Petersen. Hos Bastrup laa der altid Klipfisk paa Disken, og ofte rev Bønderne et Stykke af til Drammen.

** Der var 14 Børn i Ægteskabet, deraf 2 Gange Tvillinger, men kun 6 af Børnene overlevede Forældrene, nemlig Købmand E. A. Borch, der

Mænd stod oprindelig i Lære hos Stadthauptmand B., bl. a. Mægler *Grandjean*, Købmand *J. J. Grooss* og Konsul *R. Kaalund*.

Af Halvtredsernes Købmænd kunde der endnu være Grund til at nævne *J. F. Oxholm* i Laasbygade, en Broder til Landmaaler O.,

Søndergade først i Tredserne,
set fra Brødsgaards Hotel.

J. Aagaard, *Chr. Dyring* og *H. R. Hansen* i Søndergade, *Thærø* (tidl. Skipper), *A. D. Levin* og flere, men det vilde føre for vidt. Af Manu-

før Faderens Død havde overtaget Forretningen, Lærer, cand. theol. *A. G. G. Borch*, Fru Professor *Wimmer*, f. *Borch*, Købmand *C. S. Borch*, Enkefru *Nyegaard*, f. *Borch*, og Købmand *M. R. Borch*. De to førstnævnte og sidstnævnte er nu (1910) afgaaede ved Døden.

fakturhandlere var der *N. P. Hansen* paa Rendebanen, gift med Borgmester Estrups Datter. Hans Forretning paa Rendebanen Nr. 10 (til højre for Indgangen havde han Galanteriforretning) var ret betydelig og sat stort op, han holdt særlig Bogholder og førte Hus, men personlig nød han ikke stor Anseelse. Et snurrigt Øgenavn (Niels Peter Mav'pin'), som han uden sin egen eller sin Maves Skyld fik fra Fødselen, slap han aldrig af med. Han gik senere fallit. Købmand *Thomas Petersen*, gift med en Datter af Gæstgiver Mads Madsen og senere knyttet til Vett & Wessels Forretning, var oprindelig Bogholder hos N. P. Hansen.

Efter Treaarskrigen havde en anden Manufakturhandler, *Jacob Warburg* fra Assens, etableret sig paa Hjørnet af Rendebanen og Søndergade. Warburg vandt her baade Kunder, Venner og Anseelse. Da Landmandsbankens Filial aabnedes her 1872, blev Warburg Direktør. Faa Huse derfra laa *M. C. Warmings* Manufakturforretning.

Warming var fra Ribekanten og Seminarist fra Skaarup. Oprindelig var han Huslærer hos Kammerraad Kjær paa Straarup, blev senere Lærer i Dalby, overtog 1835 en Privatskole i Kolding (Thulstrups), men opgav Pædagogiken og blev Købmand i Søndergade. Warming var en brav Mand og spillede en betydelig Rolle. Det gravitetiske Lærervæsen slap han ikke af med, kun for en øjeblikkeligt opbrusende Hidsighed maatte det vige, som f. Eks. ved det store Slag i Klubben „Enigheden“. Warming og H. H. Grau disputerede Nytaarsdag 1855 om Ministeriet — andre siger, at det var om Krimkrigen —, og Grau var forlængst gaaet til venstre for de Nationalliberale, hvor Warming var bleven staaende. Begge de to Herrer havde talt sig varme. Saa vilde Uheldet, at Grau med sin Pegefingert kom for nær til Warmings Næse. Warming misforstod Bevægelsen og slog til med knyttet Næve, og et regulært Slagsmaal begyndte. Det blev dog snart standset, men Folk begyndte at kalde Klubben for „Uenigheden“. Begge Herrer meldte sig for øvrigt ud af Klubben. — Warming var Kredsens Repræsentant i Folketinget 1858—61 og 1864—65 (Rigsraadet). Efter Okkupationen 1849 blev W. udnævnt til kgl. Agent.

Endelig var der blandt Købmændene *H. W. Meyer* og *Grau*. Den første var en af hine jødiske Forretningsfolk, der, som man siger, kunde „lugte“ Penge. Paa Færde tidlig og silde, med Øjne og Øren aabne for alle Chancer, erhvervede han en stor Formue. Først handlede han med Manufakturvarer i Østergade Nr. 19, senere med næsten alt muligt, ogsaa med Ejendomme, baade her og i Hovedstaden.

I København købte han bl. a. en Ejendom, Nyhavn Nr. 31, der nu er Fideikommis i Slægten.

Hans Henrik Grau saa som indfødt lidt over Hovedet paa alle dem, der ikke var indfødte, „Fremdlinge“, som han kaldte dem. I Slutningen af Trediverne begyndte han som veluddannet Købmand en Handel med Produkter, Huder og dermed beslægtede Varer, som han i Aabenraa og Flensborg havde erhvervet sig stort Kendskab til, og hans Forretning var i sin Tid den første vidt omkring. Senere kastede han sig over Ejendomshandler og Byggeri. Dette og hans store kommunale Virksomhed vil der senere blive Lejlighed til at omtale. I mange Retninger var han en stor Dygtighed, det vil alle samtidige indrømme, men over ingen af Byens Mænd har Meningerne været saa forskellige som over ham. Hans skarpe Kritik iturev i Kolding mange Baand, der i andre Byer har hæmmet Udviklingen, men undertiden ramte han ogsaa ufortjent. Stadig var han det urolige Hoved, og ingen har som Grau kommunalt og politisk været i Ilden. Maaske er der noget berettiget i de Røster, der nævner Graus undertiden svigtende Logik og paastaar, at han ikke godt taalte, at Byens Interesser kolliderede med hans egne, — der bliver nok tilbage endda til Ære for Grau, først og fremmest hans Initiativ og hans fuldstændige Gaaen op i de Sager, han havde med at gøre.

Byen fik i Halvtredserne en Blomstringsperiode, og Grunden lagdes til adskillige nye, betydningsfulde Foretagender, *I. P. Leneths* og *C. Waltersdorffs* Jernstøberier (begge 1852), *A. L. Johansens* Snedkeri (begyndt i det smaa 1855) og flere. En meget driftig Mand, en Slider af første Klasse var Garver *P. Gøhlmann*, der byggede og boede der, hvor „Fremad“ nu er. Gøhlmann drev Garveri, stort Landbrug, byggede en Barkmølle oven for Sygehusbakken, senere en Korn- og Barkmølle ved Gøhlmannsvej. Da den efter en Brand opførtes igen, tilbyggedes der en Dampmølle, Brænderi med Fedestald, de nuværende Avlsbygninger og Hovedbygningen. Gøhlmann drev stort Teglværk og Kalkbrænderi paa Pladsen mellem Borgergade og Langelinie. Senere flyttede han Kalkovnen ned til Havnen (hvor „Skandinavien“ ligger). Endelig drev han Saltkogerier, Cindersfabrikation og Eddikebryggerier og havde i Ejstrup to Gaarde, hvor der var Ørredfiskeri og Sjæferi. Gøhlmann døde 1884, 76 Aar gl.

Vender man sig til Borgerskabets Kærne, *Haandværkerne* og „det brede Lag“, da kunde der være meget at optegne, men Pladsen tillader kun at omtale de allervigtigste Forgrundsfigurer. Mænd som Skrædder

Anchersen, Glarmester *C. L. Thomsen*, Slagter *Graff*, Farver *Lau* og Skomager *Mads Olesen* var stadig paa Tale. I Mads Olesens Hus var Konsul *Grau* en hyppig Gæst, og engang, da Konsulen i Borgerrepræsentationen havde faaet en uheldig Ordning paa en Sag, der angik Skomagernes Interesser under Markeder, maatte han pænt faa denne Sag lavet om, inden Mads Olesen tog ham til Naade. Naar Mads Olesen havde banket paa sin Snusdaase og taget sig en Pris, kom hans Hjertens Mening, og agitatorisk spillede denne en vigtig Rolle. En Mand, der i sin Tid satte Mads Olesen meget højt, var *C. Berg*.

Hos enkelte af de gamle Koldingborgere dukkede undertiden frem en Hjemmefødningens Selvsikkerhed, der ikke var let at møde den Gang: „Det kender vi meget bedre, vi gamle“, som Handskemager *Jørgensen* plejede at sige. Undertiden skete det ogsaa, at Filisteriet satte underlige Blomster saaledes som i 1858, da en *Svend** var bleven Konge ved Skydeselskabets Aarsfest⁶. Dette maatte selvfølgelig forhindres, og det følgende Aar blev Medlemmerne delt i to Klasser, de bosiddende og de ikke bosiddende. De første maatte baade skyde til Skiven og danse og gav 8 Mark om Aaret, de sidste maatte kun deltage i Dansen og den anden Lystighed (4 Mark), der kunde de nemlig ikke godt undværes, thi hvem skulde Døtrene saa danse med? — Byen var lille, og skønt langt fra saa slem som Byer, der laa mere afsides, var dens Beboere dog stærkt optagne af Næstens Dyder og Lyder. I Vers og Prosa østes der en sviende Spot over denne og hin, og undertiden har Spotten overlevet den mere eller mindre skyldige. Naar der ofte i Nutiden ankes over, hvad der kan skrives offentligt, kan der godt nævnes mærkelige Ting fra ældre Tid, da Folk var mere umiddelbare i deres Følelser end nu, f. Eks.⁷ et „*Indsendt*“, hvori en Mand i Omegnen trues med, at „hvis han ikke fra nu af ganske afbryder alsomhelst, baade legemlig og aandelig Omgang“ med en vis Enke, skal Sagen blive fremlagt for Offentligheden!

Det vilde ogsaa være at gøre Byen bedre end den var, om den ikke havde sine „sorte“ Subjekter, Købmænd, der benyttede Fif, Aagerkarle, Vinkelskrivere og andre Udbytttere, men de har faaet Dom nok. — I Tredserne indførtes med Politiets Tilladelse offentlig Prostitution i Byen, og den blev først ophævet igen 1877.

* Synderen var nuværende Bager *Hans Koch* i Jordrup.

Tiden mellem Krigene.

Sporene efter Krigen blev ret hurtigt slettede. I September 1849 var Byggeriet overalt i fuld Gang, dog endnu kun Udbygningerne; Hovedbygningerne tog man først fat paa senere. Paa Landevejene til Vejle og Snoghøj frembød de mange til Roden afhuggede unge Træer et hæsligt Syn, og der klagedes over, at Luften var forpestet som Følge af, at Knoklerne fra de mange slagtede Kreaturer henlaa i store Dynger rundt omkring. De ved Kampen paa Snoghøjvejen faldne Heste var ogsaa daarligt begravede⁸.

Slottets Urtehave eller „Gartnerhave“ var i 1847 bleven købt for 5000 Daler Kurant af Borch og fhv. Skibskapt. *I. B. Høffding* († 1873, 79 Aar gl.), en velhavende Mand, der efter at have afstaaet Gaarden Refsø var flyttet hertil med sin hollandskfødte Hustru. Men lige efter Krigen, da Stadthauptmanden vel har set noget mørkt paa Byens Fremtid, solgte han sin Part i Haven til Høffding, der snart planlagde en Gade gennem Haven fra Persillegade (Slotsgade) til Klostergade, søgte Havens Hartkorn ud af Matrikulen og Fritagelse for Bygningsafgift i 10 Aar. Parceller af Haven solgtes for 3 Rbm. pr. Kvadratalen de første 40 Alen ind fra Gaden, derefter 2 Rbm. I 1851 begyndte Tømrermester *Skarbye* at bygge i Haven. Det læses i „Kolding Avis“, at allerede i Slutningen af August 1851 var den sydlige Side af Haven (o: Sdr. Klostergade) prydet med „flere tildels store og meget pragtfulde Gaarde“. Den ny Gade, „Høffdingsgade“, var afsat i en Bredde af 16 Alen og blev 1855 opfyldt efter Nivellement, foretaget af Kommunalbestyrelsen. I 1856 lagdes Nord for Gaden Grundstenen til en stor Klubbygning for Selskabet „Enigheden“. I Overværelse af Selskabets Medlemmer indmurede en af Selskabets Direktører en Medaille, der paa Aversen var forsynet med Kongens Portræt og paa Reversen med følgende Inskription: „*Enighed gør stærk. 1856, den 15. August, lagdes Grundstenen til Selskabet Enighedens Klubbygning. Enighed i Selskabet tilvejebragte Midlerne til Bygningens Opførelse.*“ Huset var 70 Alen langt og 18 Alen bredt, og det byggedes af Tømrermester Forsberg. I Efteraaret 1857 toges det i Brug, og 15. Novbr. gik Dansen første Gang i Salen. Bygningen, hvis vestre Halvdel staar endnu, gik senere over til Haandværker- og Industriforeningen, der stiftedes paa et offentligt Møde efter den Opfordring, der laa i Indenrigsministeriets Cirkulære af 24. Jan. 1862. — Efter mange Forhandlinger blev Høffdingsgade brolagt i Sommeren 1861.

Paa andre Steder i Byen byggede H. H. Grau, baade i Søndergade og i Laasby. Sidstnævnte Sted var han allerede begyndt før Krigen, idet han havde bygget et Par store Gaarde øst for Gaden, men sidst i Halvtredserne tog hans Byggeri anderledes Fart. Efter Konsul Wissings Død 1854 sattes dennes Ejendomme til Auktion. Der dannede sig i Byen et Udvalg (Borgmesteren, A. Dahl, Søren Petersen og Grau), der ved Aktietegning skulde søge at skaffe Penge til Erhvervelse af Wissings Anlæg, at det kunde bevares for Byen, men Udvalget maatte opgive at faa tilstrækkeligt ind, og 29. Decbr. 1854 købte Grau ved anden Auktion Anlægget og Toften for 9000 Rdl., 10 Sk. pr. Kvadrat-alen. I Juli det følgende Aar bekendtgjorde Grau, at han vilde bebygge Toften, saaledes at der kunde danne sig flere Gader i flere forskellige Retninger. Planen blev efterhaanden gennemført. Der rejste sig i Toften et helt nyt Kvarter af Byen, men Bygningerne var ikke synderlig vel opførte, „Anlægget“ blev foreløbig liggende. Grau byggede en Pavillon deri. I Juli 1866 døbttes Anlægget „Katrinelund“ efter Graus Hustru,* og Navnet gik senere over paa „Katrinegade“.

Der var i Halvtredserne en livlig Omsætning i Ejendomme. Det er forbavsende at gennemgaa den Række af Handler, som alene Grau har afsluttet. I Juli 1857 købte han afdøde Købmand P. C. Bergs** store Gaard paa Torvet nord for Raadhuset. Der var stærke Rygter om, at han havde købt Gaarden for med Fortjeneste at sælge den til Kommunen til Udvidelse af Torvet, men Grau tilbød den i September samme Aar til Byen til samme Pris og paa samme Vilkaar, som han havde den. Byen turde ikke købe den og svarede Nej. Derefter rev Grau Gaarden ned og byggede flere Ejendomme paa Grunden, den første solgte han 1859 til Leib Marcus, den anden samme Aar til Th. Dohm osv. Et Par andre Handeler har offentlig Interesse: I Februar 1856 solgte I. S. Borch „Hjelms Toft“*** til fhv. Postfører Borthig for 10,000 Rdl. Borch fortrød nok straks sit Til-

* Mette Katrine G. (d. 1867, 52 Aar gl.), Datter af Hestehandler, Gæstgiver Hans Olesen. To andre Døtre af Hans Olesen var gift henholdsvis med Jacob Aagaard og Postfører, Kammersekretær Borthig.

** To af Købmand (senere Forligsmægler) Bergs Børn var Skolemændene Carl Berg (Rektor i Frederiksborg) og P. Chr. Berg (tilsidst Præst i Sverborg). En tredje Søn var Farver Berg i Kolding. Der var endnu flere Børn.

*** Har sit Navn efter Bager Jeppe Hjelm, død 1819. I 1865 byggedes en Mølle, der saa fik Navnet „Hjelms Mølle“ (Mølløværket var fra Slotsmøllens Vejrmølle).

bud, men Borthig tog ham paa Ordet, og denne Handel lagde Grunden til Borthigs Formue. Aaret efter skænkede Borthig 4 Skp. Land af Toften til et offentligt Anlæg. En $3\frac{1}{2}$ Alen bred Allé førte dertil baade fra Vonsild- og Dalbyvejen. — Byens største Gæstgivergaard skiftede Ejer i Halvtredserne, idet Mads Madsen 1853 solgte den til Kammerraad, Amdtsraadsmedlem *M. Brødsgaard* af Jordrup for 21,000 Rdl. I 1851 solgtes Hestehandler Hans Olesens Hjørnegaard paa Østergade for 10,500 Rdl. til *Peter Nissen*, der byggede „Hotel Freja“ og 1868 solgte det til Forpagteren, Svensson, for 35,000 Rdl. indbefattet en Del Inventar. Det omdøbtes nu til „*Svenssons Hotel*“.

Under Trearskrigen havde Borgervæbningen i Realiteten været ophævet, men i Teorien bestod den til 1852. Den indgik nu som en Afdeling under Brandkorpset og omordnedes atter ved Resolution af 5. Okt. 1856 og blev til et „Politikorps“, der bestaar endnu. Gennem en meget lang Aarrække har det været ledet af Sadelmagermester *Niels Hansen*, der siden Omordningen stod i Korpset, blev Premierløjtnant $\frac{1}{7}$ 1883, Kaptajn $\frac{16}{7}$ 1906 og som under $\frac{14}{9}$ 1906 tog sin Afsked efter at være fyldt 78 Aar. Politikorpset ledes nu af Premierløjtnant, Uhrmager *M. J. Slange*.

Til de vigtige Begivenheder maa regnes Nedlæggelsen af den underjordiske *Telegraftraad* i Sommeren 1853. Det var en enkelt Kobbertraad omgivet af Guttaperka og Bly, og Kablet nedlagdes i en Alens Dybde i Klostergaderne, Helligkorsgade og Søndergade. Linien, der strakte sig mellem København og Altona, var som oftest i Uorden. Allerede 1855 byggedes en overjordisk Linie gennem Byen, der først nu fik *Telegrafstation*. Den første Telegrafstation var paa Hjørnet af Klostergade og Havnegade, dernæst flyttedes den ned i „Enigheden“s Klubbygning, senere til Ø. Klostergade 24 og endelig i 1892 til det Sted, hvor den nu er, Jærnbanegade 42. De første Bestyrere var *I. C. Thygesen* til 1861, derefter *J. S. Sprechler* til 1889, *H. Gries* til 1892, *L. Bønnelycke* til 1906. Stationen bestyres nu af *C. F. Jørgensen*.

Kolera-Aaret 1853 voldte i Kolding en Del Skræk og Forstyrrelse, men ingen af Byens Borgere fik Sygdommen, det skulde da være Skipper Halmøe, der pludselig døde paa sit Skib paa Københavns Rhed. Man sagde, at Aarsagen var Kolera. Sygdommen naaede Flensborg og Aarhus, men Kolding slap fri. Den følgende Vinter kom *Dyrtiden*, da Brødkornet steg til uhyre Priser. I Januar købte Kommunalbestyrelsen 200 Tdr. Rug hos Søren Petersen for 10 Rdl.

Tønden. Pengene dertil laantes hos Enkemadam Johanne Hoff, og senere paalignedes de Byen. Kornet udleveredes skæppevis til de mest trængende mod rimelig Betaling. I Februar lod man bage Brød. og de solgtes for 4 Lybskskilling pr. 5 Punds Brød.

I Sommeren 1854 blev der efter Indbydelse af Propr. Holst paa Follerupgaard, P. Ingwersen, Elisabethsminde, o. fl. paa et Møde i Kolding 8. Juni i Klubvært Jørgensens Lokale dannet en Landboforening. Propr. Estrup, dengang Viufgaard, blev Formand. Diskussionsemnet for Foreningens første Møde var „Kartoffelsygdommen“ og „Tyendesagen“. Man søgte samme Aar at faa Kolding „Folkemarked“ forbudt, men Borgerrepræsentationen udtalte, at et Forbud vilde stride mod Grundlovens Bestemmelser om Forsamlingsfrihed og Tyendeloven af $10/5$ 1854, §§ 8, 9 og 10.

Kolding Latinskole, der i 1844 af nationale Grunde fik en begunstiget Stilling, havde efter Treaarskrigen — 1851 omdannedes Latinskolen i Haderslev til en dansk Skole — mistet sin væsentligste nationale Begrundelse, og samtidig fandtes det nødvendigt at indskrænke Latinskolernes Antal. Den Fare, der saaledes truede Kolding Latinskole, modtoges af By og Egn med Harme. Allerede i Juli 1854 var en Deputation (Quistgaard, Klubvært Jørgensen og Warming) hos Kongen med Bøn om, at Latinskolen maatte vedblive at bestaa, men den følgende Vinter fremsatte Kultusminister Hall Forslag om Skolens Nedlæggelse. Fra Kolding blev der gjort alt for at standse Forslaget. Der tegnedes privat 7,000 Rdl., som stillede til Regeringens Raadighed under Forudsætning af, at Skolen vedblev at bestaa, der sendtes en Adresse til Regering og Rigsdag. og Kredens Folketingsmand, Jens Jørgensen, Bjerregaard, talte i Tinget stærke Ord mod Skolens Nedlæggelse, ja selv Haderslevs „Dannevirke“ syntes, at Skolens Nedlæggelse var Synd og Skam — intet hjalp. Loven vedtoges og blev stadfæstet $10/4$ 1855. Blandt dem, der havde arbejdet for Skolens Bevarelse, var Orla Lehmann. Carl Ploug, der af principielle Grunde støttede Regeringsforslaget, blev i de Dage ligefrem forhad i sin Fødeby. I Lovforslaget bestemtes, at Kolding af Skolefonden aarlig skulde have 1500 Rdl. til Udvidelse af Byens Undervisningsvæsen og at Skolebygningerne skulde overgives til Kolding Bys Skolevæsen*. En Tid var der Planer om at

* En udførlig Fremstilling er givet af Rektor Georg Bruun i Program for Almenskolen 1905.

flytte Jelling Seminarium til Kolding, da der i Latinskolens Bygninger mentes at være Plads nok baade dertil og til en Realskole. Planen blev dog ikke til noget, derimod udkastede Vejle Amts Skoledirektion Planen til en Realskole under Navn af „Vejle Amts højere Realskole“. Planen stadfæstedes af Ministeriet i Skr. af 26. Juli 1856. Kommunalbestyrelsen overtog Bygningerne 26. Sept. s. A. Ved denne Lejlighed besluttedes det at afskære et Stykke af Skolens Have og føre Sviegade i lige Linie hen til Friskolen (nu Fattigaarden). Den nye Realskole aabnedes derefter 18. Nov. 1856 med *H. C. F. Lassen* (tidligere ved en Realskole i Odense) som Rektor, og Kandidaterne *Knud Høyer*, *C. Guldberg* og *Krogsgaard* samt Seminarist *H. M. Løding* som Lærere.

I de samme Aaringer undergik ogsaa *Byens Almueskoler* en gennemgribende Forandring. Allerede 1851 indsaar man, at der maatte skaffes en ny Borgerskole i Stedet for den ved Kirken. For at skaffe en Byggegrund, købte man 28. Nov. paa Avktionen efter Apoteker Eilschou en Køkkenhave, der grænsede til Sviegade og Blæsbjerg. Velhavende Folk, Tallotterikollektør *H. H. Schmidt* og Hustru, testamenterede ialt 6000 Rdl., og *P. Hoff's Enke, Johanne*, gav 4000 Rdl. til en ny Borgerskolebygning, der opførtes paa Grundstykket 1856 og indviedes 8. Jan. 1857. Skolen kostede ca. 15,000 Rdl.*. — Men ogsaa Friskolen var overfyldt. En kort Tid benyttede den foruden sine egne Lokaler Skolestuerne ved Kirken, senere lejedes Plads i „Føniks“, men 1859 fik Friskolen en Tilbygning, der afhjalp Pladsmangelen foreløbig. — Endelig skal nævnes, at i 1854 paabegyndte Lærerne *C. Berg* (ansat som 5. Lærer ved Borgerskolen ^{21/7} 1852) og *P. Hansen* en *teknisk Skole* for Haandværkslærlinge. Undervisningen skete i Aftentimer to Gange om Ugen, og 1857 stiftedes efter Bergs Initiativ „Foreningen for den fri Aftenskole“. Omtrent samtidig stiftede Berg en fri *Haandgærnings-skole* for Borgerskolens Piger, privat fra ^{1/18} 1858, indordnet under Borgerskolen ^{1/7} 1861. Angaaende nærmere vedrørende Lærervæsenets Ordning, Skoleplan etc. maa der henvises til *Th. Siersteds Bog om Kolding kom. Skoler*.

I 1858 fik Kirken sin Nordfløj tilbage. Samtidig blev Resten af de gamle Kirkeboder sløjfede; den gamle Kirkegaard, der allerede 1825 var nedlagt som Begravelsesplads, planeredes og udlagdes til Torv efter med Undtagelse af Kirkens Fortov og Trekanterne mellem

* Sviegade mistede kort efter sit gamle Navn og blev ifl. ministeriel Tilladelse af ^{18/2} 1858 kaldet „Skolegade“.

Kirkens Udbygninger at være overgaaet til Kommunen. Der hvilede dog den Servitut paa den gamle Kirkegaard, at den ikke maatte bygges. Kirken kom nu til at fremtræde langt smukkere, baade indvendig og udvendig. Indvendig foretoges en Restavrering, og til Gavn for Salmesangen — den evangelisk-kristelige Salmebog var ^{30/11} 1856 bleven afløst — fik den et nyt Orgel. Udvendig paa Gavlen af Nordfløjen ønskede man at anbringe et Mindesmærke for de i Gadekampen 1849 faldne Krigere. En Række Mænd i Kolding indbød ^{21/11} 1859 til at tegne Bidrag dertil. Ved Lister indkom 367 Rdl., en særdeles munter Basar 1860 gav 941 Rdl., fra Monumentkomiteen i Fredericia kom der 200 Rdl. og 344 Rdl. indkom ved Renter og ved en Gave fra Sparekassen her. For disse Penge bekostedes og opstilledes* 1865 A. Paulsens smukke Basrelief uden særlig Højtidelighed og overtoges af Kolding Kommune 15. Nov. det følgende Aar.

— — —

I Efteraaret 1856 var der i Kolding opdukket en ejendommelig Mand, der kom fra Haderslev og hed *M. A. Sommer*** . I Slotsmøllen lejede han nogle Værelser, hvor han nogle Aftener om Ugen holdt gude-lige Forsamlinger. Han var en mærkelig, meget dygtig Taler, og snart samledes i Slotsmøllen en hel Menighed, hvor Sommer var Præsten og Glarmester Hedegaard saa at sige var Degnen. Bevægelsen greb stærkt om sig, og Sommer fik mange Venner i By og Egn, thi han talte til Folk om religiøse Ting paa en Maade, som man ikke var vant til, jævnt, ligefrem og vindende. Medens Provst Gad om Søndagen kun samlede Tilhørere i Dusinvis i Kirken, kunde Sommer undertiden i Slotsmøllen samle Hundreder. Efterhaanden som Bevægelsen tiltog, vakte den Modstand i Byen, og i Januar 1857 kom det til alvorlige Spektakler. En Lørdag Aften, da Sommer holdt Møde, havde der udenfor Slotsmøllen samlet sig en Flok Urostiftere. De forsøgte at trænge ind i Salen, men forhindredes deri af Hedegaard, Skomager Hansen og flere andre af Tilhørerne. Optøjerne blev tilsidst ret alvorlige, der kastedes med Sten, en Kakkelovn skulde være sprængt med Krudt osv. Sommer selv slap bort med Nød og næppe. Herredsfoged Toxwerdt, der i Forvejen havde faaet Anmodning om at beskytte Mødet, havde sendt en Betjent derud, men denne kunde eller vilde ikke forhindre Spek-

* Opstillingen kostede en Murer Livet.

** F. i Ribe 1829, d. i Aalborg 1896.

taklerne, der forresten gentog sig et Par Aftener. I et Haderslevblad beskrev Sommer, hvad der var sket; hans Klage optryktes i alle Landets Blade og vakte Uvillie, thi selv om Sommer var et Stykke af en Fantast, saa var saadanne Forfølgelser dog meget uværdige. I „Fædrelandet“ kritiserede Ploug Affæren, og der gik Rygter i Kolding om, at bestemte navngivne Borgere havde tilskyndet til Optøjerne. Kralund og Søren Petersen udlovede i Avisen en Ducør til den, der navngav Hjemmelsmanden til et Rygte om, at det var dem, og Hedegaard spurgte i en Annonce, om de to Herrer ogsaa gav Ducør, naar Sporene førte til dem selv. Mange Aar efter har Sommer selv i sine Erindringer¹⁰ sigtet Provst Gad og en Jernstøber L. og paastaaet, at L. opmuntrede sine Folk med Brændevin til at lave Spektaklerne. Sandheden er vel den, at Stemningen i Almindelighed var Sommer imod og at man derfor ikke skred ind mod Pøbelen, og for saavidt var Kritikken udefra næppe uberettiget. Baade Herredsfogden og Borgmesteren rykkede ud med lange Erklæringer i Byens Blad og „Berlingske Tidende“. Tilsidst blev der nedsat en Undersøgelsesdomstol, der ganske vist ikke kom til noget Resultat, men Herredsfoged Toxwerdt søgte herfra samme Foraar og blev Byfoged i Storehedinge. (Med Grau som Mellemed solgtes hans Ejendom til hans Efterfølger, Saxild). I nogle Aar talte Sommer i Kolding, men da han senere gik i sektererisk Retning, mistede han efterhaanden den Kreds, der først samlede sig om ham. Han blev Udvandringsagent, dukkede ogsaa senere af og til op og vakte ogsaa da stærkt Røre. Efterhaanden kom han mere og mere til at tale om Æmnet „Fattige og Rige“ og lagde da socialdemokratiske Sympatier for Dagen. Mange Borgere vil kunne mindes hans Møder og de Scener, de kunde give Anledning til, thi Sommer var ikke saa let at imødegaa.

I Halvtredserne fik de fleste Provinsbyer nye *Pengeinstitutter*. Kolding var langt efter Vejle, der i saa Henseende var først paa Færde. Endelig fremkom der under 18. Maj 1856 en Skrivelse fra Borgerrepræsentant H. H. Grau, der opfordrede Kommunalbestyrelsen til at arbejde hen til Oprettelsen af en *Spare- og Laanekasse* for Kolding By og Omegn. Samtlige Medlemmer viste sig enige om Gavnligheden, og det besluttedes at indbyde Mænd fra By og Omegn til i Forening med Kommunalbestyrelsen at tage Sagen under Overvejelse. Et Møde afholdtes paa Raadstuen 2. Avg., og her valgtes et Udvalg til at udarbejde Vedtægter (Fønss, Borch, Dahl, Grau og P. Mikkelsen, N. Bjært). Sagen sluttede dermed for Kommunal-

bestyrelsens Vedkommende. Udvalget indvarslede til et forberedende Møde 23. August, og her valgtes Bestyrelse: Dahl, M. Madsen, Bastrup, Søren Petersen, Købmand I. H. Hansen, Warming, Mikkelsen, D. Eiler (Ferup) og Propr., Kammerraad Thomsen, Eltangaard, senere Kolding. Sparekassen fik kgl. Privilegium 25. Oktober og begyndte sin Virksomhed 21. November samme Aar. Lokalet var hos Fønss i Hospitalet. Efter hans Død flyttedes det til det nuværende Sted.

Parti fra Slotsgade, nu Mærkedanersgade, 1857.
I Forgrunden til Venstre den Gaard, hvor Sparekassen senere flyttede ind.
Efter Akvarel af Peder Møller.

Omtrent samtidig stiftedes „Laane- og Diskontokassen“, der begyndte sin Virksomhed 9. Jan. 1857 paa Rendebanen lige overfor N. P. Hansens Forretning. I Bestyrelsen sad Kralund, Borch, N. P. Hansen, H. W. Meyer og Ehnhuus.

I Efteraaret 1857 anede enkelte en kommende *Handelskrise*, men først i December hang Uvejret over Hovedet. Skyen viste sig i Form af en Meddelelse, der stod i „Kolding Avis“ for 8. Decbr.; „Ifølg Telegrafdepeche hertil fra Hamborg i Aftes har det store Handelshus Pontoppidan & Comp. ogsaa maattet suspendere sine Udbetalinger. Denne Efterretning turde navnlig give Handel og Kreditvæsen i Jylland et haardt Stød.“ Det er unødvendigt her at skildre, hvorledes dette Firma, hvoraf en Mængde danske Købmænds Velfærd afgang,

blev afstivet, og hvorledes den midlertidige Laanekasse for Kongeriget dannedes og traadte i Virksomhed. Den 21. Dec. besluttede Kommunalbestyrelsen under Kommunens Garanti hos Laanekassen at søge et Laan paa 200,000 Rdl. for dermed at komme Byens Borgere til Hjælp. Dispositionen over Pengene overdroges et Udvalg paa Magistrat og 6 Medlemmer. Man opnaaede derefter et Laan paa 100,000 Rdl., der skulde være tilbagebetalt inden 30. Juni 1858. Renten var 8 pCt. foruden andre Omkostninger, men da man i Jan. 1858 fik Pengene, gik det ikke saa rask at faa dem anbragt. Diskontokassen fik af Laanet 36,000 Rdl. og iøvrigt udlaantes kun 2 à 3000 Rdl. Resten af Pengene fik man Laanekassen for Kongeriget til at tage igen mod $\frac{1}{2}$ Maanedes Rentegodtgørelse. Det stedlige Udvalg forlangte nemlig saa stramme Garantier, at det kun var ganske enkelte, der kunde yde dem. — Forskellige Købmænd i Kolding fik Hjælp af deres Kunder. Bønderne slog sig sammen og reddede hver sin Købmand. Stadthauptmanden kunde uden Hjælp skrive til Nationalbanken om at indløse alle Fordringer paa ham. Var der ikke Penge nok paa hans Konto, kunde der komme flere. Selve Pengekrisen forløb i Kolding uden store Ulykker, men her som andet Steds var Eftersmækket, det store Prisfald, det alvorligste.

— — —

Det første *Valg til Folketinget* skete i Ridehuset paa Staldgaarden $\frac{4}{12}$ 1849. Der var to Kandidater, Pastor *I. W. Marckmann* til Højen og Jerlev gik af med Sejren, 169 St., saa hans Landsmand, Konsistorialraad Gad, der var Valgbestyrelsens Formand, kunde proklamere ham som valgt, hvorefter Marckmann udbragte et Leve for sin Modkandidat, *M. C. Warming*, der kun fik 158 Stemmer. Paa Marckmann havde navnlig Landboerne og Byens Embedsmænd stemt, paa Warming fortrinsvis de næringsdrivende Borgere. — Ved Valget $\frac{4}{8}$ 1852 og $\frac{26}{8}$ 1853 var Pastor *Binzer* eneste Kandidat og valgtes ved Kaaring (Marckmann var forflyttet til Hoptrup og stillede sig ikke mere i Kredsen). Ved det følgende Valg faa Maaneder efter paa Arvefølge-loven var der tre Kandidater: *Jens Jørgensen** af Bjerregaard, Aale Sogn, vest for Horsens, valgtes med 147, Oberstløjtnant I. Lemminch fik 117 og H. Roed 91 St. De følgende 2 Aar valgtes Jens Jørgensen ved Kaaring, men ved Valget i 1858, da *Næringsloven* havde sat Sindene

* Om Jens Jørgensen, der var en Ven af P. Larsen Skræppenborg, er der udgivet en Bog: Joh. Elbæk: Jens Jørgensen Bjerregaard, Horsens, 906. Jens Jørgensen var gift 2. Gang med Kirsten Kristiansdatter fra Dons.

i Bevægelse, mødte Agent Warming igen og blev valgt som en Protest mod Loven. Valgdagen var meget interessant, ikke mindst fordi der paa Talerstolen for første Gang saas de to unge Mænd Lærer C. Berg og Lærer, cand. pharm. Knud Høyer, en Svigersøn af Rektor Lassen. Begge mødte som Interpellanter. Da Berg spurgte Warming, om, hvor mange Aarhundreder, Menneskealdre eller Aartier, Kandidaten mente burde hengaa, før Næringsfriheden indtraadte, svarede Warmings Vælgere ham med Latter, og det var det eneste Svar, han fik, og Knud Høyer, der mærkeligt nok holdt paa Jens Jørgensen og saaledes stod paa samme Side som Berg, fik en lignende Modtagelse. Valgdagens Udfald var, at Warming valgtes med 303 Stemmer og Jens Jørgensen fik 252 Stemmer, deraf kun 17 fra Kolding. Faa Aar efter finder man Høyer og Berg som uforsonlige politiske Modstandere. Høyer kæmpede en tapper, men fortvivlet Kamp ved Snese af Møder, men Berg fik altid Latteren og Flertallet paa sin Side. En Venstremænd fra Landet sagde engang, da han hørte paa Knud Høyer: „Der er jo noget i det, men“ — tilføjede han helt medlidende — „*hvor vil han faa, naar Berg nu kommer!*“

— — —

„*Kongen kommer til Kolding!*“ Det var i September Maanedes Slutning 1858, at Budskabet indløb, og der blev et voldsomt Røre. Man havde ikke set Kong Frederik VII siden 1848, og Byen havde ikke endnu bragt ham sin Tak for Grundloven. Der byggedes Æreporte og pynnedes op, og man naaede tilsidst knap nok at faa Stadstøjet paa, thi Kongen, der kom Syd fra, havde mod Forventning ikke gjort længere Ophold i Kristiansfelt. Det var 29. Septbr. om Eftermiddagen Kl. 5¹/₂, at han med Grevinde Danner ved sin Side kørte ind ad Æreporten i Søndergade. Kongen kørte til Staldgaarden, besaa Stutteriet og Ruinen og tog derefter til Realskolen, hvor der var indrettet Bolig til de høje Herskaber, og hvor disse gav Kur. Om Aftenen var der Taffel i den nye Klubbygning i Høffdingsgade. Fønss talte for Kongen og Grau for Grevinde Danner. En Mængde af Byens Drengene var klatrede op i de store gamle Valnøddetræer, der stod, hvor Højskolehjemmet og Diskontokassen nu ligger, og nød derfra et Indblik i den straalende Spisesal. — Om det paafølgende Kongebal blev der senere fortalt, at under Polonaisen, hvori Kongen og Grevinde Danner deltog, kom en Købmandsfrue nogle Øjeblikke til at gaa ved Kongens Haand. „Der er mange paa Ballet i Aften“, sagde hun. „Ja“, svarede Kongen, „jeg skal sige Dem, naar der kommer fremmede Dyr til

Byen, er der gerne mange Tilskuere"! En Herre, der var med til Ballet, undrede sig endnu mange Aar efter, hvorledes Byens fine Damer kunde gøre dyb Bøjning for Grevinde Danner. Særlig var det Postmesterens Frue, der nejede saa dybt og graciøst, at alle undrede sig over de fornemme Lader. Om Aftenen var Byen illumineret. — I „Colosseum“, et Forlystelsessted i Øster Kloster-gade, var Vinduerne overklæbede med Papir i alle mulige Farver, og i Papiret var udklipet Kongens Navnetræk med Krone over; oplyst indefra saa det nydeligt ud. Kongen og hans Hustru lystes hjem med Fakler. Næste Dag, da Kongen rejste videre, var Provst Gad bleven Ridder, Rektor Lassen Professor og Fønss havde faaet en kostbar Brillantring af Kongen. Bortrejsen skulde ske fra Drejensodde, hvorfra Kongen trods alle Forestillinger vilde gaa ombord i Kongeskibet „Slesvig“. Ved Nørre Bjært var der udenfor Vilhelm Johansens Gaard rejst en Æreport, hvor Kammerraad Thomsen, Eltangaard talte. Lærer C. Simonsen i N. Bjært overrakte Kongen et Digt*. Kongen, der sad i Vognen og røg af en kort Merskumspibe, nikkede og takkede, og videre, men langsomt, gik det ad den i Hast istandsatte Vej ned over de stejle Bakker til Stranden. Ved Veikanten stod en Mængde Menesker med store Tov og lange Reb og Kæder. Det gik helt godt med Kørselen, idet man holdt igen paa Vognene. Ud i den lave Strand var der i stor Hast bygget en over 100 Alen lang Anlægsbro og et Stykke fra denne en Æreport, hvor Amtmand Orla Lehmann ønskede Kongen en lykkelig Rejse. Under Kanønsalut fra Bankerne og Hurra-raab for Kongen og „æ Dronning“ gik Frederik VII ombord og sejlede bort.¹¹

— —

Maaske vil det have været Læserne paafaldende slet ikke at møde *Borgmester Quistgaards* Navn under disse Festligheder, men dette hænger saaledes sammen:

Efter den borgerlige Raadmandsposts Nedlæggelse 1846 arbejdede Kommunalbestyrelsens to Afdelinger, Borgerrepræsentationen og Magistraten, oftest sammen i „Plenarmøder“, men under et saadant Møde i 1857 opstod der en Meningsforskel mellem Borgmesteren og Grau

* Der har dannet sig det Skæmtesagn, at Simonsen ved en Fejltagelse overrakte Kongen en Skrædderregning, men Sagnet dementeres i „Kold. Av.“ for 9/10 1858. Historien om Skrædderregningen er ældre og oprindelig vist ikke dansk. Motivet er bl. a. anvendt i I. L. Heibergs „Aprilsnarrene“ (1826).

der $\frac{3}{1}$ 1856 var indvalgt som Borgerrepræsentant. Grau sagde rent ud Borgmesteren imod, og Quistgaard blev derover meget opbragt. Det drejede sig om en Byggesag (Lysestøber Carstens). Quistgaard vekslede efter Mødet nogle ubehagelige Ord med Grau og meddelte kort efter Borgerrepræsentationen, at herefter vilde han kun afholde Plenarmøder, hvor dette udtrykkeligt var foreskrevet. Alle andre Tilfælde vilde han henvise til skriftlig Forhandling. Borgerrepræsentationen mente, at Borgmesteren ikke saaledes efter eget Fordogt-befindende kunde omstøde en 10-aarig Praksis. men var samtidig uhøflig nok til at udtale, at den „ikke tillagde den omtalte Beslutning af Borgmesteren nogen særdeles Indflydelse paa Behandlingen af de kommunale Anliggender“. Og Grau tilføjede i den Skrivelse til Amtet, hvori dette staar, at han ikke troede, at han var valgt for at udstudere, hvorledes han i sin offentlige Virksomhed kunde undgaa at „støde“ nogen, men at det var hans Pligt at danne sig en Overbevisning for uden generende Bihensyn at følge denne. Amtet gav Quistgaard Medhold i at nægte de talrige Plenarmøder, men Quistgaard var saa ked af Sagen og de Rivninger, den vilde føre med sig, at han tog sin Afsked, solgte sin Gaard i Østergade til L. P. Christensen og flyttede op paa „Bellevue“. Ved sin Afskedigelse udnævntes han til Etatsraad. I 1860 flyttede han fra Byen. Ved Afskedsgildet 29. Oktbr. var baade hans Forgænger og hans Efterfølger i Embedet til Stede. Maler *Holst*, Medlem af Skolekommissionen, holdt Talen for Æresgæsten. Q. afdøde ved Døden i Aarhus 1876.

Fra 15. September 1857 til Slutningen af November det følgende Aar fungerede Lærer *C. Berg* som *Sekretær* for Borgerrepræsentationen, en ganske ny Stilling; der synes at have været stor Tilfredshed med Bergs Arbejde, og paa sin Side satte Berg sig ind i kommunalt Styre, hvad der senere kom ham til megen Nytte, ikke mindst, da han senere som Rigsdagsmand særlig kom til at beskæftige sig med den nye Lov om Købstadkommunernes Styrelse. — men da Berg som Løn for sit Arbejde krævede 100 Rdl., kom det til en Meningsforskel, ja Berg anlagde endog Sag. Denne Sag er allerede udførligt beskrevet paa Tryk, nemlig i H. Begtrup's Bog om C. Berg, og skal derfor ikke videre omtales her, kun maa det i Modstrid med Begtrup's Bog hævdes, at Berg *virkelig fik Honorar*, idet 80 Rdl. staar opført paa Kæmnerregnskabet for 1860.

Den nye Borgmester, som Kolding fik efter Quistgaards Afgang, var *Martin Anton Monrad*, tidligere Overauditor ved Garden. Han

viste sig at være en flink, retsindig, gennemdannet Mand, der vandt Sympati. En ren Bagatel gav kort efter Monrads Tiltrædelse Anledning til et *Sammenstød* mellem ham og Grau, der fra 1. Jan. 1858 var Formand for Borgerrepræsentationen. Den 3. Marts 1859 afholdtes et Kommunalbestyrelsesmøde (altsaa Plenarmøde) paa Raadhuset, og da man var færdig, tilkendegav Grau Borgerrepræsentanterne, at han ønskede, at de blev tilbage „for at tage en Sag, Repræsentantskabet *alene* vedkommende, under Forhandling“. Hvorledes Tonen i Graus Ord har været, staar der selvfølgelig intet om i Forhandlingsprotokollen, men Borgmesteren følte Ordene som en Fornærmelse mod sig, som om han var bleven vist ud! Næste Dag skrev han til Grau, at „paa Grund af den Opførsel, som Hr. Konsulen efter endt Kommunalbestyrelsesmøde viste paa et Sted, hvor han (Borgmesteren) og ikke Grau var hjemme“ fandt han Anledning til at gøre opmærksom paa, at Stedet for Borgerrepræsentationens Forhandlinger var Kommunalbestyrelsens Værelse, men ikke det, hvor man var hin Aften (saavidt man kan se: Bytingsstuen). Grau svarede med en Skrivelse, hvori han undrer sig over, at Borgmesteren har kunnet føle sig fornærmet, thi der var ikke sket noget fornærmeligt. „Iøvrigt maa jeg sige Hr. Borgmester, at jeg betragter mig hjemme i ethvert Lokale, hvor jeg lovlig er indvarslet til at deltage i offentlige Forhandlinger, og ingen Borgmester er paa Stadens Raadhus mere hjemme end nogen Borgerrepræsentant. I hvilket Lokale, Møderne holdes, er mig en aldeles ligegyldig Sag, men der, hvor de holdes, betragter jeg mig som hjemme. Paa given Foranledning tillader jeg mig at bemærke, at Borgmesteren som saadan ikke har noget særligt Lokale paa Stadens Raadhus; kun i den Tid Retten er sat og der holdes Ting, maa det hidtil dertil afbenyttede Værelse udelukkende dertil afbenyttes. Den øvrige Tid staar det aabent for alle Forhandlinger Stadens Anliggende vedkommende“. Grau forelagde Borgmesterens Brev for Borgerrepræsentationen (C. L. Thomsen, S. Andresen, H. I. Lau, Bastrup, M. Olesen, Chr. Graff og H. Jørgensen) og de gav ham Medhold i et og alt. Hans Svar til Borgmesteren er indført i Forhandlingsprotokollen og billigedes ligeledes.

Hvorledes denne Sag videre har udviklet sig, fremgaar ikke af Bøgerne, men det er *muligt*, at den var medvirkende til, at Grau godt en Maaned efter, ²⁷/₄, indgav Ansøgning om at blive fritaget for sit Hverv som Borgerrepræsentant. Det hedder i Ansøgningen, at hans Forretninger nu gav ham nok at bestille; thi han var nu Ejer af om-

trent 30 større og mindre Købstad- og Jordejendomme og saaledes — udenfor Hovedstaden — Landets største Købstadgrundejer og desuden Vicekonsul og Købmand. I 15—16 Aar havde han beklædt offentlige Stillinger (først var Grau Revisor) og han kunde saaledes med Føje bede sig fritaget. Borgerrepræsentationen anbefalede Ansøgningen uden Bemærkninger, og Indenrigsministeriet bevilgede den. — I Graus Sted valgtes *P. Brandorff* med 102 St. af 123.

I Borgmester Monrads Tid holdt de store Reformere, Loven af 31. Marts 1860 om kommunale Valg (større og mindre Halvdel), Loven af 11. Febr. 1863 om den kom. Beskatning og endelig den vigtige Lov af 26. Maj 1868 om Købstadkommunernes Styrelse deres Indtog i Kolding. Den sidste Lov gjorde en Ende paa „Borgerrepræsentationen“ og skabte egentlig først det, vi nu forstaaer ved *Byraadet*. Den førstnævnte af de tre Love medførte (§ 1), at der blev 9 Repræsentanter i Stedet for 8. Ved første Valg til den „større Halvdel“ 2. Jan. 1861 stemte kun 29 pCt. af Vælgerne, og der valgtes: Slagter Graff, Handskemager Jørgensen, Brandorff, S. Daugaard og F. Utzon. Ved Valget af den „mindre Halvdel“ (Højstbeskattede) Dagen efter stemte 73 pCt., og der valgtes Fønss, Bastrup, Snedker N. Jørgensen og P. Schougaard.

I 1862 aabnede Borgerrepræsentationen en lille Dør ud til det store Publikum, — et Tilløb i 1858 blev ikke til noget — det besluttedes nemlig efter Borgmester Monrads Forslag, at efter hvert Mødes Slutning skulde der gives *et kort Referat til Byens Avis*. Offentlige Byraadsmøder begyndte med Loven af 1868.

Byen havde endnu kun det ene Blad. Da Redaktør *B. C. Møller* 1861 døde i København paa en Lysttur med Landforeningen, fortsatte Enken *Georgine Møller* Udgivelsen med Lærer *Geill* som Redaktør*. Skønt yderst flittig Mand, kneb det ofte for Geill med Tid til dette Hverv, Middagshvil og Aftenro maatte han ofte give Afkald paa, og undertiden, f. Eks. i en Regnetime, ekspederede han Trykkeridrenge, der kom med Korrekturen. Geill, der var gift med en Søster til Carl Ploug, ledede Bladet til 1872, da den nuværende Redaktør, *Bertel Møller*, overtog Ledelsen, 21 Aar gl. I 1863 $\frac{14}{3}$ fik Byen sit andet Dagblad, „Koldingposten“, udgivet og redigeret af *M. Heimann*.

Den største og vigtigste Begivenhed, der skete i Byen i Aarene lige før Krigen, var *Gasværkets* Anlæg. Planerne om et Gasværk var

* Geill var $\frac{10}{4}$ 1852 overgaaet fra Friskolen til Borgerskolen. Han afgik ved Døden 1884, 72 Aar gl.

fremme allerede i de første Aaringer af Halvtredserne, og 1858 ned-sattes den første „Gaskomit  “. 1860 købtes der til Gasværket et Stykke Jord nord for Havnen af Skipper Jens Hansen og kort efter afhændede Slotsmøllens Ejer, H. W. Meyer, et Stykke Eng for 24 Sk. pr. Kvadratalen. Her skulde Gasbeholderen ligge. Gasværket blev færdigt i Eftersommeren 1861. Søndag 22. Septbr. 1861 var Koldings Gader for f  tste Gang belyst med Gas, og alle var paa Benene for at se dette Særsyn* og for at skumle over Lygternes Anbringelse. Pengene til Gasværket var tilvejebragt ved et Laan paa 40,000 Rdl. Gasbelysning var dengang en noget dyr Fornøjelse, idet Gasprisen pr. 1000 Kubikfod oprindelig var 21 Mark (7 Kr.), men Aaret efter nedsattes den til 20 Mark. Prisen paa Lysgas er nu 4 Kr., Kogegas tænkte man ikke paa dengang.**

Fra Krigsaaret 1864.

Efterretningen om Dannevirkes R  mning 5. Febr. naede herop den samme Nat, men forelaa først officiel den følgende Dag ved Middagstid. Snart viste der sig et sørgeligt Tog af danske Tropper. Den 12. Febr. blev Sønderbro spærret med Bjælker, thi Fjenden var under Fremrykning. Købmand *Gross* og Slagter *Graff* bad i en Skrivelse Kommunalbestyrelsen om at gøre sit til at forhindre en Gentagelse af Gadekampen fra 1849, og Borgmester *Monrad* henvendte sig til Kommandanten, der lovede at gøre alt, hvad der var muligt, mere kunde han jo ikke sige. Natten til Torsdag 18. Febr. forlod vore Tropper Byen, og hen mod Middag kastede Tyskerne Bjælkerne i Aaen og besatte Byen, der fra nu og til 25. November var besat af Fjenden. Tyskerne tog al dansk Statsejendom i Besiddelse, saaledes ogsaa Ehnhuus' Toldkasse, og E. var meget ulykkelig derover. Da der Søndag 21. Febr. skete Alarmering nordfra, truede Tyskerne

* Elektrisk Lys saas i Kolding f  r Gassen. I „Kolding Avis“ for 17/3 1860 staar der med store Bogstaver og en pegende Haand foran: „Publikum gøres opmærksom paa, at Helligkorsgade og Rendebanen i Aften Kl. 8¹/₂, saafremt ingen uforudsete Forhindringer indtræffer, vil blive oplyst ved *elektrisk Lys*.“ — Det var Overlærer Knud Høyer, der eksperimenterede med Lyset mellem to Kulspidser, og fra et højtsiddende Vindue i Huset Nr. 20 paa Helligkorsgade faldt der virkelig en Lysstribe ned over Tilskuerne, langt klarere end Tranlampernes Glans.

** Gasv  rksbestyrere: I. H. Hansen 1861—72, L. C. Staal 1872—99 og derefter N. Jensen.

med, at saafremt danske Tropper gjorde et alvorligt Angreb, vilde Byen blive stukket i Brand af Batterierne paa de sydlige Højder. Det prøjsiske Militær var meget hovent og stillede store Forlangender. Den lange Række af Rekvisitioner begyndte med beskedent 7,500 Cigarer, 200 Pund Tobak og 300 Kander „Schnaps“, men dette var kun en lille Indledning. Tilsidst blev der oprettet et Magasin, ledet af Herredsfoged *Saxild* og Amtsraadsmedlem *Campen*, Elkærholm, og under Okkupationen udleveredes der fra dette Magasin Kød, Flæsk, Hø og Halm m. m. for 7—800,000 Rdl. I „Enigheden“s Klub var der Lazareth. Ligeledes i Graus „Pavillon“, Realskolen, Borgerskolen og Friskolen*. Udlevering af Provianten skete paa Staldgaarden, i „Colosseum“ og flere Steder, og i J. P. Wissings Pakhus var der stort Militærbageri. Det tyske Militærs Optræden blev mere og mere ubehagelig. Den 5. Marts om Morgenen Kl. 7 stillede der en Soldat hos Borgmesteren og forlangte en dansk- og tysktalende Vejviser. Monrad svarede ingenting, men da der atter kom Bud, sagde han kort Nej. Tyskerne lavede Forskansninger, og ved Ejstrup var de ifærd med at slaa Bro over Aaen. Den samme Morgen, Budet havde været ved Borgmesteren, tog Militæret uden videre Borgernes Heste ud af Staldene og mønstrede dem. Herunder kom det til Skænderi mellem Stadthauptmand Borch og en fjendtlig Officer. Borch blev som Arrestant bragt til Raadhuset, men da Monrad og Campen gjorde Forestillinger hos Kommandanten om Arrestlokalets Beskaffenhed, blev Borch ført til sit Hjem, hvor han nogen Tid holdtes under Bevogtning af fjendtligt Militær. I Anledning af, at flere Rekvisitioner var afslaaede, kom det 6. Marts til et varmt Oprin mellem Monrad og den tyske Kommandant. Borgmesteren sagde, at han ikke vilde være med til at levere Krigsmateriel eller hjælpe med at skaffe Materiale til fjendtlige Forskansninger. Nogle Dage senere, den 16. Marts, blev Borgmester Monrad tillige med 9 andre Embedsmænd fra Jylland, som Feltmarskal Wrangel** havde ladet kalde til Kolding, arresteret og ført til Rendsborg, hvor de fik en taalelig Behandling. Først under Vaabenhvilen kom Monrad atter tilbage. Da Monrad var ført bort, forlangte den prøjsiske Kommandantur, at der skulde vælges en ny Borgmester.

* Blandt Østrigerne var en ondartet Øjensygdом ret hyppig; Øjnene blev rødkantede og angrebne. Flere i Byen blev smittede af den hæslige Sygdom, der saas ogsaa af og til efter Krigens Slutning.

** Wrangel boede ligesom i 1849 paa Brødsgaards Hotel.

Fønss svarede i Kommunalbestyrelsens Navn, at man savnede enhver Ret til et saadant Skridt, men Indkvarteringen skulde nu som før blive besørget af Borgerrepræsentanterne Snedker N. Jørgensen og Handskemager H. Jørgensen. medens Fønss foreløbig vilde besørge Rekvisitionerne til Lazaretterne og Vagterne. Den 19. Marts rykkede Prøjserne nordpaa og afløstes af Østrigerne. General *Gablentz* tog Kvarter i H. N. Hansens Gaard paa Rendebanen. Prøjserne havde fortalt i Byen, at Borgerne maatte være glade ved, at det var dem, der var her, og ikke de frygtelige Østrigere, men det viste sig, at Befolkningen kom ganske anderledes ud af det med Østrigerne end med Prøjserne. Østrigerne var elskværdige, flinke Folk. Kun én lille Fejl var ikke sjælden. Enkelte af dem vilde gerne rapse lidt, akkurat ligesom Bajrerne under første Krig. Men blev de meldte for Rapseri eller andre Unoder, fik de Stokkeprygl. saa det var en Gru, enten omme ved „Lergraven“ (nu Borgergade), ellers ude ved Enden af Laasby.

April var en sørgelig Maaned. Først kom Efterretningen om Dybbøls Fald, saa om Fredericias Indtagelse. Det var haardt for Egnens Bønder at skulde køre de danske Kanoner fra Fredericia til Flensborg, hvor de læssedes i Jærnbanevogne. Wrangels Paabud om Krigsskatten paa 350,000 prøjsiske Daler, deraf 35,000 Daler fra Kolding, satte Sindene stærkt i Bevægelse, men Svaret maatte blive Nej, Pengene kunde ikke skaffes. Under Vaabenstilstanden 12. Maj til 25. Juni besørgede Tropperne selv deres Forplejning. Det gør et yderst pinligt Indtryk i Byens Blade at læse, at kun „med de høje militære Autoriteters Samtykke“ fik Dannebrog paa Grundlovsdagen Lov til at vaje fra en Del Huse. To Dage efter var der Valg til Rigsraadets Folketing. Valget foregik ved Kirken, hvor der ved den nuværende Hovedindgang var rejst en Talerstol. Warming valgtes ved Kaaring. De fremmede Soldater var nysgerrige Tilskuere.

— — —

Som bekendt blev Fredstraktaten underskrevet 30. Oktober. Dens Indhold naaede Kolding den 6. eller 7. November, og kort efter begyndte de fjendtlige Troppers Udmarch. Under denne havde mange Borgere hejst Flag. Prøjserne var rasende over dette Syn, og stak efter Fanerne med Bajonetterne for at flænge Dugen, men Østrigerne, der kom bagefter, tog det anderledes: „Nej, se hvor der er pyntet for os! Disse smukke Faner“. Den 25. November var de sidste fjendtlige Tropper marcherede sydpaa, og Byen aandede lettet

op. Nogle Dage senere kom Fourererne for de to Eskadroner af 6. Dragonregiment, der i nogen Tid skulde ligge i Garnison her.

De første Dage af November opgav de haderslevske Myndigheder de 8 Sogne, der en kort Tid levede i fuldstændig paradisiske Tilstande: ikke Spor af Øvrighed. Oprindeligt var det Meningen, at ligesom de fraskilte Enklaver havde ligget under Ribe Amt, skulde de 8 Sogne ogsaa lægges til Ribe Amt, men da Sognene selv ønskede at komme under Vejle Amt, blev deres Ønske opfyldt. Kolding vandt gennem disse 8 gode Sogne et nyt, udmærket Opland.

Kong Christian IX's Ankomst var Aarets sidste store Begivenhed. Ledsaget af en Mængde ridende Landboere med Dannebrogssflag og en Afdeling ridende Fakkeltbærere her fra Byen ankom Kongen 6. Dec. om Aftenen Kl. 7¹/₂. Ved Æreporten i Laasbygade bød Borgmesteren Velkommen. Kongen kørte til N. P. Hansens Gaard, hvor Embedsmænd fra Egnen havde indfundet sig. Fra Trappen takkede Kongen for Modtagelsen. Ved Avdiensen blev Borgmester Monrad, der i Forvejen var Ridder, Dannebrogsmænd, P. Brandorff blev Ridder og Mægler E. Kjær kgl. Agent. Senere var der Taffel paa Svenssons Hotel.

Den 7. om Formiddagen modtog Kongen en Deputation af Slesvigere (se P. Skaus Erindringer). Samme Dag havde Kongen paa en Køretur besøgt Staldgaarden, Havnen, Realskolen, Friskolen osv. Da han vendte tilbage fra et lille Besøg paa Raadhuset og var kommen i Vognen, traadte en Mand frem og vilde tale. „Hvem er det?“ spurgte Kongen sin Sidemand. Manden, der vilde tale, Peder Larsen Skræppenborg fra Dons, kunde høre Spørgsmaalet og svarede selv med sit fynske Tonefald: „Jeg er en Bondemand fra Dons“, og derpaa holdt han følgende Tale:

Allernaadigste Konge!

Det er ikke uden med stor Glæde og Tak, og det er en ret Glædes- og Festdag for os at samles her i Dag om vor kære Konge, vi som saa lang Tid næsten ikke har set andet paa denne Plads end fjendtligt Skyts og fjendtlige Tropper. Men, kære Konge, det var ogsaa med inderlig Glæde, at vi erfarede for 16 Aar siden, da Oprørskrigen udbrød i Slesvig og Holsten, at Deres kgl. Majestæt blev Ret og Pligt tro, blev Danmark og det danske Kongehus tro, da andre Prinser, som ogsaa hørte til Danmark, gik med Oprørerne; vi saa deri et godt Varsel for Deres kgl. Majestæt. Nu har senere den almægtige Gud velsignet Deres kgl. Majestæts Hus med Udsigter til, at Deres Børn vil komme til at beklæde flere af de europæiske

Troner. Men, kære Konge, skal det blive til Velsignelse for Konge og Folk, saa tror vi, at det kun kan ske, naar Konge og Folk slutter sig nært og inderligt sammen. Derfor er det vor inderlige Bøn, at Deres Majestæts Hus maa omgives af danske Mænd, og at de, som staar Tronen nær, maa opdrages i dansk Aand og dansk Nationalitet. Thi, kære Konge, det skal ikke dølges, at mange af os under denne gruelige Krig ikke har kunnet frigøre sig for den Frygt, at Deres kgl. Majestæt, som er født paa Grænsen af Tysk og Dansk, ikke naturlig har kunnet føle for Danmark og det Danske.“

I Begyndelsen hørte Kongen rolig paa Talen, men hen mod Slutningen blev han noget altereret, rejste sig op i Vognen og udbrød: „De tager fejl!“ og til Publikum: „Danske Mænd, der har Folkets Tillid, er da Bluhme og Tillisch ikke danske Mænd? (Enkelte Stemmer raabte Jo). Naar denne Mand mener, at jeg som født i Slesvig ikke naturligt kan føle med det danske Folk, da maa jeg gøre Dem opmærksom paa, at vel er jeg født i Slesvig, men at jeg siden mit 10. Aar har opholdt mig i Kongeriget, og jeg spørger Dem: Er Slesvig da ikke et dansk Land, føler Slesvigerne ikke lige saa varmt for Danmark som De selv?“

Ordene vakte Jubel, og Stemningen gik Peder Larsen imod. Agent Warming udbragte et Leve for den kgl. Familie, og Kongen takkede og udtalte Haab om næste Gang at have Dronningen med.

Oprinet vakte stort Røre og har siden ofte været paa Bane, hvorfor det her omtales udførligt. Da Kongen var paa Rejse sydpaa, var Peder Larsen syg, men han lavede Talen alligevel og vilde oprindelig have holdt den ved Æreporten i Almind, men det vilde Bønderne ikke have, men lod Lærer Bramming tale. Saa var det, at Peder Larsen rejste til Kolding. Talen blev holdt fra et af Raadhustrappens nederste Trin.

Kongens Bortrejse fra Kolding fandt Sted den 8. Dec. Kl. 9^{1/2} om Formiddagen. Som Borgerrepræsentationens fungerende Formand bød Købmand Bastrup Kongen Farvel ved Byens Udgang. „Hans Majestæt takkede for den venlige og hjærtelige Modtagelse, han havde fundet her i Kolding, og forsikrede, at den altid vilde høre til hans kæreste Erindringer“ — saaledes staar der i „Kolding Avis“.

Byens Beboere havde meget store Krigsskadeserstatningskrav paa Statskassen. I Jan. 1865 udbetaltes der Byen et Forskud paa 50,000 Rdl. Grooss, Chr. Graff og Schougaard hentede Pengene i Vejle 23. Jan. Loven om Krigsskadeerstatning stadfæstedes først 17/11 1865.

og det sidste store Beløb afhentedes i Vejle 23. Marts 1866 af Brandorff, N. Jørgensen og Chr. Graff. Erstatningssagen vakte det største Røre, dels fordi Kolding fik Erstatningen omtrent som sidste By, dels fordi de oprindelige Fordringer, 332,717 Rdl. 65 Sk., blev ikke saa lidt reducerede. En Mand, der var stærkt fremme blandt de utilfredse, var Konsul Grau, der bl. a. processede med Byraadet om Erstatning for Benyttelsen af sin Pavillon.

Fra Borgmester Monrads Tid.

Havnen og Jærnbanen.

Kolding Havn kunde glæde sig ved en god, fremadskridende Udvikling, men det kneb med at holde Havn og Rende i Stand, da Bunden var saa blød og Aaen førte Sand med sig. Midt i Halvtredserne købte Havnekommissionen en ret kostbar „Søbagge“ af Marineministeriet. — Anskaffelsen satte mange Penne i Bevægelse, bl. a. C. F. Müllers. Maskinen blev drevet ved Hestekraft. Bassinet blev gentagne Gange forlænget. Dybden var 1860: 11 Fod. — I 1852 begyndte Damperne „Zephyr“ og „Flora“* en fast Passagerrute mellem Kolding og Hovedstaden, men Damperne løb kun ind til Drejens, og Passagererne maatte befordres ind og ud i aabne Baade. Passagererne til Kolding ankom i 1854 til Havnen ved Midnatstid og steg i Land i Mulm og Mørke, naar da ikke Maanen forbarmede sig, thi foruden de nødvendige Signaler ved Indsejlingen var der ingen Belysning paa Havnepladsen undtagen den Lygte, som den vagthavende Expedient gik med i Haanden.** Noget senere blev der Anløbsplads for Damperne yderst ved den søndre Mole, en lang Vej at traske, men dog altid et Fremskridt. Da i Slutningen af Halvtredserne Godstrafiken pr. Dampet begyndte, maatte Dampskibshavnen anlægges ved Enden af den nordre Mole. En Vognmand (Chr. E. Koch) etablerede Omnibusfart gennem Byen derud.

Havnevæsenet var i Henhold til den nye Kommunallov fra 1. Jan. 1869 henlagt under Byraadet, og „Havnekommissionen“ afløstes af „Havneudvalget“. I det første Havneudvalg sad Borgmester Monrad (selvskrevet) og Købmændene Bastrup og Grooss. Disse to valgte

* Senere kom „Zampa“.

** I „Vejle Amts Aarbøger“ 1905, S. 56, skildrer Konsul R. Kaalund Forvirringen under en saadan Landstigning.

Medlemmer blev Aaret efter ombyttede med Købmand Thomas Petersen og Kontrollør Billenstein. Havnefoged I. C. Zahn var død i 1848 og efterfulgt af C. Lykke, der 1891 efterfulgtes af L. Chr. Jordahn. Den gamle Havnefogedbolig blev nedrevet 1865 og en ny opført.

I 1870 ansøgte det ny Havneudvalg Byraadet om Tilladelse for Dampere til at løbe ind i det indre Havnebassin. Byraadet var der-nede og saa paa, at to Dampere løb helt ind og vendte. Tilladelsen blev nu givet og approberet 8. Oktober, men 15 af Byens 70—80 Handlende med Bastrup og Grooss i Spidsen var meget misfornøjede med den ny Ordning og søgte at faa den omstødt. Havneudvalget hævdede bestemt, at Havnens Bredde (70 Alen) nu var stor nok til, at Damperne kunde svaje uden Gene for Sejlskibene, og da disses Antal var temmelig lille og der var 540 Alen løbende Bolværk, kunde der være Losseplads nok. Ministeriet afviste ogsaa Klagen.

Havnens Betydning udvikledes yderligere ved *Jærnbansen*, der endelig kom til Kolding efter at have været Stridsæmne i en Snes Aar. Allerede i December 1856 var den engelske Jærnbaneentreprenør, Sir Morton Petos Ingeniører ved Kolding og afstak en Jærnbanelinie *norden* om Byen. Den kort efter tinglæste Kontrakt med Englænderne fastholdt denne Plan. Banen skulde gaa *under* Landevejen til Vejle lige udenfor Laasbygade, og Banegaarden skulde ligge tæt ved St. Jørgens Hospital. En Hestebane skulde forbinde Banegaarden med Havnen.

Det følgende Aar træffer vi Borgmester Quistgaard og Grau til Jærnbanemøde i Tønder, og Kommunalbestyrelsen vader i Jærnbane-politik. Det saa efter alt at dømme ud til, at Jærnbanen skulde give den i gamle Dage vigtige Laasbygade og Kvarteret her et stort Op-sving. Det er sikkert i Tro paa en saadan Udvikling, at Grau byggede saa stærkt i Wissings Toft, men det skulde komme helt anderledes.

Den 15. Marts 1861 stadfæstede Kongen Jærnbaneloven. Medens Jærnbanearbejdet nu tog Fart i Nordjylland, kom Sindene i Kolding efterhaanden i livlig Bevægelse angaaende Retningslinien ved Kolding og Banegaarden. Den sydlige Bydel var ikke fornøjet med at faa Banegaarden til at ligge i Hospitalsgade. Man ønskede, at Linien skulde gaa gennem Byen og foreslog som Plads for Banegaarden „Limschous Toft“ (Pladsen syd for Aaen og vest for Søndergade). I Kommunalbestyrelsen fremlagde Borgmester Monrad Forslag om

en sydlig Linie, men foreslog, at Jærnbanestationen skulde lægges i Slotsmøllens Eng (hvor den nu ligger), for at den kunde være saa nær ved Havnen som muligt. Udkastet vandt Flertal i Kommunalbestyrelsen, og der blev indsendt Andragende til Indenrigsministeriet.

Selvfølgelig var der Kritik. Medens den gamle Linie gik under Landevejen og ikke hindrede Færdsel, vilde den sydlige Linie skære paa meget ubehagelige Steder, værst i Søndergade, men ogsaa Havnen blev afskaaret fra Byen. Det var ogsaa meget mærkeligt at lægge Banegaarden ude i Landsognet; naturligvis var det en Fordel, at Banegaarden laa tæt ved Havnen, men dette var kun værd at nævne, naar Havnen laa inde i Byen. Man henviste til Korsør, hvor baade Banegaard og Havn laa et godt Stykke fra Byen. Der var der Sorg nok over, hvad der var sket. (Korsør fik Bane 1856).

Blandt de protesterende var Grau — han sad ikke i Borgerrepræsentationen før fra Jan. 1865, da han valgtes af de alm. Vælgere i Stedet for Fønss. En Forandring i den oprindelige Plan, hvorved Udviklingen gik mod Øst i Stedet for mod Nord, betød for Grau omtrent økonomisk Ødelæggelse. Da Havnenærheden vandt flere Venner, foresvævede der endog Grau Planer om, at Slotssøen kunde faa Indsejling og blive til Havn. — Kommunalbestyrelsens Forslag sejrede, og Grau glemte ikke Borgmester Monrad, heller ikke, at Monrad bevilgede en Ansøgning fra en Gæstgiver i Graus nye Bydel om at holde offentlige Fruentimmer, hvorved Kvarterets Handelsværdi yderligere forringedes. Monrad havde sikkert nok hverken ved Banegaardens Forlæggelse eller ved den nævnte Tilladelse tænkt paa Grau, men det gik rigtignok ud over denne, og i en Del Aar kneb det for Grau at holde sig oppe, men tilsidst kom de opadgaende Tider, og Krisen var overstaet. Meget havde Grau at tumle med — han har efterhaanden ejet 202 Gaarde og Steder her i Byen og Egnen, og ved sin Død mange Aar senere efterlod han Sønnen 43 Ejendomme.

I Foraaret 1863 var Banens Expropriationskommission* i Virksomhed. Den lededes af Stiftamtmand Rosenørn. Den senere Konsejlspræsident Estrup var Formand for den Kommission, der skulde afgive Overskøn. Kort efter begyndte Arbejdet. Det blev afbrudt nogle Maaneder i 1864, men straks efter Fredsslutningen var Distriktsingeniør W. Scott atter i Gang. Sir Morton Petos Fallit i 1866 blev

* En Redegørelse for de solgte Arealer og Priserne læses i „Koldingposten“ for ²⁸/₁₀ 1863.

uden Indflydelse. Den 27. Maj dette Aar blev en Mærkedag, thi da ankom for første Gang et Lokomotiv til Kolding. Det var et Arbejdslokomotiv, der skulde køre Ballast. Flere Timer før det kom, stod der store Menneskemængder i Søndergade, og da Lokomotivet kom rullende, blev det nye Syn hilst af Ungdommen med begejstrede Hurraraab.

Kolding Banegaard var færdig 31. Juli, men Banen aabnedes ikke før 1. November. Der var ingen Højtidelighed. Kun var Maskinen paa det første Tog smykket med et Par Flag og Kranse. Nogle Draaber Malurt blandedes i Glædens Bæger: Forbindelsen med Fredericia var ikke bedre, end at en Rejse fra Fredericia og tilbage ikke kunde gøres paa én og samme Dag. Morgenposten fra København kom vel et Par Timer før den plejede, men til Gengæld kom Eftermiddagsposten to Timer senere. Og den, der om Aftenen vilde søge Banegaarden, skulde helst væbne sig med en Haandlygte. I flere Aar derefter var der Krig mellem Byraadet og Jærnbanen om Belysningen af „Jærnbanevej“ og dennes Overtagelse. I 1871 overtog Byen Vejen fra Klostergade til det østre Skel af Herredsfoged Saxilds Have (nu „Saxildhus“), og der opnaaedes Enighed om Belysningen. — Jærnbaneterrainet og Gasværkets Grund var ifl. Resolution af 21. Febr. 1868 blevet skilt fra Landsognet og indlemmet i Kolding. I 1875 blev Havnen sat i Forbindelse med Jærnbanen ved et Spor.

Lidt Politik.

I 1838 fik Borgerne Lov til at fatte en Knage i Bystyrets Ror, men endnu var det Borgmesteren, der kunde dreje Roret, omtrent som han vilde. Saaledes ønskede Borgerne det ikke. De var lede og kede af Embedsmandsvældet, og selv under en personlig meget elskværdig Mand som Borgmester Estrup viser der sig snart en ret kraftig Opposition i Borgerrepræsentationen. Oppositionens Folk, der blev talrigere og skarpere efter 1848, tilhørte næsten overvejende Haandværker- og Smaaborgerstanden; det skyldes særlige Omstændigheder, naar man i Førerstillingen indenfor Oppositionen træffer Mænd som Konsul Grau og — senere — Købmand I. I. Grooss. Den gamle Borgeropposition er Roden til Venstre i Kolding. Endnu 1858 staar den næsten ganske isoleret fra en lignende, men svagere Bevægelse paa Landet, og Valget det nævnte Aar delte Vælgerne i By og Land. Kun 17 Vælgere holdt paa Jens Jørgensen fra Bjerregaard og bifaldt hans Ja til Næringsfriheden. Men i 1861, da der

Kolding Raadhus, indviet 1840.

Kolding Raadhus, indviet 1875.

skulde vælges en ny Folketingsmand, var Kløften jævnet, og Oppositionen i By og paa Land tænkte i Forening at opstille en Kandidat. Allerede nu var der enkelte, der tænkte paa *C. Berg*, paa hvem Opmærksomheden var bleven henledet, dels under en Bladfejde, som Berg i „Kolding Avis“ havde ført med selveste Orla Lehmann, og hvori han klarede sig godt, dels gennem hans Arbejde og ved hans Taler, men Berg var jo endnu ret ung, og den Gang betød Alder mere end nu. En Kreds af Borgere, deriblandt Skrædder Anchersen, Skomager Mads Olesen, Barber Bergenhammer, Uhrmager Kirschbaum, Vognmand Hans Daugaard, Brødrene Grau (Konsul H. H. G. og Bager I. I. G.) og Købmand Grooss henvendte sig med Berg som Pennefører til Etatsraad *C. Floor*, fik hans Ja, men maatte opgive Kandidaturen i sidste Øjeblik. Endnu i nogle Valgomgange valgtes Mænd med politiske Mellestandpunkter, nemlig: $\frac{14}{6}$ 1861 Landinspektør *P. Petersen*, N. Bjært, (udtraadt, død 1. Aug. 1862), $\frac{4}{8}$ 1862 Hospitalsforstander *H. v. Fønss* og (til Rigsraadet) $\frac{7}{6}$ 1864 Agent *Warming*. Ved det følgende Valg til Rigsraadets Folketing, udkrevet til 30. Jan. 1865, stillede *Berg* sig første Gang i Kredsen. Berg havde da forladt Kolding, idet han 1861 havde søgt og faaet Embedet som Førstelærer paa Bogø. Berg lagde for med 9 Vælgermøder, og for første Gang blev Kredsen gennemagiteret. Hidtil havde Folketingskandidaterne, naar det kom højest, nøjedes med to Møder, et i Viuf Kro og et i Kolding. Bergs Modkandidat var cand. jur. Vilhelm Schytte fra Vejle. Allerede ved Kaaringen havde Berg afgjort Flertal, og ved den skriftlige Afstemning sejrede han med 421 Stemmer mod 139, der faldt paa Schytte. Berg sad nu inde med Folketingsmandatet for Kredsen lige til sin Død, $\frac{28}{11}$ 1891, og de Gange, der opstilledes Modkandidater imod ham, og det overhovedet kom til skriftlig Afstemning ($\frac{12}{10}$ 1866: Th. Nielsen, $\frac{20}{9}$ 1872: Bertel Dons, $\frac{14}{11}$ 1873: P. Jensen, $\frac{26}{7}$ 1881: Prokurator Zahn, $\frac{28}{1}$ 1887 og $\frac{27}{1}$ 1890: Overretssagfører H. C. Bennetzen), opnaaede disse kun ret smaa Minoriteter.¹²

I de første Aar efter Bergs Valg støttedes han af „Koldingposten“, der fandt, at Berg var „virkelig frisindet og fast i sin Overbevisning“. En Tid førtes der Underhandlinger mellem Redaktør Heimann og Vensire om Overtagelse af Bladet, men de strandede. „Koldingposten“ blev derefter *Højreblad*. Talrige Gange skiftede Bladet Redaktion. Blandt Redaktørerne kan nævnes cand. phil. *S. Leunbach* 1881—85, cand. pharm. *Augsburg* 1885—87, *L. A. Grønvold* 1887—92 og *Carl*

Høyer 1892—93. Den sidstnævnte gik fallit, og Bladet førte en noget omtumlet Tilværelse og gik, som Konkurrenterne sagde, fra Haand til Haand som „Sorteper“. I Halvfemserne skiftede Bladet Navn og kaldtes „Sydjylland“. Bladets sidste Redaktør var *P. Jensen*, nu Redaktør af „Esbjerg-Posten“. Den 1. Juli 1906 ophørte Bladet at udkomme. Kort Tid forinden havde det faaet sit gamle Navn tilbage.

I Slutningen af 1871 stiftede *C. Berg* Byens første egentlige Venstreblad, „*Kolding Folkeblad*“. Det første Nummer er dateret 18. Dec., men først fra Jan. 1872 begyndte Bladet regelmæssigt at udkomme. Oprindelig var det Aftryksblad af „*Vejle Amts Folkeblad*“ i Vejle. Det fik Kontor og fra 21. Oktbr. 1873 eget Trykkeri i Bager Graus Gaard, nu Adelgade 12. Senere, da Berg havde købt en Ejendom af Overretssagfører Schwensen — Berg solgte den Ejendom fra, hvor „*Cyklehotellet*“ nu er — opførte han en Nybygning, hvori Bladet fik Lokaler fra $\frac{16}{4}$ 1883. Bladets Redaktion overtoges 16. Marts 1872 af *Enevold Sørensen* (f. $\frac{21}{9}$ 1850 i Karrebæksminde. Seminarist fra Blaagaard 1869), der med en kort Afbrydelse, da han var Soldat, (Redaktør i Mellemtiden: *Konrad Jørgensen*) ledede Bladet til $\frac{6}{10}$ 1901, da Redaktionen overtoges af *L. Thastum* (f. $\frac{8}{2}$ 1871 i Krstrup ved Randers).

Striden om Raadhuset og om en ny Gade. — Borgmester Monrad forlader Byen.

Med Indlemmelsen af „de 8 Sogne“ i Danmark fik Kolding en Herredsfoged mere (Herredsf. Willemoes, Nørre Tyrstrup Herred), og Byen var nu Tingsted for 3 Jurisdiktioner, saaledes som den er den Dag i Dag. Baade Raadhus og Arresthus var for lille, og der fremkom da Planer om at bygge et nyt Raad-, Ting- og Arresthus. Bygningsinspektør Winstrup udarbejdede forskellige Tegninger, men indsaa godt, at paa det Sted, hvor det gamle Raadhus laa, var Pladsen altfor kneben, selv om Bager Brandts Gaard (se Billedet Side 269) købtes til, hvilket skete 1865. Man indsaa ogsaa nu, at Byen burde have taget mod Graus Tilbud om Købmand Bergs Gaard, men nu var det jo for silde, nu stod der mange Nybygninger paa Grunden. Det var en Tid under Overvejelse at købe Friederichsens Gaard nord for Torvet, men Winstrup fandt, at Bagsiden af denne Plads egnede sig lidet til Opførelsen af en Arrestbygning, thi Fangerne kunde jo sætte sig i Forbindelse med Kammerater, naar disse blot gik op paa

Slotsbanken. Der taltes ogsaa om at købe Friederichsens Gaard og jævne den med Jorden for at indvinde Plads til Torvet og skabe en Udsigt fra Byen mod Slotsbanken og Slottet af enestaaende Skønhed, men ak, det fandt man ikke dengang, at der kunde blive Raad til.* Raadhuset var altsaa henvist til den gamle Plads. Men Sagen trak i Langdrag, og man skændtes navnlig om Byggelinien, indtil Justitsministeriet ^{28/5} 1872 approberede en Plan. Der blev saa nedsat en Byggekomité, der kom til at bestaa af to Medlemmer fra Kolding og et fra hvert af de to Amter, foruden et overordentligt Medlem. I Foraaet 1873 afsattes Omridsene, og man begyndte at lægge Grunden til Arrestbygningen. Ved Gravningen kom der en Mængde Skeletter frem fra den gamle Kirkegaard, og Folkestemningen gik Byggeplanen imod. En Mængde Mennesker var ogsaa harmfulde over, at Arrestbygningen kom for nær til Kirken, saa de to vidt forskellige Bygninger for Synet faldt i Favnen paa hinanden, og det blev ikke bedre ved, at Arrestbygningen, der fra først af var tænkt som en to-etagers, nu skulde være paa tre Etager. Der var gjort et betydeligt Arbejde for at pynte paa Kirkepladsen. Skulde dette nu atter ødelægges? Forholdet mellem Kirken og de omliggende Bygninger havde allerede i mange Aar været Genstand for Strid; allerede i Fyrerne, da den ny Latinskolebygning rykkedes et Stykke nærmere til Kirken end den gamle, var der Stemmer, der rejste sig derimod.

Samtidig med, at man var begyndt at arbejde i Grunden til den ny Arrestbygning, rygtedes det, at Provst Gad søgte sin Afsked, og da slog en Tanke ned i Grau: Hvad om Præstegaarden og Nabo-gaarden i Torvegade erhvervedes til derpaa at bygge Raad-, Ting- og Arresthus? Prokurator Zahn, der sad i Byraadet siden 1873, gik straks med Grau, og Zahn nærede tillige Haab om, at Bygningerne foran Præstegaardshaven (Vognmand Cornelius Poulsens, tidligere Thomas Flyes, Lade og Beboelseshus mod Vestergade) kunde ryd-

* I 1884 var det vedtaget at erhverve Friederichsens Gaard til Industrieforeningen, der saa skulde opføre Lokaler og en teknisk Skole paa Grunden, men Planen kunde ikke realiseres paa Grund af manglende Penge. Efter at Industrieforeningen havde tænkt paa Bankbogholder O. Hirths daværende Ejendom i Markdannersgade, købte Industrieforeningen saa 1885 en Del af den gamle Klubbygning i Høfdinggade. (Teatret her opførtes i sin nuværende Skikkelse 1889.) Friederichsens Gaard blev 1884 solgt for 50,000 Kr. til Vett & Wessel, der opførte den nuværende store Bygning, „Hotel Kolding“, som blev færdig i Efteraaet 1886 og bortlejedes til Hotelejer Hornstrup fra Frederikshavn.

des bort. I Byraadet viste der sig dog ikke Flertal for Planen. Dels var man bange for Bekostningen og den Udsættelse af Byggeriet, der vilde blive nødvendig, dels vidste man ikke, hvorledes Medinteressenterne, de to Amter, vilde stille sig. Zahn stillede et beskedent Forslag om at indlede Forhandlinger om en Forlæggelse af Bygningen til den paatænkte Grund, men Forslaget forkastedes med én Stemmes Flertal. *Imod* Forslaget stemte Monrad, E. A. Borch, P. Brandorff, S. Quist Petersen og Warburg, *for* stemte Søren Daugaard, Grau, Niels Jacobsen og Zahn. Men dermed var Planen ikke afvist; den udviklede sig tværtimod til en stor Affære med en vis dramatisk Spænding. Først Borgermøde paa Svenssons Hotel 20. Marts 1873 med Grau som Hovedtaler.* Borgermødet var absolut *for* den nye Plan. Der nedsattes et Udvalg paa Borgermødet, men med det vilde Byraadets Flertal ikke forhandle.

I en Adresse til Kultusministeren bad en stor Del af Menigheden om, at Byggeforbudet af 1858 (se Side 463) maatte blive fastholdt, og der fremkom ogsaa fra de kirkelige Myndigheder en Protest mod Byggeriet, men bestemt *Forbud* blev der ikke nedlagt, og Arresthusets Bygning fortsattes med fuld Kraft. I Byraadet var der stort Slag om Sagen 3. April, hvor Grau og dem, der i dette Spørgsmaal fulgte ham, blev overstemt. Brandorff stillede Forslag om at indgaa til Ministeriet med Andragende om et Mageskifte, saaledes at 296 Kvadratalen af Kirketorvet bebyggedes, imod at der af de tilstødende Grunde afgaves 500 Kvadratdelen til Kirketorvets Udvidelse. Kirkeministeriets Skrivelse af 9. Okt. 1858 havde man været uvidende om. Brandorffs Forslag vedtoges med 6 St. mod 4. Hele Affæren blev af Folketingsmand C. Berg bragt frem i Folketinget 15. Maj 1873. Berg skildrede, hvorledes man ved Udgravningen paa Kirketorvet havde maattet føre Dele af Forfædrenes Lig bort for Publikums Øjne til Forargelse for ikke faa, og hvorledes man i det hele vilde forstyrre den Plads, som der var bekostet ikke saa lidt paa at faa anlagt og fredet om. — Kultusministeren beklagede den kedelige Byggesag og udtalte, at Borgernes Indsigelse stammede fra Motiver, som han ikke kunde andet end billige.

Byggearbejdet var nu imidlertid skredet saa langt frem, at Sagen ikke let lod sig ændre, men Winstrups Misbilligelse af, at Arrestbygningen lagdes saa tæt op til Kirken fremgaar klart af en Tegning

* I Bladenes Referater interessante Oplysninger om Graus Forhold til Kirkepladsen og Folkerygter derom.

i Raadhusarkivet, hvorpaa han viser Udsigten fra Præstegaarden mod Kirken, saaledes som den bliver, efter at Arresthuset er opført. — Der skete ingen Forandring, thi Kultusministeriet gav tilsidst efter og approberede Brandorffs Forslag.

Efter Arresthuset kom Turen til Raadhuset. Medens dette var nedrevet, var der til Byraadsmøder m. m. lejet nogle Værelser i Warmings Ejendom i Søndergade. Det første Byraadsmøde i det nuværende Raadhus blev afholdt 5. August 1875. Det nye Bygningskompleks kostede med Grunden ca. 122,000 Kr. og ejes af Byen med $\frac{1}{3}$ og af Vejle og Ribe Amter med $\frac{2}{3}$. Uret, der pryder Frontespicen, er en Gave fra I. S. Borch. Det store Slagmaleri i den hidtidige Festsal, der nu skal indrettes til Byraadsmøderne, er malet af O. Bache og blev 50 Aar efter Slaget ved Kolding skænket til Byen af Brygger Carl Jacobsen.

— — —

Allerede i Borgmester Quistgaards Tid havde det jævnlig været paa Tale at forlænge Høffdingsgade gennem P. Brandorffs Gaard til Torvet, men Borgmesteren forsikrede, at det skulde ikke ske i hans Tid, thi Færdselsvejene i Byen vilde forrykkes ganske derved, og navnlig vilde Klostergade lide Skade. I Sommeren 1875 blev der paa Forslag af Grau nedsat et Byraadsudvalg for at tage Færdselsvejene i Byen under Overvejelse. Udvalget kom til at bestaa af Grau, Zahn og Warburg. At Grau tænkte paa Brandorffs Gaard, kan ikke betvivles, thi efter Anmodning fra Grau¹³ forhandlede Zahn med Brandorff om Køb af Gaarden, men senere gik Grau imod Planen og foreslog at skabe en ny Forbindelse fra Torvet gennem Slotsgade (Nielsens Gaard). Om Grau nu har anset de 52,000 Kr., som Pladsen skulde koste, efter at Gaarden var nedbrudt, for at være for meget, eller han har haft andre Grunde, vides ikke. Snart blev der imidlertid fra anden Side sat stor Kraft ind paa Linien gennem Brandorffs Gaard. Lodsejere i Høffdingsgade tegnede sig for meget betydelige Beløb, der skulde indføres som Prioriteter paa Ejendommene, ialt 25,850 Kr., og Grundejerne til begge Sider for Brandorffs Gaard tilbød at købe en Del af dennes Grund for 8,500 Kr., saaledes at Kommunens Andel i de 52,000 Kr. kun vilde blive 17.650 Kr. Oprindelig havde Sagens Forkæmpere troet, at ogsaa Beboere af Torvet, Adelgade og Vestergade vilde bidrage, men de fik Afslag, først fra E. A. Borch, derefter fra alle andre. Grundejernens Andragende og Tilbud blev af N. W. Bastrup med flere (paa Klubbens Vegne) ind-

givet til Byraadet. Et Byraadsudvalg foreslog at gaa ind paa ovenstaaende Betingelser, og ved Afstemningen $\frac{2}{12}$ 1875 vedtoges Udvalgets Forslag med 5 Stemmer (Borch, Bruun, A. Kralund, Warburg og Zahn) mod 2 (Grau og Jacobsen). Formanden stemte ikke, Brandorff og S. Q. Petersen var fraværende. Der fastsattes et Ekstramøde til næste Dags Eftermiddag Kl. 5 for at underskrive Købekontrakten med Brandorff. Paa dette Møde protesterede Byraadets venstre Fløj skarpt og forlod Mødet. Købekontrakten blev ikke underskrevet af Grau, og da den sendtes ham, kom den ikke tilbage. For-

Apoteket og P. Brandorffs Gaard paa Torvet før 1876.

manden underskrev saa paa Byraadets Vegne, og 14. Dec. afgik Sagen. Den følgende Dag fik den Amtmandens Approbation, og efter et Forløb af 5 Dage forelaa Indenrigsministeriets Approbation. Der var flere Grunde for Hastværket, dels Betingelsen fra Brandorffs Side, dels ogsaa, at man anede, at ved det Byraadsvalg, der vilde blive afholdt nogle Uger efter, vilde Grau faa Flertal. Da Approbationen forelaa fra Ministeriet, sagde Grau tørt: „Nu er der da Glæde i Israel!“ Sagen fik et langt Efterspil, thi Grau fik ganske rigtig Flertal ved Valgene, og Flertallet bestred Købets Gyldighed. Brandorff udtog Forligsklage, men Enighed opnaaedes ikke. Byraadsmedlem, Sagfører J. L. Hansen, der førte Sagen vederlagsfrit, fik endelig mæglet Fred. Der opnaaedes ogsaa ved Freden en Del Indrømmelser. De til Naboejendommene

solgte Grunde opnaaede langt bedre Priser, end der forhen havde været Tale om, og Betalingsvilkaarene overfor Brandorff blev lempeligere. Som Følge af Handelen maatte Apoteket bygges om. Hele Sagen afsluttedes først i Februar 1877. Brandorffs Gaard var allerede falden i Sommeren 1876.

Den ny Gade, der opstod, kaldtes i en Aarrække for „Nygade“.

— — —

Borgmester Monrad, der var en samvittighedsfuld, pligtopfyldende Embedsmand, men noget vidtløftig og ubeslutsom, havde døjet virkelig ondt med sit Forhold til Byraadsoppositionen. For Grau og hans voldsomme Angreb var han et Offer, der ofte først fik sagt, hvad han vilde sige, naar han var kommen hjem fra Raadet. En skøn Dag søgte Monrad sin Afsked og tog 1876 Embedet som Herredsfoged for Nørvang-Tørrild Herreder. Som Borgmester i Kolding havde han en Indtægt paa 10—11,000 Kr. — Embedet var dengang sportellønnet — medens han som Herredsfoged kun fik 6,200 Kr. og vel et Par Tusind Kr. i „Kopipenge“. Borgmester Monrad efterlod mange Venner i Kolding. Efter at have været Herredsfoged i Vejle i en Aarrække tog han sin Afsked og levede de sidste Aar i København, hvor han døde 1893.

Forskellige Begivenheder.

I nogle Aar efter sidste Krig havde Byen midlertidig faaet Garnison. Forud for Hærlovens Vedtagelse foreslog Grau i Byraadet, at Byen skulde søge at faa fast Garnison, men Forslaget forkastedes med 7 Stemmer mod 2. Flere Gange, sidste Gang i 70erne, var Sagen atter paa Bane, og der korresponderedes med C. Berg derom, men der viste sig ingen Stemning derfor. Det hedder sig, at man navnlig i Købmandskredse modsatte sig Garnisonen, fordi Købmandsfruerne nødig vilde vige i „Rangen“ for Officersfruerne!

To *Mordsager* satte i Tredserne Sindene stærkt i Bevægelse. I 1866 var det Stubdrupmordet, hvor en Husmand Mads Hansen myrdedes af Murer Peder Pedersen Skjødte, efter Tilskyndelse af Mads Hansens Hustru, Ane, der vilde være Manden kvit for at kunne gifte sig med en Odensedragon. Dommen faldt ved Højesteret i Oktober 1869 og lød paa Dødsstraf for Morderen og den myrdedes Hustru. Der viste sig forresten flere mærkelige Ting under Sagen. Morderen tilstod saaledes, at han nogle Aar tidligere paa Lejrskov Kirkegaard havde opgravet Liget af en Mand, som han mente havde en „Cy-

prianus" i sin Kiste! — Det andet Mord, der foregik i Sommeren 1868 i et Krat paa Harte Mark, var et Lystmord paa en 11-Aars Pige fra Kolding, Ane Lomholt. Der anholdtes en omvandrende Dyr-læge, Elmue, men Manden skaffede fuldgyldigt Alibi. Sagen blev aldrig opklaret, men har ofte siden været fremdraget.

I kronologisk Rækkefølge skal nævnes en Række andre Begivenheder: I 1866 paabegyndtes Anlægget paa Stejlbjerg; i Foraaret 1882 opførtes en Pavillon med Restavration („Alhambra“). — 1867, da Koleraen truede og krævede to Ofre i Haderslev, opførtes „Kolerahuset“. Samme Aar forsvandt den gamle Institution Natvægterne. — 1867 stiftedes en Velgørenhedsforening, der Aaret efter byggede Asylet (aabnet 22/10). — I Vinteren 1867—68, da der herskede megen Arbejdsløshed og Nød, anlagdes med Statens Tilladelse „Kærlighedsstien“ fra Brandvejen øst for Dr. Blochs Have nedenunder Slotsbakken til Snoghøjvejen. — En Navigationsskole i Havnegade oprettedes 1871 og blev drevet til April 1877. Den lededes af Navigationslærer Stotz fra Aabenraa og støttedes af Sparekassen og Kommunen. — En oftere omtalt, mærkelig gammel Gaard, Jens Peter Wissings, blev efter Ejerens Død solgt 1868 til H. W. Meyer for 15000 Daler og faldt kort efter for at give Plads for en mægtig Hjørnebygning. — 1869 solgtes nogle Byen og Fattigvæsenet tilhørende Huse og Grundstykker ved Vejen til Stejlbjerg. Samme Aar solgtes „Borgmesterens Embedsjord“ paa Nørremark. — Den 18. Febr. 1872 stiftedes „Kolding Arbejderforening“. Fabrikanterne S. W. Bruun og A. L. Johansen har siddet i Bestyrelsen indtil den Dag i Dag. Foreningen har til Formaal at støtte Arbejderne. En Tid oprettede den en Husflidsskole, en Tid solgte den billige Fødemidler og Brændsel eller skaffede billige Laan. Stærkest har den virket som Byggeforening og gennem en Sygekasse, der nu er statsanerkendt.

En meget alvorlig Begivenhed var *Stormfloden* 1872. Den begyndte med Højvande Natten til 12. November, og Vandet vedblev at stige indtil 13. November Kl. 7 Aften. Mange lavt liggende Ejendomme ødelagdes, og adskillige Steder var Mennesker i Livsfare. Ikke blot Havnepladsen var et bølgende Hav, men Vandet naaede i Sønder Klostergade op til Nr. 18, og paa Rendebanen til Nr. 5. At Søndergade var ganske oversvømmet, er en Selvfølge. Jærnbanestationen laa som en Ø, og Vandet gik ind i Slotssøen. I Slotsmøllens Stalde druknede en Del Køer. Mærkeligt nok udrettede Stormfloden et nyttigt Arbejde, som netop voldte Bekymring: Den løftede den gamle

„Søbagge“ fra Halvtredserne, der skulde sælges, nok saa pænt op og satte den vest for Havnebassinet. Stormfloden 1872 var langt alvorligere end den Stormflod, der hjemsøgte Byen ved Nytaar 1904—5. da Vandet ogsaa gik op, saa der maatte etableres Færgefart i Søndergade og paa Parcelvej.* Ogsaa den Gang bragte Stormfloden en Overraskelse: Vandet „tændte“ i J. A. Hansens Kalkværk paa Havnen.

I 1872 oprettedes Aktieselskabet „Slotsmøllens Fabriker“, der først lavede Kunstgødning, senere blev Brødfabrik og tilsidst Ølbryggeri. I 1882 bryggede Fabriken det første „bayerske“ Øl. — To nye Banker opstod i Byen. I 1872 oprettedes en Filial af Landmandsbanken (begyndte i Sdr. Klostergade Nr. 24), og Aaret efter, 11. Dec. 1873, stiftedes „Kolding Folkebank“ efter Tilskyndelse af C. Berg. Den havde sit første Lokale i en Sidebygning i Direktørens, Købmand J. J. Grooss' Gaard i Helligkorsgade. I 1883 rykkede Folkebanken ind i sin nuværende, dengang nyopførte Bygning. — Endelig skal nævnes, at den gamle Tobaksfabrik, der indtil Krigen var drevet af Særlingen, Tobaksfabrikant Iversen, og som efter Krigen købtes af den slesvigholstensksindede Tobaksfabrikant Mathias Hansen i Haderslev, i 1873 overtoges af Bestyreren, S. W. Bruun, der drev Forretningen stærkt op. Fabriken overgik til et Aktieselskab i 1897.

Kancelliraad Kralund bebudede i 1873, at han vilde skænke Kolding By en Skov, „Charlottenlund“, som han havde købt af H. W. Meyer, men han saa gerne, at Byen erhvervede den op til stødende „Fællesskov“, der tilhørte Proprietær Ræder paa Dyrehavegaard. Efter en Del Forhandlinger kom der et Mageskitte i Stand, saaledes at Ræder fik en Del af Komarksbuskene, og „Fællesskoven“, nu „Kolding Skov“, kom til Byen, der samtidig, 1876, fik Gavebrev paa „Charlottenlund“, som efter Giverens Ønske omdøbtes til „Marielund“. Den smukke lille Lystskov styres dog, ifølge Fundatsen, af et privat Selskab, hvis Bestyrelse supplerer sig selv. Denne private Administration kan kun ophøre i Tilfælde af visse Eventualiteter, der er nøje angivne i Gavebrevet. Samme Aar fik Restavratør Bølling Tilladelse til at drive Beværtning i „Marielund“.

* Hvorfor kaldes Vejen nu „Parcelvej“, siden den dog egentlig hedder „Paralelvej“, hvilket Navn bruges i ældre Papirer?

Den sidste Menneskealder.

Borgmester og Byraad.

Den ny Borgmester, der afløste Monrad, og som udnævntes ^{28/3} 1877, var en Mand med en betydelig Sum Erfaring. Borgmester *Schjørring*, en Præstesøn, født Nytaarsdag 1831 i Vandborg ved Lemvig, Student fra Horsens, var de sidste to Aar af Halvtredserne Kancellist i Justitsministeriet, blev 1860 Protokolsekretær i Højesteret, og 1869 By- og Herredsfoged i Skelskør, fra hvilken By han forflyttedes hertil. Det var dog ikke fra det lille Skelskør, han havde gjort sit Navn kendt, men fra en mangeaarig, flittig Virksomhed som Folketingsmand. I 1866 var han bleven valgt i Nykøbing paa Mors, hvor han genvalgtes indtil 1876. Endnu en Gang, 1881, stillede han sig i sin gamle Valgkreds, men blev ikke valgt. *Schjørring* hørte til „det nationale Venstre“, men gik ikke med, da det forenede Venstre dannedes 1870. I to Samlinger sad S. i Finansudvalget, og 1871—72 var han dettes Formand. — *Schjørring* var gift med *Elvira Teilmann* (f. 1830, d. 1880).

Paa *Monrad* og *Schjørring* var der stor Forskel. Følgende Historie skal være rigtig: *Monrad* ønskede, at hans Fuldmægtig om Morgenenskulde komme ind for at byde ham Godmorgen. Fik han ikke denne Morgenhilsen, var han forstemt og gnaven hele Formiddagen, — altsaa Ønsket blev fulgt. Saa kom Borgmester *Schjørring*, og Fuldmægtigen, der var i den gamle Vane, gik ind for at byde den ny Chef Godmorgen. *Schjørring*, der aldrig var nogen Ven af slige Dikkedarer, var højst forbavset, og den morgentavse Mand var vist ikke langt fra at tro, at Fuldmægtigen jo maatte være gal!

I Byraadet, hvor Venstre 1876 var blevet Flertal og blev ved at være det, ogsaa efter at Medlemsantallet 1879 var steget fra 9—15 Mand, var der i Begyndelsen smaa Rivninger mellem Borgmesteren og en Del af Oppositionen. Grundene var vel forskellige. Borgmester *Schjørring* hævdede sig aabenbart mere end *Monrad*, og mellem S. og *Grau* begyndte et noget spændt Forhold. *Grau* kunde jo nu engang ikke med kongevalgte Borgmestre. Det kunde undertiden komme til beklagelige Optrin. Under et saadant Sammenstød 15. April 1880 udtalte Borgmester *Schjørring*, at han vilde længes efter den Dag, da han kunde forlade *Kolding*, der tilsidst ikke vilde kunne faa andre Borgmestre end Folk, der dømtes dertil. Iøvrigt refererer

Byens Blade selvfølgelig Striden og dens Aarsag forskelligt, og Grau kommenterer Referaterne i „Kolding Folkeblad“. Sikkert har det været med nogen Glæde, at Borgmesteren holdt sin Afskedstale til Grau, da denne i December 1880 nedlagde sit Mandat, men Glæden var kort, thi et Aarstid efter indvalgte Grau atter. Forholdet mellem ham og Borgmesteren blev dog efterhaanden bedre, og i visse Retninger var Grau tilfreds. Det kunde jo dog kun glæde ham, at Borgmesteren gik til Venstres Grundlovsfester etc. Da Borgerne først rigtig fik lært Borgmester Schjørring at kende, vandt han til alle Sider stor Agtelse og Tillid; selv i den hidsigste politiske Tid, da det kunde være vanskeligt nok at unddrage sig det store Røre, anerkendtes Borgmesterens Holdning fra begge Lejre i Byen, og da et københavnsk Højreblad engang angreb ham for en politisk Sag, stillede *A. L. Johansen*, der var Højremand, men altid af de rolige og besindige, Forslag i Byraadet om et Tillidsvotum, og alle Medlemmer, ogsaa den Mand, som Schjørring — med Rette eller Urette — ansaa for Artiklens Ophavsmand, stemte derfor. Et Grundtræk hos Borgmester Schjørring var Sparsommelighed med Kommunens Penge og en enestaaende Flid.

Som *Politimester* var Borgmester Schjørring meget rolig og besindig. Kolding var ingen „Røverrede“, som en bekendt Mand engang skal have sagt,* men til Tider livlig nok, ogsaa i Schjørrings Embedstid. Hvis Politimesteren ikke havde været den Mand, han var, vilde der ved flere Lejligheder være forefaldet højst beklagelige Optrin, og Politimesterens Opfattelse af sin Stilling gik efterhaanden det

* Kancelliraad Kralund skal ved et Landstingsvalg i Horsens 1875 have brugt denne mindre pæne Betegnelse. Som Følge deraf blev der den følgende Nytaarsnat en Del Optøjer i Helligkorsgade, hvor Kralund boede, indtil den konstituerede Politimester, H. C. Bennetzen, blev tilkaldt og skred ind. Kolding var fra Monrads Tid bekendt for sine livlige Nytaarsaftener, og mange brave Borgere, der nu hører til de besindigste og stilfærdigste, deltog den Gang i Demonstrationerne. En af de mest bevægede Aftener i Monrads Tid var vist hin Aften, da der fra Vonsild var tilkaldt nogle Bønderkarle til Assistance for Politiet. Karlene maatte, for at der ingen Ulykker skulde ske, interneres paa „Hvide Hest“, indtil den følgende Dag, da Sindene var mere afsvalde. En Vise derom mindes endnu af mange: „Med Kjæp og med Stok fra Vonsild kom en Flok, der var et helt Dusin“ o. s. v. Ogsaa under Borgmester Schjørring var Nytaarsaftenerne undertiden bevægede, og mange mindes Politikorpsets Felttog i Gaderne. Efterhaanden gik den gamle, hæsle Nytaarsskik af Brug.

underordnede Personale i Blodet.* Fra Januar 1901 lettedes Politimesteren betydeligt i sine Pligter, idet Politiasistent *A. L. E. Reeh* blev ansat.

Som *Dommer* var Borgmester Schjørring ganske særlig dygtig og omhyggelig. Kun sjældent blev der af Over- eller Højesteret forandret noget i hans Domme. Borgmesterens 25-Aars Jubilæum var en Festdag, og da han efter 32 Aars trofast Tjeneste fratraadte i Foråret 1909 — i Afskedsansøgningen frabad han sig Titler eller Udmærkelser — fik han en Hilsen fra sin By, som ingen af Byens Borgmestre har mødt Magen til. I det store Fanetog, der foranstaltedes for ham 31. Marts 1909, mødtes høj og lav, Socialdemokrater, Højre- og Venstremænd for at hylde ham for hans Gerning. Den konstituerede Borgmester, Sagsfører Lau, holdt Talen. Byraadet har senere ladet sin gamle Formand male af en anerkendt Kunstner, og Billedet har faaet sin Plads paa Byens Raadhus.

Schjørrings Efterfølger i Embedet blev *Viggo Baller*. Den nuværende Borgmester er født i København 6. April 1859, Søn af Kammerherre, Oberst ved Livgarden, Ferdinand Friederich Heinrich Baller og Hustru, Sophie Agnete, født Hyllested. V. Baller blev Student fra Borgerdydskolen paa Kristianshavn 1877 og juridisk Kandidat i Jan. 1883. Fuldmægtig paa Københavns Amts søndre Birk i et Aar, Fuldmægtig hos Overretsprokurator Engberg i København i tre Aar, 1887 By- og Herredsfuldmægtig i Grenaa, 1890 By- og Herredsfuldmægtig i Frederikssund, ¹¹/₁₀ 1902 By- og Herredsfoged i Hasle, og forflyttedes derfra ²/₄ 1909 til Embedet i Kolding.

I Halvfjerdserne træffer man blandt Byraadets Medlemmer en hel Del Navne, der længe var fremme i kommunal Virksomhed. Blandt de valgte i 1873 var saaledes *E. A. Borch* og *S. W. Bruun*, der ligesom

* En Politimand, der ansattes i Kolding 1875, og som trods sine Særheder blev en virkelig Del af Kolding og opnaede stor Popularitet, var Overbetjent *Ernst Borck*, født i Rendsborg, død i Kolding 29. 1900, 67 Aar gl. Den gamle Militær var en Mand med Hjertet paa rette Sted og tillige dygtig, en Skræk for Gadeungdommen og Tyveknægte („la' bare mig“.

„At ej alle blev sat fast,
bør ej lægges ham til Last.
Slap en Tyveknægt af Vejen,
saa var Skylden Knægtens egen.“

(Hannibal Marcus.)

C. Nielsen og *A. L. Johansen*, valgte 1879, alle sad i Raadet i 24 Aar. Af Venstre valgtes i 1876 Sagfører *J. L. Hansen*, i sin Tid Byfogedfuldmægtig under Borgmester Monrad. I Byraadet stillede Hansen sig under Graus Førerskab og blev senere selv Fører for Partiet, vel endnu forinden Graus Død — Grau blev ramt af et Hjerteslag, da han om Aftenen 4. Dec. 1885 efter en travl Dag vendte hjem til sit Hus og havde sat sig i sin Stol. Han blev 70 Aar gl. — *J. L. Hansen* sad i Kolding Byraad i 30 Aar, den længste Tid, et Byraadsmedlem i Kolding har virket. Sammensætningen af Raadet og de enkelte Navne i dets Annaler vil forøvrigt for ethvert Tidspunkt kunne ses af den bag i Bogen værende Liste.

Skønt Anskuelserne i Byraadet i meget var forskellige, er det dog kun rent undtagelsesvis kommen til stormende Optrin. Engang kom to Medlemmer saaledes op at skændes, at de fraadede — saaledes beretter Øjenvidner — og det Medlem, der sad imellem dem, stod da hurtigt op for at afværge yderligere. Skandaler er aldrig indtrufne.

Et Par Medlemmer nedlagde deres Hverv paa Grund af økonomisk Krise. Et Medlem, *J. Jensen*, der var indvalgt efter Grooss' Død 1879, nedlagde sin Post kort før Overtagelsen af Stillingen som Leder af Vandværket. Bankdirektør *J. Busse* nedlagde 1888 sit Mandat paa Grund af, at et Byraadsflertal var gaaet ham imod i en Skolesag. Ved Suppleringsvalget efter Busse valgtes af Venstre en Mand, der siden har været et overordentligt virksomt og indflydelsesrigt Medlem, nemlig Sagfører *Edv. Lau*, der dengang opstilledes som Repræsentant for de unge. — I mange Tilfælde var det Døden, der afskar et Medlems Virksomhed, nemlig foruden hos Grooss og Grau følgende: 1885 *Ludv. Schwensen* og *P. Olesen*, 1895 *Jens Lauridsen*, 1899 *Læge Hjalmar Fich* og 1901 Vinhandler *Chr. Friis*. I 1901 nedlagde Folketingsmand, Redaktør *E. Sørensen*, sit Byraadsmandat, som han havde siddet inde med siden 1882, paa Grund af hans Overtagelse af Indenrigsministerportefeullen i Deuntzers Ministerium.

Det er foran allerede omtalt, at Venstre fik Flertallet i Byraadet i 1876. I en meget lang Aarrække valgtes der ved de almindelige Vælgeres Valg udelukkende Venstremænd, dog af forskellige Afskygninger. Ved Suppleringsvalget 1901 efter Vinhandler Friis fik Venstre for første Gang ved de højstbeskattedes Valg en Kandidat sat igennem, Tømrermester *H. L. Hansen*, og ved det følgende Valg for højstbeskattede Vælgere, 1903, valgtes lutter Venstremænd, kun én Ikke-Venstremand kom med, nemlig Fabrikant *J. A. Hansen*, der iøvrigt

havde siddet i Byraadet siden 1897. I Begyndelsen blev han ikke indvalgt i noget af Udvalgene, senere indvalgtes han dog i flere.

Det tredje Parti, Socialdemokraterne, der siden Byraadsvalget i 1894 havde brudt med Venstre, opstillede fra nu af sine egne Kandidater.* Ved Valget i 1896, da der skulde vælges et Medlem i Stedet for afd. Snedker Lauridsen, valgtes Venstremanden, Toldkontrollør *B. Meyer*, med 388 Stemmer, medens der paa Typograf *P. Hvidtfeldt* (Socialdemokrat) faldt 266 Stemmer. Afholdsmændene optraadte da og kastede Stemmerne i Vægtskaalen for førstnævnte, medens Beværterne, der frygtede for en forhøjet Brændevinsafgift, stemte paa sidstnævnte. Ved det følgende Byraadsvalg for den alm. Vælgerklasse, $\frac{5}{1}$ 1900, fik Venstres Særkandidater (der var fire Fælleskandidater) 645—532 Stemmer, medens Socialdemokraternes Særkandidater fik 512—466 St. De første Socialdemokrater rykkede ind i Byraadet ved Valget 3. Jan. 1906. De tre Socialdemokrater, som blev valgt, var tillige Højres og det radikale Venstres Kandidater; til Gengæld stemte Socialdemokraterne paa en af Højres Kandidater. Efter dette Valg bestod Byraadet af 10 Venstremænd, 3 Socialdemokrater (Redaktør *Knud Hansen*, Faktor *P. Rasmussen* og Snedker *Christoffer Hansen*), to Løsgængere (Borgmesteren og *J. A. Hansen*), samt en Højremand (Læge *J. C. Hempel*). Der stemte 74 pCt. af Vælgerne.

Den 30. Marts 1908 stemte *Kvinderne i Kolding for første Gang* ved et kommunalt Valg, og Borgmester Schjørring hilste den første kvindelige Vælger med Blomster. Det var et Hjælpekassevalg. Af de 1888 Kvinder, der var opført paa Valglisten, stemte 776.

Ved de sidste kommunale Valg, der er foregaaet efter Forholdstalsvalgnaaden, afgaves til Byraadsvalget $\frac{12}{3}$ 1909: 1273 Venstrestemmer, 1105 socialdemokratiske Stemmer, 603 Højrestemmer og 137 radikale Stemmer. Partierne fik henholdsvis 6, 6, 3 og 0 Kandidater valgt, og ved Ligningsvalget $\frac{15}{11}$ 1909 var Stemmetallene for Venstre 866, Socialdemokraterne 778, Højre 429 og det radikale Venstre 156. Ved Byraadsvalget i 1909 blev det første kvindelige Byraadsmedlem, Fru *Alba Dalsgaard*, valgt.

Landsognet, der har Skole- og Fattigvæsen, Alderdomsunderstøttelse, Bidrag til Kirke og Afløsning af Højtidsoffer fælles med Byen,

* Om Arbejderbevægelsen i Kolding har Arbejdernes Fællesorganisation i 1902 udgivet en lille Bog af *P. Hvidtfeldt*: „Tyve Aars Organisationsarbejde i Kolding“. Heri en udførligere Skildring af Bruddet med Venstre m. m.

har i Byraadet været repræsenteret ved Propr. *C. G. W. Ræder* fra 1878 til hans Død i Dec. 1887, derefter af Konsul *R. Kaalund* til Jan. 1900, Lærer *J. C. Bro* fra 1900 til Udgangen af 1906, og siden af Sægfører *J. M. Viuff*. Adskillige Gange, første Gang i 1878, sidste Gang i 1902, har der været ført Forhandlinger om Landsognets Indlemmelse i Byen, men Forhandlingerne har ikke ført til noget positivt Resultat. Byraadet har længe hævdet, at Landsognets Beboere før en eventuel Indlemmelse ikke bør have Del i forskellige af Byens Goder, som de ikke betaler til, men vedtog dog i 1907 at sælge Landsognet Gas mod en højere Pris end i Byen. Ogsaa Landsognets Bidrag til Byen har været Genstand for Strid, men fastsattes i 1908 ved Ministeriets Afgørelse til 9 pCt.

Byggeriet. — Store og smaa Reformer.

I den siden Halvfjerdserne forløbne Menneskealder er der i Kolding sket saa store Forandringer, at Mænd, der forlod Byen den Gang og nu kom tilbage, nok knap vilde kende Byen igen. Ikke engang Gadenavnene er overalt de samme. I 1873 blev talrige af de gamle Gader døbt om. Det mindre højtidelige Navn Petersilliegade maatte vige for Navnet Slotsgade, medens den daværende Slotsgade blev til Slotsstræde. Skidenstræde ønskede ligeledes et kønnere Navn, og Beboerne foreslog Lillegade, men maatte nøjes med Brostræde. Klostergade deltes i en Sønder Klostergade og Øster Klostergade. Alleenberggade blev til Allégade, Navnet Laasbystræde indførtes, og Vejen udenfor Nørreport døbt Nørregade o. s. v. Den ny Færdelsaare fra Jærnbanestationen til Byens Midtpunkt bortkastede i Jan. 1891 de tre forskellige Navne Jærnbanevej, Høffdingsgade og Nygade og fik Navnet Jærnbanegade. Et Parti, der holdt paa, at den skulde hedde Markdanersgade efter Markdaners Gaard, maatte bøje sig, thi hvorledes kunde Fremmede, der kom fra Torvet og skulde til Jærnbanestationen, i saa Tilfælde ane, at de skulde den Vej? Til Cengæld blev Navnet Markdanersgade for nogle Aar siden givet Vejen fra Torvet til Staldgaarden. Af gamle Veje, der har skiftet Navn, er Seestvej, der nu er bleven til Frederiksgade.

Byggeriet i den indre By har rømmet stærkt op i de gamle Huse, der mange Steder har maattet vige for store Nybygninger. Paa Jærnbanevej opførtes det første Hus i 1882, nu er der paa ganske faa Afbrydelser nær ingen Huller i Husrækkerne, og den nordlige Række

er skraas overfor Banegaarden afsluttet med et stort Hjørnekompleks, „Saxildhus“, opnævnt efter Etatsraad Saxild, hvis Have gik hertil. Lige over for ligger Vaabenbrødrenes* Mindebygning. „Kronborg“, opført 1889 efter Tegning af Arkitekt Fussing. En stor Bygning, opført af Fabrikant J. A. Hansen, solgtes 1901 til Nationalbanken i København, der inden Aarets Udgang aabnede en Filial i Bygningen. Paa „Skarbys Plads“ i Jærnbangegade opførtes 1890 et Højskolehjem. Paa Torvet er en Hjørneejendom ved Østergade, der sprang noget frem, allerede 1885 ombygget, og Vaupels Gaard (Heinrich & Nielsen) faldt 1900. To Reliefs paa Muren ud mod Markdanersgade minder om dens Udseende. Et højst uheldigt Hjørne, Adelgade-Laasbygade („Damgaards Hjørne“) fjernedes 1885. Ser vi til Østergade-Helligkorsgade-Søndergade, da er der ogsaa her foregaaet meget store Forandringer. S. W. Bruun nedbrød en gammel Ejendom 1885, og Aaret efter faldt Grooss' forhenværende Gaard. Jens Peter Wisings historiske Hjørne var allerede fjernet kort efter den nævnte Ejers Død. — Det vilde føre for vidt paa den Maade at gaa hele Byen igennem. Mest forandrede er Byens Udkanter, hvor store ny Kvarterer er skudt op paa Steder, hvor der før var Eng eller aaben Mark. I Firserne udfoldedes der en livlig Byggevirksomhed langs Gl. Dalbyvej, Agtrupvej og Sønder Landevej, og Byggeriet fortsættes nu til langt uden for Byens Grænse, der ved Sønder Landevej er, hvor „Krathuset“ ** laa.

Ved Seestvej, eller nu Frederiksgade, tog Byggeriet Fart først i Firserne.

Fra forskellige danske Byer, navnlig fra Fredericia og Aarhus, og ligeledes fra Tyskland, var der flyttet enkelte katolske Familier til Kolding. Efter at katolske Præster fra Fredericia i nogen Tid havde holdt Gudstjeneste for dem i private Lejligheder, lejede man i Begyndelsen af 1882 Murermester Hansens Ejendom ved Seestvej, „Vennelyst“, som i Løbet af Aaret købtes tillige med den tilstødende Ejendom, tilhørende Tømrermester Møller. Der indrettedes i „Vennelyst“ et lille

* Blev i 1898 solgt til Lejeren, H. Nielsen. Salen er fri til Vaabenbrødrenes Møder indtil 1923.

** „Krathuset“ laa paa slesvigsk Grund, og før 1864 kunde det hænde, at en Mand, der var forfulgt af Kreditorernes Sagfører, tyede til „Krathuset“ en Tid, indtil han atter følte sig tryk mod Gældsarresten i det gamle Raadhus' nordlige Del (Gældsafængsel afskaffedes i Danmark 1872.)

Kapel, Præstebolig* og Skole. Den sidste blev dog snart flyttet til Tømmermester Møllers tidligere Ejendom. Den 10. Maj 1885 nedlagde Biskop v. Euch her Grundstenen til en katolsk Kirke (*St. Michaels Kirke*) og indviede denne $\frac{6}{12}$ 1885. Det 120 Fod høje Taarn blev dog først færdigt 1889. Kirken blev bygget af Arkitekt Fussing efter Tegninger af Arkitekt H. Hertel i Münster, og det smukke Relief af St. Michael forfærdigedes i München. Klokkerne ringede første Gang $\frac{23}{4}$ 1893.

I 1883 ønskede Venner af Indre Mission et eget Lokale og tænkte at erhverve „Fremad“ i Laasbygade, men Forhandlingerne derom blev ikke til noget, „Fremad“ indrettedes en Tid til Højskolehjem, og Missionsvennerne købte da Grund paa Seestvej og opførte her om Sommeren Missionshuset „Bethel“.*: Kirkegaarden udvidedes samme Foraar saa langt mod Vest, som den nu naar. Hjørnet lige over for „Bethel“ blev af Kancelliraad Kralund¹⁴ skænket til *Industriforeningens Fribolig*, opført 1877. Efter Giveren af Grunden opnævntes „Kralundsgade“ og „Ottosgade“, men det første Navn er i Folkemunde ombyttet med „Alhambrevej“. — Den nordre Side af Frederiksgade er gennemgaaende opført langt senere, først Kvarteret ved Warmingsgade, derefter Husrækken hen til Søndergade og Sidegaderne fra Frederiksgade til Jærnbanen. Mellem den ny Bydel og Zahns Toft skabtes der en Vej for Fodgængere, idet der paa privat Initiativ byggedes en Gangbro over Aaen, „Langebros“, der i 1899 lyses i Kuld og Køn af Kommunen.

En Del af Zahns Toft blev i Halvfjerdserne udset til Byggeplads for et nyt *Amtssygehus*. Det gamle Amtssygehus nord for St. Jørgens Hospital var ikke længer tidssvarende. Det blev i 1880 solgt til St. Jørgens Hospital, der benyttede det til en Udvidelse. Efter en Del Forhandlinger mellem Repræsentanter for Byen og de to Amter opnaaedes der Enighed. Grundstenen nedlagdes $\frac{27}{7}$ 1879. Arkitekten, A. R. Gjellerup fra København, afleverede i August 1880 det færdige Sygehus til Byggeudvalget. Hele Bekostningen var 150.000 Kroner,

* Præsterne Clem. Storp $\frac{1}{3}$ 1883— $\frac{17}{11}$ 1901. Eftertølgere Alb. Helmke nedlagde sit Embede paa Grund af Sygdom. Derefter Peter Schreiber April 1905—Juli 1906 og Vilh. Klemp fra ¹⁶ 1906.

** Her stiftedes 1884 „Kristelig Forening for unge Mænd“, der 1907 indviede sin store Bygning i Østergade. — Drengeforebundet stiftedes i Sept. 1907. — I Maj 1897 blev „Hansens Hotel“ i Sdr. Klostergade købt til et Missionshotel.

hvoraf Kolding slap med $\frac{1}{4}$. Driften paalignes de tre Interessenter efter Sygedagenes Antal. Den endelige Aflevering, fra Byggeudvalget, skete $\frac{6}{11}$ 1880, og ved denne Lejlighed — det er vist kun sket tre Gange — var der Middag i Raadhusets Festsal. Der var dengang megen Snak om, hvorvidt det var rigtigt, at mandlige Patienter plejedes af Diakonisser. Enkelte mente, at det var at krænke Blufærdigheden! — Sygehuset er senere blevet meget betydeligt udvidet, saaledes med et Epidemihus, taget i Brug 1896 (ca. 98,000 Kr.) og med en Tilbygning og et Tuberkulosehospital, aabnet i Sommeren 1908. Hovedbygningens Udvidelse kostede ca. 100,000 Kr., Tuberkulosehospitalet 55,000 Kr., og Opførelse af en Vaskeribygning og Cellebygning ca. 33,000 Kr. Hovedbygningen bestaar nu af 22 Sygestuer (53 Senge) m. m. Epidemibygningen er beregnet til 40 Senge, og Tuberkulosehospitalet har 10 Stuer med Plads til 24 Patienter.*

I Zahns Toft blev der navnlig i Aarene omkring 1885 bygget stærkt. I Foraaret 1885 blev der afstukket Gader og paa Hjørnerne rejst Skilte med Navnene „Elmegade“, „Lindegade“ og „Platangade“.** Nu er Toften en tæt befolklet Bydel, og „Elmegade“ er (efter en ret livlig Diskussion) ført igennem til Rendebanen. Forlængelsen aabnedes for Færdsel i Juni 1909. En ældre Plan om Forlængelse af Katrinegade til Torvegade strandede i Februar 1903.

Under Omtalen af det ny Kvarter i Zahns Toft maa vi standse ved *Kolding tekniske Skole*, hvis Historie fra C. Bergs Tid kortelig skal skitseres. Bergs „Forening for den fri Aftenskole“ virkede, trods de meget knappe Pengemidler, til stor Gavn i en Aarrække. De fleste Lærere underviste gratis — Pengene medgik til Tegnehæfter og Skolebøger, til Tællelys — Skolen, der den Gang havde Lokale i Borgerskolens Bygning, havde 30 Bliklysestager og 18 Lysesakse i Brug, men fik 1862 gratis Gas — og til et „Bibliotek for Ungdommen“. Det sidste opstod dog for en væsentlig Del ved Gaver. thi Berg var en udmærket Talsmand hos forskellige Forlæggere, hos Landhusholdningsselskabet, kort sagt, hvor der var Hjælp at formode.*** Elevantallet var i de første 5 Vintre gennemsnitlig 51,

* I Sygehusets Aarsberetning for 1909 findes en Artikel af Reserve-læge E. Brandorff: Træk af Sygehusets Historie. Heri ogsaa Oplysninger om de ældre Sygehuse.

** Efter de i Gaderne plantede Træarter.

*** Biblioteket, der 1861 talte 450 Bind og stadig øgedes, gik i 1879 over til Kommunen, der oprettede et *Folkebibliotek*, og dette blev i 1905 forenet med Kolding Læsestue.

og Antallet af Undervisningstimer hver Vinter 350, hvoraf Berg omtrent Halvdelen. Efter Bergs Afreise fra Kolding var Lærer P. Hansen Førstemand i denne Virksomhed, men 1869 gik Aftenskolen over til „Foreningen af Haandværkere og Industridrivende“. Undervisningen forandrede nu lidt efter lidt Karakter og lededes særlig med det Maal for Øje at give vordende Haandværkere den for deres fremtidige Virksomhed nødvendige Færdighed i visse Fag, fornemmelig Tegning. Skolen styredes af Foreningen gennem et Skoleudvalg, og talrige Mænd lagde et stort Arbejde ind i denne Sag. Fabrikant *J. A. Hansen*, der 1887 valgtes til Formand for dette Skoleudvalg, foreslog samme Aar i Industriforeningen, at denne gennem sin Bestyrelse skulde virke for Oprettelse af et „teknisk Selskab“, der kunde tage sig af Skolesagen og specielt virke for Opførelse af en Skolebygning. Forslaget vedtoges, og den ny Forening stiftedes 26. Maj 1888. Aaret efter paabegyndtes Opførelsen af Kolding tekniske Skole i Platangade (Arkitekt: Fussing). Den indviedes 20. Sept. 1890. Staten, Kommunen, Amtet, Sparekassen og Private gav store Tilskud, og Resten af Kapitalen rejstes ved Prioriteter. En meget stor Udvidelse er nylig sket, og de ny Lokaler toges i Brug fra Nytaar 1909. Arkitekt *Henr. Wandall* har siden $\frac{5}{8}$ 1889 været Skolens Forstander. Skolen har i 1909—10 haft 345 Elever. I Skolen, der nu har 18 Klasseværelser og en Foredragssal, er der i det sidste Aar givet 9300 Undervisningstimer, deraf 5900 i Dagskolen, der begyndte 1885.*

Gaar vi fra Zahns Toft til den nordlige Del af Byen (en Gade, „Teglgaardsstræde“, omdøbtes 1898 til Borgergade), passerer vi *Svendehjemmet* ved Laasbystræde og mindes den første Haandværker-

Smedenes Vogn i Haandværkertoget 1884.

* Nærmere i Skolens Programmer og i *Henr. Wandall: Kolding tekniske Selskabs Skole i Tidsrummet 1854—1904. Kolding 1904.*

Slotssporten
under Haandværkerfesten i 1884.

fest i 1884 den 7. Sept., der foruden at bringe et klækkeligt Overskud til Svendehjemmet (4256 Kr.) skabte en Samfølelse og et Humør blandt Haandværkerne, der var endnu mere værd. Det var en norskfødt Fripræst, Pastor Kirkeberg, der gav Ideen til et *Haandværkertoget* gennem Byen. Han havde set noget lignende i Amerika. Festen lykkedes helt igennem, og Ideen smittede til andre Byer i Landet. Haandværkertoget gennem Kolding talte 52 Vogne.* To Aar efter afholdtes en ny Haandværkerfest, der gav en langt større Brutto-, men en

noget mindre Nettoindtægt. Svendehjemmet toges i Brug ^{16/11} 1884.

Fra det nordlige Laasby, hvor Grau begyndte sit Byggeri før 1848, skyder Husrækkerne sig nu op ad Bankerne, og oppe ved Gøhlmanns Mølle er der groet en hel Bydel op. Hvor Kroen „Munkenborg“ nu ligger, laa tidligere et gammelt Hus, der beboedes af en Rebslager Munk — derfra Navnet. Munk solgte Huset til Gøhlmann, der opførte det nuværende Munkenborg. Senere, i Halvfemserne og derefter, er alle de andre Huse opført. Paa de gamle „Galgebjerger“ blev der i Firserne opført et Traktørsted, „Tivoli“, hvis Grund staar i Forbindelse med et kom. Anlæg, der 1897 udvidedes ved Køb.

Et betydeligt Kvarter har rejst sig nord for Slotssøen. I Fyrreerne opførte en Murer og en Tømrer de to første Bygninger her.

Længere mod Øst, i Landsognet, er Husene ved Ejlersvej, Strandvejen og Sideveje, Mazantivej og Havegade, næsten alle opført i de sidste tyve Aar.

I den allernyeste Tid gaar Byggeriet atter mod Syd, og nye Bydele vil sikkert opstaa ved „Bellevue“ og ved *Nybrogade*, saaledes opnævnt

* Enkelte illustrerede Blade har gode Billeder fra Haandværkertoget i 1884, „Illustreret Tidende“, „Nutiden“ og maaske flere. De fleste af Billederne, saaledes de her medtagne, er tegnede af P. Møller.

efter en privat Bro, der opførtes over Aaen og blev færdig i 1908. Da Sagen om denne Bro behandlede i Byraadet, glemte dette ikke at forbeholde sig Retten til offentlig Færdsel over Broen og de i Forbindelse med den staaende Veje. Nogle Aar i Forvejen, 1899, havde man nemlig ikke sikret sig Færdselsretten til en Bro, som Sukkerfabrikerne Saftstation opførte over Aaen, og denne Sag vakte et stort Røre, ikke mindst forud for et Byraadsvalg. Paa Grund af den manglende Færdselsret over „Sukkerbroen“ maatte Firmaet A. L. Johansen & Søn, da det efter Fabriksbranden i Havnegade (Avg. 1906) flyttede Fabriken sønden Aaen, bygge en Bro lige ved Siden af „Sukkerbroen“, et mærkeligt Syn for hvem der ikke kender Sammenhængen. Til Johansens Bro er Færdselsretten forbeholdt.

Folketallet* er i den sidst forløbne Menneskealder blevet mere end fordoblet og nærmer sig antagelig nu Tallet 15000. Det stærke Byggeri saa vel som et til Udviklingen svarende *kommunalt Reformarbejde* har saaledes været en naturlig Følge af Folketallets Vækst.

— —

Tabet af *den lærde Skole* havde Borgerne aldrig glemt, og Realskolens Oprettelse var en daarlig Erstatning, hvorledes Skolen end blev ledet. Mange Gange arbejdedes der for Latinskolens Genoprettelse. Saaledes kom der i 1865 en Skrivelse fra Warming til Kommunalbestyrelsen om Sagen, der nok ogsaa forebragtes Ministeriet, men derved blev det. Da Borgerrepræsentanterne i 1856 overlevede Skolen til Amtsskoleraadet, forbeholdt de sig Kommunens Ret til atter at overtage Skolen, saafremt Realskolen engang skulde ophøre. At faa Skolen tilbage til Kommunen vilde næppe blive vanskeligt, naar der kunde vokse en Latinskole op paa dens Grund, men hvad vilde det koste Byen, og hvorledes skulde Sagen gribes an? I 1877 indkom der et Andragende til Byraadet fra 47 Borgere om at faa Amtsskolen lavet om til en Latin- og Realskole. Byraadet nedsatte et Udvalg om Sagen (Schjørring, Grau, Zahn og J. L. Hansen), og Udvalgsmedlemmet Zahn satte sig i Forbindelse med den ansete Skolemand i Frederiksborg, Koldingensereren, Rektor Carl Berg (se S. 459), og saaledes fremkom et Forslag om, hvorledes Sagen skulde gribes an og hvad Gennemførelsen vilde koste. Udvalget opnaaede derefter Enighed med Amtet om Skolens Overgang til Kom-

* Folketallet var i 1672: 1094, i 1769: 1396, i 1801: 1672, i 1840: 2611, i 1850: 2865, i 1860: 3978, i 1870: 5400, i 1880: 7148, i 1890: 9658, i 1901: 12516, og i 1906: 13451.

munen. Amtet skulde til „Kolding Latin- og Realskole“ aarlig tilskyde 2000 Kr., og Amtsskoleraadet skulde besætte en af Pladserne i det 5-Mands Forstanderskab. Overenskomsten stadfæstedes derefter af de interesserede Parter. Samtlige Lærere ved Realskolen afskedigedes, de tre ældste med Efterløn. Gamle Rektor Lassen overlevede ikke ret længe Adskillelsen fra Skolen. Han døde her i Kolding 28. Sept. 1881. Overlæreren, Politikeren Knud Høyer, fejredes af Elever og af Meningsfæller ved et Afskedsgilde og flyttede fra Byen. Som Rektor for den ny Skole, den første kommunale Latinskole i Danmark, ansattes cand. mag. *K. V. Theisen*. I meget korte Træk er Skolens senere Historie følgende: Efterhaanden som Eleverne uddannedes, fik den de nødvendige ny Klasser. 4. Kl. Hovedeksamen afholdtes første Gang 1883, og i 1885 udsendtes de første Studenter. I 1908 udgik Student Nr. 100. Theisen ledede Skolen fra Oprettelsen til 1886, da han overtog en større Stilling i Hovedstaden. Han efterfulgtes af *Sigurd Müller* (1886—1901) og denne af *Georg Bruun*. I 1883 og 1888 tillagdes der Skolen betydelige Aarstilsbud paa Finansloven. Nordre Fløj af Skolen opførtes 1885. I 1894 gaves der Piger Adgang til de to øverste Klasser, 1896 indførtes Fællesundervisning for hele Skolen, der 1904 kom ind under det offentlige Skolevæsen og blev til „*Kolding højere Almenskole*“. En privat *Forberedelsesskole*, „*Karl Hansens Skole*“, der oprettedes 1880, gik ind under Latinskolen 1. August 1901. Fra Aaret 1900 kan flinke Elever i Folkeskolen optages som Frielever i den højere Skole. En organisk Forbindelse mellem Folkeskolen og Almenskolen ordnedes i 1909, saa at Folkeskolens Elever fra 1910 optages i 1. M. uden Prøve. Antallet af Fripladser har i de senere Aar været stærkt stigende. I Skoleaaret 1909—10 bortgaves Fripladser til et samlet Beløb af ca. 9500 Kr. Skolens Elevtal er nu over 300. Foruden Rektor har Skolen 10 fast ansatte Lærere og Lærerinder.*

I den højere Almenskoles Lokaler har *Kolding Handelsskole* fundet Ly. Det første Spor af Handelsskole i Byen finder vi i 1871, da der oprettedes en saadan under Ledelse af Konsul *R. Kaalund* og Fabrikant *S. W. Bruun*. Skolen døde desværre hen af Mangel paa Tilslutning. I 1888 oprettedes efter et yderst energisk Arbejde af Købmand *Anton Simonsen* en Handelsskole, men i de første Aar gik det smaat, men Tilslutningen blev bedre og bedre. Endelig opstod der

* Om Skolens Majfest se foran Side 313.

i Halvfemserne indenfor Handelsforeningerne Landet over en stærk Bevægelse for Skolesagen, en Bevægelse, hvori bl. a. Konsul Kaa-lund var særlig virksom. Kolding Handelsskole gik nu stærkt fremad og fik 1897 afsluttende, offentlig Eksamen. Skolen har i de sidste Aar gennemsnitlig haft 100 Elever — foruden en Fortsættelsesklasse, hvor der især læses Sprog. Skolens første Forstander var Lærer *Karl Hansen*; dens nuværende Forstander er Lærer *Jens Thau* ved Almenskolen.

— —

Paa *Folkeskolens* Omraade har Reformerne i den sidste Menneskealder været i højeste Grad gennemgribende. 1879 opførtes en ny Friskolebygning i Skolegade syd for den gamle Borgerskole af 1856. Et Medlem af Skoleudvalget, Bager Grau, var Konduktør. Den hidtidige Friskole blev omdannet til Fattiggaard, og den gamle Fattiggaard jævnedes med Jorden. Et kønt lille Anlæg i Skolegade ligger nu paa dens Plads. Vest for dette Anlæg laa Karetmager Skourups Gaard, der 1876 købtes af Kommunen, der en Tid havde indrettet nogle Klasseværelser for mindre, skolepligtige Børn, baade Dreng og Piger, i det tidligere Karetmagerværksted. Paa denne Gaards Plads blev der 1881 bygget et rummeligt Gymnastikhus for Skolerne — hidtil havde man benyttet Ridehuset paa Staldgaarden til Gymnastiklokale, men nu krævedes der Leje derfor, og Lokalet var jo tilmed ikke egnet til Gymnastik.

Efter den gamle Fattiggaards Nedrivelse blev der gjort Bud paa Pladsen af et Selskab, der ønskede Byggegrund til en Døtreskole. Budet blev forkastet af Kommunen. Selskabet købte da Grund i Zahns Toft og byggede her „Døtreskolen af 1881“. Den indviedes $\frac{18}{3}$ 1882.

Friskolen af 1879 kostede 21,000 Kr. Ret mange Aar varede det ikke, før en ny Skole var nødvendig, men man ventede dog til 1898 og byggede da en stor Skolebygning Syd for Friskolen (ca. 96.000 Kr.) I 1904 rejste der sig en ny mægtig Skolebygning (ca. 200.000 Kr.) paa en Grund ved Katrinegade (Arkitekt: Fussing). Grunden købtes af Tømrermester H. L. Hansen for 2 Kr. pr. Kvadratalen. Endelig opførtes Forskolen i Blæsbjerggade. Under dette sidste Arbejde indtraf en Kalamitet, idet Grunden gav efter og en Gavl revnede. Dette alvorlige Uheld, der indtraf i Oktober 1908, satte mange Penne i Bevægelse og var en Tid Byens eneste Samtaleemne („den revnede Ende“).

Folkeskolen i Kolding har i den sidste Menneskealder gennemgaaet en meget stor Udvikling. Medens der 1. Maj 1880 var 559 Børn i de kommunale Folkeskoler, var der 1. Maj 1910 ialt 1945 Børn. deraf i Drengeskolen 659, Pigeskolen 676 og Forskolen 610. Udgifterne til Skolevæsenet er samtidig steget fra ca. 21,000 Kr. i 1879 til ca. 124,000 Kr. i 1908—09.

Allerede i Slutningen af Halvfjerdserne stillede J. L. Hansen, der i den lange Aarrække har været et virksomt Medlem af Skolekommissionen, Forslag om, at Friskolen skulde ophæves og Byen kun skulde have én kommunal Skole. De gamle Betegnelser „den borgerlige Betalingskole“ og „den borgerlige Friskole“ afløstes i Skoleplanen af 1899 med „Heldagsskole“ og „Halvdagsskole“. Betaling af Skolepenge til Heldagsskolen vedblev til 31. Dec. 1904, men de to forskellige Skoler blev først sammensmeltede til én Kommuneskole ved Skoleplan af 7. Marts 1910. Allerede i Jan. 1909 havde Byraadet vedtaget den successive Overgang, der vil være fuldstændig gennemført fra 1. April 1911, hvorefter Undervisningen i *hede* Folkeskolen er bragt op paa samme Standpunkt som i andre Byers Betalings- eller Borgerskoler. I Kommuneskolen er siden 1904 indført Sløjdundervisning og siden 1906, væsentlig paa J. L. Hansens Initiativ, Skolekøkkenundervisning. Byraadet har overhovedet ingen sinde vist sig kneben overfor Bevillinger til sit Skolevæsen, saa at dette i enhver Henseende er fulgt med Tidens Krav. Med Hensyn til Udviklingen skal endnu anføres: I 1892 undervistes af 30 Lærere og Lærerinder, i 1910 af 57. I 1892 undervistes der 28 Timer ugentlig i Gymnastik, i 1910: 126 Timer. I 1892 fandtes 11 Heldagsklasser og 24 Halvdagsklasser, ialt 35 Klasser, i 1910: 61 Heldagsklasser og 2 Halvdagsklasser; de sidste to Klasser overgaar, som oven for nævnt, i 1911 til Heldagsklasser. — I 1899 fik *Børnebespisningen* Lokale paa den nuværende Pigeskole. I Maanederne Jan.—Marts bespises daglig 4—600 Børn.* — I 1906 ansattes en *Skolelæge*.

I Forbindelse med Skolerne skal nævnes *Idrætspladsen*. I 1897 solgte Kommunen et Stykke af Margrete Mortens Toft til et Cykle-

* *Børnebespisningen* lededes i mange Aar af Toldforvalter *B. Meyer*, der omfattede Børnesagen i Byen med den varmeste Interesse. Han var ogsaa indtil sin Bortrejse i Foraaret 1909 Sjælen i Foreningen „*Børnenes Vel*“, der stiftedes i 1901, og som 1903 af Byen fik overdraget Tilsynet med Plejebørn. — Til Fordel for Børnesagen er der i de senere Aar, første Gang i 1905, afholdt en *Børnehjælpsdag*.

baneselskab, der byggede en Cyklebane (indviet i Juni 1898). Foretagendet ballancerede ikke. I Oktober 1900 overtoges Banen af Prioritetshaverne, der senere solgte Pladsen til Kommunen, og den tjener nu til Idrætsplads for Ungdommen m. m.

— —

Vandværkets Tilblivelse er en lang Historie, og der var mange Genvordigheder. I 1876 rejste Lægerne i Byen (Beck, Chr. Petersen, Fich og L. P. Jensen) Klage over Vandet i et større Antal af Byens Brønde. Der nedsattes et Udvalg. En Difteritis-Epidemi fremmede Agitationen. Aaret efter var der fra Ingeniørfirmaet English & Hansen fremkommen Betænkning og Overslag over Anlæg af et Vandværk. Man tænkte den Gang at tilvejebringe Vand fra Skovmøllen, fra Seest Mølle eller Stallerup Sø. Slotsmølleengen blev ogsaa nævnt, men Sagen trak ud. 1880 fremkom der i „Hygiejniske Meddelelser“ en Artikel af Knud Høyer om Byens Drikkevand. Høyer havde undersøgt 40 Brønde i Byen og gennemgaaende fundet Vandet meget daarligt. Endnu laa Sagen hen til 1883, da et Ingeniørfirma i Flensborg agiterede for et Vandværk i Kolding. Slotsmøllens Bestyrelse bevilgede 1000 Kroner til Hjælp til dette Firmas Undersøgelser af Vandmængden i Slotsmølleengen, og der foretoges en Række Boringer. Byraadet nedsatte et Udvalg for Anlæg af et Vandværk. I dette Udvalg sad fra først af Schjørring, Grau, Warburg, J. L. Hansen og Zahn, men da Udvalgets Virksomhed kom til at strække sig over et Tidsrum af godt og vel 3 Aar, kom der efterhaanden andre med, nemlig J. Jensen, Fich, H. Nielsen og Enevold Sørensen. Det er den Slags Udvalg, der nok kan skræmme Folk fra at blive Byraadsmedlemmer, thi Udvalget holdt ialt ikke mindre end 97 Møder foruden nogle Rejser!

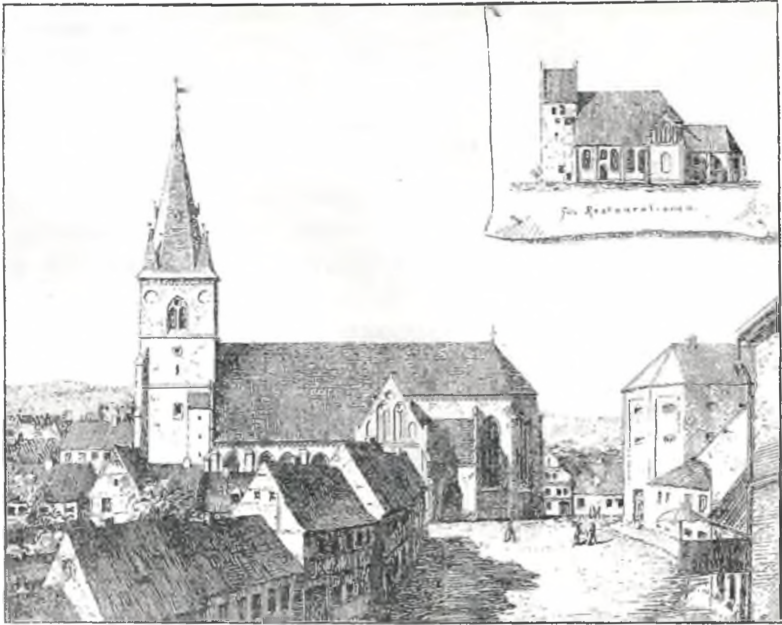
Læge Fich skrev i Bladene en lang Række Artikler (9) om Nødvendigheden af et Vandværk. Han holdt paa Slotsmølleengen, men der rejste sig en Agitation mod dette Sted, og man lod Fich høre, at han var Medlem af Slotsmøllens Bestyrelse. Busse, Jens Jensen og Grau indkaldte et Borgermøde, der viste sig at være imod Slotsmølleengen. Kort efter strandede Udvalgets Underhandlinger med Slotsmøllen, og man begyndte snart her, snart der at bore efter Vand. Blandt de mange Steder, hvor der blev boret, kan nævnes en Eng ved Munkensdam, Ejlers Eng ved Vejen til Dyrehavegaard, Byens Eng bag Stejlbjerg, et Sted bag Skovhøj, Graus Toft og Eng og Slagter Clausens Eng i Søndervang. Resultatet var de fleste Steder ikke over-

vældende, men enkelte Steder løber der Vand af Rørene endnu. Blandt de forskellige Steder, man prøvede, var ogsaa Kæmnerengen. Steins Laboratorium anerkendte ogsaa Vandet derfra; det kom fra et 10 Meter og 18 Meter dybt vandførende Gruslag. Der købtes Rør, og Tilbud paa Opførelse af Højdereservoiret modtoges, men pludselig, 4. Juni 1885 hed det, at Brønden, man var i Færd med i Kæmnerengen, spyede Sand, som om hele Nørrebakke vilde op gennem den. Den 26. Juni foreslog Borgmesteren at standse Arbejdet som frugtesløst, men de øvrige Udvalgsmedlemmer vilde dog se Tiden lidt an endnu. Hjælpen kom i Skikkelse af en Brøndborer Anger nede fra den tyske By Nordhausen; han skulde være overordentlig dygtig og ud af en Familie, hvor man i mange Aarhundreder, Søn efter Fader, havde været Brøndborere. Tyskeren tog fat, naaede 59 Fod, fik en Udbetaling — og saa tog han sit Tøj og forsvandt syd paa. Andre tog fat, og endelig ²⁰/₈ 1885 vedtog Byraadet med 14 Stemmer mod 2 (Busse og H. Nielsen) at anlægge et Vandværk i Kæmnerengen. Busse var dog stadig betænkelig og foreslog endnu 1. April 1886 at stille hele Sagen i Bero, men fik ingen Tilslutning. Vandværket opførtes nu i Sommerens Løb. Da det var færdigt, stod det Byen i 242,000 Kroner. Den første Bestyrer var J. Jensen, der kort før var udtraadt af Byraadet.*

Den gamle *Sognekirke* fik ved den store Ombygning i det 18. Aarhundredes Midte et mærkeligt, meget uheldigt Udseende. Ombygningen tildels forandrede hele Kirken undtagen Koret og Taarnet. Selve Kirkens Mure forhøjedes ca. 5 Alen, og Koret blev underligt lavt. Som Kirken stod siden, var den et arkitektonisk Monstrum, kedelig forkrøblet og forsømt, skæmmet af et kolossalt Tag. (Billedet Side 269 røber nogle Enkeltheder). Et Kirkesyn 1876 havde i Kirkeprotokollen gjort den første Udsættelse over Kirkens Tilstand. Bygningsinspektør Winstrup lavede 1877 en Plan til Kirkens Forskønnelse, men den vandt ikke Bifald lige saa lidt som en Plan fra Arkitekt Gjellerup. Sagen vandrede saa i nogle Aar frem og tilbage mellem de mange Avtoriteter, Kirkeinspektion, Byraad, Kirkesyn, Biskop, Provst og Kultusministerium. 1882 forelaa der en Plan, ud-

* J. Jensen bestyrede Vandværket til 1898 og afløstes af 2. Maskinmester *F. Simonsen*. 1888 anlagdes en ny Samlebrønd for ca. 8000 Kr., en ny Brønd anlagdes 1892 for ca. 10,000 Kr. 1900 ofredes paa ny Brøndanlæg m. m. ca. 30,000 Kr., 1908—09 paa en ny Brønd ca. 16,000 og til en ny Hovedledning ca. 20,000 Kr.

arbejdet af Prof. Storck, men Overslaget lød paa 125,000 Kr., og det turde man ikke gaa ind paa i Byraadet. Venstre i Byraadet var navnlig imod den store Bekostning, hovedsagelig af økonomiske Grunde, men ogsaa fordi man ikke mente, at der kunde komme noget harmonisk Hele ud deraf.* Enkelte talte om en helt ny Kirke. Andre (Sagfører J. L. Hansen), foreslog at lade Byggeriet bero og foretage en Oppudsning udvendig med Cement, hvad der kunde udføres for 4000 Kr. Tilsidst gjorde Kirkesynets bestemte Paabud Udslaget.

St. Nikolaj Kirke set syd fra 1885. efter Tegning af Ahlmann.

Kirken „ejer sig selv“, men mangler den noget, skal Kommunen betale det. Under Henvisning dertil blev Sagen ført igennem trods Protest. En Restaurering af Højkirken efter Prof. Winstrups Plan paabegyndtes i Maj 1885. Ved Winstrups Død fortsattes Ledelsen under Arkitekt Ahlmann, der gav Planen til Restaurering af Koret og Taarnet, der nu fik sit Spir. Murerarbejdet udførtes af Murermester J. A. Hansen, Tømrerarbejdet af Tømrermester Holm. Hele Arbejdet kostede ca. 68,000 Kr.

* Venstres Stilling til Sagen fremgaar af en Række Artikler i „Kold. Folkeblad“ 1885 Nr. 223--26.

Kirken indviedes efter Ombygningen Søndag 12. Dec. 1885. I 1908 blev den forsynet med ny Stole og fik et nyt Varmeapparat. Efter Forslag af Kæmner J. O. Brandorff blev en Mængde af de gamle Ligsten reddede fra Undergang og stillede op mod Væggene. (Angaaende Præsterne se Listerne bag i Bogen).

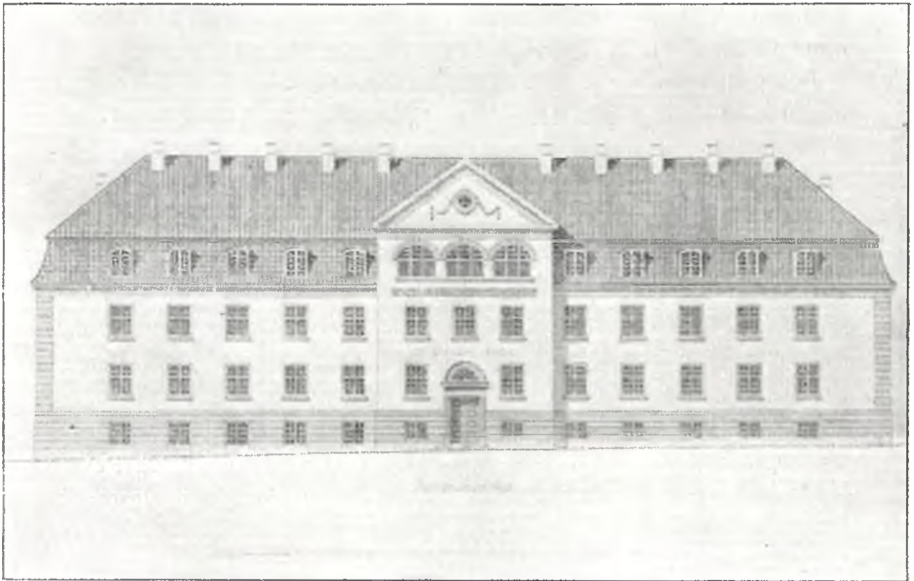
I Eftersommeren 1895 indkom der fra forskellige Sider Andragender til Byraadet om Koncession til Anlæg og Drift af et *Elektricitetsværk*. Byraadet afslog alle disse Andragender under Henvisning til, at Kommunen selv vilde tage Initiativ i denne Sag. Der nedsattes et Udvalg, (Edv. Lau, J. Lauridsen, A. L. Johansen, S. W. Bruun og Enev. Sørensen). Udvalget indhentede ved sin Formand (Lau) forskellige Oplysninger og forelagde sit Materiale for Byraadet, der $\frac{19}{6}$ 1897 med 10 St. mod 5 vedtog at anlægge et kommunalt Elektricitetsværk. Dette var færdigt det følgende Aar (Arkitekt: Vald. Schmidt, København) og det besluttedes at ansætte en Bestyrer, der tillige skulde fungere som Stads- og Havneingeniør. Hertil valgtes $\frac{2}{6}$ 1898 Civilingeniør cand. polyt. *St. Løchte*. Som Værkfører ansattes $\frac{1}{9}$ 1898 Elektriker S. Jacobsen.* Værket toges i Brug i December samme Aar, indviedes $\frac{27}{1}$ 1899. Elektricitetsværket kostede ca. 250,000 Kr. I 1900 anvendtes ca. 20,000 Kr. til Udvidelse af Batteriet og Køb af Grund til et Kulhus. Et Forslag af Byraadsmedlem *C. Jensen* om Nedsættelse af Elektricitetsprisen fra 6 Øre til 4 Øre pr. Hektowatt vedtoges 1901 og bragte Værket betydelig Fremgang, og i 1904 maatte der foretages en Udvidelse til ca. 65,000 Kr. En ny stor Udvidelse staar for Øjeblikket paa Dagsordenen, og naar den er fuldført, disponerer Værket over ca. 1000 Hestes Kraft. Diskussionen om Udvidelsen er endnu ikke gaaet over i Historien og skal derfor ikke skildres her. Sagen afgjordes i Foraaret 1910.

Pengene til Elektricitetsværkets Opførelse toges ved Laan og samtidig ogsaa Pengene til det næste store Værk, *det offentlige Slagtehus*, oprindeligt et Forslag af Byraadsmedlemmerne Fich og J. A. Hansen. Det opførtes 1898 (90,000 Kr., Arkitekt H. Meyer) og toges i Brug samme Aar, samtidig med Indførelsen af offentlig Kødkontrol.**

* Jacobsen tog sin Afsked 1900 og erstattedes ved H. Borck, der atter $\frac{4}{6}$ 1902 afløstes af Elektriker ved Hærens Laboratorium, E. W. Buemann, fra $\frac{21}{1}$ 1904 ansvarlig Bestyrer. Aaret i Forvejen, fra $\frac{20}{6}$ 1903, var Løchte ansat som Bygningsinspektør.

** Inspektør ved Slagtehuset Dyrlæge H. P. Hansen 1898—1910, derefter ansattes Dyrlæge J. F. Pedersen.

De sidste store kommunale Reform er Gasværket og Alderdomshjemmet. *Det ny Gasværks* Opførelse vedtoges af Byraadet ^{18/5} 1905 med 7 Stemmer mod 5 (3 stemte ikke). Gasværket kostede ca. 350,000 Kr. og toges i Brug i Efteraaret 1907, hvorefter det gamle Gasværk blev nedbrudt. Alderdomshjemmet eller „*De gamles Hjem*“ vedtoges i August 1909, og den store, smukke Bygning. bestaaende af en Hovedfløj og to smallere Sidefløje, knejser allerede stolt paa den gamle Markedsplads nord for Laasbygade (Arkitekt: A. Hagerup).

•De gamles Hjem•

Hjemmet, der skal ledes af en Økonoma, er beregnet paa 80 gamle, men ved en ringe Udvidelse (Tagetagen), kan det afgive Plads til 96. De fleste Værelser er Enkeltværelser, men desuden er der Lejligheder for Ægtefolk, Sygestuer, Selskabslokaler, Forsamlingsaal, Rygeværelser o. s. v. De gamle, der faar Hjem der oppe, skal forsynes med al Forplejning og lidt Lommepenge. Skulde de udenom Spisestuerne have Lyst til en Kop Kaffe, saa er der Gasapparater til Tjeneste paa Gangene. Den 15. Sept. i Aar (1910), skal Hjemmet være færdigt. Overslaget lyder paa 148,000 Kr. foruden Inventar, der er beregnet til ca. 11,000 Kr. Driften er kalkuleret til aarlig at ville koste 36,500 Kr. 80 Alderdomsunderstøttede koster f. T. Byen ca. 28,500 Kr.

Samtidig med, at Alderdomshjemmet vedtoges ved første Behandling, nedsatte Byraadet et Udvalg, der skal tage *Byens økonomiske Status* under Overvejelse. Efterhaanden som de mange store Reformers er gennemført, er Udgifterne naturligvis stegne i en ganske tilsvarende Grad. Den paalignede kommunale Skat var i 1877 kun ca. 58.000 Kr., medens den 30 Aar senere var ca. 260.000 Kr.

Skatteprocenten har siden Aaret 1900 været i jævn Stigning. I 1900 var den 5,30, i to Aar holdt den sig paa 5,80, 1903—4 steg den til 6,30, og nu er den efterhaanden naaet op til 9,7 for 1910—11. Kommunens Regnskab ballancerer nu med over 600.000 Kr. Kommunens Gæld var 31. Marts 1910: 1,794,524 Kr. 18 Øre.

Byens Kæmneri er i det sidste halve Aarhundrede undergaaet en meget stor Forandring. Uhrmager Jørgensen, der var Kæmner til 1866, kunde endnu udmærket passe Kæmneriet ved Siden af sin Uhrmagerforretning, og gamle Borgere mindes med et Smil de Tider, da de betalte deres Skatter i Uhrmagerbutikken paa Laasbybakke. Senere blev Regnskabsvæsenet mere indviklet. Efter en i 1893 af-død Kæmner opdagedes et Underskud paa 14.000 Kr., hvoraf 5000 Kr. dækkedes ved en Kavtion. Sagen vakte megen Opsigt, navnlig da en af de kommunale Revisorer paastod, at Underskudet var langt større. Der afholdtes et Par Borgermøder, og det trak op til Sags-anlæg af det daværende Kasse- og Regnskabsudvalg mod den paa-gældende Revisor. Det hele endte dog i al Fredelighed, da Revisoren indsaa, at han havde taget fejl og derfor gjorde Udvalgsmedlemmerne sin Undskyldning. Ogsaa senere er der forefundet en lille Uregelmæssighed. Kæmneriet styres nu af Kæmneren med en hel Stab af andre dygtige Regnskabsmennesker. En Skatteopkræver ansattes 1898, en Talrevisor 1902.

Jærnbanerne og Havnen. – Telefonvæsen.

Den Banegaard, Kolding fik i Tredserne, var ikke synderlig an-seelig. Bygningens midterste Del var i to Etager med en enetages Fløj til hver Side til Ventesalene. Pladsforholdene var meget smaa, men til en Begyndelse gik det an. Den 3. Oktober 1874 aabnedes Jærnbanen fra Lunderskov til Varde, og 8. Aug. 1875 Strækningen fra Varde til Ringkøbing. Man faar et Indblik i Baneforholdene den Gang, naar man af en samtidig Klage i „Kolding Folkeblad“ ser, at en Station som Vejen kun havde én Funktionær, der baade var Stationsforvalter, Postekspedient, Telegrafist, Portør, Ledvogter etc.; men

Vejen var jo ogsaa den Gang en meget lille By, og Stationsby var der intet af. Vestbanen kom til at gavne Kolding meget, og den øgede Trafik nødvendiggjorde en Udvidelse af Banegaarden, der udførtes kort efter, og samtidig byggedes der Lokaler til Postvæsenet. I 1881 stillede Kolding Handelsforening Andragende til Regeringen om atter at faa Banegaarden udvidet. Byraadet med J. L. Hansen i Spidsen tog Affære, og krævede endnu mere end Handelsforeningen. Takket være Kredsens Folketingsmand, C. Berg, vandt dette Krav frem, og i Stedet for, som det først var Meningen, at nøjes med at bygge 10 Fod til hver Ende af Banegaarden, byggede Statsbanerne en hel ny, rummelig Banegaard til ca. 200,000 Kr. Den gamle Banegaard blev nedbrudt 1883 — en midlertidig var indrettet i den øst for liggende Remise —, og den nuværende Banegaard toges i Brug 7. Okt. 1884.

Paa Jærnbanepladsen rejste Venstremænd Landet over en Statue af C. Berg. Statuen afsløredes 2. Sept. 1906 i mange Tusinde Menneskers Nærværelse.

Længe havde Byen kun Statsbanegaarden, senere fik den en *Nordbanegaard*, og den tredie Banegaard, der formodentlig faar Navnet *Sydbanegaarden*, er nu afsat.

I Firserne blev By og Egn revet ind i en stærk Banepolitik. I 1883 begyndte der nemlig Agitation for en Bane fra Silkeborg til Lunderskov. Dette Projekt var Kolding ingen Ven af, men derimod af en Bane fra Kolding mod Nordvest. En af de ivrigste i Banepolitiken var Grau, og han havde betydelig Indflydelse paa Landboerne, der endog kunde ofre et Hurra for „æ Konsul“, naar han kørte bort. Ingeniør Ohrt udarbejdede et Kort og Overslag over en normalsporet Bane i den ønskede Retning, men noget Resultat kom der ikke den Gang. I Halvfemserne toges der atter fat, og Byerne Vejle og Kolding kæmpede nu om, hvem der først kunde erobre det banetomme Rum mod Nordvest. Man var saa vidt, at der var tegnet tilstrækkelig Garanti for en Kolding—Randbøl-Bane. Kolding havde for sin Part tegnet sig for 180,000 Kr., hvoraf den nordlige Bydel garanterede for Trediedelen, men Vejle vandt Sejr og fik en Bane bestemt fra Vejle til Vandel i Randbøl Sogn. Over Halvdelen af Kolding—Randbølbanen blev saaledes hugget af, og tilbage blev Linien Egtved—Kolding. Saa vidt var man i Foraaret 1894, da Privatbaneloven vedtoges. Der blev nu gjort alt for at redde en *Kolding—Egtvedbane*, der maaske senere kunde forlænges vest paa ind i Ribe Amt. Til-

skudene bragtes i Orden. Staten skulde yde Halvdelen, Amtet en Ottendedel og Kolding 135,000 Kr., hvoraf Laasbykvarteret garanterede for en Trediedel for at faa en Banegaard. Alligevel var det nær gaaet galt, thi der viste sig en Overskridelse af ca. 130,000 Kr., og Landkommunerne nægtede yderligere at forhøje deres Bidrag. Dog, det lykkedes „Holger og hans Insenør“ (daværende Propr. *Holger Henriksen* og Ingeniøren, nu Banens Driftsbestyrer *P. V. P. Berg*), at faa Byraadet „halet rundt“, saa det sagde „Rest“. Byen kom saaledes op paa et Tilskud af ca. 162,000 Kr., og efter alskens Strid om Retning, Stigning og uendelig meget andet, blev Banen til Virkelighed. Den byggedes væsentligst i Aaret 1897 og aabnedes 4. Maj 1898. Ved Indvielsesmiddagen blev Hannibal Marcus' berømte Vise om „Mads fra Brakker“, hvoraf nogle Vendinger ovenfor er citeret, afsunget for første Gang.* Banen har i de sidste Aar givet et lille, men voksende Overskud.

Forskellige Jærnbaneplaner vest for Kolding har i Aarenes Løb været stærkt under Drøftelse. En Jærnbane fra Vorbasse til Lunderskov, et Projekt, udarbejdet af Berg, var i sin Tid behandlet færdig, men naaede ikke at komme med paa den første store Privatbanelov. Striden har siden staaet om en Bane Grindsted—Lunderskov eller Grindsted—Kolding. I 1908 udtalte Byraadet Tillid til Udvalget om Grindstedbanen, og anmodede Udvalget om energisk at

* Det vil sikkert mere Læserne at genopfriske Bekendtskabet med et Par Vers:

„Nærenstid vi sidder i Kopeen,
og den stiger jen paa hver Halvfjerds,
saa maa vi skam ud og skyde te'en,
men det tøkkes a no er Kommers;
for der er saa manne Holdepladser,
hvor vi tejer'n med gevaldig Ro,
a skal sej vos, det saa dejlig passer,
at ved hver Station der er en Kro.

Men vor gode Holger lod udvirke,
da til Kroes æ Adgang blev saa let,
at de Folk, som heller' gik til Kjerke,
skuld' i Starup ha' en Trinebrædt.
Iblandt Menigheden er der Gammen,
nu til Kjerken kan Billet de ta',
og saa snaar som Degnen har saaed Amen,
kan de li'saa rolle rulle a'."

virke for i første Række en Statsbane fra Grindsted til Kolding eller Lunderskov og i anden Række for en Privatbane fra Grindsted til Kolding med Sidebane til Vejen („Gaffelbanen“) samt af al Kraft modarbejde en Bane fra Grindsted til Lunderskov med Sidebane til Vejen. Der agiteredes nu videre, indtil den store Jærnbanelov af 27. Maj 1908 kom med en Jærnbane fra *Troldhede over Sønder Omme, Grindsted og Bramdrup til Kolding*. Om Tilskudene til en saadan Bane er man endnu kun naaet til Forhandlingernes Stadium. Den samme Lov fastslog Tanken om *Kolding Sydbaner*, der oprindelig vedtoges som smalsporede, men senere forandredes til normalsporede. Sydbanerne, der skal være færdige 1911, og som for Tiden er under Anlæg, bestaar af to Linier: Kolding—Hejls—Hejlsminde og Kolding—Taps—Ødis, Ødisbramdrup til Vamdrup. Til Sydbanerne har Kolding By ydet en Garanti af 100,000 Kr., og den sydlige Del af Byen hæfter for en Undergaranti af $\frac{1}{3}$ af dette Beløb.

Trafiken paa Kolding-Banerne i Aarenes Løb skal belyses med nogle Tal. Vi holder os til Indtægten alene. Indtægten af Person- og Godsfærdselen paa *Kolding Statsbanestation* var 1883—84 som Ankomststation 166,406 Kr. og som Afgangstation 232,432 Kr. De tilsvarende Tal 25 Aar senere (1908—9) er: 471,611 Kr. og 638,603 Kr. Hvad specielt Personbefordringen angaar, da solgtes der paa Kolding Banegaard i Aaret 1867—68 Billetter for ca. 36,000 Kr., i 1883—84 for ca. 94,000 Kr. og 1908—9 for 244,416 Kr.

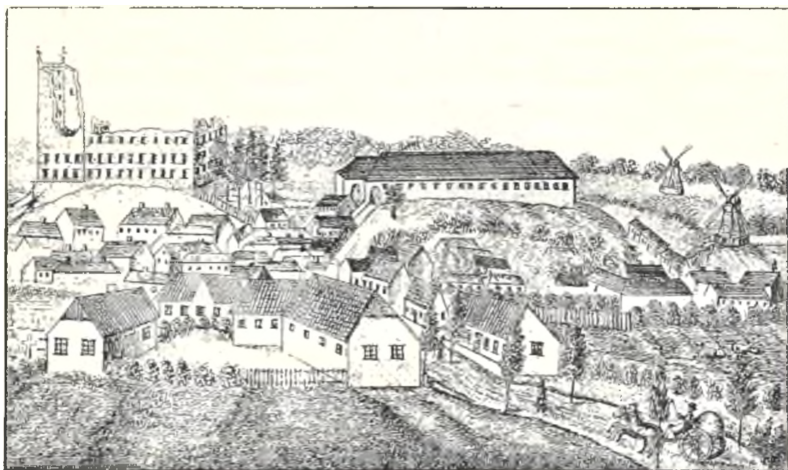
Egtvedbanen havde i 1908—9 en Indtægt af ca. 31,000 Kr. af Personbefordring og ca. 37,000 Kr. af Gods- og Kreaturbefordring foruden ca. 2400 Kr. af Rejsegods og Frimærkepakker. Banen har en Længde af 27,8 km.

I Forbindelse med Banerne skal kortelig nævnes *Postvæsenet*, der i Kolding har gennemgaaet en betydelig Udvikling.

Efter talrige Flytninger til forskellige Steder i Byen* har Postvæsenet nu slaaet sig til Ro i Vestergade, hvor Lokalerne for ganske nylig er blevne udvidede og moderniserede. En Sammenligning med „Kuglepostens“ Tider (se foran Side 414) er ganske forbløffende. Kolding Postkontor har i 1908—9 afsendt 1,745,120 Brevforsendelser og modtaget 1,874,106 do., deraf med Lokalporto 506,584. Der er paa Posthuset udbetalt Postanvisninger og Postoprævninger til et

* Fra „Hamborgerherberget“ (se S. 325) flyttedes Postkontoret til Markdaners Gaard i Østergade, til Cyklehotellet i Slotsgade, til Adelgade, til Outzens Ejendom i Vestergade og endelig til det nuværende Sted.

Beløb af 2,710,002 Kr. og indbetalt til et Beløb af 2,907,001 Kr. Posthuset har af Aviser og Tidsskrifter ekspederet 49,905 Eksemplarer i 1,344.614 Numre, hvoraf rigelig Halvdelen var lokale Blade.

•Kugleposten• ankommer sydfr. naivt Brevhoved fra Fyrreerne.

Havnens Dybde blev i Begyndelsen af Halvfjerdserne efter Kontrakt med Civilingeniør Freund øget til 11—12 Fod, og da den gamle Søbagge af Stormfloden i 1872 var fjernet, købtes en Muddermaskine til Haandkraft, bygget af Skibsbygger Chr. Hansen, der havde Værft paa søndre Mole (saaledes at Stabelafløbningen skete indad i Havnen). Maskinen kostede 3550 Rdl. Ret længe forslog denne Maskine dog ikke, og man var glad ved nogle Aar efter at sælge den til Roskilde Havneudvalg for 3000 Kr. 1877 købte man en ny Muddermaskine („Kolding“), bygget af Maskinfabrikant P. J. Petersen i Haderslev (17,500 Kr.). Opmudringen fortsattes hvert Aar, men der var mange Vanskeligheder at kæmpe med, navnlig Aaens Udløb, der havde en saadan Retning, at den lidt uden for Havneindsejlingen ved Havnendens Knæk førte Sand ud i Renden. Udløbet havde dog ikke hele Skylden. Naar Dampskibe svingede i Knækket, var Pladsen nemlig saa kneben, at der baade ved Ind- og Udsejlingen skrabedes Mudder fra Nordsiden ud i Renden. Ogsaa Slotsmøllebækkens Udløb var uheldigt. Udløbet var nemlig i den gamle Dampskibshavn, nu nordlige Side af Svaiebassinets. Baade i Havneudvalget og i Handels-

foreningen* var disse uheldige Forhold ofte paa Tale. og da en Indsender til „Kolding Avis“ for $10/11$ 1881 og senere ved Indsendelse af Kort til Havneudvalget foreslog at forlægge Aaens Udløb over mod Tved Land og flytte Møllebækkens Udløb noget nordligere, blev Raadet skrevet bag Øret, og den sidste Del, Møllebækkens Flytning, blev snart en Kendsgerning. I 1887 var Havnens Dybde officielt 14 Fod. reelt, dog kun $12\frac{1}{2}$ —13, men der gjordes hæderlige Anstrængelser for at opnaa Forbedringer. I Firserne udførtes navnlig store Bolværksarbejder paa den nordre Mole, og den yderste Del af den sydlige Mole med Hoved indfattedes ved Bolværk til 4 Fods Vanddybde.

Efterhaanden voksede *Havnepladsen*. Den oprindelige Havneplads fra Fyrrerne havde været meget lille, nemlig godt 11 Skæpper Land eller ca. $\frac{3}{4}$ Hektar. Da Havnen blev bygget, blev der langs Havnekanalens nordlige Side en Dæmning ud til det Sted, hvor Dampskibshavnen anlagdes i Halvtredserne, og dannende en ret Vinkel med denne Dæmning lagdes der en Dæmning ud mod Nord (nu Stien fra den gamle Dampskibshavn hen til Jærnbanen). Det indre af denne Vinkel var en Sump, men her blev der snart fast Bund, en Vinding af godt 3 Tdr. Land. Før den omtalte første Flytning af Møllebækken var der købt et Stykke af Hospitalets Eng, saa Bækken kom til at gaa i det nye Skel. Paa det indvundne Areal blev der anlagt en Naaletræsplantage, og i 1882 opførtes der i Plantagen en Ventesal for Passagerer, der vilde sejle med Dampbaaden „Koldinghus“. Den gamle Ventesal kan endnu ses, men har nu fundet Plads paa søndre Mole. Ved Siden af Ventesalen byggedes et Skur, hvori H. Adolph og senere N. Jacobsen drev Æværtning. Jærnbanesporet var i 1881 forlænget til det yderste af nordlige Mole.

Opfyldningen fortsattes nord for Kutterhavnen, der tilsidst beskyttedes af et Fremspring, der har faaet Navnet „Niels Lunds Hoved“ efter den Arbejderformand, der slog Bolværket derude.

Længere inde mod Byen udvidedes Havnepladsen med et meget stort Stykke Land, „Logies Eng“, der 1878 købtes for ca. 16,000 Kr.

* Den 1te 1857 stiftedes i Kolding en „Manufakturforening“, der dog gik i Stykker 3 Aar efter, men atter oprettedes $15/12$ 1870. Den $7/12$ 1871 udvidedes Foreningen til at omfatte Handlende i alle Brancher¹⁵. Den fik da Navnet „Handelsforeningen i Kolding“. C. Nielsen var Foreningens Formand fra 1871 til sin Død. Han efterfulgtes af Grosserer N. P. Stenderup. — Efter Handelsforeningens Initiativ og med Støtte fra mange Sider blev Byens „Læbælte“ ophævet i Januar 1906 ved ministeriel Resolution.

En Del af Engen blev i Firserne solgt til Jærnbanen, der skulde have sin Rangerplads udvidet, en anden Del solgtes til Toldvæsenet.

Ser vi til den søndre Mole, blev der ogsaa her indvundet megen Plads, baade inden for, men navnlig uden for den tidligere Ø Trindholm, der under Havnens Anlæg var bleven forbunden med Land ved en Dæmning, der afskar Aaens nordlige Løb.

Den søndre Mole strakte sig i Midten af Firserne ud mod Øst i Højde med „Niels Lunds Hoved“, og den blev ved Opfyldning paa Sydsiden bredere og bredere, saaledes at der indvandt flere Tønder Land. Kun paa et Sted var der knapt nok med Plads, nemlig mellem Havnen og Trindholm, der laa som en Trekant, hvis nordligste Spids indsnævrede Passagen ud ad Molen.

Midt i Firserne kom Havneudvalget i Strid med Ejerne af Ørredgaarden eller „Ørtefiskeriet“*, der forlangte Erstatning. Havneudvalget henviste Ejerne til Domstolene. I 1889 anlagde de Sag og forlangte 15,000 Kr. i Erstatning, men der indleddedes Underhandling om at afløse deres Privilegium, der var til Besvær i mange Henseender. Statskassen, Amtet, Havnekassen og private deltog i Afløsningssummen, og Ørredgaarden blev nedlagt**. Afløsningen kostede Havnekassen 7000 Kr.

Medens Inderhavns Bredde længe var ganske utorandret, forøgedes Bassinets Længde betydeligt ved Udvidelse af Havnekanalen. En Foranstaltning, som man traf ved Havnens Anlæg, nemlig en lukket Kanal, der tilførte frisk Vand fra Aaen, saaledes at Vandet i Bassinet ikke blev for stillestaaende, blev fjernet. Friskvandskanalen, der var forsynet med et Lukke, saa den efter Behag kunde aabnes og spærres, førte fra Aaen over til Bassinets sydvestlige Hjørne.

Til Havnens 50 Aars Jubilæum 1893, der fejredes ved et Gilde 24. Oktober i Raadhussalen, havde Borgmester Schjørring udarbejdet et lille Festskrift („Kolding Havn 1843—1893“), der viser, at Havneudvalget gennem sin daværende tekniske Kønseulent, Stadsingeniør

* Ved Auktion over Koldinghus' Jorder og Herligheder i det 18. Aarhundrede var Ørredfiskeriet ved Skøde af 1767 overdraget Amtsforvalter Peder Saxesen. — Ejerne af Ørredfiskeriet havde Eneret paa Fiskeriet i den inderste Del af Kolding Fjord, indenfor en Linie fra Skovmøllebygningernes vestlige Hjørne tværs over Fjorden til Skellet mellem Kolding og Tved. Ørredfiskeriets Ejere klagede første Gang over Skade nogle Aar efter, at Kolding Havn var anlagt, men de afvistes da paa Grund af, at Klagen var fremkommen for sent.

** Deklaration tinglæst ²/₁₀ 1894.

E. Petersen i Vejle, i 1888 havde tilvejebragt en omfattende Plan for Havnens Udvidelse. Planen, der stadfæstedes af Byraadet og derefter af Ministeriet, var for en stor Del allerede gennemført i Jubilæumsaaret. Blandt disse Arbejder var en ny Flytning af Møllebækken, saaledes at dens Udløb faldt endnu nordligere. I 1888 købte Kommunen nemlig en stor Grund af St. Jørgens Hospital. Havnen fik den sydlige Del af denne Grund, og den nordlige Del overlod Byen uden Vederlag til Opførelse af Andelssvineslagteriet*. I Foraaret 1889 ryddedes en Del af Havnens Granplantage, idet Grosserer Roose havde lejet Grund til et stort Pakhus, der opførtes i den følgende Sommer. I Aarene derefter veg den øvrige Del af Plantagen for Handelsstandens Pladskrav. Paa en Del af det ny erhvervede Terræn byggedes i 1894 Sejlklubbens Pavillon, populært kaldet „Stærkassen“.

Det tidligere omtalte Skibsbyggeri paa den søndre Mole var blevet nedlagt i 1877, men 1903 anlagde *J. C. Christensen* et mindre Skibsbyggeri nord for Havnens Kølhalingsplads, og et stort Slæbested omdannedes til Ophalingsbedding. Unge Sportsmænd fik i Slutningen af 1894 Lov til at opføre et Skur til en Robaad mellem Skibsværftet og Ophalingsbeddingen.

Ogsaa andre Steder paa Nordsiden var der foregaaet en betydelig Forandring. Den største var Opførelsen af *Toldkammeret*. Det gamle Toldkammer var som tidligere nævnt i Søndergade. Da Havnen byggedes, opførtes der sydvest for Bassinet en „Toldbod“, et lille Bindingsværksskur, der senere blev Materialhus og faldt for faa Aar siden. Da Banen kom i 1866, flyttede Toldvæsenet fra Skuret hen i den østlige Ende af Statsbanernes Pakhus. Forhandlingerne om en virkelig Toldkammerbygning paa Havnen begyndte i 1881. Aaret efter tilbød Byen Grund til Toldboden for 2 Kr. pr. Kvadratalen, men Ministeriet forlangte *gratis* Grund. Dette var dog Byraadet for stærkt et Stykke, og det modsatte sig det, men da C. Berg i Rigsdagen lagde et stort Arbejde ind for at faa Toldkammeret i Kolding flyttet ned til Havnen, gennemførtes dette Krav dog tilsidst, idet Forslaget om Toldkammeret i Kolding blev koblet sammen med et Forslag om en Toldkammerbygning i Thisted. Spørgsmaalet løstes med Vedtagelsen af Finansloven i Foraaret 1884. Byen fik 2 Kr.

* For det Tilfælde, at Slagteriet i Tidens Løb skulde blive nedlagt eller komme paa andre Hænder, skal det af Kolding Kommune til Grundens Erhvervelse ydede Beløb betales tilbage.

for hver Kvadratalen Grund. Arbejdet paabegyndtes samme Sommer, og den følgende Sommer var Bygningen færdig. Den gamle Toldkammerbygning ved Sønderbro blev af Toldvæsenet afhændet til Statsbanerne og er nu Ledvogterbolig.

Handelsstandens Krav gik stadig i Retning af større Dybde af Havnen. Man ønskede 18—20 Fod ligesom i andre af de sydjyske Søstæder. I 1893 købte Havnen en ny Muddermaskine hos Firmaet Møller & Jochumsen i Horsens. Den kostede ca. 23,000 Kr. og fik Navnet „Thor“, og fra et Firma i Esbjerg købtes to store Jern-Mudderpramme. Den gamle Muddermaskine solgtes til Samsø for 2500 Kr. I 1895 opførtes en ny Lededæmning mod Syd for at forhindre Aaløbet i at skære ind i Sejlløbet, der vedblev at beskæftige Handelsforeningen. I 1897 nedsatte Handelsforeningen efter et Forslag af J. O. Brandorff et Udvalg til nærmere at undersøge Forholdene og senere at fremkomme med Forslag til Havnens yderligere Uddybning og Udbedring. Udvalget agiterede privat og i Bladene og lod hos Firmaet Johansen & Saabye, København, udarbejde Planer og kostbare Kort. Planerne godkendtes ikke af Havneudvalget, men dette syslede selv med store Arbejder. Den 15. Juli 1897 afsendte Handelsforeningen til Byraadet en skarp „Klage“ over Havneudvalget. I Klagen, der blandt andet var underskrevet af Byraadsmedlem C. Nielsen og af E. A. Borch, hedder det bl. a., at Handelsforeningen har overdraget til sin Bestyrelse at udtale en „alvorlig Misbilligelse“ af den Maade, hvorpaa Havneudvalget røgtede sit Hverv. Skrivelsen fik i Byraadet en varm Modtagelse. Borgmesteren foreslog at returnere Misbilligelsen, og C. Nielsen var ret ilde stillet og kom til at staa ene. — Handelsforeningen protesterede paa et Ekstramøde mod den Modtagelse. Skrivelsen havde faaet. I Byraadet blev der imidlertid 17. November 1898 vedtaget en *stor Uddybning* af Havnen og Indretningen af et *Svajebassin*, alt til en Udgift af ca. 200,000 Kr. Arbejderne paabegyndtes det følgende Aar, og Renden uddybedes til 20 Fod.

Mellem E. A. Borch som Ejer af Trindholm og Havneudvalget var der i Sommeren 1898 udbrudt en heftig Strid. Borch havde tilkastet en Skelgrøft mellem Havnen og Trindholm, hvorved Trindholm paa et længere Stykke blev ganske landfast med Havnepladsen. Under Striden oplyste Udvalget, at Ejeren af Trindholm gennem Hævdstid vistnok havde faaet Ret til at føre Hø og Kreaturer ad Vejen til Havnen, men at man agtede at værne om, at denne Ret ikke udstraktes til Vejens Benyttelse i videre Omfang end hidtil; der maatte ikke

færdes med „sværere Sager“. Nu kunde Hævdelsen af dette Paabud være blevet meget skæbnesvangert for Ejeren af Trindholm, thi en Del af Grunden skulde netop tages i Brug af J. A. Hansens Kalkværk og af Schönfeld & Paulins Savværk (brændt i Maj 1900), og hvis al Transport fra og til Trindholm skulde ske ad Søvejen, vilde Trindholm ikke være stort værd. I 1900 besluttede Byraadet at anlægge Sag mod E. A. Borch angaaende Omfanget af Færdselsretten. Sagen, der skulde føres af J. L. Hansen, var allerede indledet, da Havneudvalget gav efter og sluttede en Handel med Modparten. Havnen tilbyttede sig nu Trindholms Nordspids mod at give Vederlag mod Øst. Magelæget vedtoges i Byraadet $\frac{3}{2}$ 1901.

I Aarene fra 1893—1900 udførtes meget betydelige Bolværksarbejder. 1897 sloges Bolværket paa den indre Havns vestlige Side med en Anlægsbro for Fjorddamperne. Anlægsbroen forandredes i 1904, og Billetskuret opførtes.

Fra Sagfører J. L. Hansen indløb der i Efteraaret 1899 en Forespørgsel paa de danske Sukkerfabrikkers Vegne om et Spor over Havnepladsen og Aaen. Den besvaredes derhen, at der intet var til Hinder derfor. 1903 ønskede Havneudvalget et Spor ud paa den søndre Mole, for at der her ude paa denne store Plads kunde begynde en Trafik svarende til den paa den nordre Mole. Senere tilstillede Byraadet Havneudvalget et Andragende fra Handelsforeningen om et Vareskur* paa søndre Mole. Efter Forhandlinger blev Sporet paa søndre Mole (det udgaar fra Sukkerfabrikernes Spor) til Virkelighed i 1904, og Aaret efter opførtes det nye Pakhus (150 Alen langt, 22 Alen bredt). Det kostede ca. 64,000 Kr. at opføre. I Pakhuset blev der Lokale til Toldvæsenet, „Det forenede Dampskibsselskab“ og Hansen & Bay. „Det forenede Dampskibsselskab“s gamle Pakhus (det andet i Rækken, thi indtil Damperne 1870 fik Lov til at komme ind i den indre Havn, laa Dampskibsekspeditionen ved den gamle Dampskibshavn) overtoges af „Frøcontoret“, der paa Grunden opførte en ny, meget stor Bygning.

Kolding Havn er i den sidste Menneskealder undergaaet store Forandringer, men ingen dog saa store som i den allerseneste Tid. I Februar 1909 vedtog Byraadet nemlig at lade udføre Op- og Uddybningsarbejder m. m. til et Beløb af omkring $\frac{1}{4}$ Million Kroner. Samtidig rørlagdes Møllebækken. Uddybnings-

* Faderen til dette Forslag var oprindelig Købmand Anton Simonsen, der stillede det første Forslag derom i Handelsforeningen ¹²/₁₁ 1896.

arbejdet, der omfattede Optagning af 280,000 Kubikmeter, deraf 70,000 ved en Udvidelse af Svajebassinet, udførtes af Firmaet Gunnarson & Elzelingen. paabegyndtes i September 1909 og var tilendebragt ved Midsommertid 1910. Den opgravede Fyldmængde indsprøjtedes eller opløstes paa indfattede Arealer Nord og Syd for Indsejlingen, hvorved navnlig de tidligere indvundne lavere Arealer blev forhøjede, saa de i Løbet af et eller to Aar vil være fast Grund, egnet til Fabriksanlæg og Handelsvirksomhed. Initiativet til Benyttelsen af den store Plads, der er indvundet, vil under Hensyn til Havnens gode Beliggenhed næppe længe lade vente paa sig, og den gode Havn og store Havneplads (trods Afhændelsen af et stort Areal til det nye Gasværk 1904, er Havnepladsen ca. 47 Td. Land, 25 Hektarer, Bolværkslængde ca. 1900 Alen, 1200 Meter), vil blive af den største Betydning for Byens Fremtid.

Renden ind til Svajebassinet er efter den sidste Uddybning 40 m. bred og 7 m. dyb. Længere inde i Havnen har man af Hensyn til det lavere Bolværk ikke kunnet gaa videre end til $6\frac{1}{2}$ Meter og derunder. Betydelige Kloakanlæg, Vej-, Bro- og Belysningsarbejder er udført, og meget store Bolværksanlæg staar paa Dagsordenen, saaledes skal der paa nordre Side af Svajebassinet (som et Forsøg) opføres et Stykke Bolværk af Jærnbeton, og paa den søndre Side skal der i en Længde af 200 Meter opføres Kajmur paa Pæleværk. Arbejdet skal paabegyndes til Foraaret 1911. Mellem de store indvundne Arealer Syd og Nord for Havnerenden er der opstaet en ny, tragtformig Forhavn. For at hindre stærk Søgang i denne Forhavn, er det Tanken fra hver Side af de indvundne Arealer at bygge Bølgebrydere, og yderst paa disse skal der anbringes Fyr.

Ser vi til den Side af søndre Mole, der vender ud mod Aaen, da er der her slaaet et Bolværk — ældre, tidligere benyttet Materiale — og for at skaffe fast Bund køres der Dagrenovation derud, og tilsidst lægges der Grus over.

‡ Et Spørgsmaal, der gennem mange Aar har været drøftet, er en bedret Adgang fra Byen til Havnen. Jærnbanen har nemlig i mange Aar været en stor Hindring for Færdslen. Dette vigtige Spørgsmaal ventes løst samtidig med Anlægget af Statsbanernes Dobbeltspor. For Fodgængere ventes der anbragt en Luftbro, der fra Jærnbanepladsen (mellem Jærnbanestationen og „Kronborg“) fører over Sporene. Spørgsmaalet om Kørselsbroen er derimod endnu ikke endelig løst, men

det forlyder, at der tænkes anlagt en ny Færdselsvej fra Hjørnet af Jærnbanegade og Øster Klostergade ned mod Havnen.

En Sammenligning af Havnens Indtægter viser Udviklingens Gang i de to Menneskealdre, Kolding nye Havn har været til. I 1844 udgjorde Havnepengene 4544 Kr., 1862: 11,583 Kr., 1881: 23,453 Kr., 1893: 37,003 Kr., og 1908—09: 79,542 Kr. Havnens Gæld var 1. April 1910 ca. 185,000 Kr. Af større Indførselsartikler i Kolding Havn, indgik der i 1909—10 fra Indlandet 955,681 kg. Foderstoffer, 569,550 kg. Gødningsstoffer, 1,800,491 kg. Petroleum og fra Udlandet 8,551,833 kg. Foderstoffer, 729,770 kg. Gødningsstoffer, 450,000 kg. Petroleum, 24,392,380 kg. Kul og Briketter og 14,725,7 Tons uforarbejdet Træ, deraf 4998,9 Tons Træ videregaaende. Af Udførselsartikler til Udlandet skal fremhæves det meget store Antal Kreaturer, der paa tyske Skibe føres herfra til Karantæneanstalterne i Aabenraa, Flensborg, Kiel osv. Det udførte Antal Kreaturer var 1906—7: 57,679, 1907—8: 62,257, 1908—9: 79,611 og 1909—10: 74,135.

Hovedeksportøren af Kreaturer herfra har gennem mange Aar været *Jens Holm*, der som Staldforpagter paa „Hansens Hotel“ fra 1876 begyndte at forsende Omegnens Kreaturer til Udlandet, den Gang hovedsagelig London og Newcastle via Esbjerg. Da England lukkede for Indførsel af levende Kvæg, sendtes dette til Hamborg uden anden Indskrænkning fra de tyske Myndigheders Side end Tolden. I Oktober 1895 traadte de paabudte tyske Karantæneanstalter i Virksomhed, og Udførslen, der hidtil var sket pr. Bane, gik nu ad Søvejen. Begyndelsen var ringe. I Oktober 1895 udførtes 24 Stk., November 355 Stk., December 797 Stk. Der udførtes den Gang ogsaa en Del Svin. Kreatureksporten til Karantæneanstalterne steg i Januar 1896 til 1205. Da Hvidding Karantæne aabnedes, gik der alligevel en stor Del Magerkvæg ud over Kolding til Husum. Som Tallene viser, er Kreaturudførslen fra Kolding og Eksportmarkedet her (fra 1898) nu af den største Betydning. Til Eksportmarkedet sloges der paa Havnepladsen nogle Bomme uden for Eksportstaldene, men da det nye Gasværk kom, afgav det gamle Gasværks Grund Markedsplads. Foruden af *Jens Holm* drives Udførslen nu ogsaa af et Par andre Firmaer.

I Begyndelsen af Firserne oprettedes i Kolding et Fjorddampskibsselskab, der ejede Damperen „Koldinghus“, bestemt til Bugsering og

til Lystsejls paa Fjorden. Damperen anløb Løverodde*, Fæne og senere Louisehøj, et gammelt og yndet Udflugtssted („SchäffersSkov“), hvor Købmand Frederik Jensen nu opførte en Pavillon til Beværtning. Dampskibsselskabet havde dog kun liden Glæde af Driften og rantes af adskillige Uheld. Tilsidst opløstes Selskabet, og Damperen blev solgt til Svendborg. Dette første Forsøg paa regelmæssig Lystfart paa Fjorden efterfulgtes af flere. Pavillonen paa Louisehøj flyttedes over til den søndre Bred og døbttes Kristiansminde.** For faa Aar siden opførtes paa Nordsiden endnu et Etablissement „Elvighøj“, taget i Brug 1906. Den smukke Kolding Fjord gæstes nu hvert Aar af Tusinder af Mennesker. Selv de mest celebre Gæster aflægger den et Besøg (Kejser Wilhelm II i Juli 1905). Den daglige Trafik paa Fjorden besørgeres af „Kolding Fjords Dampskibsselskab“, der for Tiden ejer 4 Dampere, „Frigga“, „Freja“, „Dan“ og „Kolding“. Selskabet oprettedes 1894. Aktiekapitalen er 137,000 Kr.

Flere Gange, naar der har været Tale om Sanatorier, har Opmærksomheden været henledet paa Kolding Fjords Kyster. I 1897 var en Deputation fra Kolding Byraad hos Ministeriet for at søge en paa-tænkt Aandssvageanstalt anlagt ved Straarup. Det lykkedes dog ikke at gennemføre denne Plan, idet Aandssvageanstalten blev opført ved Brejning.

Da der for nogle Aar siden skulde udsøges en Plads til „Julemærke-sanatoriet“, blev der fra privat Side gjort et stort Arbejde for at faa dette Børnesanatorium til at ligge ved Kolding. Købmand *Konrad Andersen* og Grosserer *Jacob Ræder* indsamlede blandt Byens Borgere og „Odd Fellows“ ca. 12,000 Kr., og en Velhaver i Hovedstaden støttede Planen, saaledes at der ialt indkom ca. 30,000 Kr. til Køb af en Grund ved Kolding Fjord. I December 1905 blev derefter en stor Grund ved Louisehøj af Julemærkekomiteen valgt til Byggeplads for Sanatoriet, der nu nærmer sig sin Fuldendelse.

— — —

En ny, vigtig Faktor i Trafiken, *Telefonen*, dukkede op i Kolding i 1885. Tanken om et Telefonanlæg i Kolding rejstes allerede i 1881—82 af Murmester S. L. Gynther, men først 13. Oktober 1884 stiftedes Kolding Telefonselskab. Anlægget i Kolding aabnedes 29.

* I 1882 tillodes det Skovfoged Jensen at drive Beværtning paa Løverodde i Sommermaanederne.

** Louisehøj var opkaldt efter Dronning Louise, og analogt dermed valgtes Navnet Kristiansminde.

Maj 1885. I 1896 overgik dette Selskab sammen med Selskaber i Fredericia, Horsens, Esbjerg, Varde og Vejen til „De forenede syd-jyske Telefonselskaber“, der valgte Konsul *R. Kaalund* — Formand for Koldingselskabet siden dets Stiftelse — til administrerende Direktør. Selskabet har nu hen mod 650 Abonnenter i Kolding, og Centralen her ekspederer hver Søndag ca. 5000 Samtaler. — En *Statstelefonstation* aabnedes her i Byen 1895 og var oprindelig Rangeringscentral for uden- og indenlandsk Samtaletrafik, men 1901 forlagdes Rangeringscentralen til Fredericia.

Fra de politiske Kampaar. — Rigsdagsvalg efter Bergs Død. — Nye Dagblade.

I de første Aar af Firserne begyndte de politiske Partier at organisere sig i Kolding, først *Venstre*. I Januar 1881 afholdtes et offentligt Møde for at drøfte Oprettelsen af en Venstrevælgerforening. Resultatet af Mødet blev „Venstres staaende Udvalg“ paa 15 Medlemmer, der skulde foranstalte Prøvevalg og lignende. Den 15. Juli 1885 oprettedes en „Demokratisk Forening“, der fik Venstres staaende Udvalg til Bestyrelse. Dette Forhold bestod til 30. Dec. 1896, da „Demokratisk Forening“ afløstes af en „Vinstrevælgerforening“ med særlig Bestyrelse. Den 18. Maj 1903 forenedes denne Forening med Diskussionsklubben „Fremskridtsforeningen“ til „Venstreforeningen for Kolding By og Landsogn“. Medens Foreningerne udelukkende tog sig af de politiske Valg, Afholdelse af Møder etc., bestod Venstres staaende Udvalg som en Organisation, der virkede ved de kommunale Valg. Den 28. Jan. 1905 oprettedes et Repræsentantskab, der leder Venstres Forberedelse til de kommunale Valg og tager sig af Agitationen ved disse. Venstres staaende Udvalg bestaar nu af dette Repræsentantskabs ni Kredsformænd.

Højre organiserede sig i 1882, da „Højres Arbejder- og Vælgerforening“ oprettedes i December. En ny Højresammenslutning dannede sig, da der 30. Juni 1885 paa Svenssons Hotel stiftedes en Forening kaldet „Den konservative Klub“. En Underafdeling af de konservative Foreninger, „Arbejdets Værn“, stiftedes i Foraaret 1887, og „Værnet“ spillede en stor Rolle i Dagbladenes Polemik dengang. I 1896 arbejdedes der paa en Sammenslutning af „Den konservative Klub“ med „Højres Arbejder- og Vælgerforening“. Sammenslut-

ningen fandt Sted, og i November samme Aar opstod den nuværende Forening, „Højreforeningen for Kolding og Omegn“.

Arbejdernes første Organisationer var nærmest faglige. Foranlediget af en lokal Murer- og Tømmerstrejke i Foraaret 1883 stiftedes 23. Maj 1883 „Fælles-Fagforeningen“ med flere Afdelinger. I politisk Henseende arbejdede Foreningen sammen med Venstres Organisation. Foreningen sygnede hen efter et Par Aars Virksomhed og ophørte 1887. Den 7. Avgust 1886 stiftedes paa „Alhambra“ en lokal Afdeling af „Socialdemokratisk Forbund“ med Typograf P. Hvidtfeldt som Formand. Den 3. Sept. 1886 stiftedes „Arbejdernes Fællesorganisation i Kolding“, ligeledes med Hvidtfeldt som Formand. Den faglige og den politiske Forening virkede sideordnet og, som Hvidtfeldt siger i sit tidligere citerede lille Skrift, supplerende hinanden.

— — Den politiske Spænding, der steg under Opløsningsvalgene i 1881, voksede i 1885 ved Udstedelsen af den provisoriske Finanslov til en hidtil ukendt Højde. Den 16. Juni 1885 afholdtes det meget omtalte Holstebromøde, der indledede Kampen for „Talerstolens Frihed“. Nu var der i Højrebladene indvarslet til et stort Højremøde i Kolding 21. Juni, hvor Professor Matzen, Lars Dinesen og M. Gad fra Fredericiakredsen skulde tale. Et Møde af Provisoristen Matzen paa dette Tidspunkt og netop i C. Bergs Kreds virkede paa Venstre som et Piskeslag, og i Hast forberedte Venstre en *Kæmpedemonstration i Kolding* samme Dag og Tid med Berg, Harald Holm, N. J. Larsen og flere som Talere.

Højre skulde feste i Slotsgaarden, Venstre havde valgt en Plads ved Stejlbjerg og havde her bygget en stor Tribune. Men bagefter kom Venstres Førere i Tanker om, at Ubehagelighederne fra Holstebro let kunde gentage sig. Politimesteren i Kolding vilde vel sagtens fra Regeringen faa samme Ordre som Politimesteren havde faaet i Holstebro, og Talerne vilde lige saa lidt her som der finde sig i, at Politimesteren tog Plads paa Tribunen. Man anede ogsaa Uraad ved at se, at en Politifuldmægtig med Embedshue paa besigtigede Festpladsen — han var forresten gaaet derud for at se, i hvilken Jurisdiktion denne laa, thi derom havde Lars Dinesen spurgt ham telegrafisk.

Paa Forslag af et snedigt Hoved — fra forskellige Sider angives Redaktør *Konrad Jørgensen** at være Manden — lod Venstre saa i

* Grundlægger og mangeaarig Redaktør af Ugebladet „Højskolebladet“, der begyndte at udkomme 1/4 1876.

sidste Øjeblik bygge en „enspænder Talerstol“, \circ : en Talerstol, der kun kunde rumme selve Taleren, og Politimesteren, Borgmester Schjørring, maatte saa nødvendigvis sidde *ved Siden af* Talerstolen. Denne Udvej blev af de andre stedlige Førere grebet med Glæde, thi man vilde nødig, at Schjørring skulde „følges ned“ af Talerstolen. — Senere offentliggjordes i „Nationaltidende“ det Telegram, som Nellemann havde sendt Schjørring før Mødet. I Telegrammet staar om Politimesteren:

„At han, hvor en Tribune er indrettet for Talerne, kan tage Plads paa denne, for saa vidt den overhovedet er saaledes indrettet, at flere end Taleren har Plads paa den, er en Selvfølge. Skulde der ske noget Forsøg paa at hindre ham heri eller fremkomme Trusler derom, vil Forsamlingen, naar den foregaar under aaben Himmel, være at forbyde. Skulde det anses for nødvendigt, kan der paa telegrafisk Rekvisition til Københavns Politi faas Assistance af samme eller, om foretrakkes, ved Rekvisition til Kommandanten i Fredericia, militær Bistand.“

Regeringen var altsaa forberedt paa alt lige til Oprør, men det kom dog heldigvis ikke saa vidt.

Venstre samledes paa Rendebanen, Højre paa Torvet. I Højreblade anslaaes Højres Antal til 2000 og Venstres til 6000, men Venstreblade siger henholdsvis 850 og 15000. Højre marcherede lige fra Torvet til Ruinen, men Venstres Procession gik en Rundtur i Gaderne og passerede Torvet — det var da forladt af Højre — før den gik til Steilbjerg. Til begge Møder var der mødt Deltagere fra andre Byer. Alt foregik i Ro, men nu og da blev der jo sunget „Ned med Estrup, Scavenius og Ravn“. I al Fald bemærkede Lars Dinesen i sin Tale, at det var det første, han hørte i Kolding.

— Rundt om i Landet forefaldt der Skattenægtelser og dannedes der Riffeforeninger, i Kolding ikke. Der var Møder derom, men enkelte, saaledes Sagfører J. L. Hansen, hævdede bestemt et enten—eller. Enten skulde hver Mand have sin Riffel og Protesten være effektiv, eller ogsaa skulde man lade det være. Skattenægtelser med paafølgende Udpantning førte intet til. Planerne faldt saa hen.

— 1885 optoges C. Berg og H. H. Grau som „Æresgæster“ i Kolding Vaabenbrødreafdeling (stiftet $10/4$ 1859), men Afdelingen fik fra Overbestyrelsen bestemt Paalæg om uopholdelig at annullere Bergs Optagelse. Afdelingen afslog dog dette, og mellem Hovedbestyrelsen og Afdelingen opstod en bitter Strid, der varede i flere Aar.

Den 12. December 1885 ankom *det militære Gendarmkorps* til

Kolding. I Byraadet protesterede Busse, N. Jønsen, J. L. Hansen, N. Hansen, H. Nielsen og Enevold Sørensen mod, at Kæmnerkassen bebyrdedes med Udgifter i den Anledning, men de blev overstemt (J. Jønsen stemte ikke). Busse, Sagfører Hansen og Enevold Sørensen forlod derpaa Mødet. — Gendarmernes Ankomst skete i Snevejr. Befolkningen forholdt sig rolig, men Ophidselsen var dog stor. Da Gendarmene steg ud af Toget og Sneen hvidtede deres Tøj, mindede de Borgerne om de østrigske Tropper, man kendte fra 1864, og selv de mere besindige, venstresindede Borgere saa paa dem som Fiender. Korpset bestod af Ritmester Sass, 6 Sergenter og 29 Gendarmere med 16 Heste. Ude paa Gaden steg Ophidselsen til Demonstrationer. Under Raab og Piben blev de af en Mængde Mennesker fulgt fra Banegaarden til Staldgaarden. Ritmester Sass skal have tilbudt Politimesteren at rydde Gaden, men fik fornuftigvis Afslag.

Under Gendarmernes Ophold i Kolding blev der ikke stort for dem at udrette. Venstre manede til, at der ingen Anledning skulde blive for Gendarmene til at skride ind. En og anden ungdommelig Demonstrant kunde dog ikke dy sig, men bandt Kanonslag i Gendarmernes Frakkeskøder eller raabte „Ned med den lyseblaa Djævel“, et Raab, der kostede 10 Kr. i Bøde. I Anledning af en Omtale af Gendarmene i „Kold. Folkebl.“ for 27. April 1886 rejstes der en Presseproces mod Redaktør Enevold Sørensen (efter den provisoriske Straffelovs § 4), men ved Underretten frifandtes Sørensen (¹¹/₉ 1886), og Sagen gik ikke videre.

Den 1. August 1886 afholdtes *det største politiske Stævne*, der nogensinde har fundet Sted i Kolding. Det fandt Sted i Anledning af Bergs Løsladelse af Fængslet. Om Antallet, der var mødt, var der — som der jo altid er — Strid i de forskellige Blade. Der nævnes af Venstreblade ret almindeligt 30,000, ja 40 og 50,000 Mennesker. „Kolding Avis“ skrev først 20- 25,000 Mennesker, men reducerede senere Tallet. Redaktør Augsborg ved „Koldingposten“ talte 800 Vogne i Laasbygade. Ude paa Landevejene 1½ Mil fra Byen saas 20—50 Vogne i Række. Med Togene kom der store Rejseselskaber fra Aarhus, Horsens, Odense og iøvrigt Gæster fra det hele Land, og der var Dampere fra Svendborg, Middelfart o. s. v. Kolding var blevet et politisk Centrum, som alle stævnedes mod. Den eneste Lejlighed, da en omtrent tilsvarende Mængde Mennesker er rejst til Kolding, er ved *Bergs Begravelse* 5. December 1891. Det var, som en bekendt Højremand i Kolding udtrykte, som om en Konge blev stedt til Hvile.

C. Bergs Jordefærd.

Ligtoget passerer fra Staldgaarden over Torvet.

Maanedsdagen efter Bergs Begravelse afholdtes Suppleringsvalg til Folketinget. Venstre havde opstillet Propr. *Henrik Henriksen*, Bøgeskov. Højre Propr. *Niels Terp*, Viuf. De moderate, der i 1890 ikke havde stemt paa Berg og i 1891 holdt et — for dem iøvrigt uheldigt — Møde paa „Fremad“ imod ham, paatænkte nu at opstille en Kandidat, men det blev opgivet. Valget foregik som sædvanlig paa Staldgaarden. Midt under Valghandlingen, just som Terp havde Ordet, faldt Talerstolen sammen. Et Par Vers af Hannibal Marcus' „bedrøvelige og temmelig sandfærdige Vise“ bør aftrykkes:

Øverst laa nu vor Borgmester,
 det var vistnok velfortjent,
 dernæst, under et Par Præster,
 Aagaard Politibetjent.
 Fælt han sine Ben nok slog,
 fluks han dem paa Nakken tog.

Nederst i den hele Dyng
 Christen Jensen stille laa,
 tænkte: Hvor de store tynge,
 naar de kommer ovenpaa.
 Dengang hele Stabelen
 han fik over Snabelen.*

Resultatet af Valget blev, at Henriksen valgtes med 1434 Stemmer, medens Terp fik 431. I April samme Aar genvalgtes Henriksen med et lignende Stemmeantal. Højre havde genopstillet Overretssagfører *Bennetzen*, der fik 457. I 1895 havde Henriksen ingen Modkandidat.

Mellem Venstre og Socialdemokraterne var, som allerede nævnt Side 494, Samarbejdet blevet brudt fra 1894. Socialdemokraterne fik nogle Aar efter deres eget Organ, idet „*Socialdemokratisk Ugeblad for Kolding og Omegn*“ den 3. Okt. 1897 begyndte at udkomme. Det redigeredes af Typograf *L. V. Hansen* og tryktes i „Højskolebladet“s Bogtrykkeri (Konrad Jørgensen). Ugebladet, der udgaves af de samvirkende Arbejderforeninger i Kolding, ophørte at udkomme 25. Dec. 1898 og afløstes fra Nytaar 1899 af Dagbladet „*Kolding Socialdemokrat*“, der tryktes i Esbjerg som Aflægger af „*Vestjyll. Soc. Dem.*“ indtil 1. Okt. 1908, da det blev selvstændigt Blad, trykt i „Højskolebladet“s Bogtrykkeri her. *L. V. Hansen* redigerede Bladet til ²¹/₁ 1903**. Han efterfulgtes af *N. Andreasen*, der 1. Oktober 1905 overtog det socialdemokratiske Blad i Næstved og senere valgtes ind i Folketinget. Ved Andreasens Bortrejse blev fhv. Ølkusk i Kolding, *Knud Hansen*, Bladets Redaktør (1. Okt. 1908—1. Juli 1910 sammen med Folketingsmand *P. Sabro*, derefter *Knud Hansen* alene).

* *Arbejdsmand Christen Jensen* var Socialdemokrat. Hentydningen i sidste Linie viser tilbage til Valget 1887. Da Berg Aftenen før Valget ønskede en socialdemokratisk, talende Stiller, fik han Chr. Jensen, der i sin Tale Valgdagen sagde, at det samlede Demokrati i Dag Landet over skulde „slå“ Reaktionen saadan en over *Snabelen*, at den skulde trække Følehornene til sig“.

** Død i København ⁵/₇ 1903, begravet paa Kolding Kirkegaard.

Knud Hansen havde iøvrigt været Medarbejder ved Bladet siden Ugebladets Oprettelse.

I 1898 blev *Enevold Sørensen* (Folketingsmand for Vonsildkredsen 1887—92) Koldingkredsens Folketingsmand. Han fik 1439 Stemmer. En anden Venstrekandidat, *Avgustinus Sørensen* i Dons, fik 546 Stemmer. Sidstnævnte Kandidatur var et særligt Udtryk for Landbointeresser, men iøvrigt fik Enevold Sørensen Flertal baade i By og paa Land. Valget delte Højres Stemmer, idet Højre paa Landet gennemgaaende stemte paa Avgustinus Sørensen og de fleste Højremænd i Byen paa Enevold Sørensen. Ved det følgende Valg, 1901, opstillede Socialdemokraterne for første Gang en egen Kandidat, Tapetserer *Jønsson* fra København. Højre opstillede Godsejer *Frederiksen*, der dog ikke holdt Vælgermøder. Enev. Sørensen genvalgtes med 1685 St., Jønsson fik 514 og Frederiksen 296. I 1903 fik Enevold Sørensen 1894, Jønsson 521.

I 1905 udskilte som bekendt det radikale Venstre sig fra Venstre-reformpartiet, og samme Aar, i November, stiftedes en radikal Venstre-forening i Kolding. Det radikale Venstre mødte ved Valget i 1906 med selvstændig Kandidat i Kredsen, Landbrugskandidat *Illeris*. Enevold Sørensen blev genvalgt med 1544 Stemmer, Knud Hansen fik 791 og Illeris 207 Stemmer.

Fra Januar 1908 fik det radikale Venstre et Organ i Kolding, „*Venstrebladet*“. Bladet udgik fra Januar 1906 i Vejen med Holger Kristiansen som Redaktør. Det var da en Aflægger af det radikale Blad i Middelfart. Da det flyttede til Kolding og blev selvstændigt Blad (Lumbys Bogtrykkeri), overtoges Redaktionen af cand. theol. *Oscar Geismar* til 1. Juni 1909, da han fik Præstekald paa Lolland. Det redigeredes nu til 1. Januar 1910 af *Chr. Krum*, og Redaktionen overtoges derefter af den nuværende Redaktør, *Johannes Madsen*, tidligere i Holbæk.

Ved Folketingsvalget 1909 var der atter tre Kandidater. Enevold Sørensen fik 1495, Knud Hansen 1045 og den radikale Kandidat, *G. Fog-Petersen* 595 Stemmer. Ved Folketingsvalget 1910, da Venstre opstillede en ny Kandidat, Pastor *N. Joh. Laursen* fra Aarhus, valgtes denne med 2283 Stemmer, medens Knud Hansen fik 1520 Stemmer. Ligesom i 1909 vedtog Højres Organisation 1910 „af Hensyn til Forsvarssagen“ at stemme paa Venstres Kandidat. Det radikale Venstres Organisation vedtog at stemme paa Knud Hansen. Deltagelsen ved det sidste Folketingsvalg var iøvrigt langt større end

ved noget tidligere Valg i Kredsen, nemlig 78,3 pCt., i Kolding By 88,8 pCt. Ved Valget i 1909 afgaves i hele Kredsen 65,6 pCt. af Stemmerne. Alle Folketingsvalg indtil 1908 foregik paa Staldgaarden. men det nævnte Aar flyttede man om paa den kommunale Pigeskole.

Forskellige Lister.

Borgmestre før 1660.

Povl Jeipsøn 1452. Anders Hansen 1484. Iver Sørensen. Stephan Petersen 1504. Just Ebbesen 1511. Hans Jacobsen (Skodborg) 1511—1514. Peder Skodborg 1526. Nis Jørgensen 1531, 1552. Anders Døstrup 1540, 1543. Hans Hugger 1543. Søren Kjær (Severinus Paludanus) 1548—1582. Peter Severinsen 1554. Christiørn Jude 1565, 1570 og 1584. Hans Skriver 1578. Niels Andersen Bøgvad, † 1611. Anders Simonsen 1582—1597. Anker Mogensen 1589, † 1618. Anders Bøgvad 1607—1613. Jep Hansen Bøgvad 1613, † 1632. Gregers Ottesen 1620, † 1634. Søren Andersen Bøgvad, † 1646. Jørgen Knudsen 1633, 1644, † 1655. Morten Nielsen Panck 1641, † 1673 (se nedenfor). Lyder Henriksen Splett, † 1660.

Borgmestre efter 1660.

(I Kolding skulde der ifølge Frd. 28. Jan. 1682, jfr. Aab. Br. 13. Dec. s. A., være 1 Borgmester og 2 Raadmænd. Det ene Raadmands-embede nedlægges 11. Jan. 1793 og det andet 5. Maj 1824. Borgmester, Byfoged- og Byskriverembedet forenes 5. Maj 1824. Borgmestrene var tillige Byfogder fra 8. Juni 1759 og Herredsfogder i Jerlev, Anst og Slavs Herreder fra 13. Oktober 1797 til 5. Maj 1824):

Simon Andersen Dover, 1. April 1661, konf. 25. Sept. 1670, † 1673. Henrik Fuiren, 10. Aug. 1667, konf. 26. Sept. 1670. Rudolph Faust 10. Maj 1672, † 1686. Baltzer Nielsen, 20. Febr. 1677 og 13. Dec. 1682, † 1689. Mads Madsen, 13. April 1689, † 1691. Hans Pedersen 22. Decb. 1691. Niels Baltzersen Strorup, 20. Juni 1696, † 1707 som afsat. Hans Pedersen, 5. Septb. 1707. Jens Riis, succ. 5. Marts 1723, † 1779 i Kolding. Hans Junghans, 9. Marts 1759 (tillige Herredsfoged i Jerlev, Anst og Slavs Herreder fra 30. Nov.

Borgmestre i Kolding.

Hans Junghans
1759 - 1783

Christen Estrup
1820—1847

Theodor Martin Sofus Quistgaard
1847—1858

Martin Anton Monrad
1859—1876

Casper Peter Charles Schjørring
1877—1909

Viggo Baller
fra 1909

1770 til 13. Oktb. 1797), † 13. Maj 1818. Hans Jørgen Bang, 7. Jan. 1784, forfl. 1795 som Birkedommer til Køb. Amts Rytterdistrikt. Hans Diechmann, 12. Juni 1795, † 6. Decb. 1808. Christian Ditlev Westengaard, 17. Novb. 1809; suspenderet 1819; dømt fra sine Embeder ved Højesteretsdom 13. Decb. 1822; † i Kolding 1843. John Finsen, konst. 13. Novb. 1819 til 4. Marts 1820, † 8. Oktb. 1848 i Aarhus. Christen Estrup (konst. 4. Marts 1820), 5. Maj 1824, forfl. 1847, † i Kolding 1868. Theodor Martin Sophus Qvistgaard, 27. Aug. 1847, entl. 1858, † 26. Oktb. 1876 i Aarhus. Martin Anton Monrad, 12. Decb. 1858, forfl. 1876, † i København 1893. Caspar Peter Charles Schjørring, 28. Febr. 1877, entl. 1909. Viggo Baller, 2. April 1909.

Raadmænd,

tillige Byskrivere samt Herredsskrivere i Jerlev, Anst og Slavs Herreder fra 9. Decb. 1785 til 5. Maj 1824:

Zone Pedersen, 26. Sept. 1666, konf. 25. Sept. 1670, † 1687. Tommes Mortensen, 12. Aug. 1668, konf. 28. Sept. 1670, † 1678. Jost Mortensen, konf. 25. Sept. 1670, † 1673. Søren Laursen, konf. 25. Sept. 1670, † 1678. Jens Pedersen, konf. 25. Sept. 1670, † 1675. Baltzer Nielsen, konf. 28. Sept. 1670, Borgm. 1677. Peder Willumsen Fyen, 26. Oktb. 1674. Jens Nielsen, 29. Oktb. 1674, † 1687. Morten Pedersen, 10. Feb. 1676 og 13. Decb. 1682, † 1685. Steffen Christensen, 30. Marts 1677, † 1684. Hans Hansen Mouritzen, 28. Febr. 1678 og 13. Decb. 1682, † 1684. Iver Scheel, 15. Jan. 1679 og 29. Novb. 1684, † 1689. Jens Cronius, 25. Maj 1685. Niels Baltzersen, 25. Maj 1689, Borgm. 1696 (se ovenf.). Jens Pedersen, 6. Juli 1689, † 1704. Mathias Raff, 14. Juli 1696, † 1721. Michel Jespersen Holst, 9. Febr. 1704, † 1705. Niels Bertelsen, 7. Novb. 1705, † 1708. Michel Danielsen, 26. April 1708, † 1722. Ebbe Christensen Leeh, 3. Novb. 1721, † 1746. Peder Hansen Bruun, 24. Juli 1722, † 1728. Morten Hansen Juhl, 13. Septb. 1728, † 1749. Baltzer Bahnsen, 13. Aug. 1734, † 1749. Daniel Michelsen, 18. Marts 1735 (V), † 1759. Hans Michel Danielsen, 2. Marts 1742 (V). Mads Christensen Paabye, 12. Aug. 1748, † 1774. Hans Paabye, 30. Maj 1760, † 1777. Hans Peter Bahnsen, 30. Septb. 1763 (V), † 1794. Michel Wissing, 21. Januar 1778, † 1784. Rasmus Baggesen, 22. Decb. 1779 (V), † 1784. Knud Bruun, 12. Novb. 1784, † 1792. Christen Gundorph Wissing, 1. April 1785 (V).

Hans Diechmann, 9. Decb. 1785 (V), Borgm. 1795. Eiler Abell, 12. Juni 1795, † 1814. Frederik Christian Schouboe, 10. Maj 1814, suspenderet 4. Marts 1820, idømt Mulkt ved Højesteretsdom af 13. Decb. 1822, entl. 5. Maj 1824. Christen Estrup, konst. 4. Marts 1820.

Byfogder,

tillige Borgmestre fra 8. Juni 1759 samt Herredsfogder i Jerlev, Anst og Slavs Herreder fra 13. Oktb. 1797 til 5. Maj 1824:

Niels Olsen, 4. Oktb. 1662, konf. 11. Sept. 1670, † 1683. Jens Sørensen (opr. Borgm. i Landskrona, derefter i Vejle), 13. Maj 1676. Søren Jensen, 13. Decb. 1682, † 1694. Anders Nielsen Saabye, 5. Febr. 1689, † 1712. Knud Jørgensen, 8. Aug. 1712, † 1722. Christian Grundahl, 25. April 1722, forfl. 1741. Hans Panch, 3. Febr. 1741, † 1762. Hans Junghans, 8. Juni 1759, tillige Herredsfoged i Jerlev, Anst og Slavs Herreder fra 30. Novb. 1770 til 13. Okt. 1797. (Se herefter Borgmestrene.)

Byskrivere,

tillige Raadmænd fra 9. Decb. 1785 til 5. Maj 1824 samt Herredsskrivere i Jerlev, Anst og Slavs Herreder fra 30. Novb. 1770:

Henrik Laugesen, 22. Marts 1671, † 1686. Jørgen Andersen Vinter, 18. Marts 1672, † 1689. Tidemann Petersen Lovman, 1. Juni 1689, † 1701. Morten Lehmejer, 19. Aug. 1701, † 1718. Baltzer Bahnsen, 13. Juni 1718. Mads Christensen Paabye, succ. 12. Aug. 1748. Hans Paabye, adj. og succ. 30. Maj 1760, tillige Herredsskriver i Jerlev m. fl. Herreder adj. og succ. 30. Nov. 1570. Rasmus Baggesen, 19. Novb. 1777, tillige Herredsskriver i ovennævnte Herreder. Hans Diechmann, 22. Okt. 1784, tillige Herredsskriver i ovennævnte Herreder og fra 9. Decb. Raadmand i Kolding. (Se herefter til 5. Maj 1824 Raadmændene i Kolding og derefter Borgmestrene.)

Jerlev Herred.

Herredsfogder: Tomas Pedersen, konf. 24. Novb. 1668, har forset sig. Niels Lauridsen Ammitzbøll, 17. Aug. 1670. Jerløv Lauridsen Ammitzbøll, 6. Maj 1678, suspenderet for grov Forseelse. Bertel Jensen Krag, 10. Juni 1680.

Herredsskrivere: Otte Sørensen, 2. Jan. 1668, konf. 4. Okt. 1670 (tillige Herredsskriver i Tørrild Herred og Birkeskriver i Jelling Birk).

Anst Herred.

Herredsfogder: Jon Jacobsen, konf. 7. Juli 1663 og 22. Juli 1670. Peter Niemand, 15. Aug. 1671. Hans Kragh, 14. Juni 1680.

Herredsskrivere: Philip Bruun, 15. Aug. 1671. Bertram Pedersen, 16. Febr. 1673.

Slavs Herred.

Herredsfogder: Peder Povlsen, 6. Maj 1682. Niels Clemensen, 24. Febr. 1685.

Jerlev, Anst og Slavs Herreder,

der sammenlægges 20. Decb. 1687, jfr. Aab. Br. af 13. Marts 1688, samles 26. Decb. 1718 med Elbo, Holman og Brusk Herreder, hvoraf Koldinghus Birk indrettes.

Herredsfogder: Bertel Jensen Krag, 20. Decb. 1687. Bertel Pedersen, 14. Marts 1696, konf. 20. Jan. 1700. Thomas Ebbesen, 14. Aug. 1715.

Herredsskrivere: Bertram Pedersen, 20. Decb. 1687, konf. 26. Decb. 1699. Just Christian Lund, succ. 27. Nov. 1716.

Brusk Herred.

Herredsfoged: Jens Bertelsen Høeg, konf. 3. Novb. 1663 og 12. Septb. 1670.

Herredsskrivere: Peder Jensen Rafn, konf. 1. Febr. 1664. Tillige Herredsfoged i Holmans Herred. Jens Jensen Rafn, 14. Juni 1671.

Elbo, Holmans og Brusk Herreder,

der sammenlægges 20. Decb. 1687, samles 26. Decb. 1718 med Jerlev, Anst og Slavs Herreder, hvoraf Koldinghus Birk indrettes.

Herredsfogder (tillige Byfogder i Fredericia): Gregers Blichfeld 20. Dec. 1687. Dømt fra Embedet ved Højesteret 28. April 1696. Lavrids Henriksen Ammidsbøl 28. April 1696.

Koldinghus Birk,

der indrettes 26. Decb. 1718 af Elbo, Holman, Brusk, Jerlev, Anst og Slavs Herreder, appellerer direkte til Højesteret. Ved Birkets Ophævelse 30. Novb. 1770 oprettes igen af de tre først nævnte Herreder ét Embede og af de tre sidstnævnte Herreder ligeledes ét Embede.

Ved kgl. Bevill. af 18. Aug. 1741 tillades det, at Tingstedet flyttes fra Viuf til Kolding.

Birkedommere: Thomas Ebbesen, 26. Decb. 1718. Hans Panch, 6. Juni 1733. Hans Albrecht Gottlob Sonnin, adj. og succ. 22. Juni 1759, † 1770.

Birkeskrivere: Just Christian Lund, 26. Decb. 1718, † 1728. Mads Christensen Paaby, 14. Maj 1728. Hans Paabye, adj. og succ. 30. Maj 1760.

Jerlev, Anst og Slavs Herreder

oprettes ved Ophævelsen af Koldinghus Birk 30. Novb. 1770 til ét Embede, hvormed forenes en Del af Brusk Herred 5. Maj 1824.

Herredsfogder, fra 25. Marts 1865 tillige Herredsskrivere: Hans Junghans, 30. Novb. 1770, tillige Borgmester i Kolding til 7. Jan. 1784. Hans Diechmann, 13. Okt. 1797. (Se herefter til 5. Maj 1824 Borgmestre i Kolding). John Finsen (konst. 13. Novb. 1819), 5. Novb. 1824, forfl. 1830. Morten Oxenbøll, 11. Maj 1831, forfl. 1843. Carl Vilhelm Qvistgaard, 3. Juni 1843, forfl. 1848. Nicolaj Peter Toxwerdt, 19. Marts 1849, forfl. 1857. Georg Christian Saxild, 3. Juli 1857 (fra 25. Marts 1865 tillige Herredsskriver), † 1885. Vilhelm Ferdinand Borup, 23. Maj 1885.

Herredsskrivere, tillige Byskrivere i Kolding og fra 5. Maj 1824 Borgmestre og Byfogder indtil 3. Sept. 1858: Hans Paabye, adj. & succ. 30. Novb. 1770. Rasmus Baggesen, 19. Novb. 1777. Hans Diechmann, 22. Okt. 1784 (fra 9. Decb. tillige Raadmand i Kolding). Se herefter til 5. Maj 1824 Raadmændene i Kolding, derefter Borgmestrene smst. til 3. Sept. 1858 og Hans Fønss. † 5. Juni 1864.

Elbo, Holmans og Brusk Herreder

oprettedes ved Ophævelsen af Koldinghus Birk 30. Novb. 1770 til ét Embede. En Del af Brusk Herred forenedes 5. Maj 1824 med Jerlev, Anst og Slavs Herreder.

Herredsfogder: Hans Jacob Gercken 30. Novb. 1770. Hans Buhl, adj. og succ. 29. Nov. 1780. Hans Hoffman Buhl 22. Dec. 1809. Christian Carl Boeck 12. Nov. 1824. Peter Carl Chr. Holck 30. Okt. 1846.

Nørre Tyrstrup, fra 1876 Kolding Herred.

Ved Lov 16. Febr. 1866 oprettedes et Embede af de ved Fredsslutningen 1864 afstaaede 8 Sogne i Forbindelse med Dele af Jerlev m. fl. Herreder. Ved Lov 17. Marts 1876 bestemtes Kolding Herreds Omraade, og den ved Loven fastsatte Jurisdiktionsforandring traadte i Kraft 1. Okt. s. A. (Bekg. 29. Juli 1876).

Herredsfogder og -skrivere: Alfred Theodor Willemoes, konst. 1865, † 1874. Christian Frederik Tillisch, konst. 28. Juli 1874, udn. 8. Sept. 1876, † 1900. Julius Karberg, 25. Juni 1900, † 1903. Gustav Theodor Hansen, 6. Juli 1903, † 1908. Hans Christian Lunov Valdemar Ferslev, 18. Febr. 1908.

Sognepræster.

Niels Jespersen 1529—59. Laurits Thomsen Riber 1559—86. Andreas Bentsen Dalin 1586—91. Jens Sørensen Harthe 1591—1612. Poul Poulsen Paludan 1612—35. Ancher Sørensen 1635—82. Ancher Anchersen 1682—93. Johan Pedersen Dorscheus 1693—97. Bartholomæus Pedersen Deichmann 1697—99. Laurits Christensen Leeh 1699—1746. Mathias Lorentsen' Bakke 1746—67. Hans Hansen Sidelmann 1767—70. Carsten Volquartz 1770—1803. Peter Raaschou 1803—13. Jens Johan Garnæs 1813—17. Peter Arrild Blicher 1817—37. Jens Severin Hvistendahl Galskjøt 1837—49. Isak Marius Bentsen Gad 1849—73. Henrik Christian Leunbach 1873—83. Frederik Viggo Erik Frisenberg Thorup Schjøtt 1883—93. Harald Lunddahl 1894—99. Carl William Kiørboe 1899.

Resid. Kapellaner i Kolding og Sognepræster til Almind.

Niels Nielsen 1551. Iver Bertelsen 1556. Jørgen Mortensen 1566. Jonas Jensen Kolding 1570. Jens Sørensen Harthe 1583—91. Anders Mikkelsen Colding eller Buch 1591—1608. Poul Poulsen Paludan 1608—12. Jens Sørensen Hundevad 1612—59. Ancher Mogensen 1659—86. Rasmus Clausen Sager 1686—98. Søren Sørensen Weiby 1698—1704. Christian Kjerulf 1704—08. Frederik Christian Lehmeier 1708—46. Rudbech Mortensen Lucoppidan 1746—50. Ole Nielsen Westphal 1750—72. Rasmus Carl Petersen 1772—1803. Jens Johan Garnæs 1803—13. Christian Plesner 1813—23. Jacob Samuel Hertel 1824—31. Jens Severin Hvistendahl Galskjøt 1831—37. Christan Frederik Kragerop 1837—49. Henrik Ferdinand Binzer 1849—57.

(19. April 1859 blev Almind forenet med Viuf til et Pastorat. De følgende Kapellaner var): Jens Mathias Lind Hjort 1859—60. Niels Andersen 1860—71. Hans Emil Meyling 1871—81. Harald Lunddahl 1881—94. Alfred Christian Bock 1894—1905. Lars Søren Larsen 1906.

I 1906 oprettedes et Embede som ordineret Medhjælper hos Præsterne i Kolding. Den første, der ansattes i dette Embede, var: Knud Haslund.

Rektorer.

Jon Jensen Kolding (Jonas Coldingensis) 1552--70. Jens Sørensen Harthe 1570—78. Johannes Sørensen Paludan 1578—83. Niels Bertelsen 1583—93. Jens Knudsen Buch 1593—1600. Povl Povlsen Kolding 1600—08. Jens Sørensen Hundevad 1608—27. Jens Sørensen Kolding 1627—34. David Lauritsen Foss 1634—36. Niels Svendsen Chronich 1636—39. Peder Hansen Trane 1639—56. Johannes Jeremiasen Wolf 1656—59. Johannes Gram 1659—62. Laurentius Andersen Gonsager 1662—68. Ancher Anchersen 1668—83. Malthe Junghans 1683—89. Johannes Eilerts 1689—90. Enevold Hegelund 1690—92. Ancher Sørensen Kolding 1692—98. Anders Nielsen Lunde 1698—1723. Albert Thura 1723--26. Jacob Sørensen Ørsted 1726--69. Schulo Theodori Thorlacius 1769—77. Peter Jacobsen Loft 1777—85. Mathias Beck 1786—1809. Christian Peter Thorlacius 1809—17. Erik Gjørup Tauber 1818—22. Peder Grib Fibiger 1822—33. Johannes Grønlund 1833--44. Christian Frederik Ingerslev 1844—56.

„Kolding lærde Skole“ ophævet og afløst af „Vejle Amts højere Realskole“: H. C. F. Lassen 1856—80.

Skolen erhvervet af Byen og udvidet til „Kolding Latin- og Realskole“: K. V. Theisen 1880—86. Sigurd Müller 1886--1901. Georg Bruun 1901. — Fra 1904: „Kolding højere Almenskole“.

Forstandere fra St. Jørgens Hospital.

Iver Hansen 1572. Anders Simonsen 1587, 1591. Jacob Peder- sen Tønder 1613. Gregers Ottesen til 1636. Knud Bertelsen fra 1636. Jens Nielsen 1664—1687. Jens Flye 1687—ca. 1708. Jens Jensen Flye (Søn af Forgænger) ca. 1708—1718. Christoffer Lucht 1718—1748. Hans Jensen Lintrup, adj. & succ. 1745, 1753. Ove Hansen fra 1753. Christian Hansen Hadberg til 1790. Hans

Stephensen Smith fra 1790. Krigsassessor Grüner. Major C. E. v. Borgen til 1845. P. C. Thiesen 1846—55. Hans Fønss 1855—64. Niels Jørgensen 1864—73. L. C. C. Estrup 1873—84. H. Adolph 1884—1907. Jens Jensen fra 1907.

Præster ved St. Jørgens Hospital.

Niels Jørgensen 1613. Morten Sørensen, til 1654. Bertel Christensen 1654—86. Niels Petersen Wred 1686—88. Oluf Jochumsen Bützow 1689—1708. Lorents Mathiesen Bakke 1708—19. Christian Vilhelm Jensen Lund 1719—22. Christen Lauritsen Søbye 1722—30. Rudbeck Mogensen Lucoppidan 1730—40. Ole Nielsen Westphal 1746—50. Hans Hansen Tellesen 1750—53. Frederik Frantsen Krag 1754—60. Christoffer Sølling 1760—67. Peder Madsen Hegelund 1767—76. Richard Hagerup Carstensen Volquartz 1776—79. Niels Holst Jürgensen 1779—1801. Johan Elias Ludvig Luplau 1801—06. — Derefter Embedet nedlagt.

Overordnede Toldembedsmænd.

(I den ældre Tid er Konstitutioner ikke medtagne.)

Kgl. Majestæts Toldere: Peder Hansen (nævnes 1720)—1725. Andreas Rachlou 1725—57. Peder Skyeberg 1757—62. Kgl. Husfoged Hertz 1762—78. Sekretær G. M. Memmert 1778—91.

Konsumtionsinspektører: Isensee (nævnes 1779)—84. Zahn 1784—87. Løjtnant P. Malling 1787—91.

Told- og Konsumtionsinspektører: Kammerraad, Løjtnant (senere Major) P. Malling 1791—1807. Generalkrigskommissær A. C. F. v. Hein 1807—22. Justitsraad C. Grooss 1822—51. Kammerraad, tidl. Grænsetoldinspektør C. C. Petersen 1851—63. Schumacher konstitueret 1863—68.

Toldkasserere: Løjtnant J. C. v. Brandis 1791—99. Kammerjunker J. C. Hauch 1799—1804. Kaptajn N. H. Stockfleth 1804—07. Overkrigskommissær S. Sommer 1807—15. Kammerraad H. A. Wetche 1815—20. F. J. Bøgh 1820—24. Krigsraad Fischer 1824—26. Kammerassessor E. F. Ehnhaus 1826—64. Kammerjunker W. v. Späth konstitueret 1864—68.

Toldforvaltere: Kammerjunker W. v. Späth 2. Juli 1868 til 1. Jan. 1889. Kontrollør Kjertmann konst. 1. Jan. 1889 til 2. April 1889. Cand. polit. Adolph Fibiger 2. April 1889 til 2. Maj 1905. Kontrollør B. S. M. Meyer konstit. 9. Febr. til 3. April 1905, kgl. udnævnt

3. April 1905 til 10. April 1909, † 1910. Fuldmægtig i 2. Revisionsdepartement J. Wrigsted Møller, konst. til 1. Juli 1909, da cand. jur. T. de Fine Bunkeflod udnævntes.

Postmestre.

Hans Lund 1709. Peder Simonsen Løgstør 1709. Knud Jørgensen 1712. Kontrollør J. F. v. Wahren 10. Sept. 1712—15. Jens Jørgensen Riis 22. Maj 1715—79 (1723—59 tillige Borgmester). Borgmester Hans Junghans Ekspektancebestalling 9. Marts 1759, fra 1771 adj. Formanden, tiltraadt 12. August 1779. Fra 1. Jan. 1802 kun Postmester ved Brevposten. Peder K. Limschou 20. Novb. 1801 udn. til Postmester ved Pakkeposten, 1809 tillige ved Brevposten, † 1850. P. Worch (gift med Limschous Datter), adj. 1845; et Slags Mageskifte mellem denne og Mechlenburg (se foran). G. F. Mechlenburg 10. Decb. 1850 Postmester i Kolding, 28. Juni 1845 Justitsraad, entl. efter Ansøgning 17. Marts 1865. Kaptajn C. F. A. v. Späth konst. i Embedet fra 1. April til 31. Aug. 1865. Postkontrollør i København C. Friis (senere Postmester i Horsens), konst. i Embedet fra 1. Sept. 1865 til 1. Aug. 1866. Fhv. Postmester i Byen Slesvig Kammerraad C. A. F. L. Deichmann, 28. Maj 1866, 21. Juli 1869 Justitsraad, † 18. April 1879. Fuldmægtig i Indenrigsministeriet M. Petersen, 28. Maj 1879, kntl. 18. Jan. 1887. Postkontrollør i Korsør J. Th. Hansen, const. i Embedet 12. Septb. 1886 til 31. Marts 1887. C. C. Olsen 25. Marts 1887, tiltraadt 1. April 1887.

Stationsforstandere.

Kaptajn L. Beck fra 1. Nov. 1866 til 31. Dec. 1868. B. V. Kaarsberg fra 1. Jan. 1869 til 30. Juni 1871. L. Parelius fra 1. Juli 1871 til 31. Marts 1877. N. C. G. Fischer fra 1. April 1877 til 25. Marts 1882. C. A. Pagh fra 1. Maj 1882 til 26. Novb. 1897. C. V. T. Hansen fra 1. Januar 1898 til 30. April 1904. C. O. E. v. Späth siden 1. Maj 1904.

Oppebørselsstuen.

Under 10. Februar 1865 befaledes, at Indenrigsministeriet bemyndigedes til for de fra Slesvig skilte Distrikter at konstituere en særlig Husfoged og Oppebørselsbetjent med Pligt til at tage Bopæl i Kolding. Den 3. Marts 1865 konstitueredes derefter: H. G. M. Holgersen 1865—78. Folketingsmand, Kapt. J. H. Jagd 1878—82. H. C. Preuss 1882—95. J. Jensen 1895—1907. Folketingsmand N. P. Jensen 1907.

Borgerrepræsentations- og Byrådsmedlemmer 1838—1910.

(Alfabetisk Orden. Hvor Stjerne er vedføjet, findes der Billede i Bogen.
De manglende Billeder har ikke kunnet skaffes. V. = valgt.)

- **Andersen, A.*, Murermester. V. $19/10$ 1901 i St. f. Enev. Sørensen. Fungerede til Januar 1906. Født $29/12$ 1862.
- **Andersen, C.*, Købmand. V. $3/1$ 1881—Jan. 82. † 1882, 39 Aar gl.
- Andresen, S.*, Høker. V. $2/1$ 1855—Jan. 61. † 1876, 65 Aar gl.
- **Anchersen, Ancher*, Skrædermester. V. $2/1$ 1841—Jan. 53. † 1866, 72 Aar gl.
- **Bastrup, N. W.*, Købmand. V. $2/1$ 1858—Jan. 67. † 1876, 59 Aar gl.
- **Bech, O.*, Nationalbankkasserer. V. $12/3$ 1909. Født $8/10$ 1865.
- **Bennetzen, H. C.*, Overretssagfører. V. $27/4$ 1885—Jan. 97. Født $5/10$ 1841.
- **Borch, J. S.*, Købmand. V. $3/1$ 1845—Jan. 51. † 1879, 74 Aar gl.
- **Borch, E. A.*, Købmand. V. $3/1$ 1873—Jan. 97. † 1903, 69 Aar gl.
- **Boysen, J.*, Dr. med. V. $9/1$ 1903—09. Født $15/1$ 1870.
- **Brandorff, P.*, Købmand. V. $25/7$ 1859—Jan. 76. † 1900, 75 Aar gl.
- **Brandorff, J. O.*, Købmand, senere Kæmner. V. $11/1$ 1897—Jan. 1903, atter valgt $12/3$ 1909. Født $26/11$ 1854.
- **Bruun, S. W.*, Tobaksfabrikant. V. $3/1$ 1873—Jan. 97. Født $81/12$ 1837.
- **Busse, J.*, Bankdirektør. V. $3/1$ 1882, udtr., erst. $5/3$ 1888. Født $20/9$ 1835.
- **Christensen, N. A.*, Møllebygger. V. $3/1$ 1900—Jan. 06. Født $10/10$ 1855.
- **Christensen-Dalsgaard, Alba*, Frue. V. $12/3$ 1909. Født $5/9$ 1878.
- **Dahl, A. C.*, Prokurator. V. $3/1$ 1850—Jan. 56. † 1875, 79 Aar gl.
- **Daugaard, Hans*, Vognmand. V. $12/1$ 1864—Jan. 70. Atter v. $4/1$ 1876—Jan. 82. † 1898, 82 Aar gl.
- **Daugaard, Søren*, Garver. V. $2/1$ 1861—Jan. 64. Genv., men nægtede at modt. Valg, erst. $13/1$ 64. Atter valgt $4/1$ 1870, ønskede at fratæde Jan. 74 og erst. $19/1$ 74. † 1894, 76 Aar gl.
- **Daugaard, Peter*, Købmand, senere kgl. Vejer og Maaler. V. $9/1$ 1903—Jan. 06. Født $22/2$ 1851.
- **Due, S. M.*, Lærer. V. $5/1$ 1894—Jan. 1906. † 1906, 68 Aar gl.
- **Dyring, Frederik*, Malermester. V. $2/1$ 1841—Jan. 47. † 1867, 75 Aar gl.
- Erichsen, R.*, Købmand. Gik som eligeret Borger over i Repræsentantskabet 1838, fratraadte 1839.

- **Fich, Hjalmar, Læge.* V. $\frac{5}{1}$ 1885 til sin Død 1899, 61 Aar gl.
- **Friis, Chr., Vinhandler.* V. $\frac{5}{1}$ 1885 til sin Død 1901, 59 Aar gl.
- **Fønss, H., Hospitalsforstander, Rigsdagsmand.* V. $\frac{3}{1}$ 1861 til sin Død 1864, 42 Aar gl.
- **Graff, J. Chr., Slagter.* V. $\frac{3}{1}$ 1853—efter Ønske erst. $\frac{16}{8}$ 67. † 1867, 57 Aar gl.
- **Grau, H. H., Købmand, Konsul.* V. $\frac{2}{1}$ 1856, ønskede at udtræde og erstat. $\frac{25}{7}$ 59. Atter valgt $\frac{12}{1}$ 65—Jan. 81, da han ønskede at udtr. Genv. valgt $\frac{3}{1}$ 82—sin Død $\frac{4}{12}$ 1886. 70 Aar gl.
- **Grooss, J. J., Købmand, Bankdirektør.* V. $\frac{2}{1}$ 1864—Jan. 70. Atter genv. valgt 76 til sin Død 79. 55 Aar gl.
- Grundet, M. S., Købmand.* V. $\frac{23}{1}$ 1838, udn. til borgerl. Raadmand og s. A. erst. $\frac{12}{5}$. † 1856, 67 Aar gl.
- **Haas, C. J., Købmand.* V. $\frac{13}{1}$ 1879—Jan. 85. † 1896, 61 Aar gl.
- **Hansen, J. H., Købmand.* V. $\frac{6}{1}$ 1851—Jan. 57. † 1874, 60 Aar gl.
- **Hansen, H. R., Købmand.* V. $\frac{2}{1}$ 1867—Jan. 73. † 1899, 71 Aar gl.
- **Hansen, J. L., Sagfører.* V. $\frac{4}{1}$ 1876—Jan. 1906. Født $\frac{6}{3}$ 1848.
- **Hansen, N., Sadelmager, Kapt. for Politikorpset.* V. $\frac{3}{1}$ 1882—Jan. 94. Født $\frac{20}{12}$ 1827.
- **Hansen, J. A., Murermester, Fabrikant.* V. $\frac{11}{1}$ 1897— $\frac{12}{3}$ 1909. Født $\frac{21}{12}$ 1855.
- **Hansen, N., Arbejderformand.* V. $\frac{3}{1}$ 1900—Jan. 06. Født $\frac{5}{5}$ 1850.
- **Hansen, H. L., Tømrermester.* V. $\frac{2}{11}$ 1901— $\frac{12}{3}$ 09. Født $\frac{22}{9}$ 1852.
- **Hansen, Knud, Redaktør.* V. $\frac{3}{1}$ 1906, genv. 09. Født $\frac{3}{1}$ 1866.
- **Hansen, Christoffer, Snedkermester.* V. $\frac{3}{1}$ 1906— $\frac{12}{3}$ 09. Født $\frac{24}{11}$ 1871.
- **Hansen, K. C. Konstantin, Fabrikant.* V. $\frac{9}{1}$ 1903, genv. 09. Født $\frac{1}{3}$ 1860.
- **Hempel, J. Chr., Distriktslæge.* V. $\frac{3}{1}$ 1906, genv. 09. Født $\frac{12}{3}$ 1860.
- **Jacobsen, N., Bagermester, senere Restavratør.* V. $\frac{4}{1}$ 1870—Jan. 76. Atter valgt $\frac{6}{1}$ 79—Jan. 82. † 1899, 73 Aar gl.
- Jensen, Hans, Værtshusholder.* V. $\frac{2}{1}$ 1840—Jan. 44. † 1882, 93 Aar gl.
- **Jensen, J., Vognfabrikant.* V. $\frac{29}{10}$ 1879—udtr. 85. Født $\frac{12}{2}$ 1843.
- **Jensen, N., Avlsbruger.* V. $\frac{3}{1}$ 1882—udtr. 88. † 1900, 71 Aar gl.
- **Jensen, A., Købmand.* V. $\frac{6}{1}$ 1886—Jan. 06. Født $\frac{15}{3}$ 1843.
- **Jensen, C., Malermester.* V. $\frac{5}{1}$ 1894—Jan. 1900. Født $\frac{15}{8}$ 1848.
- **Jensen, C., Grosserer.* V. $\frac{3}{1}$ 1900— $\frac{12}{3}$ 09. Født $\frac{5}{7}$ 1849.
- **Jensen, J. P., Brugsforeningsuddeler.* V. $\frac{12}{3}$ 1909. Født $\frac{29}{12}$ 1875.

Medlemmer af Kolding Byraad. I.

(Indvalgt 1838—67, kronologisk Orden). 1. M. L. Utzou. 2. Gæstg. M. Madsen. 3. Herredsf. Oxenbøll. 4. Søren Petersen. 5. Fr. Dyring. 6. A. Anchersen. 7. Hospitalsforst. N. Jørgensen. 8. M. Warming. 9. Brændevinsbr. N. J. Nielsen. 10. Prokur. C. L. Schwensen. 11. J. S. Borch. 12. C. F. Müller. 13. Prokur. Dahl. 14. Købm. J. H. Hansen. 15. Slagter C. Graff. 16. Snedk. N. Jørgensen. 17. Glarm. C. L. Thomsen. 18. H. H. Grau. 19. Farver Lau. 20. N. W. Bastrup. 21. P. Brandorff. 22. P. Nissen. 23. Handskem. Jørgensen. 24. Søren Daugaard. 25. F. Utzou. 26. Hospitalsforst. v. Fönss. 27. P. Schougaard. 28. J. J. Groos. 29. Hans Daugaard. 30. Købm. H. R. Hansen.

Medlemmer af Kolding Byraad. II.

(Indvalgt 1867–86). 31. E. Kjer. 32. Thomas Petersen. 33. P. Martin Møller. 34. Herredsfoged Willemoes. 35. N. Jacobsen. 36. S. Quist Petersen. 37. Jacob Warburg. 38. Prokur. Zahn. 39. E. A. Borch. 40. S. V. Bruun. 41. A. Kralund. 42. J. L. Hansen. 43. Jens Roed. 44. Johan Petersen. 45. A. L. Johansen. 46. C. Nielsen. 47. Købm. Haas. 48. J. Jensen. 49. C. Andersen. 50. Avlsbr. N. Jensen. 51. N. Hansen. 52. J. Busse. 53. Encvold Sørensen. 54. P. Olsen. 55. Vinhdl. Frijs. 56. Overretssagf. Schwensen. 57. Læge Fich. 58. Overretssagf. Bennetzen. 59. H. Nielsen. 60. A. Jensen

**Johansen, A. L.*, Snedkermester. V. $^{13}/_1$ 1879—Jan. 1903. Født $^{27}/_4$ 1830.

**Jørgensen, N.*, Brændevinsbrænder, Klubvært, senere Hospitalsforstander. V. $^2/_1$ 1843—Jan. 49 og atter $^3/_1$ 50—Jan. 56. † 1873, 65 Aar gl.

**Jørgensen, N.*, Snedkermester, senere Kirkeværge. V. $^3/_1$ 1853 til Jan. 67. † 1880, 69 Aar gl.

**Jørgensen, H.*, Handskemager. V. $^2/_1$ 1861—Jan. 70. † 1880. 55 Aar gl.

**Kiær, E.*, kgl. Agent, Mægler. V. $^2/_1$ 1867—sin Død 1868, 43 Aar gl.

Kohl, F., Sadelmager. V. $^2/_1$ 1847—Jan 53. † 1875, 72 Aar gl.

**Kohl, L.*, Garver. V. $^3/_5$ 1886—Jan. 94. † 1906, 67 Aar gl.

**Kralund, A.*, Købmand. V. $^{19}/_1$ 1874—Jan. 76. Født $^{13}/_6$ 1834.

**Lau, H. J.*, Farver. V. $^2/_1$ 1856—Jan. 61. † 1889, 69 Aar gl.

**Lau, Edv.*, Sagfører. V. $^5/_1$ 1888, stadig genvalgt siden. Født $^{29}/_3$ 1859.

**Lauridsen, J.*, Snedkermester. V. $^5/_1$ 1894—sin Død 96, 59 Aar gl.

**Lorenzen, Anton*, Bryggeriarbejder. V. $^{12}/_3$ 1909. Født $^{30}/_4$ 1868.

**Lumbye, Fr.*, Bogtrykker. V. $^3/_1$ 1906—09. Født $^{23}/_{11}$ 1863.

**Madsen, Mads*, Gæstgiver. V. $^3/_1$ 1838—Jan. 43. † 1867, 74 Aar gl.

**Madsen, M. P.*, Dyrlæge. V. $^{27}/_6$ 1888—Jan. 94. Født $^4/_1$ 1844,

**Madsen, Jens*, Muremester. V. $^{13}/_3$ 1909. Født $^8/_1$ 1858.

**Madsen, Jørgen*, Vognmand. V. $^{12}/_3$ 1909. Født $^{27}/_2$ 1870.

**Madvig, P. A.*, Læge. V. $^{23}/_{11}$ 1899—Jan. 1903. † 1908, 58 Aar gl.

**Meyer, B.*, Toldkontrollør, senere Toldforvalter. V. $^4/_1$ 1896—Jan. 1900. † 1910, 58 Aar gl.

**Müller, Casp. Fred.*, Købmand. V. $^3/_4$ 1846—Jan. 52. † 1858, 66 Aar gl.

Møller, Jacob, Skomagermester. V. $^{23}/_1$ 1838—Jan. 44. † 1861, 68 Aar gl.

**Møller, P. Martin*, Skomagerm. V. $^{16}/_8$ 1867—Jan. 70. Født $^{26}/_1$ 1824.

**Nielsen, Niels J.*, Brændevinsbrænder. V. $^2/_1$ 1844—Jan. 50. † 1880, 76 Aar gl.

**Nielsen, C.*, Købmand, Justitsraad. V. $^{13}/_1$ 1879—Jan. 1903. † 1908, 80 Aar gl.

**Nielsen, H.*, Muremester. V. $^{22}/_5$ 1885—Jan. 1900. Født $^{23}/_3$ 1850.

**Nielsen, P.*, Arbejdsmand. V. $^{12}/_3$ 1909. Født $^8/_5$ 1873.

**Nissen, Peder*, Gæstgiver. V. $^2/_1$ 1860—Jan. 61. † 1877, 56 Aar gl.

Olesen, Mads, Skomagemester. V. $\frac{3}{1}$ 1849—Jan. 55. Atter valgt $\frac{2}{1}$ 1857—Jan. 61. † 1872, 62 Aar gl.

**Olesen, P.*, Skomagemester. V. $\frac{3}{1}$ 1882—sin Død 85, 42 Aar gl.

**Outzen, N.*, Grosserer. V. $\frac{9}{1}$ 1903—09. Født $\frac{26}{9}$ 1851.

**Petersen, Søren*, Købmand. V. $\frac{12}{3}$ 1838—Jan. 41. † 1877, 74 Aar gl.

**Petersen, Thomas*, Købmand. V. $\frac{2}{1}$ 1867—Jan. 73. † 1895, 64 Aar gl.

**Petersen, S. Quist*-, Værtshusholder. V. $\frac{4}{1}$ 1870—Jan. 76. † 1901, 78 Aar gl.

**Petersen, Johan*, Murermester. V. $\frac{6}{1}$ 1879—Jan. 82. Født $\frac{14}{5}$ 1841.

**Poulsen, Avgustinus*, Murermester. V. $\frac{12}{9}$ 1909. Født $\frac{5}{10}$ 1871.

**Rasmussen, P.*, Faktor. V. $\frac{3}{1}$ 1906. Genv. 1909. Født $\frac{23}{9}$ 1876.

Rosendahl, P. A. C., Læge, Krigsraad. V. $\frac{2}{1}$ 1839—Jan. 45. † 1847, 50 Aar gl.

**Roed, Jens*, Værtshusholder. V. $\frac{15}{1}$ 1876—Jan. 82. † 1907, 83 Aar gl.

**Schougaard, P.*, Partikulier. V. $\frac{3}{1}$ 1861—Jan. 67. † 1886, 86 Aar gl.

**Schwensen, C. L.*, Prokurator. V. $\frac{2}{1}$ 1844—Jan. 50. † 1857, 67 Aar gl.

**Schwensen, Ludv.*, Overretssagfører. V. $\frac{2}{1}$ 1885—sin Død s. A., 50 Aar gl.

**Skjøde, J.*, Agent, nu Bankdirektør. V. $\frac{9}{1}$ 1903—09. Født $\frac{26}{4}$ 1855.

**Stenderup, N. P.*, Grosserer. V. $\frac{11}{1}$ 1897—Jan. 1903. Født $\frac{11}{10}$ 1849.

**Sørensen, Enevold*, Redaktør, Folketingsmand. V. $\frac{2}{1}$ 1882—19. Oktober 1901. Født $\frac{21}{9}$ 1850.

**Sørensen, Frands*, Maskinarbejder. V. $\frac{12}{9}$ 1909. Født $\frac{10}{7}$ 1871.

Thomsen, Th., Glarmester. Eligeret, overgik 1838, fungerede til Jan. 46. † 1863, 75 Aar gl.

**Thomsen, C. L.* V. $\frac{2}{1}$ 1854—Jan. 60. † 1868, c. 58 Aar gl.

**Utzon, M. L.*, Farver. Eligeret, overgik 1838, fungerede til Jan. 41. † 1854, 73 Aar gl.

**Utzon, Fr. C.*, Farver. V. $\frac{2}{1}$ 1861—Jan. 64, atter valgt $\frac{2}{1}$ 1867 til Jan 73. † 1899, 82 Aar gl.

**Warburg, Jacob*, Købmand, Bankdirektør. V. $\frac{3}{1}$ 1873—Jan. 85. † 1892, 70 Aar gl.

Medlemmer af Kolding Byraad. III.

(Indvalgt 1886—1906). 61. L. Kohl. 62. Edv. Lau. 63. Dyrlæge M. P. Madsen. 64. S. M. Due. 65. J. Lauridsen. 66. Malerm. C. Jensen. 67. B. Meyer. 68. J. A. Hansen. 69. N. P. Stenderup. 70. I. O. Brandorff. 71. P. A. Madvig. 72. N. A. Christensen. 73. N. P. Hansen. 74. Købm. C. Jensen. 75. A. Andersen. 76. H. L. Hansen. 77. K. Konstantin-Hansen. 78. N. A. Outzen. 79. J. Boysen. 80. J. Skjøde. 81. P. Daugaard. 82. J. Chr. Hempel. 83. Christoffer Hansen. 84. Knud Hansen. 85. P. Rasmussen. (Repræsentanter for Landsognet 1868—1906.) 86. G. Ræder. 87. R. Kaalund. 88. J. C. Broe.

Medlemmer af Kolding Byraad. IV. m. n.

BYRAADSMEDLEMMER:

89. Fr. Lumbye. 90. J. M. Viuff (Landsognets Repr.). 91. Fru Alba Dalsgaard.
92. P. Nielsen. 93. Anton Lorentzen. 94. Oluf Bech. 95. Frands Sørensen. 96. Murerm.
Jens Madsen. 97. J. P. Jensen. 98. Avg. Poulsen. 99. Vognm. Jørgen Madsen.

NOGLE BLADUDGIVERE OG REDAKTØRER:

Kolding Avis: 100. B. C. Møller. 101. H. C. Geill. 102. B. Møller. Kolding-
posten, senere Sydjylland: 103. M. Heimann. 104. Peter Jensen. Kolding
Folkeblad: 105. C. Berg. (Enevold Sørensen se Nr. 53). 106. L. Thastum. Høj-
skolebladet (og en Tid Kold. Folkebl.): 107. Konrad Jørgensen. Kolding So-
cial-Demokrat: 108. L. V. Hansen. 109. N. Andreasen. (Knud Hansen se Nr. 84).

TRE KENDTE MÆND:

110. G. Saxild. 111. O. F. Kralund. 112. Knud Høyer.

**Warming, M.*, Købmand, kgl. Agent. V. $11/4$ 1843—Jan. 48.
† 1878, 72 Aar gl.

**Willemoes*, Herredsfoged. V. $11/5$ 1868—Jan. 73. † 1874.

Winther, H. F., Tømremester. V. $6/1$ 1879—Jan. 82. † 1893,
67 Aar gl.

**Zahn, M.*, Prokurator. V. $3/1$ 1873—Jan. 85. Født $22/8$ 1836.

Repræsentanter fra Landsognet:

**Ræder, C. G. W.*, Proprietær. V. 1868—1882. † 1887, 50 Aar gl.

**Kaalund, R.*, Konsul, Direktør. V. 1882—1900. Født $24/3$ 1838.

**Bro, J. C.*, Lærer. V. 1900—1906. Født $10/10$ 1861.

**Viuff, J. M.*, Sagfører. V. fra 1906. Født $27/7$ 1869.

Henvisninger.

¹ En Borgervæbningsprotokol med de her benyttede Billeder m. m. findes i Musæet paa Koldinghus. — ² Promemorie af $19/6$ 1808.

³ Rigsarkivet: Sager angaaende de ved Grænsetoldvæsenet begaaede Uordener I—II. Endvidere Generaltoldkamrets kgl. Resolutioner. Straffeformildelsen Resol. 1318 Nr. 128, 1820 Nr. 93. Om Iugwersen se Generaltoldkamrets kgl. Resol. 1823 Nr. 188.

⁴ Taubers Brevbøger i Universitetsbibl.

⁵ J. C. Lange: Skildr. af 6 jydsk og slesv. Stæder. Kbh. 1833. S. 107.

⁶ Tidligere Klager fra Svendene, se Kolding Avis 1854, $22/7$ og $23/8$.

⁷ Kold. Avis 1852, $21/7$. ⁸ Do. 1849, $25/6$. ⁹ Do. 1854, $16/12$, $21/12$ og $29/12$.

¹⁰ Det lille Hæfte kaldes »Stadier paa Livets Vej» og er trykt i Chicago 1891.

¹¹ Om Kongebesøget i Kolding og om Bortrejsen fra Drejens har Graver Chr. V. A. Simonsen givet gode Meddelelser

¹² Flere Træk af Koldingkredsens Historie i min Artikel i Kold. Folkebl. for $8/2$ 1910. — ¹³ Meddelt af Prokurator Zahn. — ¹⁴ Skænkede ogsaa 1876 en Grund paa ca. 3000 Kvadratalen, hvor »Sommerlyst» nu ligger, til Vaabenbrødrene, der senere solgte den til A. C. Christensen. Se Vaabenbr. Jubilæumsskrift 1909, Side 9.

¹⁵ Nærmere i Kold. Folkebl. Nr. 141, 1910.

Byens Stiftelser

Ældste Fundats	Stiftelsens eller Legatets Navn	Formue	Til Fordel for
1558	St. Jørgens Hospital	Kapital ca. 150,000 Kr., Bygning og Haver, i Ejendomsskyld for 118,000 Kr. Anst. Bække, Gesten (Jordrup), Vamdrup, Verst og Jelling Kongetiender. Ifølge Tiendeloven vil disse Tiender nu blive indløst; den første er indløst af Jordrup 1910 med 5521 Kr. 50 Øre.	Hospitalslemmerne, for Tiden 13 Mænd og 12 Kvinder. — Hospitalens giver et årligt Driftsoverskud
1681	Oberst Poul Beenfeldts Legat	800 Kr.	En aaben Begrav. i Kirken og Lys til en Lysekron
1725	Borgmester Hans Pedersens Leg.	Oprindelig en Ejendom, „Kærhuset“ i Tavlov.	Kirken
1750	Helts og Pelts Minde	4000 Kr. + årlig 20 Kr.	Fattige Borgerenker, Kirken og Bogindk. til Børn i Folkeskolen
1759	Daniel Michelsen	En Toft i Søndervang	En Begravelse i Kirken
1759	Daniel Michelsens Legat	1000 Kr.	Fattige (indgaaet i Kommunens Kasse)
1765	Jens Riis' Legat	En Toft, ca. 7 Td. Land, vurd. til 14,000 Kr.	Fattige (og 10 Kr. årlig til Givskud)
1784	Kolliins Legat	18,800 Kr.	Aarl. t. Haandgerningsk. Kr. 453.32, til Fattige 40.00 til Beklædningsk. for Konfirm. 26.68 og til en Student fra Kolding Skole Kr. 109.00
1789	Bispinde Blochs Legat	3,800 Kr.	2 aldr. Tjenestepiger og faderl. Embedsmands
1800	Justsr. Junghans' og Hustrus Leg.	400 Kr.	To trængende Enker
1817	Den Gjedbergske Brakkerstiftelse	Hus i Slotsgade, vurd. til 1800 Kr., Areal 104 □ -Al.	Fribolig for husvilde Borgerfolk
1817	Gjedbergs Legat	8607 Kr. 83 Øre.	Træng. Enker eller andre og til Haandgerning
1824	Asmus Philipsens Legat	Opr. en Eng, nu 11,044 Kr. + 100 Kr. årlig	En trængende Borger eller Borgerenke
1836	Leg. til Laura E.C. Blicherts Minde	800 Kr.	Enke eller forældreløse, ugift Datter.
1844	„Georg Saxilds Legat“	1100 Kr.	Kordrenge og til Præmier i de kommunale Skoler

og Legater.

Bestyrelse (Tilsyn)	Uddeles	Bemærkninger.
En Forstander (Stiftsøvrigheden) Direktion, Sognepræsten og Borgmesteren Inspektion)		Hele Hospitalets Areal er 59,060 □ -Al. Jelling Kongetiende var oprindelig tillagt Hospitalspræsten, men ved dette Embedes Nedlæggelse tilfaldt den Hospitalet.
Kirkebestyrelsen (Stiftsøvrigheden)		Stiftet af Enken, Margrete Fischer, død 1681. Gaven bestod opr. i en Gaard i Bindeballe, der solgtes for 400 Rdl. Stedet solgtes 1864 for 709 Kr. 62 Ø. og en Arvefæsteafgift af 3 Td. Byg efter Kapitelstakst.
Do. (do.)		Stifter af Etatsraad, Højesteretsassessor, Borgmester i København Peder Helt d. 1752, 69 Aar gl., og Hustru Dorothea Marie Pelt, d. 1753, 60 Aar gl. Raadmand, Købm. Daniel Michelsen, f. 1700, død 1759 i Kolding. St. af samme.
Sognepræsten og Borgmesteren (Stiftsøvrigheden)	Hver Juni Termin 144 Kr. til 9 fat. Borg. el Enker, Kr. 21.34 til Kirken og Kr. 14.66 til Bogindkøb	St. af fhv. Borgm., Kommerceraad Jens Riis, se foran. Paa Givskud Kirkeg. hviler Legatst. s Forældre og to Søstre. St. af Forvalter paa Fusingø Christen Kolliin (Collin), der var født i Kolding og døde 1786.
Kirkebestyrelsen (Stiftsøvrigheden)		
Byraadet	Til Jul i Port. à 20, 10 og 5 Kr. Uddel. gælder for Livstid.	
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden)		
Byraadet (Biskoppen)	Livstid	St. af Johanne Dorothea Rosenberg, Enke efter Biskop J. C. Bloch i Ribe. — Hun døde i Kolding 1793.
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden)	Livstid	St. af fhv. Borgm. Hans Junghans (f. 1726, d. 1818) og Hustru Elisabeth Just (d. 1801).
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden)	Livstid	St. af Kbmd. Jens Sørensen Gjedberg og Hustru Cathrine Hansd. Waltersdorff. St. af samme.
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden)	Renten af 6400 Kr. ford. i 8 Portioner, Resten til Haandgerningsund.	St. af Rugbrødsbager Asmus Philipsen. Kapitalen er stadig voksende.
Byraadet		St. af L. B. s Forlovede, dav. Byfoged John Johnsen, senere gift m. Søsternen St. af kgl. Agent J. P. Wissing (se foran).
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden).	For 3 Aar	
Byraadet	Før Jul. Af Renten anvendes $\frac{1}{11}$ til Kordr. og Resten til Præmier.	

Ældste Fundats	Stiftelsens eller Legatets Navn	Formue	Til Fordel for
1845	Kolding Borgeres Legat	1000 Kr.	Til Præm. for Deklamation og Sang i Almenskolen
1847	Johanne og Margr. Wissings Legat	3200 Kr.	4 Enker eller Jomfruer.
1852	Sigismund Leidersdorffs Legat	10,000 Kr.	Fattige
1856	Wissings Legat	En Fredskov i Seest + 500 Kr.	Kirkens indvendige For- skønnelse
1874	Bloch-Hartmannske Familielegat	34,400 Kr.	En Lægeenke, fortrinsh. fra Kolding. Børne-asyl 400 Kr. aarlig, løvr. Familief. Konfirmationsudstyr
1875	Skolelærer H. A. Graffs Legat	3,400 Kr.	Fortrinsh. til Haandværkere og Enker
1875	Slagterm. J. C. Graffs og Hustrus Legat	7549 Kr. 43 Ø	To ugifte, ældre, trængende Kvinder i Ribe Stift
1878	Frk. Marie Eilers Legat	2000 Kr.	En flittig Elev i Almenskolen to øverste Klasser
1883	Professor H. C. F. Lassens Legat	1000 Kr.	Trængende Medlemmer af Foreningen
1884	Haandv. og Industriforen. Fribolig	Fribolig, fors. for 18,000 Kr.	Skolepenge for fattige Børn
1885	Lærer H. C. Geills Legat	1000 Kr.	Fattige Koner
1888	Kirstine Graffs Legat	700 Kr.	2 ugifte Haandværksdøtre
1890	Detallist Jens Strandbys og Hustrus Leg.	3000 Kr.	Enken efter en Købmand eller Detaillist
1891	M. E. Grøn & Søns Legat	1000 Kr.	Fripladser etc. i tekn. Skole
1892	Chr. IX's og Dron. Louises Guldbrlig.	1000 Kr.	To Døtre af eller Enke efter Embedsmænd eller Borgere i Kolding udenfor Fattigvæsenet
1892	Marie Elisab. v. Lüttau's, f. Wissing, Leg.	1600 Kr.	Et trængende Medlem af Handelsforen. eller Enke
1893	Vinh. Chr. Friis' og Hustrus Solvbrleg.	1000 Kr.	Huslejhjælp til en trængende Borgerfamilie
1894	Arbejdsn. Jørg Denrzaus og Hustrus Leg.	600 Kr.	To Beboere af Industriforeningens Fribolig
1896	Guldsm. P. C. Hansens Legat („Forældres Minde“)	1000 Kr.	Huslejhj. til to Familier
1896	Handskemager W. T. Danielsens og Hustrus Legat til Huslejhjælp	2000 Kr.	Konfirmationsudstyr, afv. for en Dreng og en Pige
1896	Do. til Konfirmationsudstyr	2000 Kr.	Fribolig og Underst. for to værd. træng. af Borgerk.
1897	Guldsm. Heinrichs og Hustrus Asyl	Et Hus og 6000 Kr.	Asylet
1897	Hans Lassens Legat	1000 Kr.	

Bestyrelse (Tilsyn)	Uddeles	Bemærkninger
Rektor (Byraadet)	Aarlig i Bogpræmier	St. af kgl. Agent J. P. Wissing.
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden) Byraadet.	For Livstid 23. April et Festmaal- tid paa Forsørgelses- anstalten og i forsk. Pengebeløb	St. af Johanne Wissing, f. 1773, d. 1847, for sig og Søst. Marg. W., f. 1771, d. 1847. St. af Patrioten, Bankier S. L. af Paris. St. var opr. dansk Undersaat, nemlig født i Altona, der ogsaa fik et Legat (til Gymn. Christianeum). Døde i Berlin 1852. St. af kgl. Agent J. P. Wissing.
Kirkebestyrelsen	Uddeles paa Livstid	St. af fhv. Distriktslæge F. P. E. Bloch, d. 1877, og Hustru Vilhelmine f. Hartmann, d. 1874
Særlig Bestyrer, under Tilsyn af Kolding Skifteret	Ved hver halvaarl. Konf. fire Portioner til Børn fra de kom. Skoler	St. af Kirstine Graff, se nedenfor. Skolelærer Graff var Ægteparret Graffs Søn, der døde som ung.
Præster og Lærere (Byraadet)	6 Portioner for Livstid, uddeles før Jul	J. C. Graff, f. 1810, d. 1867. Kirstine Graff f. Jacobsen, f. 1810, d. 11/10 1887.
Byraadet	Til Jul to Portioner	St. af fem Søkende til Minde om Marie Eiler, f. 1/4 1829, d. 11/10 1877.
Almenskolen (Byraadet)	Aarlig til Jul en Portion	Indsamlet af Elever til Minde om Professor Lassen.
Foreningens Bestyrelse (Byraadet)	12 Friboliger for Livstid	
Byraadet	Skolep. til Almensk. for en flittig Elev fra k. Sk.	Indsamlet til Minde om Lærer G.
Privat Bestyr. (Byraadet).	Hvert Aar ved Jul	St. af Kirstine Graff, se foran.
Byraadet	Til Jul	
Byraadet	For Livstid	St. af Grosserer i København Ludv. Jens Tønnes Grøn, f. 1827.
Skolens Bestyrelse (Byraadet)	Indtil 10 Fripladser el. Opmuntringspræmier	Kapital indsamlet ved Kongeparrets Guldbryllup.
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden)	For Livstid	St. af nævnte, Enke efter Kammerjunker, Ritmester V. M. Lüttau, død 1836. Legatst., der var Datter af Stadthauptmand A. Wissing, døde 1890.
Byraadet (Handelsforeningen indstiller)	20. Maj hvert Aar	St. af Vinhandler, Byraadsmedl. Chr. F. og Hustru Mathilde f. Kriegsmann.
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden)	April og Okt. Flyttedag	St. af Jørg. D., død 20/10 1891, 86 Aar gl. og Hustru Karen, død s. Dag, 81 Aar gl.
Friboligens Bestyrelse (Byraadet)	For Livstid	St. af Guldsm. P. C. Hansen, f. 1836.
Byraadet	For Livstid	St. af W. T. D. af København, f. 21/10 1817, d. 11/10 1879 og Hustru Christiane Cathr. Petersen, f. i Torsted c. 1825, opdr. i Kolding, død 20/10 1896.
Byraadet	Ved hvert Aars to Konfirmationer	Guldsm. Heinrich, død 1878, 62 Aar gl.
Byraadet	For Livstid	
Asylets Bestyr. (Byraadet)		St. af Avlsbr. Hans Lassen, „Foniks“, f. 14/10 1812, d. 20/10 1896.

Aldste Fundats	Stiftelsens eller Legatets Navn	Formue	Til Fordel for
1899	Købmand J. C. Sørensen og Hustrus Sølvybryllupslegat	3000 Kr.	4 Familier, fortrinsv. Enker
1899	Gartner Mathias S. Lassens Legat	1000 Kr.	Asylet
1900	Hans Nielsens Legat	3000 Kr.	Værdige trængende ved Jul
1900	Kolding Vaabenbrødreafdelings Legat	2000 Kr.	Tr. Vaabenbrødre el. Enker efter saad., event. andre
1900	Emma Charlotte Grooss' Legat	200 Kr.	Konfirmandinder
1901	Partik. Jens Petersens og Hustrus Legat	500 Kr.	En værdig trængende ved Juletid
1904	Kunstmaler Peter Tofts Legat	74,135 Kr. 82 Øre	Asylet
1905	Bertel Jensens og Hustrus Legat	3000 Kr.	Trængende Mænd og Kvinder
1905	P. Rasmussens Rejselegat for Gartnere	1000 Kr.	Gartneres Rejse i Udlandet el. Oph. paa Havebrugssk.
1905	Købmand J. C. Sørensen's Fribolig	Et Hus, skyldsatt for 10,000 Kr. + 1000 Kr.	Fribolig for 4 Familier el. enkelte Personer
1906	Boghandler Hans Lauridsens Legat	2000 Kr.	Teknisk Skole
1907	Pastor Nikolaj Jørgensens Legat	1000 Kr.	To trængende Konfirmandinder
1907	Frk. Johanne Grooss' Legat	3000 Kr.	To trængende ældre, ugifte Kvinder
1908	Enkefru Ane Sophie Qvist f. Nielsens Legat	2000 Kr.	Trængende Konfirmanders Beklædning
1908	Tømremester H. L. Hansens og Hustrus Legat	1000 Kr.	Trængende Tømrersvende eller deres Enker
1908	Do. for Eleverne i teknisk Skole	500 Kr.	Elever i teknisk Skole
1909	Lærer Nikolaj Hansens Mindelegat	2000 Kr.	En Elev i Almenskolen
	H. W. Meyers Legat*	500 Kr. i Aktier i Kold. Laane- og Diskontokasse	Asylet
	Frk. Johanne Grooss' Legat*	800 Kr.	Asylet
	Fru Kaalunds Legat*	1000 Kr. i Telefonaktier	Enker

* uden Fundats.

Bestyrelse (Tilsyn)	Uddeles	Bemærkninger
Byraadet	Hvert Aars $\frac{11}{12}$, for Livstid	Kbmd J. C. S., f. $\frac{14}{6}$ 1834 i Gelballe, d. $\frac{23}{12}$ 1901 paa „Kongehuset“. Hans efterl. Hustru Inger K. f. Detlefsen f. $\frac{6}{19}$ 1850 i Seggelund ved Haderslev.
Asylets Bestyr. (Byraadet)	For Livstid	St. af Mathias Søeborg Lassen, f. $\frac{20}{12}$ 1815, d. $\frac{10}{11}$ 1897.
Sognepræst og Borgmester (Stiftsøvrigheden) Vaabenbroderforeningen (Byraadet)	Portioner paa mellem 20 og 100 Kr. aarl. før Jul Hvert Aar til Jul	Stiftet af den aandsvage Søn, Niels Hansens Arvinger.
Sognepræsten (Stiftsøvrigheden) Byraadet	Hvert andet Aar ved Fornærskonfirmation Aarlig	St. af Frk. Caroline Dessauer.
Asylets Bestyrelse (Byraadet)	Partikul Jens Petersen, d. 1903, ca. 85 Aar gl.
Byraadet	6 Portioner hver December Termin	St. af P. Toft, Kunstm., f. i Kolding $\frac{1}{2}$ 1826, d. i London $\frac{13}{12}$ 1901. Renten tilfalder for Livstid en Slægt. el. vedk. Hustru.
Gartnerforeningen (Byraadet) Byraadet	Aarlig	St. af Avlsbruger Bertel Jensen, f. 1812, d. $\frac{10}{1}$ 1901, og Hustru Mette Cathrine f. Lassen, f. $\frac{20}{6}$ 1822, d. $\frac{13}{6}$ 1904.
Bestyrelsen for Skolen (Byraadet)	St. af Gartner P. Rasmussen, d. $\frac{2}{6}$ 1904.
Præsterne (Stiftsøvrigh.)	En Gang aarlig ved Efterskolekonfirmationen til 2 Konfirmandinder	St. af Enken, se ovenfor.
Præsterne (Stiftsøvrigh.)	2 Gange aarlig i to Portioner	St. af Snedker Jens L. til Minde om Broderen, Boghandler i Haderslev, H. L., f. i Sest $\frac{6}{1}$ 1840, d. i Kolding $\frac{1}{6}$ 1894.
Præsterne (Stiftsøvrigh.)	2 Gange aarlig	St. af Frk. Johanne Grooss, f. $\frac{15}{4}$ 1827, d. $\frac{3}{2}$ 1907.
Byraadet	Hvert Aar ved Jul en Portion	Do. do.
Teknisk Selskab (Byraadet)	Aarlig til Præmier	St. af fhv. Byraadsmedl., Tømrerm. H. L. Hansen og Hustru.
Rektor (Byraadet)	Til Jul til en flink Elev i en af Almenskolens tre øverste Klasser	Do. do.
Asylets Bestyrelse	Blandt tidl. Elever inds. 550 Kr., der ved Lærer Hansens Enkes Testamente er forøget til 2000 Kr.
Asylets Bestyrelse	St. af Grosserer H. W. Meyer.
Handelsforeningen	Hvert Aars 25. April	St. af Frk. J. Grooss, se ovenfor.
		St. af Konsul R. Kaalund til Minde om sin Hustru, Marie f. Brandt, f. $\frac{18}{6}$ 1842, d. $\frac{26}{4}$ 1907.

Tilføjelser og Rettelser.

- Side 208. En Opgang i „Kirketrappen“ tilgængelig fra 1. September 1910.
- 414, Lin. 10 f. o. Den samlede Forsikringssum for Kolding By var
”s 1910 = 19,643,083 Kr.
- 416, Noten. Adjudanterne, læs: Ordonanserne.
418. I December 1909 vedtog Byraadet at ophæve Folkemarkedet.
- 426, Lin. 2 f. n. Michael Caprani, læs: Michele Alessio C.
477. Omnibuskørselen etableredes 1865.
- 488, Lin. 22 f. o. I 1910 anerkendte Ministeriet Byens oprindelige
Ejendomsret til Borgmesterjorden i Søndervang, der efter en
Taksation derefter indløstes af Kommunen. Indløsningssummen
forrentes af Byen til Statskassen, indtil der indføres folkevalgte
Borgmestre. Samtidig vil den ved Salget af Borgmesterjorden
paa Nørremark indkomne Kapital formentlig tilfalde Kommunen.
- 502, 30 L. f. o. Læs: 10 fastansatte Lærere og 5 Lærerinder.
509. L. 11 f. n. I Juli 1910 valgtes til Bestyrer paa „De gamles
Hjem“ Byraadsmedlem *Anton Lorenzen*, der i den Anledning
fra Oktober s. A. nedlægger sit Byraadsmandat. Han erstattes
i Byraadet af Suppleanten, Forretningsfører *Ludvig Petersen*,
„Holmsminde“, f. $1\frac{1}{8}$ 1877.
- 513, Noten. „Cyklehotellet“, læs: Jærnbanegade Nr. 10.
- 538, Lin. 22 f. o. kntl., læs: entl.
- 541. Edv. Lau valgtes ikke $\frac{2}{3}$, men $\frac{1}{3}$.
- 544. *Jens Riis* Legat ejer foruden Totten en Kapital paa 519 Kr. 25
Øre, indvundet ved Salg af en Parcel. *Kolliins Legat*: Til Skole-
væsenet (ikke blot Haandgærningskolen) 453 Kr. 32 Øre, til
Kirken 40 Kr., til Fattige 120 Kr., Resten rigtigt.
-

ET Hovedformaal med lokalhistoriske Arbejder er ved Hjælp af Minderne fra Fortiden at øge Forstaaelsen af, uddybe Kærligheden til og kalde paa Samarbejdet for det fælles Hjem. Skulde det være lykkedes mig med min Bog at gøre et beskedent Arbejde i den Retning for By og Egn, vilde jeg føle mig glad over at være naaet til Slutningen af Bogen, der i Aaringer, først ved Indsamlingen af Materialer og senere ved Affattelsen, har været min kæreste Fritidssyssel.

„Kolding fra Middelalder til Nutid“ begyndte at udkomme 14. Oktober 1908 og bebudedes afsluttet inden Jul 1909, men eftersom Arbejdet skred frem, voksede Stoffet med hver Arkivrejse, jeg foretog. Fristen for Bogens Afslutning maatte nødvendigvis overskrides, og dens fastsatte Sidetal ligeledes. Forhaabentlig vil Læserne bære over dermed, og de Læsere, der kunde ønske, at Bogen havde været udførligere paa et eller andet Punkt, maa jeg henvise til den begrænsede Plads.

Under mit Arbejde har jeg fra alle Sider mødt den største Elskværdighed. Pekuniært er jeg bleven støttet af Byraadet, Vejle Amts historiske Samfund, Staten, Raben-Levetzaus Fond og Carlsberg-Fondet, for hvilken Støtte jeg herved gentager min Tak. Jeg er desuden i dyb Taknemlighedsgæld til en Række Mænd, der har hjulpet mig frem paa forskellig Maade, deriblandt forhenværende Kultusminister *Enevold Sørensen*, Professor *Troels-Lund*, Stiftamtmand *V. Bardenfleth*, Rigsarkivar, Dr. jur. *V. A. Secher*, Arkivar *A. Thiset*, Assistent i Rigsarkivet, cand. mag. *E. Marquard*, Landsarkivar *G. Saxild*, Viborg, og mange andre. Blandt de talrige Koldingborgere, der har støttet mit Arbejde ved Meddelelser, skal først og fremmest nævnes Skomagermester *P. Martin Møller*, Kæmner *J. O. Brandorff*, Prokurator *M. Zahn*, Konsul *R. Kaalund*, Sagfører *J. L. Hansen*, Overretssagfører

H. C. Bennetzen, Murermester *S. L. Gynther* og Hospitalsforstander *J. Jensen*. Talrige andre Hjælpere har jeg nævnt omkring i Bogen. Forskellige stedlige Sagkyndige har gjort mig den Tieneste i Korrekturen at gennemlæse Bogens Slutningskapitler, og paa forskellig Maade har jeg haft en tro Hjælper i Assistent *S. Borch*, Kæmnerkontoret. Min varmeste Tak til dem alle. Men først og sidst dog min Tak til de Læsere, der har fulgt mig gennem Bogen, og som forhaabentlig ofte ved Hjælp af Registeret vil benytte den. Maatte det lykkes Bogen fremdeles at finde Læsere, ogsaa blandt kommende Slægter, der skal spinde den her afbrudte Traad videre.

Kolding, i August 1910.

P. ELIASSEN.

Register.

Borgerlige Navne før 1800 maa ofte søges under Fornavnets Bogstav. Navnelisten fra Reformationstiden (Side 241—43) og Teksten paa Bilagene er ikke medtaget i Registeret.

Aa. Kolding 5 216 219 223 270 428 435f. 477 514
Aabenraa 9 385
Aagaard, Lb. 127 147 528
Aagaard, J. Købmand 174 180 392 402 436 444 454 459
Aagaard, K., Pastor 9
Aakær 52 73
Aal, Mathias Phillipsen, Prokur., Bedemand 254
Aalborg 49 63 65 105 323 324
Aalborg, R. A., Ritmester 198 208
Aalborghus 52
Aalholm 24
Aalykkegade 6
Aarhus 49 63 323 324 379 496
Aarhusgaard 52
Aarøsund 324
Abel, Konge 9
Abell, Ejler, Raadmand 183 187 394 398 532
Abell, L. F. 407
Abigore Anchersdatter 310
Abildgaard, Povl 43 61 — Manderup 338 — Slægten 97 — Arkivtegner 363
Adam Nielsen, Grydstøber 308
Adelgade 266 347 357 398 433 438 482 485 496 513
Adelsgodset omkr. Koldinghus købes 61 85 93f.
Adolf, Hertug 59 69 99 120 f.
Adolph, H., Hospitalsforstander 515 537
Adtzleu, J. 154
»Afsked, Kolding« 85 362
Agtrupvej 496
Agersbøl Gd. 450
Agnes, Dronning 235 f.
v. Ahlefeld, Claus 132 — Hans 294
Ahlmann, Arkitekt 507
Akcisebod 414
Albinus, Kancelliraad 438 451
Albrecht af Meklenborg 49
Albert, Konge af Sverrig 106
Alderdomshjemmet 509 550

- Algit Algitsen 231
 »Alhambra« 488 524
 Allegade 495
 Aller, Lb. 131
 Almenskolen se Latinskolen
 Almind Herred 219
 Almind Sogn 62 93 127 135 f. 145 f. 161 339 341 428 443 476 535
 Almind Syssel 10
 Altre 10.62 229 f.
 Ambrosius Capelmand 319
 Ambede, Lb 88
 Ammitsbøl, Laurids Henriks., Herredsf. 533
 Ammitsbøl, Niels Nielsen, Færgemand 138
 Ammitsbøl, Niels Lauridsen, Herredsf. 305 532
 Ammitsbøl, Jerlev L, Herredsf. 532
 Amtmænd 147 ff
 Amtssygehus 433 497 f
 Ancher Hansen, Amtsforv. 353
 Anchersen, A., Skrædermester 457 481 539
 Anchersen, Ancher, Sognepr. 283 535 f.
 Andelsslageriet 517
 Anders. Borgekok 239 — Hansen, Fangefoged 108 — Hansen, Skoleholder 315 — Hansen, Borgmester 227 530 — Hansen, Skriver 123 — Madsen, Slotsskriver 341 — Olufsen, Murmand 26 — Paaske. Rebslager 22
 Andersen, A., Murmester 539
 Andersen, C., Købmand 539
 Andersen, H. C., Digteren 196
 Andersen (Winter), Jørgen, Byskriver 299 532
 Andersen, Konrad, Købmand 522
 Andersen, N., Vognmand 444
 Andersen, Niels, Kapellan 536
 Andersen, Rasmus, Skipper 190
 Andreassen, N., Redaktør 528
 Andresen, S., Høker 470
 Ane Colding 119
 Ane Saxe 102
 »Ankerhus« 363
 Anne Jensdatter 317 — Henriksdatter 293
 Anna af Sachsen 49 ff. 68 77 f. 79
 Anna, Dronning af England 36 84 120
 Anna Hermandsdatter 109 — Mortensdatter 119
 Anst Herred 40 60 73 94 106 114 127 137 139 150 394 533
 Anst Sogn 43 58 98 136 448 544
 Antvorskov 88
 Apotek 120 266 281 f. 285 f. 300 332 337 343 346 486 f.
 Apotekere 337 450
 Appelbom, svensk Kommissær 341
 Arbejderforening, Kolding 488
 Arent v. Münster, Kobbertækker 21
 Arnfeld, Hans Axelsen 247 — Ingeborg 45
 Asylet 16 206 488 549
 Assens 68 87 324
 Augsburg, Redaktør 481 526
 Augusta Kirstine, Prinsesse 86
 August af Sachsen 49 f. 85
 Auktion paa Koldinghus 167 f. 191 366

- B**ache, Otto, Maler 485
 Bacmeister, Lucas, Hofpræst 59
 Badenhaupt, Johan 148 305
 Badstuen 20 35 126 130 135 204
 Bagerlavet 378
 Bagerovne, gl. paa Slottet 26
 Baggesen, Rasmus, Raadm. 531 f. 534
 Bahnsen, Baltzer, Raadm. 531 f — Hans Peter 531
 Bahnson, Dorthea 385 — Peter 247
 Bakke, Lorents Mathiesen, Hospitalspr. 537, Mathias, L., Sognepræst
 535 537
 Baller, V., Borgmester 492 531
 Baltzer Nielsen, Borgmester 344 530 f.
 Baltzersdatter, Helvig 344 348
 Baltzersen, Niels, Borgm. 295 299 344 — 51 530 f
 Bang, Hans Jørg. Borgm. 394 531
 Bang, Thomas Henriksen 349 351
 Banner, Erik Eriksen 41 — Magdalene 42
 Barby, Biskop 66
 Barchmann, Hans 23
 Bardenfleth, Generalmajor 178
 Bardenfleth, V. Stiftamtmand 150
 Barnemord 321 ff.
 Barner, Nikolaj 337 348
 Bastrup, N. W., Købmand 427 451 453 465 470 f. 476 f. 478 485 539
 •Battelund• 364
 Bech, O., Nationalbankkasserer 539
 Becher, Niels, Snedkerm. 184
 Beck, Jacob Lauridsen, Slotsfoged 146 294
 Beck, Jens 267
 Beck, Læge 505
 Beck, L., Kapt., Stationsforst. 538
 Beck, M., Rektor 536
 Beck, Marie Elisabeth, se under Faust
 Beck, Rasm. Nielsen 168
 Becker, Andreas 357
 Beckett, Francis, Dr. phil. 18
 Beckmann, Ane C. 382
 Bedemand 304 425
 Beenfeld, Poul, Oberst 230 257 295 341 544
 Begravelse 337 ff. 425
 •Bellevue• 438 440 f. 451 469 500
 Belov, adel. Fam. 90 — Henrik, Lensmd. 21 32 43 87 ff. 106 248
 Benhus 337
 Bennetzen, H. C., Overretssagfører 481 491 528 539
 Bent Dyrskytte 64
 Berg, Carl, Rektor 459 501
 Berg, C., Folketingsmand 208 457 462 467 469 481 482 484 487 489 498 f.
 511 517 524 ff. 527 f.
 Berg, Farver 459
 Berg, P. C., Købmand 402 459 482
 Berg, P. Chr., Præst 459
 Berg, P. V. P., Driftsbestyrer 512
 Bergenhammer, Barber 481
 Bernadotte se Pontecorvo
 Bernt Skurmand 97
 Berntsen, Peder, Skolemester 315 353

- Bertel Henriksen 293 — Pedersen, Hyrde 115 — Krudkræmmer 64
243 257
- Bertelsen, Iver, Kapellan 535 — Knud, Hospitalsforst. 536 — Niels,
Byfoged 125 — Niels, Raadmand 531 — Niels, Rektor 536 —
Truels 158
- »Bethel« 497
- Bibelen trykkes 56f
- Bilde, Anders RR 48 — Anders, Marsk 118 133 137 — Claus 18 104 —
Eske, Rigshofmarsk. 17 49 52 104 — Henning 90 — Henrik 104 —
Maren 43 — Margrete 42 — Mogens 41 234 — Mogens til Tirs-
bæk 45 135 — Otto, Amtmand 148 323 — Ove, Biskop 41 — Peder
103f. — Sten, Lensmand 45 138 144f. 146
- Bille-Brahe, A. 150
- Billedsnidere i Kolding 384
- Billenstein, Kontrollør 478
- Binck, Jacob, Portrætmaler 51
- Bindeballe, Lb. 545
- Bindingsværkshuse 278 ff.
- Binzer, H. F., Folketingmd., Præst 449 466 535
- Birk, Koldinghus 533
- Birkedommere 533f.
- Bjerger Herred 40
- »Bjerget«, Gaard i Sdr. Stenderup 88
- Bjergsodde 137
- Bjerndrup, Niels 252
- Bjerre, Niels 431
- Bjolderbæk 223
- Bjært, Nørre, Lb. 136 146 468
- Bjært, Sønder, Lb. 362f.
- Bjørn, Anna Johansdatter 42
- Blasius, Glarmester 306
- Bleggaarden 219 412 421
- Bleggaardsstræde 268
- Blegmanden 270 320
- Blicher, N. D 438
- Blichert, Laura 544f.
- Blichert, P. A., Sognepræst 535
- Blichfeld, Gregers, Herredsfoged 533
- Bloch, Bispinde 544
- Bloch, Distriktslæge 205 450 488 546f.
- Blæsbjerggade 218 267 462 503
- Bock, A. C., Kapellan 536
- Boeck, C. C., Herredsf. 534
- Boel Hansdatter 293
- Boesen, Hans 234
- Boldhus 21f.
- Bombardement, Byens 444f.
- Bompenge 439
- Bonin, General 442 446
- Borch, A. G. G. 206 454 — C. S. 205 454 — E. A. 281 453 484ff. 492
518f. 539 — I. S., Stadthauptmand 397 427 436 438 441 452 458f
464f. 466 473 485 539 — M. R. 454
- »Borchs Hus« 112 180 266 275 281f. 285 332 434 452
- Borck, Ernst, Overbetjent 429
- Borck, H., Værkfører 508
- Borck, Povl, Gæstgiver 176
- Borgemølle se Skovmøllen
- Borgen, Adjunkt 422

- v. Borgen, C. E., Major, Hospitalsforst. 537
 Borgered 303
 Borbergade 456 474 493
 Borgerink, Herman 107
 Borgerrepræsentanter 437
 Borgerskab 303 437
 Borgerskole se Folkeskolen
 Borgervæbning 266 335 343 359 395 ff. 400 404 418 f. 428 442 460
 Borgmesterjorden 488 550
 Borgmesterlister 530 f.
 Borlev, Lb. 127
 Borup, V. F., Herredsfoged 534
 Borthig, forhenv. Postfører, Kammersekretær 459 f.
 Boysen, J., Dr. med. 539
 Braband, Baltzer, Apoteker 337
 Brahe, Jørgen 48
 Brahe, Pedersen Otto, Lensmd. 29 44 84 112
 Brahe, Sten 122 — Tycho 86
 Bramdrup, Lb. 32 61 106 115 127 136 145 146 180 f. 209 366 513
 Bramming, Lærer i Almind 476
 Brang, Hans 231
 Brand paa Slottet 20 22 179 ff. — i Byen 87 239 f. 287 f. 443 ff. 447
 v. Brandis, J. C., Toldkasserer 537
 Brandorff, E., Reservelæge 498
 Brandorff, I. O., Kæmner 16 192 206 218 240 431 508 518 539
 Brandorff, P., Købmand 168 404 422 451 471 475 477 484 485 ff. 539
 Brandsen, Laurids, Klosterreformatør 236 f.
 Brandt, I. H., Bager 284 482
 Brandt, Peter, Rentemester 152 f.
 Bredal, Niels 67
 Bredsten, Lb. 429
 Bredstrup, Lb. 115 127
 Breide, Adelslægt 11
 Brevkammer, Slottets 26 54
 Bro, J. C., Overlærer 495 533
 Brock, Lage 209
 Brockdorff, Komtesse 149
 Brockenhus, Ejler 104 — Godske 78
 Brockmann, Jesper 233
 Broer, gamle, over Aaen 140
 Brogade 271
 Broherred 271
 Brolægning 273 433
 Brorson, H. A., 355 — Nikolaj 165
 Brostræde 270 320 433 444 495
 v. Bruchofen, Henrik, Hofpræst 58
 Bruhn, A. P., Toldskriver 405 ff.
 Bruhn, C. 166
 Bruncheri (Brunebjerg) 223
 Brusk Herred 40 73 94 106 114 127 139 150 209 219 448 533 f.
 Bruun, Major 403
 Bruun, Georg, Rektor 461 502 536
 Bruun, Hans Hansen 349 353 — Knud 355 531 — Peder Hansen 531
 Bruun, Philip, Herredsskr. 533
 Bruun, S. W., Fabrikant 486 488 489 492 496 502 508 539
 Bryllup 248 303 ff. 425
 Brændgaards- eller Brændkær Mark 216 220 ff. 292 360 ff. 367
 Brødsgaard, Harte Sogn 127 143

- Brødsgaard, M., Gæstgiver 460
 Brøndum, Adjunkt 422
 Buch, Didrich Hansen 386 386
 Buch, Hans Hansen, Guldsmed 370 386
 Buch, Jens Knudsen, Rektor 536
 Buch, Madam 183
 v. Buchwald, Wulf, Amtmand 146 148 160
 Buch, Anders Mikkelsen, Kapellan 535
 Buck Safferofski, Sølvpop 32
 Budde, Godslev 86
 Budsholm 146
 Buemann, E. W., Bestyrer 508
 Bugenhagen, Reformatoren 57
 Buggedal 87
 Buhl, Hans, Herredsf. 534
 Buhl, Hans Hoffmann, Herredsf. 411 534
 Bulhuse 278 f.
 Bussart, Martin, Stenhugger 18
 Busse, J. 483 505 f. 526 539
 Byens Befæstning 269 — Grave 269 — Harnisk 266
 Byfane 266
 Byfogeder 115 260 532
 Byfogedlister 532
 Byfred 220 223 f. 231
 Bygafgiften 368
 Bygningsinspektør, kom. 508
 Bylov, Frue 284
 Bülow, General 445
 v. Bülow, L. V. 148 f.
 Byraadsmedlemmer 539—43
 Bysbog, den gl. 231 241 246 f.
 Byskrivere 532
 Bützau, Oluf J., Hospitalspræst 347 537
 Bække, Lb. 319 544
 Bøddel (Mestermænd) 91 108 f. 263 270 305 318 320
 Bøddelhus eller Bøddeli 270 f. 279
 Bøddelmaj 147 169
 Bøddelstræde 270 f.
 Bødicher, Michael Gynther, Apoteker 337
 Bøgvad, Ander, Raadm., Borgm. 87 252 530 — Dorothea 386 — Jep
 Hansen, Borgm. 252 530 — Jens Nielsen 249 — Niels Andersen,
 Borgm. 530 — Søren Andersen 309 339 530
 Bølle, Morten Svendsen, Lensmand 43 78 83 209
 Bølling, Restavratør 489
 Bønnelycke, L. 460
 Bønnelykke, H. B. 173
 Bønstrup Sø 60
 Børglum 13 52 86
 Børnebespisning 504
 Børnehjælpsdag 504
 -Børnenes Vel- 504
 Børup, Lb. 318
- C**allenberg, Oberst 124
 Campen, Amtsraadsmedlem 473
 Caprani, M. A., Købmand 426 550
 Carisius, Ane Cathrine 148

- Carl Gustav af Sverrig 140
 Carl XV 203
 Caroc, Kaptajn 442
 Carsten Hansen, Toldinsp. ved Vadestederne 329
 Carstens, Lysestøber 468
 Castenskiold, Ludv. 443
 Castonier, Kommandant 173 187
 »Cathrineberg« (Dyrehavegaard) 169
 Cathrine Hansdatter 304 -- Jacobsdatter 386
 »Charlottenlund« (Marielund) 426 489
 Christen Eriksen af Seest 169
 Christen Nielsen 64
 Christen Pedersen, Borger 246
 Christen Tøgersen 113
 Christensen, Bertel, Hospitalspræst 537 — I. C., Skibsbygger 517 —
 J., Slotsforvalter 184f. 187ff. 196 410 — L. P. 469 — Michel, Dr.
 med. 336 — N. A., Møllebygger 539 — Steffen, Raadmd. 531
Christian I 11 220 223 225 236. *Chr. II* 12 13 40 41 49 65 230 245 259.
Chr. III 15 20 33 36 41f. 46 51f. 55 60 62f. 66f. 68 73 78 98 103
 121 167 323. *Chr. IV* 22 25ff. 31 33 36 43 45 80 87ff. 95 100 111f.
 116ff. 131f. 248 259 324. *Chr. V* 151 161 343. *Chr. VI* 158 165.
Chr. VII 170f. *Chr. VIII* 419. *Chr. IX* 475f.
 Christian Meyer 106
 Christiansfeld 171 174 180 185f. 403 421 426 428 467
 Christine, Dronning 12 238
 Christine af Sverrig 120 139
 Christoffer I 220
 Christoffer II 10f. 97 220f.
 Christoffer af Bayern 11 14 26
 Cirsovius, Premierløjtnant 196 417
 Claus Badsker 64 — Billedsnider 117 (se Claus Lauridsen) — Fisker
 239 — Johansen, Skibsbygger 118 — Lauridsen, Stenhugger 24f.
 27 29 117 272 309 — Nielsen, Skoleholder 315 — Rasmussen, Guld-
 smed 386
 Clausen, N. 173
 Clemensden, Niels, Herredsf. 533
 Clement, Skipper 41 105
 Cohen, A. D. 443
 Colding, Ane 119
 Collin, Chr., Legatstifter, se Kolliin
 »Collosseum« 468 473
 Cronich, Niels Svendsen, Rektor 536
 Cronius, Jens, Raadmd. 531
 Cyklebanen 505
 »Cyklehotellet« 482 513 sml. 550
 Czarniecki, Stefan, Fyrste 140
 Cyriacus Hune 106

- D**ahl, A. C., Prokurator 308 450 539
 Dahl, C. B. A., Amtmand 150 459 464f
 Dalby, Lb. 362 455
 Dalbyvej, Gl. 496
 Daldover, Lb. 163 343
 Dalin, Anders Bendtsen, Sognepr. 249 535
 Dalsgaard, Alba, Frue 449 539
 Dampladsen 209
 Daugaard, Hans, Vognmand 444 481 539

- Daugaard, P. kgl. Vejer og Maaler 539
 Daugaard, Søren, Garver 471 484 539
 Danielsen, Hans Michel, Raadmd. 531
 Danielsen, W. T., Handskemager 546 f.
 Danner, Grevinde 467 f.
 Dansen paa Koldinghus 102 f
 »De gamles Hjem« 509 550
 v. Degenfeld, H, Amtmand 148
 Deichmann, Bartholom. P., Sognepræst 535
 Deichmann-Branth, J. S., Botaniker 194
 Deichmann, Postmester 538
 Demant, Orgelbygger 310
 Dentzau, Jørgen, Legatstifter 564 f.
 »De otte Sogne« 475 482
 Dessauer, Caroline, Legatstifter 549
 »Djævehullet« 270
 Didrichsen, Apoteker 337
 Didrik Didriksen, Skifertækker 18
 Diechmann, Hans, Borgmester 183 187 f. 394 f. 396 398 f. 411 513 f. 534
 Dietz, Ludv., Bogtrykker 57
 Dinesen, Rasm. 408
 Dionysius Jensen, kat. Sognepr. 227
 Diskontokassen 451 453 465 467
 Disseler, Marie 320
 Ditmarskerne 10 69 ff.
 Dohm, Th., Blikkenslager 459
 Dons, Lb. 61 136 146 162 466 475 529
 Dons, Bertel, Folketingskand. 481
 Dorete, Hans Thomasens 109
 Dorothe, Hr. Mortens 293
 Dorothe Thygesdatter 349
 Dorothea, Dronning 17 33 36 42 f. 47 49 51 58 61 f. 65 f. 68 72 ff. 82 90
 Dorothea, Prinsesse 18 f. 19 51 66
 Dorscheus, Johan P., Sognepr. 535
 Dorthea, Elisabeth, uægte Barn af Chr. IV 123
 Doue, Hans, Prokurator 133 320 335
 Dover, Simon Andersen, Borgmester 530
 Drejens 215 223 468 477
 Drejerkammer, Kongens 31 54 f.
 Drønderup 42 408
 Drengforbund 497
 Drøgh, Henrik 266
 Due, Hans 318
 Due, S. M., Lærer 539
 Dueholm, adelig Gaard i Kolding 235
 Dulmer eller Dylmer, Henrik 235
 Durell, svensk Minister 139
 Dværge 12 83 96
 Dwerff, Jens 12
 Dybvad 146
 Dyrehaven 6 82 91 126 ff. 135 145 169 286
 Dyrehavegaard 169 174 193 424 489 505
 Dyrehavegaardsvej 5
 Dyring, C., Maler 184 423 — Christian. Købmand 454 — Frederik
 281 530
 Dyrtdid 62 400 f. 460
 Dørring, Hans, Skarpretter 320
 Døstrup, Anders, Borgmester 253 530
 Døtreskolen 503

Ebbe Iversen 244 — **Madsen** 93
Ebbesen, Thomas, Herredsf., Birkedommer 533f.
Ebesen, Hans, Raadmd. 275
Eggebæk 40
Egtved, Lb. 114f. 117 315 400 403 511
Egtvedbanen 511f. 513
Ehnhuus, Toldkasserer 450 465 472 537
Eibeschutz, M. A. 438
Eigtved, Nikolaj, Bygmester 158
Eiler, D., 465
Eiler, Marie 546f.
Eilerts, Joh., Rektor 536
Eilschou, C. C., Apoteker 337 362 — **M., Apoteker** 169 178f. 337
P, Apoteker 337 450 462
Ejstrup, Lb. 5 127 147 329 443f. 456 473
Ejstrup, Christen 185
Eksportmarkedet 521
Elbo Herred 40 61 87 94 114 119 124 127 136f. 139 150 533f.
Eldenæs 9
Elektricitetsværk, kom. 508
Elektrisk Belysning 472
Eligerede Borgere 354f. 401 409 425 430f.
Elisabeth Andersdatter 305
Elisabeth af Brunsvig-Grubenhagen 77
Elisabeth, Prinsesse 21 84
•Elisabethsminde•, Viuf 461
Elkærholm 473
Elmegade 216 218 357 498
Elmenhoff, S., Bogtr. i Fredericia 177
Elmquist, Jakob 438
Eltang, Lb. 127 136 146 227 318 405
Eltanggaard 465 468
Elvighøj 522
Embedsjorder, Magistratens 259 363 367f. 488 550
Embs, Bartholomæus, Hofpræst 59
Emersholt 286 363
Emiksdatter, Anna 105
Emiksen, Hans 239 — **Mads** 318
Emmernæs 129
Enevold Matzen 106
Engelhard, Professor 216
Engelstoft, Oluf Christian, Raadmd. i Ribe 349f.
•Enigheden•, Klubben 455 458 460 467. 473 483
Epidemier 334f. 460
Erichsen, Brandassistent 184 189
Erichsen, R., Købmand 432 539
Erik Glipping 10
Erik Jørgensen, Skoleholder 315
Erik Kleinsmed 151
Erik Løcke Hansen 319
Erik Markussen, Guldsmid 386
Erik Menved 10 97 235
Erik Plovpenning 9 220
Eriksen, Mogens, Raadmand 133 263 276 281 321
Erland Kalv 11
Ernst, Generalbygmester 155
Erritsø, Lb. 115 128 158 318

Erst (Lejrskov) 98
 Esgeesen, Hans 238
 Estrup, Malt Sogn 319
 Estrup, Chr., Borgmester 194 196 277 367 373 411 419 429f. 436 448
 455 480 531f.
 Estrup, Proprietær 461
 Estrup, Konseilspræsident 479
 Estrup, L. C. C., Hospitalsforst. 537
 Evald, Johan, Trommeslager 173
 Excercerpladsen 367

Falenkamp, Bernt 88
 de Falsen, Oberst 169
 Falsterbro 52
 Fangekældere 15 105 125
 Farvere 385t.
 Fastelavnsspil 102
 Fattiggaard 434 503
 »Fattigkassens Gaard« 177 393 434 436
 Fattigvæsen 311 356 393 404 407 414 488
 Faust, Rudolf, Borgmester 148 277 294ff. 333 344 383 530 — Marie
 Elisabeth (»Faustinden«) 294f. 333f. — Frederik Christian 298 333
 Fedde, Hans 198 202
 Feldberederlavet 378f.
 Ferslev, Herredsfoged 535
 Ferup, Lb. 465
 Fibiger, A., Toldforvalter 537
 Fibiger, Johs., Forfatter 149 391 412 415 418 421f. — Peder Grib, Rek-
 tor 536
 Fich, Hjalmar, Læge 493 505 508 540
 Filstrup, Lærer 450
 de Fine Bunkeflod, Toldforvalter 538
 Finsen, Jon, konst. Borgmester 531 534
 Fischer, Krigsraad, Toldkasserer 537
 Fischer, Margrethe 545
 Fischer, Stationsforstander 538
 Fiskebroen 272
 Fiskedamme 127 138 147 167 170 236
 Fjord, Kolding 5 7 74 522
 Fjorddamperne 521f.
 Fjordfundet 215f.
 Fledelius, Trompeter 419
 Flensborg 40 51 102 124 156 291 385 422 474
 Floor, C., Etatsraad 481
 Flye, Jens Hospitalsforstander 353 536
 Flye, Thomas 483
 Flytning af Kolding, Planer om 128
 Fog-Petersen, G., Folketingskand. 529
 Foldingbro 323f. 405 407
 Folkebanken 489
 Folkebibliotek 498
 Folkehold paa Koldinghus 96 109 112
 Folkeløn 353
 Folkemarked 418 461 550
 Folkeskoler 176 178 314ff 357 399 417 422 434f. 462 473 503f.
 Folketal 243 343 354 391 501
 Follerupgaard 461

- Forlening paa Koldinghus 10 59 f. 121 f.
 Forprang 225 245 f. 369
 Forsberg, Tømremester 158
 Forskønnelsesselskabet 206 489
 Forstaden 272 f.
 Forværket 6
 Foss, David L., Rektor 536
 Fossesløkke se Præsteløkke
 Fovslet 42 90 117 161
 Frederic Hansøn, Byskriver 293 339
 Fredericia (Frederiksdode) 129 142 144 152 163 185 191 283 298 319
 334 342 343 f. 353 378 f. 393 410 429 474 480 496 523 525
 Fredericiavej 458
Frederik I 12 31 40 112 232 f. 238. *Fr. II* 19 20 f. 28 33 37 44 54 68 ff.
 71 f. 74 80 84 ff. 92 f. 100 102 103 105 112 247 259 286. *Fr. III* 136 ff.
 Fr. IV 24 154 165 350. *Fr. V* 165. *Fr. VI* 171 359 395 406 412
 418 f. 423. *Fr. VII* 467 f.
 Frederik, Hertug, Biskop 59
 Frederik Bomholt 23 — Frederiksen 268 — Hansen 268 — Possement-
 mager 88 — Slag, Billedskærer 384 — Snedker 27 134 384.
 Frederiksen, Godsejer 529
 Frederiksgade 495 f. 497
 Frederiksberg 165
 Frederiksborg 21 24 38 87 89 f.
 Fredsted, Lb. 127
 »Fremad« 205 456 497 527
 Freund, Civilingeniør 514
 Frich, Selio 169
 Fridericia, I. A. 139
 Friederichsen, R. M., Købmand 276 426 ff. 482 f.
 Friis, Albert 96 105 — Christiern 48 — Christian 118 122 131 — Johan.
 Kansler, 66 — Niels 90
 Friis, C., konstit. Postmester 538
 Friis, Chr., Vinhandler 493 540 546 f.
 Friis, F. L., Apoteker 337
 Frisch, Lars 184
 Frisch, Slagter 402
 Friskolen, se Folkeskolen
 Friskær 93
 Fritze, Michel, Vandkunstner 79
 From, Jacob, kongelig Fiskemester 305
 Fruegade 270 295 353
 Frørup, Lb. 105
 Fuiren, Henrik, Borgmester 340 383 530
 Fussing, Arkitekt 496 f. 499 503
 Fux, Jens 233
 Fyhn, I. I. 19 24 301 340 391 394 399 443
 Fyhn, P. Willumsen, Raadmand 531
 Fægttere 102
 Fænø 522
 Færber, fhv. Bataillonskir. 450
 »Fønix« 275 279 284 462
 Fønss, Hans, Hospitalsforst. 448 464 467 f. 471 474 481 534 537 510

Gaarslev, Lb. 127
 Gabestok 265 412 f.
 Gablenz, General 474

- Gad, I. M. B., Provst 449 463f. 468 483 535
 Gad, Konsistorialraad 466
 Gadebelysning 173 412 472
 Gadendorp, Adelslæggt 11 — Dose 40 — Timme 40
 Galgebjerger 6 267 363 500
 Galskjøt, Sognepr. 449 535
 Galt, Margrete 125 341 — Mogens Ebbesen 40 — Peder Ebbesen 47f.
 Gammelbyvad 363f.
 Gamst, Lb. 169
 Garnison 487 (se iøvrigt Lansenerer)
 Garnæs. J. J., Pastor 176 404 535
 Gasværket 471f. 480 509 520
 Gavlhuse 274f.
 Geelmuiden, A. G. Købmd. i Fredericia 452f.
 Geill, Lærer, Redaktør 435 471 546
 Geismar, Oskar, Redaktør 529
 Gelballe, Lb. 127 136 329
 Gency, Generalmajor 174
 Gendarmerne 525f.
 Georg af Lyneborg 126
 Gecken, Hans J., Herredsf. 534
 Gercken, Niels, Guldsmed 386
 Gersdorf, Ane Marie 148
 Gert Caspersen 123 386
 Gert, Greve 11 40 220
 Gertrud Andersdatter 294 — Nielsdatter 231
 Gesten, Lb. 58 544
 Geyspuscher, Rupprecht, Saarlæge 66f.
 Gezner, Litterat 398
 Gilder 225ff.
 Giørts, Anna 310
 Gjedberg, Jens, Legatstifter 544f.
 Gjellerup, A. R., Arkitekt 479 506
 Gjellerup, S. M. 73
 Gjordsen, Claus 233
 Gjø, Albert 84 — Mogens 41 — Sofic 41
 Glambæk, Niels (Nis) 244 246
 Gleichen, Greve af, 10
 Glob, Anders 233 — Anna, Hofmesterinde 83
 Glostrup, Magister 123
 Godske, Peder 47
 Gonsager, A., Rektor 536
 Gottorp 46
 Graabrødrekloster 20 41 63 145 235ff.
 Grabbert, Fragtmand 415
 Graff, J. C., Slagterm. 453 457 470f. 472 476f. 450 547
 Graff, Kristine, Legatstifterske 546f.
 Gram, Jens, Husfoged 423
 Gram, Johs., Rektor 536
 Gramsrolighed 423f.
 Grand, Jens, Bisp 10
 Grandjean, Mægler 454
 Grau, H. H., Konsul 397 417 419 431 436 449 455ff. 459 464 467ff. 473
 477ff. 480 486 490f. 493 500f. 505 511 525 540
 Grau, I. I. 481 503
 Grau, Johs., Kæmner 431
 Grau, Mette Katrine 459
 Grave, Gert, Apoteker 337

- Gredstedbro 407
 Gregers Knudsen 360f.
 Gregers Nielsen, Skoleholder 315 317
 Gregersen, Outte 252
 Grene, Lb. 58 61
 Gries, H., Telegrafbest. 460
 Grindsted 61 512f.
 Grooss, C., Toldinspektør 537
 Grooss, Emma Charlotte 548f.
 Grooss, I. I., Købmand 454 472 476 477 478 480 489 493 496 540
 Grooss, Johanne, Legatstifter 548f.
 Grunddal, Chr., Byfoged 532
 Grundet, M. S., Købmand, borgerl. Raadmand 432 540
 Grydskold 219
 Grüner, Hospitalsforst. 410 537
 Grüner, Frederik 206
 Grøn, M. E., Legatstifter 546 f.
 Grønlund, Johannes, Rektor 536
 Grønsø 5 81 354
 Grønvold, L. A., Redaktør 481
 Grønvold, P. J. 165
 Gudsø, Lb. 129 136 146
 Guldberg, C., Lærer 462
 Guldberg, Ove Høgh, Toldinspektør 407
 Guldkornsskat 10
 Guldsmede 386
 Gunnarson & Elzelingen 520
 Gyldenløve, Familie 325
 Gyldenstjerne, Ebbe 45 138 209 — Jørgen 59 — Knud 45 — Mogens
 50 55
 Gymnastikhuset 503
 Gynther, Ernst, Hertug 138
 Gynther, S. L., Murmester 236 276 522
 Gyrsting, Morten Jensen 40
 Gældsarrest 413 496
 Gøhlmann, P. 419 442 456 500
 Gøhlmanns Mølle 6 456
- H**aandgærnings-skole 397 462
 Haandværkere 252 302 368 391 456
 Haandværkere, Kongens 46 116 380f.
 Haandværkerfester 499f.
 Haandværkerlavene 371ff.
 Haandværker- og Industriforeningen 458 483 497 499 546
 Haar, Andreas Andersen 354 — Jørgen Hansen 342 — Søren 317 339
 342 — Ude 157
 Haas, C. J., Købmand 540
 Hadberg, Chr. Hansen, Hospitalsforst 536
 Haderslev 9 87f. 91 94 96 117f. 120f. 124 139 156 191 205 238 324 334
 336 385 406 415 422 426 427 442 461 463
 Haderslevhus 23 46 87f. 94 131 318
 Hadsberg, Didrik 376
 Hagerup, A., Arkitekt 509
 Halmøe, Skipper 414 435 460
 »Hamborgherberget« 325 347 414 513
 Hammer, Chr., Renteskriver 119
 Hamsford, Cornel., Dr. 66

- Handelsforeningen 515 518 f.
 Handelskrisen 465
 Handelsskole 502 f.
 Handskemagerlavet 379 f. 385
 Hans, Konge 12 72 81 93 225 237
 Hans af Glücksborg 132
 Hans Andersen, Tolder i Vejle 347 — Anthoni, Maler 308 — Barchmann, Stenhugger 23
 Hans Bugislaw 132
 Hans den ældre 34 41 51 57 59 69 74 76 79 85 94 121
 Hans den yngre 34 47 66 77 88 121
 Hans Ditmar 117
 Hans Drejer 55
 Hans Guldsmed 386
 Hans Hansen Buch 310 340 386
 Hans Hyrde 115
 Hans Iversen 307
 Hans Jacobsen (Skodborg), Borgmester 12 232 243 247 249 530
 Hans Janson 119
 Hans Jensen, Slotsfoged 125
 Hans Jørgensen, Murmester 307
 Hans Kleinsmed 55
 Hans Koch 108
 Hans Nielsen, Tømmermand 129
 Hans Rasmussen, Bramdrup 127
 Hans Skriver, Borgmester 530
 Hans Skriver 234
 Hans Snedker 106
 Hans Staffensen, Delefoged 145
 Hans Svendsen, Slotsfoged 154
 Hansen, Chr., Skibsbygger 514
 Hansen, Christoffer, Snedkermester 494 540
 Hansen, C. V. T., Stationsforst. 538
 Hansen, G. Th., Herredsf. 535
 Hansen, H. L., Tømmermester 493 503 540 548 f.
 Hansen, H. P., Slagtehusinsp. 508
 Hansen, H. P., Murmester 203
 Hansen, H. R., Købmand 454 540
 Hansen, Iver, Hospitalsforstander 536
 Hansen, I. H., Købmand, Gasværksbest. 465 472 540
 Hansen, Jens, Skipper 472
 Hansen, I. A., Fabrikant 204 489 493 f. 496 499 507 508 540 579
 Hansen, I. L., Sagfører 486 493 501 504 507 511 519 525 f. 540
 Hansen, J. Th., konst. Postmester 538
 Hansen, Karl, Lærer 502 f.
 Hansen, Knud, Redaktør 494 528 f. 540
 Hansen, Konstantin, Fabrikant 540
 Hansen, L. V., Redaktør 528
 Hansen, Mathias, Tobaksfabrikant 489
 Hansen, N., Arbejderformand 540
 Hansen, N., Sadelmagermester, Kaptajn 460 526 540
 Hansen, Nikolaj, Lærer 548 f.
 Hansen, N. P., Købmand 430 443 455 465 474 175
 Hansen, P., Lærer 462 499
 Hansen, Peder, Tolder 299 537
 Hansen, P. C., Guldsmed 546 f.
 Hansen, S., Skomager 463
 »Hansens Hotel« 497 521

- Haraldskær 96
 Harboe, Johannes, Skoleholder 315
 Hardenberg, Anna 68
 v. d. Hardt, Rich. Apoteker 337
 Harte, Lb. 43 61 78 115 127 135 159 216 219 223 230 f. 235 318 321 333
 354 363 f. 366 425 488
 Harthe, Jens Sørensen, Sognepr. 535 f.
 Hartvig Guldsmed 386
 Hartvig Jacobsen, Seest 127
 Hartvigsen, Henrik 64
 Haslund, Knud, ord. Medhjælper 536
 Hattemagerlav 385
 Hauch, Kammerherre 188 194
 Hauch, J. C., Kammerjunker 537
 Havnegade 178 356 434 436 460 488
 Havnen 223 231 245 271 f. 354 392 435 f. 445 475 477 ff. 480 513 ff.
 Haxen, Søren, Regimentsskr. 353
 Haxthausen, C. E. 149
 Hedegaard, Glarmester 448 463 f.
 Hee, Madame 169
 Hegelund, Enevold, Rektor 536
 Hegelund, Henrik Jacobsen 343
 Hegelund, Peder M., Hospitalspræst 537
 v. Heiden, Jost, Maler 63 82
 Hejls, Lb. 513
 Heimann, M., Redaktør 471 481
 Hein, Toldinspektør 406 f. 537
 Heinesen, Mogens 120
 Henrik af Brunsvig 49
 Henrik Guldsmed 546 f.
 Heinrich Hansen 346
 Heistermann, Georg, Dr. 121
 Hejlskov Sø 114 f.
 Hejnsvig, Lb. 61
 Hekseproces 317
 Hellfried, C. F. 150
 Hellige Kilder 425 427 f.
 Helligkorsgade 231 270 276 278 282 283 418 443 460 472 489 491 496
 Hellsmed, Søren 63
 Helmcke, Alb., kat. Præst 479
 Helt, Peder, Feldbereder 378
 Helt, Peder, Raadmand 130 249 254 267 275 278 282 f.
 Helt, Peder Hansen 276 342
 Helt og Pelts Legat 169 357 366 544 f.
 •Hemmelighed• 20 116 134
 Hempel, J. Chr. Distriktslæge 494 540
 Henckel, Hospitalsforst. i Vejle 410
 Henrik Drejer 21
 Henrik, Jærn- 11
 Henrik Snedker 258
 Henriksen, Henrik, Folketingsmd. 527 f.
 Henriksen, Holger, Propr. 512
 Hercules van Oberberg, Bygmester 18 23
 Herlufsholm 89
 Hermelin, Lambret 81
 Herredage 41 96 119 121 131 238
 Herredsfogedlister 532 f.
 Herslev, Lb. 136 147

Hertel, J S., Kapellan 535
 Hertz, Husfoged, kgl. Tolder 160 537
 Hesselballe, Lb 127 147
 Hestemølle 295 333
 Hiddeson, Vilhelm 217
 Hillerup, Fuldmægtig 407
 Hindsgavl 88
 Hirth, O., Bankbogholder 483
 Hjarup, Lb. 136 147 317 319 329 451
 Hjelms, Jep 173 459
 Hjelms Mølle 459
 Hjelms Toft 459
 Hjelmdrup, Chr. Jensen 293
 Hjerndrup, Lb. 408
 Hjort, Kapellan 449 536
 Hoff, Andreas 421 — Johanne 450 461 462 — P. 421 432 450
 de Hoffman, H., Amtmand 24 27 148f.
 Holck, Herredsfoged 534
 Holgersen, Husfoged 538
 Hollænder, Johan. Regimentskr. 246 f.
 Holm, Stednavn 87
 Holm, Andr. 408
 Holm, C. F., Tømrermester 203f. 507
 Holm, Hans, Professor 207
 Holm, Jens, Kreatureksportør 521
 Holmans Herred 40 64 73 94 114 127 139 150 227 533f.
 Holst, Maler, 469
 Holst, Michel Jespersen 531
 Holst, Propr. 461
 •Hommelgaards Løkke• 147
 Hoppe, P. F., Amtmd. 150
 Hornstrup, Hotellforpagter 483
 Horsens 48 323 379
 Hoseklæde, Raadets 260
 Hoskær, Familie 181
 Hospitalet, se St. Jørgens Hospital
 Hospitalsforstandere 536f.
 Hospitalsgade 5 365 433
 Hospitalsport 267 478
 Hospitalspræster 537
 Hostrup, Lb. 127 136
 •Hotel Kolding• 276 419 426 483
 Hoveri 17 31 61 95f 110 114 119 138 145 168
 Huelbøl, Vadedest 329
 Hugger, Hans, Borgmester 252f. 530
 Hugger, Jep 88
 Huitfeld, Arrild 10 66 68 82 105 — Claus 18 — Poul 43 — Familie 90
 Hundevad, Jens Sørensen, Kapellan 316 535f.
 Hundsbæk 106
 Husarangrebet 443
 Hvas, F. 148 — Jep 227 — P. C. 178 181 188
 Hvedbo, Laurids Jensen 318
 Hvejsel, Lb. 128
 •Hvide Hest• 414 491
 Hvidtfeldt, P., Typograf 494 524
 •Hvilestenene• 364
 Hviid, Kontrollør 178

Hwiid, A. C. 170f. — Bartoline 180 f. — Mathilde 180ff. 209 — P. M.
 Oberst 180f.
 Hwiidsminde 180
 Hyphoff, N. S., Bogtrykker 438
 Hyrden 361 ff. 365f.
 Hyrdestræde 266 450
 Hüttemann, Fragtmand 415
 Høeg, Jens Bertelsen, Herredsfoged 533
 Høffding, I. B., Kaptajn 168 458
 Høffdingsgade 458 485
 Høg, Mogens 137
 Høgsbro, Gaard 106
 Høgsbro, Madam 392
 Højen, Lb. 109 115 127 178 192 466
 Højreforeningen 524
 Højrup, Lb 136
 «Højskolebladet» 524
 Højskolehjemmet 467 496
 Høkelbjerg 408
 Høllund, Lb. 342
 Hønborg Slot 13 42 48 61 73f. 78 87 96 128 136
 Hønborg, Claus 87
 «Hønborg Kirke» 128f.
 Hørup Mark 236
 Høyer, Carl, Redaktør 482
 Høyer, Knud, Lærer 462 467 472 502 505

Ibsen, Staffen 318
 Idrætsplads 504f.
 Illeris, Landbrugskand. 529
 Inger Nisses 321
 Ingerslev, Rektor 446 536
 Ingwersen, I. P. Major 406 408 — P. 461 — Propr. til Agersbøl 450
 Isensee, Konsumtionsinsp. 537
 Iver Hellesen 360
 Iver Madsen, Præst 58
 Iver Sørensen, Borgmester 530
 Iversen, Tobaksspinder 282 489

Jacob, Bygmester 18 — Fogedsvend 263 — Guldsmid 386 — Hansen,
 Udrider 322 — Johansen 135f. — Jørgensen 107 — Knudsen 249
 — Mikkelsen 119 — Nielsen, Skrædder 329
 Jacobsen, Ane, Jomfru 397
 Jacobsen, Carl, Brygger 485
 Jacobsen, Hans, Borgmester 12 232 243 247 249 530
 Jacobsen, John, Herredsfoged 533
 Jacobsen, N., Bager 282 299 484 486 515 540
 Jacobsen, S., Værkfører 508
 Jagd, Folketingsmand 538
 Jagt, Kongens 87 94f. 108 115f. 117 131 145
 Jagthuse 21 82 95
 Johansen, A. L., Fabrikant 456 488 491 501 508 540
 Jan Laski 55f.
 Jelling, Lb. 86 117 128 132 462 544
 Jelling Birk 73
 Jelling Syssel 10

- Jens Andersen 11 — Boldmester 125 — Busch, Tømrermester 160 —
 Dwerff 12 — Fønboe 308 — Hansen, Organist 310 — Jensen 304
 — Johansen 64 — Klejnsmed 358 — Kontrafejer 258 — Marcus-
 sen 350 — Nielsen 370 — Poulsen 248 — Skifertækker 332 —
 Steffensen 115 — Sørensen 114 — Truelsen, Skoleholder 315 —
 Widdesen, Tømmermand 6 31
- Jensen, A., Købmand 540
 Jensen, A., Toldbetjent 176
 Jensen, Bertel, Legatstifter 548 f.
 Jensen, C., Grosserer 508 540
 Jensen, C., Malermester 540
 Jensen, Christen, Arbejdsmd. 528
 Jensen, Frederik, Købmand 522
 Jensen, Hans, Værtshusholder 540
 Jensen, J., Amtsforsv 538
 Jensen, J., Hospitalsforstander 371 493 505 f. 526 537 540
 Jensen, J. P., Brugsforeningsuddeler 540
 Jensen, L. P., Læge 505
 Jensen, N., Avlsbruger 526 540
 Jensen, N., Gasværksbestyrer 472
 Jensen, N. P., Amtsforsv. 538
 Jensen, P., Redaktør 482
 Jensen, Povl, Folketingskand. 481
 Jensen, Skovfoged 522
 Jensen, Søren, Byfoged 532
 Jøp Hansen, Rendemester 344
 Jerlev Herrcd 40 61 94 114 127 139 150 393 448 532 ff.
 Jermin, Ritmester 196 f.
 Jes Jespersen 227
 Jessen, Christian 392 397
 v. Jessen J. 149
 Jespersen, Niels, Sognepræst 62 232 238 f. 535
 Johan Biltsnider 384
 Johan Thygesen 110
 Johan v. Thienen, Adelsmand 13
 Johanne Hanskone 317
 Johansen, Peter 248
 Johnsen, John, Byfogedfuldm. 545
 Jordahn, L. Chr., Havnefoged 478
 Jordrup, Lb. 460 544
 Jude, Christiern, Borgmester 530
 Jude, Erik 227 231 f.
 Juell, Axel 47 — Else 338 — Erik 137 208 — Iver 118 — Jens 118 —
 Ove 132 160 — Vincent 43
 Juhl, Morten Hansen, Raadmd. 531
 Julemærkesanatoriet 522
 Junghans, H., Borgmester 169 226 358 360 393 f. 530 532 534 538 544 ff.
 Junghans, Malthe, Rektor 536
 Just Ebbesen, Borgmester 530
 Justi, Kaptajn 188
 Juul, Nis 408
 Jørgensen, Peder 357
 Jørgensen, Niels Holst, Hospitalspræst 537
 Jytte, Frue 220
 Jærgaarden 19 30 f.
 Jærnbanegade 102 168 460 480 495 520
 Jærnbaner 439 478 ff. 488 510 ff.
 Jønsson, Tapetserer, Folketingskand. 529

Jørgen Bertlesen 318
 Jørgen Christian Slotsmurmester 159
 Jørgen Godske 152
 Jørgen Henningsen 318
 Jørgen Pedersen 31
 Jørgen Pedersen, Rentemester 17f. 54
 Jørgen Persen 318
 Jørgensen, A. D. 11
 Jørgensen C. F., Telegrafbestyrer 460
 Jørgensen, H., Handskemager 432 457 470f. 474 541
 Jørgensen, Jens, Folketingsmd. 461 466f. 480
 Jørgensen, Knud, Byfoged 532
 Jørgensen, Knud, Postmester 325 538
 Jørgensen, Konrad, Bogtrykker 482 524
 Jørgensen, M., Uhrmager 431 510
 Jørgensen, Nikolaj, Pastor 548
 Jørgensen, N. H., Slotsmøller 170
 Jørgensen, N., Klubvært, Hospitalsforst. 183 461 537 541
 Jørgensen, Niels, Hospitalspr. 537
 Jørgensen, N., Snedkerm., Kirkeværge 471 474 477 541
 Jørgenskovløkke 145 146 169 235 332

Kaalund, R., Konsul, Direktør 454 477 495 502f 523 543 548f
 Kaarsberg, Stationsforst. 538
 Kaas, Departementschef 171
 Kaas, Erik 105 — Gertrud 104f — Niels 88 — — Otto 305
 Kag paa Torvet 265
 Kalentegilde 229 231f
 Kancelli paa Koldinghus 34f 54
 Kapellaner 535
 Kapervæsen 400
 Karberg, Herredsfoged 535
 Karen Hans Skippersens 304 — Jensdatter 344 — Karmands 321 —
 Knudsdatter 327 — Terkelsdatter 321
 Kasbjerg, Jens 154ff
 Katrinegade 218 459 498
 Katrinelund 459
 Katsund 268ff 438
 Kattrup, Værtshusholder 174
 Kedelsmedgade eller -stræde 267 317
 Kejserkrigen 123ff
 Kindelan, General 178f
 Kirke, den gl, se Slotskapellet.
 Kirkeberg, Pastor 500
 Kirkeboder 266 347 462
 Kirkegaarde 178 216 217 240 267 334f 357 462f 483 497
 Kirkegangskoner 449
 Kirkeklokkerne 308
 Kirker i Kolding, se St. Nikolaj og St. Michael.
 Kirkerist 267
 Kirketorvet 484
 Kirketrappen paa Slottet 23 208 550
 Kirschbaum, Uhrmager 481
 Kirstine, Amme 18
 Kisendahl, Kirurg 178
 Kjørboe, C. W., Sognepræst 535
 •Kjeld, Byens• 264

Kjertmann, Kontrollør 537
 Kjerulf, Chr., Kapellan 535
 Kjær, E., kgl. Agent 475 541
 Kjær, Kammerraad 455
 Kjær, Søren, Borgmester 81 254 260 530
 Kleist, Magister 362
 Klemp, Vilh., kat. Præst 497
 v. Klenov, M. S. 149
 Klingenberg, Poul 324f
 Klinkhammer, Hans 243
 Kloakledninger ved Slottet 16
 Klodsbanen 19 30f 35
 Klokketaarn paa Slottet 158
 Kloppenburg, J. H., 194 407
 Kloster, Graabrødre-, se under Graabrødre.
 Klosterengen 169 392 436
 Klostergaderne 178 240 270 356 376 414 433f 436 458 460 468 480 485 488
 495 497
 Klosterport 270 295 333 365 412 433
 Klubliv 422f 455
 Kneus, Povl, Præst 115
 Kniplingskræmmere 392
 Knivsmedene 382
 Knoff, Christoffer, Hofpræst 59
 Knud den hellige 225f
 Knud Buch 108
 Knud Koch 125
 Knud Kusk 108
 Knude, Jacob Hansen 287 303
 Knudsen, Jørgen, Borgmester 132 263 530
 Knudsen, J. P. Arkitekt 284 292
 Knudsen, K., Klejnsmed 453
 Knudsen, Lars 177 184
 Kaudsgildet, se St. Knuds Gilde.
 Koch, Chr. E., Vognmand 477 550
 Koch, Hans, Bager 457
 Koch, Peter Chr. (Dannevirke) 439
 Kohl, F., Sadelmager 377 541
 Kohl, L., Garver 541
 Kok, Ole, Præst 117f 120f
 Koldkildes Dam 147
 Kolding, Ancher Sørensen, Rektor 536
 Kolding, Anders Mikkelsen, Kapellan 535
 Kolding Bro 271
 Kolding, Jens Sørensen, Rektor 536
 Kolding, Jon Jensen 43 101 535f
 Kolding, Povl Povlsen, Rektor 536
 »Kolding Avis« 438 471
 »Kolding Folkeblad« 482
 »Koldingposten« 471 481
 »Kolding Social Demokrat« 528
 Kolerahuset 488
 Kollemorten Lb. 429
 Kolliin, Chr., Legatstifter 357 397 544 f. 550
 Kolonister, tyske 358
 Komarken 147 169 177 216 286 351 363f 365f
 Komarksbuskene 414
 »Kongebøgen« 145

- »Kongehuset« 270
 Kongeveje 96 108 139
 Kongsted, Lb. 87 115
 Konsumtion 330ff 447
 Kosakkerne 403
 Krabbe, Ane Nielsdatter 45 — Hedvig 305 — Iver 17 42 52 61 — Iver
 til Væbnersholm 135 — Morten 105
 Krag, Bertel Jensen, Herredsf. 532f
 Krag, Frederik, Hospitalspræst 537
 Kragerop, C. F., Kapellan 535
 Kragh, Hans, Herredsfoged 533
 Kralund, A., Købmand 486 541
 Kralund, O. F., Prokurator 450
 Kralund, O. F., Kancelliraad 450 453 464f. 489 491 497
 Krampe, Madam 102
 »Krankhuset« 177
 Krathuset 428 496
 Krause, Ejler 84
 Krejbjerg, Jens 266
 Krieger, J. C. 407
 Kristelig Forening for unge Mænd 497
 Kristiansminde 522
 Kristiansfeld, se Christiansfeld.
 Kristine Jesdatter 109 — Madsdatter 350 — Nielsdatter 349.
 Krogsgaard, Lærer 462
 »Kronborg« 496 520
 Kruckow, Daniel 258
 Krum, Chr., Redaktør 529
 Krummedich, Fr II.s Dreng 87
 Krummedige, Erik 48, 61, 64 — Familien 8
 Krumpen, Otto 47f 64
 Kruse, Vibeke 130 132
 »Kugleposten« 414 513
 Kurantmønt 426
 Kurt Guldsmed 386
 Kvindernes kom. Valgret 494
 Kvægslægt, ny 96
 Kvægsyge 366
 Kühlbronn, Oberst 157
 Kyster, S. 397
 Kæmnere 431 510
 Kæmnerengen 506
 »Kæmperne« paa Slottet 29 183 198ff 203
 Kæmpetaarnet 23 27 29 30 54 106 134 140f 150 152 158 160 170 186 200f
 202f
 Kærbølling, Lb. 96
 Kærbølling, N. 438
 »Kærlighedsstien« 205 488
 Købmand, den ubarmhjærtige 356
 Købmandslavet 307 340 364 368ff.
 Købmænd 243ff. 251f. 391f. 426f. 451ff.
 Købstadprivilegier 220
 Køkkenmøddinger 215
 Købke, Hans 233
 Købke, I. P. 400 403f
 Kørningh, Mads 62 232

- L**

 Laas, David 192

 Laasby, Laasbygade 5 227 267 269 278 284 292 298 347 375f 377 412f

 415 420 433 441 451 478 500 509 512 526

 Laasbystræde 495

 Ladegaard 5f 9 19f 30 85 96f 112ff 115 126 130 135 138 146f 148f 161

 168f 286 363

 Lafrinson, Laurencius 40 97

 Lambert Smed 107

 Landbeskederdepot 198

 Landerupgaard 64

 Landevej, Sdr. 414

 Landgilde 60f

 Landmandsbanken 455 489

 Landsenerer, de holstenske 192 196f 413 415f 418 434 451

 »Landsmand« 431

 Landsogn, Kolding 494f 500

 Lange, Claus Jonsen 209 — Dorothe 42 78 — Gunde 45 126f — Peder

 142 — Thyge 338

 Lange, Ritmester 159

 Lange, Slotsmøller 443

 Langebro 497

 Langelinie 156

 Langhorst, Lorens, Apoteker 337 342

 Lanzberg Catharina 63 — Engel, Hofjomfru 83

 Lars Bager 63 — Larsen 109 — Nielsen, Fuldmægtig 345f 347

 Larsen, S. H., Kapellan 536

 Lassen, Hans, »Føniks« 428 546f

 Lassen, H. C. F., Rektor 462 467f 502 536 546

 Lassen, Jep, Feldbereder 379

 Lassen, L. P., Slagter 419

 Lassen, Mathias Søbørg, Legatstifter 548f

 Latinskolen (Almenskolen) 62 78 92f 254f 312ff 318 355 399 417 419

 421 435 440 446 461f 467 471 475 483 501f

 Laugesen, Henrik, Byskriver 532

 Lau, Edv., Sagfører 492 493 508 541 550

 Lau, H. J., Farver 457 470 541

 Laurids Hansen, Munk 238

 Laurids Lauridsen, Raadmand i Vejle 116

 Lauridsen, Claus, Stenhugger 24 25 27 29 117 272 309

 Lauridsen, Hans, Boghandler 548f

 Lauridsen, J., Snedkermester 493f 508 541 549

 Laurs, Guldsmed 386

 Laursen, N. Joh., Folketingsmand 529

 Laursen, Søren, Raadmand 531

 Lausen, Laus 174 178

 Lave Ibson i Vonsild 79

 Lavrids Hansen, Raadmand 260

 Lavs Matros 400

 Lavsvæsen 368ff

 Leeh, Ebbe Christensen, Raadmand 531

 Leeh, Lavrids Chr., Sognepræst 535

 Leeh Lavrids 310

 Legel, Kommandant i Fredericia 155

 Lehmann, Orla, Amtmand 150 200f. 204 205 439 445 461 467 481

 Lehmeier, Fr. C., Kapellan 535

 Lehmeier, Johan 153 333 349

 Lehmeier, Marie 349

Lehmeyer, Morten J., Byskriver 350 353 532
 Leidersdorff, Sigismund, Bankier 446 546 f.
 Lejrskov, Lb. 87 98 117 232 335 487
 Lembek, Claus 11 222 — Fru Jytte 220 ff. — Henrik 11 — Marta 64
 Lemminch, J., Oberst 466
 Leneth, J. P., Jærnstøber 456
 Lensmænd paa Koldinghus 40—45
 Leonore Christine 130
 Leth, Kirkemand 177
 Leunbach, H. C., Sognepræst 535
 Leunbach, S., Redaktør 481
 Levetzau, H. F. 164
 Levin, A. D. 454
 Liebhoff, Fredericus 336
 Ligbaarer 340 370 f. 385
 Lilballe, Lb. 61 136 146
 Lillering, Købmand 408
 Limschou, Jens Welling 282
 Limschou, P. K., Postmester 173 174 177 409 414 439 538
 Limschous Toft 478
 Lindegade 498
 Lindenov, Christoffer Joh. 42 63 239 — Hans Johansen 90 — Johan
 Thomesen 209 230 — Otto 90
 v Linstow, E. C., Amtmand 149
 Lintrup, Hans Jensen. Hospitalsforst. 536
 Lisbeth Knudsdatter 317
 v. Lode, Alexie 166
 Loft, P. J., Rektor 536
 Logie, Bager 414
 Lomholt, Ane 488
 Lorenzen, Anton. Økonom 541 550
 Losseplads 392 399 400
 Louisehøj 522
 Lowman. Tideman Pedersen, Byskriver 532
 Lucht, Skipper 414
 Lucht, Christoffer, Hospitalsforstander 536
 Lucoppidan, Rudbeck M., Kapellan 535 537
 Ludvig Albrechtsen (Eherstein), Marsk 11 40 97 220
 Lumbye, Fr., Bogtrykker 541
 Lund, Kolding 127
 Lund, Chr., Kæmner 174
 Lund, Chr. V. J., Hospitalspræst 537
 Lund, Hans, Postmester 325 538
 Lund, H. P. 173
 Lund, Just Chr., Birkeskriver 533 f.
 Lund, N. P., Sadelmager 401
 Lund, Søren Jensen 298
 Lunddahl, H., Sognepræst 535 f.
 Lunde, Anders N., Rektor 352 536
 Lunderskov, Lb. 136 510 ff.
 Lunge, Jørgen 118 122 — Margrete 45
 Luplau, Hospitalspræst 358 537
 Luther, Morten, Reformator 56, hans Enke 57
 Lyder Henriksen 133
 Lydik Alssen 244
 Lykke, C., Havnefoged 478
 Lykke, Jørgen 50 75
 Lynggaard. Harte S, 127

Lyskander, Claus Chr. 8f.
 Lützwow, Hugo 160
 v. Lützwow, Vilhelm 451 547, Enke 546f.
 Læbælte 515
 Læger 336 505
 Læsestuen 498
 Løchte, St., Stadsingeniør 508
 Løding, H. M. 162
 Løgstør, Peder S., Postmester 301 325 538
 Løngangen 20
 Lønvej, Kongens 270
 Løveapoteket se Apotek
 Løvenørn, V., Kapt. 392
 Løverodde 522

Mads Italiener 64

Mads Madsen, Borgmester 332 344 530
 Mads Madsen, kat. Præst i Lejrskov 232
 Mads Tved 119
 Madsen, Anders. Provstiskriver 305
 Madsen, Jens, Murermester 541
 Madsen, Johannes, Redaktør 529
 Madsen, Jørgen, Vognmand 541
 Madsen, Mads, Gæstgiver 420 432 442 455 465 480 541
 Madsen, M. P., Dyr læge 541
 Madvig, P. A., Læge 541
 Magistratens Embedsjorder, se Embedsjorder.
 Magnus, Hertug 68 102
 Magnus af Meklenborg 46
 Majfest 313
 Malene Madsdatter 304
 Malling, P., Told- og Konsumtionsinsp. 537
 v. Mandern, Carl, 36
 Mantez, Christine 231
 Marcus, Hannibal 492 512 527
 Marcus, L. 459
 Marcussen, V. J. A. 450
 Maren Pibers 334
 Maren Poulsdatter 310
 Maren Sørensdatter 299
 Maren Sørensdatter (Ude Pedersens) 318
 Maren Udes 109
 Margrete, Dronning 36 106 167 190f.
 Margrete Didrichsdatter 386 — Jacobsdatter 322
 »Margrete Mortens Toft« 364 504
 »Marielund« 80 489
 Marine Hansdatter 108 - Niels Jespersens 62 -- Pugis 116
 Markdanner, Caspar, Lensmand 21f. 26 29 32 36f. 39 43f 80 96f. 98f.
 106 109 112 119 248f. 282 309 313 337 384 444 513
 Markdaner, Christian 44 209
 Markdanersgade 283 465 483 495f.
 Markeder 12 244f. 417f. 426
 Markjorder 360ff. (se iøvrigt de enkelte Marknavne)
 Marckmann, J. W., Folketingsmand 466
 Markus Murmester 130
 Marsvin, Ellen 131
 Maskerade paa Koldinghus 165

Matthiessen, Hugo, Magister 73
 Mecklenburg, C. F., Postmester 449 468 538
 v. Mehlen, Ellen 104
 Meinstrup, Henning 209
 Meisling, Lb. 145
 Mejborg, M., Professor 285
 Mejdell, Fr. 137
 Melanchton, Philip, Reformator 57 76
 Meinmert, kgl. Tolder 537
 Mette Bartskrær 87 Hansdatter 112 — Knudsdatter 125 — Udes-
 datter 293
 Meyer, B., Toldforvalter 494 504 537 541
 Meyer, H., Arkitekt 508
 Meyer, H. W., Købmand 420 426 455 465 472 488 548f.
 Meyer, Peter, Portner 185
 Meyling, Kapellan 536
 Michel Danielsen 168 347 353 531
 Michelsen, Daniel 356 531 544
 Michelsen, Mathias 177
 Middelfart 6f. 13 20 52 68 125 127 128 132 142 258 340
 Mikkell Pedersen, Præst 88
 Mikkelsen, Hans, Skolemester 32 87 89 90 119
 Mikkelsen, Joh. Conrad 372
 Mikkelsen, Niels, Skoleholder 312 314
 Mikkelsen, P., Nørre Bjært 464f.
 Mikkelsen, Simon 318f.
 Mindesmærke paa Kirketorv 463
 Missionshotellet 497
 Mogens Knudsen, Købmand 93 370
 Mogensen, Ancher, Borgmester 252 260 530
 Mogensen, Ancher, Sognepræst 535
 Moltke, Departementschef 171
 v. Moltke, Generalmajor 443
 Monrad, M. A., Borgmester 201 469 471 ff. 475 477 ff. 484 487 490f. 493
 531
 Morten Guldsmed 92 233
 Morten Jacobsen 106 — Jønsøn, kat. Præst i Sest 231 — Pedersen,
 Raadmand 364 — Pfaal 119
 Mortensen, Jost, Raadmand 531
 Mortensen, Jørgen, Kapellan 535
 Mortensen, Tommes, Raadmand 531
 Moth, F., Dr. phil. 101
 Mouritsen, Hans Hansen, Raadmand 531
 Munk, Christiern 123 ff. 131 Iver, Bisp i Ribe 230, sml. 386 — Mo-
 gens 40 — Hans 108 — Ide 41 104 — Oluf 50
 Munk, Niels Hansen, Amtsskriver 283
 Munk, Rebslager 500
 »Munkenborg» 500
 Munkensdam 147 236 505
 Munthe, Ludvig L. 90
 Musæet paa Koldinghus 192 206f 215f. 240 284 380f. 383f. 385 394 397
 Müller, Casp. Fr., Købmand 415 427 428 435f. 451f. 477 541
 Müller, N. Chr., Apoteker 337
 Müller, Sigurd, Rektor 502 536
 Münster, Erhard, Tolder 407
 Møllepligt 81
 Møller, B. C., Redaktør 438 471
 Møller, B., Redaktør 471

Møller, Claus Adolf 332f, 346 353
 Møller, C. G., Smed 372
 Møller, Georg 372
 Møller, Georgine, Bladudgiverske 471
 Møller, Hans Andersen, Amtsforvalter 227 367
 Møller, Jacob, Skomagermester 432 541
 Møller, J. Wrigsted, konst. Toldforvalter 538
 Møller, Johan Adolf, Apoteker 258 332 337 f. 348
 Møller, P. Martin, Skomagermester 215 275 278 ff. 286 300 381 541
 Møller, Salome 337
 •Mølgaard• 180
 Møsting, Departementschef

Nagbøl 117 136 183
 Nationalbankens Filial 496
 Navigationsskole 488
 Navnet Kolding 218
 Nebbegaard 11 87
 Nebel, Vester 127 135 146
 Nebelong, Arkitekt 435
 Nederholm i Vonsild 136
 de Neuf, Generalmajor 174
 Nicolaus Guldsmed 386
 Niels Andersen, Guldsmed 386
 Niels Andersen af Pugdøl 269
 Niels Ebbesen 11
 Niels Gercken 386
 Niels Hansen, Raadmand 252
 Niels Jacobsen Robeccus 44
 Niels Jensen Skifertækker 132 151
 Niels Iversen, Byfoged 133
 Niels Madsen 322
 Niels Matzen 239
 Niels Mortensen, Knivsmed 383
 Niels Olufsen eller Olsen (Tommerup), Byfoged 310 337 343 532
 Niels Olufsen, Drost 10
 Niels Petersen Skriver, kat. Sognepræst 223 238
 Niels Poulsen 293
 Niels Snedker 265
 Niels Sørensen Vadrider 330
 Niels Thomsen Lovman 307
 Nielsen, A., Glarmester 279
 Nielsen, C., Købmand, Justitsraad 451 493 515 518 541
 Nielsen, H., Murermester 505f. 526 541
 Nielsen, Hans, Hotelejer 496
 Nielsen, Hans, Legatstifter 548f.
 Nielsen, Jacob, Farver 386
 Nielsen, Jens, Raadmand 531
 Nielsen, Jens, Hospitalsforstander 536
 Nielsen, M., Kæmner 431
 Nielsen, Morten, Murermester 111
 Nielsen, Chr. F., Apoteker 337
 Nielsen, Niels, Kapellan, Hofpræst 63 65 535
 Nielsen, Niels Jordr., Brændevinsbrænder 282 541
 Nielsen, P., Arbejdsmand 541
 Nielsen, Th., Folketingskand. 481
 Niemand, P., Herredsfoged 533

Nis Jørgensen, Borgmester 360 530
 Nis Larsen 227
 Nis Pedersen Suder 227
 Nissen, N., Kancelliraad 350
 Nissen, Peder, Gæstgiver 216 437f. 460 541
 Noes, Gaard i Anst 98
 Nordbanegaard 511
 Nordborg 73 132
 Normanil, Ernst 45
 Noviomagus, Povl, Hofpræst 56 58 66f. 76
 Nudorp Mark 236
 v. Nutzhorn, Amtmand 150
 Nyborg 88 91
 Nybro 501
 Nygaard 21 72 85 87 88 93 95 96 108 115f. 117 122 139 162
 Nygade 487
 Nyrop, C., Professor 373 381
 Nystad, se Forstaden
 Nytaarsskydning 289
 Nørregade (den gamle) 266
 Nørregade (den nuværende) 495
 Nørremarkerne 363f.
 Nørreport 267 273 335
 Nørvang Herred 40 73 128 139 150
 Nørre Tyrstrup Herred 535

Odense 46 48 65 68 85 88 116 120ff. 237 375 385 429
 Oertz, Fr. 149
 Offersag 449
 Ohrt, Ingeniør 511
 Oldeland, Sofie 100
 Olesen, Hans, Hestehandler 408 450 459 460
 Olesen, M., eligeret Borger 173
 Olesen, Mads, Skomagemester 457 470 481 541
 Olesen, P., Skomagemester 493 542
 Olsen, C. C., Postmester 538
 Olsen, Niels, Byfoged 310 337 343 532
 Olsen, Morten, Skrædder 401
 Olsøn, Peder 235f.
 Olufsen, Peder, Skoleholder 315
 Oluf Steffensen 318
 Oluf Sørensen Almind 127
 Omicken, Zacharias, Rørmester 80
 Oppebørselsstuen 538
 Organisationer, politiske 523ff.
 Oscar I. 174
 Osten, Familie i Kolding 181
 v. Osten, Jan 158
 Ostermann, Bernt, Skriver 346f.
 Osterwald, Guldsmed 381
 Ostesen, Hans 234
 Ottesen, Gregers, Borgmester, Hospitalsforstander 530 536
 Outzen, N., Grosserer 513 542
 Overholm i Vonsild 136
 Overmarken 147 169
 Oxe, Peder 51 82 84 99
 Oxenbøll, M., Herredsfoged 432 534

Oxholm, Landinspektør 367
Oxholm, J. F., Købmand 454

Paaby, Lb., 115 127
Paaby, Hans, Raadmand 531 f. 534
Paaby, Mads Christensen, Byskriver 532 534
Packness, Borgerrepr. i Vejle 438
Pagh, C. A., Stationsforstander 538
Palladius, Peder 56
Paludan, Johan Sørensen, Rektor 536
Paludan, Povl Povlsen, Sognepræst 535
Panck, Hans, Byfoged 532 534
Panck, Morten Nielsen, Borgmester 263 341 f. 344 530
Parcelvej eller Paralelvej 489
Parelius, Stationsforstander 538
Parsberg, Verner 84
Parykskatten 352 ff.
Pasek, Jan 140 f. 143
Paynck, Peter, Hofkjemiker 112
Peder Andersen, Raadmand 248 252 — Bødker 319 — Iversen 111
Jensen, Billedsnider 309 384 — Jespersen 93 — Nielsen 119 —
Orloff 110 — Pedersen 114
Pedersbjerggaard 6
Pedersen, Bertel, Herredsfoged 535 — Bertram, Herredsskriver 533
— Claus Kornet 321
Pedersen, Hans, Borgmester, Tolder 344 351 f. 530 544
Pedersen, J. F., Dylrlæge 508
Pedersen, Jens, Raadmand 531
Pedersen, Morten, Raadmand 531
Pedersen, Peder, Amtsskriver 209 345 f.
Pedersen, Thomas, Herredsfoged 532
Pedersen, Zone, Raadmand 333 343 531
Pelle, Ebbe 246
Pelt, se Helt og Pelts Legat.
Pens, Marquard 118
Peto, Sir Morton 478 f.
Per Madsen 244 — Potmager 452
Persen, Christiern, Byfoged 32
Persillegade 270 433 458 495
Pest 344 ff. 382
Peter Bjørnsen 106 — Bødker 189 — Figenbom 11 — Hansen, Tøm-
mermand 249 — Knivsmed 334 — Severinsen, Borgmester 530 —
Skolemester 159
Petersen, C. C., Toldinspektør 537
Petersen, Chr., Læge 111 505
Petersen, E., Stadsingeniør 517
Petersen, J. Vilhelm, Bygningsinspektør 206
Petersen, Jens, Raadmand 531
Petersen, Jens, Legatstifter 548 f.
Petersen, Johan, Murermester 542
Petersen, Lave Ernst, Kæmner 431
Petersen, Ludvig, Forretningsfører 550
Petersen, M., Postmester 538
Petersen, P., Landinspektør, Folketingsmand 481
Petersen, R. C., Kapellan 535
Petersen, S. Q., Værtshusholder 484 f. 542
Petersen, Sørøn, Købmand 436 450 451 f. 453 459 460 464 f. 542

Petersen, Thomas, Købmand 206 215 455 478 542
 Petrus, Lensmand 40 97
 Philipssen, Asnius, Legatstifter 402 544 f.
 Pickelhering 355
 Piledam 79 147 235
 Pilkentavl 31
 Pjedsted, Lb. 87 158
 Platangade 216 218 498
 Plesner, Chr., Kapellan 535
 Ploug, Carl, Politiker og Digter 199 f. 417 421 f. 439 441 461 464 471
 Plougs Mindesten 202
 Plyndring af Byen 124 f. 127 142 f 341 — af Koldinghus 125 f. 133 151
 Podebusk, Mourits 338
 Politikorpset 460 491
 Pontecorvo, Prinsen af 172 174 f. 179 f. 181 ff. 184 187
 Porse, Erik 339
 Portgade 271
 Postmestre 538
 Postvæsen 301 323 414 511 513 f.
 Poulsen, Avgustinus, Murermester 542
 Poulsen, Cornelius, Vognmand 483
 Poulsen, Peder, Herredsfoged 533
 Povl Bysvend 263
 Povl Jeipsøn, Borgmester 530
 Povl Jensen 239 257
 Povl Madsen i Vejle 116
 Povlsen, Jens, Tolder 260
 Pressel, Slagter 443
 Preuss, H. C., 538
 »Probe« 315 f.
 Prostitution 457
 Provideringskommission 402
 Provstegaarden 67 73 218 267 269
 Præstegaarden 62 275 483 485
 Præsteløkke (Fosses Løkke) 223 230 f.
 Præster 535 537

Quenault, Franciscus 336
 Qvist, Enkefrue, Legatstifter 548 f.
 Qvistgaard, C. V., Herredsfoged 534
 Qvistgaard, Borgmester 277 283 385 448 459 461 468 f. 478 485 531

Raadets Indtægter 259 f.
 Raadhuset 48 87 232 f 246 247 ff. 264 355 358 366 397 401 404 412 f. 419
 433 f. 437 470 475 482 ff. 496 498
 Raadhuskælder 248 250
 Raadmand, borgerlig 432
 Raadmandsliste 531
 Raadvad 61 127 146 366
 Raaschou, P., Sognepræst 172 176 181 398 f. 535
 Raben, J. O., Hofmarskal 164
 Raben Levetzau, Greve 24 207
 Raben Levetzau's Fond 207
 Rachlou, Andreas, kgl. Tolder 537
 Raff, Mathias, Raadmand 333 350 352 531
 Rafn, Hendrik 327 — Henrik Petersen, Raadmand 133 257 342 — Jens
 Jensen 533 — Johan 327 — Peder Jensen, Herredsskriver 533

- Ramel, H. 91
 Randbøl 511
 Randers 49 63 65 73 323 f. 429
 Rane Kammerstiftelse 97
 Rantzau, Benedikt 96 Bricde 118 — Ditlev, Amtmand 148 — Ditlev 118 — Gert 118 — Gottsche 59 — Henrik 19 26 218 235 — Ide 42 — Jesper 47 — Johan 41 81 — Kaj 41
 Rasmus Guldsmed 386 — Mikkelsen 318
 Rasmussen, Organist, Bedemand 423 425
 Rasmussen, P., Faktor 494 542
 Rasmussen, P., Legatstifter 548 f.
 Rasmussen, Sønnik 282
 Ravnsgaard, Brændevinsbrænder 189
 Rebslagerlav 385
 Reccesen, Kolding- 65
 Reeh, Politiassistent 492
 Refsø 117 458
 v. Reichau, Ane Sofie 148
 Reimnck, Herman, Apoteker 120 275 310 339 — Margrethe 112 120 309 337
 Reinhold Meyer 102
 Reitzel, C. F. 438
 Reckognitionen 368
 Rektoriiste 536
 Rektors Residens 233
 Remontedepotet 208
 Rendebanen 27 50 f. 270 273 283 284 f. 394 413 f. 418 433 444 455 472 f. 474 488 498
 Rendsborg 59 87 121 172 f. 187 441
 Resen, Hans 117 120 f.
 Retterstagen 364
 Reventlov, Anna Sofie 165
 Reventlov, Conrad, Greve af 163
 Reventlov, Iver 48
 Rheden 354 392 435
 Rheinländer, Major 174
 Rhumann (Rougmand), Skrædder 82
 Ribe 10 17 48 f. 53 60 63 115 136 185 235 271 283 314 323 324 328 f. 338 341 349 379 405 407
 Riber, Hans 334
 Riber, Laurids Th., Sognepræst 535
 Riberdyb 271 291
 Riberhus 52 f. 127 137
 Richter, Kammerraad 169
 Riddersalen (den lange Sal) 14 21 26 f. 33 60 102 f. 118 122 134 154
 Rigsdagsvalg 441 466 f. 474 523 f.
 Riis, Jens, Borgmester, Postmester 291 325 338 356 362 378 530 544
 Ringkøbing 293
 Rink, Johs., Apoteker 337
 Risom, Prokurator 190 392 411
 Roed, Jens, Værtshusholder 542
 Roed, H. 466
 v. Roepsdorff, E. H. 149
 de la Romana, Generallojtnant 172
 Roosc, Chr., Grosserer 517
 Rosendahl, P. A. C. 424 432 439 450 542
 Rosendahl, V. C., Læge 450
 Rosenholm 22

Rosenkilde, R., Hattemager, Kæmner 431 449
 Rosenkrans, Birgitte 104 — Christoffer 106 — Cecilie til Hønborg 17
 48 61 64 — Holger 31 41 233 — Jørgen 42 61 78 103f. — Karen
 103 — Katrine Eriksdatter 17 — Mette 84 — Niels Eriksen 12
 36 40 231 — Oluf Nielsen 13 37 40 103f. 230 238 — Timme Niel-
 sen 40
 Rosenstand, Læge 450
 v. Rosenørn, R. C. 150
 Rosenørn, Stiftamtmand 479
 Roskilde 68 72 98 140 237
 Rotsborg ved Vejle 40
 Row, Hans, Byfoged 227
 Rud, Jørgen 48 — Otto 84
 Rugaard 45
 Ruinens Historie 192 ff.
 de Russa, Christophorus 340
 Rye, Olaf 442 ff.
 Rytterdistriktet 154
 Ræder, C. G. W., Propr. 206 489 495 543
 Ræder, Jacob, Grosserer 522
 Røgbjerg, Mads Nielsen, Skriver 78
 Rønnov, Ane Cathrine 283
 Rønnov, Ejler 50
 Rønninge 100

Saaby, Anders Nielsen, Byfoged 345 352 532
 Sabro, P., Folketingsmand 528
 Sadelmagerlavet 380
 Saftstation, Sukkerfabr. 501 519
 Sager, Rasmus Clausen, Kapellan 535
 Salling, Madam, Kogekone 174
 Salling, Pastor 426
 Salpeterværk 126
 Saltgrøften 81
 Saltmøllestedet 364
 Saltou, Jokum 154
 Saltsyder 331
 Saltværk 74 80f.
 Sanatorier 522
 Sandberg, Ulrik 118
 Sander Leyel, Tolder 49
 Sara Rasmusdatter 350
 Sass, Ritmester 526
 Saxesen, Peter, Amtsforsvalter 516
 Saxild, G. C., Herredsfoged 436 448 464 473 534 544
 »Saxildhus» 480 496
 Schack, Hans, Greve 319 f.
 Schindel, Major 443 446
 Schiøler, Oberst 179
 Schjørring, Borgmester 490 ff. 494 501 505 516 525 528 531
 Schjøtt, Sognepræst 535
 Schlanbusch, Konsumtionskasserer 407
 Schleppegrell 443
 Schlick, General 126
 Schmidt, H. H., Talloterikollektør 462
 Schmidt, Valdemar, Arkitekt 508
 Schnell, Borger 414

- Schou, P. F. 150
 Schou, Sekondløjtnant 442
 Schouboe, Fr. C., Raadmand 404 f. 499 ff. 532
 Schougaard, P., Partikulier 471 476 542
 Schreiber, Hans, Vandkunstner 80
 Schreiber, P., kat. Præst 497
 Schrum, Krigsassessor 410
 Schrøder, Fr. A., Løjtnant 321 f.
 Schrøder, Johan 321
 Schumacher, konst. Toldinspektør 537
 Schwartz, S. C., Amtmand 149 153 209
 Schwensen, C. L., Prokurator 410 450 542
 Schwensen, Ludv., Overretssagfører 450 482 493 542
 Schytte, Vilhelm, cand. jur. 481
 Scott, W. 479
 Seede, Didr., Guldsmed 386
 Seefeld, Jacob 21 92 — Jørgen 45 135 138
 Seest, Lb 43 85 127 136 150 290 329 505
 Seestvej 495
 Segl, Byens 7
 Sehested, Bendix 125 — Benedikt 59 — Claus 47
 Sehested, Departementschef 171
 Sehested, Kammerjunker 424
 Sejlklubbens Pavillon 517
 Sellerup, Lb. 87
 Selmer, J. H., Amtmand 150 187
 Sidelmann, H. H., Sognepræst 535
 v. Sidentfast, Johan 259
 Siersted, Th., 357
 Siibe, Johan, Guldsmed 82 386
 Silkeborg 52 65 81
 Simen Caspersen 322
 Simon, Chr. IVs Kok 89
 Simon Jæger 102
 Simonsen, Anders, Borgmester, Hospitalsforstander 252 338 f. 350
 530 536
 Simonsen, Anton, Købmand 502 519
 Simonsen, C., Lærer 468
 Simonsen, Chr. V. A., Graver 183 543
 Simonsen, F., Vandværksbestyrer 506
 Sinclair, Anders 118
 Schack, Niels, Raadmand 32
 Skamlingsbankefester 439
 Skanderborg 10 52 80 84 88 90 f. 96 111 f. 130 158 323
 Skanderup 61 127 146 295 319 329
 •Skandinavien• 456
 Skarbye, Tømrrermester 136 458
 •Skarbyes Plads• 496
 Skatteopkræver 510
 Skatteprocent 510
 Skeel, Albert 118 122 127 — Jørgen 118 129 — Niels 84
 Skeel, Iver, Raadmand 531
 Skibsbyggeri 272 452 517
 Skidensig 267
 Skidenstræde 433 495
 Skindelborg (Skinderborg) 9 116
 Skinkel, Dorothea 86 — Jørgen 52 148
 Skjærup, Jørgen, Borger 65

Skjøde, J., Bankdirektør 542
 Skodborg, Lb. 329 418
 Skodborg, Jørgen, Biskop 244
 Skodborg, Per, Borgmester 32 530
 Skodborg, Søren Thomsen 253
 Skodborghus 12 53 73 94 96 435
 Skolegade 219 267 353 434f. 462 503
 Skolelæge 504
 Skoler, se Folkeskoler og Latinskolen
 Skomagerlavet 380f. 385 sml. 386
 »Skomagerpyt« 374
 Skourup, Kæretmager 503
 Skousen, Christen 307
 Skov, Kolding 489
 Skovhøj 505
 Skovmøllen (Borgemølle) 6 80 223 440 505
 Skram, Elisabeth 44 -- Laurids 43 -- Peder 18
 Skrædderlavet 381 f. 385
 Skræppenborg, P. Larsen 466 475f.
 Skydeselskabet 424 457
 Skyeberg, P., kgl. Tolder 537
 Skærbæk, Lb. 129 318
 Skærbæk, Hans Jensen 257
 Skærup, Lb. 87 127 227
 Skødegaard 82 88 95 112ff. 115
 Slaget ved Kolding 442 ff.
 Slagtehuset, det kommunale 508
 Slange, M. J., Uhrmager 460
 Slavekrigen 441
 Slavs Herred 40 61 139 150 394 448 533
 Slotsbanken 6 483
 Slotsgade 270 495 513
 Slotshaver 20 111 - 112 130 145 147 168 239 433 458
 Slotskapellet (Slotskirken) 19f. 23f. 26 32f. 48 56 58f. 67 126 133 150
 156 172f. 190 200 205 235
 Slotsmøllen 5 74 80f. 145 170 428 440 444 459 463 472 479 488 505 516
 Slotssprøjten 159
 Slotssøen 5 81 127 159 170 414 428 479 488 500
 Slott, L., Købmand 173 180 392 402 427 452
 Slott-Møller, Familien 452
 Smedelavet 382 ff. 385
 Smidt, C. M., Arkitekt 277 284
 Smith, Hans St., Hospitalsforst. 178 537
 Smith, Jul., Arkitekt 24 207
 Smugleri 328 ff. 405ff. 414 427ff. 437f.
 Snykkefund 216f
 Snede, Nørre 65 323f. 429
 Snedkerlavet 384f.
 Snoghøj 127 129 137f. 173f.
 Socialdemokratisk Forbund 524
 Soelgaard, Niels, Prokurator 358
 Sofie, Dronning 84ff. 100 105 117
 Sognepræster 535
 Sommer, M. A., Lægprædikant 463f.
 Sommer, S., Toldkasserer 537
 Sonnin, Birkedommer 534
 Sorø 90
 Spaniolerne 172 ff. 399

- ›Spansk Kappe‹ 209
 Spanske Kompagni 354
 Sparekassen 449 461f. 488 499
 Sparre, Jens 118
 Spedalskløkke 230 235
 Sperling, Otto 160
 Splett, Lyder Henriksen, Borgmester 264 530
 Sporon, G. E., Amtmand 149 423
 Sprechler, Familien 452 — I. S. 160 — U. C. 452
 Springvand paa Slottet 79 — do. paa Torvet 290 ff.
 Sprøjtehus 433
 v. Späth, C. F. A., konst. Postmester 538
 v. Späth, C. O. E., Stationsforstander 538
 v. Späth, W. Toldforvalter 537
 Spøgeri paa Slottet 82 — ved Byen 267
 Spørenden 363
 St Francisci Marked 12 244
 St. Jørgensgaard 63 65 73 79 217f. 220 233 ff. 238
 St. Jørgens Hospital 65 78 113 178 260 267f. 332 357 399 419 465 478
 497 517 536 544
 St. Knuds Gilde 220 225 ff.
 St. Michaels Kirke 497
 St. Nikolaj Kirke 10 48 62 100 138 171f. 219f. 228 ff. 254 268 306 308 ff.
 337 ff. 355 357 398f. 404 417 419 422 434 440 444 462 483 506 ff.
 Staal, L. C. 472
 Staalsen, Søren 318
 Stadthauptmænd 397 420
 Staldgaarden 19f. 30 79 118f. 125f. 129f. 151f. 154 156 159 166 168 171
 177 185 196 ff. 204 208 291 332 365 383 401 475 503 527 530
 Stallerupgaard 127 143 146
 Stallerup Sø 81 505
 Stallknecht, Bygmester 157
 Starup, Lb. 85 127 512
 Stationsforstandere 538
 Statsbanegaard 478 ff. 510f. 513
 Steck, Forbryder 413
 Steenfeld, Byfoged i Vejle 410 f.
 Steenstrup, Kammerherre 190
 Steenvinkel, Hans 129
 Stefan Petersen, Borgmester 530
 Stejlbjerg 6 223 236 488 505 524f.
 Stejlbjergvej 356
 Stenderup, Nørre, Lb. 111 136
 Stenderup, Sønder, Lb. 88 117 321
 Stenderup, N. P., Grosserer 515 542
 Stenhuse, gamle 276 f.
 Stjernholm Amt 150
 Stockfleth, Kaptajn 433
 Stockfleth, N. H., Toldkasserer 537
 Stodderfoged 311 356
 Stodheste, Kongens 96
 Storck, Professor 507
 Storm paa Koldinghus 126 133 140 f.
 Storm, R. M., Tolder 407
 Stormfloden 488 f.
 Stormklokken 185 308
 Storp, Clem., kat. Præst 497
 Stotz, Navigationslærer 488

- Straarup 455 522
 Straatag 286 289
 Strandby, Jens. Lcgatstifter 546f.
 Strandhuse 125 146 246 392 400
 Strandvejen 5
 Strange, Bygmester, Sagnfigur 103
 Stubdrup, Lb 127
 Stubdrupmordet 487
 Studehandel 244f. 405ff.
 Studiumsstræde 267
 Stutteri 198
 Stygge, Hans 47
 Støcken, Henrik 163
 v. Suckow, Kommandant 173
 Sukkerbroen 501 519
 Svane, Marie 149
 Svaneapoteket 337
 Svanmosen 114
 Svendehjemmet 499
 Svendsen. Morten, se Bølle
 Svenske Kælder 105 106f. 203f.
 Svenssons Hotel 295 460 475 484 523
 Sviegade 219 267 353 434f. 462
 Sviatorv 353
 Svingler 272
 Svinholt 127
 Svinholt, Clemen Sørensen 108
 Sydbanegaard 511
 Sydbaner 513
 »Syddjylland« 482, se iøvrigt »Koldingposten«
 Søborg, Mathias, Smedemester 177 372
 Søborg. Peter Halvorsen 372
 Søbye, Chr. L., Hospitalspræst 537
 Sødorff, Familie i Kolding 181
 Søgaard (Rønninge-) 37 98 100
 Søholm 61 73
 Sølling, Christoffer, Hospitalspræst 537
 Søndagsskole, gammel 397
 Sønderborg 73 82 88 104 132
 Sønderbro 114 132 173 231 234 246 263 271ff. 274 328 341 344 359 360
 385 392f. 398f. 412f. 418 428 433 439 442 472
 Søndergade 231 270 282 413f. 443 455 459 460 467 478f. 480 485 488
 496 517
 Sønder Omme 513
 Sønderport 270 271 295 335 398f. 421 437 447
 Sønderkovgaard 451
 Søndervang 409 505, se iøvrigt Brændgaards Mark
 Søren Christensen 102 — Dansken 326 — Ellevefinger 335 -- Hell-
 smed 63 — Ibsen 114 — Jensen, Byfoged 345 — Jensen Kortsen
 145 — Madsen 244 — Svendsen 319 — Pedersen 88
 Sørensen, Ancher, Sognepræst 318 535
 Sørensen, Avgustinus 529
 Sørensen, Enevold, Redaktør og Folketingsmand 482 493 505 508 526
 529 542
 Sørensen, Frands, Maskinarbejder 542
 Sørensen, I. C., Købmand 546f. 548f.
 Sørensen, Jens, Byfoged 532
 Sørensen, Lars 189

Sørensen, Morten, Hospitalspræst 537
 Sørensen, Otto, Herredsskriver 532
 Sørensen, Povl, Præst i Hjarup 317
 Sørensen, Sejr 174

Talrevisor 410

Taps, Lb. 105 513
 Tauber, E. G., Rektor 226 391 411 418 421 f. 425 432 438 536
 Tavlov, Lb. 115 129 544
 Tavsén, Hans 57 f. 63 65
 Teater 423 483
 Teglgaardskær 236 286 360 f. 392
 Teglgaardstræde 499
 Teglværk, Graabrødrenes 236 238
 Teilmann, Elvira 490
 Teisen, K. V., Rektor 502 536
 Teknisk Selskab 499
 Teknisk Skole 397 462 483 498 f.
 Telefonen 522 f
 Telegrafén 460
 Tellesen, Hans H., Hospitalspræst 537
 Terkel Nielsen 344
 Terp, Niels, Propr. 527 f.
 Tettenborn, General 403
 Thastum, L., Redaktør 482
 Thau, Jens, Lærer 503
 Theilmann, Bygningsinspektør 198
 Theus Pries 50
 Thiesen, P. C., Hospitalsforstander 422 f. 451 537
 This Smed 111
 Thiset, A., Arkivar 100
 Thode, Benedikt, Apoleker 337
 Thomas Feldbereder 321 — Lassen Hjulér 307 — (Noviomagus) 67
 — Pedersen, Købmand 392 — Skrædder 259 — Smed 63 —
 Væver 109
 Thomsen, C. L., Glarmester 457 470 542
 Thomsen, C. J., Oldgransker 194 196
 Thomsen, Johan 408
 Thomsen, Kammerraad 465 468
 Thomsen, Peter 408
 Thomsen, Rolf 348 f. 350
 Thomsen, Th., Glarmester 184 432 542
 'Thomsens Hotel' 420 442 446 473
 Thonis Billedhugger 80
 Thorbrügge, Claus 266
 Thorlacius, Chr P., Rektor 536
 Thorlacius, Schulo, Rektor 422 536
 Thorstenson, Lennart 132
 Thott, Birgitte Olufsdatter 40 233 Tage 50
 Thule Nielsen 111
 Thulstrups Skole 455
 Thura, Albert, Rektor 355 536
 de Thura, L. 159
 Thygesen, I C, Telegrafbest 460
 Thærø, Skipper 454
 Tillisch, Herredsfoged 535
 Tilly 124

Tingskjulet 264 f.
 Tinhus, Henrik 223
 Tivoli 6 500
 Toft, P., Legatstifter 548 f.
 »Toldboden«, Hus i Østergade 295 331 333
 Toldkammeret 517 f.
 Toldvæsen 260 328 ff. 405 ff. 427 ff. 450 516 ff 537
 »Toppes Sten« 257
 Torv, Kolding 12 f. 102 127 245 246 f. 248 264 273 276 281 283 290 f. 359
 404 412 f. 417 419 433 444 459 483 485 496 525 527
 Torvegade 279 371 433 483 498
 Toxwerdt, Herredsfoged 448 450 463 f. 534
 Trane, P. J. 45 536
 Trelde 127
 Trellund, Peder 314
 Trellund, Villum Pedersen 338
 Treschou, H. G., Amtmand 150 407
 Tridelund 236
 Trindholm 147 169 392 f. 516 518 f.
 Trine Madsdatter 349 -- Madsdatter, Jordemoder 321
 »Trolldgruen« 267 386
 Trolldhede 513
 Trolle, Bøve 48 50
 Træhest 209 265
 Trøllund, Søren 334
 Tugthus 197
 Turgau 49 f.
 Tved, Lb. 220 f. 362 f. 514 516
 Tvættebro 270
 Tyvkær, Lb. 93 116 127 136
 Tyrstrup 222
 Tønder, Jacob Pedersen, Raadmand, Hospitalsforst. 252 260 536
 Tørning 121
 Tørninglen Provsti 60 85
 Tørrild Herred 8 40 61 73 128 139 150

Ude, Jes og Mette 232

Ude Pedersen 317 f.
 Ude, Maren 109
 Udesdatter, Mette 293
 Udesen el. Udsen, Peder, Raadmand 293 304 341 f. 343
 Udesen, Peder d. y. 334
 Udsen, Søren 342
 Udskiftning af Markerne 362 f. 367 f.
 Ulfeld, Christine 43 -- Corfitz 130 -- Hartvig Andersen 238 f. -- Jens,
 Kansler 364
 Ulfstand, Christence 104
 Ulrich, Hertug af Meklenborg 84
 Ulrik, Fr. II's Søn 86 88 91 92 118 330
 Unsgaard, I., 150, sml. 209
 Urnefund 216
 Ursin, Thyge 346 f.
 Urup, Axel 128 f.
 v Utenhofen, Wolfgang 60
 Utzon, M. L. 177 432 443 542
 Utzon, Fr. C. 471 542
 Utzon, V. 192 247

- V**aabenbrødre 496 548f.
 Wabben, Hans, Jørgen og Lauge, Knivsmede 382
 Wagener, Daniel 106f.
 v. d. Wahren 325 538
 Walckendorff, Christoffer 97 103 120
 Waldeck, Greve 341f.
 Valdemar, Hertug 10 97
 Valdemar Sejv 220
 Valdemar Atterdag 11
 Valdemar III 11 220
 Valentin von Schmalkaldt 27
 Wallenstein 124 126
 Vallø 103f.
 Walther, Bygningsinspektør 200
 Waltersdorff, C. 456
 Vamdrup, Lb. 329 513 544
 Vamdrupgaard 86 88
 Wandall, Henrik, Arkitekt 499
 Vandel, Lb. 511
 Vandkunsten paa Slottet 78f. 117 154ff. 159
 Vandværket 5 82 505f.
 Warburg, Jacob, Købmand, Bankdirektør 455 484ff. 505 542
 Varde 49 510
 Varmark, Lb. 321
 Warming, E., Lotterikollektør 191
 Warming, M., Købmand, kgl. Agent 432 436 441 443 455 461 465 ff. 474
 476 481 485 501 542
 Warmingsgade 497
 Vaskerbæks Rende 81
 Wass, P. C. 392
 Vaupel, Chr. 417
 Vaupel, Joh. 417
 Vaupel, Otto 417
 Vaupels Gaard 283f. 496
 Weber, Claus 63
 »Ved Torvet« 266
 Weiby, Kapellan 535
 Vejen, Lb. 408 510f 513
 Vejle 13 48f. 63 86 108f 115f. 191 258 321 323f. 326 334 377 410f. 427
 435 438 445 464 476f. 487 511 532
 Vejle Amt oprettes 150
 »Vennelyst« 496
 Venstermand, Anna 78
 »Venstrebladet« 529
 Wenzin, Godske 118 121f.
 Werckmester, Niels, Raadmand 32
 Wernicke, Kapelmester 404 423
 Veerst, Lb. 88 309 544
 West, Skibsbygger 452
 Westengaard, C. D., Borgmester 401 405 409ff. 429 531
 Westergade 62f. 268 357 398 433 483 485 513
 Westphal, Ole N., Kapellan 535 537
 Welche, H. A., Toldkasserer 406f. 537
 Weyle, S. J., Murermester 184
 Viborg 7 9 63 65 137 323f. 341 379 429
 Viby, Lars Madsen 376
 Widdesen, Jens 31 — Niels, Tømmermand 6 94

Videbreve 361 ff.
 v. Vieregge, Fr., Amtmand 148
 Vifdam 5 209 227 434
 Viff, Hans Jensen, Raadmand 125
 Vildbane 94 108 146
 Vilhelm, Hertug af Lyneborg 78
 Villemoes, A. Th., Herredsfoged 482 535 542
 Vilslev, Lb. 407
 Vilstrup, Lb. 86 127 136 150 286
 Wincke, Karen Andersdatter 123
 Vind, Chr. 142 — Jørgen 111 — Margrete 149
 Vindebro 20 130 135 141 160 270
 Vinkælder 261
 Winstrup, L. A., Bygningsinspektør 202 ff. 206 219 282 482 484 506
 v Winterstedt, Schenck 168
 Winther, H. F., Tømrmester 543
 Wintze, Jochum 63
 »Virkelyst« 452
 Wisbeck, Lars 357
 v. d. Wisch 121
 Wissing, Præst i Højen 192
 Wissing, Andreas 392 397 402 404 427 435 451 — Carl 451 — Chr. Fr.
 304 -- Christian Gundorph 531 -- Fritz 451 Hans 451 — Jens
 427 392 — J. P., kgl. Agent 282 f. 308 363 400 402 426 430 433 f.
 446 f. 450 473 488 496 545 f. — Johanne 546 f. -- Lavrids 451 —
 Margrethe 546 f. -- Marthinus 451 459 — Michael 451 — Michel,
 Raadmand 531
 Wissings Anlæg 423 451 459 578
 de Witt, Nording 197 417
 Viuf, Lb. 127 136 147 161 f. 209 247 481 534
 Viuff, J. M., Sagfører 495 543
 Viufgaard 461
 Voged, Johan 320
 Vognmandslav 323 326
 Voldgrave 16 20 146
 Voldsnegle 175
 Wolf, Johannes Jerem., Rektor 536
 Volquartz, Carsten, Sognepræst 535
 Volquartz, Richard, Hospitalspræst 537
 Vonsild, Lb. 79 136 235 273 336 362 403 426 427 451 491
 Vorbasse, Lb. 58 61 115 302
 Worch, P., Postmester 449 538
 Worsaae, Jens 148
 Wred, Niels P., Hospitalspræst 537
 Vrigsted, Th. F. 198 204
 Wrangel, Carl Gustav 135 f.
 Wrangel, Fred. H. Ernst 441 473 f.
 Vranerup 43 61 136 147 335
 v. Woyda, L. E., Amtmand 149 167 299 350
 Wulf, Baltzer, Maler 26 31
 Wulfgang, Sigismund 132
 Würtz, Poul 148
 Vægterne 173 287 289 f. 311 335 340 441 488
 Værtshuse 173 323 327

Zahn, I. C., Købmand, Havnefoged 436 478
 Zahn, Konsumtionsinspektør 537

Zahn, M., Prokurator, Sparekassedirektør 450 481 483 f. 485 f. 501 505
543

Zahns Toft 216 f. 497 f. 499 503

Zastrow, Oberst 422 f.

Zeger, Magdalene 316 — Thomas 316

Zone Pedersen 146 333 343 531

Ødis, Lb. 42 160 329 513

Ødstedgaard 127

Øksentold 72 f. 74 108 271 328 ff. 405 ff.

Ølsted, Brændevinsbrænder 419

Ørneborg 7

Ørredgaard 116

Ørsted, Jacob S., Rektor 536

Ørtefiskeri 168 516

Østed, Lb. 400

Østerbygaard 139

Østergade 102 268 282 294 413 443 444 450 455 460 496 f. 513